Міністерство юстиції України

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз

КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Міжвідомчий
науково-методичний збірник

Започатковано 1964 року

Виходить друком раз на рік

Випуск 69

Київ
2024

УДК 343.98
К82

ISSN 2786-7072 (Online)
ISSN 2786-7080 (Print)

Видання внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа згідно з рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 13.06.2024 № 2041, ідентифікатор медіа R40-05288.

Зареєстровано на платформі «Наукова періодика України» та в міжнародних наукометричних базах даних *Index Copernicus, Ulrich'sPeriodicals, ERICH PLUS, Google Scholar*. Кожному опублікованому матеріалу редакція присвоює ідентифікатор міжнародного стандарту *DOI (digital object identifier).*

Редакційна колегія:

О. Г. Рувін (голов. ред.), Н. В. Нестор (заст. голов. ред.),
О. В. Баулін (відповід. секретар), О. С. Дніпров, А. В. Доровських, В. Г. Дрозд,
О. С. Катарага, М. В. Колеснікова, О. О. Косиця, П. М. Куліков, М. П. Молибога,
Г. Мозурайтіс, А. Н. Овсепян, В. Л. Ортинський, А. О. Полянський,
О. О. Посільський, К. П. Проскура, О. В. Сачко, А. В. Тіщенко, О. С. Юнін.

За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, відповідають автори публікацій.
Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
Автори заявляють, що їхні думки, викладені в цих статтях, вільні від впливу установ, у яких вони працюють.
У разі передруку посилання на збірник наукових праць «Криміналістика і судова експертиза» є обов'язковим.
Редакційна колегія застосовує подвійне «сліпе» рецензування (*double anonymized peer revie*w).

К82 **Криміналістика** і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз ; редкол.: О. Г. Рувін (голов. ред.), Н. В. Нестор (заст. голов. ред.) та ін. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2024. — Вип. 69. — 783, [1] с.

Міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза» — вітчизняне, фахове, наукове, юридичне, інформаційне видання, включене до категорії Б з юридичних наук за спеціальністю 081 «Право», яке виходить друком раз на рік змішаними мовами (українською й англійською) та розповсюджується на території України та за кордоном. У збірнику відображені результати наукових досліджень у галузі теорії та історії судової експертизи, розробок нових і вдосконалення чинних методик різних видів судово-експертних досліджень. Розглянуто актуальні питання слідчої тактики та методики розслідування злочинів.

Для судових експертів, працівників органів досудового розслідування, суддів, викладачів, студентів, аспірантів юридичних і медичних вищих навчальних закладів.

УДК 343.98

Адреса головної організації:
вул. Сім'ї Бродських, 6, м. Київ, 03057.
Тел./факс: +38 (044) 200-29-11, +38 (044) 200-29-29

© Київський НДІСЕ, 2024

Вступ

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України в умовах продовженого в Україні воєнного стану, що був введений за Указом Президента України Володимира Зеленського 24 лютого 2022 року, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти нашої держави, пропонує читачам черговий 69-й випуск міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика і судова експертиза».

69-й випуск нашого збірника, вже третій по кількості, що підготовлений під час війни з російськими окупантами, яка триває на нашій землі вже третій рік й свідчить про мужність і рішучість українського народу в боротьбі з всесвітнім злом XXI століття — путінською росією, політика агресії і терору якої загрожує сталому міжнародному порядку, розвитку демократії та подальшому існуванню сучасної людської цивілізації. Попри шок і біль мільйонів переселенців, яких війна вигнала з власних будинків і рідної землі, десятки тисяч загиблих, осіб, зниклих безвісти, захоплених у полон, безпрецедентні руйнування, українці не втрачають впевненості у своїй перемозі. Це цілком стосується і працівників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, і тих, які у складі Збройних Сил України та інших наших військових формуваннях героїчно боронять Україну від рашистів на передовій, і тих, які під ракетними і артилерійськими обстрілами беруть участь у оглядах місць вчинення злочинних діянь російських нелюдів, у виявленні і фіксації доказів шляхом проведення експертиз, і тих, які забезпечують міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності.

У цей непростий період на сторінках даного видання, зміст якого складають результати оригінальних наукових досліджень судових експертів, криміналістів, співробітників органів охорони правопорядку і правозахисних інституцій, викладачів і науковців, обговорюється

широке коло актуальних питань теоретичного, методологічного і практичного характеру, ведуться наукові дискусії вчених і практиків.

Видання збірника збагачує наукові надбання у галузі теорії судової експертизи і криміналістики, сприяє збереженню наукового потенціалу України під час сучасної російської збройної агресії та слугує розвитку наукових уявлень про судово-експертне та криміналістичне забезпечення протидії кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану.

Крім практичних питань, які часто стають предметом дискусій, читач зможе знайти цікаву інформацію про нові методи, науково-технічні засоби, методики та практичні прийоми судово-експертної діяльності, що використовуються у різних галузях спеціальних знань. Завдяки цьому збірнику фахівці з судової експертизи можуть оновлювати свої знання та використовувати передові підходи для більш точних і результативних розслідувань. Цей збірник є необхідним джерелом інформації для всіх, хто цікавиться судово-експертною діяльністю та прагне бути в курсі останніх розробок у цій сфері.

Науковий потенціал збірника відкритий для демонстрації результатів фундаментальних і прикладних досліджень та обговорення питань, які стосуються криміналістики, теорії і практики судових експертиз. Він є платформою для наукових дискусій, де експерти з різних галузей можуть обмінюватися думками та досвідом, пропонувати свої власні підходи та взаємно збагачувати один одного.

Публікації, що містяться у міжвідомчому науково-методичному збірнику, відображають сучасну реальність судової експертизи і спрямовані на постійне вдосконалення професійної діяльності, нормативно-правової бази, методології та інструментарію вирішення актуальних експертних завдань.

Дякуємо всім, хто надіслав статті, за можливість ділитися досвідом та переймати кращі практики, за Вашу свідому громадянську позицію у питанні досягнення спільної мети. Ваша участь у заходах такого рівня демонструє приклад палкої відданості роботі у галузі судової експертизи, саме Ваша щоденна праця, терпіння, відповідальність безумовно приведуть до перемоги України у війні з російським агресором.

Ми маємо надію на подальшу плідну співпрацю й віримо, що видання чергового, 69-го випуску збірника «Криміналістика і судова експертиза» сприяє подальшому розвитку криміналістики і судової експертизи та покращенню якості судочинства і забезпеченню справедливості.

Слава Україні!

Героям Слава!

1 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.01
УДК 343.982.4

Віталій Сергійович Годзь

Судовий експерт відділу почеркознавчих досліджень лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0006-9680-8021, e-mail: vitalikgodz@ukr.net

Ірина Юріївна Рябенко

Судова експертка відділу почеркознавчих досліджень лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0009-8879-4645, e-mail: ryabenko1975htc@gmail.com

Строки у судовій експертизі: проблемні питання та шляхи їх вирішення

Стаття присвячена проблемним питанням визначення й дотримання строків проведення судових експертиз у кримінальному та цивільному провадженнях, а також можливим шляхам їх вирішення. У статті наведено класифікацію строків, які можуть бути застосовані в експертному напрямку. Особлива увага у статті приділена нормам

законодавства про судову експертизу, які визначають строки проведення експертизи від початку надходження матеріалів до експертної установи до надання відповідного висновку експерта (експертів). Водночас аналіз наукової літератури за напрямом дослідження свідчить про те, що існуюче законодавство не повною мірою враховує взаємозв'язок строків проведення судових експертиз із чинними нормами процесуального провадження; не передбачає комплексного підходу до обґрунтування строків проведення судових експертиз з урахуванням залежності цих строків від впливу низки факторів (суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх); не враховує фактори, які пов'язані з особливостями проведення судових експертиз, та їх вплив на строки експертного дослідження в умовах дії правового режиму воєнного стану. Зважаючи на це, на думку авторів, перспективою подальших досліджень може бути розроблення комплексного методичного підходу до обґрунтування строків проведення судових експертиз із урахуванням різних факторів впливу як у мирний час, так і в умовах воєнного стану (особливого періоду). Це дозволить більш аргументовано підійти до подальшого розроблення рекомендацій щодо достатності строків проведення експертного дослідження у кримінальному, цивільному процесі та їх нормативно-правового урегулювання, уникнути колізії норм, які регламентують ці питання, а отже, зроблять кримінальний (цивільний) процес більш доступним і зрозумілим.

Ключові слова: *судова експертиза; строки; розумний строк; подовження строків; кримінальний процес; цивільний процес; експерт; експертне провадження.*

Постановка проблеми. Дотримання строків проведення судової експертизи є важливою умовою забезпечення доступності правосуддя. Саме розумні строки експертного провадження забезпечують право людини на доступ до суду — право, яке випливає з п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [1] та яке передбачає можливість безперешкодного звернення людини до суду за захистом своїх прав і свобод як громадянина. А тому диференційований підхід до визначення й дотримання строків виконання експертизи, розгляду кримінальних і цивільних справ залежно від їх категорії і складності, а також урахування можливих супутніх факторів, що впливають на строки експертного провадження, забезпечує вчасність та справедливість правосуддя.

Особливого значення дотримання строків проведення судової експертизи набуває в умовах дії правового режиму воєнного стану (особливого періоду), перш за все, для вирішення завдань (проблемних питань) обороноздатності держави, безпеки і захисту цивільного населення та військ (сил), захищеності критично важливих об'єктів економіки (інфраструктури) країни та збереження її економічного потенціалу.

Отже, актуальність пропонованого дослідження (статті) обумовлюється значенням та необхідністю обґрунтування строків проведення судових експертиз у кримінальному та цивільному процесах, їх нормативно-правовим урегулюванням, що дозволить уникнути колізії норм, які регламентують ці питання. Особлива увага у статті приділена нормам законодавства про судову експертизу, які визначають строки проведення експертизи від початку надходження матеріалів до експертної установи до надання відповідного висновку експерта (експертів).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти процесуальних строків висвітлювалися й раніше у науковій літературі, зокрема в дослідженнях М.Я. Сегая, Р.О. Стефанчука, Ю.В. Навроцької, А.В. Андрушка, Ю.В. Білоусова, О.І. Угриновської, С.В. Дяченка, В.О. Сидорчука [11,12] та інших. Проте наукові розробки цих учених повною мірою не розкривають усіх проблемних питань, які виникають на практиці під час проведення судових експертиз. Зокрема, існуючі норми законодавства не повною мірою враховують взаємозв'язок строків проведення судових експертиз із чинними нормами процесуального провадження; не передбачають комплексного підходу до обґрунтування строків проведення судових експертиз з урахуванням залежності цих строків від впливу низки факторів (суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх); не враховують фактори, які пов'язані з особливостями проведення судових експертиз та їх впливом на строки експертного дослідження в умовах дії правового режиму воєнного стану (особливого періоду).

Мета дослідження. Мета статті полягає: у дослідженні взаємозв'язку строків проведення судових експертиз із нормами процесуального права та можливими супутніми факторами, що впливають на строки експертного провадження; у розробленні рекомендацій (пропозицій) щодо достатності строків проведення судової експертизи в кримінальному (цивільному) процесі та нормативно-правовому урегулюванню цих строків.

Викладення основного матеріалу. Проведення експертизи під час досудового розслідування є однією з форм використання спеціальних знань компетентним суб'єктом — експертом. Важливе значення при цьому має дотримання експертом строків проведення судової експертизи. Питання строків у експертній діяльності регламентує Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами та доповненнями) (далі — *Інструкція*) [8]. Але перед розглядом зазначених строків пропонуємо з'ясувати, яким чином законодавство України визначає поняття «*строки*» і які взагалі строки існують.

Найбільш повно питання строків регламентовано у цивільному законодавстві. Причому досить важливо розрізняти строки і терміни. Відповідно до ст. 251 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*)

строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення [5]. Строк та термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, правочином або рішенням суду.

У цивілістиці існує класифікація строків, які певною мірою можуть бути застосовані в експертному напрямку, а саме:

1) залежно від суб'єкта визначають такі строки: законні — це строки, що визначаються законодавчими органами в актах цивільного законодавства (у ЦК України, законах України, указах Президента України тощо). Наприклад, закон встановлює 6-місячний строк для прийняття спадщини або відмови від неї (ст. 1270 ЦК України [5]), строк позовної давності та інші; договірні — це строки, що визначаються сторонами в правочинах за їхнім бажанням, будь-якої тривалості, якщо інше не передбачено в законі; судові — строки, що встановлюються процесуальними законами або судом. Наприклад, суд може визначити строк для примирення сторін;
2) залежно від правових наслідків, які вони створюють, строки поділяються на: правовстановлюючі або правостворюючі — це строки, з якими пов'язане виникнення правовідносин або окремих прав та обов'язків. Так, саме з досягненням громадянином повноліття (18 років) законодавець пов'язує виникнення цивільної дієздатності в повному обсязі, що дає можливість громадянинові самостійно набувати та здійснювати конкретні цивільні права; правоприпиняючі — це строки, з перебігом яких законодавець пов'язує припинення певних правовідносин, окремих прав та обов'язків. Наприклад, по закінченню певного часу кредитор втрачає право звернутися з претензією до поручителя; правозмінюючі — це строки, по закінченню яких припиняються одні права та обов'язки і виникають інші. Наприклад, якщо особа загубила річ, і ця річ певний час зберігалася в органах внутрішніх справ, то по закінченню визначеного строку особа перестає бути власником речі і право власності на цю річ виникає у держави;
3) залежно від ступеня самостійності сторін у встановленні строку вони поділяються на: імперативні — строки, які не можна змінити за домовленістю сторін (строки позовної давності, претензійні строки); диспозитивні — строки, які хоч і передбачені законом, але можуть бути змінені за погодженням сторін. Наприклад, боржник повинен виконати зобов'язання, визначене моментом витребування в 20-денний строк від дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо сторони в договорі не передбачили негайного виконання цього зобов'язання;
4) залежно від способу визначення строки поділяються на визначені: календарною датою, наприклад, строк повернення боргу; певним періодом часу, поставка продукції — поквартальна, щомісячна;

вказівкою на подію, яка неодмінно має настати; з настанням навігації (за договором) — перевезення вантажів водним транспортом. Проте кожного року неможливо визначити конкретну дату настання цієї події.

Досить важливим у цивільному законодавстві та експертній діяльності є питання перебігу строків та проблеми, які при цьому можуть виникати. Наприклад, відповідно до ст. 253 ЦК України [5], перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Що стосується закінчення строку, то згідно із ст. 254 ЦК України, строк, що визначений роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку. До строку, що визначений півріччям або кварталом року, застосовуються правила про строки, які визначені місяцями [5]. При цьому відлік кварталів ведеться з початку року. Строк, що визначений місяцями, спливає у відповідне число останнього місяця строку. Строк, що визначений у півмісяця, дорівнює п'ятнадцяти дням. Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк спливає в останній день цього місяця. Строк, що визначений тижнями, спливає у відповідний день останнього тижня строку. Якщо останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, що визначений відповідно до закону у місці вчинення певної дії, днем закінчення строку є перший за ним робочий день. До того жст. 255 ЦК України [5] передбачає порядок вчинення дій в останній день строку, а саме: якщо строк встановлено для вчинення дії, вона може бути вчинена до закінчення останнього дня строку. У разі, якщо ця дія має бути вчинена в установі, то строк спливає тоді, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції, письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення останнього дня строку, вважаються такими, що здані своєчасно.

Розглянемо деякі аспекти строків у кримінальному процесі. Згідно з положеннями глави 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*), процесуальні строки — це встановлені законом або відповідно до нього прокурором, слідчим суддею або судом проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані (мають право) приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії (ст. 113 КПК України) [3]. КПК України дає право для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку слідчому судді, суду встановлювати процесуальні строки у межах граничного строку, передбаченого цим Кодексом, з урахуванням обставин, встановлених під час відповідного кримінального провадження.

Будь-які строки, що встановлюються прокурором, слідчим суддею або судом, не можуть перевищувати меж граничного строку, передбаченого цим Кодексом, та мають бути такими, що дають достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень та не перешкоджають реалізації права на захист.

У кримінальному процесі згідно зі статтею 115 КПК України, обчислення процесуальних строків відбувається наступним чином: строки обчислюються годинами, днями і місяцями; строки можуть визначатися вказівкою на подію; при обчисленні строку годинами строк закінчується в останню хвилину останньої години; при обчисленні строку днями строк закінчується о двадцять четвертій годині останнього дня строку тощо [3].

Стаття 113 чинного КПК України поділяє процесуальні строки за суб'єктами, які встановлюють тривалість строків, на дві групи: *перша* — процесуальні строки, встановлені законодавцем; *друга* — процесуальні строки, встановлені прокурором, слідчим суддею або судом [3].

Необхідно підкреслити, що регламентований нормами кримінально-процесуального права строк, як визначений проміжок часу через формальний характер цих норм, набуває властивостей, які не характерні для часу у філософському розумінні. Плин часу у філософському розумінні не може бути перервано чи призупинено так само, як не може бути перервано існування об'єктів матеріальної реальності. Водночас, за правовою характеристикою процесуальних строків кримінально-процесуальні норми передбачають можливість переривання плину процесуальних строків, їх призупинення. Відомо, що для часу не характерна зворотність. Особливістю ж процесуальних строків є можливість поновлення деяких із них. Так, відповідно до ч. 1 ст. 117 КПК України, пропущений із поважних причин строк повинен бути поновлений за клопотанням зацікавленої особи ухвалою слідчого судді, суду [3].

Згідно з Інструкцією строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта (повідомлення про неможливість надання висновку). Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день. У строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, усунення недоліків, допущених органом (особою), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта).

Водночас досвід експертної діяльності свідчить про те, що на практиці досить часто виникають проблеми, пов'язані з дотриманням строків проведення судових експертиз у кримінальному та цивільному провадженнях.

*Окремі проблемні питання щодо визначення й дотримання строків проведення судових експертиз. Можливі шляхи їх вирішення***.**

Перше проблемне питання: невідповідність строку (строків), передбачених для проведення експертизи (експертиз), реальному обсягу завдань та навантаженню, що покладаються на експерта. Невизначеність у судовій експертизі поняття "розумного строку". Потреба у чіткому формулюванні та обґрунтуванні "розумного строку" проведення експертного дослідження.

Згідно з п. 1.13 Інструкції, строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів [8].

У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконанні одночасно понад десяти експертиз, у тому числі комісійних та комплексних) більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Як бачимо, в законодавстві про судову експертизу, в цивільному та кримінальному процесі виникає питання розумного строку. На наш погляд, поняття «розумний строк» кореспондується із процесуального законодавства України, а саме: ст. 121 Цивільного процесуального кодексу України (далі — *ЦПК України*); ст. 28 КПК України, де, наприклад, під час кримінального провадження «розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень» [3, 4].

Питання «розумних строків» судового розгляду регламентоване також нормами міжнародного права. Зокрема, закріплені в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини [1], сприяють забезпеченню справедливості судового розгляду, досягненню доступності правосуддя. Для розумних строків судового розгляду притаманний самостійний зміст, відмінний від змісту службових строків, що вироблений прецедентною практикою Європейського суду з прав людини та становить ідеальну часову модель відправлення справедливого правосуддя.

Згідно зі ст. 129 Конституції України [2] на національному рівні розумні строки розгляду справи судом є однією із основних засад судочинства. Право на розумні строки розгляду справи закріплюється у низці нормативно-правових актів України, зокрема ЦПК України, КПК України тощо. Дублюється воно і у постанові пленуму Вищого спеціалізованого суду України (далі — *ВСС України*) з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» [9].

Відповідно до ч. 1 ст. 157 ЦПК України, суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі [4]. Також у КПК України визначено, що судовий розгляд має бути проведений і завершений протягом розумного строку (ч. 1 ст. 318) [3]. Як видно із наведених норм, деякі з процесуальних кодексів встановлюють граничний строк, протягом якого справа має бути розглянута (ЦПК України), а деякі — ні (КПК України).

У постанові пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» визначається, що вважається розумним строком

у контексті судового розгляду справи: «Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту» [9].

Також слід зазначити поняття, що поняття «розумних строків» у кримінальному процесі визначено в КПК України як одна із засад кримінального провадження. Так, відповідно до ст. 28 КПК України, розумні строки — це строки, які є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень [3]. При цьому розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК України строки виконання певних процесуальних дій або прийняття певних процесуальних рішень.

У той же час автори звертають увагу на те, що питання розумного строку у судовій експертизі нині не розкрито. А відповідно, діють норми законодавства, які не можуть повною мірою забезпечити розумний строк для виконання експертизи, тому що кожна експертиза є особливою, і для проведення повного та достовірного дослідження експерту не завжди достатньо строків, передбачених КПК України чи ЦПК України.

Інструкцією передбачено, що час попереднього вивчення матеріалів не повинен перевищувати п'ятнадцяти робочих днів. На думку авторів, цей строк має бути розкрито більш повно. Наведемо приклади. Експерту на виконання надійшло п'ять експертиз одночасно. При цьому кожна з цих експертиз містить матеріали від трьох до п'ятнадцяти томів (або ж кейс пакетів). Виникає питання, як за п'ятнадцять днів експерт може вивчити належним чином всі ці матеріали. Вважаємо, що строк вивчення матеріалів має бути визначений від обсягу наданих на дослідження матеріалів. Наприклад, до 10 днів — щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів; до одного місяця — щодо матеріалів із середньою і великою кількістю об'єктів.

З урахуванням вищевикладеного пропонуємо більш повно розглянути питання погодження розумного строку проведення експертизи. У даний час наявна значна поточна завантаженість фахівців спеціалізованих експертних установ. Тому провести призначену експертизу у визначені законодавством строки не вбачається за можливе. Зазвичай експерти пишуть лист, згідно з яким інформують, що об'єктивно експертиза не може бути виконана у строк до 90 календарних днів. І просять подовжити цей термін. У разі відмови органу (особи), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи, матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у статті 7 Закону України «Про судову експертизу» [6].

Друге проблемне питання: невизначеність умов, за яких мають бути подовжені терміни проведення судової експертизи. Необхідність обґрунтування та нормативного урегулювання порядку і процедур подовження термінів проведення судової експертизи, а також термінів виконання клопотання експерта про надання додаткових або порівняльних матеріалів для експертного провадження.

Питання подовження термінів, на нашу думку, має бути більш повно регламентовано і давати відповідь на питання, коли експерт має відсилати клопотання щодо подовження термінів: чи як він лише отримав матеріали і об'єктивно розуміє, що за жодних умов він не встигне виконати експертизу вчасно, чи коли вже надійшла відповідь на клопотання і здійснено оплату експертизи. Ми вважаємо, що дана дія має бути виконана відразу, оскільки у разі незгоди зі строком виконання експертизи ініціатор не витрачатиме час на підготовку матеріалів, а експерт збереже час для виконання інших експертиз.

Абзац п'ятий пункту 1.13 Інструкції встановлює, що якщо протягом 30 календарних днів з дня направлення листа щодо погодження більшого строку проведення експертизи відповіді від органу (особи), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), не отримано, запропонований строк вважається погодженим [8].

У разі невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи протягом 45 календарних днів із дня направлення клопотання в порядку, передбаченому чинним законодавством, незабезпечення прибуття експерта, безперешкодного доступу до об'єкта дослідження, а також належних умов для його роботи (учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта) матеріали справи повертаються органу (особі), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення. Вважаємо, що даний пункт має бути розділено. Це пов'язано з тим, що для виконання клопотання необхідний значно більший термін для підбору порівняльного матеріалу, аніж сплати вартості експертизи. При цьому питання оплати експертизи залежить виключно від платника, визначеного ухвалою суду, а для виконання клопотання має відбутися ряд процесуальних дій, про які автори зазначать пізніше.

Наступний строк, про який нас інформує Інструкція, визначено у п. 4.1. Керівник експертної установи розглядає отримані матеріали і доручає відповідному структурному підрозділу експертної установи організувати проведення експертизи. При цьому він може безпосередньо призначити експерта та встановити строк виконання експертизи відповідно до вимог цієї Інструкції або передати вирішення цих питань заступнику керівника експертної установи чи керівникові підрозділу. Якщо в експертній установі не проводяться певні види експертиз та відсутні фахівці з певної галузі спеціальних знань, керівник експертної установи повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта), та повертає матеріали справи без виконання.

Згідно з п. 4.10 Інструкції, якщо експерт порушив клопотання про надання йому додаткових матеріалів, але протягом сорока п'яти календарних днів не отримав відповіді, він письмово повідомляє орган (особу), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), про неможливість надання висновку [8]. На нашу думку, цей строк абсолютно не відповідає вимогам сьогодення.

Так, саме надходження до суду клопотання становить до десяти календарних днів, а також відповідь на клопотання — стільки ж. Отже, нерегламентований строк вже додатково до 20 днів. До того жперенавантажені не лише експертні установи, а й суди. Відповідно, має бути призначена справа до розгляду — це у найкращому випадку — місяць, потім під час судового засідання сторони знайомляться з клопотанням і роблять спроби його виконати — ще місяць. Тобто ми бачимо близько 90 днів клопотання експерта може бути в суді. Причому, — це у цивільній справі. У кримінальному провадженні ситуація ускладнюється, оскільки у ряді випадків отримання документів відбувається шляхом тимчасового доступу. А у випадку, якщо ці документи, наприклад, становлять банківську таємницю, строк виконання клопотання збільшується ще на місяць.

Отже, п. 4.10 Інструкції створює ситуацію, при якій експерт має відправити матеріали після 45 днів, при цьому він ускладнить життя і собі, поки готує матеріали на відправку та витрачає на це дорогоцінний час, а також і суд має потім направити до установи документи повторно. Тому ми вважаємо, що в нинішній ситуації термін виконання клопотання експерта було б правильно збільшити до 90 календарних днів.

До того жавтори вважають, що в Інструкції потрібно повернути норму, яка регламентувала питання продовження строків у разі невиконання заявленого експертом клопотання протягом 45 днів з дня направлення клопотання про надання додаткових або порівняльних матеріалів та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи, при надходженні від ініціатора (особи або органу, які призначили судову експертизу) листа про продовження строку виконання заявленого клопотання строк виконання клопотання може бути продовжено до 30 днів. На практиці судом направляються до експертної установи листи про необхідність продовження строків виконання клопотань у зв'язку із завантаженням суду чи неможливістю сторін вчасно зібрати необхідний матеріал для проведення експертизи. Після виключення цієї норми з Інструкції експерти не мають правової підстави діяти таким чи іншим чином, і змушені чинити на власний розсуд, наприклад, експерти вимушені враховувати ці листи і продовжують строки на невизначений термін, але інша сторона по справі може оскаржувати це подовження.

Третє проблемне питання: неузгодженість чинних нормативно-правових актів щодо строків проведення судової експертизи.

Аналіз норм цивільного і кримінального процесуального законодавства та норм Інструкції в частині застосування строків свідчить про їх неузгодженість. До того жстроки, передбачені Інструкцією, досить складно виконати, оскільки вони в більшості випадків є завідомо неможливими для виконання. Можна навіть сказати, що на практиці ці строки ігноруються. Інститути судових експертиз перевантажені провадженнями і, у першу чергу, виконують криміналістичні експертизи в кримінальних провадженнях, тому тривалість експертиз в цивільних справах понад 1 рік — це не виняток.

Авторами проаналізовано ряд пунктів Інструкції та наведено своє бачення можливості їх дотримання, а також надано ряд пропозицій. Зокрема, пропозиції стосуються збільшення терміну виконання клопотання, погодження строків виконання експертизи, повернення пункту, який регламентує подовження виконання клопотання.

Автори вважають, що правильне викладення норм Інструкції дозволить експертам розробити алгоритм дій, який сприятиме більш швидкому вирішенню ряду процесуальних питань, оптимізує процес експертизи. До того ждозволить уникнути спірних ситуацій та невизначеності.

Четверте проблемне питання: нормативна неурегульованість строків проведення судових експертиз в умовах дії правового режиму воєнного стану (особливого періоду), перш за все, для вирішення завдань обороноздатності держави, безпеки і захисту цивільного населення та військ (сил), захищеності критично важливих об'єктів економіки (інфраструктури) країни та збереження її економічного потенціалу.

У зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року в Україні введено воєнний стан, а тому всі перелічені вище строки потребують узгодження з вимогами Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [7].

Указана обставина змінила життя кожного українця. Коректив зазнали усі сфери суспільних відносин. Не є виключенням і відправлення правосуддя.

Так, гостро постало питання про нормативну урегульованість строків проведення судових експертиз в умовах дії правового режиму воєнного стану (особливого періоду), перш за все, для вирішення завдань обороноздатності держави. На практиці мають місце випадки, коли раніше визначені строки проведення експертного дослідження у кримінальному або цивільному процесі в умовах воєнного стану не дотримуються. Непоодинокими є випадки, коли через воєнний стан та пов'язані з ним обставини учаснику судового процесу неможливо вчасно вчинити іншу процесуальну дію чи подати певний документ до суду. Наприклад, звернутися із позовною заявою, апеляційною чи касаційною скаргою, заявою, клопотанням тощо. Водночас сам факт запровадження воєнного стану в Україні без обґрунтування неможливості вчинити

процесуальну дію у встановлені строки не може вважатися поважною причиною для безумовного поновлення цих строків. Так, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду в своїй постанові від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22 дійшов висновку, що протягом дії воєнного стану суворе застосування судами процесуальних строків стосовно звернення до суду із позовними заявами, апеляційними і касаційними скаргами — може мати ознаки невиправданого обмеження доступу до суду [10].

Теорією та практикою вироблені правила, згідно з якими причина пропуску строку може вважатися поважною, якщо вона відповідає одночасно таким умовам: 1) це обставина або кілька обставин, яка безпосередньо унеможливлює або ускладнює можливість вчинення процесуальних дій у визначений законом строк; 2) це обставина, яка виникла об'єктивно, незалежно від волі особи, яка пропустила строк; 3) ця причина виникла протягом строку, який пропущений; 4) ця обставина підтверджується належними і допустимими засобами доказування.

Отже, під час воєнного стану поновленню підлягають лише процесуальні строки, порушені з поважних причин, основними з яких є такі: повітряна тривога, відсутність електрозабезпечення, неможливість використання транспорту, ракетне чи інше збройне ураження території, де знаходиться експерт та/або відповідний орган, а також окупація вказаної території тощо.

З урахуванням викладеного вище певного уточнення потребує й алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження. Як варіант, авторами пропонується алгоритм дій судового експерта, який дозволить певною мірою оптимізувати його робочий час при проведенні експертизи (див. рис. 1).

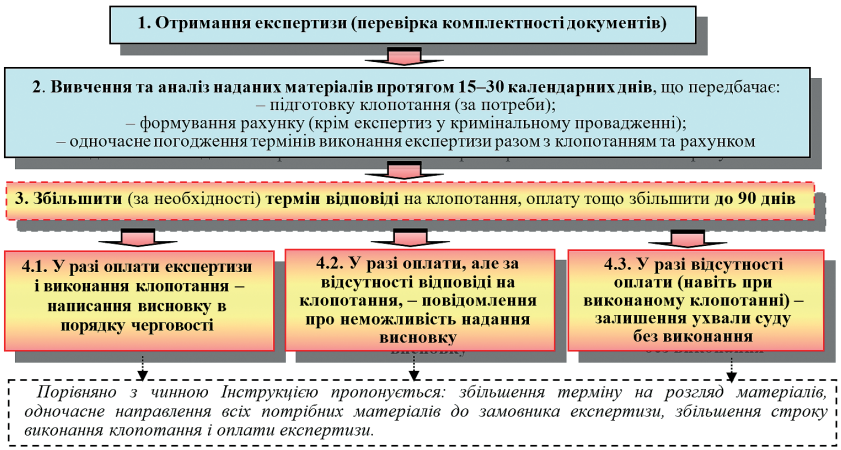

Рис. 1. Алгоритм дій судового експерта при проведенні експертизи

Висновки. Існуючі методики (методичні підходи) не повною мірою враховують взаємозв'язок строків проведення судових експертиз із чинними нормами процесуального провадження; не передбачають комплексного підходу до обґрунтування строків проведення судових експертиз з урахуванням залежності цих строків від впливу низки факторів (суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх); не враховують фактори, які пов'язані з особливостями проведення судових експертиз та їх впливом на строки експертного дослідження в умовах дії правового режиму воєнного. Зважаючи на це, на думку авторів, перспективою подальших досліджень може бути розроблення комплексного методичного підходу до обґрунтування строків проведення судових експертиз із урахуванням різних факторів впливу як у мирний час, так і в умовах воєнного стану (особливого періоду). Це дозволить більш аргументовано підійти до подальшого розроблення рекомендацій щодо достатності строків проведення експертного дослідження у кримінальному (цивільному) процесі та їх нормативно-правового урегулювання, уникнути колізії норм, які регламентують ці питання, а отже, зроблять кримінальний (цивільний) процес більш доступним і зрозумілим.

Перелік посилань

1. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_004 (дата звернення: 26.02.2024).
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.02.2024).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 26.02.2024).
4. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/1618-15#Text (дата звернення: 26.02.2024).
5. Цивільний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15 (дата звернення: 26.02.2024).

References

1. European Convention on the Protection of Human Rights and of Fundamental Freedoms (1950), ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine on July 17, 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].
2. Constitution of Ukraine on 28 June 1996 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].
3. Criminal Procedure Code of Ukraine URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].
4. Civil Procedure Code of Ukraine URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/1618-15#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].
5. The Civil Code of Ukraine https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15 (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

6. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 26.02.2024).
On Judicial Examination : The Law of Ukraine Date of Entry into Force: April 21, 1994 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

7. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2024 №64/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 26.02.2024).
On the introduction of martial law in Ukraine : Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2024 No. 64/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 26.02.2024).
On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies. The Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.98 No. 53/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

9. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 № 11 URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v0011740-14#Text (дата звернення: 26.02.2024).
Resolution of the Plenum of the Higher Specialized Court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases dated 17.10.2014 №. 11 «On some issues of compliance with reasonable time limits for consideration by courts of civil, criminal and administrative offense cases» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

10. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22 (адміністративне провадження № К/990/20688/22) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406 (дата звернення: 26.02.2024).
Resolution of the Supreme Court of September 29, 2022 in case № 500/1912/22 (administrative proceeding No. K/990/20688/22) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406 (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

Terms in forensic examination: problematic issues and ways to solve them

V. Hodz, I. Riabenko

The article is devoted to the problems of determining and observing the terms of forensic examinations in criminal and civil proceedings, as

well as possible ways to solve existing problematic issues. The article provides a classification of terms that can be applied in the expert direction. The authors analyzed the relationship between the terms of forensic examinations and the norms of procedural law, as well as with possible concomitant factors that affect the terms of expert proceedings, and provided some examples of such a relationship. Recommendations (proposals) are provided on the sufficiency of the terms of expert research in criminal (civil) proceedings, their regulatory and legal regulation, which will avoid the conflict of norms that regulate these issues; As an option, an algorithm of actions of a forensic expert is proposed, which will allow to a certain extent to optimize his working time during the examination. Particular attention in the article is paid to the norms of the legislation on forensic examination, which determine the terms of the examination from the beginning of receipt of materials to the expert institution until the provision of the relevant conclusion of the expert (experts). At the same time, the analysis of scientific literature in the field of research indicates that the existing legislation does not fully take into account the relationship between the timing of forensic examinations and the current norms of procedural proceedings; does not provide for a comprehensive approach to justifying the timing of forensic examinations, taking into account the dependence of these terms on the influence of a number of factors (subjective and objective, external and internal); does not take into account the factors related to the peculiarities of forensic examinations and their impact on the timing of expert research under the legal regime of martial law. In view of this, according to the authors, the prospect for further research may be the development of a comprehensive methodological approach to substantiating the timing of forensic examinations, taking into account various factors of influence both in peacetime and under martial law (special period). This will allow for a more reasoned approach to the further development of recommendations on the sufficiency of the terms of expert research in criminal (civil) proceedings and their regulatory and legal regulation, to avoid conflict of rules governing these issues, and therefore to make the criminal (civil) process more accessible and understandable.

Keywords: forensic examination; terms; reasonable time; extension of terms; criminal process; civil procedure; expert; expert proceedings.

⇒ Годзь, В. С., Рябенко, І. Ю. (2024). Строки у судовій експертизі: проблемні питання та шляхи їх вирішення . *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 5—19. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.01.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.02
УДК 343.98: 351.746.1

Ірина Віталіївна Гора
Докторка юридичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2940-5338, e-mail: irvitgora@ukr.net

Валерій Аркадійович Колесник
Доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-3570-8984, e-mail: kovaleriy@u*kr.net*

Актуальні питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави

Стаття присвячена розгляду проблемних питань криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. Доведено, що поява інформаційних технологій визначила мультиплікативний характер їх інтеграції у криміналістичну діяльність. Це викликає зміни в усіх сферах криміналістичного знання, в загальній теорії, в криміналістичній техніці, тактиці, методиці розслідування окремих видів злочинів.

Ключові слова: *інформаційна безпека; досудове розслідування; криміналістика; криміналістичне забезпечення; експертні дослідження; судові експертизи; слідчі та негласні слідчі дії.*

Постановка проблеми. Особливості сучасних загроз у світі, пов'язаних з відкритою військовою агресією росії проти нашої держави, суттєво впливають на стан національної безпеки як України, так і країн ЄС загалом. Захист національних інтересів потребує не розширення життєвого простору держави, а усунення іноземного впливу на внутрішню й зовнішню політику, забезпечення недоторканності державних кордонів й захищення власної ідеологічної основи та соціального добробуту населення. У результаті світових процесів глобалізації виникла

нова група загроз, серед яких найбільш значущими є встановлення глобального контролю над державними й всесвітніми інформаційними мережами, розповсюдження масової неконтрольованої і нелегальної міграції, поява й розповсюдження міжнародного тероризму та ін. Протягом останніх років в умовах інформаційної та військової агресії рф проти України забезпечення державної безпеки країни багато в чому залежить від системної протидії новітнім загрозам. Нарощування країною-агресором розвідувально-підривної, терористичної та іншої протиправної діяльності щодо України, ведення агресивної війни проти нашої держави, у тому числі й інформаційної, покладає сьогодні на органи й підрозділи СБ України актуальні завдання забезпечення інформаційної безпеки держави. При цьому необхідно враховувати, що з огляду на динаміку розвитку інформаційного суспільства та злочинного інструментарію, який використовується зловмисниками у цій сфері, СБ України постійно стикається з новими викликами, вирішення яких залежить як від компетентності її співробітників, такі і відповідних кроків законодавця у контексті створення реальних механізмів функціонування адекватних засобів протидії існуючим загрозам.

Зростання кількості кримінальних діянь, зумовлених уразливістю інформаційної сфери держави, особливий характер суспільно небезпечних наслідків злочинів цього виду, необхідність виявлення сутності таких злочинів з метою встановлення внутрішніх зв'язків між елементами криміналістичної структури цього виду кримінально караних діянь та їх пізнанням, складність процесу їх виявлення й досудового розслідування в силу недостатності конкретних рекомендацій з проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, використання спеціальних знань тощо визначили актуальність даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту інформації від неправомірного втручання та її протиправного використання, інформаційної безпеки держави, виявлення й досудового розслідування злочинів в інформаційній сфері, що посягають на основи національної безпеки України та завдають шкоди державі, об'єктами посягання або засобами вчинення яких виступають інформаційні, цифрові, комп'ютерні засоби і технології тощо, досліджували відомі фахівці в галузі криміналістики, кримінального права й процесу, криміналістики, теорії судової експертизи, оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності. Цим питанням приділяли свою увагу багато відомих вітчизняних вчених і практиків, зокрема: О. Балинська, Р. Благута, В. Вєртузаєв, В. Гавловський, Ю. Гаврилін, В. Голубєв, В. Горбулін, І. Гриненко, К. Захаренко, М. Карчевський, Б. Кормич, В. Ліпкан, Ю. Нізовцев, Ю. Орлов, В. Пилипчук, Д. Прокоф'єва-Янчиленко, А. Скрипник, О. Стрільців, О. Тарасенко, Б. Теплицький, А. Усов, В. Хахановський, В. Ходанович, С. Чернявський, А. Черняк, О. Юдін та інші дослідники зазначених проблем. Аналіз висловлених наукових точок зору вказує на те, що сьогодні в Україні започатковано важливі кроки з розв'язання проблем протидії злочинам

у сфері інформаційної безпеки держави. Це дало змогу виокремити питомі напрями розвитку теоретико-правових поглядів на проблему злочинності в інформаційній сфері, зокрема: розроблення поняття та розкриття сутності таких злочинів; удосконалення кримінально-правових засобів боротьби з ними; дослідження криміналістичних аспектів протидії зазначеним кримінальним діянням.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження можливостей криміналістичної науки у виявленні й досудовому розслідуванні злочинів, що посягають на інформаційну безпеку держави.

Викладення основного матеріалу. Загрози державній безпеці та національним інтересам — це об'єктивні фактори, які не залежать загалом від волі держави, але вона має на них впливати та ураховувати їх у своїй життєдіяльності. Такі загрози можуть мати різні види та ступінь значущості, внаслідок чого вони не становлять єдину й постійну сукупність. Окремого значення набувають злочини в інформаційній сфері, вчинення яких зумовлене використанням зловмисниками віртуального середовища й всесвітньої мережі Інтернет. Два останні роки поспіль СБ України має справу із активізацією розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, насамперед рф, у кіберпросторі з активним використанням сучасних інформаційних технологій у війні проти нашої держави й фінансуванням терористичних угруповань, з інформаційними кібератаками на вищі державні органи, військові формування та об'єкти критичної інфраструктури тощо. Водночас доводиться констатувати й появу нових загроз у сфері державної безпеки. Це, насамперед, повномасштабне проведення спеціальних інформаційних та інформаційно-психологічних операцій, інших заходів, спрямованих на дискредитацію української влади, заперечення агресивної сутності дій супротивника й втягнення населення тимчасово окупованих територій до колабораційної діяльності, активне залучення з числа місцевих жителів джерел інформації, які використовуються окупантами для отримання відомостей про місця розташування й маршрути пересування наших військових, рятувальних загонів і техніки, гуманітарні коридори та ін.

До підслідності слідчих СБ України віднесено значний перелік тяжких кримінальних правопорушень. Йдеться про злочини, які можуть завдати великої шкоди державній і національній безпеці. Це, зокрема, розслідування шпигунства, державної зради, колабораційної діяльності, посягання на конституційний лад і територіальну цілісність України, воєнних злочинів, розголошення державної таємниці, злочинів терористичного характеру тощо. На слідчих цього правоохоронного відомства покладається водночас велика відповідальність за розслідування багатьох інформаційних злочинів.

Криміналістика як прикладна наука гостро реагує на усі потреби практики, що пов'язані не лише із боротьбою зі злочинністю, а й з іншими викликами сучасності і має сприяти своїми методами й засобами

вирішенню проблем, пов'язаних із забезпеченням державної безпеки, у тому числі й в інформаційній сфері. Сучасна криміналістика має величезний арсенал технічних, тактичних та методичних засобів для виявлення й розслідування кримінальних правопорушень. Водночас, на нашу думку, сьогодні особливо витребуваними стають основи використання методів і засобів криміналістики, функція яких є суто запобіжною. Тому окремим напрямом криміналістичного забезпечення протидії злочинам у сфері інформаційної безпеки держави має стати озброєння контррозвідувальних підрозділів з кібербезпеки відповідними криміналістичними розробками. Адже ефективність пошуково-пізнавальної діяльності цих суб'єктів запобігання інформаційним злочинам багато в чому визначається наявним у них арсеналом криміналістичних засобів. Водночас особливістю досудового розслідування найбільш небезпечних інформаційних злочинів є те, що здебільшого кримінальні провадження за ними розпочинаються за матеріалами контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності.

Зміст досудового розслідування більшості злочинів проти інформаційної безпеки держави фактично визначається чотирма основними видами діяльності, котрі працівники правоохоронних органів можуть здійснювати як одночасно, так і в різноманітних комбінаціях залежно від обстановки досудового розслідування: пізнання обставин події злочину; пошук джерел інформації про ці обставини; фіксація, аналіз й оцінка отриманої інформації та її джерел; подолання протидії розслідуванню. Необхідно зважати й на те, що існує певна складність у виявленні, припиненні і розслідуванні таких злочинів, що значною мірою пов'язана із електронною формою інформації про них. Одним із питань, що виникають під час досудового розслідування, постає пошук місця створення й зберігання такої інформації, її фізичних носіїв, шляхів передачі користувачам, способів і наслідків використання, знищення, модифікації тощо. Встановлювати такі місця буває доволі непросто, і в цьому слідчому, прокурору мають надати допомогу працівники оперативних підрозділів та спеціалісти. Не завжди така інформація, за допомогою якої вчинено або готується до вчинення злочин, а також інформація, що була піддана злочинному впливу, зберігається на фізичному носієві — комп'ютері і його жорсткому диску, флешкарті чи іншому фізичному носієві-накопичувачі. Сьогодні користувачі комп'ютерних засобів широко використовують хмарні технології зберігання цифрової інформації, порядок доступу до якої визначається власниками інформації і ресурсу для її збереження. Ці особи можуть перебувати не просто в різних віддалених місцях, а й у різних країнах чи навіть на різних континентах, зокрема й з різними юрисдикціями та різним порядком надання доступу і використання інформації. Відповідно, для вітчизняних правоохоронців важливо знати і правильно враховувати законодавство тієї держави, де фізично зберігається інформація про факт або сліди злочину, використовувати можливості міжнародної правової допомоги, в тому числі й з питань підготовки та проведення судово-експертних досліджень.

Ведучи мову про питання криміналістичного забезпечення діяльності СБ України із протидії злочинам проти інформаційної безпеки держави, вважаємо за потрібне зупинити окрему увагу на визначенні їх криміналістичних аспектів. Розкриваючи сутність поняття «інформаційний злочин», вітчизняний фахівець О. Тихомиров слушно звертає увагу на те, що ознака «інформаційне» визначає передусім характер цілої групи протиправних діянь, до якої належать, по-перше, безпосередні порушення інформаційних прав і свобод суб'єктів, а по-друге, інші правопорушення у разі їхньої реалізації через інформаційну сферу. На його переконання, правопорушення може бути інформаційним не тільки за спрямуванням — якщо посягає на інформацію або засоби її оброблення, передавання та збереження, а й за способом вчинення — з використанням інформаційних технологій, систем, засобів. За усього різноманіття протиправних діянь, пов'язаних з інформацією, достатньо чітко виділяються певні їх сукупності, спільні за змістом (спрямуванням), які становлять видові групи інформаційних правопорушень: проти інформації, інформаційних ресурсів, що посягають на інформаційні правовідносини щодо забезпечення належних технологічних характеристик інформації (конфіденційності, цілісності, доступності тощо); проти інформаційного простору, які посягають на інформаційні правовідносини, пов'язані із якістю і цінністю інформації, зокрема належним наданням відповідної інформації, недопущенням поширення небезпечної інформації, використанням технологій деструктивного інформаційно-психологічного впливу; проти інформаційної інфраструктури, що посягають на інформаційні правовідносини, які виникають у сфері використання об'єктів інформаційної інфраструктури (інформаційно-телекомунікаційних систем, комп'ютерів, серверів, їхнього програмного забезпечення тощо); інші інформаційні правопорушення, для яких властиве використання інформації, інформаційного простору, інформаційної інфраструктури при здійсненні протиправних діянь, що посягають на інші правовідносини (щодо приватної власності, суспільної та державної безпеки, господарської діяльності тощо) [1].

У зв'язку з багатоваріантністю проявів функціональних властивостей комп'ютерних засобів і телекомунікаційних мереж, інформаційна сутність яких є беззаперечною, вважаємо, що криміналістичне поняття має ґрунтуватися на характеристиці в першу чергу функціональної сторони злочину, підкреслювати механізм його вчинення та формування слідів, що власне кажучи й становить інтерес для криміналістики. З криміналістичної точки зору злочинами проти інформаційної безпеки держави слід вважати ті, в предметі яких і в елементах способу котрих реалізуються функціональні властивості процесів, методів і засобів створення й перетворення цифрової інформації, а також знання й практичні вміння з їх здійснення. Криміналістична структура злочинів проти інформаційної безпеки держави розглядається нами як складова інформаційної основи досудового розслідування таких злочинів, в якій необхідно проводити аналіз її елементів, зокрема: об'єктів-носіїв

слідів злочинної діяльності; обстановки реалізації злочинного задуму з використанням інформаційних технологій; способів вчинення протиправних діянь вказаного виду; особи злочинця у сфері інформаційної безпеки та ін. Особливістю такої структури є наявність жорсткого детермінованого зв'язку між елементами системи. Правильна криміналістична оцінка об'єктів-носіїв слідів протиправної діяльності дає можливість створити інформаційну основу для з'ясування механізму події злочину. До того ж особлива увага має бути приділена вивченню саме цифрових слідів як доказів протиправного діяння.

Питання криміналістичного забезпечення розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави необхідно розглядати за такими напрямами, як техніко-, тактико- та методико-криміналістичне. За напрямом техніко-криміналістичного забезпечення здійснюються науково-дослідні роботи щодо розробки: технічних засобів і методів виявлення, фіксації, збирання, дослідження слідів злочину, іншої криміналістично значущої інформації; засобів і методів фіксації ходу і результатів слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій; методик проведення комп'ютерно-технічних, телекомунікаційних, лінгвістичних та інших видів судових експертиз та їх впровадження в практику; методичних рекомендацій з підготовки об'єктів дослідження та ін. За напрямом тактико-криміналістичного забезпечення науково-методичні розробки стосуються питань: організації і тактики проведення окремих слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій; використання в розслідуванні результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності; особливостей проведення окремих тактичних операцій та комбінацій з подолання протидії розслідуванню таких злочинів та ін. Методико-криміналістичне забезпечення спрямовано на розроблення типових і окремих методик розслідування злочинів, в основі яких лежить інформаційно-комунікаційна складова. І якщо стосовно перших двох напрямів наукові розробки ведуться сьогодні більш-менш активно, то питання методико-криміналістичного забезпечення значно відстають від потреб практики. Сучасний стан боротьби зі злочинами в інформаційній сфері визначив для криміналістики низку невирішених завдань. Найбільш суттєві з них — у галузі криміналістичної методики, оскільки саме тут відзначається основне відставання рівня науково-методичних рекомендацій від потреб практики. Як справедливо підкреслює Б. Теплицький, йдеться не лише про відсутність методик розслідування «нових» кримінальних правопорушень, а й про застарілість підходів до розслідування тих діянь, що, зберігаючи стару кримінально-правову форму, значно змінилися змістовно. Нині у криміналістиці розробка окремих методик ведеться за шаблоном, у якому практичний аспект нерідко взагалі відсутній, тоді як їх основою повинні бути саме методи, адаптовані до рівня сприйняття конкретним користувачем [2, с. 41]. Це повною мірою стосується злочинів проти інформаційної безпеки держави, при вчиненні яких використано сучасні інформаційно-комунікаційні технології.

Терміносполучення «злочини проти інформаційної безпеки держави» певною мірою є абстрактним. До цієї групи можна віднести абсолютно різнопланові кримінальні правопорушення, зокрема такі, як: злочини проти національної безпеки держави; проти громадської безпеки; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку та ін. Тому в аспекті дослідження проблем досудового розслідування інформаційних злочинів нами виокремлено дві великі групи таких кримінально караних діянь: 1 — в яких інформаційні технології мають прояв у функціональних місцях як предмет злочину; 2 — в яких використовується операційна функція інформаційних технологій, у тому числі як знаряддя та засіб вчинення злочину. Успішність розслідування будь-якого злочину проти інформаційної безпеки держави зазвичай залежить саме від уміння слідчого проникнути не тільки в кримінально-правову, а й у криміналістичну його сутність. Для цього він повинен знати типові криміналістично значущі риси злочинної діяльності для конкретного інформаційного злочину, а також уміти цілеспрямовано виявляти й вивчати необхідну для цього криміналістичну інформацію в кожному конкретному злочині, зіставляючи її з криміналістичною характеристикою злочину відповідного виду.

Розглядаючи проблеми розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави, передусім вважаємо за потрібне зупинити увагу на питаннях розроблення основ загальної методики їх розслідування. Деякі науковці вважають, що сутність криміналістичної методики втілюється в рекомендаціях щодо встановлення часу, місця, осіб, які брали участь у розслідуваній події, її обставин, способу вчинення злочину й обставин, що сприяли його вчиненню. У найзагальнішому значенні — це рекомендації щодо виявлення слідів кримінального правопорушення, їх аналізу та правової оцінки. Оскільки під час вчинення різних видів злочинів використовують специфічний набір засобів і способів досягнення злочинної мети, кожному з них будуть притаманні специфічні сліди й обумовлені цим засоби та методи їх виявлення, вилучення, дослідження та використання.

Ми підтримуємо позицію відомого вітчизняного криміналіста В. Журавля, який зазначає, що виходячи з концептуальних підходів до формування конфігурації системи криміналістичних методик розслідування злочинів, її основними елементами виступають: базова методика як універсальна, уніфікована модель, за якою мають створюватися інші окремі криміналістичні методики; видові криміналістичні методики (за видами злочинів, визначених у відповідних розділах Особливої частини КК України); підвидові криміналістичні методики; родові криміналістичні методики (за групами злочинів, об'єднаних за ознакою родового об'єкта й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам; міжродові криміналістичні методики (за групами злочинів, диференційованих відповідно до групування їх у різних розділах Особливої частини КК України й на підставі криміналістично значущих

ознак, притаманних декільком видам); комплексні криміналістичні методики, у яких відображені рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових й криміналістичних критеріїв класифікації злочинів [3, с. 196-197]. Підтримуємо також думку цього науковця і щодо необхідності формування комплексних групових криміналістичних методик розслідування укрупнених категорій злочинів, які є синтезованою моделлю відповідної категорії злочинів й основою для виокремлення особливостей розслідування таких, що входять до неї злочинів [4, с. 164]. В нашому випадку мова може йти про окремі види злочинів, наслідки яких завдають шкоду інформаційній безпеці держави. Криміналістична класифікація таких кримінальних правопорушень дає можливість віднести конкретний інформаційний злочин до певної або іншої класифікаційної групи і вже на початку досудового розслідування на основі знань криміналістичних ознак побудувати алгоритм дій, спрямованих на пошук і фіксацію доказів за конкретним кримінальним провадженням.

Найбільше значення криміналістична класифікація і відповідна криміналістична методика мають на початковому етапі розслідування. Визначення за їх допомогою класифікаційної групи злочину проти інформаційної безпеки держави дає можливість визначити обставини та зібрати відповідні докази, запобігти їх ймовірному знищенню або фальсифікації з боку злочинців. Цінним в криміналістичній класифікації злочинів проти інформаційної безпеки держави є те, що визначаючи цілком конкретні класифікаційні групи злочинів, вона дає можливість зосередитися на найбільш ймовірних кореляційних зв'язках між різноманітними криміналістично значущими ознаками певного виду або певної групи злочинів. Це дає можливість на основі знання однієї з ознак із високим ступенем ймовірності вести мову про існування, а отже, й потребу пошуку іншої. Тому на основі цього знання можна планувати й організовувати відповідну слідчу діяльність.

Як окремий напрям криміналістичного забезпечення діяльності з виявлення, розкриття й розслідування інформаційних злочинів можна розглядати програмно-цільовий метод організації діяльності оперативних та слідчих підрозділів і їх співробітників за допомогою заздалегідь розроблених типових криміналістичних програм, котрі являють собою систему рекомендацій, що мають на меті надання працівникам правоохоронних органів допомоги в організації досудового розслідування і отримання у кримінальному провадженні нових знань, правильного і своєчасного розв'язання завдань слідства. Такі програми акумулюють результати вивчення оперативної й слідчої практики та криміналістичних досліджень і є джерелами інформації про типові завдання розслідування, методи, засоби, прийоми їх розв'язання, допомагають правильно оцінити наявну і таку, що надходить, інформацію, знайти оптимальне і правильне рішення. Розроблення та використання типових

криміналістичних програм для виявлення, розкриття й розслідування окремих видів злочинів дає змогу створити й застосувати систему послідовних логічно-упорядкованих типових завдань, розв'язання яких надасть можливість найбільш ефективного отримання й вивчення потрібної для розслідування інформації за виявленим комплексом слідів злочину, об'єктів та встановлених обставин [5, с. 108—109].

Досліджуючи будь-який злочин проти інформаційної безпеки держави, вивчають сукупність дій осіб, що його підготували, вчинили, приховали сліди та ін. Тобто аналізу в таких випадках піддається вся діяльність злочинців. При системному дослідженні злочин розглядається як певна множинність елементів, взаємозв'язок котрих зумовлює цілісні властивості цієї множинності. Для криміналістів особливого значення набувають криміналістичні аспекти цього аналізу та можливість використання отриманих результатів у досудовому розслідуванні. З огляду на специфіку злочинів проти інформаційної безпеки держави, зумовлену особливостями пошуку, збирання й дослідження цифрових доказів, необхідно звернути увагу на специфічність такого криміналістичного аналізу. До основних його елементів необхідно віднести такі.

По-перше, це відомості про предмет злочинного посягання, а саме: вид і цільове призначення інформації, проти якої спрямований злочин; матеріальні носії, що використовувалися для зберігання й обробки та передачі цієї інформації. По-друге, це відомості про середовище вчинення злочину, зокрема: вид і особливості апаратного, програмного й інформаційного забезпечення автоматизованої інформаційної системи, у якій вчинено, наприклад, колаборaційну або екстремістську діяльність; встановлений порядок його функціонування і технологічна схема обробки та захисту інформації відповідно до цільового призначення автоматизованої інформаційної системи. По-третє, це відомості про особу та особистісні якості злочинця. По-четверте, це типова мотивація і цілеспрямованість злочинного поводження при вчиненні злочинів проти інформаційної безпеки держави. По-п'яте, це типові способи підготовки та вчинення злочину, способи його приховування, у т.ч. типові знаряддя (засоби). По-шосте, це відомості про типові обставини вчинення певного злочину — колаборaційної діяльності, державної зради у формі шпигунства або закликів чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій, пов'язаних із посяганнями на територіальну цілісність і недоторканність України, зокрема: обстановку, час, місце, виконувану інформаційно-технологічну операцію. По-сьоме, відомості про сліди вчиненого злочину і його типові наслідки. Щодо останнього елемента, то до переліку таких слідів мають входити як традиційні для інших видів злочину сліди — дактилоскопічні, трасологічні, сліди підроблення документів тощо, так і специфічні для даного виду злочинів цифрові сліди [6, с. 354—355]. Криміналістичний аналіз — це не лише теоретична розробка можливостей пізнання злочину проти інформаційної безпеки

держави, а й практична діяльність слідчого, прокурора з організації та здійснення досудового розслідування.

Пошук носіїв інформації про подію злочину й складових його елементів є ключовим моментом в пошуковій і розшуковій діяльності слідчого. Лише після виявлення носіїв інформації, визначення їх як джерел відомостей, що відносяться до події злочину проти інформаційної безпеки держави і мають значення для даного кримінального провадження, можливим є вирішення інших задач розслідування — фіксації, вилучення, передачі, обробки, а також процесуального оформлення джерел і відомостей про фактичні дані для їх використання як доказів. Правильна криміналістична оцінка об'єктів-носіїв протиправної діяльності дає можливість вже на початковому етапі розслідування за вихідними даними створити інформаційну основу для з'ясування механізму злочинної події й здійснення досудового розслідування. Жодне кримінальне провадження, що відкрите за фактом вчинення кримінального діяння у даній сфері, не може бути успішно розслідуване без ретельного вивчення саме інформаційних слідів. До того ж основними взаємодіючими об'єктами, які залишають сліди при вчиненні державної зради, шпигунства, колабораційної діяльності або дій з незаконного поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів та інших злочинів, які завдають шкоду інформаційній безпеці, є з одного боку, матеріальні об'єкти у виглядів засобів комп'ютерної техніки, мобільного зв'язку тощо, а з іншого — інформаційні об'єкти у вигляді цифрових алгоритмів команд, окремих файлів.

Необхідно зазначити, що у процесі досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави часто залишається без уваги з боку слідчого навіть та інформація, котра цілком доступна для її виявлення, вилучення й фіксації та подальшого дослідження. Це є особливо характерним для вчинення злочинів проти основ національної безпеки, тероризму та ін., які вчинені новими способами, що відрізняються високим ступенем завуальованості й протидії з боку зацікавлених осіб, активним використанням при вчиненні шпигунства, державної зради, колабораційної діяльності сучасних засобів комунікації, мережі Інтернету тощо. Врахування цих даних у типовому аналізі злочину значною мірою може полегшити пошукову діяльність слідчого, надати орієнтири такого пошуку в типових слідчих ситуаціях, допомогти в прийнятті відповідних рішень у разі виходу за їх межі.

На окрему увагу заслуговує визначення й дослідження такого елемента криміналістичного аналізу злочинів проти інформаційної безпеки держави, як обстановка їх вчинення. Важливими її факторами є ті, які характеризують інформаційні процеси, що відбуваються під час підготовки, вчинення злочину та здійснення певних дій відразу після вчинення для приховування або фальсифікації його слідів. Така обстановка і її характер можуть впливати на прийняття злочинцями рішення про час

і місце вчинення злочину, спосіб та знаряддя, що потрібні для реалізації злочинного умислу тощо. Наприклад, доступ до таємної інформації, що зберігається на персональному комп'ютері легітимного користувача, здійснюється в той час, коли законний користувач відволікся або з інших причин втратив контроль над засобами комп'ютерної техніки, залишив у відкритому доступі коди доступу до такої інформації тощо. Для доступу до таємних відомостей злочинець обирає час проведення в установі регламентних робіт на комп'ютерному обладнанні або в телекомунікаційній мережі. Все це характеризує обстановку вчинення шпигунства, яка водночас впливає на спосіб збирання зловмисником для передачі іноземним спецслужбам таємної інформації. Криміналістичному аналізу піддаються й зв'язки системи «злочин» з іншими системами, а також сліди-відображення, що утворюються на усіх стадіях вчинення того або іншого інформаційного злочину. Об'єктами пошуку, виявлення, фіксації, вилучення й дослідження за кримінальними провадженнями виступають сліди й слідоутворюючі об'єкти матеріального світу як джерела криміналістично значущої й доказової інформації, що зібрана й використовується в межах кримінального судочинства.

Заслуговує на увагу та обставина, що доволі часто слідчі не мають, окрім юридичної, додатково освіти, пов'язаної із комп'ютерними технологіями. Це призводить до того, що вони часто не можуть оперативно й повною мірою усвідомити усі фактори, які впливають на механізм утворення відомостей про той або інший вид інформаційного злочину, а отже, й усвідомити всі фактори, що необхідні для формування повного й всебічного уявлення про сам злочин, сліди, які вказують на спосіб його вчинення та причетних осіб. Тому на успішність досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави значною мірою впливає залучення слідчим, а на етапі оперативної роботи — оперативними працівниками фахівців, що володіють спеціальними знаннями в галузі інформаційних технологій, телекомунікацій, програмування та захисту інформації. Допомога таких фахівців є необхідною буквально на кожному етапі — від виявлення ознак таких злочинів співробітниками контррозвідувальних чи оперативно-розшукових підрозділів при проведенні відповідних заходів — до участі спеціалістів у проведенні окремих слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій і виконанні судово-експертних досліджень.

Особливістю врахування природи цифрових слідів є те, що оскільки сліди злочинів проти інформаційної безпеки є здебільшого нематеріальними, їх вивчення не може здійснити криміналіст, який не володіє спеціальними знаннями у сфері *IT*-технологій. Цим мають займатися *IT*-криміналісти, а також експерти в галузі комп'ютерно-технічної експертизи, участь яких в розслідуванні дасть змогу провести низку слідчих дій професійно, не знищивши і не пошкодивши сліди злочину. Невмілі чи неправильні дії органів досудового розслідування і працівників експертних установ можуть призвести до отримання результатів

експертизи, котрі будуть суперечити основним вимогам, що висуваються до доказів, а саме: достовірності, оскільки може мати місце вихід за межі компетенції експерта; належності, оскільки експерт, який не володіє знаннями в галузі інформаційно-телекомунікаційних технологій, не може вірогідно визначити й диференціювати часові характеристики створення, редагування та фіксації даних; допустимості, оскільки орган, який надав об'єкт, що несе в собі ознаки цифрового сліду, проте не розглядає його як такий, надає його з порушеннями правил, застосовуваних до порядку виявлення, фіксації, вилучення доказів в електронно-цифровій формі, вносячи до нього невиправні зміни [7, с. 300].

Окремої уваги потребують й питання судово-експертного забезпечення виявлення й досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. Завдання забезпечення розслідування необхідним інформаційно-технологічним інструментарієм мають виразний комплексний характер, а їх вирішення потребує широкого спектра спеціальних знань відповідних фахівців у галузі комп'ютерно-технічної, телекомунікаційної, лінгвістичної та інших видів судових експертиз. Особливістю значної кількості сучасних експертних досліджень є те, що їхніми об'єктами виступають продукти мовленнєвої діяльності, які знаходять своє втілення в усному або писемному мовленні та зберігаються на матеріальних носіях у графічній або цифровій формі. Експертному дослідженню підлягають як самі матеріальні носії, так і мовленнєвий продукт, що зберігається на них. Лінгвістичні дослідження мовленнєвої діяльності у комплексі із дослідженнями фахівців у галузі комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертиз є вкрай необхідними для отримання й перевірки доказів за значним колом злочинів проти інформаційної безпеки держави. В окремих випадках експертні висновки стають чи не основним доказом події злочину, дають можливість встановити злочинну мотивацію й винуватість суб'єкта злочину, а також інші обставини, що входять до предмета доказування.

Висновки. На сучасному етапі розвитку суспільства інформатизація створює інноваційні різновиди злочинних дій, які надають можливість розширення зони охоплення різних напрямів протиправної діяльності, зокрема шпигунської, колабораційної, терористичної, екстремістської та іншої, що посягає на інформаційну безпеку держави чи пов'язана із вчиненням інших інформаційних злочинів. Недостатня обізнаність слідчих про різновиди типових слідчих ситуацій, слідчих версій, що можуть бути висунуті і взяті на перевірку, призводить до погіршення результативності дій слідчого на початковому та й наступних етапах досудового розслідування у зв'язку з неправильним визначенням його перспективних напрямів, вибору комплексу слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій. На сьогодні перед СБ України під час розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави виникають певні проблеми, що характеризують водночас і специфіку цього процесу, а саме:

складність у встановленні факту вчинення такого злочину і вирішення питання про початок кримінального провадження; труднощі у визначенні правильної кваліфікації злочинних діянь кожного з винних осіб; труднощі у підготовці й проведенні окремих слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій; відсутність необхідних спеціалістів, що потрібні для залучення для участі в проведенні СРД та НСРД; відсутність у значної кількості слідчих і оперативних працівників елементарних знань у галузі інформаційно-комунікаційних технологій та ін. Якісне криміналістичне забезпечення діяльності оперативних та слідчих підрозділів, що здійснюють протидію злочинам в інформаційній сфері, здатне підвищити результативність як виявлення, так і розслідування таких злочинів.

Перелік посилань

1. Тихомиров О. О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2015. № 1 (17). С. 38—47.
2. Теплицький Б. Б. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 268 с.
3. Журавель В. А. Окремі методики в системі криміналістичних знань. URL: http://www.journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/135/126.
4. Журавель В. А. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. № 3 (30). 2002. С. 160—163.
5. Колесник В. А. Криміналістична тактика в забезпеченні діяльності оперативних та слідчих підрозділів СБ України з виявлення й розкриття злочинів : монографія. Київ: НВВ НА СБ України, 2011. Ч.1. 270 с.

References

1. Tikhomirov O. O. Information crimes: theoretical and legal concept. *Informational security person, society, state*. 2015. No. 1 (17). P. 38—47 [in Ukrainian].
2. Teplytsky B. B. Technical and forensic support for the investigation of crimes in the sphere of electronic computer systems, computer and telecommunications networks usage: the dissertation on competition of a scientific degree of The Candidate of Legal Sciences on a specialty 12.00.09, Kyiv, 2021. 268 p. [in Ukrainian].
3. Zhuravel, V. A. Separate methods in the system of forensic knowledge. URL: http://www.journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/135/126 [in Ukrainian].
4. Zhuravel, V. A. (2002). Forensic classification of crimes: principles of formation and mechanism of application. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No. 3 (30). Pp. 160—163 [in Ukrainian].
5. Kolesnyk, V. A. (2011). Forensic tactics in ensuring the activity of operational and investigative units of the Security Service of Ukraine for the detection and disclosure of crimes: a monograph. Kyiv: NVV NA SB of Ukraine. Part 1. 270 p. [in Ukrainian].

6. Злочини проти інформаційної безпеки держави: поняття, виявлення, досудове розслідування : монографія / І. В. Гора, В. А. Колесник, В. В. Малюк, В. О. Ходанович, А. М. Черняк, Л. І. Щербина; за заг. ред. В. А. Колесника. Київ: 7БЦ, 2023. 512 с.

Crimes against information security of the state: concepts, detection, pre-trial investigation (2023) : monograph / I. V. Hora, V. A. Kolesnyk, V. V. Malyuk, V. O. Khodanovich, A. M. Chernyak, L. I. Shcherbyna; according to general ed. V.A. Kolesnyka. Kyiv: 7BC. 512 p. [in Ukrainian].

7. Електронні докази у кримінальному провадженні: поняття, збирання, використання в доказуванні : монографія / І. В. Гора, В. А. Колесник, В. В. Малюк, В. О. Ходанович, А. М. Черняк, Л. І. Щербина; за заг. ред. В. А. Колесника. Київ : 7БЦ, 2024. 484 с.

Electronic evidence in criminal proceedings: concept, collection, use in evidence (2024) : monograph / I. V. Hora, V. A. Kolesnyk, V. V. Malyuk, V. O. Khodanovych, A. M. Chernyak, L. I. Shcherbina; in general ed. V.A. Kolesnyka. Kyiv: 7BC. 484 p. [in Ukrainian].

Current issues of forensic support of investigation of crimes against information security of the state

I. Hora, V. Kolesnyk

The problems of forensic support for the investigation of crimes against the information security of Ukraine are considered. The main problems arising in the practice of their pre-trial investigation are identified. It is emphasized that the aggressor country's build-up of reconnaissance, subversive, terrorist and other illegal activities against Ukraine, the waging of an aggressive war, including information warfare, imposes on the bodies and divisions of the Security Service the task of protecting its information sphere. Attention is drawn to the fact that modern criminology acutely responds to all the needs of practice related not only to the fight against crime, but also to other illegal challenges of our time, and its methods and means become an important arsenal and effective tools in the work of operational and investigative units. There is difficulty in identifying and investigating such crimes, which is largely due to the electronic form of the subject of the attack, the instruments of the crime, as well as the traces and other evidence they leave. An important issue is the search for places of creation and storage of evidentiary information, its physical media, ways of transmission to users, methods and consequences of use, destruction, modification. The article discusses the forensic essence of the concept of crimes against the information security of the state. It is substantiated that they should be considered those in the subject and in the elements of the method of implementation of which the properties of the processes, methods and means of creating, converting digital information, as well as knowledge

and practical skills for their implementation are realized. A correct forensic assessment of digital objects that carry traces of illegal activity makes it possible to create an information basis for clarifying the mechanism of a crime event. Issues of forensic support for the detection and investigation of crimes against the information security of the state are considered in such areas as technical, tactical and methodological forensics. It is proposed to pay special attention to the issues of methodological and forensic support aimed at developing standard and private methods for investigating crimes, which are based on the information and communication component. Attention is drawn to the possibility of using special knowledge in the field of computer technology, telecommunications and linguistic expertise.

Keywords: information security; pre-trial investigation; forensics; forensic support; expert research; forensic examinations; investigative and covert investigative actions.

⇒ Гора, І. В., Колесник, В. А. (2024). Актуальні питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави . *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 20—34. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.02.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.03
УДК 347.948

Тарас Михайлович Івасишин
Кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0009-0007-6604-0362, e-mail: itavitaastra@gmail.com

Катерина Анатоліївна Марчук
Кандидатка філологічних наук, стажистка судового експерта Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України УСБУ в Житомирській област
ORCID: 0000-0002-1385-1539, e-mail: kvartantka@gmail.com

Протидія наративам російської агресії: актуальність лінгвістичних експертиз

Статтю присвячено розгляду та аналізу поняття «виправдовування збройної агресії», проаналізовано окремі матеріали семантико-текстуальних досліджень на предмет наявності лінгвістичних ознак виправдовування збройної агресії російської федерації проти України. Актуальність наукового пошуку зумовлена потребою семантико-текстуальних досліджень на запити щодо визначення ознак виправдовування збройної агресії рф проти України, актуалізованих у межах розслідувань кримінальних правопорушень, передбачених Кримінальним кодексом України.

Ключові слова: *лінгвістична експертиза; поняття; наратив; семантика; текст; суспільно-політичний дискурс.*

Постановка проблеми. У цій науковій розвідці актуалізовано лінгвістичне тлумачення поняття «виправдовування збройної агресії» в контексті суспільно-політичних подій в Україні в юридичному аспекті, проаналізовано окремі матеріали семантико-текстуальних досліджень на предмет наявності лінгвістичних ознак виправдовування збройної агресії російської федерації проти України.

Практика семантико-текстуальних досліджень рясніє запитами щодо визначення ознак виправдовування збройної агресії російської федерації проти України, актуалізованих у межах розслідувань кримінальних правопорушень, передбачених ст. 436-2 Кримінального кодексу України (далі — *КК України*). Враховуючи важливість та своєчасність таких досліджень, варто також зазначити про обмеженість теоретико-практичної та методичної бази, які б розкривали ключові моменти роботи з наданими на дослідження матеріалами.

Недостатня розробленість цього дослідницького напрямку зумовлена відносною новизною криміналізації дії «виправдовувати», вживання її в смисловому визначенні «виправдовування збройної агресії російської федерації проти України» в контексті суспільно-політичних подій в Україні. Законом України від 03 березня 2022 року № 2110-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» [6]. Закономірно, що першими кроками в теоретико-практичному опрацюванні нової статті стала дефініція ключових понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, юридичний аналіз термінів, використаний у диспозиції ст. 436-2 КК України, здійснюють Д. Олєйніков та А. Сердечна. Спираючись на словникове визначення поняття «виправдовування»: «*а) визнаючи кого-небудь невинним, правим, доводити це; б) допускати можливість чого-небудь, робити допустимим що-небудь; в) своїми діями, вчинками і т. ін. відповідати чому-небудь, бути гідним чогось*» [5, с. 110], дослідники виділяють його складові в контексті ст. 436-2 КК України: «*а) «виправдовування» використовується у «вузькому» сенсі, оскільки «визнання правомірним» є складовою виправдовування; б) предметом виправдовування є збройна агресія російської федерації проти України, розпочата у 2014 році, та тимчасова окупація частини території України; в) суть виправдовування полягає у здійсненні інформаційного впливу на співрозмовника (аудиторію) з метою формування в останнього певного переконання*» [5]. Підсумовуючи, науковці визначають виправдовування збройної агресії рф проти України, розпочатої у 2014 році, та тимчасової окупації частини території України як «*наведення аргументів (псевдоісторичного, соціального, демографічного, національно-культурного чи іншого характеру) чи публічне висловлення своєї особистої думки, направлені на формування в адресата помилкового переконання в тому, що збройна агресія рф проти України, розпочата у 2014 році, та тимчасова окупація частини території України мають своє логічне пояснення та відповідні підстави, з яких країна агресор діє вимушено (виправдано)*» [5]. При цьому дослідники додають, що суб'єкт може наголошувати

на тому, що збройна агресія рф та подальша окупація окремих територій України була викликана неправомірними чи злочинними діями окремих державних, політичних чи громадських діячів, партій, рухів чи організацій. У такому разі вона визначається не лише виправданою, а й правомірною. Відповідно, «правомірність» збройної агресії російської федерації проти України розглядається в контексті її виправдовування.

Семантико-понятійне значення терміносполучення «виправдовування збройної агресії» в контексті здійснення семантико-текстуальних досліджень розкривають О. Сидоренко, О. Бондаренко, І. Сипченко. Зміст висловлювань дослідниці визначають лексичними значеннями ключових слів. «Згідно з лексикографічними джерелами (*тут і далі тлумачення українських слів наводяться за академічними словниками української мови*): «Виправдовування» — дія за значенням виправдовувати. У свою чергу, «виправдовувати» — 1) визнаючи кого-небудь невинним, правим, доводити це; допускати можливість чого-небудь, робити допустимим що-небудь; «Правий» — 1) Справедливий. // Правильний. Справедливий — 2) // Який має законні підстави, достатньо підтверджений, обґрунтований». Семантика виправдовування формується актуальним семантичним компонентом лексеми «виправдовувати», що у свою чергу мотивується значенням лексеми «правий», у семантичній структурі якої міститься компонент «справедливий» — «який має законні підстави»». Зіставлення наведених тлумачень дає підстави для висновку, що «виправдовування» — це «доведення законних підстав, можливості здійснення чого-небудь як правильного, справедливого. Розуміння значення лексеми «виправдовування» в аналізованому терміносполученні потребує тлумачення значень інших його складників: «*Збройний* — 1) Який відбувається, здійснюється із застосуванням зброї (про боротьбу, революцію і т. ін.). *Агресія* — неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності» [9].

Отже, смислову конструкцію «виправдовування збройної агресії» дослідниці розглядають як поширене словосполученням, до складу якого входить лексикалізоване словосполучення «збройна агресія» (відповідно до наведених тлумачень «збройна агресія» — це неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності) та лексема «виправдовування». Відповідно «виправдовування збройної агресії» визначають як двокомпонентну терміносполуку, в якій граматично головним компонентом є лексема «виправдовування», а залежним — «збройна агресія», при цьому обидва розглядаються як цілісне семантичне утворення. Відповідно *«виправдовування збройної агресії»* означає *«доведення законних підстав, можливості здійснення неспровокованого збройного нападу однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності як правильного, справедливого»* [6].

Мета дослідження. Дослідити способи та засоби лінгвістичного вираження виправдовування збройної агресії російської федерації проти України в суспільно-політичному дискурсі з метою протидії наративам російської агресії посередництвом лінгвістичної експертизи.

Викладення основного матеріалу. Експертна практика засвідчує актуалізацію запитів щодо дослідження матеріалів суспільно-політичного дискурсу, в тому числі у форматі авторських дописів або репостів (передруків) публікацій у соціально-орієнтованих мережах. Чисельність проведених досліджень, які стосуються виявлення в цих матеріалах лінгвістичних ознак виправдовування збройної агресії російської федерації проти України, актуалізація наведених вище правових та лінгвістичних тлумачень дають змогу окреслити низку закономірностей, які характеризують різні форми вияву виправдовувальних наративів.

Одним із найчастіше поширюваних наративів, спрямованих на виправдовування збройної агресії російської федерації проти України, є наратив *«зовнішньої загрози».* Зміст таких публікацій містить інформацію щодо «існуючої загрози» для російської федерації з боку «агресивного» Заходу (країн НАТО). Тут можна говорити про формування певного смислового трикутника, який виникає шляхом додавання до актуального протиставлення протагоніст-антагоніст (Україна — росія) ще однієї дійової особи (Захід). Це призводить до перерозподілу ролей, зміщення акцентів. Захід стає «головним агресором» у світовому контексті та «заочним» агресором у війні на території України (пропаганда, маніпуляції, перетворення України в «маріонетку Заходу», «плацдарм для військових дій», «стенобитное орудие Запада», «меч Вашингтона», ствердження війни «по доверенности» тощо), відповідно вектор вини та відповідальності зміщується у бік НАТО, а російська агресія виправдовується. При цьому способи виправдовування варіюються залежно від комунікативної стратегії мовця, суспільно-політичного контексту тощо.

Пропонуємо розглянути кілька семантично містких, з огляду на зазначені ознаки, текстів публікацій, поширених у соціальних мережах та які стали об'єктами семантико-текстуальних досліджень:

Текст 1: *«Россия вынуждена была начать действовать, исходя из полученных ранее разведданных. Медлить было нельзя. Началась бы операция со стороны НАТО, только руками неонацистов Украины. Мы успели, а значит спасли сотни тысяч жизней. Наступать ВСУ хотели 8 марта, подтверждают это и пленные, и захваченные артефакты, например ноутбук с символикой НАТО. На нем были данные об операции. Планировалось вторжение как на территорию республик Донбасса та и на территорию российской федерации, в Крым. Нападать хотели и с воды и с суши. Вот захваченная карта Крыма, синим обозначен план наступления. НАТО 8 лет накачивали Украину оружием и обещали ядерное. Альянс планировал разместить 4 бригады в стране, в том числе воздушную, с возможностью несения ядерных*

боеголовок. Россия решила навести порядок, чтобы избежать Третьей мировой войны и нападения на свою территорию».

Текст містить висловлювання у формі фактичних тверджень як аргументів задля досягнення конкретної комунікативної мети — довести, що актуальним агресором, у тому числі у війні на території України, є НАТО, а збройна агресія російської федерації є **вимушеною**, **необхідною** (*«вынуждена была начать действовать», «медлить было нельзя»*) з огляду на військову загрозу з боку України та Заходу. Отже, збройна агресія трактується як **спосіб самозахисту** (захист своєї території, населення): *«Мы успели, а значит спасли сотни тысяч жизней», «Планировалось вторжение как на территорию республик Донбасса та и на территорию российской федерации, в Крым»* (при цьому акцентується фактаж вказаних даних: «подтверждают», «план», «планировал», «обозначен на карте»).

До того жв зазначеному контексті агресивні дії рф на території України набувають **допустимості** як спосіб вирішення критичної ситуації щодо власних території та населення та є способом запобігання соціальній катастрофі*: «Альянс планировал разместить 4 бригады в стране, в том числе воздушную, с возможностью несения ядерных боеголовок. Россия решила навести порядок, чтобы избежать Третьей мировой войны и нападения на свою территорию», «Мы успели, а значит спасли сотни тысяч жизней»).*

Текст 2: *«Западные элиты годами лицемерно заверяли всех нас в своих мирных намерениях. В том числе по разрешению тяжелейшего конфликта на Донбассе. Всемерно поощряли неонацистов, которые продолжали вести военные и откровенно террористические действия против мирных граждан народных республик Донбасса. Запад врал о мире, а готовился к агрессии и сегодня признает это уже не стесняясь, в открытую. А Украину и ее народ они цинично используют для ослабления и раскола России. Мы никогда и никому не позволяли и не позволим этого сделать. Военнослужащие России, ополченцы, добровольцы сражаются сейчас за родную землю, за правду и справедливость...».*

В аналізованому тексті збройна агресія російської федерації проти України виправдовується як **необхідність** (*«мы никогда и никому не позволяли и не позволим этого сделать»)* захисту російської держави від небезпек («ослабления и раскола»), зумовлених агресією Заходу, яка транслюється через Україну та українців: *«Запад врал о мире, а готовился к агрессии и сегодня признает это уже не стесняясь, в открытую. А Украину и ее народ они цинично используют для ослабления и раскола России».* Отже, існують вагомі підстави, за яких країна-агресор діє **вимушено.**

Збройна агресія російської федерації проти України виправдовується як необхідний **засіб у боротьбі за високі цінності** — «правду», «справедливість», «захист рідної землі», спрямованій проти зла — неонацизму.

Текст 3. *«Ребята, вы подумайте, о чем вы говорите, что вы пишете и за что вы воюете? О каком суверенитете, может быть, речь если ваши руководители без указки с запада даже пальцем не пошевелят, слова не скажут — это тоже суверенитет? И как вы не лезете в наши внутренние дела? С 91 года со всех ваших утюгов кричат бей москаля и все остальное... А как на счет ядерного оружия, которое должно было быть размещено на вашей территории, направленное против нас, это не угроза нашему суверенитету? Это не угроза нашей безопасности? Многие из вас это понимают из граждан Украины, я не имею ввиду упоротых. Так вот ребятки мы воюем за свою землю, за свою землю. Мы воюем за свой народ, и мы воюем за тех, кто это понимает из вашего народа. За тех, кто против того хаоса, который вы устроили в своей стране. И этот хаос вы несете нам, нам он не нужен здесь, вот за это мы воюем. А вы воюете не за свою землю, не за свой народ, вы воюете за тех, кто этот народ ваш вместе с вашей землей продал, и вы воюете за тех, кому был продан ваш народ и ваша земля».*

Збройна агресія розглядається як спосіб усунення загрози суверенітету російської федерації з боку України та Заходу, відповідно, виправдовується як вимушена, необхідна як спосіб самозахисту («*мы воюем за свою землю, за свой народ»).*

Текст 4. *«Я могу понять украинцев. Но, хоть убейте, граждан России, осуждающих Путина, понять не в силах. Ребята! Вы правда не понимаете, что Путин восемь долгих лет избегал войны с НАТО, до последнего пытаясь договориться по-хорошему? Вы правда не понимаете, что Украина из мирного трактора была превращена в стенобитное орудие, которым собрались протаранить Россию? Мы не с Украиной сейчас воюем, а с мечем Вашингтона, остро заточенным и занесенным над Москвой! И мы сломаем этот меч. А все те, кто скулит «Остановите Путина, остановите войну!, должны раз и навсегда понять: ПУТИН ОСТАНАВЛИВАЕТ ВОЙНУ!*

Семантично означені висловлювання лежать у межах пропагованого російськими ЗМІ наративу про так звану «загрозу з боку Заходу та використання України як плацдарму для активних дій». Відповідно, військова агресія щодо України тлумачиться як *дія на випередження — щоб убезпечити себе, захиститися*. Виправдовування в тексті виявляється двояко. 1) У визнанні правоти політики вищого керівництва російської федерації («*граждан России, осуждающих Путина, понять не в силах»): «не в силах понять*» означає «не розуміти до кінця», контекстуально прочитується «при всьому бажанні не можу зрозуміти, поділити думку», що посилюється вживанням поряд емоційно навантаженого фразеологічного сполучення «*хоть убейте*» (вживається для вираження неможливості зрозуміти, збагнути). Під словосполученням «*осуждающих Путина*» розуміємо «тих, хто засуджує політику президента рф путіна, його рішення, в тому числі і ті, що стосуються війни в Україні). Отже, неприйняття, нерозуміння осуду громадянами росії політики

президента рф щодо України є визнанням її правильності та виправдовуванням збройної агресії. 2) У визнанні російської влади невинною у збройній агресії через акцент у її вимушеності, допустимості як єдиного виходу із ситуації, як способу самозахисту: «*Мы не с Украиной сейчас воюем, а с мечем Вашингтона, остро заточенным и занесенным над Москвой*!». «*Точить меч» — «готовиться к нападению на кого-н., к войне против кого-н., убийству*», «*заносить меч над кем-нибудь» — «быть готовым к войне, нападению, убийству*». Таким чином збройна агресія виправдовується як вимушені дії, спрямовані на «самозахист», «самозбереження». Головним агресором при цьому виступають США (Вашингтон — столиця США): «*воюем с мечем Вашингтона*». Збройна агресія, спрямована на Україну, виправдовується її участю в описаному вище «протистоянні» росії та Заходу: «*Украина из мирного трактора была превращена в стенобитное орудие, которым собрались протаранить Россию*». Акцент зроблено на неактивній позиції України в цій трансформації. «*Была превращена*» — дія, оформлена з використанням дієслова — зв'язки «бути», що вказує на минулий час дії (вона уже відбулася) та дієприкметника «*превращена*», який позначає власне дію («*превратиться» — «принять иной вид, перейти в иное состояние, стать чем-то иным*»). Пасивний стан дієприкметника засвідчує, що об'єкт (Україна) не сам виконав дію, вона була виконана над ним. Можна припустити, що виконавцем дії розуміються США. Згадана вище трансформація передбачає перехід зі стану «мирного трактора» до «*стенобитного орудия*». Метафора «мирний трактор» означає мирну спрямованість України («мирний» — «*миролюбивый, дружественный, неагрессивный; который ведет политику мира*»), яка посилюється за рахунок вживання лексеми «трактор» (машина, яка використовується у сільському господарстві. Праця на землі — традиційно мирна, позбавлена агресії). «*Стенобитное орудие» — «орудие, употреблявшееся в древние времена для производства проломов в крепостных стенах*». У вказаному контексті визначаємо це сполучення слів як метафору. Територія України, її військові та інші ресурси використовуються США для «завдання непоправної шкоди» росії: «*протаранить» — «врезавшись, пробить насквозь* (*обычно тараном*)». Знову підкреслюється маріонеткова роль України в цьому протистоянні.

У позиції протистояння росія — Захід військова агресія росії на території України транслюється як єдино можливий спосіб зупинити агресора: «*ПУТИН ОСТАНАВЛИВАЕТ ВОЙНУ! Прямо сейчас. Отодвигая НАТО обратно на запад*». Натомість відповідальність за наявну військову агресію щодо України нівелюється: «*Путин восемь долгих лет избегал войны с НАТО, до последнего пытаясь договориться по-хорошему*». На основі метонімії здійснюється перенесення основних ознак ширших понять (російська влада, політика росії) на конкретну лексему (путін). Ключовими словами у висловлюванні є «*избегал*» та «*по-хорошему*». «*Избегать» — «сторониться чего-либо, намеренно уклоняться от чего-либо*». «*По-хорошему» — «дружелюбно, мирно, не ссорясь*».

«*Договориться по-хорошему*» тлумачимо як спосіб розв'язання конфлікту неагресивно, мирними способами. Отже, за текстом росія вісім років (припускаємо, що в початок відліку покладено 2014 рік) свідомо, спеціально уникала війни з НАТО та намагалися мирно розв'язати конфлікт. Отже, на лексико-семантичному рівні простежуються ознаки виправдовування збройної агресії через транслювання семантики вимушеності, необхідності, з метою самозахисту. Водночас підкреслюється факт агресивності, ворожості Заходу та використання України — її території та військової спроможності у протистоянні росії та Заходу.

Висновки. Отже, наратив «зовнішньої загрози», який набуває поширення в суспільно-політичному дискурсі, зокрема через численні публікації в соцмережах, та який спрямований на виправдовування збройної агресії російської федерації проти України, розкривається через «смисловий трикутник» (росія — Україна — Захід), у якому «ворожий» Захід має «агресивні наміри» щодо росії та «використовує» Україну задля «агресивного впливу» на росію. За таких умов військова агресія російської федерації проти України виправдовується як спосіб самозахисту, засіб у боротьбі за високі цінності та характеризується низкою ознак: невинність (зняття відповідальності), правильність, допустимість, вимушеність, необхідність тощо. В умовах російсько-української війни розвінчування ворожих фейків та протидія кремлівським пропагандистським наративам є важливими складовими боротьби з окупантами в інформаційному просторі.

Пропоноване дослідження не претендує на вичерпність названих ознак та передбачає подальші наукові розвідки в цьому напрямку.

Перелік посилань

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: http://sum.in.ua.
2. Великий тлумачний словник української мови / гол. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
3. Д'яков А. С., Кияк Т. Р. Основи термінотворення. Київ: «КМ Academia», 2000. 218 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Київ: Аконіт, 1999.

References

Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language. URL: http://sum.in.ua (in Ukrainian).

Big Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language (2004). Edited by V. T. Busel. Irpin: PTF «Perun», 1440 s. (in Ukrainian).

Dyakov, A. S., Kiyak, T. R. (2000). Fundamentals of term formation. Kyiv: «KM Academia», 218 p. (in Ukrainian).

New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language (1999): in 4 volumes. Kyiv: Aconit. (in Ukrainian).

5. Олєйніков Д., Сердечна А. Науково-практичний аналіз термінів, використаних в диспозиції ст. 436-2 КК України. *Національний вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Випуск 74: частина 2. С. 110—118.

Oleynikov, D., Serdechna, A. (2022). Scientific and Practical Analysis of the Terms Used in the Disposition of Article 436-2 of the Criminal Code of Ukraine. *National Bulletin of Uzhhorod National University. Series «Law»*. Iss. 74: part 2. C. 110—118 (in Ukrainian).

6. Пояснювальна записка до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/555691. documents/document-1942827.pdf.

Explanatory Note to the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening Criminal Liability for Production and Distribution of Prohibited Information Products». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/555691. documents/document-1942827.pdf (in Ukrainian).

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції : Закон України від 03.032022 № 2110-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text.

On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening Criminal Liability for Production and Distribution of Prohibited Information Products : The Law of Ukraine of 03.032022 № 2110-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text (in Ukrainian).

8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповн.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98.

On Approval of the Instruction on Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and Scientific and Methodological Recommendations on Preparation of Materials and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of 8 October 1998, No. 53/5 (as amended). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (in Ukrainian).

9. Сидоренко О., Бондаренко О., Сипченко І. Лінгвістична інтерпретація юридичної термінології в семантико-текстуальних дослідженнях. *Філологічні трактати*. 2022. № 14 (2). С.105—115.

Sidorenko, O., Bondarenko, O., Sipchenko, I. (2022). Linguistic interpretation of legal terminology in semantic and textual studies. *Philological treatises*. № 14 (2). S. 105—115 (in Ukrainian).

10. Яременко В. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / ред. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1999. 910 с.

Yaremenko, V. (1999). New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language: in4 volumes / edited by Yaremenko, V., Slipushko, O. Kyiv: Aconit, 910 s. (in Ukrainian).

Countering the russian agression narratives: significance of linguistic expertise

T. Ivasyshyn, K. Marchuk

After the full-scale invasion of Ukraine, russia not only conducts information and psychological operations, spreads fakes and information delusions, but also actively tries to find justifications for its military aggression in front of its own and the world mass media audience. The relevance of the scientific research is determined by the need for textual semantics studies addressing the requests for identification the signs of justification for the russian federation armed aggression against Ukraine which have been actualized within the framework of criminal offenses investigations provided by the Criminal Code of Ukraine. There is a lack of sufficient developments in this research area due to the relative novelty of the criminalization of the action "to justify" and also because of the usage of this concept in the semantic content of "justification of the armed aggression of the russian federation against Ukraine". The reference to this legal term is caused not only by the changes introduced to some legislations of Ukraine regarding the strengthening of criminal liability for the production and distribution of prohibited information products, but also by the urgent need for countering the information sphere intruders. The article deals with the consideration and analysis of the concept of "justification of armed aggression" in terms of linguistic and legal perspectives thus, the separate textual semantics research materials have been analyzed with regard to linguistic signs of justification for the russian federation armed aggression against Ukraine.

Keywords: linguistic expertise; concept; narrative; semantics; text; socio-political discourse.

⇒ Івасишин, Т. М., Марчук, К. А. (2024). Протидія наративам російської агресії: актуальність лінгвістичних експертиз. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 35—44. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.03.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.04
УДК 343.9

Каріна Вікторівна Калюга
Докторка юридичних наук, професорка, заступниця завідувача кафедри кримінального права, процесу та криміналістики інституту економіки та права Класичного приватного університету
ORCID: 0000-0002-9941-9690, e-mail: kalugaalim@gmail.com

Гарантування основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини при здійсненні детективної діяльності

У статті на підставі аналізу сучасного стану здійснення детективної діяльності в Україні розглядаються проблемні питання, пов'язані з гарантуванням основоположних прав, свобод і законних інтересів та потреб людини. Робиться висновок, що приватна детективна діяльність спроможна стати повноцінною складовою правового механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів осіб.

Ключові слова: *гарантування; детективна діяльність; детективні агентства; детективні послуги; права людини; правоохоронна діяльність.*

Постановка проблеми. Сьогодні все ще не прийнято жодного з тих законопроектів про приватну детективну діяльність, які було рекомендовано Верховній Раді України в рамках легалізації цієї діяльності. В нашому законодавстві досі залишається прогалина щодо вирішення наступних питань: не визначено правовий статус фізичної особи, яка здійснюватиме приватну детективну діяльність (приватного детектива); особливості підстав та умов ліцензування такої діяльності; порядку створення й статутних вимог детективних бюро (контор, агентств, фірм тощо).

Україна проголосила всебічне забезпечення прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю, що закріплено в її Конституції. Реальне втілення норм Основного Закону в життя активно включило наше суспільство в процес міжнародного співробітництва у сфері забезпечення прав людини. Актом міжнародного визнання України як демократичної правової держави стало прийняття її 9 листопада 1995 року до країн-членів Ради Європи та ратифікація Верховною Радою України

Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини та протоколів до неї. Відповідно до ст. 9 Конституції України з моменту ратифікації та набрання чинності для України Конвенція про захист прав і основних свобод людини стала частиною національного законодавства; це означає, що всі нормативні акти, розроблені після набрання чинності Конвенцією, повинні відповідати її вимогам [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі становлення детективної діяльності в нашій та зарубіжних країнах приділяли увагу у своїх дослідженнях такі вітчизняні та зарубіжні вчені та науковці як: А. М. Бабенко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргареєва, В. М. Бесчастний, С. О. Бичін, А. Б. Блага, В. І. Бобрик, І. Г. Богатирьов, С. С. Вітвіцький, А. Ф. Волобуєв, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, І. Б. Гончаренко, В. К. Грищук, В. Л. Грохольський, С. Ф. Денисов, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. М. Дрьомін, В. І. Женунтій, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, Д. П. Калаянов, О. Г. Кальман, М. В. Карчевський, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. Г. Кулик, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, В. О. Меркулова, Ю. О. Михайлова, Є. С. Назимко, О. В. Одерій, Н. А. Орловська, М. І. Панов, Є. О. Письменський, О. О. Пунда, І. М. Риженко, М. О. Семенишин, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Таційй, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, І. М. Чекмарьова, О. Ю. Чередниченко, В. О. Черков, В. В. Шаблистий, В. І. Шакун, Г. Й. Шнайдер, Н. С. Юзікова, С. С. Юрко, І. С. Яковець, Х. П. Ярмакі, О. Н. Ярмиш та інші.

Проте, у наявних дослідженнях питанням захисту прав, основоположних свобод, законних інтересів та потреб людини при здійсненні детективної діяльності приділялося уваги не достатньо для побудови повного й структурованого вчення про детективну діяльність як дієвого методу попередження, розкриття та розслідування злочинів та встановлення їх механізму тощо. В поточних умовах злочинність в Україні набуває дедалі поширенішого й агресивнішого характеру, стає все більш організованою та інтелектуальною. Відчувається її «професіоналізація», посилення корисливої направленості злочинів, інтенсивності злочинності, з'явлення та розповсюдження нових, невідомих раніше форм і методів злочинної діяльності (технічне та технологічне її оснащення), а в сучасних умовах воєнного часу [5] — підвищення рівня озброєності злочинців. В її структурі значно збільшується кількість розбійних нападів, крадіжок майна, у тому числі з приватних офісів, крамниць, квартир; злочинці все більш загрожують особистій безпеці громадян. Почастішали випадки вбивств «на замовлення», групові розбої та пограбування із застосуванням вогнепальної зброї, напади на підприємців і банкірів. За цих умов зусилля правоохоронних органів щодо захисту громадян та їх майна не завжди досягають бажаних наслідків. Тому приватні фірми, банки та установи організують власні служби (підрозділи) безпеки, наймають охоронників, створюють детективні агентства. Як правило, детективну діяльність ведуть люди, які в минулому мали відношення до правоохоронних органів, органів державної безпеки, розвідувальних

служб або інших державних органів, які мають відношення до оперативної діяльності [9, с. 236—249].

Мета дослідження. Метою статті є дослідження додержання (гарантування) основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини при здійсненні детективної діяльності.

Викладення основного матеріалу. Вивчення досвіду низки зарубіжних країн, наприклад, США, Великобританії, Франції, Німеччини, Ізраїлю та інших, показує, що діяльність приватних детективів регламентується відповідним законодавством. Так, в Англії кількість персоналу приватних охоронних і детективних фірм вдвоє перевищує кількість співробітників поліції. У США бюджет таких компаній на 50 відсотків вище, ніж бюджет усіх органів поліції разом узятих, а кількість співробітників складає близько 1 млн чоловік. В Ізраїлі, при кількості населення близько 5 млн жителів, нараховується близько 2 тис. детективних агентств [7, с. 140].

Отже, розширення переліку таких суб'єктів і в нашій країні задля запобігання злочинної діяльності надасть можливості закрити законодавчі прогалини й виявить додаткові сфери, що не у повній мірі захищені від протиправного впливу. Розвиток приватних детективних агентств буде ефективною перспективою захисту прав, основоположних свобод, законних інтересів та потреб людини на шляху удосконалення кримінологічної політики у державі.

Тобто, досі не врегульоване питання легалізації діяльності приватних детективів, функції і завдання яких свідчать про можливість розглядати їх у якості суб'єктів протидії злочинності. Хоча, досить спірне питання на практиці про те, що відсутність остаточного закріплення правового статусу перешкоджає повноцінному функціонуванню приватних детективних агентств. Не можна також сказати, що розшуковці з нетерплячістю чекають, щоб їхню діяльність почали регулювати. З однієї сторони, повноцінна й легальна робота їхніх агентств — це податки та робочі місця. З іншої, — це чіткі межі, в яких детективи повинні будуть діяти. Разом з тим, відмітимо наявність ризиків порушення прав і свобод громадян при функціонуванні таких приватних детективних агентств [8, с. 115]. Зокрема, це відноситься до: права на невтручання в особисте життя (що закріплено у ст. 31 Конституції України [3], ст. 18 Європейської конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод [2], ст. 11 Закону України «Про інформацію» [1] тощо). Не на користь діяльності державних детективів, відносять: брак політичної волі на запобігання корупції (відсутність послідовності та пріоритизації; незацікавленість та неготовність посадових осіб до запобігання корупції); політична заангажованість; відхід від мети запобігання злочинності та зосередження на вирішенні виключно корпоративних та особистих інтересів; зловживання службовими повноваженнями та (або) їх перевищення тощо. Водночас запобіжна діяльність приватних детективів також не позбавлена недоліків та окремих ризиків, якими є зловживання

наданими правами проведення детективної (розшукової) діяльності; витік приватної інформації; пріоритет корпоративних інтересів під час розроблення проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність»; не врахування на нормативному рівні обов'язків щодо запобігання злочинності; самоусунення від лінії запобіжної діяльності тощо. Отже, у цьому випадку наочним є «зворотній ефект» — відсутність адекватного нормативно-правового акту, який би регулював діяльність цих суб'єктів, призводить як до умисного, так і несвідомого порушення ними діючого законодавства у різних сферах. Наприклад, серед таких діянь можна виділити кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (зокрема ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків, зловживання опікунськими правами, порушення авторського права і суміжних прав тощо). Вказані суспільно небезпечні діяння ускладнені відсутністю чітко визначеного процесу доказування, що має наслідком випадки прийняття необ'єктивних процесуальних рішень або неналежного здійснення процесуальних дій.

Досвід країн, в яких приватна детективна діяльність законодавчо врегульована, показує, що функціонування приватних детективів і детективних підприємств та їх об'єднань значно підвищує відповідальність державної правоохоронної системи за своєчасне та високопрофесійне реагування на потреби громадян і суспільства, звільняє правоохоронців від необхідності виконання багатьох незначних і невластивих їм функцій, сприяє загальному оздоровленню криміногенної ситуації. Так, приватні детективи та приватні детективні агентства надають істотну допомогу суб'єктам підприємницької діяльності у вивченні репутації та фінансового стану позичальників та інших партнерів, визначенні їх спроможності реально виконувати взяті на себе фінансові зобов'язання, що значною мірою перешкоджає укладенню ризикованих угод та ухилення боржників від сплати заборгованості. Визначаючи можливості збору інформації, її обробки, використання (в рамках такої діяльності), необхідно визначити, що дозволено державою, а на що потрібно отримувати дозвіл у клієнтів, відповідних органів; які положення повинен містити типовий договір детективних послуг тощо [13, с. 238].

В цивілізованих, демократичних країнах, де виконання вимог конституційних норм і прав людини є основним ціннісним орієнтиром, інститут приватної детективної діяльності вже давно впроваджено у якості забезпечення додержання основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини та громадянина.

Як це не дивно, проте є й супротивники інституту приватних детективів, які зазначають, що запровадження детективної діяльності в Україні призведе до порушення прав пересічних громадян [10, с. 86], зокрема права людини на невтручання в особисте життя та сімейне життя, закріплене у ст. 31 Конституції України, ст. 18 Європейської конвенції із

захисту прав людини й основоположних свобод, ст. 11 Закону України «Про інформацію» [1—3; 16, с. 131—137].

Тут вирішення питання про надання повноважень видавати дозвіл на здійснення приватної детективної діяльності (свідоцтво на таке право, його припинення чи анулювання); ведення реєстру суб'єктів детективної діяльності; вирішувати всі необхідні питання стосовно відповідного посвідчення приватного детектива; контролю за виконанням законодавства України приватними детективними бюро (конторами, агентствами, фірмами); правового статусу фізичної особи, що здійснює приватну детективну діяльність, або юридичної особи, що спеціалізується на здійсненні приватної детективної діяльності.

Ми, як і інші дослідники, вважаємо приватну детективну діяльність — засобом захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, а не тільки діяльністю з комплексу різноманітних заходів пошуку та фіксації даних про діяння окремих осіб та груп, отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, а також інших пізнавальних дій на шляху розслідування події. Для здійснення такої діяльності потрібні певні повноваження, бо детективні функції носять високий рівень відповідальності та надмірний рівень емоційної напруженості. Тут буде виправданий творчий підхід у ході встановлення фактичних даних.

Сучасний стан захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб недержавними структурами вказує на актуальність забезпечення реальної, а не декларативної змагальності сторін на досудовому слідстві; можливість додаткових надходжень до державного бюджету та сприяння у розкритті великої кількості злочинів [15, с. 371—372]. Наявність легальної приватної детективної діяльності різко підвищить якість і відповідальність усієї державної правоохоронної системи та покращить компетентність детективів (агентів) у реагуванні на потреби громадян і суспільства загалом [14].

Ще з початку АТО [6] активізувалася «детективна» (розшукова) діяльність у Донецькій і Луганській областях, що було пов'язано з пошуком людей і майна на цих територіях [11, с. 20—21; 14; 15, с. 371—372].

У тому числі, це певна психологічна праця (в її соціальному, комунікативному та організаційному аспектах). Щодо соціального аспекту, працівники агентств виступають як відокремлена професійна група, з діяльністю якої суспільство пов'язує надання певних допоміжних (або сервісних) послуг, пошук осіб, охоронні послуги, послуги з супроводження, попередження злочинної діяльності. Ефективність такої діяльності передбачає допомогу у ефективності захисту та втілення справедливості у соціальні відносини, забезпечення стабільності суспільного розвитку, задоволення індивідуальних потреб та інтересів. Комунікативний аспект передбачає особливості цієї «професії», тому що спілкування з різними категоріями громадян є одним з основних шляхів отримання інформації. Тобто, до детектива ставляться професійні вимоги

входження в контакт, управління психологічним станом інших людей, вміння направляти розмову в необхідне русло тощо. Організаційний ж аспект — це вміння планувати свою роботу, розподіляти час із метою його ефективного використання, має сенс у всякій роботі. Проте, планування робочого часу для діяльності співробітника детективного агентства, організація себе та інших, концентрація зусиль є необхідними умовами реалізації своїх повноважень. Характерною рисою такої діяльності є також її індивідуальність (як діяльність слідопита одиночки або митця своєї справи). Слідчий, як виконавець замовленого завдання, у більшості, особисто виконує переважну більшість різноманітних за своїм характером дій [12; 14, с. 49; 15, с. 370—373].

Висновки. Отже, в сучасних умовах реформування законодавства України на шляху переходу на європейські й найкращі світові стандарти, в тому числі у сфері захисту прав, свобод людини і громадянина, в Україні якраз і відчувається зростання попиту на детективні послуги. Що в свою чергу вимагає розвиток нашої детективної діяльності з неухильним дотриманням принципів верховенства права, законності, прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, зі збереженням професійної таємниці, конфіденційністю, взаємодією з правоохоронними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, волонтерами та громадянами.

Набувши законодавчого забезпечення, приватна детективна діяльність спроможна стати інструментом захисту основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини і повноцінною складовою механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини, захисту законних прав та інтересів юридичних осіб.

Перелік посилань

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 15.01.2023).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini (дата звернення: 15.01.2023).
3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 15.01.2023).

References

On information: Law of Ukraine dated 02.10.1992 No. 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

Constitution of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada*. 1996. No. 30. Article 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 k/96-vr#Text (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

4. Методичні рекомендації для центральних органів виконавчої влади щодо застосування в законотворчій діяльності Конвенції про захист прав і основних свобод людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0040323-00#Text (дата звернення: 15.01.2023).

Methodical recommendations for central executive authorities on the application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in legislative activity. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0040323-00#Text (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

5. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 15.01.2023).

On the introduction of martial law in Ukraine : Decree of the President of Ukraine dated 24.02.2022 No 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Президента України від 14.04.2014 № 405/2014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014 (дата звернення: 15.01.2023).

On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 13, 2014 «On urgent measures to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine» : Decree of the President of Ukraine of April 14, 2014 No. 405/2014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014 (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

7. Бєліков Ю. М. Недержавна правоохоронна діяльність: передумови виникнення, поняття, місце в системі правоохоронної діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2013. Вип. 4. Т. 2. С. 138—142.

Bielikov, Y. M. (2013). Non-state law enforcement activity: prerequisites for emergence, concept, place in the system of law enforcement activities. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Jurisprudence*. Iss. 4. Vol. 2. Pp. 138—142 [in Ukrainian].

8. Бичін С. О. Актуальні методи дослідження детективної діяльності в механізмі запобігання злочинності. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 111—117.

Bychin, S. O. (2019). Actual methods of research of detective activity in the mechanism of crime prevention. *European perspectives*. № 2. Pp. 111—117 [in Ukrainian].

9. Калюга К. В. Щодо сучасного стану детективної діяльності в Україні (обґрунтування можливості та доцільності детективної діяльності в Україні). *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 236—249.

Kalyuga, K. V. (2022). Regarding the current state of detective activity in Ukraine (substantiation of the possibility and expediency of detective activity in Ukraine). Criminalistics and Forensics. Iss. 67. Pp. 236—249 [in Ukrainian].

10. Кожевніков Г. К. Приватна детективна діяльність і право громадянина на невтручання в особисте життя. *Детективна діяльність в Україні: проблеми і перспективи :* матеріали междунар. науч.-практ. конф. (Харків, 25—26.01.2013). Харк. екон.-прав. ун-т. Харків : Право, 2013. С. 86—87.

Kozhevnikov, G. K. (2013). Private detective activity and the right of a citizen to non-interference in personal life. *Detective Activity in Ukraine: Problems and Perspectives*. Scientific and Practical Conf. (Kharkiv, January 25—26, 2013). Hark. Economics and Law Univ. Kharkiv : Pravo. Pp. 86—87 [in Ukrainian].

11. Мулявка Д. Г., Шопіна І. М., Шиллє О. О. Правовий статус суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності : монографія. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 124 с.

Mulyavka, D. H., Shopina, I. M., Shille, O. O. (2019). Legal status of subjects of private detective (search) activity : monograph. Irpin: University of the State Fiscal Service of Ukraine. 124 p. [in Ukrainian].

12. Плохой І. І. Приватна детективна діяльність: чи буде вона? URL: http://pravoznavec.com.ua/period/article/11082/%CF (дата звернення: 15.01.2023).

Plokhoy, I. I. Private detective activity: will it be? URL: http://pravoznavec.com.ua/period/article/11082/%CF (access date: 15.01.2023) [in Ukrainian].

13. Поливанюк В. Д. Міжнародний досвід надання приватних детективних послуг. *Всеукраїнський саміт приватних детективів: матеріали доповідей* (Дніпро, 30 листопада 2017 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 237—239.

Polyvaniuk, V. D. (2018). Mezhdunarodnyi opyt nadvannia pryvatnykh detektivnykh posluh [International experience in providing private detective services]. All-Ukrainian Summit of Private Detectives: Materials of Reports (Dnipro, November 30, 2017). Dnipro : DSUVS. Pp. 237—239 [in Ukrainian].

14. Рахновський Є. А. Вам потрібен легальний приватний детектив? *Віче*. 2007. № 17. С. 49.

Rakhnovsky, E. A. (2007). Do you need a legal private detective? *Viche*. № 17. Pp. 49 [in Ukrainian].

15. Юрко С. С. Перспективи законодавчої регламентації детективної діяльності в Україні. *Право і суспільство*. 2014. № 52. С. 370—373.

Yurko, S. S. (2014). Perspectives of Legislative Regulation of Detective Activity in Ukraine. *Law and Society*. № 52. Pp. 370—373 [in Ukrainian].

16. Юрченко А. О., Усенко А. О. Проблеми легалізації інституту приватної детективної діяльності в Україні. *Міжнародний юридичний вісник : актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3—4 (12—13). С. 131—137.

Yurchenko, A. O., Usenko, A. O. (2018). Problems of legalization of the institute of private detective activity in Ukraine. *International Legal Bulletin: Actual Problems of Modernity (Theory and Practice)*. Iss. 3—4 (12—13). Pp. 131—137 [in Ukrainian].

Guaranteeing fundamental rights and freedoms, legitimate interests and needs of a person in the implementation of detective activities

K. Kaliuga

Based on the analysis of the current state of detective activity in Ukraine, the article discusses problematic issues related to the guarantee of fundamental rights, freedoms and legitimate interests and needs of a person. It is concluded that private detective activity can become a full-fledged component of the legal mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals. The private sector of detective activity in Ukraine is studied; the expediency of its legalization. The experience of foreign countries is considered. The significance of the features of this type of law enforcement activity is highlighted, its individuality and ordinary practice (as well as any other type of economic activity) are emphasized at the same time. Preliminary conclusions about the state of its functioning are made and prospects for further development and ways to improve detective activity in Ukraine are outlined. It is noted that in the current conditions of reforming the legislation of Ukraine on the way to the transition to European and the best world standards, including in the field of protection of human and civil rights, freedoms, in Ukraine there is an increase in demand for detective services. This, in turn, requires the development of detective activity in Ukraine with respect for the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, preservation of professional secrecy, confidentiality, interaction with law enforcement agencies, state authorities and local governments, enterprises, institutions, organizations, volunteers and citizens. Having acquired legislative support, private detective activity can become a full-fledged component of the mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals.

Keywords: guarantee; detective activity; detective agencies; detective services; human rights; law enforcement.

⇒ Калюга, К. В. (2024). Гарантування основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини при здійсненні детективної діяльності. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 45—53. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.04.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.05
УДК:343.98

Наталія Валеріївна Кісіль

Кандидатка сільськогосподарських наук, старша наукова співробітниця, доцентка кафедри інтелектуальної власності та приватного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0003-1097-360X, e-mail: kisil_n@ukr.net

Визначення змісту та основних складових професійних компетентностей судових експертів

У публікації розкриваються результати дослідження щодо визначення змісту та основних складових професійних компетентностей, які могли би враховуватися при визначенні наявності у певної особи необхідних знань, навичок та вмінь для отримання кваліфікації судового експерта та ефективного здійснення судово-експертної діяльності. Визначаються ключові парадигми, які можуть бути застосовані при впровадженні компетентністних підходів при підготовці та атестації судових експертів із урахуванням необхідності інтеграції української освіти в європейський простір.

Ключові слова: *експерт; професійні компетентності; освіта; підготовка експертів; судова експертиза; інтеграція освіти.*

Постановка проблеми. Правова регламентація судово-експертної діяльності як в Україні, так і в більшості європейських країн базується на нормах процесуального законодавства. Вимоги до осіб, яким доручається проведення судових експертиз, визначаються у відповідних процесуальних кодексах. Наприклад, згідно ч. 1 ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України [1]: «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань».

У статті 10 Закону України «Про судову експертизу» [2] вказано, що судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання

для надання висновку з досліджуваних питань, мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Між тим, у діючих нормативних актах нині не унормовано, яка освіта вважається відповідною для отримання кваліфікації за певним експертним напрямком. При вирішенні цього питання в установах Міністерства юстиції України нині враховується найменування спеціальності згідно Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 266 [3], та навчальний час із відповідних дисциплін, зазначених у додатку до диплому про вищу освіту. Між тим слід враховувати, що до Переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра, час від часу вносяться зміни або доповнення.

Наприклад, у Переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 787 [4] виділялася галузь знань 1801 «Специфічні категорії», що включала найменування спеціальності «Інтелектуальна власність» за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, а також «Інтелектуальна власність», «Управління інноваційною діяльністю» за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра. За цими спеціальностями здійснювалася підготовка професіоналів за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра на основі базової або повної вищої освіти будь-якого напряму підготовки чи спеціальності. При цьому за цими спеціальностями фахівці не здобували вищу юридичну освіту.

Серед галузі знань 1801 «Специфічні категорії» на основі базової або повної вищої освіти здійснювалася підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра за спеціальністю «Судова експертиза». Також окремо виділялася галузь 0304 «Право» із найменуванням спеціальностей, за якими присвоювався освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста та магістра: 8.03040101 «правознавство» та 7.03040201 «правоохоронна діяльність». За цими спеціальностями фахівці здобували вищу юридичну освіту.

У чинному Переліку [3] відсутні такі спеціальності як «Інтелектуальна власність» та «Судова експертиза». Нині виділяється галузь знань 08 «Право» з найменуванням спеціальності 081 «Право», при підготовці за якою окремі вищі начальні заклади серед вибіркових компонентів освітньої програми включають дисципліни зі сфери інтелектуальної власності та судової експертизи.

У зв'язку зі змінами, що час від часу вносяться до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів

вищої освіти, а також можливостю набуття особами, які мають намір здійснювати судово-експертну діяльність, практичного досвіду роботи у певній сфері та/або наукового ступеню у певній галузі науки, час від часу виникають бурхливі дискусії щодо наявності об'єктивних підстав для відмови у проходженні стажування та присвоєння кваліфікації фахівцям на підставі не відповідності вищої освіти. Вирішення таких ситуацій ускладняється тим, що нині не має затверджених Переліків відповідності галузей знань і спеціальностей вищої освіти видам судових експертиз та експертним спеціальностям, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям державних спеціалізованих установ судових експертиз Міністерства юстиції України та фахівцям, які не є працівниками цих установ (приватним експертам).

Враховуючи вищевикладене, виникає потреба визначити склад та обсяг базових наукових, технічних та інших спеціальних знань, якими мають володіти особи, що залучаються до проведення судових експертиз. Дослідження змісту та основних складових професійних компетентностей судових експертів за різними експертними напрямками є надзвичайно актуальним як для розробки ефективних підходів до навчання (стажування) експертів, так і при визначенні осіб, яким можуть бути призначені судові експертизи, та здійсненні оцінки висновків експертів. При розробці підходів до навчання та підготовки судових експертів також доцільно враховувати процеси інтеграції української освіти в європейський простір, які нині відбуваються, а навчальні матеріали розробляти з урахуванням сучасного рівня розвитку науки та техніки, що сприятиме зростанню наукового та експертного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню поняття професійних компетентностей експертів, визначенню їх змістовних компонентів та складових компетенцій присвячували свою увагу різні вчені, зокрема, П. Антонюк, С. Андренко, І. Гора, Д. Гуріна, О. Донцова, І. Калініна, Р. Кірін, О. Курдес, І. Петрова, Р. Степанюк, С. Шевцов, М. Щербаковський, Л. Щербаковська, О. Федоренко та інші [5-15].

Між тим і досі не розроблено переліку уніфікованих складових професійних компетентностей, які могли би враховуватися при визначенні наявності у певної особи необхідних знань, навичок та вмінь для отримання кваліфікації судового експерта та ефективного здійснення судово-експертної діяльності. Впровадження компетентністних підходів у різних галузях освіти викликає необхідність їх застосування і при підготовці та підтвердженні кваліфікації судових експертів.

Мета дослідження. Для визначення ключових парадигм, які можуть бути застосовані при впровадженні компетентністних підходів при підготовці та атестації судових експертів, та їх висвітлення у Довіднику професійних компетентностей експертів проводилося дослідження змісту поняття професійних компетентностей, аналізувалися змістовні компоненти та складові компетенцій судових експертів, які можуть забезпечити якість, високий науковий рівень та обґрунтованість експертних висновків.

Викладення основного матеріалу. Із набуттям чинності у 2022 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій» [16], уточнено та доповнено положення законодавчих актів поняттями «професія», «професійна кваліфікація», «професійні стандарти». Статтю 4 Кодексу законів про працю України [17] доповнено статтями 4^1 і 4^2, в яких розкрито зміст понять професія та кваліфікація, а також встановлено норми щодо професійних стандартів.

У статті 4^2 цього Кодексу [17] встановлюється, що *професійна кваліфікація може бути засвідчена відповідним документом і являє собою стандартизовану сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання*, що дає змогу здійснювати всі трудові функції, визначені відповідним професійним стандартом.

Згідно визначення, що міститься у статті 4^1 даного Кодексу [17], *професійний стандарт* — це затверджені в установленому порядку вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій. Вимоги до компетентностей, обов'язків та кваліфікацій працівників визначаються професійними стандартами. За відсутності професійних стандартів такі вимоги можуть визначатися кваліфікаційними характеристиками.

Наказом Міністерства соціальної політики України № 74 від 21.01.2018 було затверджено Методику розроблення професійних стандартів [18]. У п. 2 розділу 1 вищезазначеної методики, значення термінів «компетентність», «загальні компетентності», «професійні компетентності» та «професійний стандарт» розкриваються наступним чином:

- *компетентність* — динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність;
- *загальні компетентності* — універсальні компетентності, що не залежать від предметної сфери, є важливими для успішної професійної та соціальної діяльності особи;
- *професійні компетентності* — сукупність знань, умінь та навичок, професійно значущих якостей особистості, що забезпечують здатність виконувати на певному рівні трудові функції, визначені відповідним професійним стандартом;
- *кваліфікація* — визнана уповноваженим суб'єктом та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей (результатів навчання).

У п. 11 статті 34 Закону України «Про освіту» [19] визначено, що процедури присудження, присвоєння/підтвердження кваліфікацій, а також порядок утворення та діяльності і правовий статус суб'єктів, що здійснюють діяльність з оцінювання і визнання освітніх та/або професійних кваліфікацій (повних та часткових), визначаються законодавством.

Статтею 34 Закону України «Про освіту» [19] встановлено, що *результати навчання та компетентності*, необхідні для присудження освітніх та/або присвоєння професійних та часткових професійних кваліфікацій, *можуть досягатися шляхом здобуття формальної, неформальної чи інформальної освіти.*

Згідно ч. 1 ст. 8 вказаного Закону України [19]: «*Особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. Держава визнає ці види освіти, створює умови для розвитку суб'єктів освітньої діяльності, що надають відповідні освітні послуги, а також заохочує до здобуття освіти всіх видів*».

Також у п. 2—4 цього Закону [19] дано визначення видів освіти.

«*Формальна освіта* — це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

Неформальна освіта — це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

Інформальна освіта (самоосвіта) — це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям».

При цьому пунктом 5 цього ж Закону України [19] унормовано, що результати навчання, здобуті шляхом неформальної та/або інформальної освіти, визнаються в системі формальної освіти в порядку, визначеному законодавством.

Враховуючи вищезазначені норми, професійна кваліфікація може складатися не лише з наявності формальної освіти, здобутої у навчальних закладах, а може набуватись й внаслідок інформальної освіти, зокрема, набутих знань, вмінь і навичок у певній сфері науки, техніки і мистецтва, та накопиченого практичного досвіду здійснення судово-експертної діяльності.

І. В. Гора вказувала [7, с. 88], що при обранні експерта необхідно з'ясувати відомості щодо рівня й фаховості освіти, посади, яку займає експерт, і стажу його роботи та досвіду в проведенні певного виду експертиз.

М. Г. Щербаковський та Л. П. Щербаковська зазначали [13, с. 101], що особистісна компетенція експерта може визначатися наявністю в нього наукового ступеня, наукових публікацій, стажу експертної роботи, кількістю проведених експертиз, індивідуальними здібностями.

У звіті «Судово-експертна діяльність: практики іноземних країн», наданому Проєктом Європейського Союзу «Право-*Justice*» на запит Мін'юсту України [20], вказується, що у більшості європейських країн для доступу до професії судового експерта особа має підтвердити свою професійну кваліфікацію (освіту, науковий ступінь, публікації тощо). Серед загальних вимог до необхідних навичок для кандидата в судові експерти виділяються наступні: судовий експерт повинен володіти загальними навичками, які є основоположними для ефективного проведення будь-якої експертизи, та особливими вміннями/навичками в окремих галузях експертизи. Усі необхідні навички зазвичай набуваються шляхом поєднання формальної освіти, спеціального навчання та досвіду роботи (на робочому місці).

У Директиві ЄС про визнання професійних кваліфікацій 2005/36/ЕС [21] зазначається, що на території країн ЄС визнаються дипломи про освіту, сертифікати, ліцензії та інші документи, які підтверджують кваліфікацію найманих працівників, в тому числі експертів, що були видані однією із країн ЄС. При цьому, крім визнання документів про освіту працівників, на території ЄС визнанню підлягає і їх професійний досвід.

Отже, на наш погляд, про здобуття професійних компетентностей особами, які можуть залучаються до проведення судових експертиз, можуть свідчити не тільки документи про вищу освіту. Особливе значення для проведення повних та об'єктивних експертних досліджень, що відповідають сучасному рівню науки та техніки, має практичний досвід у певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, яка є базовою для вирішення відповідних експертних завдань. При цьому, враховуючи суттєве зміщення формату навчання з традиційного офлайн до онлайн, яке відбулося за роки пандемії та воєнних дії на території України, нині ми спостерігаємо збільшення можливостей отримання професійних знань та навичок шляхом проходження навчання та підвищення кваліфікації на різних курсах, тренінгах, які проводяться вітчизняними та іноземними суб'єктами освітньої діяльності та професійними інституціями. Стара парадигма підготовки судових експертів та визначення вимог щодо наявності відповідної вищої освіти в сучасних умовах потребує перегляду. Нині здійснення судово-експертної діяльності потребує від експертів постійного розширення та поглиблення знань та оволодіння новими навичками, тому підходи до отримання (підвищення) кваліфікації мають бути переглянуті, враховуючи сучасні тенденції.

Одним зі шляхів визначення критеріїв, що можуть висуватися до осіб, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, може бути формування та постійне оновлення змісту та основних складових професійних компетентностей експертів.

З метою визначення обсягу та змісту професійних компетентностей судових експертів проаналізовано теоретико-методологічні підходи до підготовки судових експертів, що висвітлені у роботах вчених та практиків.

Р. Л. Степанюк та С. О. Шевцов [15, с. 577] при розгляді проблемних питань у сфері фахової підготовки спеціалістів-криміналістів для органів Національної поліції України зазначали, що якісне виконання функцій з техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій є можливим за умови володіння спеціалістом певними теоретичними знаннями, до числа яких, на їх думку, слід віднести знання: правових засад використання спеціальних знань у кримінальному процесі; основних теоретичних положень криміналістичної ідентифікації та діагностики; усіх видів науково-технічних засобів, що застосовуються в ході огляду місця події; основ тактики огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій; видів і методів судової фотографії, звуко- та відеозапису; криміналістичної трасології; основних можливостей інших галузей криміналістичної техніки (судової балістики, вибухотехніки, габітології, технічного дослідження документів тощо) та окремих судових наук (судової медицини, судової хімії, судової біології тощо); основних положень криміналістичної методики; правових та організаційних основ судової експертизи; сучасних можливостей окремих видів судових експертиз, що проводяться з метою дослідження об'єктів, які вилучаються під час огляду місця події.

Ф. М. Джавадов і А. А. Салімов вважають, що серед юридичних знань, які експерт повинен знати, мають бути не тільки знання правозастосовних норм, що регулюють діяльність судово-експертних установ та безпосередньо експертів як учасників процесу, а й принципів та норм процесуального законодавства, системно пов'язаних із судово-експертною діяльністю [12, с. 53]. Оскільки питання, на які відповідає експерт, стосуються обставин розслідування, тому не можуть досліджуватися ізольовано від правової сторони розслідуваної справи.

М. Г. Щербаковський зазначає [14, с. 89], що відомості про освіту, кваліфікацію, підготовку експерта характеризують його компетенцію і встановлюються за формальними ознаками. Порушення вказаних вимог експертом (відсутність вищої освіти, невідповідність кваліфікації виду експертизи) призводить не до визнання висновку експерта недостовірним, а до виключення його із системи доказів на підставі недопущення як джерела доказів в зв'язку із порушенням процедури отримання. Знання та вміння, що застосовувалися під час провадження експертного дослідження, відносяться до компетентності експерта у конкретній експертизі і визначаються в процесі оцінки наданого ним висновку.

О. І. Федоренко та С. О. Шевцов [11, с. 197—198] пропонують професійну компетентність судового експерта розглядати як якісну характеристику оволодіння фахівцем своєю професійною діяльністю, яка передбачає: усвідомлення своїх спонукань до цієї діяльності (професійних потреб, інтересів, прагнень, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, усвідомлення своєї соціальної ролі); володіння комплексом професійних знань, вмінь та наявність особистісних якостей як спеціаліста, здатного ефективно виконувати професійні обов'язки.

На думку П. Є. Антонюк [6, с. 40] основними складовими професійної компетентності судово-медичного експерта, слід вважати судово-медичне експертне мислення (формується у результаті набуття професійних і спеціальних знань) та експертний досвід (набувається у процесі професійної діяльності з використання професійних і спеціальних знань).

Відповідно до п. 1 розділу IV Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів [22]: «*Для присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта працівники НДУСЕ та фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, повинні мати відповідну вищу освіту другого рівня за ступенем магістра, пройти підготовку (стажування), знати теоретичні, організаційні і процесуальні питання судової експертизи та методичні положення і практику їх застосування за відповідною експертною спеціальністю*».

Отже, під час підготовки фахівцям (експертам), які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, необхідно отримати певні знання та уміння, а під час складання кваліфікаційного іспиту продемонструвати набуті компетентності та навички застосування відповідних методичних положень.

На наш погляд, метою навчання (стажування) має стати формування у слухачів цілісної системи знань базових наук, основних принципів судово-експертної діяльності, процесуальних особливостей призначення та проведення судових експертиз, методичних підходів вирішення експертних завдань, що ставляться на вирішення певного напрямку експертизи.

Висновок експерта як процесуальний документ, в якому висвітлюються особливості проведення дослідження під час встановлення певних фактів та обставин, що мають значення для об'єктивного вирішення справи у суді, може розглядатися як певний засіб комунікації експерта з іншими процесуальними особами. У висновку експерт детально прописує всі надані на дослідження матеріали та зазначає про здійснені комунікації з учасниками справи: подані клопотання про надання додаткових матеріалів, проведені огляди об'єктів дослідження за їх місцезнаходженням тощо. Детально описуючи хід дослідження та обґрунтовуючи надані висновки, експерт доводить суду та учасникам справи об'єктивність встановлених фактів та обставин справи, які висвітлюються у висновку. При виникненні у суду або сторін справи (кримінального провадження) питань щодо складеного висновку, експерт може бути викликаний для надання роз'яснень. Тобто крім наявності знань, вмінь та навичок здійснення судово-експертної діяльності у межах обраної експертної спеціальності, у експерта мають бути наявними сформовані комунікативні якості для забезпечення результативної взаємодії з суб'єктами призначення експертизи та іншими процесуальними особами.

У роботі [23] нами вже висвітлювалися результати дослідження щодо визначення переліку знань, вмінь, навичок, комунікативних та інших особистих якостей, якими мають володіти експерти у сфері інтелектуальної власності.

При екстраполюванні та узагальненні результатів попередніх досліджень з метою формулювання обсягу знань, вмінь, навичок, комунікативних та інших якостей, які мають продемонструвати фахівці (експерти) після проходження навчання (стажування) за різними напрямками судової експертизи, можемо визначити наступні:

1. *Знання:* основних положень нормативно-правової бази, що регулює судово-експертну діяльність; теоретичних засад та специфіки відповідної (базової) галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, до яких відносяться досліджувані об'єкти, явища і процеси; властивостей та ознак об'єктів, що підлягають дослідженню; методів та методичних підходів вирішення експертних завдань.
2. *Уміння та навички*: з'ясовувати зміст норм законодавства у галузі судової експертизи, правильно тлумачити їхній зміст та застосовувати для вирішення конкретних експертних завдань; здійснювати аналіз доцільності застосування певних засобів та методів судової експертизи для встановлення фактів, що мають значення для вирішення справи; готувати листи та процесуальні документи за результатами проведення експертизи (висновки експерта, клопотання тощо); зважаючи на процесуальний статус судового експерта обов'язковою вимогою має бути здобуття умінь та навичок застосування науково обґрунтованих методичних положень вирішення експертних завдань, притаманних певній експертній спеціальності.
3. *Комунікація*: здатність ефективно взаємодіяти з іншими учасниками цивільних, господарських, адміністративних справ та кримінальних проваджень; аналізувати потреби суб'єктів призначення експертиз та системно їх оцінювати з метою формулювання питань, що ставляться на вирішення експертизи; формулювати обґрунтовані висновки за результатами проведеного дослідження; надавати пояснення щодо наданого висновку під час допиту або надання пояснень у суді; надавати консультації щодо актуальних питань призначення та проведення судових експертиз у різних видах судочинства.
4. *Автономність та відповідальність*: продемонструвати розуміння особистої відповідальності за професійні рішення та надані експертні висновки.

З метою систематизації основних складових професійних компетентностей, які можуть бути висвітлені у Довіднику професійних компетентностей судових експертів за різними експертними спеціальностями, і які важливо враховувати при підготовці експертів, отриманні (підтвердженні) кваліфікації, проведено аналіз праць практикуючих експертів та науковців із різних сфер діяльності.

М. Г. Щербаковський та Л. П. Щербаковська [13, с. 100—102] поняття компетентності судового експерта поділяють на 3 рівня за обсягом та ступенем спільності:

- базова компетентність експерта;
- особиста компетентність експерта;
- компетентність експерта в конкретній експертизі.

*Базова компетентність експерта***.** Цей рівень компетентності визначає здатність експерта самостійно вирішувати коло доручених йому питань, спираючись при цьому на певний багаж знань, що отримані в процесі його професійної спеціальної освіти у ВНЗ, а також знань та умінь за певною експертною спеціальністю, що отримані в результаті його підготовки до атестації і отримання кваліфікації судового експерта. Крім професійних судово-експертних знань базова компетентність включає правові знання. Про наявність у експерта базової компетентності вказує його свідоцтво [13, с. 100—101].

Особиста компетентність експерта. Здатність експерта вирішувати все більш складні та нетипові завдання зростає в процесі його професійної судово-експертної діяльності. Особистісна компетенція розширюється, коли експерт приймає участь у наукових розробках та експериментальних дослідженнях. Також рівень особистої компетентності експерта визначається наявністю в нього наукового ступеня, наукових публікацій, стажу експертної роботи, кількістю проведених експертиз, індивідуальними здібностями [13, с. 101].

Компетентність експерта в конкретній експертизі характеризує його здатність вирішувати поставлені питання (завдання) при проведенні експертного дослідження у конкретному кримінальному провадженні. Компетентність експерта в конкретній експертизі визначається за результатами всебічної оцінки висновку експерта, що направлена на з'ясування повноти проведеного дослідження, правильності вибору методик та методів аналізу, інтерпретації виявлених властивостей та ознак об'єктів, обґрунтованості проміжних та заключних висновків [13, с. 102]**.** Отже, компетентність експерта в конкретній експертизі характеризує його здатність вирішити поставлене питання (завдання) під час проведення експертного дослідження в конкретному кримінальному провадженні.

Гуріна Д. П. та Калініна І. В. [8] виділяють такі складові елементи спеціальних наукових знань експерта:

- основні базові спеціальні знання різних наук, які отримуються під час навчання особи;
- додаткові базові спеціальні знання, які здобуваються особою в процесі підготовки для отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності;

- додаткові правові знання, які необхідні для правильного орієнтування в правовому полі кримінального судочинства, оволодіння теоретичними та методичними основами судових експертиз, розуміння їх особливостей та ролі в системі доказів, процесуальної функції експерта, правильного оформлення експертних висновків тощо.

Бурлака Т., досліджуючи компетентності, якими має володіти освітній експерт [24], пропонує користуватися визначеною науковцями ієрархією, яка передбачає ключові, базові, спеціальні та спеціалізовані компетентності. Для уточнення запропонованих науковцями видів компетентностей автор пропонує скористатися думкою В. Стойкової, яка вважає, що ключові компетентності необхідні для будь-якої професійної діяльності й пов'язані з успіхом особистості у швидко змінюваному світі. Базові — відбивають специфіку визначеної професійної діяльності (педагогічної, медичної тощо). Спеціальні компетентності орієнтовані на специфіку конкретної професійної діяльності (учитель, вихователь, заступник директора, директор). Спеціалізовані — це специфічні компетентності, необхідні для роботи в будь-якій спеціальній галузі.

Петрова І. А. і Донцова О. С. [10] зазначають, що система компетентностей судового експерта-товарознавця має містити:

- *базові компетентності*, які покладено в основу судово-експертної діяльності працівника (аналітичні здібності, орієнтованість на клієнта, демонстрування цінностей судово-експертної установи, орієнтування на результат, міжособистісна ефективність);
- *компетентності росту,* які відображають відповідність судового експерта посаді (комунікабельність, розвиток особистості, функціональна майстерність, знання експертної спеціальності, організаційний вплив, командне лідерство тощо);
- *стратегічні компетентності*, які характеризують придатність працівника до керівної діяльності (високий рівень бачення перспектив і можливість розробляння стратегії розвитку; лідерство у кризових умовах і під час впровадження кардинальних змін; здатність очолити команду під час розв'язання складних завдань; заохочування творчості й інновацій).

С. Андренко, О. Курдес, А. Бубліков [5, с. 64] враховуючи етапи процесу підготовки судових експертів запропонували компетентності судового експерта поділяти на 3 рівні:

- *базовий* (відповідає здобуттю повної вищої освіти у закладі вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»);
- *початкова підготовка* (відповідає підготовці за певною експертною спеціальністю під час прийому на роботу);
- *підвищення кваліфікації* (періодичне проходження підготовки (стажування) через нормативно встановлені проміжки часу

й отримання практичного досвіду під час здійснення судово-експертної діяльності).

Р. Кірін [9, с. 122] пропонує розрізняти наукову компетенцію і наукову компетентність судового експерта та розглядати за 3 рівнями: загальна, родова та безпосередня.

На нашу думку, для цілей висвітлення у Довіднику професійних компетентностей судових експертів за різними напрямками, які важливо враховувати при підготовці експертів, отриманні (підтвердженні) кваліфікації та під час призначення судових експертиз, *професійні компетентності доцільно поділяти на 4 основні рівні:*

- *загальні компетентності* — ці компетентності є основоположними для ефективного проведення судових експертиз за всіма експертними спеціальностями. Включають знання з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи, здатність здійснювати повне та всебічне дослідження властивостей та ознак досліджуваних об'єктів, явищ і процесів, надавати аргументовані експертні висновки, у разі необхідності надавати роз'яснення тощо;
- *спеціальні (базові або фахові) компетентності* — орієнтовані на специфіку відповідної (базової) галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, до яких відносяться досліджувані об'єкти, явища і процеси. Зазвичай ці компетентності набуваються під час отримання формальної освіти у вищих навчальних закладах за другим освітнім рівнем та практичної роботи за фахом;
- *спеціалізовані (предметні) компетентності* — специфічні компетентності необхідні для забезпечення кваліфікованою та об'єктивною експертизою за певною експертною спеціальністю. Включать знання об'єкту та предмету експертизи відповідного напрямку; методичних підходів вирішення експертних завдань тощо;
- *особисті (індивідуальні) компетентності* — можуть набуватись внаслідок накопиченого практичного досвіду здійснення судово-експертної діяльності, а також формальної освіти за третім (освітньо-науковим/освітньо-творчим) рівнем, шляхом неформальної та інформальної освіти із набуттям знань, вмінь і навичок у певній сфері науки, техніки і мистецтва. Так, рівень особистої компетентності експерта може визначатися наявністю в експерта наукового ступеня, наукових та методичних робіт, досвіду викладацької діяльності, стажу експертної роботи, кількістю проведених експертиз, наявністю атестації за різними експертними спеціальностями, наставницьким досвідом та підвищенням кваліфікації.

На наш погляд, недоцільно встановлювати додаткові вимоги до наявності певних особистих (індивідуальних) компетентностей

у Довіднику професійних компетентностей. Між тим цей вид професійних компетентностей може додатково свідчити про розширення та постійне вдосконалення професійних знань, умінь та навичок експертом, який залучається до проведення певної експертизи.

Висновки. Проведене дослідження показало, що здійснення судово-експертної діяльності за будь-яким експертним напрямком не може бути виконано без наявності певного обсягу знань, вмінь та навичок, необхідних та достатніх для проведення повного дослідження та надання об'єктивного та обґрунтованого експертного висновку. При визначенні обсягу професійних компетентностей експертів вважаємо за доцільне враховувати як документи про вищу освіту, так і практичний досвід у певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Нині здійснення судово-експертної діяльності потребує від експертів постійного розширення та поглиблення знань й оволодіння новими навичками, тому підходи до отримання (підвищення) кваліфікації мають враховувати сучасні тенденції, зокрема щодо урахування не тільки результатів формальної освіти, здобутої у навчальних закладах, а також певних результатів неформальної та інформальної освіти.

Для цілей формування Довідника професійних компетентностей судових експертів, норми якого можуть враховуватися при підготовці експертів та отриманні (підтвердженні) ними кваліфікації, професійні компетентності пропонуємо поділяти на 4 основні рівні: *загальні компетентності, які* є основоположними для ефективного проведення судових експертиз за всіма експертними спеціальностями; *спеціальні (базові або фахові) компетентності* — орієнтовані на специфіку відповідної (базової) галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, до яких відносяться досліджувані об'єкти, явища і процеси; *спеціалізовані (предметні) компетентності* — специфічні компетентності, необхідні для забезпечення кваліфікованою та об'єктивною експертизою за певною експертною спеціальністю; *особисті (індивідуальні) компетентності* — можуть набуватись внаслідок накопиченого практичного досвіду здійснення судово-експертної діяльності, а також формальної освіти за третім (освітньо-науковим/освітньо-творчим) рівнем, шляхом неформальної та інформальної освіти.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 18.03.2024).

References

Criminal procedure code of Ukraine: Law of Ukraine as of 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 18.03.2024) [in Ukrainian].

2. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 4038-12#Text (дата звернення: 18.03.2024).

On Forensic Expertise: Law of Ukraine as of 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/4038-12#Text (access date: 18.03.2024) [in Ukrainian].

3. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 18.03.2024).

On approving the list of fields of knowledge and specialties for which higher education seekers are trained: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of. 29.04.2015 No. 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text (access date: 18.03.2024) [in Ukrainian].

4. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра: постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2010-%D0%BF (дата звернення: 18.03.2024).

On approving the list of specialties for which specialists are trained in higher educational institutions at the specialist and master's educational qualification levels: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of 27.08.2010 № 787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /787-2010-%D0%BF (access date: 18.03.2024) [in Ukrainian].

5. Андренко С., Курдес О., Бубліков А. Щодо професійної компетентності судового експерта. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків, 2023. С. 64—66.

Andrenko, S., Kurdes, O., Bublikov, A. (2023). The professional competence of forensics expert. *Current topics in forensics and criminalistics* : coll. materials of international science and practice conf. on the occasion of the 100th anniversary of the NSC «ISE named after Ex. Prof. M. S. Bocarius». Kharkiv. Pp. 64—66 [in Ukrainian].

6. Антонюк П.Є. Щодо професійної компетентності судово-медичного експерта. Криміналістичний вісник. 2016. № 1 (25). С. 36—41.

Antoniuk, P. (2016). Concerning the professional competence of a forensic medical expert. *Forensic Herald*. Iss. № 1 (25). Pp. 36—41 [in Ukrainian].

7. Гора І. В. Проблемні питання залучення експерта стороною захисту *Криминалистика и судебная экспертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. 2014. Вип. 59. С. 87—98.

Hora, I. (2014). Problematic points of engaging an expert by the side of the defense. *Criminalistics and Forensics*: interdepartmental scientific collection. Iss. 59. Pp. 87—98 [in Ukrainian].

8. Гуріна Д. П., Калініна І. В. До питання щодо компетенції та компетентності судового експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. 2018. Вип. 63. С. 195—203.

Hurina, D., Kalinina, I. To the question of the competency and competence of forensic expert in criminal proceeding. *Criminalistics and Forensics* : interdepartmental scientific collection. Iss. 63. Pp. 195—203 [in Ukrainian].

9. Кірін Р. С. Актуальні питання наукової компетенції та компетентності судових експертів. *Актуальні питання та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 3 вересня 2021 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 119—123.

Kirin, R. (2021). Current issues of scientific competence and competence of forensic experts. *Current issues and prospects for the development of forensic examination and criminalistics*: scientific-practical international conference proceedings. Odesa. Pp. 119—123 [in Ukrainian].

10. Петрова І. А., Донцова О. С. Особливості формування професійних компетентностей судового експерта-товарознавця. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр./ редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 165—178. DOI: 10.32353/khrife.1.2020_11.

Petrova, I., Dontsova, O. (2020). Peculiarities of forensic commodity expert professional competencies formation. *Theory and practice of forensics and criminalistics*: collection of scientific papers. Iss 21. Pp. 165—178. DOI: 10.32353/khrife.1.2020_11 [in Ukrainian].

11. Федоренко О. І., Шевцов С. О. Зміст професійної компетентності працівників експертної служби МВС України. *Військова освіта*. 2017. № 1. С. 192—199. DOI: 10.33099/2617-1783/2017-1/192-199.

Fedorenko, O., Shevtsov, S. (2017). The professional competence content of employees of the expert service of the ministry of interior of Ukraine. *Military education*. Iss. 1. Pp. 192—199. DOI: 10.33099/2617-1783/2017-1/192-199 [in Ukrainian].

12. Джавадов Ф. М., Салимов А. А. Роль юридических знаний в повышении квалификации судебных экспертов естественнонаучного профиля. Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей. К.: Міністерство юстиції України, НТУУ «Київський політехнічний університет», 2010. С. 49—54.

Javadov, F., Salimov, A. (2010). The role of legal knowledge in improving the qualifications of forensic experts in the field of natural sciences. Forensic examination. Current state and development prospects. Kyiv. Pp. 49—54 [in Russian].

13. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Компетенция и компетентность судебного эксперта. Криминалистика и судебная экспертиза. 2013. Вып. 58. Ч. 2. С. 95—104.

Shcherbakovsky, M., Shcherbakovska, L. (2013). Competence and competency of a forensic expert. *Criminalistics and Forensics* : interdepartmental scientific collection. Iss. 58. Pp. 95—104 [in Russian].

14. Щербаковський М.Г. Компетенція та компетентність судового експерта (на прикладі КПК України). Судові експертизи в процесуальному праві України : навчальний посібник / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. С. 81—89.

Shcherbakovsky, M. G. (2019). Competence and competency of a forensic expert (based on the Criminal Procedure Code of Ukraine). Forensic examinations in the procedural law of Ukraine : a study guide. Kyiv. Pp. 81—89 [in Ukrainian].

15. Степанюк Р. Л., Шевцов С. О. Щодо системи фахової підготовки спеціалістів-криміналістів для органів національної поліції. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 16 жовтня 2020 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 575—579.

Stepaniuk, R., Shevtsov, S. (2020). Regarding the professional training system of forensic criminalist specialists for national police bodies. *Problems and prospects of forensic examination and criminalistics development*: scientific-practical international conference proceedings. Odesa. Pp. 575—579 [in Ukrainian].

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій : Закон України від 01.04.2022 № 2179-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2179-20#Text (дата звернення: 20.03.2024).

On introducing changes to certain legislative acts of Ukraine regarding the functioning of the national qualification system as of 04.01.2022 No. 2179-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua / laws/show/2179-20#Text (access date: 20.03.2024) [in Ukrainian].

17. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 20.03.2024).

The Labor Code of Ukraine dated 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show /322- 08#Text (access date: 20.03.2024) [in Ukrainian].

18. Методика розроблення професійних стандартів: наказ Міністерства соціальної політики України №74 від 21.01.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text (дата звернення: 02.04.2024).

Methodology for establishing professional standards: Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine No. 74 21.01.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text (access date: 02.04.2024) [in Ukrainian].

19. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 02.04.2024).

On education: Law of Ukraine as of 05.09.2017 No. 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (access date: 02.04.2024) [in Ukrainian].

20. Міністерство юстиції України. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. Моніторинговий звіт за 2021 рік / відпов. ред. к. ю. н. О. М. Олійник. 662 с. URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2022 /01/26/20220126163347-81.pdf (дата звернення: 20.03.2024).

Ministry of Justice of Ukraine. Directorate of Justice and Criminal Justice. Monitoring report for 2021. URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2022/01/26/20220126163347-81.pdf (access date: 20.03.2024) [in Ukrainian].

21. Директива 2005/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 7 вересня 2005 року про визнання професійних кваліфікацій. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32005L0036 (дата звернення: 20.03.2024).

Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32005L0036 (access date: 20.03.2024) [in Ukrainian].

22. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 р. № 301/5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15 дата звернення: 20.03.2024).

On the approval of the Regulation on the Central Expert Qualification Commission under the Ministry of Justice of Ukraine and the certification of judicial experts: order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 03.03.2015 No. 301/5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15 (access date: 20.03.2024) [in Ukrainian].

23. Кісіль Н. В. Визначення професійних компетентностей судових експертів у сфері інтелектуальної власності та їх значення для підготовки експертів. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. 2023. Вип. 68. С. 601—614. DOI: 10.33994/kndise.2023.68.60.

Kisil, N. (2023). Determination of the professional competencies of forensic experts in the sphere of intellectual property and their significance for the training of experts. *Criminalistics and Forensics*: interdepartmental scientific collection of the Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise. Iss. 68. Pp. 601—614 [in Ukrainian].

24. Бурлака Т. Яким має бути освітній експерт: компетентності, етичні норми. *Школа управління*. 2020. № 1 (84). С. 62—74.

Burlaka, T. (2020). What an educational expert should be: competencies, ethical norms. *School of managemen*t. Iss. 1 (84). Pp. 62—74 [in Ukrainian].

Determination of the scope and main components of forensic experts' professional competencies

N. Kisil

Implementing forensic expert activity in any expert direction requires a certain amount of knowledge, skills, and abilities necessary and sufficient for providing an objective and substantiated specialist opinion. During the years of the pandemic and military actions in Ukraine, there was a significant shift in the education format from the traditional offline form

to online. Currently, we are witnessing an increase in opportunities to acquire professional knowledge and skills through education and advanced training at various courses and workshops conducted by domestic and foreign subjects of educational activity and professional institutions. In our opinion, the old paradigm of training forensic experts with the definition of requirements for appropriate higher education availability in modern conditions needs to be revised. Approaches to obtaining (upgrading) qualifications should take into account modern trends; in particular, recognize not only the results of formal education obtained in educational institutions but also certain results of autodidactism and informal education. When determining experts' scope of professional competencies, we consider it expedient to take into account both documents on higher education and practical experience in a certain field of science, technology, art, or craft. For the purposes of forming of the document: «The Handbook of Forensic Experts' Professional Competencies», the norms of which can be taken into account when training experts and obtaining (confirming) their qualifications, professional competencies are proposed to be divided into 4 main levels: *general competencies* — fundamental for the effective conduct of forensic examinations in all expert specialties; *special (basic or professional) competencies* — focused on the specifics of the relevant (basic) field of science, technology, art or craft to which the studied objects, phenomena, and processes belong; *specialized (subject) competences* — specific competences necessary to provide qualified and objective expertise in a certain expert specialty; *personal (individual) competencies* — can be acquired as a result of the accumulated practical experience of forensic expert activity, as well as formal education, informal and autodidactic education.

Keywords: expert; professional competences; education; training of experts; forensic examination; integration of education.

⇒ Кісіль, Н. В. (2024). Визначення змісту та основних складових професійних компетентностей судових експертів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 54—71. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.05.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.06
УДК 343.13

Василь Васильович Козій
Кандидат юридичних наук, докторант кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8221-6678, e-mail: k_vasilisk@ukr.net

Конфіскація криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні

Стаття присвячена дослідженню конфіскації криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні. Вказано про необхідність передбачення на законодавчому рівні підстав, порядку та правил конфіскації криптовалюти, а також її спеціальної конфіскації. Сформульовано підходи до конфіскації криптовалюти та правила такої конфіскації.

Ключові слова: *криптовалюта; віртуальні активи; блокчейн; злочини у сфері криптовалют; незаконне заволодіння криптовалютою; конфіскація криптовалюти; конфіскація віртуальних активів.*

Постановка проблеми. Тематика дослідження є актуальною, оскільки індустрія криптовалют наразі є більш розвинутою, ніж правове регулювання цієї сфери. Так само вражаючою є кількість та способи вчинення злочинів про незаконне заволодіння криптовалютою. Проте до цього часу в Україні немає досліджень, які б на доктринальному рівні визначали як виконувати судові рішення про конфіскацію криптовалюти.

Із розвитком сфери криптовалют (віртуальних активів) в Україні та світі відбувається зміна парадигми сфери фінансових активів (надалі у статті використовується термін «криптовалюта» як такий, що є загальновживаним, хоча законодавчим визначенням є термін «віртуальні активи»). Проте криптовалюта використовується не тільки в законних цілях, але й досить часто за її допомогою здійснюється придбання заборонених речовин та предметів у мережі Даркнет, криптовалюту незаконно викрадають, з її допомогою фінансують тероризм та збройну агресію. Окремі країни, такі як Північна Корея, мають кібервійська, завданням яких є злам бірж та викрадення криптовалюти та її подальший обмін

і продаж з метою обходу міжнародних санкцій з метою фінансування правлячого режиму.

Водночас до цього часу немає жодних роз'яснень щодо того, як слідчому, кіберполіцейському, детективу чи прокурору вилучити криптовалюту, яка є предметом злочину або здобута злочинним шляхом, де і в який спосіб її зберігати, а також як така криптовалюта має бути конфіскована за рішенням суду і, зрештою яким чином вона може бути потім реалізована з тим, щоб грошові кошти від її продажу надійшли до державного бюджету. Також до цього часу в Україні немає і наукових досліджень, які б надавали відповіді на ці та пов'язані з ними питання.

У сфері кримінального судочинства до цього часу не відбулося рушійних змін щодо визнання криптовалюти предметом та об'єктом кримінальних правопорушень. Так, у КК України не передбачено прямої кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння криптовалютою, а норми КПК України не пристосовані до розслідування кримінальних правопорушень у сфері криптовалют і так само не передбачають порядку та процедури вилучення, зберігання і конфіскації криптовалюти. Наразі в КПК України лише ч. 10 ст. 170 КПК України передбачає можливість накладення арешту на віртуальні активи [1].

Інших норм, у яких би згадувалися віртуальні активи або криптовалюта у ньому не міститься. Фактично слідчі та прокурори у тих провадженнях, які стосуються криптовалют, діють на свій страх і ризик, приймаючи ті чи інші процесуальні рішення та здійснюючи вилучення криптовалюти і її зберігання з тим, щоб у подальшому її правова доля знайшла своє вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі питанням конфіскації криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні залишаються практично недослідженими, увага приділяється лише окремим питанням які стосуються кримінальних правопорушень у сфері криптовалют загалом. У 2021 році науковці Харківського НУВС дослідили алгоритм дій працівників органів досудового розслідування щодо накладення арешту на електронні активи, у тому числі й на віртуальні, одержані злочинним шляхом [2]. В. Черней, С. Чернявський, В. Бабаніна та О. Тихонова, досліджуючи кримінальну відповідальність за операції з криптовалютою, дійшли до висновку, що для правильної кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з обігом криптовалюти, доцільно визнати криптовалюту видом майна або грошових коштів [3]. Що стосується закордонних досліджень то, наприклад, *Pernice IGA* та *B. Scott*, досліджуючи поняття криптовалюти, дійшли висновку про те, що системи криптовалют уніфіковані, оскільки призначені для розміщення засобу обміну загального або обмеженого призначення, використовуючи інфраструктуру, яка різною мірою замінює довіру до установ криптографією [4]. *V. Dyntu* та *O. Dykyj,* розглядаючи криптовалюту як інструмент фінансування тероризму, відзначають, що для боротьби зі злочинністю

головним питанням є деанонімізація власника/користувача *Bitcoin*, що дозволяє ідентифікувати злочинця [5]. *A. Maurushat* та *D. Halpin* розглядають криптовалюту як інструмент онлайн-шахрайства та аналізують виклики, пов'язані з розслідуванням шахрайства з криптовалютними інвестиціями [6]. *M. Dumchikov, O. Reznik, O. Bondarenko* відзначають, що методи відмивання грошей через віртуальні активи зокрема, включають послуги з конвертації віртуальних активів. Проведене дослідження дозволило їм дійти до висновку про необхідність посилення фінансового моніторингу з боку органів фінансового контролю за діяльністю центрів конвертаційного обслуговування [7]. *E. Badawi та G.-V. Jourdan* (2022), досліджували шахрайство шляхом кібератаки, під час якої шахраї обіцяють жертвам надати безкоштовні криптовалюти в обмін на невелику плату за майнінг [8]. Дослідження криптовалют у контексті фундаментальних прав дозволило *C. Rueckert* дійти до висновків про те, що у контексті кримінального переслідування правоохоронні органи обмежують свободу телекомунікацій, конфіденційність даних (включаючи право на інформаційне самовизначення), свободу вираження поглядів та свободу інформації. Тому щоразу, коли деякі з цих фундаментальних прав порушуються, концепції регулювання та підходи до розслідування або судового переслідування повинні бути передбачені законом і повинні відповідати критерію необхідності [9]. Дослідження *R. Phillips, H. Wilder* (2020), зокрема присвячено вивченню вчинення шахрайства з криптовалютою за допомогою фішингу [10].

Про необхідність включення криптовалюти до сфери кримінального законодавства зазначає В. В. Ковтун. На його думку, така імплементація можлива як шляхом включення криптовалюти до змісту засобів кримінально-правового характеру (штраф, конфіскація майна, спеціальна конфіскація) так і за допомогою визнання криптовалюти предметом окремих кримінальних правопорушень (наприклад, крадіжки, вимагання, шахрайства. порушення авторського права і суміжних прав тощо). Проте є певні перешкоди для реалізації цих можливостей у вигляді відсутності законодавчого регламентування криптовалютних відносин в Україні, а також децентралізації системи, що не дає змогу зовнішнім факторам якимось чином втручатися в її адміністрування, навіть за рішенням суду [11].

Поділяючи такий підхід все ж варто відзначити, що до правового регулювання криптовалют в Україні необхідно підходити комплексно, і у кримінальному судочинстві (КК, КПК України) доцільно передбачити окремі норми, які б визначали як злочини у сфері криптовалют, так і особливості здійснення у них кримінального провадження. Також слід зауважити, що можливість втручання в адміністрування криптовалюти можлива у випадку, якщо остання зберігається на криптовалютних біржах, які співпрацюють із правоохоронними органами. До того жтака можливість залежить від багатьох факторів та обставин кожної справи. Наприклад, якщо йдеться про *USD Tether*, то таку систему не можна вважати

децентралізованою, адже компанія Tether, яка її адмініструє, за зверненням правоохоронців може блокувати цей стейблкоїн та перераховувати його на вказані правоохоронним органом або судом адреси гаманців.

Мета дослідження. З'ясування питання конфіскації криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. Передусім визначимо які види конфіскації грошей, цінностей та іншого майна у сфері кримінального судочинства можуть бути застосовані в Україні. Такими є конфіскація майна, як додаткове покарання, яка передбачена санкціями статей Особливої частини КК України; спеціальна конфіскація, передбачена статтями 96-1 та 96-2 Загальної частини КК України та санкціями статей Особливої частини КК України; конфіскація майна як захід кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. До того жу визначених законом випадках та за наявності відповідних підстав може бути застосовано цивільну конфіскацію.

О. В. Козаченко та А. І. Зіневич, досліджуючи види конфіскацій за кримінальним законом України, поділяють спеціальну конфіскацію на передбачену в Особливій частині КК України та визначену Загальною частиною КК України. Спеціальна конфіскація, передбачена в Загальній частині КК України, полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених Кодексом, за умови вчинення злочину, передбаченого статтею 354 та статтями 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 розділу XVII Особливої частини КК, або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого зазначеними статтями. Спеціальна конфіскація, передбачена в Особливій частині КК України — сукупність прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу, яка застосовується судом одночасно з призначенням покарання, до особи, що вчинила кримінальне правопорушення (кримінальний проступок), з метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому [12, с. 50—51].

Стосовно цивільної конфіскації слід відзначити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31.10.2019 р. № 263-IX внесено відповідні зміни до ряду законодавчих актів і за своєю сутністю цивільна конфіскація є правовим механізмом, який надає можливість суду стягнути незаконно набуті активи у державний бюджет [13].

При цьому відповідно до п. 1 ч. 8 ст. 290 ЦПК України термін «активи» означає грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань,

а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування [14].

Таким чином криптовалюту може бути стягнуто в дохід держави лише у випадку застосування цивільної конфіскації. Проте у вказаній вище нормі йдеться про «нематеріальні активи, в тому числі криптовалюти», а у проєкті Закону України «Про віртуальні активи» йдеться про віртуальні активи. І в жодному законодавчому акті України немає норми, яка б ототожнювала, ставила знак рівності між криптовалютами та віртуальними активами або надавала чітке визначення того, як вони між собою співвідносяться. Водночас статті КК та КПК України не місять норм, які б передбачали можливість застосування конфіскації криптовалюти у порядку кримінального судочинства. Так, техніко-юридичний аналіз положень статті 59 КК України свідчить, що у ній йдеться про майно, а спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна.

Проте і при визначенні поняття майна у науковців виникає ряд питань. Так, як зазначає О. О. Довбиш, у цивілістиці майно як об'єкт прав аналізується в якості певної сукупності інших об'єктів (речей, майнових прав тощо), поштовхом для чого слугує ч. 1 ст. 190 ЦК України. Розбіжностям між поняттям майна як об'єктом прав та об'єктом правовідносин не приділяється уваги. Насправді ж такі розбіжності існують, і зумовлено це як специфікою самих цивільних правовідносин так і перебування особи одночасно в суміжних з цивільними правовідносинами [15, с. 48].

За змістом статті 59 КК України покарання у вигляді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. У зв'язку з цим виникає питання про те, чи можна вважати криптовалюту (віртуальні активи) майном.

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 проєкту Закону України «Про віртуальні активи» віртуальним активом є нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі [16].

Водночас Глава 15 Цивільного кодексу України до нематеріальних благ відносить результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію та особисті немайнові блага, якими є здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством.

Отже, за змістом закону віртуальні активи не є майном і законних підстав для їх конфіскації у кримінальному судочинстві теж немає і для того, щоб були законні підстави для конфіскації криптовалюти у статті 59 КК України необхідно передбачити можливість конфіскації криптовалюти або доповнити КК України статтею 59-1, у якій передбачити

можливість, підстави, порядок та правила конфіскації криптовалюти (віртуальних активів). Те ж саме стосується і спеціальної конфіскації.

Про необхідність внесення таких законодавчих змін йдеться у проєкті Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів» № 4004 від 01.09.2020 р. Так, його автори цілком слушно пропонують відносити віртуальні активи до електронних доказів, а питання про спеціальну конфіскацію та долю електронних доказів, які були надані суду, вирішувати судом під час ухвалення судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження. Такі електронні докази повинні зберігатися до набрання рішенням законної сили. У разі закриття кримінального провадження слідчим або прокурором питання про спеціальну конфіскацію та долю електронних доказів вирішувати ухвалою суду на підставі відповідного клопотання, яке розглядається згідно із статтями 171-174 цього Кодексу. При цьому: 1) віртуальні активи, які підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, конфіскуються, крім випадків, коли власник (законний володілець) не знав і не міг знати про їх незаконне використання. У такому разі зазначені віртуальні активи повертаються власнику (законному володільцю); 2) віртуальні активи, які призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення, конфіскуються; 3) віртуальні активи, що були предметом кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння, конфіскуються, крім тих, які повертаються власнику (законному володільцю), а якщо його не встановлено — переходять у власність держави в установленому Кабінетом Міністрів України порядку; 4) віртуальні активи, що одержані фізичною або юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від нього конфіскуються; 5) віртуальні активи, а також доходи від них, засудженого за вчинення корупційного злочину, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, його пов'язаної особи конфіскується, якщо в суді не підтверджено законність підстав набуття прав на такі віртуальні активи, а також на доходи від них [17].

Підтримуючи в цілому таку законодавчу ініціативу, слід відзначити, що віднесення віртуальних активів до електронних доказів є спірним, адже передусім віртуальний актив — це актив, просто в особливій електронній формі, і якщо він є об'єктом або предметом вчинення злочину, то передусім він є речовим доказом в електронній формі. До того жу тих випадках, коли вилучаються відкриті та закриті ключі криптовалюти у паперовій формі, то така криптовалюта (віртуальні активи) не мають електронної форми, такі паперові записи звичайна річ матеріального світу, еквівалент якої також існує в електронній формі у блокчейні.

Враховуючи, що криптовалюта є активом, який може бути реалізований на централізованих та децентралізованих онлайн-біржах очевидно, що її конфіскація є доцільною не тільки у кримінальних провадженнях, які стосуються сфери криптовалют, але й у випадку вчинення будь-яких корисливих злочинів, санкції яких наразі передбачають можливість конфіскації майна з метою відшкодування завданої злочинами шкоди, а також вилучення і продаж криптовалюти є виправданим у випадках, коли її можна використати для відшкодування потерпілому завданої злочином шкоди.

В інших юрисдикціях у випадку вчинення кримінальних правопорушень, криптовалюта конфіскується і стягується в дохід держави. Так, апеляційний суд США дозволив уряду США конфіскувати понад 69 тисяч біткоїнів, які були вилучені з одного з найбільших даркнет-маркетплейсів *Silk Road*. Сукупна вартість активів перевищує 3 млрд доларів. Ця постанова дозволила набути чинності рішенням суду попередньої інстанції, яке було прийнято у серпні 2023 року. Рішення суду також стосується і відгалуження біткоїну (так званих форків) — *Bitcoin Cash, Bitcoin SV* та *Bitcoin Gold*, які були вилучені у такій самій кількості. Позов був поданий у тому числі від уряду США засновнику *Silk Road* Р. Ульбріхту. Його було затримано у жовтні 2013 року, а з 2015-го відбуває два довічні терміни у в'язниці без права на умовно-дострокове звільнення. При цьому криптовалюту було заарештовано в листопаді 2020 року — за курсом на той момент вартість криптовалюти становила близько $1 млрд. Отже, за три роки, що триває процедура законної передачі активів, їхня цінність зросла втричі. У судових документах йдеться, що контроль над криптовалютою було отримано від анонімного хакера, який зламав *Silk Road* у травні 2012 року. Його особу вдалося визначити лише у 2021 році. Ним виявився 32-річний американський програміст Дж. Чжун. У 2023 році чоловіка визнали винним у реалізації схеми з крадіжкою віртуальних активів, але оскільки він співпрацював зі слідством та визнав свою провину, його вирок становив 1 рік та 1 день позбавлення волі [18].

Також прокуратура США подала цивільний позов про конфіскацію криптовалюти на суму понад $54 млн, яку раніше вилучили у справі про поширення наркотиків. Згідно з документом, із 2010 до 2015 року обвинувачений К. Кастеллуццо і його подільники створили злочинну схему зі збуту заборонених речовин. З 2013 року вони почали продавати різні наркотики через даркнет за біткоїни. У липні 2014 року Кастеллуццо взяв участь в *ICO Ethereum*, купивши 30 000 *ETH*. У 2016 році він також отримав 30 000 *ETC* після хардфорку основної мережі. Влада вимагає вилучення, зокрема й цих монет. Зараз Кастеллуццо відбуває 20-річний тюремний термін у Нью-Джерсі за поширення наркотиків. 2021 року він намагався вивести наявну в нього криптовалюту за межі США, щоб приховати її, зокрема, від податкової. Однак, правоохоронці перехопили його телефонні розмови та вилучили цифрові активи. Раніше аналітики *21.co* підрахували, що станом на жовтень уряд США є власником

щонайменше 194 188 *BTC* ($5,3 млрд), отриманих унаслідок конфіскації за низкою гучних судових процесів [19].

Важливим питанням, яке підлягає вирішенню є питання про те, яким чином та в якому порядку має виконуватися конфіскація криптовалюти. Очевидно, що цим мають займатися спеціально уповноважені та навчені особи підрозділів спеціально створеного державного органу, адже процедура конфіскації включає в себе ряд специфічних дій. Такими є створення відповідних електронних гаманців та відновлення доступу до криптовалюти за допомогою сід-фраз або закритих ключів; реєстрація облікових записів на онлайн-біржах криптовалют, обмін та продаж криптовалюти на цих ресурсах; визначення валюти (гривня, долар США або євро чи інша фіатна валюта), на яку буде здійснено обмін криптовалюти і виведення грошових коштів на рахунки держави. Також відповідна діяльність повинна супроводжуватися необхідною технічною підтримкою. Слід використовувати захищені гаджети та канали зв'язку, залучати фахівців у сфері *IT* та інженерії блокчейну, щоб випадково не втратити криптовалюту. Наприклад, не перевести на шахрайську онлайн біржу або інший онайн-ресурс, не відправити на помилкову чи неіснуючу адресу або адресу, яка належить невідомій особі, обміняти за невигідним курсом обміну і т. ін.

Для забезпечення можливості конфіскації необхідно, щоб орган досудового розслідування, прокурор або суд мав можливість контролювати вилучену криптовалюту, якщо вона знаходиться на електронних гаманцях. Тобто до неї має бути доступ або за допомогою сід-фраз або закритих ключів. Якщо ж вона знаходиться на онлайн-біржах або інших сервісах, на яких зберігаються закриті ключі, то її має бути заблоковано та на неї має бути накладено арешт. Найкращим вирішенням є вилучення криптовалюти на електронні гаманці органу досудового розслідування або спеціально уповноваженого на її зберігання органу чи посадової особи. Якщо ж можливості контролювати криптовалюту немає, то жодного сенсу в її конфіскації не вбачається, адже відповідні рішення ніколи не будуть виконані. Так, найімовірніше, криптовалюту буде переведено особою на інші гаманці з допомогою децентралізованих онлайн-сервісів та так званих «міксерів», тобто онлайн-ресурсів, які покликані приховувати зв'язки між транзакціями, що значно ускладнить, а у багатьох випадках і унеможливить її подальше відстеження. Про доцільність створення органу, який буде зберігати вилучену криптовалюту і надалі займатися її конфіскацією та реалізацією свідчить той факт, що це дозволить усунути ризики її випадкової втрати внаслідок непрофесійних дій працівників правоохоронних органів.

Наріжним питанням є і буде залишатися питання про належність вилученої криптовалюти особі, у якої її було вилучено. Очевидно, що така особа практично у всіх випадках буде доводити, що вилучена криптовалюта їй не належить, і вона лише мала до неї доступ. Наприклад, ухвалою Вищого антикорупційного суду від 04.10.2022 р. у задоволенні

скарги адвоката про скасування арешту майна відмовлено, накладений на віртуальні активи арешт залишено без змін. У цій справі захист не зміг довести, що особа передала код та пароль доступу до вказаних гаманців підозрюваному, який ними не користувався та не розпоряджався, і що арештовані криптовалютні активи не можуть бути предметом спецконфіскації, оскільки набуті у законний спосіб, та не мають жодного відношення до кримінального правопорушення [20].

Звідси слідує, що вказані питання повинні з'ясовуватися у всіх випадках ще на етапі вилучення та накладення арешту на криптовалюту, тобто така процедура має бути стандартною. Їх неправильне з'ясування тягне за собою неможливість конфіскації криптовалюти і свідчить про необхідність її повернення особі, у якої її було вилучено.

У цьому контексті також важливе значення має вирішення питання про те, чи може вилучена криптовалюта одразу в момент її вилучення бути обміняною на стейблкоїн, наприклад *USDT*. Адже її курс може значно знизитися, практично до нуля, і таким чином у випадку її конфіскації і реалізації відшкодувати завдану злочином шкоду буде неможливо. Але курс вилученої криптовалюти може збільшитися в сотні або тисячі раз, і якщо її обміняти на стейблкоїн, то у випадку визнання судом незаконним її вилучення, фактично йтиметься про спричинення органом досудового розслідування майнової шкоди особі, адже матиме місце упущена вигода.

Такими, що заслуговують на увагу способами реалізації конфіскованої криптовалюти є її продаж на спеціалізованих аукціонах. У цьому контексті за взірець можна взяти досвід Міністерства юстиції США. Так, з 2020 року уряд США вилучив близько 215 000 біткоїнів. Наразі, за даними аналітичної платформи Dune, на його рахунках зберігається понад 205 000 *BTC*. Але заявою технічного директора стартапу *Casa* Дж. Лоппа американський уряд нещодавно втратив щонайменше $5,1 млрд прибутку, оскільки поспішно продав конфісковані біткоїни [21].

Згідно зі статистикою Служби федеральних маршалів США (*USMS*), з 2014 року держава конфіскувала і продала на аукціонах понад 185 000 *BTC* за $151,5 млн [22].

Зазначене свідчить про те, що реалізація конфіскованої криптовалюти потребує створення таких алгоритмів, які б дозволяли це робити з вигодою, і одним із таких способів може бути її продаж невеликими частинами упродовж визначеного проміжку часу, у тому числі на спеціалізованих аукціонах онлайн-біржах.

Висновки. Отже, дослідження конфіскації криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях дозволяє дійти до висновку про необхідність передбачення на законодавчому рівні підстав, порядку та правил конфіскації криптовалюти, а також її спеціальної конфіскації. Для забезпечення можливості конфіскації віртуальних активів необхідно, щоб орган досудового

розслідування, прокурор або суд мав можливість контролювати вилучену криптовалюту, якщо вона знаходиться на електронних гаманцях. Тобто до неї має бути доступ або за допомогою сід-фраз або закритих ключів. Якщо ж вона знаходиться на онлайн-біржах або інших сервісах, на яких зберігаються закриті ключі, то її має бути заблоковано, а в подальшому накладено арешт та переведено на електронні гаманці, які контролюються органом досудового розслідування, а в подальшому на гаманці спеціально створеного органу, який буде виконувати судові рішення про конфіскацію криптовалюти (віртуальних активів). Разом із тим, предмет дослідження вимагає проведення подальших глибоких досліджень з метою напрацювання наукової доктрини і практичних рекомендацій.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4 651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
2. Цуцкіріздзе М. С., Пчеліна О. В., Романюк В. В., Бурлака В. В. та ін. Алгоритм дій працівників органів досудового розслідування щодо накладення арешту на електронні активи, одержані злочинним шляхом: наук.-практ. посіб. Київ : 7ВС, 2021. 90 с.

References

Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4 651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17. [in Ukrainian].

Tsutskiridze, M. S., Pchelina, O. V., Romaniuk, V. V., Burlaka, V. V. etc. (2021). Algorithm of actions of employees of pre-trial investigation bodies regarding seizure of electronic assets, obtained by criminal means: science and practice manual. Kiyv : 7VS. 90 p. [in Ukrainian].

3. Cherniei, V., Cherniavskyi, S., Babanina, V., Tykho, O. (2021). Criminal liability for cryptocurrency transactions:Global experience. *European Journal of Sustainable Development*. No. 10 (4). Pp. 304—316. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n4p304.
4. Pernice, I. G. A., Scott, B. (2021). Cryptocurrency. *Internet Policy Review*. No. 10 (2). DOI: 10.14763/2021.2.1561.
5. Dyntu, V., Dykyj, O. (2021). Cryptocurrency as an instrument of terrorist financing. *Baltic Journal of Economic Studies*. No. 7 (5). Pp. 67—72. DOI: 10.30525/2256-0742/2021-7-5-67-72.
6. A. Maurushat, D. Halpin (2022) Investigation of Cryptocurrency Enabled and Dependent Crimes. *Law, Governance and Technology Series*. Vol. 47. Pp. 235—267.
7. Dumchikov, M., Reznik, O., Bondarenko, O. (2023) Peculiarities of countering legalization of criminal income with the help of virtual assets: legislative regulation and practical implementation. *Journal of Money Laundering Control*. Vol. 26. No. 1. DOI: 10.1108/JMLC-12-2021-0135.
8. Badawi, E., Jourdan, G.-V. (2023) The “Bitcoin Generator” Scam. Blockchain: *Research and Applications.* Vol. 3. No. 1. DOI: 10.1016/j.bcra.2022.100084.
9. Rueckert, C. (2019) Cryptocurrencies and fundamental rights. *Journal of Cybersecurity.* Vol. 5. No. 11. DOI: 10.1093/cybsec/tyz004.

10. Phillips, R., Wilder, H. (2020) Tracing Cryptocurrency Scams: Clustering Replicated Advance-Fee and Phishing Websites. *IEEE International Conference on Blockchain and Cryptocurrency,* ICBC 2020. DOI: 10.1109/ICBC48266.2020.9169433.

11. Ковтун В. В. Криптовалюта VS кримінальне право. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 345—347, с. 347. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-12/86.

Kovtun, V. V. Cryptocurrency VS Criminal Law. *Legal scientific electronic journal*. Pp. 345—347, p. 347. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-12/86 [in Ukrainian].

12. Козаченко О. В. Види конфіскацій за кримінальним законом України / О. В. Козаченко, А. І. Зіневич // Новітні кримінально-правові дослідження / 2015 : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 47—51.

Kozachenko, O. V. (2015). Types of confiscations according to the criminal law of Ukraine / O. V. Kozachenko, A. I. Zinevych // Latest criminal legal studies: coll. of science pr. / resp. ed. O. V. Kozachenko. Mykolaiv: Ilion. Pp. 47—51 [in Ukrainian].

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів: Закон України від 31 жовтня 2019 року № 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20.

On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the confiscation of illegal assets of persons authorized to perform the functions of the state or local self-government, and punishment for the acquisition of such assets: Law of Ukraine dated October 31, 2019 No. 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20 [in Ukrainian].

14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

Civil Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated March 18, 2004 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text [in Ukrainian].

15. Довбиш О. О. Поняття майна в українській цивілістичній доктрині та практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 46—56.

Dovbysh, O. O. (2016). The concept of property in the Ukrainian civil doctrine and practice of the European Court of Human Rights. *Law and society*. Vol. 3. Pp. 46—56 [in Ukrainian].

16. Про віртуальні активи : проєкт Закону України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text.

About virtual assets : Project of the Law of Ukraine dated February 17, 2022 No. 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text [in Ukrainian].

17. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів: проект Закону України № 4004 від 01.09.2020. Верховна Рада України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771.

On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve the effectiveness of the fight against cybercrime and the use of electronic evidence / draft Law of Ukraine No. 4004 dated September 1, 2020. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771. [in Ukrainian].

18. Internetua. Суд США дозволив конфіскувати 69 тисяч біткоїнів: у кого заберуть криптовалюту на $3 млрд. URL: https://internetua.com/sud-ssha-dozvoliv-konfiskuvati-69-tisyacs-bitkoyiniv-u-kogo-zaberut-kriptovaluatu-na-3-mlrd.
Internetua. The US court allowed the confiscation of 69,000 bitcoins: who will take $3 billion worth of cryptocurrency from? URL: https://internetua.com/sud-ssha-dozvoliv-konfiskuvati-69-tisyacs-bitkoyiniv-u-kogo-zaberut-kriptovaluatu-na-3-mlrd [in Ukrainian].

19. Влада США вимагає конфіскувати у наркоторговців $54 млн у криптовалютах. URL: https://forklog.com.ua/news/vlada-ssha-vymagaye-konfiskuvaty-u-narkotorgovtsiv-54-mln-u-kryptovalyutah.
US authorities demand confiscation of $54 million in cryptocurrencies from drug traffickers. URL: https://forklog.com.ua/news/vlada-ssha-vymagaye-konfiskuvaty-u-narkotorgovtsiv-54-mln-u-kryptovalyutah [in Ukrainian].

20. Справа № 991/3721/22: Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106662256.
Case No. 991/3721/22: Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106662256 [in Ukrainian].

21. Уряд США є одним з найбільших біткоїн-китів. URL: https://bitcoinmagazine.ua/business/167958 4253-uryad-ssha-e-odnim-iz-naybilshih-bitkoyin.
The US government is one of the biggest Bitcoin whales. URL: https://bitcoinmagazine.ua/business/167958 4253-uryad-ssha-e-odnim-iz-naybilshih-bitkoyin [in Ukrainian].

22. United States Marshals Service (USMS) statistics. URL: https://jlopp.github.io/us-marshals-bitcoin-auctions.

Confiscation of cryptocurrency (virtual assets) during the execution of court decisions in criminal proceedings

V. Kozii

The article is devoted to the investigation of the confiscation of cryptocurrency (virtual assets) during the execution of court decisions in criminal proceedings. The topic of the research is relevant because the cryptocurrency industry is currently more developed than the legal regulation of this area. Equally impressive is the number and methods of committing crimes of illegal possession of cryptocurrency. However, until now there are no studies in Ukraine that would determine at the doctrinal level how to execute a court decision on the confiscation of cryptocurrency. In the process of research, the formal-logical method, as well as the methods of systemic and technical-legal analysis were applied, which made it possible to formulate approaches to the execution of punishment in the form of confiscation of cryptocurrency and the rules of such confiscation. The need to provide at the legislative level for the grounds, procedure and rules for the confiscation of cryptocurrency, as well as its special confiscation, is indicated. The experience of confiscation of cryptocurrency in other jurisdictions is presented and the optimal algorithm and procedure for carrying out such activities is proposed. Cases that may occur in the context of confiscation of

cryptocurrency are identified and rules and approaches to such confiscation are formulated. It is noted that in order to ensure the possibility of confiscation of virtual assets, it is necessary that the pre-trial investigation body, the prosecutor or the court, be able to control the seized cryptocurrency if it is on electronic wallets. That is, it must be accessible either using seed phrases or private keys. If it is located on online exchanges or other services that store private keys, then it should be blocked. If there is no possibility to control the cryptocurrency, then there is no point in confiscating it, because the relevant decisions will never be executed; Most likely, the cryptocurrency will be transferred by person to other wallets using decentralized online services and so-called "mixers", which will make it impossible to track it. The need to create a special body that will carry out court decisions on the confiscation of cryptocurrency (virtual assets) is indicated. The risks of losing cryptocurrency during its confiscation are indicated, and recommendations are given on how to prevent this.

Keywords: cryptocurrency; virtual assets; blockchain; crimes in the field of cryptocurrencies; illegal possession of cryptocurrency; confiscation of cryptocurrency; confiscation of virtual assets.

⇒ Козій, В. В. (2024). Конфіскація криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 72—84. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.06.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.07
УДК 343.148

Наталія Володимирівна Нестор

Докторка юридичних наук, старша дослідниця, заслужена юристка України, заступниця директора з наукової роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-4231-537X, e-mail: nataliia.nestor@kndise.gov.ua

Штучний інтелект у судовій експертизі: загроза чи перспектива?

Стаття присвячена дослідженню способів використання штучного інтелекту в судовій експертизі. Було встановлено, що запровадження використання штучного інтелекту в судовій експертизі має свої недоліки та перспективи.

Ключові слова: *судова експертиза; штучний інтелект; криміналістика; цифрова трансформація; цифровізація; deepfake.*

Постановка проблеми. У світі відбувається процес цифровізації (діджиталізації), відповідно інформаційна ера призвела до зростання злочинної винахідливості. Дані потребують ще більшого захисту разом із інтелектуальною власністю. Україна не є виключенням, у нашій державі відбувається цифрова трансформація більшості ца́рин діяльності людини та суспільства. Ще на саміті в Давосі 2022 Україну назвали «цифровим тигром» Європи.

Проте війна поставила нові виклики, так з 2022 року, з повномасштабного вторгнення росії в Україну, загалом зареєстровано 124 566 російських воєнних злочинів, що викликало необхідність в обробці значного обсягу інформації, в тому числі при проведені судової експертизи. Відповідно виникає потреба в застосуванні цифрових технологій, а саме штучного інтелекту. З приводу застосування штучного інтелекту в судовій експертизі відбуваються дискусії серед науковців та експертів, що актуалізує проведення наукових досліджень даної проблеми і пошук шляхів для її розв'язання в нашій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання, пов'язані із використанням можливостей штучного інтелекту під час використання спеціальних знань у ході розслідування кримінальних правопорушень розглядали в своїх публікаціях Бруно В. П. Хоелц, Селія Гедіні Ралха, Раджив Гевергезе [1], Аластер Айронс, Харджиндер Сінгх Лаллі [2], Марко Рібейро, Самір Сінгх, Карлос Гестрін [3], Зенон Герадтс,

Катрін Франке [4] та інші автори, результати досліджень яких, хоч і неоднаково сприймаються фахівцями у сфері правосуддя, безумовно сприяють подальшому розвитку криміналістики та теорії судової експертизи. Проте, в сучасних умовах здійснення судово-експертної діяльності в Україні проблематика використання можливостей штучного інтелекту судовими експертами залишається майже недослідженою.

Мета дослідження. Метою цієї наукової публікації є висвітлення наукової дискусії, що виникла з приводу застосування можливостей штучного інтелекту в судовій експертизі, проведення аналізу застосування штучного інтелекту в судово-експертній практиці та визначення перспектив розв'язання даної проблеми в Україні.

Викладення основного матеріалу. Технології штучного інтелекту є потенціалом для автоматизації та у підвищенні точності результатів судових експертиз.

Штучний інтелект може обробляти та аналізувати великий масив даних, таких як відбитки пальців, профілі ДНК, дослідження підписів, об'єкти у судовій антропології, записи з камер спостереження, допомагати в ідентифікації підозрюваних, транспортних засобів. Штучний інтелект може бути застосований у цифровій судовій експертизі, при ідентифікації голосу, балістичному аналізі. Алгоритми штучного інтелекту можуть аналізувати різні бази даних (*Database*) і виявляти потенційні збіги або подібності, що дозволить покращити ефективність та швидкість проведення судової експертизи. За допомогою інструментів штучного інтелекту можливо будувати графічні структури для моделювання різних експертних ситуацій.

Технологія розпізнавання обличчя за допомогою програм штучного інтелекту може допомогти знайти осіб, зниклих безвісти, чи допомогти у ідентифікації за фотознімками та відеозаписами громадян України, які перебувають у російському полоні, що є дуже актуальним на сьогодні.

У світі зараз розповсюдженим є *Deepfake*, тобто методика синтезу зображення людини, що використовується для поєднання і накладення одних зображень та відео на інші зображення або відеоролики. Країна агресор-росія активно використовує *Deepfake* для просування антиукраїнської пропаганди. Для виявлення *Deepfake* може бути проведена комп'ютерна-технічна експертиза із застосуванням спеціальної програми штучного інтелекту, що здатна відрізняти фейки від реальних медіа.

Під час проведення судової експертизи наявний «людський фактор», який може призводити до помилок, що в свою чергу призводить до хибних результатів експертизи. Причин для помилок експертів може бути безліч, наприклад, війна, ракетні обстріли, втома, емоції, умисні дії для отримання «бажаного» результату, упередженість тощо. На відміну від людини, штучний інтелект позбавлений впливу вищезазначених факторів, що надає можливість отримання неупередженого, об'єктивного висновку при дотримані процесуальних строків проведення експертизи.

Проте, необхідно розуміти, що штучний інтелект не призначений для заміни судових експертів, штучний інтелект в судовій експертизі — це інструмент для розширення можливостей судового експерта, який повинен застосовуватися з метою скорочення часу проведення експертиз та з метою її більшої прозорості та об'єктивності. Досвід і професіоналізм судового експерта повинен мати вирішальне значення для інтерпретації результатів, наданих алгоритмами штучного інтелекту. За допомогою штучного інтелекту судовий експерт матиме змогу більш ефективно розподіляти час і ресурси.

Будь-який метод, будь-яка технологія має свої переваги та недоліки, особливо на перших етапах свого розвитку та становлення.

Незважаючи на потенційні переваги, об'єктивно існують і негативні аспекти впровадження штучного інтелекту в судову експертизу. Штучний інтелект не завжди здатен уявити увесь обсяг можливих експертних складнощів, які існують у реальному світі, що призведе до упущення важливих нюансів. Натомість, експерти при проведені судових експертиз використовують свій досвід та інтуїцію, штучний інтелект у свою чергу настільки розумний, наскільки розумний програміст, який встановлює алгоритми, з якими штучному інтелекту доручено працювати. Так, наприклад, був проведений експеримент, у ході якого програмі штучного інтелекту було дано завдання: визначити яка тварина зображена на фотографії? Хаскі чи вовк? У результаті всі фотографії, на фоні яких був сніг, програмою класифікувалися як вовки, там, де снігу не було, як хаскі [3].

База даних, якою наповнюється алгоритм штучного інтелекту, може бути обмеженою, що може призвести до потенційно необ'єктивних результатів дослідження. Наприклад, якщо дані для алгоритму ідентифікації осіб, переважно складаються із зображень однієї раси, алгоритму буде складно ідентифікувати осіб іншого расового походження. Експерти мають змогу пояснити свої висновки, надавши обґрунтування, натомість штучний інтелект — це лише програма.

Висновки. На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що запровадження штучного інтелекту в судову експертизу має свої переваги та недоліки. Застосування штучного інтелекту здатне зменшити навантаження на експертів та стати для них допоміжним інструментом під час проведення судових експертиз**.** Інтеграція штучного інтелекту в судову експертизу повинна передбачати баланс між використанням можливостей штучного інтелекту і здійсненням обов'язкового контролю за цим процесом з боку судового експерта.

Перелік посилань **References**

1. Hoelz B. W. P., Ralha, C. G., Geeverghese, R. (2009). Artificial intelligence applied to computer forensics in Proceedings of the 2009 ACM symposium on Applied Computing, (March 2009). P. 1. DOI: 10.1145/1529282.1529471.

2. Irons, A., Lallie, H. S. (2014). Digital forensics to intelligent forensics. *Future Internet 6.* No. 3. Pp. 586.

3. Ribeiro, M., Singh, S., Guestrin, C. (2016). 'Why Should I Trust You?': Explaining the Predictions of Any Classifier in Proceedings of the 2016 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Demonstrations (San Diego, California: Association for Computational Linguistics, 2016). Pp. 1142—1143.

4. Artificial Intelligence (AI) in Forensic Sciences (2023). Z. Geradts, K. Franke (Eds.).

Artificial intelligence in forensic science: threat or promise?

N. Nestor

The world is undergoing a process of digitalization, and the information age has led to an increase in criminal sophistication. Data needs even greater protection along with intellectual property. Ukraine is no exception, as most areas of human activity and society are undergoing digital transformation in our country. At the Davos 2022 summit, Ukraine was called the "digital tiger" of Europe. However, the war has posed new challenges. Since 2022, when Russia's full-scale invasion of Ukraine began, a total of 124,566 Russian war crimes have been registered, which has necessitated the processing of a significant amount of information, including forensic analysis. Accordingly, there was a need to use digital technologies, namely artificial intelligence. There are discussions among scientists and experts about the use of artificial intelligence in forensic examination. The article is devoted to the study of the ways of using artificial intelligence in forensic examination. It is established that the introduction of artificial intelligence in forensic examination has its drawbacks and prospects.

Keywords: forensic examination; artificial intelligenc; forensics; digital transformation; digitalization; deepfake.

⇒ Нестор, Н. В. (2024). Штучний інтелект у судовій експертизі : загроза чи перспектива?. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 85—88. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.07.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.08
УДК 343.1343.98

Антон Олександрович Полянський

Доктор юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-1684-7567, e-mail: anton_polianskyi@ukr.net

Андрій Миколайович Падалка

Доктор юридичних наук, доцент, начальник Департаменту господарського забезпечення Служби безпеки України

ORCID: 0009-0009-0313-426X, e-mail: padalka@firmstil.com

Олег Вячеславович Баулін

Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу наукової та нормативно-методичної діяльності лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-7858-1955, e-mail: baulin_ov@ukr.net

Тетяна Миколаївна Терещенко

Молодша наукова співробітниця відділу нормативно-правового забезпечення лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-1260-0202, e-mail: tetianakiev16@gmail.com

Тимчасовий доступ до речей і документів як інститут кримінально-процесуального права

Стаття присвячена дослідженню норм кримінально-процесуального інституту тимчасового доступу до речей і документів та їх реалізації під час здійснення кримінального судочинства в Україні. На

підставі аналізу слідчої та судової практики застосування норм вказаного процесуального інституту і з метою його удосконалення автори статті обґрунтовують необхідність внесення змін до чинного законодавства України.

Ключові слова: *власник; володілець; доступ до речей і документів; досудове розслідування; клопотання сторони; кримінальне провадження; процесуальний інститут; суд; ухвала слідчого судді.*

Постановка проблеми. Аналіз сучасної практики застосування сторонами кримінального провадження, слідчими суддями і судами норм, що регулюють порядок здійснення тимчасового доступу до речей і документів, вказує на існування проблем, обумовлених як прямим ігноруванням окремих вимог кримінально-процесуального закону, так і наявністю в ньому прогалин, внаслідок яких допускається порушення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Таку ситуацію потрібно якнайшвидше виправити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання тимчасового доступу до речей і документів були предметом наукових пошуків Ю. П. Аленіна, І. В. Гловюк, О. І. Капліної, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, М. А. Погорецького, Д. Б. Сергєєвої, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, С. С. Чернявського, М. Є. Шумила та інших дослідників.

Безумовно, праці вказаних авторів є величезним внеском у розвиток механізмів застосування тимчасового доступу до речей та документів як заходу забезпечення кримінального провадження, але до цього часу залишаються недостатньо дослідженими деякі проблеми реалізації вказаного заходу під час досудового розслідування.

Мета дослідження. З'ясування сутності окремих проблемних питань застосування кримінально-процесуального інституту тимчасового доступу до речей і документів на стадії досудового розслідування та надання науково-обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до положень, закріплених у ст. 131 та 159 Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі — *КПК України*), тимчасовий доступ до речей і документів є одним із заходів забезпечення кримінального провадження, що здійснюється з метою досягнення дієвості цього провадження на підставі ухвали слідчого судді або суду й полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити з них копії та/або вилучити їх (здійснити їх виїмку). Обов'язковість судового контролю за застосуванням тимчасового доступу до речей і документів зумовлена тим, що цей процесуальний захід обмежує передбачені у статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2] та статтях 31, 32 Конституції України [3] права особи, оскільки документи

можуть містити конфіденційну інформацію про особу та відомості про її сімейне і особисте (приватне) життя, які вона бажає не поширювати та зберігати в таємниці.

Саме через примусовий характер тимчасового доступу до речей і документів, різну природу речей і документів та пов'язану з цим різницю у засобах і способах ознайомлення з ними та зняття з них копій, а також неоднаковість процесуальних та інших можливостей у сторони захисту і сторони обвинувачення для їх вилучення, частина перша статті 159 КПК України з часом була доповнена положеннями про те, що тимчасовий доступ до електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку здійснюється шляхом зняття копії інформації, яка в них міститься, без їх вилучення, а вилучення (виїмка) матеріальних носіїв інформації, пов'язаних із веденням Центральним депозитарієм цінних паперів та депозитарними установами системи депозитарного обліку цінних паперів, облікової системи часток товариств з обмеженою і додатковою відповідальністю й внесенням змін до них, взагалі забороняється (абз. 2 і 3 ч. 1 ст. 159 КПК України).

До того, кримінально-процесуальний закон виокремлює речі і документи, що містять або можуть містити охоронювану законом таємницю, а також такі, до яких доступ заборонений. До останніх належать листування або інші форми обміну інформацією між захисником та його клієнтом чи будь-якою особою, яка представляє його клієнта, у зв'язку з наданням правової допомоги, та об'єкти, які додані до такого листування або інших форм обміну інформацією (ст. 161 КПК України).

Відповідно до положень, закріплених у ст. 162 КПК України, до охоронюваної законом таємниці, що міститься в речах і документах, зараз належить:

1) інформація, яка знаходиться у володінні засобу масової інформації або журналіста і надана їм за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;
2) відомості, які можуть становити лікарську таємницю;
3) відомості, які можуть становити таємницю вчинення нотаріальних дій;
4) конфіденційна інформація, в тому числі така, що містить комерційну таємницю;
5) відомості, які можуть становити банківську таємницю;
6) особисте листування особи та інші записи особистого характеру;
7) інформація, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо;

8) персональні дані особи, що знаходяться у її особистому володінні або в базі персональних даних, яка знаходиться у володільця персональних даних;
9) державна таємниця;
10) таємниця фінансового моніторингу;
11) відомості, що становлять професійну таємницю відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

При цьому, наведений у статті 162 КПК України перелік речей і документів, що містять або можуть містити охоронювану законом таємницю, не є вичерпним, оскільки не враховує деяких інших видів охоронюваних законом професійних та інших таємниць (адвокатську, голосування тощо). Щоб не створювати колізій у правозастосуванні та небажаного розголошення під час кримінального провадження відомостей, що належать до охоронюваної законом таємниці, внаслідок чого можуть порушуватися права і законні інтереси осіб, зацікавлених у зберіганні таких відомостей у таємниці, законодавець встановив, що доступ особи до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, здійснюється в порядку, визначеному законом, а доступ до речей і документів, що містять відомості, які становлять державну таємницю, не може надаватися особі, яка не має до неї допуску відповідно до вимог закону (абз. 2 ч. 6 ст. 163 КПК України).

Згідно зі статтею 160 КПК України, сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді на стадії досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком тих, до яких, як вже було зазначено, доступ заборонений (листування чи інші форми обміну інформацією захисника та його клієнта чи іншої особи, яка представляє цього клієнта, у зв'язку з наданням правової допомоги, і додатки до них). Слідчий вправі звернутися із зазначеним клопотанням за умов погодження його у прокурора-процесуального керівника досудовим розслідуванням. У такому клопотанні сторони кримінального провадження повинні навести:

1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання;
2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
3) речі і документи, тимчасовий доступ до яких планується отримати;
4) підстави вважати, що речі і документи перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи;
5) значення речей і документів для встановлення обставин у кримінальному провадженні;
6) можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах і документах, та неможливість іншими способами довести

обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів, у випадку подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю;

7) обґрунтування необхідності вилучення речей і оригіналів або копій документів [1].

Так, слідчий суддя, суд розглядає клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів за участю сторони кримінального провадження, яка подала це клопотання, та особи, у володінні якої знаходяться відповідні речі і документи. У повістці про судовий виклик такої особи зазначається про її обов'язок збереження речей і документів у тому вигляді, який вони мають на момент його отримання. Неприбуття за судовим викликом особи, у володінні якої знаходяться речі і документи, без поважних причин або неповідомлення нею про причини неприбуття (за винятком випадків, коли слідчий суддя, суд визнав її участь обов'язковою) не є перешкодою для розгляду клопотання (ч. 4 ст. 163 КПК України). Також клопотання може бути розглянуто слідчим суддею, судом без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться, якщо ініціатор застосування тимчасового доступу до речей і документів, доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення цих речей і документів (ч. 2 ст. 163 КПК України).

У статті 163 КПК України, присвяченій регулюванню порядку розгляду клопотання сторони кримінального провадження про тимчасовий доступ до речей і документів, та в інших статтях глави «15. Тимчасовий доступ до речей і документів» КПК України не встановлено конкретного строку для розгляду такого клопотання слідчим суддею, судом. Діють правила щодо розумності процесуальних строків та їх обчислення, а зацікавлених осіб мають інформувати судовим викликом про час і місце розгляду клопотання (ч. 1 ст. 163 КПК України). Як іноді вважають, якщо стороною, яка звернулась із клопотанням, доведено наявність достатніх підстав уважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, слідчий суддя має розглядати клопотання невідкладно [4, с. 66]. Можливо інколи так і буває, й повинно бути в ідеальному варіанті розвитку кримінально-процесуальних відносин. Але в реальних умовах сучасної слідчої і судової практики та здійснення слідчим суддею своїх повноважень вирішення питання про час розгляду такого клопотання частіше залежить від ситуації, що склалась на певний момент у провадженні та діяльності конкретного слідчого судді, а також багатьох інших факторів (розпорядку роботи суду, зайнятості слідчого судді тощо) й потребує часу не менше тижня.

За загальним правилом, слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, якщо сторона кримінального провадження у своєму клопотанні доведе наявність достатніх підстав вважати, що ці речі або документи:

- перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи;

- самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні;
- не становлять собою або не включають речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю (ч. 5 ст. 163 КПК України).

Це так звані спеціальні підстави для застосування тимчасового доступу до речей і документів [5, с. 92], але слідчі, дізнавачі, прокурори, слідчі судді і суди повинні завжди пам'ятати про існування адресованих їм у статті 132 КПК України загальних правил і підстав для застосування заходів забезпечення кримінального провадження, до яких кримінально-процесуальний закон (п. 5 ч. 2 ст. 131 КПК України) прямо відносить тимчасовий доступу до речей і документів.

Так, *по-перше*, не допускається застосування заходів забезпечення кримінального провадження, якщо слідчий, дізнавач, прокурор не доведе, що: 1) існує обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 2) потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання в права та свободи особи, про який ідеться в клопотанні слідчого, дізнавача, прокурора; 3) може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, дізнавач, прокурор звертається з клопотанням (ч. 3 ст. 132 КПК України).

По-друге, для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд зобов'язаний врахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі і документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні (ч. 5 ст. 132 КПК України).

На жаль, у кримінально-процесуальних документах, що відображають застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження як тимчасовий доступ до речей і документів, ці та деякі інші правила, що закріплені у гл. 10, 11, 15 КПК України, не завжди згадуються, а якщо згадуються, то формально, без належного обґрунтування того як саме вони були використані під час складання відповідного клопотання, його розгляду та вирішення. Зокрема, це стосується вимог ч. 6 ст. 132 КПК України, що під час розгляду питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження сторони кримінального провадження повинні подати слідчому судді або суду докази обставин, на які вони посилаються. Також сторони кримінального провадження не дотримуються вимог ч. 2 ст. 160 КПК України щодо зазначення у клопотанні чіткого переліку речей і документів, тимчасовий доступ до яких планують отримати; не надають документів на підтвердження того, що речі і документи перебувають або можуть перебувати у володінні певної фізичної або юридичної особи; ніяк не обґрунтовують необхідну

їм форму тимчасового доступу, а їх три — ознайомлення, виготовлення копій, вилучення (виїмка). У результаті чого іноді стає неможливим з'ясування того, які конкретно документи та в якому обсязі необхідно надати для ознайомлення, яким чином володільцю таких документів забезпечити виконання ухвали суду, особливо за наявності в них або серед їхнього масиву відомостей, що становлять охоронювану законом таємницю, й знаходження кожного з них у володільця обумовлено низкою встановлених у законодавстві та/або їх власником (власниками) заборон, за порушення яких передбачені певні майнові та інші санкції.

Для переконливості у наявності проблематики, на нашу думку, достатньо навести лише декілька судових рішень про дозвіл на тимчасовий доступ до речей і документів.

Ухвалою Вищого антикорупційного суду від 01.03.2023 у справі № 991/1007/22 надано захиснікові ОСОБА_5 дозвіл на тимчасовий доступ до оригіналів документів, які перебувають у володінні ІНФОРМАЦІЯ_2 з можливістю виготовлення їх копій, а саме до таких: заяви ОСОБА_10 від 12.10.2020 про вчинення суддею ОСОБА_6 кримінального правопорушення, постанови детектива НАБУ від 13.10.2020 про залучення ОСОБА_10 до конфіденційного співробітництва та до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні [6].

Ухвалою Вищого антикорупційного суду від 25.12.2023 у справі № 991/10732/23 надано ОСОБІ _1, ОСОБІ_ 2, ОСОБІ _3 тимчасовий доступ до речей і документів, які перебувають у ІНФОРМАЦІЯ, а саме до матеріалів досудового розслідування № _ від 19.08.2019, з можливістю ознайомитися з ними, зробити копії проєктної та виконавчої документації по об'єкту будівництва «Будівництво берегоукріплюючих споруд та зони відпочинку вздовж Русанівської протоки у Дніпровському районі м. Києва», виготовленої на замовлення КП «Плесо», та вилучити їх, за безпосередньої участі судового експерта ОСОБА [6].

Ухвалою Вищого антикорупційного суду від 25.12.2023 у справі № 991/10828/23 надано детективам ОСОБІ _1, ОСОБІ_ 2 дозвіл на тимчасовий доступ до документів, які перебувають у володінні ІНФОРМАЦІЯ, а саме: протоколів, листів, запитів, відповідей, сертифікатів, видаткових накладних, додаткових угод, договорів відповідального зберігання, що стосуються укладення та виконання договору поставки від 30.12.2022 № 278/22 щодо придбання департаментом ЖКГ та ІНФОРМАЦІЯ у ІНФОРМАЦІЯ виробів з дроту для будівництва фортифікаційних споруд у Харківській області, з можливістю вилучення їх копій. Підтвердженням того, що документи знаходяться у володінні ІНФОРМАЦІЯ стала вилучена під час обшуку приміщення департаменту ЖКХ копія листа адвоката від 02.02.2023 про направлення до ІНФОРМАЦІЯ на експертизу документів, про які просить у своєму клопотанні детектив [6].

Отже, з аналізу вказаних судових рішень вбачається відсутність в них як чітко визначеного переліку документів, до яких надано тимчасовий доступ, так і дослідження на предмет використання стороною

кримінального провадження, яка ініціювала тимчасовий доступ до документів, її можливостей для отримання документів без застосування цього заходу процесуального примусу у інший передбачений статтею 93 КПК України спосіб збирання доказів, оскільки в них не наведено реквізитів документів, не висвітлюється розгляд питань про кількість примірників документів, що обов'язково утворюються при їх оформленні, про місця їх зберігання відповідно до правил діловодства тощо.

Справа у тому, що застосування тимчасового доступу до речей і документів, виходячи із визначеної у частині 1 статті 131 КПК України загальної мети застосування заходів забезпечення кримінального провадження, здійснюється з метою досягнення дієвості кримінально-процесуального доказування й передусім спрямоване на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів. Речі й документи, відповідно до положень закону (ч. 1, 2 ст. 98 КПК України) можуть бути такими джерелами доказів як речові докази та документи й містити фактичні дані, що мають значення для встановлення обставин, які входять до предмету доказування у кримінальному провадженні, тобто докази. Тому дії з виконання рішення про тимчасовий доступу до речей і документів, що полягають в ознайомленні, отриманні копій чи вилученні речей та документів, забезпечують отримання (збирання) чи перевірку доказів. Невипадково, така форма тимчасового доступу до речей і документів як виїмка раніше, до втрати чинності Кримінально-процесуальним кодексом України [7], вважалась окремою слідчою дією, а ознайомлення з речами і документами — різновидами огляду. До того, в останньому з наведених судових рішень не зазначено про можливу наявність у документах, до яких надається тимчасовий доступ стороні обвинувачення, адвокатської таємниці та ставлення суду до дотримання засади забезпечення права на захист, оскільки критерії для виокремлення документів, що містять або можуть містити адвокатську таємницю, в ньому не визначені (отже, під час виконання ухвали суду їх визначатиме сторона обвинувачення), а самі ці документи у володільця з'явились після того, як він отримав їх у законний спосіб (на підставі ч 1 ст. 242 КПК України [7], ст. 7^{-1} Закону України «Про судову експертизу» [8]) від сторони захисту для реалізації її права на проведення експертизи.

Варто зазначити, що за частиною 1 статті 165 КПК України, на виконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів, їх володілець зобов'язаний надати доступ до них особі, зазначеній у відповідній ухвалі слідчого судді, суду. За невиконання цього обов'язку йому загрожує у перспективі така процесуальна санкції як проведення обшуку з метою відшукання та вилучення зазначених в ухвалі речей і документів, що передбачено ст. 166 КПК України, й притягнення до кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення за статтею 382 Кримінального кодексу України [9].

І хоч слово «володілець» набуло поширення у статях чинного КПК України (ст. 100, 174, 264, 270 тощо), але цей термін був запозичений із

джерел цивільного права, що регулює відносини, пов'язані з реалізацією права власності, серед елементів якого є володіння. Оскільки в КПК України цей термін, як і суб'єкт та його правовий статус залишаються не визначеними, без аналогії в праві не обійтися. У ст. 397 Цивільного кодексу України [10] (далі — *ЦК України*), що визначає суб'єктів права володіння чужим майном і встановлює презумпцію правомірного володіння чужим майном для кожного, хто фактично тримає його у себе. Тому сторони кримінального провадження при поданні клопотання і слідчий суддя, суд не зобов'язані з'ясовувати законність знаходження речей і документів у особи, яка має надати до них тимчасовий доступ. Володіння чужим майном може належати одночасно двом або більше особам (ч. 2 ст. 397 ЦК України) і не врахування цього під час здійснення кримінального провадження може стати об'єктивною причиною для невиконання ухвали слідчого судді або суду про тимчасовий доступ до речей і документів особою, зазначеною в ухвалі володільцем, через знаходження даних речей і документів у іншої особи — володільця (в інших володільців).

Відомо, що право володіння — це правовідношення, яке полягає у фактичному пануванні над річчю, яка може належати як власникові речі, так і особі, яка фактично тримає річ у себе, що може виникати на підставі правочину, а також на інших підставах, передбачених чинним законодавством [11]. На зміст права власності не впливають місцезнаходження майна і місце проживання власника, якому належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном (ст. 317 ЦК України). У кримінальному провадженні правова природа права володіння не змінюється. Це право розглядається як: а) правомочність власника; б) речове право на чуже майно, тобто фактичне володіння; в) право, що виникає на договірних засадах, тобто договірне володіння майном [12, с. 424—425].

З цього приводу хочеться зазначити, що прогалиною в кримінально-процесуальному праві виглядає те, що положення статей глави 15 КПК України, сукупність яких становить основу процесуального інституту тимчасового доступу до речей і документів, не розраховані на забезпечення законних інтересів власника речей і документів, які він передав у володіння іншій особі та до яких намагається отримати тимчасовий доступ сторона кримінального провадження. На випадки, коли відповідно до статті 398 ЦК України володілець набув права на володіння речами і документами на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, положення глави 15 КПК України не розраховані. Власник речей і документів, на відміну від їх володільця, не може брати участь під час розгляду слідчим суддею, судом клопотання про тимчасовий доступ до власних речей і документів, оскільки його не вказано серед учасників такого розгляду в ст. 163 КПК України. Він, навіть, не попереджається про такий розгляд і його результати. Таке нормативне становище здатне призводити як до невиконання під

час досудового розслідування ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів, так і до порушення прав і законних інтересів їхніх власників і володільців та інших осіб. Це потрібно виправити. Також стаття 166 КПК України не передбачає жодних об'єктивних підстав, за яких стає неможливим виконання ухвали суду про тимчасовий доступ до речей і документів, оскільки впродовж часу її дії, що згідно положень п. 7 ч. 1 ст. 164 КПК України може тривати до двох місяців, не виключається настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), та доповнити її зміст положенням про можливість часткового виконання такої ухвали й наслідки цього.

Висновки. Отже, аналіз слідчої і судової практики вказує на недосконалість закріплених у ст. 160—166 гл. 15 КПК України положень, які регулюють застосування тимчасового доступу до речей і документів. Вважаємо, що в них потрібно більш детально визначити як вимоги до змісту клопотання сторони кримінального провадження про тимчасовий доступ до речей та документів, так і підстави для його судового розгляду, а також порядок постановлення судом ухвали про тимчасовий доступ до речей та документів й наслідки її виконання. Перш за все, потрібно зазначити в статті 160 КПК України про обов'язковість наведення у клопотанні сторони кримінального провадження переліку з описом ознак речей і реквізитів документів, тимчасовий доступ до яких вона ініціює, та доказів того, що ці речі і документи перебувають або можуть перебувати у володінні певної фізичної або юридичної особи.

У ст. 163 КПК України необхідно доповнити склад учасників розгляду слідчим суддею, судом клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів власником даних речей і документів, якщо право на володіння ними виникло на підставі договору з ним або з особою, якій майно було ним передане. У ст. 166 КПК України пропонуємо передбачити об'єктивні обставини як підстави, за яких стає неможливим виконання ухвали суду про тимчасовий доступ до речей і документів, та доповнити її зміст положенням про можливість часткового виконання такої ухвали й наслідки цього.

Реалізація запропонованих змін до чинного кримінально-процесуального законодавства України, на думку авторів, сприятиме подальшому удосконаленню інституту тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному провадженні.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text. (дата звернення: 15.02.2024).

References

Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Рим, 04.11.1950, ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення: 15.02.2024).

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Rome, 04.11.1950, ratified by the Law of Ukraine No. 475/97-VR of 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. (дата звернення: 15.02.2024).

Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996: Law of Ukraine from 28.06.1996 No 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

4. Маланчук П. М. Практичні аспекти застосування тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 2 (11).С. 65—68.

Malanchuk, P. M. Practical aspects of the use of temporary access to things and documents as a measure to ensure criminal proceedings. *Legal Bulletin of the Ukrainian Academy of Banking*. 2014. No 2 (11). P. 65—68 [in Ukrainian].

5. Гумін О. М. Особливості тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. *Європейські перспективи*. № 6. С. 91—94.

Humin, O. M. Peculiarities of temporary access to things and documents that contain a secret protected by law. *European perspectives*. № 6. P. 91—94 [in Ukrainian].

6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 15.02.2024).

Unified State Register of Court Decisions. URL : https://reyestr.court.gov.ua/ (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05#Text (дата звернення: 15.02.2024).

Criminal Procedure Code of Ukraine of 28.12.1960 No. 1001-05. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

8. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 15.02.2024).

On forensic examination: Law of Ukraine dated February 25, 1994 No. 4038-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 15.02.2024).

Criminal Code of Ukraine dated 04.05.2001 No. 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.02.2024).

Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

11. Пляцко У. М. Правова природа володіння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Серія Право. Випуск 35. Частина І. Том 2. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/14959/1 (дата звернення: 15.02.2024).

Playatsko, U. M. (2015). Legal nature of ownership. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University.* Law series. Issue 35. Part I. Volume 2. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/14959/1 (access date: 15.02.2024) [in Ukrainian].

12. Цивільне право : підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Т. 1. Харків : Право, 2011. 656 с.

Civil law (2011) : textbook: in 2 volumes / edited by V. I. Borysova, I. V. Spasio-Fateeva, V. L. Yarotskyi. Vol. 1. Kharkiv : Pravo. 656 p. [in Ukrainian].

Temporary access to things and documents as an institution of criminal procedure law

A. Polianskyi, A. Padalka, O. Baulin, T. Tereshchenko

The article is devoted to the study of the norms of the criminal procedure institute of temporary access to things and documents and their implementation during the implementation of criminal justice in Ukraine. Based on the analysis of the investigative and judicial practice of applying the norms of this procedural institution and in order to improve it, the authors of the article substantiate the need to amend the current legislation of Ukraine. In accordance with the provisions enshrined in Articles 131 and 159 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, temporary access to things and documents is one of the measures to ensure criminal proceedings, which is carried out in order to achieve the effectiveness of these proceedings on the basis of a ruling of an investigating judge or court, and consists in providing a party to criminal proceedings by a person in possession of such things and documents, the ability to read, copy, and/or remove them. The mandatory nature of judicial control over the use of temporary access to things and documents is due to the fact that this procedural measure restricts the rights of a person provided for in Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Articles 31, 32 of the Constitution of Ukraine, since documents may contain confidential information about a person and information about his private life, which he wishes not to disseminate and keep secret. The analysis of investigative and judicial practice indicates the imperfection of the provisions enshrined in Articles 160, 166 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the use of temporary access to things and documents. We believe that they

need to define in more detail both the requirements for the content of the petition of a party to criminal proceedings for temporary access to things and documents, and the grounds for its trial, as well as the procedure for the court ruling on temporary access to things and documents and the consequences of its execution. Article 163 of the Criminal Procedure Code of Ukraine should supplement the list of participants in the consideration by the investigating magistrate or court of a petition for temporary access to things and documents by the owner of these things and documents, if the right to possess them arose on the basis of an agreement with him or with the person to whom the property was transferred by him. According to the authors, the implementation of the proposed amendments to the current criminal procedure legislation of Ukraine will contribute to the further improvement of the institution of temporary access to things and documents in criminal proceedings.

Keywords: owner; possessor; access to things and documents; pre-trial investigation; motion of a party; criminal proceedings; procedural institution; court; ruling of the investigating judge.

⇒ Полянський, А. О., Падалка, А. М., Баулін О. В., Терещенко, Т. М. (2024). Тимчасовий доступ до речей і документів як інститут кримінально-процесуального права. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 89—101. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.08.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.09
УДК 342:351.746

Олександр Григорович Рувін

Доктор юридичних наук, старший дослідник, заслужений юрист України, директор Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-0162-4686, e-mail: oleksandr.ruvin@kndise.gov.ua

Дмитро Володимирович Бараненко

Доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії держави і права факультету морського права Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ORCID: 0000-0002-9626-9607, e-mail: dmytro.bar@ukr.net

Діяльність експерта як особи, що сприяє адміністративному судочинству: місце та роль у процесі розгляду публічно-правового спору

Стаття присвячена дослідженню місця і ролі експерта, змісту та суті судово-експертної діяльності в адміністративному судочинстві. Визначено законодавче підґрунтя для участі експерта у публічно-правовій справі, його правовий статус в адміністративному судочинстві. Звертається увага на зміст та вимоги до підготовки та оформлення експертного висновку. Підкреслюється вагомість запобіжних заходів порушення процедури проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві шляхом здійснення попереджувальних заходів, що включають перевірку наявності у експерта відповідного досвіду, певної компетенції, підготовки до участі у конкретній справі та деяких інших.

Ключові слова: *адміністративне судочинство; публічно-правова сфера; судово-експертна діяльність; експерт; права експерта; обов'язки експерта; висновок експерта.*

Постановка проблеми. Адміністративне судочинство як наймолодша складова судової системи України відіграє важливу роль у забезпеченні правосуддя в публічно-правовій сфері. Всебічний та справедливий розгляд справ, які є предметом розгляду адміністративних судів, є показником дотримання прав людини і громадянина, стану законності та верховенства права в державі. Особлива сфера діяльності адміністративних судів зумовлює потребу у використанні спеціальних науково-технічних знань, що дають змогу отримати необхідну інформацію,

яка сприятиме всесторонньому і якісному з'ясуванню усіх складових справи. Вочевидь, у цьому процесі суд не може обійтись без залучення експертів. З огляду на вагомість експертної діяльності в адміністративному судочинстві, існує потреба постійного наукового пошуку у цій сфері, що лише сприятиме її удосконаленню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження питання судово-експертної діяльності та правового статусу експерта в адміністративному судочинстві здійснили українські вчені-адміністративісти, з-поміж яких: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Білоус, І. Голосніченко, О. Джафарова, Є. Додін, С. Ківалов, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, М. Корнієнко, Д. Лук'янець, В. Пилипишин, Д. Приймаченко, О. Рябченко, О. Угровецький, Н. Янюк та ін.

Мета дослідження. Метою цієї статті є з'ясування місця та ролі експерта в адміністративному судочинстві.

Викладення основного матеріалу. Передусім, для окреслення окремих питань, які дозволяють з'ясувати місце і роль експерта в адміністративному судочинстві, необхідно вдатися до аналізу ключових термінів, які є суттєвими для цього дослідження.

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови пояснює, що експерт — це «*фахівець у будь-якій галузі, що проводить експертизу та здатний на підставі своїх знань та досвіду надавати кваліфіковану консультацію*» [1, с. 340—341].

Водночас, термін «експертиза», тлумачиться як «*розгляд, дослідження якої-небудь справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати правильну оцінку відповідному явищу. // Дослідження, розгляд експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань*» [1, с. 341].

Натомість, Законом України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-XII визначено, що «*судова експертиза — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду*» [2].

Необхідно зауважити, що «*судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом*» [2].

Отож, варто погодитись з думками, що висловлюють Р. Савчук та Р. Павлюк, стосовно того, що залучення експерта та проведення судової експертизи є однією із важливих форм використання спеціальних знань у судочинстві. Виникнення, формування різноманітних класів, видів та родів судових експертиз є результатом тенденції диференціації та інтеграції наукового знання. В сучасний період судова експертиза вийшла за межі адміністративного судочинства і застосовується у всіх видах судочинства. Вона виступає складною, багатогранною та

багатоаспектною діяльністю, яка здійснюється у експертних установах кваліфікованими фахівцями [3, с. 64].

Сучасне судочинство розглядає експертизи як один із потужних інструментів установлення істини в судових провадженнях. У свою чергу, використання висновків експерта зумовлює ступінь забезпечення законності рішення, захисту від можливих помилок: у доказуванні — отримання нових доказів, перевірка інших доказів, формування комплексів доказів; у тактичному плані — висунення та перевірка версій, моделювання механізму правопорушення. Саме тому в судових провадженнях постійно прогресивно збільшується роль спеціальних пізнань [4, с. 231].

На думку В. Тімашова та Д. Ковальової, судова експертиза є складним процесом при судовому розгляді конкретної справи, який складається з багатьох етапів та має певні нюанси. При цьому дослідники вважають, що «судова експертиза» в адміністративному судочинстві виступає самостійною правовою системою, яка є сукупністю певних норм та законів про адміністративне судочинство, що регулюють правовідносини, які виникають підчас адміністративного процесу, в частині призначення та проведення експертиз, отримання та оцінки висновків експертів для всебічного розгляду справи.

Також, судова експертиза в адміністративному процесі об'єднує ряд досліджень окремих фактів певних адміністративних справ, які виконуються спеціально визначеною особою, яка призначається рішенням адміністративного суду або з ініціативи учасників справи, яка має спеціальні знання в галузі науки та мистецтва, технології, майстерності тощо, утворюючи таким чином новий засіб доказування — висновок експерта. Висновок експерта безпосередньо впливає на винесення вироку, тому експерти мають бути неупередженими, не підлягати тиску, як зі сторони позивача (обвинувачення) та і зі сторони суду [5, с. 428].

Цілком аргументованою є теза Є. Демидова, О. Домашенко, І. Колеснікова та К. Латиш, які вважають, що залучення судового експерта до різних форм судочинства дозволяє суттєво розширити можливості всіх його учасників, сприяючи ефективності здійснення покладених на них функцій, захисту прав, свобод та інтересів громадян, а також результативності боротьби з правопорушеннями забезпечуючи всебічність, повноту та об'єктивність дослідження всіх обставин [6, с. 549].

На думку О. Угровецького, судовий експерт відіграє в адміністративному судочинстві забезпечувальну роль, оскільки виконує процесуальні функції лише допоміжного характеру, реалізує процесуальні дії, які допомагають розглядати публічно-правовий спір та вирішувати його по суті. За таких умов експерт сприяє здійсненню адміністративного провадження, забезпечує його належну якість та повноту. ОДо того жексперт не зацікавлений ані матеріально, ані процесуально в результатах адміністративної справи, оскільки йому байдуже, на користь кого саме буде поставлено рішення у справі, в якій він відігравав допоміжну роль [7, с. 229—230].

У цьому контексті важливо зауважити, що ст. 61 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — *КАСУ*), експерта та експерта

з питань права відносить до осіб, «*які є іншими учасниками судового процесу*» [8].

Натомість у ч. 1 ст. 68 КАСУ визначено, що «*експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи» [8]. Водночас, частина 3 вказаної статті зобов'язує експерта «дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання*» [8].

На думку Т. Кравчук, висновок експерта оцінюється за критеріями наукової достовірності й доказового значення [9, с. 5].

Аналізуючи КАСУ можемо констатувати, що цей нормативно-правовий акт досить ґрунтовно регламентує питання, що пов'язані з висновком експерта. Так, зокрема, у ст. 101 вказуються вимоги, що висуваються до такого висновку [8].

Водночас, частини 2-8 ст. 101 також містять положення про те, що предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права. Висновок експерта може бути наданий на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи. Висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи. Суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку. У висновку експерта повинно бути зазначено: коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові, які матеріали експерт використав. Інші вимоги до висновку експерта можуть бути встановлені законодавством. У висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом — також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Якщо під час підготовки висновку експерт встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини [8].

Розглядаючи питання оцінки висновку експерта та його доказового значення в адміністративному судочинстві України, Т. Кравчук, наголошує на тому, що під час оцінки висновку експерта як джерела доказів, суддям слід брати за основу оцінку компетенції експерта, який проводив експертне дослідження, сучасний рівень застосованих дослідницьких методів, повноту, логічну й наукову обґрунтованість висновків експерта тощо [9, с. 6].

Окремо необхідно звернути увагу на види експертизи, які визначені у статтях 109-111 КАСУ. Тут ми спостерігаємо поділ законодавцем

експертизи на комісійну, комплексну, додаткову і повторну. Так, «*комісійна експертиза проводиться не менш як двома експертами одного напряму знань. Якщо за результатами проведених досліджень думки експертів збігаються, вони підписують єдиний висновок. Експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності*» [8].

Натомість, «*комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. Загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінці отриманих результатів і формулюванні єдиного висновку. У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються відповідно до частини другої статті 109*» КАСУ [8].

Що ж стосується додаткової і повторної експертизи, то КАСУ містить положення про те, що ці види експертиз проводяться у випадку, «*якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити додаткову експертизу, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам)», а також «якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити повторну експертизу, яка доручається іншому експерту (експертам)*» [8].

У контексті здійснення своєї діяльності в адміністративному судочинстві, експерт повинен діяти виключно в рамках положень, які містяться в чинному законодавстві та не створювати таких умов, за яких може настати відповідальність за вчинення неправомірних дій.

Розглядаючи питання відповідальності експерта, залученого під час адміністративного процесу (за законодавством України), М. Романюк зауважує, що закордонний досвід передбачає відповідальність за порушення порядку судової експертизи не лише експертів, а й інших осіб, які брали участь у призначенні експертизи. Відповідальність експерта як окремого суб'єкта проведення судово-експертної діяльності розглядається разом з іншими учасниками процесу, оскільки їхні висновки перевіряються та отримають належну правову оцінку під час судового розгляду. «*Застосування відповідного досвіду в Україні може бути приводом для нівелювання відповідальністю судових експертів з метою неправомірного лобіювання учасників процесу*» [10, с. 110].

На думку цього вченого, серед уже наявних запобіжників порушення процедури проведення судової експертизи в адміністративному судочинстві слід здійснювати попереджувальні заходи, спрямовані на «*перевірку наявності в експерта відповідного досвіду, певної компетенції, здійснення підготовки експерта до конкретної справи шляхом*

надання потрібних консультацій, перевірку психологічного стану такого експерта та характеристику його попередньої діяльності. Отже, загрозу краще попередити, аніж потім ліквідовувати її наслідки. Такий підхід використовується в адміністративному судочинстві США та багатьох західних країн» [10, с. 110].

Згадувані нами В. Тімашов і Д. Ковальова вважають, що для упередження впливу на експерта рекомендується запровадити такі заходи:

«*1. В матеріалах, які направлені на проведення відповідної експертизи, не повинно бути зазначено особу та справу, з приводу якого проводиться дослідження. Для ідентифікації висновку експертизи можна використовувати кодовий покажчик визначений судом до відповідної справи.*

2. Створити незалежну комісію, яка вибірковим методом буде перевіряти надані висновки експертів до суду. У разі виявлення висновку, який не відповідає дійсності, комісія має направити матеріали перевірки до правоохоронних органів для визначення відповідальності відповідному експерту за надання неправдивого висновку;

3. При виникненні неодноразових суперечливих висновків по одній експертизі, направляти матеріали даного дослідження неупередженому експерту поза межі області, для уникнення впливу на результати висновку» [5, с. 428].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що судова експертиза є вагомим засобом, який сприяє реалізації адміністративним судом захисту порушених прав у публічно-правовій сфері. Експертний висновок, що є вагомим доказом при розгляді справи адміністративним судом, спрямований на ефективний, якісний, неупереджений і справедливий розгляд справи, що слугує одним з елементів у захисті осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Вочевидь, нині чинний Кодекс адміністративного судочинства України досить детально регламентує діяльність експерта в адміністративному судочинстві, визначаючи його права та обов'язки у цьому процесі. Однак зрозуміло, що питання кваліфікації експерта, його професіоналізм, психологічний стан, характеристика його попередньої професійної діяльності, повинні бути під пильним контролем суду, який надає оцінку висновку експерта.

Перелік посилань

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

References

The Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with additions and additions) / Uklad. and heads. Ed. V. T. Busel. Kiev; Irpin: Perun Publishing House, 2005. 1728 p. [in Ukrainian].

2. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

On Forensic Examination: Law of Ukraine of February 25, 1994 No. 4038-XII. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1994. № 28. Art. 232 [in Ukrainian].

3. Савчук Р. М., Павлюк Р. Ю. Вимоги до судового експерта як учасника адміністративного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 5 (46). С. 64—67.

Savchuk, R. M., Pavliuk, R. Y. (2022). Requirements for a forensic expert as a participant in administrative proceedings. *Precarpathian Legal Bulletin*. Iss. 5 (46). Pp. 64—67 [in Ukrainian].

4. Снігерьов О. П., Андренко С. О. До питання з визначення поняття судової експертизи в адміністративному провадженні (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 231—240.

Snigerev, O. P., Andrenko, S. O. (2018). On the Issue of Defining the Concept of Forensic Expertise in Administrative Proceedings (Review Article). *Theory and Practice of Forensic Examination and Criminalistics*. Iss. 18. Pp. 231—240 [in Ukrainian].

5. Тімашов В. О., Ковальова Д. С. Експертиза в адміністративному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 426—429.

Timashov, V. O., Kovalyova, D. S. (2023). Expertise in Administrative Justice of Ukraine. *Legal Scientific Electronic Journal*. № 4. Pp. 426—429 [in Ukrainian].

6. Демидова Є. Є., Домашенко О. М., Колеснікова І. А., Латиш К. В. Судовий експерт як суб'єкт судово-експертної діяльності: правовий статус. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 549—553.

Demydova, E. E., Domashenko, O. M., Kolesnikova, I. A., Latysh, K. V. (2022). Forensic expert as a subject of forensic expert activity: legal status. *Legal Scientific Electronic Journal*. № 5. Pp. 549—553 [in Ukrainian].

7. Угровецький О. П. Регламентація правового статусу судового експерта в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Вип. 43. Том. 3. С. 229—234.

Uhrovetskyi, O. P. (2017). Regulation of the Legal Status of a Forensic Expert in Administrative Justice. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. Pravo Series. Iss. 43. T. 3. Pp. 229—234 [in Ukrainian].

8. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV**.** *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35—36, № 37. Ст. 446.

Code of Administrative Procedure of Ukraine No. 2747-IV of July 6, 2005. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2005. № 35—36, № 37. Art. 446. [in Ukrainian].

9. Кравчук Т. О. Оцінка висновку експерта та його доказове значення в адміністративному судочинстві України. *Innovative Solutionsin Modern Science*. 2016. № 6 (6). С. 1—13.

Kravchuk, T. O. (2016). Evaluation of the expert's conclusion and its evidentiary value in administrative proceedings of Ukraine. *Innovative Solutionsin Modern Science*. № 6 (6). Pp. 1—13 [in Ukrainian].

10. Романюк М. Відповідальність експерта, залученого під час адміністративного процесу (за законодавством України). *National Law Journal: Teory and Practice*. January. 2019. P. 108—111.

Romaniuk, M. R. (2019). Responsibility of an expert involved during the administrative process (according to the legislation of Ukraine). *National Law Journal: Teory and Practice*. Pp. 108—111 [in Ukrainian].

Expert activity as a person who contributes to administrative proceedings: place and role in the process of public law case consideration

O. Ruvin, D. Baranenko

The article is devoted to the study of the place and role of an expert in administrative proceedings, as a person who contributes to its implementation. It was emphasized that administrative justice, as the youngest component of the judicial system of Ukraine, plays an important role in ensuring justice in the public legal sphere. Comprehensive and fair consideration of cases that are the subject of consideration by administrative courts is an indicator of compliance with human and citizen rights, the state of legality and the rule of law in the state. The special field of activity of administrative courts requires the use of special scientific and technical knowledge, which makes it possible to obtain the necessary information that will contribute to a comprehensive and high-quality investigation of all components of the case. Obviously, in this process, the court cannot do without the involvement of experts. In view of this, the issue of the content and essence of forensic expert activity was considered. The legal basis for the participation of an expert in a public legal case, his legal status in administrative proceedings is defined. Attention was drawn to the content and requirements for the preparation and execution of an expert opinion. The necessity of biasing the influence on the expert during his preparation of the expert opinion was emphasized, as well as the responsibility of both the expert himself and other participants in the case, which is connected with the expert opinion, was emphasized. The importance of preventive measures for violation of the procedure of judicial examination in administrative proceedings is emphasized, by taking preventive measures aimed at checking the expert's availability of relevant experience and certain competence, preparing the expert for a specific case by providing the necessary consultations, checking the psychological state of such an expert and the characteristics of his previous activity.

Keywords: administrative proceedings; public legal sphere; forensic expert activity; expert; expert's rights; expert's duties; expert's opinion.

⇒ Рувін, О. Г., Бараненко, Д. В. (2024). Діяльність експерта як особи, що сприяє адміністративному судочинству: місце та роль у процесі розгляду публічно-правового спору. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 102—109. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.09.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.10
УДК 341.4; 343.1

Андрій Анатолійович Саковський

Доктор юридичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0762-859X, e-mail: svb_knuvs@ukr.net

Наталія Юріївна Рубаненко

Аспірантка кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-2958-4228, e-mail: rubanenko222@ukr.net

Історико-правовий аналіз розвитку інституту міжнародного кримінального судочинства

Дослідження націлене на глибокий історико-правовий аналіз еволюції інституту міжнародного кримінального судочинства з урахуванням впливу історичних факторів. У статті здійснюється систематизація первинних джерел для з'ясування ключових етапів розвитку міжнародного кримінального судочинства в контексті його правових трансформацій. Аналіз детально досліджує взаємозв'язок історичних контекстів із формуванням та еволюцією нормативно-правового базису. Це дослідження висвітлює важливість минулих подій для сучасного кримінального судочинства в глобально-правовому відношенні.

Ключові слова: *міжнародні конвенції; міжнародні організації; міжнародний трибунал; міжнародні злочини; геноцид; злочини проти людства; військові злочини; злочини агресії; міжнародне кримінальне право; мир та безпека людства.*

Постановка проблеми. Досліджуючи стан наукових розробок із проблемних аспектів щодо розслідування кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, нашу увагу привернула еволюція міжнародних юридичних інституцій у контексті їх історичного розвитку. У цьому відношенні ключове значення відіграло двадцяте століття, яке в історичній ретроспективі характеризується не лише періодом Холодної війни (1946—1991 рр), чия кульмінація призвела до появи групи нових суверенних держав на політичній мапі світу, але й численними локальними та глобальними воєнними конфліктами.

З точки зору впливу на геополітичну картину світу, соціально-правові трансформації та міжнародні економічні відносини, особливе

місце посідає період Першої та Другої світових війн. Саме ця тридцятирічна епоха, з одного боку, сприяла формуванню сучасного політичного ландшафту та встановленню офіційних територіальних меж держав, а з іншого — відзначилась розколом у світовому співтоваристві та змінами в динаміці взаємовідносин між ними. З точки зору історико-статистичного аналізу, цей період вирізняється високим рівнем насильства, що робить його одним із найбільш кровопролитних та злочинних етапів офіційно задокументованої історії людства.

Зокрема, за даними з відкритих джерел під час Першої світової війни (1914—1918 рр) загинуло понад п'ятнадцяти мільйонів військового та цивільного населення Землі та більше двадцяти одного мільйона отримали поранення різного ступеня тяжкості [1; 2]. Перевершили ці кількісні показники лише військові злочини Великої війни 1939-1945 років. Відповідно до архівних матеріалів та офіційних документів різних країн, що брали участь у цьому конфлікті, загальна чисельність жертв у цьому воєнному протистоянні оцінюється від п'ятдесяти до вісімдесяти п'яти мільйонів осіб [3; 4]. Варто зазначити, що ця статистика не враховує поранених, пропавши безвісти та вимушено переміщених осіб, а також завданих економічних збитків в результаті пошкоджень чи руйнувань інфраструктурних об'єктів, безпосередніх фінансових збитків і витрат як на війну, так й на післявоєнне переслідування військових злочинців.

Водночас, для української історії цей багатостраждальний період окремо охарактеризувався «Радянсько-Українською війною» 1917—1921 років [5] пасивні наслідки цього конфлікту спричинили у південних регіонах України масовий голод 1921—1923 років [6]. Через хаос і важкі умови тогочасності наразі вкрай складно визначити точну кількість жертв. Проте, за деякими науковими оцінками лише під час голоду число загиблих серед українських дітей сягнуло декількох мільйонів.

Апелюючи до читачів, редакція щоденної політично-економічно-літературної газети «Нова Рада» у випуску № 13 за 1918 рік, висловлюючи аналітичну оцінку подіям, що розгорталися у м. Києві лише з 16 по 23 січня зазначала: «*Сім днів велике місто лишилося без хліба, без води, без світла, без газет...Сім днів гриміли вже непоодинокі постріли, канонади...То більшовицькі банди "визволяли" Київ, а з ним і всю Україну од "буржуазної Центральної Ради"...*» [7]. За кілька тижнів після цієї публікації письменник, колишній заступник голови Центральної Ради та майбутній віце-президент Української академії наук, С. Єфремов, напише: «Десять днів мільйонне місто, місто безробітних та беззахисних дітей, жінок, мирної людності, палає в смертельному жаху. Десять днів смерть літає над головами неповинних людей. Десять днів творяться такі страхи, що від них божеволіють люди. Десять днів палає українська воля...» [8].

Відмітним є те, що ці процеси призвели до Голодомору 1932—1933 років. Відповідно до окремих ізольованих аналітичних оцінок, проведених на основі аналізу перепису населення, масштаб жертв серед селян, які за національним складом переважно були українцями, становив понад

сім мільйонів осіб [9]. Важливо зауважити, що ця цифра не враховує демографічних показників щодо народжуваності, оскільки в цей час реєстр об'єктивно не вівся. Тому, будь яка думка щодо кількісних чи якісних показників цього періоду є контроверсійною.

На значний міжнародний резонанс українського Голодомору, ще у 1953 році акцентував увагу американський юрист, автор терміну «геноцид» і розробник проєкта Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року [10] Р. Лемкін. У своєму виступі, присвяченому вшануванню пам'яті жертв двадцятої річниці Голодомору 1932-1933 років, вчений вперше, публічно надав правову оцінку щодо геноцидного характеру Голодомору, спрямованого на фізичне винищення українського народу та його інтелігенції як соціальної основи для формування розвитку культури, науки, техніки та національних ідей у суспільстві [11].

У контексті зазначених подій людство вперше на офіційному рівні визнало серйозні наслідки військових конфліктів та вжило широкомасштабних заходів для врегулювання міжнародного порядку в політичній, економічній, воєнній, соціальній і правовій сферах міжнародних відносин. Тому, з урахуванням вагомості аналізу історії для пояснення поточних подій та явищ, це дослідження зосереджено на історико-правовому огляді розвитку та становлення інституту міжнародного кримінального судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою дослідження служать вивчені наукові праці теоретиків та практиків, які глибоко досліджували різні аспекти, що стосуються предмету статті. У історичному контексті це ставиться у зв'язок із досягненнями та колективною роботою дипломатів, істориків, юристів, науковців, громадських та державних діячів протягом минулого століття та сьогодення. Зокрема на історико-правовому рівні увагу привертають наукові праці видатних українських та зарубіжних фахівців, таких як В. Василенко, А. Ейфінґер, Н. Зелінська, Д. Карон, Дж. Кейнс, Р. Лемкін, В. Попко, Х. Синохара, Г. Темперлі та інші. Важливе значення науково-теоретичних розробок цих авторів визначається, але вони не в повній мірі враховують цільові аспекти даного дослідження, що сформулювало вибір нашого напрямку аналізу.

Мета дослідження. Передбачає системний та докладний розгляд історичного розвитку інституту міжнародного кримінального судочинства в контексті правових трансформацій. Дослідження базується на аналізі первинних джерел, таких як документи, конвенції та рішення, а також використовує історико-правові методи для визначення важливих подій, ключових рішень та етапів еволюції цього інституту. Дослідник ставить за мету ретельно вивчити взаємозв'язок історичного контексту з юридичними аспектами, щоб глибше усвідомити сутність та значення минулих подій на сучасний стан міжнародного кримінального судочинства.

Викладення основного матеріалу. Не ставлячи перед собою мети переосмислення вже існуючих основоположних поглядів Дж. Кейнса [12] та Г. Темперлі [13] щодо історії проведення Паризької мирної конференції 1919 року, хотілося б лише акцентувати увагу на деякі аспекти утворення та діяльності «Ліги Націй», з урахуванням мети нашого дослідження. З цього приводу варто відзначити, що перші ініціативи щодо врегулювання міжнародних відносин через утворення єдиної союзної організації мають свій початок ще з давніх часі. Особливий інтерес до цього питання виник у шістнадцятому столітті але практично воно порушилось у 1889 році на форумі «Міжпарламентського Союзу», який об'єднав керівників урядів різних країн тогочасності. Під час цього заходу було обговорено низку політико-правових питань зокрема, що стосувалися зміцнення міжурядових зав'язків та необхідності утворення на цій основі незалежного «Третейського суду» для врегулювання міждержавних конфліктів [14].

У 1891 році в Римі відбувся «Міжнародний конгрес миру» результатом якого стало утворення «Міжнародне Бюро Світу». Це бюро виступило підґрунтям для першого міжнародного руху за мир і стало координаційним центром між чисельними національностями [15]. Згодом, у 1899 році, в Гаазі була проведена перша міжнародна мирна конференція, спрямована на вирішення актуальних аспектів розробки та утворення мирних механізмів для розв'язання міжнародних конфліктів [16]. За результатами цієї конференції, в якій взяли участь представники двадцяти шести держав, була ухвалена концепція функціонування постійної палати «Третейського суду», а також вперше було висловлене солідарне бачення про утворення «Товариства народів».

У 1907 році відбулося друге засідання Гаазької конференції де була здійснена перша спроба щодо систематизації основних принципів діяльності «Міжнародного арбітражу» через розмежування «Міжнародної Судової Третейської Палати» та «Міжнародного Призовного Суду» [17]. Однак, у подальшому реалізація ухвалених рішень практично не відбулася.

З початком війни (1914-1918 рр) у світі серед представників наукової, політичної та дипломатичної еліти з'явилися нові «уніфікаційні рухи» за збереження миру. Так, у 1914 році було утворено «Швейцарській комітет з вивчення основ договору для установлення миру [18], який пропагував ідею формування міжнародного суду, міжнародного посередництва та арбітражу. Того ж року у Великій Британії з'явився «Союз Демократичного контролю» [19], який у ході своєї роботи акцентував увагу на розвитку вільної торгівлі між націями та закликав до збереження і розповсюдження принципу «відкритих дверей».

Наступного року у Лондоні виник рух «Ліга Товариства Націй» [20], який вимагав створення «Ліги Націй» з метою вирішення міждержавних конфліктів мирними засобами. В програмі цієї платформи були висловлені прагматичні погляди, що стосувалися майбутнього впровадження

принципу «колективної безпеки», а також створення постійного Гаазького трибуналу, як Верховного кримінального суду.

У цьому контексті, ще у 1914 році в Гаазі було утворено «Раду проти війни» [21]. Основна мета цієї організації полягала у поширенні «пацифістських настроїв» серед населення та політичної еліти цивілізованого світу. 7 квітня 1915 року радою була заснована «Центральна Організація забезпечення миру». У програмі «мінімум» цієї організації, були обґрунтовані бачення врегулювання майбутніх глобальних відносин, через міжнародне засудження проявів будь-якої анексій та вирішення територіальних питань виключно за допомогою плебісцитів. З цією метою, організацією було запропоновано утворити Міжнародний Гаазький Третейський суд, постійно діючу Міжнародну судову палату та Міжнародну слідчу раду.

Загалом сама ідея щодо утворення «Ліги Націй» набула широкого загалу й у США. Зокрема, у 1915 році була заснована американська «Ліга для забезпечення миру» [22]. Ініціатором та головуючим цієї організації виступив екс-президент Сполучених Штатів У. Тафт, а її членами стали авторитетні американські державні діячі, юристи, науковці, педагогі, фінансисти та духовні лідери. Основна мета цієї організації полягала у розробці фундаментальних форм та принципів міжнародного права, які повинні були лягти в основу діяльності майбутньої міжнародної організації. У загальному відношенні ці форми полягали у вирішенні конфліктних питань шляхом залучення суб'єктів міжнародних відносин до мирних переговорів та/або новостворених міжнародних судових інстанцій. Ця концепція отримала подальшу підтримку й від президента США В. Вільсона, який 18 січня 1918 року, виступаючи перед Конгресом, висловив своє концептуальне бачення щодо подальшого врегулювання військових конфліктів через утворення об'єднаної організації держав з особливим статусом [23].

На офіційному міжнародному рівні, ця концепція вперше отримала реалізацію у «Версальській мирній угоді», де фактично частиною І визначався Статут новоутвореної «Ліги Націй» [24]. У подальшому текс цього Статуту дублювався і у інших мирних договорах укладених між «країнами-переможницями» з «країнами-переможеними» підкреслюючи, Отже, важливість діяльності новоутвореної міжнародної організації на геополітичній арені світу.

Аналіз тексту цього Статуту дає розуміння, що в його змісті на міжнародному рівні були офіційно закладені перші спроби декларування принципів «колективної безпеки» та взаємного (солідарного) врегулювання міждержавних конфліктів мирним шляхом. Проте, практична імплементація цих положень, як й зокрема самої діяльності «Ліги Націй» не виправдала покладені очікування. До прикладу варто лише пригадати бездіяльність цієї організації щодо австрійської анексії Німеччиною та військової фрагментації офіційно визнаних Паризькою конференціє областей Чехословаччини. І якщо відсутність адекватної реакції щодо анексії суверенної країни можна пояснити її небажання

бути членом цієї організації, то військовий поділ територій незалежної Чехословаччини, як фундаментального члена «Ліги Націй» викликає тільки критику.

Окремої уваги заслуговує відсутність у Статуті «Ліги Націй» таких категорій як «міжнародне кримінальне переслідування», «міжнародна кримінальна юстиція» чи «міжнародний злочин», а всі санкції щодо розв'язання війни та її наслідків, на міжнародному рівні, були обмежені розривом політичних чи економічних (торгово-фінансових) зав'язків з державною-агресором (ст. 16). Щоправда частиною VII «Версальської мирної угоди», Вільгельму II (колишньому німецькому імператору), були висунуті публічні обвинувачення за «порушення міжнародної моралі та священної сили договорів», а також висловлювалася необхідність щодо створення Спеціального суду для надання правової оцінки діям останнього (ст. 227). Однак, ця норма на міжнародному рівні залишилася не реалізованою.

Тому у подальшому розроблення міжнародних концепцій щодо уніфікації кримінального судочинства відбувалося не в кулуарах «Ліги Націй», а фактично під час засідань так званих «уніфікаційних рухів» або ж, як їх ще можна назвати «міжнародних платформ», післявоєнного періоду.

На цьому етапі нашу зацікавленість привертає Перший міжнародний конгрес з кримінального права, який відбувся у Брюсселі 26-29 червня 1926 року [25]. Внаслідок роботи цієї платформи, для цивілізованого світу, були прийняті важливі рішення, що у подальшому лягли в основу розвитку сучасного міжнародного судочинства. Так, надаючи відповідь на питання щодо «Міжнародного кримінального суду», конгрес дійшов висновку про: «необхідність утворення міжнародної системи кримінального правосуддя. Ця система має бути реалізована поступово, через двосторонні угоди між державами, до яких можуть приєднатися інші. Функціонування міжнародного судочинства має ґрунтуватися на Міжнародних конвенціях, які визначатимуть злочини, що підпадають під його юрисдикцію, а також види примусу та покарань, які можуть бути застосовані до порушників міжнародного права».

На Третьому з'їзді конгресу, що відбувся в м. Палермо з 3 по 8 квітня 1933 року [26], були ухвалені рішення про види кримінальних правопорушень, які підлягали універсальній юрисдикції. До цієї категорії деліктів вчені віднесли діяння, які стосуються піратства, работоргівлі, торгівлі жінками та дітьми, наркоторгівлі, поширення та торгівлі забороненими (неприпустимими) публікаціями, пошкодження чи знищення підводних кабелів, злочини проти радіоелектронного зв'язку, поширення неправдивих сигналів (звернень), фальшивомонетництво, фальсифікацію цінних (кредитних) паперів, акти варварства чи вандалізму, що створюють загальнодержавну небезпеку.

У цьому контексті, Конгрес сформулював рекомендації щодо проведення ревізії існуючих міжнародних конвенцій та, за потреби, ухвалення нових актів, положення яких врегульовували б питання спільної

протидії держав з визначеними правопорушеннями через їхній негативний вплив не лише на національні інтереси, а й на міжнародні відносини. Згодом, у період з 26 по 31 червня 1937 року, під час проведення Четвертого з'їзду Міжнародного конгресу кримінального права [27] було визначено, що «війна», як соціальне явище, ставить під загрозу не лише конфліктуючі сторони, а й матеріальні та моральні основи всього світу. У цьому значенні «воєнний конфлікт» розглядався як порушення міжнародного порядку. Задля забезпечення глобального миру та безпеки платформа порекомендувала у національних кримінальних законодавствах кожної країни внести зміни щодо класифікації «війни» як протиправного діяння, що посягає на міжнародні відносини.

У тому ж році «Ліга Націй» спробувала прийняти Конвенцію про створення Міжнародного кримінального суду, як вищої юрисдикційної інстанції, що мала повноваження проводити міжнародне судочинство за вчинення суспільно-небезпечних вчинків, які за природою порушують кримінально-правові заборони міжнародного права. Проте повернутися до цього питання, цивілізований світ зміг лише під час обговорення організаційних аспектів щодо створення і діяльності Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями Другої світової війни.

У глобальному відношенні міжнародні злочини, вчинені на рівні німецько-фашистської політики за Генеральним планом «Схід», викликали не лише міжнародний резонанс в цивілізованому світі, а й потребу в переосмисленні існуючого міжнародного порядку та його майбутнього. Глобальна анархія на міжнародній арені сварила відчуття безкарності у військово-політичного керівництва держав «Осі». У цьому відношенні, згадуючи відомий постулат, який полягає у тому, що «безкарність породжує беззаконня», до однієї із причин небачених за масштабом та надзвичайно жорстоких наслідків цієї війни [28], можна віднести — не притягнення до відповідальності винних у воєнних злочинах 1914-1918 років. Тобто, відсутність відповідальності породжує дефіцит правової, моральної та справедливої реакції у суспільстві. Як наслідок, це може сприяти зловживанню влади, поширенню корупції та інших форм неправомірної поведінки. Дефіцит моральної агенції спонукає до порушення закону та ігнорування його найвищої форми — права. У цілому, це руйнує основи справедливості, що негативно впливає на правову стабільність у суспільстві.

Саме тому, 13 січня 1942 року, представники «урядів у вигнанні» окупованих країн Європи виступили із прокламацією, в якій вимагали створення міжнародного суду над злочинами, що були вчинені нацистською Німеччиною у результаті її військової агресії щодо суверенних суб'єктів міжнародного права [29]. Як відомо, 02 травня 1945 року на конференції в Сан-Франциско, перед підписанням Статуту ООН (26 червня 1945 року) [30], американський президент Г. Трумен публічно оголосив про створення міжнародного військового трибуналу над військовими злочинцями Другої світової війни. З цього приводу, з 26 червня по

08 серпня, за участю уповноважених представників урядів та юристів від США, Франції, Великобританії та Радянського союзу відбулася Лондонська конференція на якій, було ухвалення рішення про судове переслідування і покарання головних військових злочинців країн «Осі». Додатком до цього рішення став Статут Міжнародного військового трибуналу [31]. Фактично, це був ланцюг одного і того ж процесу направленого на формування нового міжнародного правопорядку та його подальше зміцнення шляхом спільного гарантування міжнародної справедливості, миру та безпеки. Відповідно, створення Міжнародного суду для військових злочинців, був одним із пріоритетних напрямків діяльності ООН на початковому етапі її роботи.

Основні зусилля учасників цієї конференції були направлені на вирішення проблемних аспектів організації та реалізації майбутньої транснаціональної юстиції. В рамках цієї дискусії освітлювалися питання щодо індивідуальної відповідальності, державного суверенітету, визначень агресії, зворотної сили закону та причин війни. З цього приводу у міжнародне кримінальне право були введені такі принципи, як *no immunity* або *no one is above the law*, згідно з якими, жодна особа, незалежно від її статусу чи посади, не може уникнути відповідальності за вчинені злочини передбачені міжнародним правом. Всі рівні перед правосуддям і будь-який офіційний статус не звільняє від відповідальності за міжнародні злочини. Для задоволення цих потреб у міжнародному кримінальному праві були впровадженні такі поняття як: злочини агресії; військові злочини; злочини проти людства (ст. 6 Статуту).

Останні, у свою чергу, надавали правову оцінку неправомірним діям політичної еліти нацистської Німеччини відносно власних громадян, що мали семітичне етнічне коріння. У цьому контексті, підкреслювався принцип *universal jurisdiction*, який надавав можливість переслідувати осіб за міжнародні злочини, незалежно від місця та суб'єкта їх вчинення, будь-якій суверенній державі чи міжнародній організації надавалася компетенція проводити власне кримінальне переслідування осіб, які вчинили міжнародний злочин або вимагати кримінальної юрисдикції відносно обвинуваченого незалежно від його громадянства, проживання, місця вчинення кримінального правопорушення або органу, який здійснює кримінальне переслідування. Це означало, що будь-яка держава мала можливість здійснювати кримінальне переслідування за міжнародні злочини, навіть якщо вони не мали прямого зв'язку з територією цієї країни.

Отже, концепція «злочину» як юридичної категорії, в її прямому розумінні, розширила межі внутрішнього правового простору і набула міжнародно визначеної форми. У статті 1 та 6 Лондонської угоди 1945 року зазначалося, що міжнародні злочинці підлягають Міжнародному воєнному трибуналу, незалежно від географічного розташування, характеру злочинів і кількості його учасників. Зі свого боку, міжнародна кримінальна юстиція не втручається в юрисдикцію чи компетенцію будь-якого національного, військового чи окупаційного суду, створеного на будь-якій території для розгляду справ міжнародного значення [32].

Міжнародний воєнний трибунал, відомий на сторінках історії як «Нюрнберзький процес або прецедент» розпочав своє засідання наприкінці 1945 року. Головний прокурор від США Р. Джексон у вступній заяві відразу дав зрозуміти сторонам захисту, що мета цього судочинства виходить за його межі. Оскільки, цим прецедентом сторона обвинувачення прагне не лише зібрати беззаперечні докази нацистських злочинів, які виходять за межі людської природи, та встановити індивідуальну відповідальність кожного за їх вчинення, а й продемонструвати майбутньому поколінню людства виховний епізод, позбавити легітимності традиційну німецько-фашистську доктрину та дозволити союзникам у подальшому дистанціюватися від «політики умиротворення» [33]. У цьому аспекті, окреслювалася принципова ідея індивідуальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів та переважаюча сила міжнародного права над національним законодавством при визначенні їх складу та встановленні відповідальності за їх вчинення. Ця концепція у подальшому дала поштовх до розвиту сучасного міжнародного кримінального судочинства.

У контексті визначених подій 11 грудня 1946 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила дві важливі резолюції 95 (I) та 96 (I) [34]. Цими документами надавалися пропозиції включити до загальної класифікації злочинів проти миру та безпеки людства й «геноцид». Прийняття цього рішення, насамперед, виправдовувалося тим, що геноцид незважаючи на його зв'язок зі злочинами проти людяності, все таки за своїм значенням, має суспільний резонанс, який вимагає надання окремої правової оцінки.

З метою встановлення міжнародної відповідальності з цього питання, 9 грудня 1948 року була прийнята Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. У визначеному нормативно-правовому акті акцентувалася вагомість міжнародного осудження «злочину геноциду», а також наводилася дефініція його поняття.

У той же рік Генеральна Асамблея ООН прийняла та узгодила Загальну декларацію прав людини [35], яка стала основоположним міжнародним актом, що визначив основні права та свободи, які мають бути гарантовані кожній людині, незалежно від її статусу, раси, кольору шкіри, мови, релігійних, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового, статевого чи іншого статусу. У широкому значенні деклараційні норми визначили принципи, що у подальшому стали основою для правових системах цивілізованих країн. Ці основоположні засади базувалися на таких категорія як рівність та недоторканність. Прийняття цих засад є важливими та визначальними етапом у створенні міжнародних правових гарантій захисту прав та свобод кожної людини або її соціальної групи. Оскільки ними міжнародне співтовариство підкреслило фундаментальне значення міжнародного права для розвитку правових системи в межах окремої країни чи нації.

12 серпня 1949 року на Дипломатичній конференції у Женеві були ухвалені чотири суттєві міжнародні угоди, що визначили сучасні

міжнародно-правові стандарти гуманітарного поводження (права) з військовополоненими та *non-combatants* у період воєнних конфліктів. Практично Женевські конвенції докладно визначили основні права військовополонених, цивільних осіб і військовослужбовців, гарантували захист для поранених і хворих, а також встановлювали систему норм і правових механізмів щодо забезпечення захисту населення в зоні бойових дій та в її межах.

Отже, міжнародні угоди, прийняті під час Гаазької конференції 1907 року були дещо змінені. За зовнішньою структурою зазначені конвенції складаються із чотирьох нормативних актів та трьох факультативних (прикладних) протоколів, якими вони доповнюються. Характерним є той факт, що не всі порушення визначені у цих договорах розглядаються в однаковому контексті. Найбільш резонансні з них називаються «серйозними порушеннями» та підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду як військові злочини. Зокрема, до «серйозних порушень» Третя [36] та Четверта [37] конвенції включають діяння, які були вчинені проти суб'єктів правового захисту шляхом вчинення протиправних актів, спрямованих на: а) умисне вбивство, тортури, інші форми нелюдського поводження, включаючи біологічні експерименти; б) умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та/або моральних (психологічних) страждань що завдали шкоду здоров'ю; в) умисне позбавлення особи, яка підпадає під захист конвенцій, права на справедливий суд у разі її звинувачень у військовому золочені; г) захоплення заручників; ґ) знищення та/або присвоєння майна у великих розмірах без належної військової необхідності; д) незаконну депортацію, переміщення чи утримання під вартою.

Відповідно до положень цих конвенцій, держави-підписанти приймали на себе зобов'язання ухвалити та забезпечити внутрішнє законодавство нормами, що передбачають відповідальність за будь-який із перелічених злочинів. Крім цього, контрагенти зобов'язувались застосовувати кримінально-правові засоби відносно винних у їх вчиненні, а також осіб, які віддавали накази про реалізацію цих злодіянь. Цим підкреслювалася концептуальна значимість міжнародного виконання або автономії внутрішнього права, згідно з якою країна брала на себе зобов'язання вжити всі необхідні заходи для виконання своїх міжнародних обов'язків на внутрішньому рівні. Тобто, кожний чинний договір є обов'язковим для виконання його учасників, а тому має сумлінно виконуватись відповідно до загального принципу міжнародного права *Pacta sunt servanda* [38].

У другій половині двадцятого століття було прийнято низку важливих для формування сучасно міжнародного кримінального судочинства угод, зміст яких визначив нові види кримінальних правопорушень за злочини, що підпадають під міжнародну юрисдикцію. Зокрема, до цих нормативно-правових актів слід віднести Міжнародні конвенції: а) про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту від 14 травня 1954 року [39], яка є першим міжнародним актом, що фокусує

увагу виключно на збереженні культурних цінностей у разі збройного конфлікту; б) про попередження злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 року [40], яка включила апартеїд та расову сегрегацію до правопорушень, що підпадають під міжнародну репресію; в) про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10 грудня 1976 року [41], яка забороняє та/або обмежує використання певних видів засобів військового впливу, що можуть негативно генерувати небажані результати на навколишнє середовище та здоров'я. Іншими словами мова йде про «екоцид» а сама конвенція спрямована на зменшення або уникнення шкідливих впливів на довкілля, включаючи хімічне та біологічне забруднення, руйнування екосистеми, а також забезпечення захисту цивільного населення від негативних впливів на здоров'я та навколишнє середовище [42]; г) проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10 грудня 1984 року [43], яка встановлює заборону вчиняти тортури та інші акти насильства, у тому числі жорстоке, нелюдське чи принижуюче гідність поводження або покарання. У цьому змісті конвенція встановлює чіткі заборони щодо застосування катувань та інших нелюдських методів поводження та вимагає від підписантів забезпечити ефективний захист прав людини. Незважаючи на те, що ця угода стосується ситуацій в межах внутрішніх справ країни, її положення та стандарти можуть враховуватися при застосуванні принципів міжнародного гуманітарного права під час конфліктів в умовах захисту осіб, які знаходяться на окупованих територіях воюючих сторін та перебувають під контролем ворожих сил.

Фактично переважна більшість правопорушень визначених цими договорами у подальшому відобразилась у положеннях Римського статуту 1998 року [44], яким під егідою ООН, було засновано перший постійно діючий Міжнародний кримінальний суд. Утворення цієї міжнародної інстанції без перебільшень, стало початком нового (сучасного) етапу розвитку міжнародного кримінального судочинства. Також ця ініціатива була спрямована на елімінацію сталої практики безкарності в умовах збройного конфлікту. Тобто, встановлення результативної системи правових засад для забезпечення справедливого судового переслідування та покарання військових злочинців.

Висновки. Отже, формування сучасної міжнародної кримінальної інституції відбувалося у декілька взаємопов'язаних етапів, які умовно можна розділити на чотири взаємозалежні групи.

Перший етап «Період Версальського мирного договору» (1907—1939 рр). На цьому етапі світова спільнота, вперше здійснила спробу щодо утворення Міжнародної організації з метою забезпечення міжнародного миру та безпеки, шляхом вирішення міжнародних конфліктів за допомогою дипломатичних зусиль. З цією метою, була утворена міжнародна організація «Ліга Націй», міжнародний арбітраж для врегулювання конфліктів між державами та ініційовані спроби щодо утворення

Міжнародного кримінального трибуналу для надання правової оцінки винуватцям Першої світової війни;

Другий етап «Період Нюрнберзького прецеденту або Лондонського статуту» (1939—1946 рр). На цьому етапі вперше відбулися процеси щодо визначення правових основ та процедур для переслідування військових злочинців. З цією метою було утворення ООН та сконструйовано перший Міжнародний кримінальний суд над військовими злочинцями Другої світової війни, який в історію ввійшов як «Нюрнберзький процес». У подальшому Нюрнберзький прецедент та його рішення сали концептуальними орієнтирами для розвитку сучасного Міжнародного кримінального судочинства;

Третій етап «Період постнюрнберзького процесу або Міжнародного становлення» (1946—1991 рр). На цьому етапі світовою спільнотою були закладені фундаментальні основи прав і свобод людини, окреслені види суспільно небезпечних діянь, які підпадають під сучасну міжнародну юрисдикцію, а також визначені нормативні положення гуманітарного права для забезпечення міжнародної безпеки осіб у період воєнного конфлікту та захисту тих, хто став жертвою воєнних дій;

Четвертий етап «Період Римського статуту» (1991—п.п.). На цьому етапі відбулися спроби кодифікації кримінальних правопорушень, що підпадають під юрисдикцію міжнародного кримінального судочинства, а також утворено Міжнародний кримінальний суд, як постійно діючий трибунал (судову організацію), призначену для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб за вчинення «серйозних правопорушень», з метою забезпечення справедливості та невідворотності покарання за «міжнародні злочини».

Перелік посилань **References**

1. Prost, A. (2014). War Losses, in: 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin,* Berlin. DOI: 10.15463/ie1418.10271.
2. Bellis, G., Léger, J.-F., Parant, A. (2022). The Great War (1914—1918): A Demographic Catastrophe. Immediate and Long-Term Consequences of the First World War on the French population. *Space, Populations, Societies*. Pp. 2—3. DOI: 10.4000/eps.13244.
3. Chmielewski, K. (2023). Casualties of World War II. *Encyclopaedia Britannica: History & Society.* URL: https://www.britannica.com.
4. Vagts, A. (1945). Battle and Other Combatant Casualties in the Second World War, II. *The University of Chicago Press: The Journal of Politics*. No. 7 (4). Pp. 411—438. DOI: 10.2307/2125967.

5. Бойко О.Д. Перша війна радянської Росії проти УНР 1917—1918. *Енциклопедія історії України: Інститут історії України НАН України*. URL: http://www.history.org.ua.
Boyko, O. The first war of Soviet Russia against the Ukrainian People's Republic, 1917—1918. *Encyclopedia of the History of Ukraine: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine*. URL: http://www.history.org.ua [in Ukrainian].

6. Паращевіна О. Діти і голод 1921—1922 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. № 14. С. 137—146.
Parashchevina, O. (2005). Children and the famine of 1921-1922 in Ukraine. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches. No.* 14. Pp. 137—146 [in Ukrainian].

7. *Нова Рада:* щоденна політична, економічна і літературна газета. 1918, № 13. Київ. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua.
Nova Rada: daily political, economic and literary newspaper (1918). No. 13. Kyiv. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua. [in Ukrainian].

8. Єфремов С. Лист без конверта. *Нова Рада:* щоденна політична, економічна і літературна газета. 1918. № 15, Київ. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua.
Efremov, S. (1918). Letter without an envelope. *Nova Rada:* daily political, economic and literary newspaper. No. 15. Kyiv. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua [in Ukrainian].

9. Лозинський А. Голодомор: далеко більше за сім мільйонів жертв: Український Геноцид у контексті Конвенції ООН. *Укрінформ від 24.10.2016*. URL: https://www.ukrinform.ua.
Lozynskyi, A. (2016). Holodomor: far more than seven million victims: Ukrainian Genocide in the context of the UN Convention. Ukrinform from 10/24/2016. URL: https://www.ukrinform.ua. [in Ukrainian].

10. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII. URL: https://www.un.org.

11. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) : монографія / Редактор Сербин Р., упорядник Стасюк О. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.
Lemkin, R. (2009). Soviet Genocide in Ukraine (article in 28 languages) : monograph / Editor Serbyn R., compiler O. Stasyuk. Kyiv : Book Workshop. 208 p. [in Ukrainian].

12. Кейнс Дж. Економічні наслідки Версальського мирного договору. 1922. 168 с.
Keynes, J. (1922). Economic consequences of the Treaty of Versailles. 168 p. [in Ukrainian].

13. Temperley, H. W. V. (2014). An historian in peace and war: the diaries of Harold Temperley / edited by T. G. Otte. Farnham, Surrey; Burlington, VT: Ashgate. 592 p..

14. History of the IPU. *Inter-Parliamentary Union.* URL: https://www.ipu.org.

15. The universal peace congress in Rome (1892). The American Advocate of Peace and Arbitration. № 54 (1). Pp. 3—7. URL: https://www.jstor.org.

16. Caron, D. D. (2020). War and International Adjudication: Reflections on the 1899 Peace Conference. *The American Journal of International Law*. № 94 (1). Pp. 4—30. DOI: 10.2307/2555228.

17. Eyffinger, A. (2007). A highly critical moment: role and record of the 1907 Hague peace conference. *Netherlands International Law Review*. № 54 (2). Pp. 197—228. DOI: 10.1017/S0165070X07001970.

18. Thiers, É. (2005). Law and Culture of War 1914—1918: The War Documents Study Committee. *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle*. No. 23. Pp. 23—48. DOI: 10.3917/mnc.023.0023.

19. League of Nations (2023) / *Britannica: Article History*. URL: https://www.britannica.com.

20. Shinohara, H. (2014). International Law and World War I. *Diplomatic History*. № 38 (4). Pp. 880—893. URL: https://www.jstor.org.

21. Ward, R. D. (1960). The Origin and Activities of the National Security League, 1914—1919. *The Mississippi Valley Historical Review*. № 47 (1). Pp. 51—65. DOI: 10.2307/1891278.

22. Suggestions Concerning the War Made by President Wilson December 18, 1916, and Replies of Belligerents and Neutrals (1917). *The American Journal of International Law: Supplement: Diplomatic Correspondence Between the United States and Belligerent Governments Relating to Neutral Rights and Commerce*. № 4. Pp. 288—317. DOI: 10.2307/2212359.

23. Wilson, W. (2018). Address to a Joint Session of Congress on the Conditions of Peace «The Fourteen Points». *Online by G. Peters and J. T. Woolley. The American Presidency Project*. URL: https://www.presidency.ucsb.

24. Pacte de la Soci te des Nations on 28 June 1919. *United Nations*. URL: https://www.ungeneva.org.

25. First international congress of penal law (Brussels, 26-29 July 1926) (2015). Revue internationale de droit pénal. No. 86. Pp. 251—254. DOI: 10.3917/ridp.861.0251.

26. Third international congress of penal law (Palermo, 3-8 April 1933) (2015). Revue internationale de droit pénal. No. 86. Pp. 261—264. DOI: 10.3917/ridp.861.0261.

27. Fourth International Congress of Penal Law (Paris, July 26-31, 1937) (2015). Revue internationale de droit pénal. No. 86. Pp. 41—44. DOI: 10.3917/ridp.861.0041.

28. Khorram-Manesh, A., Burkle, F. M., Goniewicz, K., Robinson, Y. (2021). Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts — A Systematic Review. *Front. Public Health*. No. 9:765261. DOI: 10.3389/fpubh.2021.765261.

29. Bazyler, M. (2016). Holocaust, Genocide, and the Law: A Quest for Justice in a Post-Holocaust World (New York, 2017; online edn, Oxford Academic, 17.11.2016). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195395693.001.0001.

30. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://unic.un.org. United Nations Charter from 26.06.1945. *The United Nations*. URL: https://unic.un-.org [in Ukrainian].

31. Charter of the International Military Tribunal. *Lillian Goldman Law Library*. URL: https://avalon.law.yale.edu.

32. London Agreement of August 8th 1945. *Lillian Goldman Law Library.* URL: https://avalon.law.yale.edu.

33. The War Crimes Trials at Nuremberg. Harry S. Truman Library & Museum. URL: https://www.trumanlibrary.gov.

34. Генеральна Асамблея ООН: Резолюції I сесії (1946 року). URL: https://www.un.org. — UN General Assembly: Resolutions of the 1st session (1946). United Nations. URL: https://www.un.org [in Ukrainian].

35. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua. — Universal Declaration of Human Rights: Adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly dated (1948). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

36. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua. — Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

37. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua. — Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

38. Wehberg, H. (1959). Pacta Sunt Servanda. *The American Journal of International Law*. No. 53 (4). Pp. 775—786. DOI: 10.2307/2195750.

39. Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua. — Protocol to the Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

40. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів від 30.11.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua. — Convention on the Prevention and Punishment of Crimes Against Persons Enjoying International Protection, Including Diplomatic Agents (1973).. URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

41. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977. URL: https://treaties.un-.org. — Convention on the prohibition of military or any other hostile use of means of influence on the natural environment (1977). URL: https://treaties.un.org [in Ukrainian].

42. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин; [редкол.: Л. Губерський (голова) та ін.]. Київ: Знання України, 2004. 2004. Т. 1. С. 655. — Ukrainian diplomatic encyclopedia: in 2 volumes (2004) / Taras Shevchenko Kyiv National University, Institute of International Relations; [edited by: L. Huberskyi (head) and others]. Kyiv: Knowledge of Ukraine, 2004. T. 1. P. 655 [in Ukrainian].

43. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua.

Convention against torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment (1984). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

44. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua.

Rome Statute of the International Criminal Court (1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

Historical and legal analysis of the development of the institute of international criminal justice

A. Sakovskyi, N. Rubanenko

The article is devoted to the historical and legal analysis of the development of the Institute of International Criminal Justice (ICJ). The article highlights the key stages of the formation and evolution of this institute in world practice, considering important moments in its history. Starting with the post-war period, when there was a need to create mechanisms for solving issues related to the prosecution of war criminals at the international level, the article studies the formation of the ICC on the basis of unification movements, conferences and international agreements. In particular, the key moments of the creation of the Rome Statute of 1998 and the later establishment of the ICC in 2002 are examined. The author examines the effectiveness and limitations of the ICC, focusing on the impact of important court decisions and criticism of its functioning. Considering in detail the stages of development of ICMS, the author divides them into four interconnected historical periods from the post-war period to the present. The study identifies the key stages of the formation and evolution of this institution, taking into account important aspects of its history. In particular, the author includes the period of the Treaty of Versailles, the period of the Nuremberg process, the period of international formation of the post-Nuremberg process and the modern period of the Rome Statute as the main stages of historical development. Thanks to an in-depth analysis of historical and legal aspects, the article aims to reveal the institutional and functional features of international criminal justice, taking into account the challenges and prospects of development in the modern world.

Keywords: international conventions; international organizations; international tribunal; international crimes; genocide; crimes against humanity; war crimes; crimes of aggression; international criminal law; peace and security of mankind.

⇒ Саковський, А. А., Рубаненко, Н. Ю. (2024). Історико-правовий аналіз розвитку інституту міжнародного кримінального судочинства. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 110—125. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.10.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.11
УДК 343.98

Сергій Володимирович Томин

Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-2801-2332, e-mail: serhiitomyn@gmail.com

Олександр Антонович Лишак

Завідувач Івано-Франківського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0004-7761-4243, e-mail: oleksandr.lyshak@kndise.gov.ua

Превентивна роль заходів примусового характеру у кримінальному судочинстві

У статті розкривається роль заходів кримінально-процесуального примусу у припиненні кримінальних правопорушень. На основі наукових праць визначаються поняття припинення кримінальних правопорушень, підстави застосування та різновиди заходів кримінального процесуального примусу. Авторами обґрунтовується теза про ефективність вирішення профілактичних завдань за допомогою затримання особи, тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом, тимчасового вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, а також відсторонення від посади.

Ключові слова: *заходи примусу; припинення злочинів; кримінальне судочинство; протиправна поведінка; профілактика; затримання; відсторонення від посади.*

Постановка проблеми. Важлива роль у криміналістичній профілактиці відводиться питанням припинення злочинної діяльності.

У юридичній літературі наразі відсутнє єдине бачення щодо визначення цього поняття.

У Кримінальному процесуальному кодексі України (далі — *КПК України*) словосполучення «припинення кримінального правопорушення» використовується вкрай рідко. Серед інших випадків цей термін згадується у розділі II як мета застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом та тимчасового вилучення

документів, які посвідчують користування спеціальним правом (глава 13), а також відсторонення від посади (глава 14).

До того жна припинення кримінального правопорушення, як мету застосування запобіжних заходів, хоча й непрямо, але все ж вказують положення п. 5 ч. 1 ст. 177 КПК України, де передбачено, що одним із їх завдань є запобігання спробам продовжити кримінальне правопорушення.

Необхідно погодитися, що запобіжні заходи відіграють певну роль у припиненні кримінальних правопорушень, але називати це їх основною метою, на нашу думку, було б помилковим.

Вважаємо, що визначення у КПК України запобігання спробам продовжити кримінальне правопорушення як мети застосування запобіжних заходів стало наслідком ототожнення із системою кримінально-процесуального примусу [1, с. 273—274].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти застосування заходів кримінально-процесуального примусу з метою припинення протиправної діяльності підозрюваного досліджували у роботах О. Андрушко, В. Б. Буденко, О. А. Банчук, Ю. М. Грошевий, О. М. Гумін, В. С. Зеленецький, Г. К. Кожевніков, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. В. Назаров, В. І. Фаринник та ін.

У своїх роботах автори неодноразово вказували на мету застосування заходів кримінально-процесуального примусу, однак найчастіше пов'язували їх із необхідністю забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи засудженого шляхом певного обмеження їхніх прав [2, с. 163], подолання негативних обставин, які перешкоджають вирішенню завдань кримінального судочинства, та забезпечення виконання рішень органів досудового розслідування та суду [3, с. 207].

Разом з тим недостатньо дослідженими залишаються питання про роль заходів примусового характеру у припиненні кримінальних правопорушень.

Мета дослідження — визначити роль заходів кримінально-процесуального примусу у припиненні кримінальних правопорушень.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до сучасного тлумачного словника української мови «припиняти» означає «переривати яку-небудь дію, процес, стан, що триває; змушувати кого-небудь перестати робити щось чи поводити себе відповідно до встановленого порядку» [4, с. 681].

Використовуючи зазначене визначення до кримінального правопорушення, у юридичній літературі автори досліджують поняття припинення кримінального правопорушення.

Так, І. В. Сервецький у науково-практичному коментарі до чинного Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» припинення злочину визначає як застосування оперативно-розшукових заходів до конкретної особи або групи осіб з метою позбавити їх реальної можливості продовжувати вчинення злочину [5, с. 137].

На думку В. І. Василинчука, припинення злочинів є діяльністю оперативних підрозділів з метою припинити злочин, що мають намір учинити особи, а саме: коли процес учинення злочину припиняється внаслідок зовнішнього впливу на стадії готування чи замаху, коли особа тільки підготувала засоби його вчинення або коли процес злочинного посягання припиняється до того, як було досягнуто мети [6, с. 129—130]. При цьому, як показали результати даного дослідження, з приводу визначення змісту оперативно-розшукового припинення злочинів серед науковців суттєвих розбіжностей в підходах у цілому немає, тому наведені визначення можна вважати концептуальними.

Як вбачається із наведеного, припинення злочину — це діяльність із переривання злочину на певній його стадії. У зв'язку з цим вважаємо, що припинення злочину (кримінального правопорушення) необхідно розглядати у контексті положень ст. 13 Кримінального кодексу України (далі — *КК України*), а саме, як застосування до особи заходів зовнішнього впливу з метою позбавлення її можливості продовжити вчинення злочину, тобто вжиття заходів з метою перешкоджання особі завершити кримінальне правопорушення.

Відповідні заходи примусового характеру повинні застосовуватися до особи у випадку виявлення протиправної поведінки, яка має ознаки кримінального правопорушення, з метою її припинення.

Обов'язок застосовувати такі заходи покладено, перш за все, на органи Національної поліції, які відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» наділені повноваженнями виявляти кримінальні, адміністративні правопорушення; припиняти виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення. А також, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» Національна поліція України (поліція) — це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. У зв'язку з цим припинення як кримінальних, так і адміністративних правопорушень отримало назву адміністративного припинення [7].

Незважаючи на відсутність законодавчого визначення поняття адміністративного припинення, воно набуло значного поширення у юридичній літературі. Так, А. Т. Комзюк розглядає його як засноване на законі примусове припинення діянь, які мають ознаки адміністративного правопорушення, а в окремих випадках і кримінально-правовий характер, спрямоване на недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення і притягнення винних до адміністративної відповідальності, а у виняткових випадках — до кримінальної [8, с. 422]. У зв'язку з цим окремими авторами мета застосування заходів адміністративного припинення вбачається у припиненні будь-яких правопорушень, запобіганні новим правопорушень, створенні умов для подальшого притягнення винних до відповідальності, усунення шкідливих наслідків та відновлення порушених прав [9, с. 360—366].

На нашу думку, більш обґрунтованою є позиція М. І. Пелех, згідно з якою заходи адміністративного припинення застосовуються з метою переривання виключно адміністративно-протиправних дій [10, с. 164]. Погоджуючись із такою позицією, вважаємо, що переривання процесу вчинення кримінальних правопорушень виходить за межі адміністративної діяльності, оскільки регулюється нормами кримінального процесуального законодавства.

У контексті вирішення завдань з припинення кримінальних правопорушень заслуговує на увагу також позиція щодо різновидів заходів адміністративного припинення, які застосовуються поліцією. Такими заходами є вимога до громадян та державних службовців припинити протиправні дії, адміністративне затримання, вилучення речей та документів, огляд тощо. Окремою групою заходів адміністративного припинення правопорушень, які застосовуються поліцією, є спеціальні заходи припинення. Так, у виняткових випадках, коли інакше припинити протиправну поведінку не можна, тобто коли були використані і не дали бажаних результатів інші засоби адміністративно-примусового характеру, застосовуються заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброя [10, с. 162—167].

За аналогією з адміністративним правом визначальний характер має питання про можливість застосування у кримінальному судочинстві заходів примусового характеру для припинення кримінальних правопорушень.

У чинному КПК України (на відміну від КПК УРСР 1960 р.) відсутні норми, які регулюють поняття, підстави застосування та різновиди заходів кримінального процесуального примусу. Натомість розділ ІІ чинного КПК України передбачає застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Враховуючи зазначене, виникає необхідність у з'ясуванні питання про придатність цих заходів для вирішення завдання з припинення кримінальних правопорушень.

Впровадження інституту забезпечення кримінального провадження викликало у юридичній літературі дискусії щодо співвідношення заходів забезпечення кримінального провадження та заходів кримінально- процесуального примусу, застосування яких регламентувалося КПК УРСР 1960 року. На думку С. М. Смокова, вони є ідентичними [11, с. 629]. О. М. Гумін та Г. К. Кожевніков висловлюють сумнів щодо тотожності вказаних понять [12, с. 229; 13, с. 68].

Заслуговує на увагу позиція Л. М. Лобойка та О. А. Банчука, які, опираючись на законодавчий досвід зарубіжних країн, заперечують тотожність примусу та заходів забезпечення кримінального провадження. Як зазначають автори, примус є там, де є застосування фізичної сили, тобто заходами примусу доцільно визнавати лише привід, затримання особи, вилучення майна чи документів [2, с. 133].

На нашу думку, необхідно погодитись із думкою про переосмислення концепції державного примусу у кримінальному судочинстві, який повинен забезпечувати не тільки дієвість кримінального провадження

шляхом забезпечення належної поведінки його учасників, який у вигляді встановлених законом правообмежень здійснюється компетентними органами під час правозастосовної діяльності [14, с. 9], а й бути ефективним засобом припинення кримінальних правопорушень.

У зв'язку з цим слушною вважаємо позицію, відповідно до якої сучасна доктрина примусу в кримінальному судочинстві спирається на тезу, відповідно до якої виконання суб'єктами кримінального процесу покладених на них обов'язків забезпечується не тільки засобами, передбаченими кримінальним процесуальним законом, а й примусовими засобами, регламентованими іншими галузями права (адміністративного, кримінального, цивільного) або комплексними законодавчими актами.

З урахуванням викладеного О. Андрушко робить висновок, що примус у кримінальному процесі — це загальне родове поняття, правова категорія для інших понять, пов'язаних із цим інститутом: заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, кримінальний процесуальний примус, «непроцесуальний» примус тощо, а тому примус у кримінальному процесі ще й інтегрована (міжгалузева) правова категорія [15, с. 217].

Така позиція узгоджується з вимогами чинного законодавства. Так, ч. 1 ст. 37 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено обов'язок поліцейських припиняти кримінальні правопорушення шляхом затримання особи на підставах, у порядку та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими законами України [7].

З метою припинення кримінальних правопорушень поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), а також спеціальні засоби [7].

Припинення кримінальних правопорушень за допомогою затримання передбачено також діючими Законами України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» [16] та «Про контррозвідувальну діяльність» [17].

Зазначена наукова позиція знаходить своє відображення також і в нормах КПК України, які регулюють затримання одночасно як захід забезпечення кримінального провадження (п. 8 ч. 2 ст. 131 КПК України), тимчасовий запобіжний захід (ч. 2 ст. 176 КПК України) та захід примусового характеру, спрямований на припинення кримінального правопорушення (ст. 207-208 КПК України).

У юридичній літературі виділяють декілька різновидів затримання як примусового заходу припинення кримінальних правопорушень:

1. Законне затримання, здійснюване у порядку ст. 207 КПК України будь-якою особою без ухвали слідчого судді у таких випадках: 1) при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення; 2) безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні.

Серед його особливостей відзначають: 1) здійснення неуповноваженою службовою особою; 2) непроцесуальний характер (вид соціально-корисної діяльності, яка заохочується законодавством і з метою впорядкування її здійснення, порядок якої передбачений у КПК України); 3) можливість припинення за його допомогою будь-якого кримінального правопорушення (у тому числі проступку); 4) обов'язкове негайне доставлення затриманого до уповноваженої службової особи або негайне повідомлення уповноваженої службової особи про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення [18, с. 127].

2. Затримання уповноваженою службовою особою підозрюваного у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, у випадку, якщо його застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення. Особливостями цього затримання є суб'єктний склад. Серед осіб, уповноважених на здійснення затримання з метою припинення кримінального правопорушення необхідно вказати таких осіб: 1) поліцейські незалежно від його посади [7]; 2) військовослужбовці Служби правопорядку під час виконання покладених на них завдань з метою запобігання вчиненню і припинення кримінальних та інших правопорушень у Збройних Силах України [16]; 3) органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України в ході контррозвідувальної діяльності щодо припинення розвідувально-підривної, терористичної та іншої протиправної діяльності на шкоду державній безпеці України [17]; 4) керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України або визначена ним службова особа — з метою припинення кримінального правопорушення, вчинюваного на території дипломатичного представництва чи консульської установи України за кордоном; 5) капітан судна України — з метою припинення кримінального правопорушення, вчинюваного на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні (ст. 519 КПК України).

Серед інших особливостей цього виду затримання є покладення на уповноважену службову особу таких обов'язків: 1) негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування; 2) скласти протокол затримання; 3) доставити затриману особу до найближчого підрозділу органу досудового розслідування.

Таким чином затримання як примусовий захід, спрямований на припинення кримінального правопорушення, має комплексний міжгалузевий характер, оскільки підстави та порядок його застосування передбачені не тільки нормами КПК України (статті 207, 207, 519), а й іншими нормативно-правовими актами, серед яких Закони України «Про

Національну поліцію», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» та «Про контррозвідувальну діяльність». Змістом такого затримання є фізичне захоплення особи, що обмежує її у свободі пересування, з метою перешкоджання їй у завершенні розпочатої злочинної діяльності, який передбачає можливість застосування до особи фізичної сили та спеціальних засобів.

Із затриманням особи тісно пов'язаний інший захід примусового характеру, спрямований на припинення кримінального правопорушення — тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом.

Відповідно до ч. 3 ст. 208 КПК України уповноважена службова особа, слідчий, прокурор може здійснити обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК України.

Частина 7 ст. 236 КПК України передбачає, що під час обшуку слідчий, прокурор має право оглядати і вилучати документи, тимчасово вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження.

З огляду на право уповноваженої службової особи проводити обшук, обґрунтованим вважаємо твердження про право такої особи також під час обшуку у затриманого тимчасово вилучати документи, у тому числі ті, які посвідчують користування спеціальним правом. Зокрема, відповідно до ст. 149 КПК України особа, яка здійснила затримання у передбаченому ст. 208 цього Кодексу порядку, зобов'язана одночасно із доставленням затриманої особи до уповноваженої службової особи передати їй тимчасово вилучені документи, що посвідчують користування спеціальним правом, якщо такі були вилучені. Цей факт засвідчується протоколом. Після цього згідно з ч. 3 ст. 149 слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа зобов'язана передати тимчасово вилучені документи на зберігання у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [19, с. 95].

Серед інших заходів примусового характеру, спрямованих на припинення кримінального правопорушення, є відсторонення від посади. У чинному КПК України він, як і тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, іменується заходом забезпечення кримінального провадження. Сутність його полягає у тимчасовому недопущенні підозрюваного, обвинуваченого до виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків протягом певного строку, який за загальним правилом здійснюється за рішенням слідчого судді, суду з метою припинення кримінального правопорушення, припинення протиправної поведінки, запобігання протиправній поведінці особи, яка, перебуваючи на посаді, зможе знищити чи підробити речі або документи, що мають значення для досудового розслідування, незаконними способами впливати на свідків та інших учасників кримінального

провадження або протиправно перешкоджати кримінальному провадженню іншим способом [20, с. 256].

Особа, яка перебуває на посаді, відсторонюється від неї для того, щоб вона не мала можливості, використовуючи своє службове становище, продовжувати злочинну діяльність [21, с. 163].

Саме на вказану обставину як підставу для відсторонення від посади у своєму клопотанні неодноразово зазначають прокурори [22].

Висновки. Отже, одним із способів припинення кримінальних правопорушень на стадії їх готування чи замаху є застосування до особи заходів примусу.

У чинному КПК України відсутнє поняття кримінального процесуального примусу та системи відповідних заходів. Натомість, чинне законодавство передбачає застосування заходів забезпечення кримінального провадження, які, хоча й не тотожні заходам примусового характеру, однак невід'ємно пов'язані із застосуванням примусу до підозрюваного, обвинуваченого та підсудного.

Серед передбачених КПК України заходів забезпечення кримінального провадження профілактичну роль відіграють такі з них, як затримання, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом та відсторонення від посади.

Затримання особи — це спрямований на припинення кримінального правопорушення примусовий захід, який має комплексний міжгалузевий характер. Підстави та порядок його застосування передбачені не тільки нормами КПК України (статті 207, 207, 519), а й іншими нормативно-правовими актами, серед яких Закони України «Про Національну поліцію», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» та «Про контррозвідувальну діяльність». Змістом такого затримання є фізичне захоплення особи, що обмежує її у свободі пересування, з метою перешкоджання їй у завершенні розпочатої злочинної діяльності, який передбачає можливість застосування до особи фізичної сили та спеціальних засобів.

Із затриманням особи тісно пов'язаний інший захід примусового характеру, спрямований на припинення кримінального правопорушення — тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом.

Відсторонення від посади як примусовий захід припинення кримінального правопорушення полягає у тимчасовому недопущенні підозрюваного, обвинуваченого до виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків протягом певного строку з метою припинення кримінального правопорушення, запобігання протиправній поведінці особи, яка, перебуваючи на посаді, може продовжувати злочинну діяльність.

Перелік посилань

1. Середа К. О. Кримінальний процесуальний примус у системі запобіжних заходів. Право і суспільство. 2017. № 5. С. 273—284.
2. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с.
3. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. Харків : Право, 2010. 608 с.
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків : Школа, 2015. 1008 с.
5. Сервецький І. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Київ : Парламентське вид-во, 2000. 208 с.
6. Василинчук В. І. Понятійно-категоріальний апарат оперативно-розшукової діяльності профілактики злочинів у сфері економіки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 128—137.
7. Про національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 24.02.2024).
8. Адміністративне право України. Академічний курс : підр. у 2-х т. / ред. кол.: В. Б. Аверянов. Київ : Юридична думка, Т. 1. Загальна частина. 2004. 584 с.
9. Синельникова Г. В. Заходи адміністративного припинення правопорушень у галузі житлово-комунального господарства. *Форум права*. 2013. № 4. С. 360—366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_4_62 (дата звернення: 24.02.2024).

References

1. Sereda, K. O. (2017). Criminal procedural coercion in the system of preventive measures. *Law and society*. No. 5. Pp. 273—284 [in Ukrainian].
2. Loboiko, L. M. (2014) Criminal procedure: a textbook. Kyiv: Istyna. 432 p. [in Ukrainian].
3. Criminal procedure: a textbook (2010) / Y. M. Hroshevyi, O. V. Kaplina. Kharkiv : Pravo. 608 p. [in Ukrainian].
4. Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language : 65,000 words (2015) / V. V. Dubichynskyi. Kharkiv : Shkola. 1008 p. [in Ukrainian].
5. Servetskyi, I. V. (2000). Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine «About operative and investigative activity». Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo. 208 p. [in Ukrainian].
6. Vasylynchuk, V. I. (2013). Conceptual-categorical apparatus of operative-investigative activities for the prevention of crimes in the sphere of economy. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. No. 1. Pp. 128—137 [in Ukrainian].
7. About the National Police. Law of Ukraine dated July 2, 2015 No. 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].
8. Administrative law of Ukraine. Academic course: subs. In 2 vol. (2004) / V. B. Averianov. Kyiv : Yurydychna dumka. Vol. 1. General part. 584 p. [in Ukrainian].
9. Synelnykova, H. V. (2013). Measures of administrative termination of offenses in the field of housing and communal services. *Forum of Law*. No 4. Pp. 360—366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_4_62 (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].

10. Пелех М. І. Сутність та класифікація заходів адміністративного припинення, що застосовуються Національною поліцією України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6. Т. 2. С. 162—167.

Pelekh, M. I. (2020). The essence and classification of administrative termination measures applied by the National Police of Ukraine. *Scientific bulletin of public and private law*. Iss. 6, Vol. 2. Pp. 162—167 [in Ukrainian].

11. Смоков С.М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Форум права.* 2012. № 2. С. 628—632. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_2_100 (дата звернення: 24.02.2024).

Smokov, S. M. (2012). Types of restrictions on the constitutional rights of citizens in the new Criminal Procedure Code of Ukraine. *Forum of Law*. No 2. Pp. 628—632. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_2_100 (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].

12. Гумін О. М. Система заходів забезпечення кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Науковий вісник Нац. акад. внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 226—231.

Humin, O. M. (2013). The system of measures to ensure criminal proceedings under the new Criminal Procedure Code of Ukraine. *Scientific Bulletin of the National Acad. of internal affairs*. No 1. Pp. 226—231 [in Ukrainian].

13. Кожевніков Г. К. Заходи забезпечення кримінального провадження. *Вісник Нац. акад. прокуратури України*. 2012. № 3. С. 68—70.

Kozhevnikov, H. K. (2012). Measures to ensure criminal proceedings. *Bulletin of the National Acad. Prosecutor's Office of Ukraine*. No 3. Pp. 68—70 [in Ukrainian].

14. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 27 с.

Rozhnova, V. V. (2003). The application of procedural coercion measures related to the isolation of a person: abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences. Kyiv, 27 p. [in Ukrainian].

15. Андрушко О. Примус у кримінальному процесі: питання денотації і конотації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 215—220.

Andrushko, O. (2018). Coercion in the criminal process: issues of denotation and connotation. *Entrepreneurship, economy and law*. No 4. Pp. 215—220 [in Ukrainian].

16. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 7 березня 2002 р. № 3099-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text (дата звернення: 24.02.2024).

About the Military service of law and order in the Armed Forces of Ukraine. Law of Ukraine dated March 7th, 2002 No. 3099-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].

17. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text (дата звернення: 24.02.2024).

About the counterintelligence activity. Law of Ukraine dated December 26th, 2002. No 374-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].

18. Сердечна А. Ю. Затримання в кримінальному процесуальному законодавстві та особи, уповноважені його застосовувати. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право.* 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 126—130.

Serdechna, A. Iu. (2016). Detention in criminal procedural legislation and persons authorized to apply it. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Range Law.* Issue. 40. Vol 2. Pp. 126—130 [in Ukrainian].

19. Грицак Х. М. Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом як захід забезпечення кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 247 с.

Hrytsak, Kh. M. (2019). Temporary restriction on the use of a special law as a measure to ensure criminal proceedings. Dissertation of the candidate of legal sciences. Lviv. 247 p. [in Ukrainian].

20. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

Criminal process : a textbook (2013) / V. Ia. Tatsii, Yu. M. Hroshevyi, O. V. Kaplina, O. H. Shylo. Kharkiv : Pravo. 824 p. [in Ukrainian].

21. Фаринник В. І. Відсторонення від посади: кримінальний процесуальний аспект. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право).* 2014. № 2 (65). С. 162—171.

Farynnyk, V. I. (2014). Removal from office: criminal procedural aspect. *Scientific bulletin of the National University of the State Tax Service of Ukraine (economics, law).* No 2(65). Pp. 162—171 [in Ukrainian].

22. Ухвала Дзержинського районного суду м. Кривого Рогу від 31.05.2023 р. у справі № 210/2757/23, провадження № 1-кп/210/456/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111338347 (дата звернення: 24.02.2024).

Decision of the Dzerzhinsky District Court of Kryvyi Rih dated May 31 2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111338347 (access date: 24.02.2024) [in Ukrainian].

Preventive role of coercive measures in criminal justice

S. Tomyn, O. Lyshak

The article reveals the role of criminal procedural coercion measures in stopping criminal offenses. On the basis of scientific works, the concept of termination of criminal offenses, the basis for the use and types of measures of criminal procedural coercion are defined. Termination of a crime is considered as the application of external influence measures to a person in order to deprive him of the opportunity to continue committing a crime, that is, to take measures to prevent the person from completing a criminal offense. If illegal behavior that has signs of a criminal offense is detected, coercive measures must be applied to the person in order to stop it. The current Code of Criminal Procedure of Ukraine does not contain the concept of criminal procedural coercion and a system of appropriate measures.

Current legislation provides for the use of measures to ensure criminal proceedings, which, although not identical to coercive measures, are inherently associated with the use of coercion against the suspect, accused and defendant. Among the measures to ensure criminal proceedings provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine, such as detention, temporary restriction in the use of special rights and seizure of documents certifying the use of special rights and removal from office play a preventive role. The author considers the detention of a person as a coercive measure aimed at suppressing a criminal offense, which is of a complex intersectoral nature. The content of detention is the physical capture of a person, restricting his freedom of movement, in order to prevent him from completing the criminal activity he has begun, which provides for the possibility of using physical force and special means against the person. Closely related to the detention of a person is another coercive measure aimed at stopping a criminal offense — a temporary restriction in the use of a special right and temporary seizure of documents certifying the use of a special right. Removal from office as a compulsory measure to terminate a criminal offense consists of temporarily preventing a suspect or accused from performing his or her labor (official) duties for a certain period of time in order to terminate a criminal offense, prevent unlawful behavior of a person who, while in office, may continue criminal activity.

Keywords: coercive measures; stopping crimes; criminal justice; illegal behavior; prevention; detention; removal from office.

⇒ Томин, С. В., Лишак, О. А. (2024). Превентивна роль заходів примусового характеру у кримінальному судочинстві. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 126—137. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.11.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.12
УДК 343.98+347.948.2

Олексій Іванович Ульянов

Кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри вогневої підготовки Одеського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-3397-0965, e-mail: yliyanov.tir@gmail.com

Галина Олексіївна Ульянова

Докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-2908-6464, e-mail: ganew07@gmail.com

Доктринальні підходи до визначення поняття інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності

Стаття присвячена аналізу доктринальних підходів до визначення поняття та змісту інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності. Досліджено нормативно-правову базу, що регулює організацію інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності, особливості формування баз даних, та організацію роботи органів які здійснюють діяльність в зазначеній сфері. Виокремлено основні складові інформаційного забезпечення експертної діяльності, з'ясовано їх загальну характеристику. Сформульовано поняття інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності.

Ключові слова: *судово-експертна діяльність; інформаційне забезпечення; інформація; експертиза; база даних.*

Постановка проблеми. Необхідною умовою ефективності судово-експертної діяльності є її інформаційне забезпечення, завданням якого є інформаційний супровід проведення експертиз. Сучасний технологічний розвиток суттєво розширив можливості для створення, пошуку та обігу інформації. З однієї сторони доступ до інформації розширено за рахунок можливості її поширення в мережі Інтернет, швидкої передачі через різне обладнання та пристрої. З іншої сторони, більш гостро постає питання щодо виокремлення достовірної інформації, збереження її конфіденційності та захисту від розголошення шляхом обмеженого доступу. До того жу сфері здійснення судово-експертної діяльності важливе значення має як збір інформації для проведення конкретних експертних досліджень, так і формування баз даних, які можуть бути корисними для проведення різних видів експертиз.

Проблема оптимізації застосування різного роду науково-технічних засобів у процесі проведення судових експертиз постає у зв'язку з потребою залучення складних методик, методів і прийомів до комплексного експертного дослідження об'єктів. Інформаційне забезпечення судової експертизи розуміють як науково організований і безперервний процес накопичення, підготовки й надання систематизованої науково-технічної інформації, необхідної для вирішення судово-експертних завдань. Відомості, що є в інформаційній системі, повинні бути актуальними, тобто відображати сучасний стан науки і техніки у певній галузі. Повнота інформації забезпечується охопленням усіх необхідних даних [1, с. 708].

Створення відповідних баз даних та механізму інформаційного забезпечення судочинства дасть можливість використання відображеної й задокументованої будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформації, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків [2, с. 4].

Особливої актуальності набуває інформаційне забезпечення експертної діяльності, оскільки вона пов'язана з проведенням досліджень, заснованих на даних науки і техніки, що не можливо без здійснення пошуку, систематизації та використання інформації, необхідної для такої діяльності.

Визначення інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності займає одне з провідних місць, оскільки дає змогу експерту вірно описувати, класифікувати об'єкти, що підлягають дослідженню, визначати напрями подальших дій, вибирати для застосування відповідні методики дослідження та спеціальні методи.

Тому від рівня і якості інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності, значною мірою залежить успіх забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

Проте, залишаються актуальними та дискусійними питання, пов'язанні із визначенням поняття та змісту судово-експертної діяльності, її інформаційного супроводу на сучасному рівні розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності досліджували такі науковці як: В. В. Бірюков, І. М. Гладчук, С. М. Долинський, О. М. Дуфенюк, Н. І. Клименко, О. А. Недашківська, Р. В. Пасічнюк, І. В. Пиріг, О. В. Подулько, Г. О. Стрілець, Н. М. Ткаченко, В. М. Шевчук, М. Г. Щербаковський, Ю. Ю. Ярослав.

Мета дослідження. Аналіз сучасних доктринальних підходів до визначення поняття інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності, його ролі та впливу на якість проведення судової експертизи, формулювання науково-обґрунтованого висновку.

Викладення основного матеріалу. Судово-експертна діяльність — врегульована законодавством діяльність судово-експертних установ, спрямована на проведення незалежних судових експертиз унаслідок

об'єктивного, повного і всебічного дослідження з дотриманням сучасних досягнень науки і техніки, організація роботи судово-експертних установ у цілому та їхніх структурних підрозділів, їх науково-методичне і інформаційне забезпечення, підбір і підготовка судово-експертних кадрів [3, с. 10].

Враховуючи комплексний, складний характер судово-експертної діяльності, при розкритті її сутності у наукових дослідженнях виділяють різні складові, які впливають на якісне проведення судових експертиз.

У системі забезпечення судово-експертної діяльності важливими є різні напрями, які впливають на якість й ефективність такої діяльності, а саме: науково-теоретичне, організаційно-управлінське, кадрове, методичне, матеріально-технічне, фінансове. Але тільки реалізація комплексного підходу до проблем забезпечення судово-експертної діяльності зумовлює її успішність і результативність. Нехтування та ігнорування хоча б одного із цих компонентів може призвести до значного зменшення можливостей використання науково-інтелектуальних інструментів у експертному забезпечені ефективності правосуддя, а в гіршому випадку — спричинити кризові ситуації або руйнування всього інституту судових експертиз [4, с. 163; 5, с. 36].

Кожен із окреслених напрямів, має важливе практичне значення, оскільки саме в комплексі ці напрями сприяють досягненню ефективності експертного забезпечення правосуддя. Особливе значення в цьому аспекті має інформаційне забезпечення, інформація в різних її формах є підґрунтям для експертного забезпечення правосуддя.

Важливим підґрунтям інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності є нормативно-правове регулювання відносин у сфері отримання інформації та її використання для забезпечення проведення експертиз.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про судову експертизу», «*підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним спеціалізованим установам, а також, за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. Державні спеціалізовані установи, судові експерти та залучені фахівці, що проводять судові експертизи, у разі отримання інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей.*

Державні спеціалізовані установи, що проводять судові експертизи, мають право одержувати від судів, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, знаряддя кримінального правопорушення та інші речові докази, відносно яких закінчено кримінальне провадження, що можуть використовуватись в експертній і науковій діяльності» [6].

У ст. 14 проекту Закону України «Про судову експертну діяльність» передбачено, що організація інформаційного забезпечення

судово-експертної діяльності та формування баз даних (криміналістичних і ДНК-обліків) здійснюється державними органами, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані експертні установи.

Доступ до інформаційних баз даних та їх використання державними спеціалізованими експертними установами здійснюється у порядку, встановленому законодавством України [7].

Слід зазначити, що у другому розділі Закону України «Про доступ до публічної інформації» визначено порядок доступу до інформації, зокрема в ст. 5 вказаного розділу, зазначено, що доступ до інформації забезпечується шляхом: систематичного та оперативного оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях; на офіційних вебсайтах у мережі Інтернет; на єдиному державному веб-порталі відкритих даних; на інформаційних стендах; будь-яким іншим способом; надання інформації за запитами на інформацію [8].

Аналіз наукових досліджень, присвячених проблематиці інформаційного забезпечення судової експертизи, дозволяє виокремити як властиві всім видам складові інформаційного забезпечення, так і особливі, що властиві окремим видам судових експертиз.

І. В. Пиріг виокремлює основні складові інформаційного забезпечення експертної діяльності, що виявляються у взаємопов'язаній діяльності з:

- отримання інформації під час аналізу обстановки місця події, про об'єкти і сліди, що вилучені під час проведення інших слідчих (розшукових) дій;
- накопичення і систематизації здобутої інформації та розміщення її у криміналістичних обліках;
- використання інформації для проведення експертних досліджень [9, с. 183].

Існують два шляхи отримання інформації: перший — виявлення та дослідження матеріальних об'єктів, що зберігають на собі інформацію про кримінальне правопорушення, і другий — виявлення осіб, які володіють інформацією про кримінальне правопорушення або були безпосередніми його учасниками, та отримання від них необхідної інформації у вербальній формі [10, с. 79, 183].

В. С. Бондар інформаційне забезпечення судової експертизи визначає, як: «сукупність текстової, графічної та аудіовізуальної інформації, необхідної та достатньої для її методологічно коректного використання судовим експертом при проведенні експертизи» [11, с. 149]. При цьому він зазначає, що таке забезпечення об'єктивно пов'язане з автоматизацією експертного провадження. В свою чергу під автоматизацією експертного провадження слід розуміти один із напрямів вдосконалення судово-експертної практики, котра полягає у використанні технічних засобів, математичних методів та програм діяльності, які частково або повністю звільняють експерта від безпосередньої участі в процесах отримання, перетворення, передачі та використання інформації під час проведення експертизи [11, с. 149].

Слід відзначити, що в сучасних умовах технологічного розвитку великі обсяги інформації з паперової форми створення та зберігання перейшли в електронну. Завдяки акумулюванню інформації, в мережі Інтернет створено безліч різних інформаційних баз даних, що можуть використовуватись при проведенні різних експертиз. До того жзавдяки програмному забезпеченню, суттєво розширено можливості щодо швидкого та якісного як пошуку, так і опрацювання інформації.

Використання штучного інтелекту і машинного навчання дозволяють судовим експертам-економістам продовжувати надавати актуальні послуги. Ці інструменти дозволяють експертам швидше аналізувати великі обсяги даних і навіть «приймати рішення», наприклад визначати невідповідності в ланцюгу розрахунків, або переглядати набір контрактів у пошуках певних слів або змісту, який передбачає найбільш високий ризик. У цілому, чим більше записів перевіряє система з плином часу, тим більше вона «вчиться» і тим вище її точність [12, с. 133].

Розширення джерел отримання і накопичення інформації є невід'ємною умовою якісного інформаційного забезпечення експертної діяльності.

Як зазначає Р. Я. Заяць, кількісну складову доказової бази судових експертиз доцільно покращати через збільшення її номенклатури, використовуючи інформацію, отриману в результаті соціологічного дослідження, оскільки в юридичних колах соціологічна інформація має статус чинника інноваційного розвитку. Якісну складову інформаційної бази судових експертиз доцільно покращати через модернізацію, використовуючи комбінований метод збирання соціологічної інформації — анкетування і телефонного опитування та документування процесу збирання інформації відповідно на двох взаємодоповнюючих носіях — паперовому та цифровому [13, с. 13].

О. А. Недашківська акцентує увагу на тому, що специфіка кожного конкретного об'єкта дослідження вимагає від судового експерта динамічних дій з компонування та комбінування видів інформації в кожному практичному випадку Отже, щоб забезпечити якісне вирішення поставленого перед ним завдання, керуючись власними знаннями, переконаннями та досвідом.

Авторка, інформацію, необхідну для проведення судової товарознавчої експертизи, поділяє на первинну і вторинну. Первинна інформація — всі відомості про об'єкт дослідження, які надав ініціатор проведення судової товарознавчої експертизи на етапі її призначення. Вторинна інформація — сукупність даних про об'єкт дослідження, необхідних для проведення судової товарознавчої експертизи в кожному конкретному випадку, яка визначена судовим експертом як обов'язкова після вивчення первинної інформації [14, с. 107—108].

С. М. Долинський, Р. В. Пасічнюк, О. В. Подулько, досліджуючи питання щодо особливостей судових експертиз в умовах воєнного часу, в частині дослідження вартості майна і техніки військового призначення окреслюють коло інформації, якою має володіти судовий експерт:

- інформація про історичну (первісну, первинну, початкову тощо) вартість та інформація про дату придбання (зазначена інформація міститься в даних бухгалтерського обліку військової частини, на балансі якої обліковується об'єкт дослідження);
- облікова вартість об'єкта дослідження або ціна за відповідним прейскурантом (прайс-листом) на дату придбання;
- ціна об'єкта дослідження за договором (контрактом) на поставку на дату придбання (зазначена інформація міститься у договорі, контракті) [15, с. 50].

Ефективність судово-бухгалтерської експертизи визначається не лише комплексом методів і прийомів та необхідними знаннями експерта-бухгалтера, а й інформаційним забезпеченням експертизи, призначення якого полягає в багатоаспектному та комплексному інформуванні безпосередніх виконавців експертного дослідження про реальний стан і зміни у функціонуванні визначених об'єктів судово-бухгалтерської експертизи. Для забезпечення превентивного ефекту судово-бухгалтерської експертизи потрібно систематизувати інформаційну базу для її провадження [16].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. Інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності — це процес, під час якого здійснюються операції інформаційно-пошукового та інформаційно-аналітичного характеру щодо збору, аналізу інформації, необхідної для проведення експертного дослідження.

Інформаційне забезпечення судової експертизи має як загальні, так і особливі для всіх видів експертизи складові, які включають: отримання інформації з певних джерел; накопичення та систематизація здобутої інформації; використання інформації для проведення експертних досліджень. Особливі складові інформаційного забезпечення залежать від виду судової експертизи та передбачають різні джерела отримання інформації, категорії інформації, особливості її отримання (з відкритих чи закритих джерел), зберігання (інформація з обмеженим доступом, персональні дані), використання тощо.

Перелік посилань

1. Гриненко М. І., Поленніков М. О., Гриненко Ю. І. Використання інформаційних джерел (баз даних) з питань трансферного ціноутворення в судово-економічній експертизі. *Криміналстика і судова експертиза.* 2019. Вип. 64. С. 708—718.
2. Ахтирська Н. Інформаційне забезпечення пізнавальних процесів у кримінальному судочинстві України. *Віче*. 2012. № 8. С. 2—5.

References

Grynenko, M. I., Polyennikov, M. O., Grynenko, Y. I. (2019). Use of information sources (data base) on transfer pricing issues in forensic economic examination. *Criminalistics and Forensic Science*. Vol. 64. Pp. 708—718 [in Ukrainian].

Akhtyrska, N. (2012). Information support of cognitive processes in the criminal justice system of Ukraine. *Viche*. No. 8. Pp. 2—5 [in Ukrainian].

3. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 16 с.

Strelets, G. O. (2009). The genesis of the system of forensic expert institutions in Ukraine and the directions of their activity : autoref. thesis ... candidate degree law Sciences. Kyiv. 16 p. [in Ukrainian].

4. Дуфенюк О. М. Забезпечення судово-експертної діяльності у кримінальному провадженні: система парадигма. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 163—173.

Dufeniuk, O. M. (2019). Provision of forensic expert activity in criminal proceedings: a paradigm system. *Bulletin of the Lviv University of Trade and Economics. Legal sciences*. Iss. 8. Pp. 163—173 [in Ukrainian].

5. Шевчук В. М. Методологічні проблеми вдосконалення законодавчого забезпечення судово-експертної діяльності. *Проблеми реформування базового законодавства України з питань експертного забезпечення правосуддя :* мат-ли круглого столу (Харків, 6–7 лютого 2020 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2020. С. 34—41.

Shevchuk, V. M. (2020). Methodological problems of improving the legislative provision of forensic expert activity. *Problems of reforming the basic legislation of Ukraine on issues of expert provision of justice: materials of the round table* (Kharkov, February 6–7, 2020). Kharkiv : KhNDISE. Pp. 34—41 [in Ukrainian].

6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII URL: https://ips.ligazakon.net/document/T403800?an=1 (дата звернення: 06.02.2024).

On forensic examination: Law of Ukraine dated February 25, 1994. No. 4038-XII URL: https://ips.ligazakon.net/document/T403800?an=1 (access date: 02.06.2024) [in Ukrainian].

7. Проект Закону України «Про судову експертну діяльність» від 6 серпня 2023 року. URL: https://zib.com.ua/ua/print/37641.html (дата звернення: 06.02.2024).

Draft Law of Ukraine «On Forensic Expert Activity» dated August 6, 2023. URL: https://zib.com.ua/ua/print/37641.html (access date: 02.06.2024) [in Ukrainian].

8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січ. 2011р. №2939-VI URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 (дата звернення: 06.02.2024).

On access to public information: Law of Ukraine dated January 13, 2011 No. 2939-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 (access date: 02.06.2024) [in Ukrainian].

9. Пиріг І. В. Інформаційне забезпечення експертної діяльності. *Теорія та практика експертизи і криміналістики*. 2020. № 21. С. 179—193.

Pierig, I. V. (2020). Information provision of expert activity. *Theory and practice of expertise and forensics*. No. 21. Pp. 179—193 [in Ukrainian].

10. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

Shcherbakovskyi, M. G. (2015). Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings : monograph. Kharkiv : V dele. 560 p. [in Ukrainian].

11. Бондар В. С. Цифрові бази даних в судово-експертній діяльності як засіб оптимізації її інформаційного забезпечення. *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайнєвські читання») :* мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 грудня 2020 р.). Київ : Видавництво Ліра, 2020. С. 149—161.

Bondar, V. S. (2020). Digital databases in forensic expert activity as a means of optimizing its information support. *Problems of the theory and practice of forensic examination of intellectual property ("Krainev readings") :* Mater. IV International science and practice conf. (December 24, 2020, Kyiv). Kyiv: Lira Publishing House. Pp. 149—161 [in Ukrainian].

12. Віхляєв О. К. Судово-економічна експертиза та цифровий документообіг *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайнєвські читання»):* Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (24 грудня 2020 р. м. Київ); за ред. акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка і проф. В. Л. Федоренка. Київ : Видавництво Ліра, 2020. С. 128—133.

Vikhlyaev, O. K. (2020). Forensic economic expertise and digital document management *Problems of the theory and practice of forensic expertise on intellectual property issues ("Krainev readings"):* Mater. IV International science and practice conf. (December 24, 2020, Kyiv); under the editorship Acad. National Academy of Sciences of Ukraine O. V. Skrypnyuk and Prof. V. L. Fedorenka. Kyiv: Lira Publishing House. Pp. 128—133 [in Ukrainian].

13. Заяць Р. Інноваційний напрям розширення доказової бази судової експертизи. *Криміналістичний вісник*. 2022. № 1. Т. 37. С. 8—16.

Zayats, R. (2022). Innovative direction of expanding the evidentiary base of forensic examination. *Criminalistic Visnyk.* No. 1. T. 37. Pp. 8—16 [in Ukrainian].

14. Недашківська О. А. Інформація як ключовий компонент алгоритму проведення судової товарознавчої експертизи в умовах цифровізації. *Актуальні питання судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнний період : мат-ли всеукраїнської наук.-практ. конф.* (Одеса-Львів, 28 вересня 2022 року) : тези доповідей. Львів : Растр-7, 2022. С. 106—108.

Nedashkivska, O. A. (2022). Information as a key component of the algorithm for conducting forensic commodity examination in conditions of digitalization. *Current issues of forensic expert activity in the conditions of martial law and the post-war period :* materials of all-Ukrainian science and practice. conf. (Odesa-Lviv, September 28, 2022) : theses of reports. Pp. 106—108 [in Ukrainian].

15. Долинський С. М., Пасічнюк Р. В., Подулько О. В. Особливості проведення судових експертиз в умовах воєнного часу. *Актуальні питання судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнний період : матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. (Одеса-Львів, 28 вересня 2022 року) :* тези доповідей. Львів : Растр-7, 2022. С. 48—51.

Dolynskyi, S. M., Pasichniuk, R. V., Podulko, O. V. (2022). Peculiarities of forensic examinations in wartime conditions. *Current issues of forensic expert activity in the conditions of martial law and the post-war period:* materials of all-Ukrainian science and practice. conf. (Odesa-Lviv, September 28, 2022) : theses of reports. Lviv: Rastr-7. Pp. 48—51 [in Ukrainian].

16.. Стельмах Н. Інформаційне забезпечення судово-бухгалтерської експертизи. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 4 (28). С. 203—209.

Stelmakh, N. (2021). Information provision of forensic accounting expertise. *Problems and prospects of economics and management*. No. 4 (28). Pp. 203—209 [in Ukrainian].

Doctrinal approaches to defining the concept of information support of forensic activities

O. Ulianov, G. Ulianova

The article is devoted to the analysis of the modern doctrinal approaches to the definition of the concept and content of information support of forensic activities. The legal bases for information in support of forensic activities are determined. In doctrinal research, the following components of supporting forensic activity are distinguished: scientific and theoretical, regulatory, personnel, methodical, organizational and managerial, logistical support, informational, and financial. The implementation of an integrated approach to the problems of supporting forensic activities will determine its success and effectiveness. It is stated that information support is an essential part of quality forensic examination. In scientific research, information support has both broad and narrow meanings. When studying the information, which is required for forensic examinations, it is suggested to categorize it into primary and secondary. Primary information includes all information about the object of examination provided by the initiator of forensic commodity examination at the stage of its appointment. Secondary information is a collection of data necessary for the forensic examination in each particular case, which is determined by the forensic expert after studying primary information. The information support of forensic examination has components common to all types of expertise, including obtaining information from specific sources, accumulating and systematizing the acquired information, and utilizing the information for conducting expert studies. The special components of information support depend on the type of forensic examination and involve various sources of information, categories of information, peculiarities of its acquisition (from open or closed sources), storage (restricted access information, personal data), utilization, etc.

Keywords: forensic activity; information support; information; examination; database.

⇒ Ульянов, О. І., Ульянова, Г. О. (2024). Доктринальні підходи до визначення поняття інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 138—146. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.12.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.13
УДК 343.98

Олена Валеріївна Усенко

Кандидатка юридичних наук, завідувачка Чернігівського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0003-0534-5422, e-mail: chernihiv@kndise.gov.ua

Призначення експертиз у справах за наслідками збройної агресії російської федерації проти України

Стаття присвячена дослідженню питання призначення експертиз у справах за наслідками збройної агресії російської федерації проти України. Виявлено та ідентифіковано головні проблеми законодавчої бази, що стосуються призначення судових експертиз в умовах воєнного часу. Досліджено особливості поставлення судами питань у межах судового процесу та сукупності умов для призначення експертизи.

Ключові слова: *судові дослідження; судові експертизи; експерт; висновок експерта; спеціаліст; судово-експертна діяльність; методи; методика.*

Постановка проблеми. Порушена проблематика є дуже важливою і своєчасною, адже за оцінками Мінекономіки і *KSE Institute*, загальні втрати економіки України внаслідок війни з урахуванням як прямих, так і непрямих втрат (падіння ВВП, припинення інвестицій, відтік робочої сили, додаткові витрати на оборону та соціальну підтримку тощо) становлять від $543 млрд до $600 млрд (дані станом на 24 березня 2022 року).

Негативні наслідки збройної агресії російської федерації проти України, тимчасова окупація, повсюдні прояви насильства та порушення прав людини на тимчасово окупованій території України призвели до втрати житла і майна, неможливості проживання на тимчасово окупованій російською федерацією території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії та практики використання спеціальних знань у судочинстві, призначення та проведення судової експертизи в цивільному та кримінальному процесі досліджувалися багатьма відомими вітчизняними вченими, фахівцями в галузі криміналістики, експертології та кримінального й цивільного процесу. Багато проблемних питань розкриті в ґрунтовних працях Л. Ю. Ароцкера, Т. В. Варфоломеєвої, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, В. П. Колмакова, В. К. Лисиченка, М. М. Михеєнка, М. Я. Сегая, З. М. Соколовського та ін.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є пізнання закономірностей об'єктивної дійсності, пов'язаних із використанням спеціальних знань і призначенням судової експертизи щодо визначення збитків, спричинених збройною агресією російської федерації та використанням її результатів у судочинстві.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені й розв'язані в ході дослідження такі конкретні завдання:

- здійснити аналіз сучасних наукових розробок з проблем призначення і проведення судової експертизи;
- теоретично обґрунтувати сучасний підхід до призначення судових експертиз щодо визначення збитків, спричинених збройною агресією російської федерації.

Викладення основного матеріалу. Житлова проблема для громадян України сягнула небувалих досі масштабів. Відновлення потребують міста та села. Сотні тисяч українців вже ніколи не будуть мати змоги повернутися до тих осель, які вони покинули через війну, адже значна частина будівель не підлягає відновленню. За даними Міністерства розвитку громад та територій України, з початку повномасштабної збройної агресії ворог зруйнував понад 116 тис. індивідуальних будинків і понад 14 тис. багатоквартирних будинків, у яких мешкали близько 3,5 млн людей.

До того ж 30 березня 2022 року в «Дії» запрацював сервіс для подання інформації про зруйноване майно, до якого вже було подано 335 тисяч заявок за зруйноване або пошкоджене житло, що стосується більше ніж 23 млн кв. м житла.

У зв'язку з наведеним, у судовій практиці є актуальним питання щодо визначення суми матеріального збитку за заподіяну агресором шкоду.

За методологією *Rapid Damage and Needs Assessments (RDNA2)* Світового банку, пошкодження (*damage*) — це прямі втрати від знищення чи ушкодження фізичних активів та інфраструктури, що виражені в грошовій формі, на основі вартості заміни чи ремонту втрачених активів за цінами, діючими до початку війни. Потреби (*needs*) — це вартість відновлення довоєнної нормальності через проведення таких робіт як ремонт, відбудова й реалізація зусиль щодо модернізації, підвищення енергоефективності, з урахуванням інфляції, підвищення страхових премій тощо. Потреби обраховуються за поточними ринковими цінами на момент проведення оцінки.

Згідно зі ст.ст. 15, 16 ЦК України, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [1].

Відповідно до ст. 22 ЦК України, особа, якій завдано збитки у результаті порушення її цивільного права, має право на відшкодування. Збитками є: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити

для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо), якщо інше не встановлено законом [1].

Згідно ст. 1166 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [1].

Відповідно до ч. 8 ст. 86 та ч. 3 ст. 89 Кодексу цивільного захисту України, Кабінет Міністрів України видав Постанову від 18 грудня 2013 р. № 947 «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» [2].

Постановою Кабінетів Міністрів України за № 326 затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії рф. Відповідно до цієї постанови, відшкодуванню підлягатимуть не лише прямі збитки підприємств, а й упущена вигода [3].

За нею визначення розміру шкоди та обсягу соціальних виплат, які забезпечуються відповідно до законодавства, у грошовій формі здійснюється згідно з методикою, затвердженою наказом Міністерства соціальної політики, за погодженням з Міністерством реінтеграції.

У даному випадку ми розглядаємо саме відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої фізичним та юридичним особам, внаслідок збройної агресії російської федерації проти України; місцем завдання шкоди є територія суверенної держави Україна; передбачається, що шкода завдана агентами російської федерації, які порушили принципи та цілі, закріплені у Статуті ООН, щодо заборони військової агресії, вчиненої стосовно іншої держави — України; вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави — України, що закріплено у Статуті ООН; національне законодавство України виходить із того, що за загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній або юридичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта),

може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом генерального делікту).

На сьогодні профільними державними установами та центральними органами виконавчої влади розробляються методики визначення упущеної вигоди як складової збитків. При цьому йде глибоке вивчення та застосування міжнародних стандартів оцінки, зважаючи на те, що збитки повинні бути доведеними навіть під час розгляду заяв про відшкодування на рівні міжнародних інституцій.

До розробки та прийняття таких методик необхідно повсюдно здійснювати експертні дослідження, які на сьогодні є в арсеналі: будівельно-технічної, будівельно-оціночної, земельно-оціночної, товарознавчої та економічної експертизи, для отримання висновків експертів як щодо обсягів пошкодження та знищення майна, так і щодо вартості відновлення майна, а також для обчислення розміру упущеної вигоди. Для оцінки розміру збитків доцільно використовувати міжнародні стандарти оцінки.

Наразі єдиним механізмом для постраждалих громадян та організацій усіх форм власності є замовлення експертизи в спеціальних інститутах Міністерства юстиції України, зокрема у КНДІСЕ.

Згідно із ч. 1 ст. 103 ЦПК України суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;
2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

Отже, справи зазначеної категорії, направлені на вирішення наступних питань:

1) про відшкодування державою Україна завданої терористичним актом майнової шкоди (у розмірі реальної вартості майна) через пошкодження об'єкта комерційної нерухомості на підконтрольній Україні території [4];
2) про відшкодування майнової шкоди, завданої підприємству внаслідок викрадення належного товариству обладнання на підконтрольній Україні території, де проводилась АТО [5];
3) про відшкодування державою Україна моральної шкоди, завданої через смерть громадянина України, що настала внаслідок терористичного акту на тимчасово окупованій території України, де проводилась АТО [3].

Висновки. Передбачається, що після закінчення судового розгляду суд може ухвалити рішення про виплату постраждалим особам такого відшкодування шкоди та сплату компенсацій через спеціальний Трастовий фонд для потерпілих.

Фактично на сьогодні ми маємо чітко розроблений державою на рівні законодавства лише перший етап отримання компенсацій за пошкоджене/зруйноване майно — етап збору доказів, документів та іншої інформації, що у подальшому стане основою для отримання виплат або іншого відшкодування.

Перелік посилань

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 27.11.2023).
2. Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 № 947. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013(дата звернення: 27.11.2023).
3. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022(дата звернення: 27.11.2023).
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https:// reyestr.court.gov.ua/Review/66131877 (дата звернення: 27.11.2023).
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https:// reyestr.court.gov.ua/Review/92270718 (дата звернення: 27.11.2023).
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https:// reyestr.court.gov.ua/Review/104728593 (дата звернення: 27.11.2023).

References

Civil code of Ukraine from 16.01.2003 № 435-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

About claim of Order of grant and determining size of manual injured from emergencies and size of dollar adjustment injured, the dwelling-houses (apartments) of that are destroyed as a result of the emergency of military character, caused by the armed aggression of Russian Federation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 18.12.2013 № 947. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

About claim of Order of decision of harm and losses, inflicted to Ukraine as a result of the armed aggression of Russian Federation : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 20.03.2022 № 326 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

Single state register of court decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/66131877 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

Single state register of court decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270718 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

Single state register of court decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/10472859 (access date: 27.11.2023) [in Ukrainian].

Appointment of expert examinations in cases following the armed aggression of the russian federation against Ukraine

O. Usenko

The article is sanctified to research of question of setting of expert researches after businesses for to the consequences of the armed aggression of the Russian federation against Ukraine. The main problems of legislative base that touches setting of judicial examinations in the conditions of war-time are educed and identified. The features of imputing of questions courts are investigational within the framework of trial and totality of terms for setting of examination. For today profile public institutions and central executive bodies are develop methodologies of decision of loss of profit as a constituent of losses. Thus deep the international standards of estimation are studied; having regard to that losses must be well-proven even during consideration of statements about a compensation at the level of international institutes. Before development and acceptance of such methodologies it is necessary everywhere to carry out expert researches, such that for today are in an arsenal: building evaluation, landed evaluation, earth-evaluation, commodity expert and economic examination, for the receipt of conclusions of experts both in relation to the volumes of damage and elimination of property and in relation to the cost of proceeding in property, and also for the calculation of size of loss of profit. For the estimation of size of losses it is expedient to use the international standards of estimation. Actually for today we have clearly worked out the state at the level of legislation only the first stage of receipt of indemnifications for the damaged / destroyed property is the stage of assembly of proofs, documents and other information that in further will become basis for the receipt of payments or other compensation.

Keywords: judicial researches; judicial examinations; expert; conclusion of expert; specialist; judicial expert activity; methods; methodology.

⇒ Усенко, О. В. (2024). Призначення експертиз у справах за наслідками збройної агресії російської федерації проти України. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 147—152. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.13.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.14
УДК 340(477)

Лариса Анатоліївна Шевченко

Кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ORCID: 0000-0002-0453-5892, e-mail: spunky210388@gmail.com

Імплементація міжнародних етичних стандартів юридичної діяльності у правову систему України

У статті висвітлено аналіз проблем, пов'язаних із впровадженням міжнародних етичних стандартів у правову систему України. Визначено шляхи подолання цих проблем: регулювання процесу ратифікації міжнародних договорів; інтеграція міжнародних етичних стандартів у національне законодавство; поліпшення діяльності кваліфікаційних комісій з контролю за дотриманням етичних правил; створення незалежних механізмів контролю; розвиток системи неперервної юридичної освіти, орієнтованої на міжнародні етичні стандарти; співпраця з міжнародними організаціями, що спеціалізуються на цьому питанні.

Ключові слова: *міжнародний стандарт; правова система; юридична діяльність; імплементація; ратифікація; національне законодавство; міжнародні угоди; етичні норми; кодекс етики; кваліфікаційна комісія; омбудсман.*

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси формують основи розвитку світової спільноти та порядок співіснування держав у третьому тисячолітті. Шлях до європейської інтеграції України є свідомим вибором громадян та влади держави, спрямованим на зміцнення суверенітету, національної безпеки, піднесення свободи та гідності людини до найвищих рівнів, забезпечення територіальної цілісності країни та гарантування прав та свобод особистості. Ці зовнішньополітичні пріоритети вимагають перегляду концептуальних засад правової політики держави та їх відповідності міжнародним стандартам. Особливої уваги потребує узгодження етичних норм правничої діяльності з міжнародними стандартами, оскільки роль юридичної сфери полягає у створенні умов для захисту прав та свобод людини та громадянина. Інтеграція міжнародних етичних стандартів у національну правову систему сприятиме формуванню власної моделі етичних норм у цій галузі.

Актуальність окресленої проблеми недвозначна, оскільки на сучасному етапі гарантування дотримання визнаних міжнародних етичних стандартів у діяльності юристів виходить за межі однієї країни, що пов'язано з розширенням співробітництва між державами на різних рівнях та необхідністю його правового забезпечення згідно з найвищими етичними стандартами.

У статті 3 Конституції України визначено першочерговий обов'язок держави — забезпечувати права і свободи людини, які включають життя та здоров'я, безпеку та недоторканість, гідність та честь, як найвищі цінності [1]. Належна реалізація міжнародних етичних стандартів у сфері юридичної діяльності, які закріплені у «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [2], висновках Європейського суду з прав людини та інших міжнародних актах, є запорукою ефективного виконання цього конституційного принципу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом питання імплементації міжнародних етичних норм у національну правову систему України активно досліджується науковцями, що викликано необхідністю узгодження спільних норм юридичної діяльності в різних країнах. Наукова спільнота зосереджується на дослідженні імплементації міжнародних стандартів юридичної професії у таких напрямах: функціонування правової системи України у контексті європейських та міжнародних стандартів правничої професії (В. Сущенко та ін.); адаптація досудового розслідування до міжнародних стандартів (Е. Аречага, О. Виноградова, Ж. Жуковська, О. Хабло та ін.); етика прокурорів України як відображення міжнародних професійних стандартів (А. Лапкін, М. Сальніков, С. Петров, А. Шульга, О. Шандула та ін.); впровадження міжнародних норм у судову систему та судочинство (В. Бринцев, В. Кривенко, О. Карпушова, Р. Воманюк, О. Саленко та ін.); використання міжнародних стандартів у діяльності адвокатів (Н. Бакаянова, І. Бондар, Т. Вільчик, Я. Жукорська, О. Можайкіна, В. Святоцька та ін.). Однак сьогодні особливо актуальним є дослідження імплементації міжнародних етичних стандартів юридичної діяльності у правову систему України.

Мета дослідження. Проведення аналізу проблем імплементації міжнародних етичних стандартів юридичної діяльності в українську правову систему та визначенні шляхів їх подолання.

Викладення основного матеріалу. Необхідною передумовою процесів інтеграції, що мають місце сьогодні у світі, є формування спільного правового простору для регулювання відносин між країнами шляхом узгодження національного законодавства з загальновизнаними міжнародними стандартами. У цьому контексті важливо звернутися до розуміння поняття «міжнародний правовий стандарт». Як правило, воно визначається як мінімальні вимоги, установлені міжнародними правовими актами, яких повинні дотримуватися всі держави у процесі національної законотворчості [3, с. 51]. Дослідниця С. Ляхвіненко подає визначення поняття у двох аспектах: довготривала практика співробітництва держав та фіксація у міжнародних правових актах, що є джерелами

права [4, с. 671]. Аналіз такого розуміння дозволяє виділити основні ознаки міжнародного правового стандарту: комплекс загальноприйнятих цінностей, принципів та норм; присутність у міжнародних договорах; використання у діяльності міжнародних юридичних установ.

На думку В. Сущенка, діяльність правників, незалежно від їх статусу, у країнах, що належать до основних правових систем світу, повинна підпорядковуватися міжнародним документам правничих професійних організацій та вимогам міжнародно-правових та політичних організацій, які регулюють діяльність членів цих організацій [5, с. 23].

Погоджуючись із дослідниками щодо необхідності узгодження законодавства України на різних рівнях з міжнародними стандартами юридичної діяльності, до таких актів відносимо: Загальну Декларацію прав людини (1948) [6], Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950) [7], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) [8], Кодекс поводження посадових осіб з підтримання правопорядку (1979) [9], Основні принципи незалежності судових органів (1985) [10], Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (1988) [11], Рекомендацію № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (1994) [12], Європейську хартію про закон «Про статус суддів» (1998) [13], Хартію Європейського Союзу про основні права (2000) [14], Рекомендацію № 2000/19 «Про роль державної прокуратури в системі кримінального судочинства» (2000) [15], Резолюцію 2004/32 Комісії ООН з прав людини «Цілісність судової системи» (2004) [16], Резолюцію 2858 (XXVI) ГА ООН «Права людини при здійсненні правосуддя» (2005) [17], Конвенцію ООН проти корупції (2003) [18], Бангалорські принципи поведінки суддів (2006) [19].

Аналіз наведених та інших міжнародно-правових актів, які розглядаються як сучасні стандарти професії правника, підтверджує, що всі вони містять етичні норми і принципи, цінності та ідеї, які є загальновизнаними у світовому правовому просторі. Це природно, оскільки підвищені вимоги до етики поведінки правника визначаються особливостями правничої діяльності та місією, яку виконує професія юриста у суспільстві.

Варто відзначити, що роль правознавця визначається Конституцією України через норми, що проголошують пріоритет права, необхідність захисту прав та свобод людини, а також здійснення правозахисної та законодавчої діяльності в інтересах суспільства. Місія правників полягає у служінні громадянам, задоволенні потреб суспільства у забезпеченні порядку та справедливості на основі гуманізму і правди.

Незважаючи на велику кількість юристів, підготовку яких здійснюють заклади вищої освіти України, життєва практика підтверджує, що кількість висококваліфікованих представників цієї професії є недостатньою. Така ситуація обумовлена неможливістю чіткого визначення меж між професійними та особистісними якостями фахівця в цій галузі. У більшості випадків якість виконання професійних обов'язків правника безпосередньо залежить від його моральності, рівня розвитку

уявлень про добро, справедливість, гуманність, честь та інші характеристики, які є важливими для захисту від протиправних дій. Лише особистості з високим рівнем моральних цінностей, які мають відповідну професійну підготовку, можна довірити вирішення долі інших людей. Правосвідомість юриста повинна базуватися на чіткому розумінні відповідальності за кожне прийняте рішення, яке може вплинути на забезпечення правопорядку в державі.

З урахуванням вищевикладеного, необхідність дотримання правником системи етичних принципів і норм його професійної діяльності є основною вимогою суспільства, що розвивається за правовими стандартами. Завдання розробки етичних стандартів для працівників правничої сфери визначається цілями юридичної діяльності і включає: контроль за моральністю фахівців цієї галузі відповідно до ключових етичних категорій; встановлення морально-етичних основ ділової комунікації; підвищення престижу професії юриста в суспільстві; забезпечення гармонії переконань особистості та їх вияву зовні.

Згідно з думкою науковців [3–5], важливим кроком у зміцненні демократичних інституцій та гарантуванні прав громадян є впровадження міжнародних стандартів правничої професії у національну правову систему України. Проте, цей процес стикається з рядом проблем, які потребують удосконалення та аналізу.

1. Ратифікація міжнародних договорів, що визначають етичні стандарти правничої професії, має тривалий та нормативно не врегульований характер. Наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана 04.11.1950 р., ратифікована 17.07.1997 р., набрала чинності для України 11.09.1997 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, підписаний 16.12.1966 р., ратифікований Україною 19.10.1973 р.; Конвенція ООН проти корупції, підписана у 31.10.2003 р., ратифікована 18.10.2006 р., набрала чинності для України 01.01.2010 р. Така затримка у ратифікації угод може вплинути на їхню ефективність у національній правовій системі, оскільки саме процес ратифікації має забезпечити створення системи джерел національного права.

2. Упровадження міжнародних етичних стандартів у національні нормативні акти. В Україні розроблено низку національних етичних стандартів професії правника: Кодекс професійної етики судді [21], Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів [22], Правила адвокатської етики [23]; Правила професійної етики нотаріусів України [24], проте їхня ефективність та відповідність міжнародним стандартам потребує подальшого аналізу та удосконалення. Такі національні акти включають положення про конфлікт інтересів, корупцію, обов'язки щодо збереження конфіденційності та інші принципи, що визначені міжнародними стандартами.

Отже, для успішного впровадження міжнародних стандартів правничої професії у національну правову систему України необхідно раціонально вирішувати проблеми, які виникають у процесі ратифікації та адаптації цих стандартів до національного законодавства.

Органи самоврядування, такі як всеукраїнські конференції та з'їзди правників, грають важливу роль у розробці стандартів правничої професії. Їхня участь забезпечує колегіальність і мотивацію виконання етичних вимог, оскільки ці стандарти виробляються не ззовні, а за участю корпоративної спільноти правників [25, с. 80]. Наприклад, Етичні правила правника, затверджені Правничою асамблеєю Всеукраїнської громадської організації «Асоціація правників України», стали імплементацією в українське законодавство міжнародних норм, прийнятих Радою Міжнародної асоціації юристів 20 вересня 2006 р. у Чикаго. Правила ґрунтуються на тому, що «правники є професіоналами у галузі права, які здійснюють свою діяльність за різними юридичними спеціальностями та ставлять інтереси закону, правосуддя, своїх довірителів вище власних, а також прагнуть здобути повагу до верховенства права» [26]. Проте, як відзначає В. Сущенко, ці нормативні акти не завжди детально розглядають способи і засоби реалізації міжнародних стандартів юридичної діяльності у функціонуванні національної правової системи. Тому важливо продовжувати розвивати та удосконалювати механізми впровадження цих стандартів у практичну діяльність правників [5, с. 23].

3. Підвищення якості діяльності кваліфікаційних комісій з контролю за дотриманням професійних етичних правил у правничій практиці. Такі комісії повинні мати чітко регламентовані процедури та обґрунтовані критерії оцінки виконання етичних правил. Тільки такий підхід забезпечить ефективний контроль за дотриманням етичних норм у професійній діяльності юриста.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України відіграє ключову роль у оцінці дотримання етичних стандартів суддями. Її завданням є забезпечення відповідності особистості судді вимогам професійної етики. Для цього створена Громадська рада доброчесності, яка надає висновки про дотримання або недотримання суддею етичних стандартів [25, с. 81]. Оцінка дотримання етичних вимог прокурорами здійснюється Радою прокурорів України, яка є вищим органом самоврядування службовців прокуратури, а також кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів у разі дисциплінарного провадження. Вища рада правосуддя відповідає за оцінку дотримання стандартів професійної етики як суддями, так і прокурорами. Цей орган має важливе завдання забезпечення етичної поведінки у судовій та прокурорській системах. Крім цього, в Україні існують інші органи, такі як Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд, Національне агентство з питань запобігання корупції та інші, які також можуть відігравати важливу роль у нагляді та контролі за дотриманням міжнародних етичних стандартів правничої професії. Їхня діяльність спрямована на запобігання корупції та забезпечення додержання високих стандартів етики у правозастосуванні.

4. Розробка системи теоретичного навчання, практичної підготовки та тренінгів, спрямованих на орієнтацію на міжнародні етичні стандарти правничої професії. Це допоможе підвищити рівень знань і розуміння

службовцями необхідності дотримання етичних стандартів та принципів у своїй роботі. Системна і послідовна інтеграція міжнародних етичних стандартів правничої професії в національну правову систему України є надзвичайно важливою для підвищення якості правосуддя та забезпечення захисту прав і свобод громадян. Важливо, щоб така система навчання була доступною та ефективною для всіх правників, незалежно від їхнього рівня кваліфікації та стажу.

Україна вже має певний досвід у цьому напрямі, зокрема, щодо підготовки прокурорів та суддів. Суб'єкти здійснення спеціальної підготовки та підвищення кваліфікації цих категорій правників визначаються ст. 19 та ст. 33 Закону України «Про прокуратуру» [27], ст. 57 та ст. 77 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [28]. Тренінговий центр прокурорів України та Національна школа суддів України здійснюють підготовку, до якої включено питання професійної етики. Працівники адвокатського корпусу мають можливість оволодівати питаннями професійної етики перед складанням кваліфікаційного іспиту, а визначення суб'єкта підвищення кваліфікації здійснюється органами самоврядування адвокатів [25, с. 80].

Проте, для успішної інтеграції міжнародних етичних стандартів у національну правову систему необхідно продовжити розвивати цей напрям у навчальних закладах і органах професійної підготовки, забезпечуючи повне охоплення тем етики та стандартів поведінки. Також важливо забезпечити постійне підвищення кваліфікації для вже працюючих правників з урахуванням міжнародних етичних норм.

На наш погляд, імплементації міжнародних стандартів юридичної діяльності у правову систему України може сприяти:

- створення незалежних механізмів контролю за дотриманням етичних норм, таких як комісії з етики чи омбудсманів, що може значно покращити нормативну культуру та забезпечити дотримання етичних стандартів серед правників;
- активізація участі громадянського суспільства, у тому числі неурядових організацій, у моніторингу діяльності державних органів та інформуванні громадськості про порушення етичних стандартів правниками, що сприятиме створенню прозорого та відкритого суспільства, де державні структури працюють на користь громадян та дотримуються високих стандартів етики;
- співробітництво з міжнародними організаціями, які займаються розробкою та впровадженням міжнародних етичних стандартів правничої професії, що дозволить використовувати передові практики та знання для покращення власної правової системи (обмін досвідом, навчання та розробка спільних проектів з метою підвищення якості правосуддя та дотримання етичних стандартів).

Узгоджена діяльність усіх зацікавлених сторін, включаючи уряд, громадянське суспільство та міжнародні партнери, є ключовим чинником

успішної імплементації міжнародних етичних стандартів у національну правову систему.

Висновки. Аналіз проблем, пов'язаних з імплементацією міжнародних стандартів юридичної діяльності у правову систему України, дозволив визначити шляхи їх подолання: нормативне врегулювання процесу ратифікації міжнародних договорів; впровадження міжнародних етичних стандартів у національні нормативні акти; підвищення якості діяльності контролюючих органів; розробка системи підготовки та навчання для правників; створення незалежних механізмів контролю та співробітництво з міжнародними партнерами.

Перелік посилань

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://bit.ly/3r32yQl.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції з прав людини) : Підписана 4.XI.1950, Рим. URL: https://bit.ly/3jPTE9r.
3. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
4. Ляхвіненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 666—672.
5. Сущенко В. М. Європейські та міжнародні стандарти правничої професії в контексті функціонування правової системи України. *Наукові записки НаУКМА*. *Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 22—25.
6. Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://bit.ly/3LYYvAE.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://bit.ly/3zdJ0xd.

References

1. Constitution of Ukraine. Bulletin of the Verkhovna Rada. 1996. No. 30. Article 141. URL: https://bit.ly/3r32yQl [in Ukrainian].
2. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights): Signed on 4.XI.1950, Rome. URL: https://bit.ly/3jPTE9r [in Ukrainian].
3. Bryntsev, V. D. (2010). Standards of the Rule of Law: Implementation in the National Model of Organizational Support of the Judiciary : monograph. Kharkiv : Pravo. 464 p. [in Ukrainian].
4. Lyakhvinenko, S. M. (2011). International Legal Standards: Towards Defining the Concept and Specific Characteristics. *State and Law*. Iss. 51. Pp. 666—672 [in Ukrainian].
5. Sushchenko, V. M. (2016) European and International Standards of the Legal Profession in the Context of the Functioning of the Legal System of Ukraine. *Scientific Notes of NaUKMA*. *Legal Sciences*. Vol. 181. Pp. 22—25 [in Ukrainian].
6. Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948. URL: https://bit.ly/3LYYvAE [in Ukrainian].
7. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950. URL: https://bit.ly/3zdJ0xd [in Ukrainian].

8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://bit.ly/3KgCw7a.
International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966. URL: https://bit.ly/3KgCw7a [in Ukrainian].

9. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка: резолюция 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml.
Code of Conduct for Law Enforcement Officials of December 17, 1979. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml [in Russian].

10. Основні принципи незалежності судових органів від 06.09.1985. URL: https://bit.ly/42P9CCd.
The basic principles of the independence of the judiciary from September 6, 1985. URL: https://bit.ly/42P9CCd [in Ukrainian].

11. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства від 01.10.1988. URL: https://bit.ly/3lPX1OK.
General code of rules for lawyers of the countries of the European Community of October 1, 1988. URL: https://bit.ly/3lPX1OK [in Ukrainian].

12. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13.10.1994. URL: https://bit.ly/3nshs4D.
Recommendation No. (94) 12 «Independence, Effectiveness and Role of Judges» of October 13, 1994. URL: https://bit.ly/3nshs4D [in Ukrainian].

13. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» від 10.07.1998. URL: https://bit.ly/40HRcS7.
European Charter on the Law «On the Status of Judges» of July 10, 1998. URL: https://bit.ly/40HRcS7 [in Ukrainian].

14. Хартія Європейського Союзу про основні права від 07.12.2000. URL: https://bit.ly/3FZthpf.
Charter of Fundamental Rights of the European Union of December 7, 2000. URL: https://bit.ly/3FZthpf [in Ukrainian].

15. Рекомендація «Про роль державної прокуратури в системі кримінального судочинства» від 06.10.2000 № 2000/19. URL: https://bit.ly/3KgyvQ4.
Recommendation No. 2000/19 «On the role of the state prosecutor's office in the criminal justice system» dated October 6, 2000. URL: https://bit.ly/3KgyvQ4 [in Ukrainian].

16. Резолюція 2004/32 Комісії ООН з прав людини «Цілісність судової системи» від 19.04.2004. URL: https://bit.ly/3nomUWd.
Resolution 2004/32 of the United Nations Commission on Human Rights on the 'Integrity of the Judiciary' of April 19, 2004. URL: https://bit.ly/3nomUWd [in Ukrainian].

17. Резолюція 2858 (XXVI) ГА ООН «Права людини при здійсненні правосуддя» від 16.12.2005. URL: https://bit.ly/40pE8Rw.
Resolution 2858 (XXVI) of the UN General Assembly «Human rights in the administration of justice» of December 16, 2005. URL: https://bit.ly/40pE8Rw [in Ukrainian].

18. Бангалорські принципи поведінки суддів від 27.07.2006. URL: https://bit.ly/431rkmr.
Bangalore Principles of Judicial Conduct dated July 27, 2006. URL: https://bit.ly/431rkmr [in Ukrainian].

19. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003. URL: https://bit.ly/40nUH0s.
UN Convention against Corruption of October 31, 2003. URL: https://bit.ly/40nUH0s [in Ukrainian].

20. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії : Закон України (проєкт) від 28.09.2017 № 7147. URL: https://bit.ly/3n4uFk8.
On Legal Education and General Access to the Legal Profession: Draft Law of Ukraine dated September 28, 2017, No. 7147. URL: https://bit.ly/3n4uFk8 [in Ukrainian].

21. Кодекс професійної етики судді : затверджено V з'їздом суддів України 24.10.2002. URL: https://bit.ly/3lStdRm.
Code of Professional Ethics of a Judge: Approved by the 5th Congress of Judges of Ukraine on 10/24/2002. URL: https://bit.ly/3lStdRm [in Ukrainian].

22. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів : затверджено Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017. URL: https://bit.ly/3ZmaBa9.
Code of Professional Ethics and Conduct of Prosecutors: Approved by the All-Ukrainian Conference of Prosecutors on April 27, 2017. URL: https://bit.ly/3ZmaBa9 [in Ukrainian].

23. Правила адвокатської етики : затв. звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 09.06.2017 р. URL: https://bit.ly/3KgD2C0.
Rules of lawyer ethics: approved by the 2017 reporting and election congress of lawyers of Ukraine on June 9, 2017. URL: https://bit.ly/3KgD2C0 [in Ukrainian].

24. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 07.06.2021 № 2039/5. URL: https://bit.ly/3M0tXi5.
On the Rules of Professional Ethics for Notaries of Ukraine: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 07.06.2021 No. 2039/5. URL: https://bit.ly/3M0tXi5 [in Ukrainian].

25. Лапкін А. Гарантії дотримання норм професійної етики суддею, прокурором і адвокатом (на прикладі України). *Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue 2 (June 2022): Pp. 76—85. URL: https://bit.ly/3G0jK1l.
Lapkin, A. (2022). Guarantees of compliance with professional ethics norms by judges, prosecutors, and lawyers (with Ukraine as an example). *Political and Legal Studies*. Vol. 1. Iss. 2. Pp. 76—85. URL: https://bit.ly/3G0jK1l [in Ukrainian].

26. Етичні правила правника : затверджено Правничою асамблеєю Всеукраїнської організації «Асоціація правників України» 05.10.2023. URL: https://bit.ly/3nm1hWq.
Ethical rules of a lawyer: approved by the Legal Assembly of the All-Ukrainian organization «Association of Lawyers of Ukraine» on October 5, 2023. URL: https://bit.ly/3nm1hWq [in Ukrainian].

27. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://bit.ly/3zh3fdn.
On the Prosecutor's Office: Law of Ukraine dated 14.10.2014 No. 1697-VII. URL: https://bit.ly/3zh3fdn [in Ukrainian].

28. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. https://bit.ly/3LX4Qwv.
On the judiciary and the status of judges: Law of Ukraine dated 02.06.2016 No. 1402-VIII. URL: https://bit.ly/3LX4Qwv [in Ukrainian].

Implementation of international ethical standards of legal activity in the legal system of Ukraine

L. Shevchenko

The article provides an analysis of the problems of implementing international ethical standards of the legal profession into the Ukrainian legal system and identifies ways to overcome them. The implementation of international ethical standards of the legal profession into the national legal system of Ukraine is a crucial step in strengthening democratic institutions and guaranteeing the rights of Ukrainian citizens. However, this process requires improvement, analysis, and overcoming of a range of problems, including issues related to the ratification of international acts, control by state bodies and society over lawyers' compliance with ethical standards, the absence of consideration of the instrumentation for the implementation of international standards in the functioning of institutions of the national legal system, and others. Among the ways to overcome the outlined problems, we see normative regulation of the process of ratification of international agreements that define ethical standards of the legal profession, implementation of international ethical standards into national normative acts (codes of conduct or ethical guidelines for lawyers in different fields), improving the quality of activities of qualification commissions for monitoring compliance with professional ethical rules in legal practice, the activity of which must be clearly regulated, development of a system of theoretical education, practical training, training, and qualification upgrading of lawyers that would be oriented towards international ethical standards of the legal profession, creation of independent mechanisms for monitoring compliance with ethical standards of the legal profession, such as ethics commissions or ombudsmen, which could consider complaints about violations of ethical norms, collaboration with international organizations involved in the development and implementation of international ethical standards for the legal profession.

Keywords: legal system; legal profession; implementation; international standard; national legislation; international agreements; ratification; ethical norms; code of ethics; qualification commission; ombudsman; rights of citizens.

⇒ Шевченко, Л. А. (2024). Імплементація міжнародних етичних стандартів юридичної діяльності у правову систему України. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 153—162. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.14.

2 ПИТАННЯ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.15
УДК 343.141

Поліна Євгенівна Антонюк

Кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1269-6992, e-mail: polinusla@meta.ua

Олексій Гнатович Волошин

Старший викладач кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3976-3887, e-mail: ovolochin@ukr.net

Ірина Вікторівна Сорока

Кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1536-6745, e-mail: ira_07_09@ukr.net

Микола Васильович Чорний

Кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9671-9030, e-mail: chorny_mv@ukr.net

Огляд місця події як засіб збирання доказів: процесуальні та криміналістичні аспекти

У статті розкривається значущість огляду місця події як засобу збирання доказів у кримінальному провадженні. На основі аналізу слідчої

та судової практики розглядаються окремі процесуальні аспекти огляду місця події, ігнорування яких призводить до втрати доказів або створює загрозу збирання неналежних доказів. Акцентується увага на помилках логічного та методичного характеру, яких припускаються суб'єкти проведення огляду місця події, що унеможливлює власне виявлення певних фактичних даних під час цієї процесуальної дії та використання їх як доказів. Пропонується науковий інструментарій у вигляді обґрунтованих алгоритмів для суб'єктів проведення огляду місця події, спрямований на недопущення проаналізованих помилок. Відстоюється позиція, що застосування запропонованого інструментарію наближатиме суб'єктів до ефективного досягнення мети огляду місця події у вигляді зібраних належних і допустимих доказів.

Ключові слова: *огляд; місце події; письмове пояснення спеціаліста; додатки до протоколу; докази; огляд трупу; комп'ютерні дані; пізнавальна діяльність.*

Постановка проблеми. Презумпція невинуватості, як загальна засада кримінального провадження в Україні, покладає обов'язок забезпечення доведеності вини будь-кого у вчиненні кримінального правопорушення на сторону обвинувачення — уповноважені державою інституції та їх представників. При цьому доведення вини має відбуватися в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — *КПК України*) [1, ст.ст. 3, 17]. Такі високі стандарти кримінального провадження є гарантом належності та допустимості всіх доказів (зібраних за допомогою передбачених законних засобів), що забезпечують доведеність винуватості у вчиненні кримінальних правопорушень та виключення розумного сумніву щодо невинуватості особи (осіб) у вчиненні кримінального правопорушення.

Такими законними засобами збирання доказів у кримінальному провадженні, поряд з іншими, є система слідчих (розшукових) дій, вичерпний перелік яких визначений у гл. 20 КПК України. Важливе місце серед слідчих (розшукових) дій займає огляд та такий його різновид як огляд місця події — частини матеріального середовища, яка містить сліди кримінального правопорушення. Причому особливість та значущість огляду місця події та зібраних під час його проведення доказів обумовлюється не лише специфікою процесуального порядку його проведення, визначеною законодавцем в ст. 214 КПК України (можливість проведення до внесення відомостей про кримінальне правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань (далі — ЄРДР)), а й глибокими причинно-наслідковими зв'язками між такою частиною матеріального середовища та її змісту з безпосереднім механізмом події правопорушення. Нерідко виключно шляхом проведення огляду місця події збираються прямі докази, які неможливо зібрати в інший законний спосіб, і які є визначальними для всього доказування та встановлення особи (осіб), які вчинили кримінальне правопорушення. І, якщо належність та

допустимість зібраних під час огляду місця події доказів забезпечується дотриманням порядку їх збирання, визначеним КПК України, — то сама можливість виявлення певних фактичних даних під час огляду місця події та долучення їх як доказів до матеріалів кримінального провадження залежить від рівня професійної компетентності суб'єкта проведення такого огляду та виключення помилок різного характеру, які призводять до незворотної втрати доказів.

Огляд сучасної слідчої та судової практики, на жаль, демонструє неефективність огляду місця події як засобу збирання доказів, обумовлену нерідко не лише формальним ставленням органів досудового розслідування до проведення цієї процесуальної дії, але й ігноруванням розроблених криміналістичних рекомендацій та положень відповідних підзаконних нормативно-правових актів, що визначають організаційні засади огляду місця події.

Така ситуація не лише нівелює значущість огляду місця події як засобу збирання доказів, а й негативно впливає як на результат подальшого розслідування конкретного кримінального правопорушення, так і на ефективність протидії кримінальній протиправності, як напряму діяльності правоохоронних органів, у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи ситуаційну зумовленість організації і тактики огляду місця події, більшість українських вчених, в межах розроблення методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень на рівні дисертаційних досліджень присвячують свою увагу організаційно-тактичним особливостям даної процесуальної дії в контексті вирішення поставлених наукових завдань та визначеного предмету дослідження. В світлі розвитку науково-технічних засобів та формування сталої правової позиції судових інституцій привертають увагу праці таких вчених як: В. Корж [2]; П. Біленчука, А. Кофанова, О. Кобилянського, Л. Скільської [3]; І. Пиріга [4]; Г. Тетерятник [5]; П. Антонюк [6]; А. Тимчишина [7], присвячені окремим аспектам тактико-криміналістичного, організаційного та техніко-криміналістичного забезпечення огляду місця події.

Мета дослідження. Запропонувати органам досудового розслідування рекомендації щодо проведення огляду місця події, засновані на узагальненні судової практики та наявних наукових розробок в галузі криміналістики та кримінального процесуального права і спрямовані на забезпечення максимальної ефективності виявлення та збирання належних та допустимих доказів під час огляду місця події шляхом виключення помилок різного характеру.

Викладення основного матеріалу. Необхідно перш за все розуміти, що місцем події завжди є частина матеріального середовища, в якій містяться (наявні) *матеріальні* сліди кримінального правопорушення. Провівши ретельний аналіз поглядів вітчизняних вчених (криміналістів та процесуалістів), І. Пиріг приходить до висновку про відносну одностайність наукових поглядів щодо розуміння завдань огляду місця події як процесуальної дії — «виявлення, фіксація, вилучення та дослідження

матеріальних об'єктів на місці події» [4, с. 33]. Таке розуміння місця події та його огляду підкріплюється правовою позицією Верховного Суду, відповідно до якої «проведення огляду місця події злочину не за місцем, де відбулась подія злочину, а в іншому місці (місці розташування правоохоронного органу) є підставою для визнання даних протоколу зазначеної слідчої дії та інших доказів, отриманих за її результатами, недопустимими» [8].

В об'єктивній дійсності матеріальне середовище може бути природного походження (місцевість) або штучного (приміщення). Отже, безпосереднім об'єктом пізнавальної діяльності суб'єкта під час огляду місця події є завжди або місцевість, або приміщення. Саме такі об'єкти огляду як слідчої (розшукової) дії зазначені законодавцем в ст. 237 КПК України поряд з іншими визначеними ним об'єктами, як то: речі, документи, комп'ютерні дані [1, ст. 237] та труп [1, ст. 238, 239]. На нашу думку, це важливо розуміти суб'єктам проведення огляду місця події з метою уникнення питань щодо належного об'єкта огляду.

Так, під час розслідування кримінальних правопорушень може виникати необхідність проведення огляду приміщень та місцевості. Іноді деякі приміщення та місцевість є місцем події: коли в/на них безпосередньо вчинене кримінальне правопорушення, чи наявні сліди, пов'язані з кримінальним правопорушенням. Тоді такі приміщення та місцевість, в порядку ст. 214 КПК України, можуть оглядатися до внесення відомостей до ЄРДР, а в усіх інших випадках — лише після цього.

У зв'язку з цим, вважаємо, що за умови існуючого порядку збирання доказів, визначеного КПК України, при складанні протоколу по результатах огляду приміщення чи місцевості, які стали місцем події, слід правильно вказувати предмет огляду (приміщення, місцевість) та правильно відображати назву процесуальної дії, що проводиться (протокол огляду приміщення, протокол огляду місцевості), оскільки саме такі об'єкти визначені в КПК України як об'єкти огляду — відповідної слідчої (розшукової) дії. Те, що такі об'єкти стали місцем події, ніяким чином не змінює їх сутності, що відмежовує їх від інших виділених законодавцем об'єктів огляду, а лише наділяє суб'єкта огляду повноваженнями оглянути такі об'єкти невідкладно, до здійснення певних визначених процесуальних процедур.

Необхідно зазначити, що належне розуміння об'єкту огляду як виду пізнавальної діяльності важливо не лише з точки зору складання належних процесуальних документів, а й обумовлює відповідні методи огляду місця події (концентричний, ексцентричний, фронтальний), обрання яких відноситься до компетенції суб'єкта проведення огляду місця події та залежить від сукупності різних факторів, як то: вид та механізм правопорушення, локалізація слідової інформації, характер матеріального середовища, наявність технічних засобів, професійна компетентність суб'єкта проведення огляду тощо.

Під час огляду місця події оглядаються не лише самі приміщення та місцевість, але також їх вміст — матеріальні об'єкти, які наявні на

визначеній частині матеріального середовища, що можуть становити самостійні об'єкти огляду: труп, речі, документи, комп'ютерні дані. Такі об'єкти, відповідно до визначеного КПК України порядку, можуть оглядатися як під час огляду місця події, так і окремо від нього. Усвідомлення природи та сутності об'єктів, що оглядаються, важливе не лише з точки зору прийомів, засобів та методів пізнавальної діяльності, спрямованої на них, але й з точки зору забезпечення належної процесуальної процедури, що, в свою чергу, виступатиме гарантом належності та допустимості зібраних доказів.

Так, якщо згідно положень ст. 238 КПК України разом з оглядом місця події проводиться огляд трупа, то обов'язковим учасником такого огляду повинен бути спеціаліст: судово-медичний експерт або лікар, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. Проведений нами раніше аналіз норм КПК України, а також відомчих та міжвідомчих нормативно-правових актів, що регламентують діяльність учасників огляду трупа, дозволяє констатувати відсутність чіткого розділення повноважень працівників правоохоронних органів та працівників закладів Міністерства охорони здоров'я України щодо роботи з будь-якою доказовою інформацією під час огляду трупа, що призводить до грубих помилок та втрати доказів (наприклад, дактилоскопіювання трупа під час огляду місця події; відібрання з трупу будь-яких зразків біологічного походження (кісткових тканин, нігтьових пластин, волосся) тощо) [6, с. 27]. Задля недопущення помилок, що призводять до незворотної втрати доказів під час огляду трупа на місці події, наголошуємо на необхідності не лише забезпечення складу всіх учасників цієї процесуальної дії, але й неухильного дотримання розроблених рекомендацій [6, с. 27-28]. Так, необхідно уникати застосування руйнівних методів при огляді трупа та не проводити дактилоскопіювання, відділення від нього будь-яких зразків, змивів тощо *до проведення судово-медичної експертизи*. При цьому будь-які маніпуляції з трупом на місці події доручати виключно спеціалісту, який має фахові знання в галузі медицини — судово-медичному експерту або лікарю.

Також під час огляду місця події може виникати необхідність в огляді комп'ютерних даних, які являють собою самостійний об'єкт огляду. Не вдаючись в межах даного дослідження до об'єктивного сумніву щодо можливості власне пізнання суб'єктом огляду комп'ютерних даних (зафіксованих у цифровій формі) в ході огляду як слідчої (розшукової) дії [9, с. 36], цілком логічним вбачаємо за необхідне *обов'язково збирати (копіювати) комп'ютерні дані під час їх огляду.* В такому випадку, вбачаємо за необхідне акцентувати увагу суб'єктів проведення огляду на необхідності залучення спеціаліста, оскільки відповідно до ст. 99 КПК України лише копії комп'ютерних даних, виготовлені слідчим, *прокурором із залученням спеціаліста,* визнаються судом як *оригінал документа*. Отже, виготовлення копії комп'ютерних даних без залучення спеціаліста створює потенційну загрозу збирання неналежних та недопустимих доказів. Щодо кваліфікації такого спеціаліста, наполягаємо на доцільності залучення фахівця в галузі комп'ютерних технологій [10, с. 130].

Залучаючи спеціаліста до огляду місця події, важливо розуміти значущість його діяльності по виявленню та збиранню доказів, особливо, коли спеціаліст є обов'язковим учасником. Це дозволить не лише не втратити його показання, але й правильно зафіксувати результати його діяльності, які займуть своє місце в системі зібраних доказів.

З урахуванням того, що спеціаліст залучається до кримінального провадження лише в межах певної процесуальної дії (в нашому випадку, огляду місця події), в проведенні якої він бере участь, це унеможливлює отримання від нього будь-яких показань сторонами кримінального провадження поза межами цієї процесуальної дії. Тому ми наполягаємо на висловленій раніше позиції, заснованій на аналізі передбачених КПК України видів фіксації діяльності спеціаліста в кримінальному провадженні, що « ... *найбільш доцільною та процесуально спроможною формою оформлення результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження (окрім фіксації його участі у протоколі процесуальної дії) є отримання письмового пояснення спеціаліста та долучення його до матеріалів провадження як додатку до протоколу відповідної процесуальної дії*» [11, с. 203].

Так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії, можуть бути додатками до протоколу. Додаток до протоколу, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України, є документом, документ — процесуальне джерело доказів відповідно до ст. 84 КПК України. Отже, фактичні дані, що містяться у письмовому пояснені спеціаліста, який брав участь у відповідній процесуальній дії, долученому до протоколу як додаток, є доказами.

Наступним важливим аспектом проведення огляду місця події, що, на наш погляд, здатний забезпечити максимальне виявлення та збирання доказів, є розуміння суб'єктом проведення огляду існування мікросвіту та, відповідно, мікрооб'єктів. Нажаль, за загальноприйнятою слідчою практикою, в тому числі й через недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення органів досудового розслідування, проведення огляду місця події, в більшості випадків, обмежується дослідженням макрорівня відповідного приміщення чи місцевості та їх матеріального вмісту.

В той час як мікрорівень відповідного матеріального середовища є також інформативним та доступним для пізнання як під час проведення огляду місця події, так і в ході подальших експертних досліджень виявлених об'єктів. До того ж нерідко саме мікрорівень є більш інформативним, оскільки не контролюється правопорушником. Однак, вимушені констатувати, що здебільшого під час проведення огляду місця події суб'єкт проведення налаштований виключно на пізнання макрорівня і відповідним чином організовує та реалізує проведення огляду місця події, що призводить до незворотної втрати мікрооб'єктів (слідів, речовин, часток) та позбавляє сторону обвинувачення можливості збирання прямих доказів.

З урахуванням зазначеного, відповідна послідовність пізнавальної діяльності суб'єкта проведення огляду місця події повинна знаходити своє відображення в організаційно-тактичній складовій діяльності всіх учасників огляду відповідного приміщення та місцевості: спочатку досліджується мікрорівень матеріального середовища, а лише після цього — макрорівень.

Також нерідко до втрати доказів під час проведення огляду місця події призводить налаштованість суб'єкта проведення огляду на вирішення виключно ідентифікаційних завдань: ототожнення об'єкту (особи, знаряддя, транспортного засобу тощо), що залишив сліди-відображення в матеріальному середовищі. Така налаштованість призводить до вибірковості як самої пізнавальної діяльності суб'єкта огляду, так і діяльності по вилученню інформації з матеріального середовища та долучення її до матеріалів кримінального провадження. Що, в свою чергу, призводить до втрати доказів, які дозволяють встановити механізм події правопорушення (вирішити неідентифікаційні (діагностичні, ситуаційні) завдання розслідування). Наприклад, нерідко, в ході огляду місця події до протоколу огляду не долучаються сліди папілярних візерунків, які по результатах попереднього дослідження залученого спеціаліста є непридатними для встановлення по них особи, що їх залишила. В той же час по таких слідах можна встановити механізм їх утворення, який пов'язаний з механізмом вчинення кримінального правопорушення, або, наприклад, виключити причетність особи до утворення даного сліду тощо.

Дотримання стадійності проведення огляду місця події, на наш погляд, також є важливою умовою, що гарантує максимальне виявлення та збирання доказів під час огляду місця події. Так, криміналістичні рекомендації, спрямовані на забезпечення ефективності досягнення мети огляду місця події, виділяють статичну та динамічну стадії пізнання матеріального середовища, що містить в собі сліди кримінального правопорушення [12, с. 417-418]. Під час статичної стадії огляд місця події проводиться без порушення місця розташування матеріальних об'єктів, що наявні в матеріальному середовищі, яке досліджується. Динамічна стадія огляду місця події передбачає пізнання матеріального середовища та його вмісту з можливістю порушення матеріальної обстановки та відділення об'єктів від матеріального середовища, складовою якого вони є. Причому, з урахуванням розроблених криміналістичних рекомендацій, неприпустимо порушувати послідовність стадій огляду місця події та скорочувати обсяг огляду в межах певної стадії.

Дотримання проаналізованої стадійності огляду місця події забезпечує повне та об'єктивне сприйняття суб'єктом огляду існуючих причинно-наслідкових зав'язків між об'єктами матеріального середовища, пов'язаними в єдине ціле — місце події, та механізмом вчинення кримінального правопорушення. Порушення зазначеної стадійності огляду місця події призводить до незворотної втрати можливості встановлення та дослідження причинно-наслідкових зав'язків, й, відповідно,

ускладнює (а іноді унеможливлює) встановлення істини в кримінальному провадженні.

В той же час, суб'єкту проведення огляду місця події необхідно пам'ятати, що завданням огляду є не лише збирання доказів, але й зіставлення їх між собою та механізмом події правопорушення, тобто виявлення «негативних обставин» — наявних чи відсутніх матеріальних слідів, що не відповідають механізму події, яка нібито мала місце [13, с. 339]. Ігнорування цього завдання під час дослідження матеріального середовища в ході огляду місця події призводить не лише до втрати доказів, але й до висунення та відпрацювання помилкових (необґрунтованих) версій, які не враховують всього обсягу фактичних даних та спрямовують розслідування в хибному напрямку, віддаляючи суб'єкта розслідування від встановлення істини.

Огляд місця події закінчується складанням протоколу. Це передбачає не лише вербальну фіксацію ходу та результатів проведення дослідження матеріального середовища, що містить в собі сліди кримінального правопорушення, але й долучення всіх додатків до нього відповідно до порядку, визначеного в ст. 105 КПК України. Так, додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків. При цьому, слід мати на увазі, що відповідно до виробленої правової позиції суду «положення ч. 3 ст. 105 КПК не вимагають, щоб додатки до протоколів були засвідчені підписами всіх перелічених у цій нормі суб'єктів. За змістом цієї статті, додаток до протоколу має бути засвідчений одним з перелічених у цій статті суб'єктів. Також не виключається можливість засвідчення додатка кількома суб'єктами з перелічених у цій статті» [14]. Але, вважаємо за необхідне зазначити, що, не дивлячись на наявну правову позицію суду, ми наполягаємо на важливості засвідчення додатків до протоколу процесуальної дії всіма її учасниками. Саме такий підхід до оформлення додатків до протоколу процесуальної дії робить неможливим незаконні маніпуляції будь-кого з об'єктами, долученими до матеріалів кримінального провадження, а в інших випадках така можливість допускається, що може стати спокусою для осіб, що мають доступ до таких об'єктів. Вважаємо також, що подібні тлумачення кримінальних процесуальних норм (які потенційно створюють умови для зловживання службовим становищем для уповноважених осіб), викладені у правових позиціях суду, стають можливими в результаті порушення правил юридичної техніки при укладанні норм діючого КПК України, про що ми вже неодноразово зазначали раніше [15, с. 38]. До того жхочемо звернути увагу на вимогу щодо упакування додатків для протоколу з метою надійного збереження. Так, законодавець не робить виключення для будь-яких додатків до протоколу щодо необхідності упакування, тому, акцентуємо увагу, що всі без виключення додатки до протоколу огляду місця події (в тому числі плани, схеми, ілюстративні таблиці) повинні бути упаковані відповідним

чином: упакування повинно забезпечити неможливість доступу до них сторонніх осіб та збереженість для подальшого експертного дослідження з урахуванням природи додатку.

Нерідко оформлення та упакування додатків до протоколу по результатах огляду місця події потребують додаткового часу, або інших умов: кабінет з засобами оргтехніки для роздруківки ілюстративної таблиці; обладнання для здійснення експрес-аналізу речовини тощо. В таких випадках для правильної організації діяльності всіх учасників огляду та належного оформлення процесуальних документів слід керуватися положеннями ч. 2 ст. 106 КПК України, відповідно до якої до складу слідчої (розшукової) дії входять також дії щодо належного упакування речей і документів та інші дії, що мають значення для перевірки результатів процесуальної дії.

Також необхідно пам'ятати, що протокол слідчої (розшукової) дії та всі додатки до нього відповідно до ст. 99 КПК України є документами — процесуальними джерелами доказів, а всі фактичні дані, що містяться в протоколі — доказами. Тому слід дуже чітко формулювати всі описові конструкції в протоколі огляду приміщення чи місцевості, які виступають місцем події, використовувати визначені стандарти для фіксації розмірних характеристик об'єктів, виключити припущення та судження, а також показання з чужих слів. Також важливо, щоб текст протоколу був написаний розбірливим почерком (якщо протокол складається скоропису), що забезпечить однакове сприйняття його змісту всіма особами, що з ним ознайомлюються. В противному випадку суб'єкт проведення огляду ризикує втратити сам протокол як належний доказ і, відповідно, всі додатки до нього.

Важливим аспектом з точки зору збереження всіх доказів, отриманих в ході огляду приміщення, місцевості, що стали місцем події, є розуміння суб'єктом проведення такого огляду процесуального статусу об'єктів, вилучених в ході огляду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 168 КПК України речі, документи, гроші тощо, вилучені в ході огляду, є *тимчасово вилученим майном*. І, якщо відповідно до ч. 5 ст. 171 КПК України слідчий, прокурор не пізніше наступного робочого дня не звернеться до суду з клопотанням про накладення арешту на таке вилучене майно, то майно має бути негайно повернуто особі, у якої його було вилучено. Отже, для забезпечення збереження об'єктів, вилучених під час огляду місця події, та можливості використання їх як доказів в кримінальному провадженні, обов'язково по результатах огляду повинен слідувати наступний крок суб'єкта проведення огляду — звернення з клопотанням про накладення арешту (вжиття заходів забезпечення кримінального провадження). Лише такий порядок гарантуватиме збереженість зібраних доказів, а не винесення постанови слідчого, прокурора про визнання вилучених об'єктів речовими доказами (чим нерідко обмежуються працівники органів досудового розслідування).

Безсумнівно, що зроблені нами акценти на окремих процесуальних та криміналістичних аспектах огляду місця події як засобу збирання

доказів не охоплюють всіх проблемних ситуацій, з якими стикаються працівники органів досудового розслідування при проведенні цієї процесуальної дії, і які призводять до втрати доказів або створення потенційних загроз для цього. По узагальненому досвіду спілкування зі слідчими та дізнавачами Національної поліції України (курси підвищення кваліфікації) та аналізу актуальної судової практики ми охопили своєю увагою найбільш розповсюджені помилки різного характеру (логічного, методичного, організаційного), яких припускаються суб'єкти проведення огляду місця події, та запропонували робочі алгоритми для уникнення таких помилок на етапі проведення огляду місця події, результати якого нерідко визначають ефективність всього розслідування кримінального правопорушення, а отже мають виняткову значущість для доказування. Врахування запропонованих алгоритмів під час проведення огляду місця події (поряд з дотриманням визначеного КПК України порядку та розроблених криміналістичних рекомендацій) гарантуватиме суб'єктам проведення огляду максимально ефективне виявлення та збирання належних і допустимих доказів.

Висновки. Огляд місця події, як різновид огляду — слідчої (розшукової) дії, — є важливим засобом збирання доказів у кримінальному провадженні. Збирання належних і допустимих доказів під час проведення огляду місця події забезпечується, в першу чергу, безумовним дотриманням порядку їх збирання, визначеним КПК України. Але, в той же час, сама можливість виявлення доказів під час огляду місця події та подальшого їх збереження і використання в кримінальному провадженні напряму залежить від професійної компетентності суб'єктів проведення огляду, розуміння ними природи та сутності речей взагалі та правових явищ і категорій зокрема, використання в роботі напрацювань криміналістики, а також ефективного організаційного підходу до пізнавальної діяльності під час огляду місця події.

Врахування запропонованих алгоритмів під час огляду місця події гарантуватиме суб'єктам проведення огляду мінімізацію помилок різного характеру, що призводять до втрати доказів. Отже, запропоновані алгоритми слугуватимуть науковим інструментарієм, застосування якого наближатиме суб'єктів до ефективного досягнення мети огляду місця події у вигляді отриманих належних і допустимих доказів.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

References

Criminal Procedural Code of Ukraine from 13.04.2012. No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

2. Корж, В. П. (2018). Огляд місця події: процесуальні особливості, криміналістичні рекомендації. Науко-практичний посібник для слідчих, прокурорів, поліцейських патрульної та кримінальної поліції.
Korzh, V. P. (2018). Inspection of the scene: procedural features, forensic recommendations. A scientific and practical guide for investigators, prosecutors, patrol and criminal police officers [in Ukrainian].

3. Біленчук, П., Кофанов, А., Кобилянський, О., Скільська, Л. (2019). Криміналістичне документування огляду місця події: методи, засоби, технології.
Bilenchuk, P., Kofanov, A., Kobylanskyi, O., Skilska, L. (2019). Forensic documentation of the inspection of the scene: methods, means, technologies [in Ukrainian].

4. Пиріг, І. В. (2019). Організація і тактика проведення огляду місця події в сучасних умовах розвитку науки і техніки. *Криміналістичний вісник*. № 32 (2). С. 30—37. DOI: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-30.
Pyrig, I. V. (2019). Organization and tactics of conducting an inspection of the scene of the event in modern conditions of the development of science and technology. *Forensic Bulletin*. No. 32 (2). Pp. 30—37. DOI: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-30 [in Ukrainian].

5. Тетерятник, Г. К. (2022). Проведення огляду міся події в умовах надзвичайних правових режимів. *Право і суспільство*. № 3. С. 233—239. DOI: 10.32842/2078-3736/2022.3.36.
Teteryatnik, G. K. (2022). Conducting a review of the mission of the event in the conditions of emergency legal regimes. *Law and society*. No. 3. Pp. 233—239. DOI: 10.32842/2078-3736/2022.3.36 [in Ukrainian].

6. Антонюк, П. Є. (2018). Окремі питання взаємодії підрозділів Національної поліції України під час проведення огляду місця події за фактом смерті людини. *Криміналістичний вісник*. № 1 (29). С. 23—28.
Antoniuk, P. Ye. (2018). Some issues of interaction of units of the National Police of Ukraine during the investigation of the scene of the death of a person. *Forensic Bulletin*. No. 1 (29). Pp. 23—28 [in Ukrainian].

7. Тимчишин, А. М. (2023). Особливості використання спеціальних знань під час огляду міся події. *Juris Europensis Scientia*. № 1. С. 147—152. DOI: 10.32782/chern.v1.2023.28.
Tymchyshyn, A. M. (2023). Peculiarities of the use of special knowledge during the review of the mission of the event. *Juris Europensis Scientia*. No. 1. Pp. 147—152. DOI: 10.32782/chern.v1.2023.28 [in Ukrainian].

8. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21.03.2019 у справі № 127/12150/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний вебпортал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80681509 (дата звернення: 13.01.2024)
Resolution of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of March 21, 2019 in case No. 127/12150/16-k. Unified state register of court decisions: official web portal. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80681509 (access date: 13.01.2024) [in Ukrainian].

9. Антонюк П., Кахнич К. (2022). Комп'ютерні дані як об'єкт огляду в кримінальному провадженні: проблемні аспекти. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*. Засідання № 5 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції. С. 34—37.

Antoniuk, P., Kahnich, K. (2022). Computer data as an object of review in criminal proceedings: problematic aspects. *Current issues of improving forensic and law enforcement activities.* Session No. 5 of the ongoing International Scientific and Practical Conference. Pp. 34—37 [in Ukrainian].

10. Антонюк П., Кахник К., Улещенко О. (2023). Огляд комп'ютерних даних: криміналістичні рекомендації. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*. Засідання № 6 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції. С. 128—131.

Antonyuk, P., Kahnyk, K., Uleshchenko, O. (2023). Computer Data Review: Forensic Guidelines. *Current issues of improving forensic and law enforcement activities*. Session No. 6 of the ongoing International Scientific and Practical Conference. Pp. 128—131 [in Ukrainian].

11. Антонюк, П. Є., Волошин, О. Г., Сорока, І. В. (2023). Види фіксації залучення спеціаліста до кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* № 77 (2). С. 199—204. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.77.2.34.

Antonyuk, P. Ye., Voloshyn, O. G., Soroka, I. V. (2023). Types of fixing the involvement of a specialist in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. LAW Series*. No. 77 (2). Pp. 199—204. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.77.2.34 [in Ukrainian].

12. Арешонков В. В., Антонюк П. Є., Антощук А. О., Атаманчук В. М., Вакулик О. О. та ін. (2020). Криміналістика : підручник. Київ. 752 с.

Areshonkov, V. V., Antonyuk, P. E., Antoshchuk, A. O., Atamanchuk, V. M., Vakulyk, O. O., et al. (2020). Forensics : a textbook. Kyiv. 752 p. [in Ukrainian].

13. Салтевський М. В. (2008). Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник. Київ. 588 с.

Saltevskyi, M. V. (2008). Forensics (in modern form) : Textbook. Kyiv. 588 p. [in Ukrainian].

14. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 01.11.2023 у справі № 347/222/21 (провадження № 51-5145км23). Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний веб-портал. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726892 (дата звернення: 14.01.2024).

Resolution of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Supreme Court of Justice dated November 1, 2023 in case No. 347/222/21 (proceedings No. 51-5145km23). Unified state register of court decisions: official web portal. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726892. (access date: 14.01.2024). [in Ukrainian].

15. Гуцалюк, М. В., Антонюк, П. Є. (2021) Щодо сутності електронної (цифрової) інформації як джерела доказів у кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. № 33 (1). С. 37—49. DOI: 10.37025/1992-4437/2020-33-1-37.

Hutsaliuk, M. V., Antoniuk, P. Ye. (2021). The essence of digital information as a source of evidence in criminal proceedings. *Forensic Bulletin*. No. 1 (33). Pp. 37—49. DOI: 10.37025/1992-4437/2020-33-1-37 [in Ukrainian].

Crime scene investigation as a way of collecting evidence: procedural and forensic aspects

P. Antoniuk, O. Voloshin, I. Soroka, M. Chorny

The article reveals the importance of crime scene investigation as a way of collecting evidence in criminal proceedings. Based on the analysis of evidence and judicial practice, some procedural aspects of crime scene investigation are considered, ignoring which leads to the loss of evidence or creates the threat of collecting improper evidence. The emphasis is placed on errors of a logical and methodical nature that are made by the subjects of the crime scene investigation, which makes it impossible to actually identify certain factual data during this procedural action and use them as evidence. Scientific tools are proposed in the form of well-founded algorithms for subjects of crime scene investigations, aimed at avoiding the analyzed errors. The position is defended that the use of the proposed tools will bring subjects closer to effectively achieving the purpose of crime scene investigation in the form of collected proper and admissible evidence.

Keywords: investigation; crime scene; written explanation of a specialist; annex to the protocol; evidence; examination of the corpse; computer data; cognitive activity.

⇒ Антонюк, П. Є., Волошин, О. Г., Сорока, І. В., Чорний, М. В. (2024). Огляд місця події як засіб збирання доказів: процесуальні та криміналістичні аспекти. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 163—175. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.15.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.16
УДК 343.1+343.98

Олег Вячеславович Баулін

Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу наукової та нормативно-методичної діяльності лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-7858-1955, e-mail: baulin_ov@ukr.net

Особливості проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану

У статті розкриваються особливості проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та в умовах воєнного стану. Відзначається важливість як процесуальних і криміналістичних аспектів, так і організаційного, технічного, інформаційного забезпечення проведення такого огляду, а також гарантій безпеки його учасників. Запропоновані рекомендації для підвищення ефективності проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *доказ*; *досудове розслідування*; *кримінальне провадження*; *огляд місця події*; *прокурор*; *протокол огляду місця події*; *слідча група*; *слідча дія*; *слідчий*.

Постановка проблеми. Усім, хто практикує у сфері кримінальної юстиції, відомо, що від ефективності і результатів огляду місця події залежать перспективи доведення в суді переважної більшості юридично значущих обставин, які підлягають обов'язковому встановленню у кримінальному провадженні (час, місце і спосіб вчинення кримінального правопорушення, завдана ним матеріальна шкода, винуватість осіб, які його вчинили, тощо). Ефективність і результативність огляду місця події завжди забезпечується завдяки дотримання тими, хто його проводить, вимог закону і виконання криміналістичних рекомендацій. Особливо актуальним це стає у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану, оскільки помилки сторони обвинувачення, яка зобов'язана збирати докази вчинення кримінального правопорушення і є відповідальною за їхню якість (належність, допустимість, достовірність і достатність), під час проведення огляду місця події можуть унеможливити притягнення до кримінальної відповідальності, хто їх дійсно заслуговує та їх покарання. На жаль, сучасна слідча практика насичена прикладами формального проведення оглядів місця події, що обумовлено як недостатністю

у слідчих і прокурорів досвіду проведення оглядів місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану, так і наукових публікацій, в яких висвітлюються проблеми воєнно-польової криміналістики та організації проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі й огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання процесуального регулювання, організаційного і криміналістичного забезпечення огляду місця події, розглядали у своїх працях Ю. П. Аленін, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, А. В. Іщенко, О. В. Капліна, В. П. Колмаков, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'янчиков, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, М. Є. Шумило та інші відомі науковці. Проблеми проведення огляду місця події у зв'язку із розслідуванням воєнних злочинів, техногенних катастроф та надзвичайних ситуацій досліджували і висвітлювали у своїх наукових працях В. І. Бояров, О. М. Дуфенюк, І. М. Твердохліб, В. М. Шевчук та ін.

Мета дослідження. Розкрити особливості проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану та сформулювати рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності такого огляду.

Викладення основного матеріалу. Огляд місця події як невідкладна слідча (розшукова) дія проводиться відповідно до вимог ст. 13, ч. 3 ст. 213, ст. 237 та деяких інших положень Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі — *КПК України*) з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення. Принциповими для кожного такого огляду є положення криміналістичної тактики про своєчасність, об'єктивність, повноту, планомірність, активність, обов'язкове застосування спеціальних знань і різних методів пізнання тощо. Від ефективності і результатів огляду місця події залежать перспективи встановлення переважної більшості юридично значущих обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні (час, місце і спосіб вчинення кримінального правопорушення, завдана ним матеріальна шкода, винуватість осіб, які його вчинили, тощо).

Починаючи розгляд під місцем події розуміється не лише якась виокремлена уповноваженими особами — слідчим чи прокурором (за природними, штучними чи умовними суб'єктивно визначеними критеріями) ділянка місцевості, будівлі чи приміщення для проведення огляду місце вчинення кримінального правопорушення, таким місцем може бути місце, на якому були знайдені якісь об'єкти (предмети, речі), що стосуються кримінального правопорушення.

Структура будь-якого огляду традиційно складається з трьох основних етапів: підготовчого, робочого (дослідницького) і заключного (завершального). Кожний із вказаних етапів також структурується. Зокрема, тактика підготовки до огляду місця події включає дві стадії: 1) підготовчі дії до виїзду на місце події; 2) підготовчі дії на місці події до початку самого огляду.

До виїзду на місце події тому, хто його проводить (слідчому, прокурору), необхідно:

а) з'ясувати дані про джерело і зміст інформації про кримінальне правопорушення, його характер і місце вчинення; наявність потерпілих і їхній стан, вжиття заходів щодо надання їм медичної допомоги та усунення інших небезпечних для оточуючих наслідків кримінального правопорушення тощо;

б) вжити заходів (в межах взаємодії з іншими органами державної влади і місцевого самоврядування) щодо охорони місця події і встановлення осіб, які причетні до неї (потерпілих, очевидців та ін.);

в) визначити учасників огляду і забезпечити їх екіпіровку (за необхідності) прибуття на місце його проведення до його початку, а також їх безпеку (під час надзвичайної ситуації це може здійснюватися лише у взаємодії з керівництвом органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а в умовах воєнного стану та близькості лінії зіткнення з ворогом — також із командуванням військових частин Збройних Сил України або інших військових формувань України за участі груп прикриття, посилених бронетехнікою);

г) перевірити наявність техніко-криміналістичних та інших засобів (особливо відео фіксації), потрібних (залежно від місця, умов та інших факторів слідчої ситуації) для ефективного проведення огляду.

По прибуттю на місце події той, хто його проводить (слідчий, прокурор), повинен:

а) перевірити виконання завдань і врахувати результати, досягнуті в ході попередньої підготовчої стадії;

б) вжити (за необхідності) заходів щодо надання медичної допомоги потерпілим та усунення інших небезпечних наслідків кримінального правопорушення (наприклад, вибухонебезпечних предметів), додаткових заходів щодо охорони місця події та зберігання на ньому у непорушному стані об'єктів і слідів та усунення з нього сторонніх осіб;

в) встановити характер події, її учасників (потерпілих, очевидців, можливих злочинців) та з'ясувати, які зміни в обстановці місця події сталися з моменту вчинення чи виявлення кримінального правопорушення до моменту прибуття на нього учасників огляду;

г) визначити межі і об'єкти огляду, маршрут руху учасників огляду, роль кожного з них, роз'яснити їм процесуальні права і обов'язки, сутність даної слідчої (розшукової) дії, забезпечити безпеку при проведенні огляду тощо.

Наступний робочий (дослідницький) етап огляду спрямований на з'ясування обставин події, що сталася, на виявлення і фіксацію слідів кримінального правопорушення на місці події.

Він має також дві стадії: загальну і детальну.

Ціллю *загальної стадії* є загальне ознайомлення з ситуацією і умовами, в яких буде проводитись огляд, вивчення обстановки місця події в цілому, отримання уявлення про характер і масштаби події, що

сталася. На цій стадії слідчий встановлює (або уточнює) характер і межі місця події; отримує загальне уявлення про обстановку місця події; визначає вихідний пункт (вихідну точку) для початку огляду і послідовність його проведення; визначає об'єкти, пов'язані причинно-наслідковим зв'язком із кримінальним правопорушенням, вживає заходи до їх зберігання для подальшого більш детального дослідження; здійснює необхідні вимірювання, фіксує місцезнаходження вказаних об'єктів і виявлених слідів, досліджує їх зовнішній вид і стан; веде чорнові записи (нотатки, диктує на засоби аудіо-відео фіксації власні коментарі) для подальшого формування протоколу огляду та складає чорнові схеми і плани; забезпечує здійснення орієнтуючої, оглядової, панорамної, вузлової фотозйомки (відеозапису).

Послідовність огляду залежить від характеру обстановки і умов огляду. Під час огляду не можна залишати без уваги жодної частини будівлі або приміщення чи ділянки місцевості, жодного об'єкта чи сліду, що може мати значення для кримінального провадження. Максимальна результативність огляду досягається суцільним оглядом місця події, який може здійснюватися концентричним (за спіраллю від периферії місця події до його центру), ексцентричним (від центра місця події до його периферії) або фронтальним способом (лінійний огляд за секторами або квадратами від одної їхньої межі до іншої).

Залежно від слідчої ситуації також обирається для використання об'єктивний (коли місце події оглядається повністю з усіма об'єктами, предметами і слідами, наявними на ньому, без будь-якої вибірковості) або суб'єктивний спосіб огляду (коли слідчий рухається на місці події за уявним розвитком кримінально караних дій та їх наслідками й шляхом руху злочинця, оглядаючи об'єкти і предмети, які розташовані на цьому шляху).

На загальній стадії слідчий (прокурор) оглядає місце події в тому вигляді, як воно є на момент його прибуття, об'єкти і предмети оглядаються без торкання до них, без зміни їх положення, у статичному стані.

По завершені загальної стадії огляду місця події починається стадія детального (динамічна стадія) огляду цього місця, під час якої проводиться ретельне дослідження усіх виявлених на загальній стадії огляду об'єктів, предметів і слідів для виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення. На цій стадії огляду виявлені об'єкти і предмети можна брати у руки, зрушувати з місця, перегортати та розглядати з усіх сторін.

На стадії *детального огляду* місця події слідчий встановлює належність окремих об'єктів, предметів і слідів як речових доказів у даному кримінальному провадженні, забезпечує проведення їхньої детальних фотозйомки та відеозапису, досліджує їх на предмет виявлення індивідуальних ознак і пошуку наявних на них слідів; фіксує негативні обставини, тобто обставини, що суперечать загальному уявленню про механізм події; проводить окремі дослідницькі дії для встановлення певних властивостей обстановки місця події; забезпечує застосування

техніко-криміналістичних (наявних у слідчій валізі або в мобільній пересувній криміналістичній лабораторії) та інших засобів, що дозволяють підвищити можливості виявлення слідів та їх фіксації у тому вигляді, в якому вони придатні для подальших експертних досліджень.

На останньому (заключному) етапі складається протокол огляду місця події, оформлюються і приєднуються до нього додатки (письмові пояснення спеціалістів; аудіо-, відеозапис, фототаблиці; схеми, зліпки; носії комп'ютерної інформації тощо, як це передбачено ст. 104—107 КПК України).

Якщо під час огляду місця події були вилучені предмети і документи, то сторона обвинувачення повинна виконати вимоги ст. 100 КПК України та затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 № 1104 «Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України» порядку зберігання речових доказів, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження [2]. І про це слідчим і прокурорам не слід забувати.

Слідчий огляд місця події у зв'язку із розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинених внаслідок ведення російськими військами агресивної війни проти України, миру та людяності, в умовах воєнного стану передбачає здійснення діяльності у декількох напрямах:

1) забезпечення процесуальних і криміналістичних аспектів,
2) організаційне, технічне та інформаційне забезпечення,
3) забезпечення безпеки учасників огляду.

Усі ці аспекти між собою органічно тісно пов'язані та здійснюють взаємний вплив один на одного й тому, акцентуючи увагу на процесуальних і криміналістичних аспектах, не обійтися без згадування інших.

Під час розслідування злочинів зазначеної категорії потрібно враховувати ряд специфічних факторів:

Коли кримінальне провадження пов'язане із вибухом, масштабними руйнуваннями, великою кількістю постраждалих, то воно стає непосильним для одного слідчого і прокурора-процесуального керівника, й потребує створення потужних слідчих, слідчо-оперативних груп, що діятимуть під процесуальним керівництвом групи прокурорів.

І огляд місця події у такому провадженні одразу має здійснювати слідча група (далі — *СГ*) або міжвідомча слідча група (далі — *МСГ*) на чолі зі старшим слідчим й за відповідного процесуального керівництва старшого групи прокурорів. Склад групи 3-5 слідчих, можливо й більше, залежно від ситуації. Великі слідчі групи, МСГ, слідчо-оперативні групи (далі — *СОГ*) для нормального функціонування повинні мати власну структуру: штаб, аналітичний підрозділ (інформаційний центр), криміналістична група, окремі слідчі групи (підгрупи) для відпрацювання певних напрямків (ділянок, об'єктів, епізодів), група забезпечення (дислокація, охорона і безпека, транспорт, побут, харчування, медичне

обслуговування). Відомі слідчій практиці часів СРСР 1987—1990-х рр. випадки тиску на слідчих, збройних нападів на членів СОГ та їх отруєння в закладах харчування, підпалів і підтоплень приміщень, в яких зберігаються процесуальні та службові документи.

Ускладнення, пов'язані із впливом соціально-економічної ситуації, певним протистоянням постраждалого місцевого населення і місцевою владою, впливом опозиційних місцевій владі політичних груп, активною діяльністю медіа і окремих впливових осіб, що намагаються набрати певних дивідендів на піарі.

Можливі певні непорозуміння і протиріччя у стосунках із керівництвом державних і місцевих органів влади, а в окремих випадках — відкрита (до саботажу у допомозі) чи прихована протидія з боку окремих керівників державних і місцевих органів влади, які побоюються притягнення їх до різних видів юридичної відповідальності за певні прорахунки в своїй службовій діяльності, якими скористався ворог. Йдеться про надання зазначеними керівниками (й переважно із благих намірів) пріоритету найшвидшому усуненню негативних наслідків злочинних дій окупантів — ліквідація наслідків вибуху, прибирання території, ремонт трубопроводу або електромереж, поновлення комунікацій, руху транспорту, відновлення постачання тощо. Можливість для проведення слідчих оглядів надається з подачі таких зацікавлених осіб тоді, коли обстановка місця події є далекою від первинної і значна частина слідів злочину та речових доказів втрачена. До того вони іноді керують або беруть участь у різних комісіях, службових розслідуваннях чи перевірках відомчого характеру, які проходять паралельно досудовому розслідуванню, іноді випереджають його та формують документальну базу для певного впливу на результати досудового розслідування. І це треба враховувати, оскільки з одного боку такі паралельні розслідування є формально законними і необхідними, дуже корисними, якщо вони проводяться об'єктивно і на належному фаховому рівні, але з іншого боку вони здатні ускладнити органу досудового розслідування встановлення істини у кримінальному провадженні, якщо здійснюються вони неправильно. Тому рекомендується вживати заходи для певного контролю за станом таких розслідувань, взаємодіяти з фахівцями, які проводять відомчі розслідування чи службові перевірки. Іноді до складу СГ, СОГ не бажано включати (особливо «з допуском до важливих даних») працівників місцевих правоохоронних органів, оскільки вони через залежність від місцевої влади, опозиційних їй сил можуть виявлятися шкідливими для інтересів слідства інформаторами і «особами небажаного впливу» на інших членів СГ.

Особливість огляду місця події у таких провадженнях — масштабність, необхідність використання гелікоптерів, застосування криміналістичних дронів та спеціальної техніки, яка забезпечує безперервний і якісний відеозапис. При цьому, потрібно забезпечити як безпеку учасників огляду (погодження з воєнною адміністрацією і командуванням

військ, взаємодія з ними, наявність груп прикриття тощо), так і збереження результатів застосування даних технічних засобів. Відомим є приклад [3], коли спроба огляду зруйнованого реактора ЧАЕС у квітні 1986 р. через відсутність своєчасної достовірної інформації про радіаційну обстановку на місці огляду призвела до втрати спеціального автомобіля — криміналістичної лабораторії, що була забруднена радіаційним випромінюванням настільки, що не підлягала очищенню і стала з усією «начинкою» й матеріалами небезпечною для життя і здоров'я кожного, хто до неї наблизиться без спеціального захисту. Тому вона була знищена. У подальшому огляд зруйнованого реактора проводився з гелікоптера із застосуванням засобів відеозапису.

Під час огляду місця події в умовах воєнного стану обов'язковим є залучення спеціалістів (саперів, вибухотехніків, кінологів, криміналістів, лікарів, фахівців з авіаційної медицини, судово-медичних експертів та інших), що залежить від ситуації, яка складається під час досудового розслідування.

Потрібно враховувати режим функціонування окремих об'єктів (органів, підприємств і установ), для цього залучати до участі в огляді представників адміністрації цих об'єктів (керівників режимного підрозділу чи охорони), ознайомлюватися із спеціальним законодавством, статутними документами, які отримуються на підставі ч. 2 ст. 93 КПК. Бажано під час огляду замовити у адміністрації і якнайшвидше отримати документацію на об'єкти (землеустрою, архітектурні плани тощо).

Ускладнює ефективність таких оглядів негативні обставини — це проведення рятувальних робіт, гасіння пожеж, дії з пошуку вибухових пристроїв та інші невідкладні заходи, спрямовані на ліквідацію небезпечних наслідків злочинних дій російських окупантів, оскільки вони призводять до суттєвої зміни первинної обстановки місця події. Тому з часом необхідним стає вилучення матеріалів відеозапису та інших документів, що фіксують проведення робіт із ліквідації таких наслідків, їх огляд, допит осіб, які здійснювали такі роботи, врахування результатів цих дій при призначенні і проведені експертиз.

Висновки. Отже, для забезпечення вимог кримінально-процесуального законодавства та криміналістичних рекомендацій особі, яка здійснює огляд місця події (слідчому, прокурору), з урахуванням обстановки, що склалася у певній місцевості в умовах дії правового режиму воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку із збройною агресією російських військ, належить вирішити завдання, спрямовані на: підбір та залучення учасників огляду; забезпечення можливості використання технічних та інших засобів для пошуку, виявлення та фіксації слідів кримінального правопорушення; належне оформлення результатів огляду; можливість вилучення виявлених під час огляду об'єктів та інших слідів, що містять відомості про обставини кримінального правопорушення.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 12.02.2024).
2. Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 № 1104. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-%D0%BF#n19. (дата звернення: 12.02.2024).
3. Бояров В. І. Розслідування справ, пов'язаних з техногенними катастрофами: особливості початкового етапу. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності :* тези допов. і повідом. наук.-практ. конф. (Київ, 03.04.2009). Київ : Атіка, 2009. С. 74—79.
4. Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 4. С. 369—374. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-4/88 (дата звернення: 12.02.2024).
5. Твердохліб І. М. Особливості тактики огляду місця події в умовах надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 4. С. 135—142.
6. Шевчук В. Сучасні проблеми криміналістики в умовах війни та глобальних загроз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 3 (28). DOI: 10.32353/khrife.3.2022.02 (дата звернення: 12.02.2024).

References

Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

The procedure for storage of material evidence by the prosecution, its sale, technological processing, destruction, expenses related to its storage and forwarding, safety of temporarily seized property during criminal proceedings, was approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 19.11.2012 No. 1104. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-%D0%BF#n19 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

Boyarov, V. I. (2009). Investigation of cases related to technogenic disasters: features of the initial stage. *Principles of Criminal Justice and Their Implementation in Legislative and Law Enforcement Activities :* Abstracts of Reports and Messages of the Scientific and Practical Conference. (Kyiv, April 3, 2009). Kyiv: Atika. Pp. 74—79 [in Ukrainian].

Dufeniuk, O. M. (2022). Investigation of war crimes: logistics, criminalistics and forensic medical issues. *Legal Scientific Electronic Journal*. Iss. 4. Pp. 369—374. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-4/88 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

Tverdokhlib, I. M. (2007). Peculiarities of Tactics of Inspection of the Scene of Accident in the Conditions of Emergency Situations. *Scientific Bulletin of the Kyiv National University of Internal Affairs*. № 4. Pp. 135—142 [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (2022). Modern problems of criminalistics in the conditions of war and global threats. *Theory and Practice of Forensic Examination and Criminalistics*. Iss. 3 (28). DOI: 10.32353/khrife.3.2022.02 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

Features of the inspection of the scene in emergencies and conditions martial law

O. Baulin

The article reveals the features of the inspection of the scene in emergency situations and under martial law. The importance of both procedural and forensic aspects, as well as organizational, technical, information support for such a review, as well as guarantees of the safety of its participants, is noted. Recommendations for improving the efficiency of inspection of the scene in emergency situations and under martial law are proposed. The peculiarity of the inspection of the scene in such proceedings is the scale, the need to use helicopters, the use of forensic drones and special equipment that provides continuous and high-quality video recording. At the same time, it is necessary to ensure both the safety of the participants in the inspection (coordination with the military administration and the command of the troops, interaction with them, the presence of cover groups, etc.) and the preservation of the results of the use of these technical means. During the inspection of the scene under martial law, it is mandatory to involve specialists (sappers, explosives technicians, dog handlers, forensic experts, doctors, aviation medicine specialists, forensic experts and others), which depends on the situation that develops during the pre-trial investigation. The effectiveness of such inspections is complicated by negative circumstances — rescue operations, firefighting, search for explosive devices and other urgent measures aimed at eliminating the dangerous consequences of the criminal actions of the Russian occupiers, as they lead to a significant change in the initial situation of the scene. Therefore, over time, it becomes necessary to seize video recordings and other documents that record the work to eliminate such consequences, their inspection, interrogation of persons who carried out such work, taking into account the results of these actions when appointing and conducting examinations.

Keywords: evidence; pre-trial investigation; criminal proceedings; inspection of the crime scene; prosecutor; crime scene inspection protocol; investigation team; investigative action; investigator.

⇒ Баулін, О. В. (2024). Особливості проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 176—184. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.16.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.17
УДК 341:340.116

Микола Іванович Бортун

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID: 0009-0009-1196-4706, e-mail: aveo-b@ukr.net

Георгій Миколайович Бортун

Студент 4 курсу Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID**:** 0009-0009-1196-4706, e-mail: georgiy.bortun@gmail.com

Способи притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів

У статті досліджуються проблеми, щодо визначення сучасного змісту та значення способів притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. Сучасні підходи щодо визначення змісту міжнародного злочину в умовах запровадження принципу верховенства права в європейських країнах, механізму забезпечення і захисту прав та свобод людини у сучасних умовах. Формування механізму створення спеціальних органів в системі міжнародних відносин з урахуванням основних принципів демократії, серед яких верховенство права є ключовим у притягненні осіб за кримінальні міжнародні злочини.

Ключові слова: *міжнародні злочини*; *права та свободи людини*; *притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини*; *верховенство права*.

Постановка проблеми. Здійснивши військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року рф вчинила застосування військової сили проти суверенітету та територіальної недоторканості України, що є несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Демократичний світ визнав агресію рф проти України протиправною та на рівні: Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України»; резолюцій ПАРЄ 2433 (2022) «Наслідки продовження агресії Російської Федерації проти України: роль і відповідь Ради Європи» і 2436 (2022) «Агресія Російської Федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини»; Декларації Парламентської Асамблеї НАТО на підтримку України; Резолюції Парламентської

Асамблеї ОБСЄ стосовно агресивної війни Російської Федерації проти України та її народу й загрози безпеці в усьому регіоні ОБСЄ; Резолюції Європейського Парламенту «Російська агресія проти України» й багатьох інших міжнародних організацій та засудив її.

Незважаючи на те, що стаття 2 (4) Статуту ООН зобов'язує держави утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, починаючи з моменту повномасштабного вторгнення, рф вчинила кожен акт агресії, передбачений Римським статутом, а фактично міжнародний злочин.

Історія свідчить, що особи, які вчиняють міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, повинні нести кримінальну відповідальність [1 с. 175].

Для притягнення до відповідальності за злочин агресії необхідно встановити відповідні елементи складу злочину, а саме: суб'єкт злочину, хто спланував, підготував, ініціював або вчинив акт агресії; суб'єктом злочину була особа, яка могла фактично здійснювати контроль за політичними або військовими діями держави, яка вчинила акт агресії, чи спрямовувати їх; акт агресії — застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, що суперечить Статуту ООН, був вчинений; суб'єктові злочину було відомо про фактичні обставини, які свідчили про те, що таке застосування збройної сили суперечило Статуту ООН; акт агресії — за своїм характером, серйозністю і масштабами — становив грубе порушення Статуту ООН; суб'єктові злочину було відомо про фактичні обставини, які свідчили про таке грубе порушення Статуту ООН [2].

Впровадження загальновизнаних ознак злочину в форматі міжнародних відносин створить реальне уявлення про можливі механізми притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. В цьому і полягає актуальність даної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняних уявлень про зміст механізму притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, слід зазначити О. В. Буткевича, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, А. О. Селіванова, О. В. Столярського та інших. Разом із тим реалії та виклики сучасності вимагають більшого поглиблення дослідження даної проблеми.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз суспільних відносини, які виникають у сфері механізму притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів.

Викладення основного матеріалу. Підставою для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб є скоєння ними міжнародного злочину або злочину міжнародного характеру. До

міжнародної кримінальної відповідальності фізичну особу можна притягнути безпосередньо на підставі норм міжнародного права [3].

Під міжнародними злочинами розуміють заборонені міжнародним правом діяння окремих осіб чи груп осіб, які виступають від імені держави або приймають участь у здійсненні державної політики. Такі злочини прямо пов'язані з міжнародно-протиправними діяннями держав. До них відносяться злочини проти миру і безпеки людства. Держави за такі діяння несуть міжнародно-правову відповідальність, а фізичні особи, тобто особи, які направляють і здійснюють державну політику, що виражається в злочинній поведінці відповідної держави, — міжнародну кримінальну відповідальність. За злочини проти миру і безпеки людства (міжнародні злочини) фізичні особи можуть бути притягнені до відповідальності міжнародним трибуналом або судом держави.

На відміну від міжнародних злочинів, злочини міжнародного характеру — це протиправні діяння, які зазіхають на міжнародні відносини, міжнародний правопорядок, тобто зачіпають інтереси декількох держав, але вчиняються індивідами поза зв'язком з політикою якої-небудь держави, для досягнення власних інтересів. До злочинів такого виду можна віднести підробку грошових знаків, угон повітряного судна, незаконні операції з наркотичними засобами, торгівлю людьми тощо. За скоєння злочинів міжнародного характеру фізичні особи несуть відповідальність за внутрішнім кримінальним правом. На державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію такої відповідальності. Якщо держава порушить цей обов'язок, вона буде притягнута до міжнародно-правової відповідальності.

Сучасне міжнародне право відносить до міжнародних злочинів чотири групи діянь, а саме: агресію, геноцид, злочини проти людяності, військові злочини.

Одним з найбільш небезпечних міжнародних злочинів є агресія. У міжнародному праві відсутнє конвенційне визначення агресії. Генеральна Асамблея ООН у Резолюції «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р. під агресією розуміє застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або яким-небудь іншим способом, несумісним зі Статутом ООН. Іншим видом міжнародних злочинів є геноцид.

Відповідно до ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948 р., під геноцидом розуміються «*дії, які вчиняються з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: a) вбивство членів такої групи; b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; d) міри, розраховані на недопущення дітонародження в середовищі такої групи; e) насильницька передача дітей з однієї групи в іншу*».

До злочинів проти людяності Статут Міжнародного кримінального суду відносить будь-яке з наступних діянь, які здійснюються в межах широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: вбивство; знищення; поневолення; депортація; катування; зґвалтування, обернення в сексуальне рабство; переслідування за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, тендерними мотивами; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння аналогічного характеру.

Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду військові злочини являють собою серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах. Притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності найчастіше здійснюється через національні кримінально-правові системи. Питома вага діяльності міжнародних трибуналів є невеликою [3].

Починаючи з моменту повномасштабного вторгнення, рф вчинила кожен акт агресії, передбачений Римським статутом, зокрема:

a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини. Так, 24 лютого 2022 року російські війська вторглись в Україну з суші, повітря та моря для проведення «спеціальної військової операції». У перший день операції російські війська перетнули північний кордон України з боку Білорусі в напрямку столиці України Києва. Вони захопили Чорнобильську зону відчуження. Вони перетнули північно-східний кордон України, просуваючись до другого за величиною міста країни — Харкова. Російські війська також рушили на південь з Криму в бік м. Херсон;

b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави. 24 лютого 2022 року приблизно 100 російських крилатих, балістичних і морських ракет вразили цілі в Україні для проведення «спеціальної військової операції» путіна. Російська авіація завдала ударів по містам, аеропортам і військовим об'єктам в Україні. 10 жовтня 2022 року російські війська завдали першого масованого ракетного удару по енергетичній інфраструктурі України. Бомбардування та ракетні обстріли цивільного населення та цивільних об'єктів не припиняється, є системним;

c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави, згідно з розвідкою Міністерства оборони Великобританії, 13 березня 2022 року російські військово-морські сили встановили блокаду чорноморського узбережжя України, що фактично ізолювало Україну від міжнародної морської торгівлі;

d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави. 24 лютого 2022 року російські балістичні, крилаті ракети та ракети морського базування завдали ударів по широкому спектру українських військових об'єктів та об'єктів протиповітряної оборони;

e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з державою, яка приймає, в порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди. рф використала збройні підрозділи, які за угодою про статус та умови перебування її Чорноморського флоту на території України, розташовувалися на території Кримського півострова для його окупації;

f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави. Станом на 24 лютого 2022 року білоруські аеродроми, засоби протиповітряної оборони, системи управління повітряним рухом, військова і частина цивільної логістики фактично були передані в розпорядження росії. Вся ця інфраструктура була використана для ударів та прямого вторгнення на суверенну територію України;

g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або істотній участі в них. росія направила збройні загони, групи, нерегулярні війська або найманців для проведення збройних дій проти України. Зокрема, повідомляється, що група Вагнера, приватна військова компанія, яка була пов'язана з Євгеном Пригожиним, активно працює в Україні [2].

3 квітня 2022 року Президент України оголосив про створення спеціального механізму правосуддя для притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинів проти українського народу. У зв'язку з цим виникає багато питань щодо того яким чином буде функціонувати цей механізм, на яких засадах, хто буде входити до його складу та інше. Спробуємо розібратися у цих питаннях.

У своєму зверненні Президент України повідомив, що «*Суть цього механізму — спільна робота національних та міжнародних фахівців: слідчих, прокурорів та суддів. Цей механізм допоможе Україні та світу притягнути до конкретної відповідальності осіб, які розв'язали або будь-яким чином брали участь у цій страшній війні проти українського народу та у злочинах проти наших людей*». Також Президент України зазначив, що Міністерство закордонних справ України, Офіс Генерального прокурора, Національна поліція, Служба безпеки України, розвідка та інші структури згідно зі своєю компетенцією мають спрямувати всі зусилля на те, щоб цей механізм запрацював негайно [4].

Масштаби і серйозність злочинів є безпрецедентними в історії України, тому сьогодні вся правоохоронна система України постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування міжнародних злочинів проти українського народу. Очевидно, що ефективне розслідування таких злочинів вимагає задіяння неабияких ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Саме тому наразі важливим є залучення до цього процесу міжнародних фахівців та іноземних експертів, які мають досвід при документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду.

Наразі відомо, що після рішення Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (далі — *МКС*) про початок повноцінного розслідування від 2 березня 2022 року слідчі МКС прибули до України для проведення розслідування міжнародних злочинів разом із українськими колегами. Отже, міжнародна співпраця представників МКС та правоохоронних органів України вже розпочалася. Разом з тим, паралельно із розслідуванням МКС був запущений процес створення Спеціального ad-hoc трибуналу для розслідування злочину агресії (оскільки цей злочин не може бути розслідуваний в рамках МКС в силу існуючих обмежень). 5 березня 2022 року фахівцями у сфері міжнародного права була проголошена Декларація про створення такого Трибуналу за принципами Нюрнберзького Трибуналу після Другої світової війни. Створення такого Трибуналу отримало багато різних позицій (як схвальних, так і таких, що мають певні застереження) зі сторони міжнародного наукового співтовариства.

Окрім застосування міжнародних інституцій для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини також має бути задіяна національна система правосуддя та іноземні системи на принципах універсальної юрисдикції, в першу чергу щодо безпосередніх виконавців таких злочинів, адже і МКС і Спеціальний трибунал щодо злочину агресії передбачає розслідування відносно вищого керівництва держави, начальників і командирів.

У спільній заяві щодо створення Спеціального трибуналу фахівці з міжнародного права закликали країни погодитися надати спеціальному кримінальному трибуналу юрисдикцію, що походить з національних кримінальних кодексів та загального міжнародного права, а також надати такому суду юрисдикцію для розслідування дій як виконавців злочину агресії, так осіб, які сприяли чи організували вчинення цього злочину.

Крім вищезазначених варіантів розслідування міжнародних злочинів в Україні юрисдикцію щодо злочину агресії може мати і національний суд, який здійснює територіальну юрисдикцію (у росії, білорусі чи Україні), або національний суд, що здійснює універсальну юрисдикцію. Відповідно до Кримінального кодексу України агресія є злочином — ст. 437 передбачає кримінальну відповідальність за планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. До того ж злочин

агресії також є у кримінальних законах росії (ст. 353) та білорусі (ст. 122). Проте у міжнародному праві високопосадовцям держав гарантується функціональний імунітет від кримінального переслідування іншими державами. Надання такого захисту очільникам держав випливає із принципу суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи держав. Функціональний імунітет високопосадовців держави пов'язаний із виконанням державних функцій і застосовується відносно їхніх дій, вчинених в їх службовій якості. Такий імунітет надається вищим посадовим особам для ефективного здійснення ними своїх функціональних обов'язків на міжнародній арені як основних представників своєї держави. Варто зазначити, що злочин агресії є «лідерським» злочином і відповідальність за нього може нести лише вище політичне та військове керівництво. Отже, переслідування за злочин агресії на національному рівні унеможливлюється імунітетом вищих посадових осіб. У зв'язку з цим, більш прийнятний варіант є міжнародний трибунал, адже загальноприйнятим є те, що використання такого імунітету неможливе при міжнародній кримінальній відповідальності за міжнародні злочини.

Національна система правосуддя матиме важливе значення саме для розслідування злочинів, вчинених російськими офіцерами, солдатами, тобто безпосередніми виконавцями. Скоріше за все, розгляд таких справ відбуватиметься за спеціальною процедурою in absentia, тобто заочний розгляд. Таке спеціальне розслідування відбувається відносно осіб, які переховуються на окупованій території або на території держави-агресора. КПК України також дозволяє оголошувати таких осіб у міжнародний розшук. Українські слідчі органи мають значний досвід у таких розслідуваннях з 2014 року. Інше питання — це притягнення до відповідальності російських військовослужбовців, які наразі перебувають під контролем України. В національній судовій практиці були випадки засудження російських військовополонених за злочини на території України (справа Алєксандрова і Єрофеєва). За нормами міжнародного гуманітарного права військовополонені підлягають захисту від судового переслідування за факт участі у воєнних діях (імунітет комбатанта), проте такий захист не поширюється на випадки вчинення воєнних злочинів. Щодо обов'язку репатріації військовополоненого, то ув'язнені можуть утримуватися під вартою на період кримінального провадження та судового розгляду, а у випадку засудження — до часу закінчення відбуття покарання (п. 5 ст. 119 Женевської Конвенції про поводження з військовополоненими). Отже, обов'язок держави звільнити і передати військовополоненого після закінчення воєнних дій стосовно осіб, які перебувають під слідством чи засуджені, призупиняється і відновлюється після завершення кримінального провадження чи відбуття покарання.

Альтернативним варіантом притягнення виконавців міжнародних злочинів може бути відкриття кримінальних проваджень іноземними країнами за принципами універсальної юрисдикції — це принцип міжнародного права, який дозволяє судити іноземців, що вчинили

міжнародні злочини, на території іншої держави на підставі серйозності таких злочинів, які є загрозою для всього міжнародного співтовариства. На даний момент ряд європейських держав оголосили про початок кримінального розслідування щодо подій в Україні за принципом універсальної юрисдикції (Польща, Німеччина, Литва, Естонія, Словаччина, Швеція). Така співпраця з міжнародними партнерами є дуже важливою для розслідування міжнародних злочинів, адже тисячі українців, які є свідками чи потерпілими, наразі перебувають на території іноземних держав, правоохоронні органи яких вже зараз можуть збирати докази шляхом їх опитування в рамках відкритого кримінального провадження. До того ж правоохоронні органи ЄС в рамках спільної інституції Євроюст ініціюють створення Спільної Слідчої Групи щодо розслідування злочинів, вчинених збройними силами російської федерації на території України.

Висновки. Отже, наразі перед Україною та усім міжнародним співтовариством лежить важливе та складне завдання розроблення і задіяння міжнародних судових механізмів, органів розслідування, міжнародних експертів та фахівців задля покарання усіх осіб, які вчиняли тяжкі злочини проти українського народу, з метою досягнення справедливості, компенсації для потерпілих і уникнення звірств у нашій історії. Міжнародні злочини не мають строків давності щодо притягнення до відповідальності. Історія засвідчує, що рано чи пізно навіть високопосадовці постають перед правосуддям і несуть належну відповідальність за скоєне.

Перелік посилань

1. Столярський О. Генезис концепції міжнародного кримінального права. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 175—179.
2. Злочин агресії: поняття та підстави притягнення вищого військово-політичного керівництва росії до відповідальності (2023). URL: https://ecpl.com.ua/news/21869/ (дата звернення: 12.01.2024).
3. Поняття і види міжнародних злочинів. URL: https://studfile.net/preview/5170279/page:38/ (дата звернення: 12.01.2024).

References

Stolyarskyi, O. (2012). The genesis of the concept of international criminal law. *Bulletin of Lviv University. International relations series*. Iss. 30. Pp. 175—179 (access date: 15.01.2024). [in Ukrainian].
The crime of aggression: concepts and grounds for bringing Russia's top military and political leadership to justice (2023). URL: https://ecpl.com.ua/news/21869/ (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
Concepts and types of international crimes. URL: https://studfile.net/preview/5170279/page:38/ (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

4. Спеціальний Міжнародний Трибунал — ефективний механізм забезпечення притягнення до відповідальності вищих посадових осіб Російської Федерації за агресію проти України. URL: https://ecpl.com.ua/news/spetsialnyy-mizhnarodnyy-trybunal-efektyvnyy-mekhanizm-zabezpechennia-prytiahnennia-do-vidpovidalnosti-vyshchykh-posadovykh-osib-rosiyskoi-fe (дата звернення: 12.01.2024).

The Special International Tribunal is an effective mechanism for ensuring the prosecution of senior officials of the Russian Federation for aggression against Ukraine**.** URL: https://ecpl.com.ua/news/spetsialnyy-mizhnarodnyy-trybunal-efektyvnyy mekhanizm-zabezpechennia-prytiahnennia-do-vidpovidalnosti-vyshchykh-posadovykh-osib-rosiyskoi-fe (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

Methods of the prosecution for committing the international crimes

M. Bortun, H. Bortun

The article examines the problems that have emerged in European legal science and law enforcement practice regarding the definition of the modern content and significance of the methods of the prosecution for the commission of international crimes. Modern approaches to the definition of the content of the principle of international crime in the context of the introduction of the rule of law in European countries. the mechanism of ensuring and protecting human rights and freedoms in modern conditions, as a complex legal system that includes both domestic or national and international means. The formation of the mechanism for the creation of special bodies in the system of international relations, taking into account the basic principles of democracy, among which the rule of law is a key in bringing people to justice for criminal international crimes.

Keywords: international crimes; human rights and freedoms; criminal prosecution for international crimes.

⇒ Бортун, М. І., Бортун, Г. М. (2024). Способи притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 185—193. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.17.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.18
УДК 343.98

Артем Володимирович Коваленко

Кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кропивницький)

ORCID: 0000-0003-3665-0147, e-mail: new4or@gmail.com

Експертне дослідження доказів у кримінальному провадженні

Статтю присвячено з'ясуванню сутності експертного дослідження доказів як складової доказової діяльності у кримінальному провадженні. Визначено, що суб'єктами експертного дослідження доказів є уповноважені суб'єкти доказування, які ініціюють проведення судової експертизи, отримують і оцінюють висновок експерта та через призму його змісту пізнають направлені на дослідження об'єкти, тобто здійснюють їх експертне дослідження. Наголошено, що об'єктами дослідження є матеріалізовані джерела доказової інформації, які на момент проведення експертизи, як правило, мають статус процесуальних джерел доказів. Предметом експертного дослідження доказів у кримінальному провадженні визнано криміналістично значущу інформацію, яку несе певне матеріалізоване джерело, що було направлене для проведення судової експертизи.

Ключові слова: *судова експертиза*; *доказування*; *досудове розслідування*; *судовий розгляд*; *дослідження доказів*; *експертне дослідження*; *висновок експерта.*

Постановка проблеми. У межах здійснення доказової діяльності в кримінальному провадженні уповноважені суб'єкти на основі належним чином зібраних, перевірених та оцінених доказів встановлюють обставини, які мають значення для кримінального провадження. Для того, щоб успішно використати з цією метою певний доказ, суб'єкт доказування спочатку має ознайомитися з джерелом цих фактичних даних та пізнати інформацію, яку воно несе, тобто здійснити його дослідження. У багатьох випадках належне опрацювання джерела інформації, з'ясування та розуміння відомостей, які у ньому містяться, потребує від суб'єктів доказування використання відсутніх у них специфічних знань та навичок у певних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо. У таких ситуаціях до процесу дослідження доказів залучаються носії

спеціальних знань — обізнані особи. Однією із процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є судова експертиза, проведення якої може бути ініційоване уповноваженими особами як під час досудового розслідування, так і у межах судового розгляду. Унаслідок проведення судової експертизи та наступного дослідження висновку експерта, складеного за її результатами, суб'єкти доказування отримують нову або додаткову інформацію з направленого експертові об'єкта-носія та з'ясовують зміст цієї доказової інформації. Тому цей пізнавальний процес варто визнати специфічною формою дослідження доказів. Водночас, на нашу думку, дослідження доказів суб'єктами доказування та дослідження судовим експертом направлених йому об'єктів є різними формами процесуальної діяльності та потребують розмежування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти використання судових експертиз як засобу доказування у своїх працях розглядали А. Ф. Волобуєв, Г. К. Авдєєва, В. В. Бажанюк, О. В. Баулін, В. С. Бондар, В. В. Вапнярчук, В. Г. Гончаренко, В. Г. Дрозд, В. А. Журавель, О. В. Капліна, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. К. Лисиченко, Н. В. Нестор, І. В. Пиріг, Г. В. Прохоров-Лукін, О. Г. Рувін, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Р. Л. Степанюк, А. М. Тимчишин, М. Г. Щербаковський, В. Ю. Шепітько та інші вітчизняні науковці. Утім, питання сутності експертного дослідження доказів та його місця в структурі діяльності кримінального процесуального доказування лишаються дискусійними, що додатково підкреслює актуальність теми цієї статті.

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування сутності експертного дослідження доказів як складової доказової діяльності у кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. На законодавчому рівні зміст судової експертизи визначено у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [1]. Варто зауважити, що висновки судових експертів використовуються у всіх формах судочинства і положення Закону України «Про судову експертизу» у даному контексті є універсальними. Через це, кримінальне процесуальне розуміння судової експертизи та її місце у структурі кримінального процесуального доказування потребують уточнення.

КПК України не містить окремого визначення поняття судової експертизи і натомість регулює відносини щодо її ініціювання, регламентує процесуальний статус експерта, встановлює вимоги до висновку експертизи та закріплює способи його використання у кримінальному провадженні. При цьому, процесуальний статус судової експертизи та дій уповноважених суб'єктів щодо ініціювання її проведення у кримінальному провадженні лишається дискусійним.

У цьому питанні ми підтримуємо позицію І. В. Пиріга, який вважає, що судову експертизу, яка проводиться судовим експертом, не варто ототожнювати зі слідчою (розшуковою) дією, передбаченою ст. 242—243 КПК України [2, с. 59]. Згадана слідча (розшукова) дія проводиться уповноваженими суб'єктами сторони обвинувачення — слідчим, дізнавачем чи прокурором, та полягає у підготовці матеріалів, складанні та направленні суб'єктові судово-експертної діяльності відповідної вмотивованої постанови та об'єктів дослідження. Своєю чергою судовий експерт не є суб'єктом, уповноваженим на проведення слідчих (розшукових) дій у розумінні ст. 223 КПК України, та не діє в інтересах сторони обвинувачення у кримінальному провадженні. Вказаний учасник кримінального провадження, діючи самостійно та без втручання з боку сторони обвинувачення, проводить судову експертизу, у межах якої досліджує матеріальні об'єкти, що були йому надані, та з використанням власних спеціальних знань і навичок отримує від них необхідні вихідні дані, відповідно поставлених перед ним питань. За результатами проведеного дослідження експерт складає висновок та направляє його ініціатору проведення експертизи. Саме цей висновок надалі може використовуватися у доказуванні, проте без участі судового експерта. До того жяк було зазначено вище, судово-експертне дослідження може бути проведене у межах інших форм судочинства: адміністративного, цивільного та господарського, у той час як слідчі (розшукові) дії є унікальним для кримінального провадження способом збирання та перевірки доказів.

Проведення судової експертизи є специфічною формою саме процесуальної діяльності, адже ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» визначає, що вона спрямована виключно на вирішення питань, які є або будуть предметом судового розгляду. Дослідження, які проводяться судовими експертами поза межами судових проваджень, прийнято називати «позасудовими експертизами» [3] або просто «експертними дослідженнями» [4].

Ця обставина створює певну плутанину, адже, як зауважує С. Перлін, «фактично, судова експертиза і є експертним дослідженням». При цьому непроцесуальні експертні дослідження він називає «експертними дослідженнями у вузькому значенні» та наполягає на їх розмежуванні з судовими експертизами. Погоджуємося з цитованим вище автором у тому сенсі, що судова експертиза проводиться тільки у судовому провадженні за зверненням спеціально уповноваженого суб'єкта, у той час як «експертні дослідження у вузькому значенні» мають місце в усіх інших випадках, не пов'язаних із судочинством [5, с. 285].

Стосовно даної проблеми Н. І. Клименко зазначала, що судові та несудові експертизи різняться насамперед тим, що для перших із них чинне законодавство встановлює права й обов'язки осіб, котрі беруть участь у їх проведенні, їх правовідносини з іншими учасниками процесу, зміст основних процесуальних документів, які при цьому складаються, та інші питання, пов'язані з порядком залучення експерта, призначення й проведення експертизи [3, с. 425]. Дійсно, експерт, відповідно

до п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України, є учасником кримінального провадження, його процесуальне положення регламентоване ст. 69—70 КПК України. Тому, у кримінальному (і не тільки) судочинстві він здійснює саме процесуальну діяльність, яка, утім, відрізняється від діяльності суб'єктів доказування у таких процесах.

Наголосимо, що виходячи з аналогічних міркувань доцільно також розмежовувати проведення судової експертизи судовим експертом та процесуальні рішення слідчого судді та суду, а також дії сторони захисту чи потерпілого щодо ініціювання експертного дослідження. З огляду на викладене, під «проведенням судової експертизи» доцільно розуміти власне процес судово-експертного дослідження, передбачений ст. 1 Закону України «Про судову експертизу». Даний термін не включає у себе процесуальних дій та рішень уповноважених суб'єктів доказування щодо ініціювання проведення експертизи.

Призначення судової експертизи стороною обвинувачення в порядку ст.ст. 242, 243 КПК України є слідчою (розшуковою) дією; процедури призначення експертизи слідчим суддею (ст. 244 КПК України) та судом (ст. 332 КПК України) — є процесуальними судовими діями згаданих суб'єктів; процедура замовлення експертизи та отримання висновку експерта іншими суб'єктами на договірних засадах — відповідно процесуальними діями сторони захисту, потерпілого чи представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Спільним терміном для перелічених процедур є «ініціювання проведення судової експертизи». Своєю чергою проведення судової експертизи є окремою специфічною формою процесуальної діяльності, яка полягає у здійсненні судовим експертом на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо дослідження об'єктів з метою надання висновку з питань, які є або будуть предметом судового розгляду.

Безпосередньою метою застосування суб'єктами доказування описаних вище процедур є отримання (формування) нового процесуального джерела доказів — висновку експерта. Водночас, з урахуванням інформаційної природи таких висновків та їх специфічної ролі у кримінальному процесуальному доказуванні, зауважимо, що основною метою ініціювання проведення судової експертизи є отримання нової (додаткової) інформації про об'єкти, які направляються на дослідження.

Але, дослідження доказів у кримінальному провадженні відбувається не миттєво. Пізнання суб'єктом доказування інформації, яка міститься у певному джерелі, здійснюється поступово: когнітивні процеси дослідження доказу розпочинаються у момент первинного виявлення джерела потенційно доказової інформації та продовжуються зі збиранням (закріпленням у належну процесуальну форму) та використанням доказу. Зокрема, кожен новий зібраний (отриманий, поданий судові) і досліджений доказ здатний вплинути на розуміння суб'єктом доказування інших, раніше зібраних даних. Тобто, когнітивні процеси з'ясування змісту та доказового значення певної інформації повторюються у свідомості суб'єкта доказування кожного разу, коли наступний досліджений доказ впливає на розуміння попередніх [6, с. 321].

Висновок експерта в описаному механізмі відіграє специфічну роль, адже назване процесуальне джерело доказів містить інформацію про певні направлені на судову експертизу об'єкти і має доказове значення виключно у сукупності з ними та в контексті їх правильного розуміння. Як похідний доказ, висновок експерта не може бути використаний у кримінальному провадженні окремо від первинних доказів, що були направлені експертові для дослідження. Так, навіть якщо у межах проведення судової експертизи об'єкт її дослідження буде знищено або суттєво видозмінено, отриманий за її результатами висновок може бути використаний саме як джерело інформації про цей об'єкт.

Через це судова експертиза, як єдиний, передбачений законом спосіб отримання висновку експерта, у першу чергу, спрямована на перевірку, уточнення та розширення раніше отриманих у кримінальному провадженні відомостей. Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України, проведення судової експертизи ініціюється у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Пізнавальна сутність цієї процесуальної дії полягає у можливості суб'єктів її ініціювання та інших осіб (які ознайомлюються зі змістом висновку експерта) отримати завдяки наявним у судового експерта спеціальним знанням нові або додаткові відомості про об'єкти, направлені на дослідження.

З огляду на встановлені ст. 26 КПК України засади диспозитивності, суб'єкти доказування приймають рішення про доцільність ініціювання проведення тієї чи іншої судової експертизи на власний розсуд, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 242 КПК України. Проте і обов'язкові, в розумінні згаданої норми, судові експертизи не є, строго кажучи, єдиним способом отримання відповідної інформації. Так, наприклад, відомості про причини смерті особи можуть бути отримані із протоколу паталого-анатомічного обстеження; дані про тяжкість та характер тілесних ушкоджень, про психічний стан підозрюваного (обвинуваченого) — з медичної документації тощо. В описаних випадках висновок за результатами проведення судової експертизи є обов'язковим, але не єдиним можливим джерелом таких даних. До того ж з урахуванням положення ч. 2 ст. 94 КПК України про те, що жоден доказ не має наперед встановленої сили, зауважимо, що будь-яка суттєва для кримінального провадження обставина за загальним правилом має підтверджуватися (або спростовуватися) декількома різними доказами. Не даремно Верховний Суд України свого часу наголошував, що висновок експерта не має переваги над іншими джерелами доказів, а його перевірка й оцінка мають включати з'ясування його обґрунтованості та узгодженості з іншими доказами у провадженні [7].

Тож, проведення судової експертизи, за загальним правилом, ініціюється уповноваженими суб'єктами доказування на їх власний розсуд. Так, якщо у межах попереднього дослідження певного джерела доказової інформації суб'єкт доказування виявить ознаки, правильне розуміння яких потребує застосування спеціальних знань, він може

прийняти рішення про направлення такого об'єкта для проведення судової експертизи. Отриманий висновок міститиме певні нові для ініціатора експертизи, відомості про направлений на дослідження об'єкт, які здатні суттєво вплинути на розуміння та оцінку цього джерела доказової інформації. Схожа ситуація можлива і під час судового розгляду, де унаслідок подання судові та дослідження певного доказу у сторін провадження чи потерпілого можуть виникнути питання до його змісту, вирішення яких потребує застосування спеціальних знань. У такому випадку вказані особи можуть заявити клопотання про призначення судом відповідної судової експертизи (ст.ст. 242, 332 КПК України). До того жв окремих визначених законом випадках, суд може проявити ініціативу та призначити експертизу на власний розсуд.

З урахуванням наведеного, механізм використання судових експертиз (та їх висновків) у кримінальному процесуальному доказуванні ми вбачаємо таким. За результатами попереднього або судового дослідження певного доказу (джерела доказової інформації), у суб'єкта доказування формується внутрішнє переконання про те, що для належного розуміння ознак та інформаційного наповнення такого об'єкта необхідне застосування спеціальних знань, які у нього відсутні, а залучення спеціаліста до проведення відповідних процесуальних дій є недостатнім; або, проведення судової експертизи для належного дослідження такого об'єкта є обов'язковим відповідно до вимог закону. На підставі згаданого внутрішнього переконання, уповноважений суб'єкт приймає рішення про ініціювання проведення судової експертизи, та реалізує його шляхом учинення відповідних, передбачених законом, процесуальних дій. Надалі, після проведення суб'єктом судово-експертної діяльності судової експертизи, суб'єкт доказування отримує висновок експерта, досліджує його як письмовий документ (з'ясовує його зміст, перевіряє та оцінює), та здійснює повторне дослідження оригінального доказу (джерела доказової інформації) з урахуванням відомостей, які містяться у висновку. Таке повторне дослідження може бути як повністю когнітивним (суб'єкт доказування переосмислює інформаційний зміст доказу з урахуванням нових даних), так і інструментальним (суб'єкт доказування ще раз вчиняє практичні дії для його дослідження — оглядає, вимірює, читає тощо). Отже, ініціювання проведення судової експертизи та дослідження висновку за її результатами спрямовані на отримання суб'єктами доказування додаткових відомостей про певні об'єкти, які мають доказове значення у кримінальному провадженні. Самостійного (окремого від досліджуваних об'єктів) доказового значення указані процесуальні дії не мають.

З огляду на єдину цільову спрямованість та взаємозалежність описаних дій суб'єктів доказування, вважаємо за доцільне об'єднати їх під загальною назвою «експертне дослідження доказів». Вказана форма дослідження є додатковою (у випадку обов'язкових експертиз) і факультативною (в усіх інших випадках) по відношенню до попереднього і судового дослідження.

Зауважимо, що судовий експерт не є суб'єктом такої діяльності, а поняття «експертне дослідження доказів» та «судова експертиза» не є рівнозначними. Дослідження доказів полягає в ознайомленні з певним джерелом доказової інформації, отриманні інформації та з'ясуванні її змісту, а також у перевірці та оцінці здобутих таким чином фактичних даних [6, с. 325]. Указана складова доказування реалізується уповноваженими особами — стороною обвинувачення, стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, слідчим суддею та судом.

Перелічені суб'єкти відповідно до своїх процесуальних функцій та інтересів досліджують джерела доказової інформації, пізнають фактичні дані, які вони несуть, беруть участь у встановленні обставин, що мають значення для кримінального провадження, формують на основі цих обставин власні правові позиції щодо предмету кримінально-правового спору та приймають певні рішення або аргументовано доводять свої позиції суб'єктам їх прийняття.

Судовий експерт не є суб'єктом доказування і виконує у кримінальному провадженні додаткову функцію, спрямовану на забезпечення здійснення процесу доказування [8, с. 234]. Вказаний учасник кримінального провадження не має власного або представницького інтересу у вирішенні кримінально-правового конфлікту, однак має низку інтересів процесуальних, а також права та обов'язки, спрямовані на забезпечення належного руху кримінального провадження та реалізацію його загальних завдань, викладених у ст. 2 КПК України [9, с. 360]. На відміну від слідчого, прокурора та сторони захисту експерт не уповноважений збирати докази [10, с. 187], не бере самостійної та ініціативної участі у встановлені обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Судові експертизи проводяться виключно за ініціативи уповноважених суб'єктів доказування, експерти не мають права проводити їх на власний розсуд. Перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та питання, які ставляться перед експертом, обираються суб'єктом ініціювання експертизи виходячи з обставин кримінального провадження (хоча експерт може вийти за межі поставлених перед ним питань на підставі п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України). До того ж відповідно до ч. 9 ст. 101 КПК України, висновок експерта передається суб'єктові, який ініціював проведення судової експертизи. Далі цей суб'єкт ознайомлюється зі змістом висновку, перевіряє, оцінює та приймає рішення про доцільність його подальшого використання як доказу. У свою чергу, судовий експерт не має жодного впливу на те, чи буде його висновок використаний у кримінальному провадженні та яким чином. У межах експертного дослідження доказів він виступає таким собі «посередником» між фактичними даними, які містяться у направленому на його дослідження об'єкті, та свідомістю суб'єкта доказування (ініціатора проведення експертизи), якому не вистачає власних знань для отримання та належного опрацювання такої інформації.

Тому, на нашу думку, суб'єктами експертного дослідження доказів є саме суб'єкти доказування, які мають право ініціювати проведення судової експертизи та використовувати у доказуванні висновки експерта: це сторона обвинувачення, сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, та суд. Указані учасники кримінального провадження ініціюють проведення судової експертизи, отримують висновки експерта за результатами її проведення та досліджують певні докази з урахуванням змісту отриманих висновків. Водночас, слідчий суддя не є суб'єктом експертного дослідження доказів, адже він не може самостійно призначити проведення судової експертизи, і лише бере участь у процедурі її ініціювання стороною захисту в порядку ст. 244 КПК України.

Варто також наголосити, що чинне кримінальне процесуальне законодавство жодним чином не забороняє суб'єктам доказування звертатися до суб'єктів експертної діяльності для отримання висновків за результатами непроцесуального дослідження певних об'єктів. Описане дослідження можна вважати розширеною консультацією спеціаліста, його результати не мають доказового значення у провадженні, а отримані унаслідок його проведення висновки є джерелом виключно орієнтуючої інформації. Межі між непроцесуальним експертним дослідженням та попереднім дослідженням доказів за участі спеціаліста є розмитими. Водночас, з урахуванням положень ст. 69, 101, 102, 242—245, 332 КПК України, ст. 1, 7-1 Закону України «Про судову експертизу», єдиним процесуальним механізмом експертного дослідження доказів варто визнати ініціювання проведення судової експертизи та використання отриманого за її результатами висновку.

Об'єктами експертного дослідження доказів виступають матеріалізовані джерела (потенційно) доказової інформації, які можуть направлятися для проведення судової експертизи. Водночас, дискусійним є питання їх процесуальної форми та доказового значення.

Якщо експертне дослідження доказів здійснюється у межах судового провадження, або під час досудового розслідування стороною обвинувачення (тобто у випадках, коли сторона обвинувачення виступає ініціатором проведення судової експертизи), об'єкти, що направляються на дослідження, як правило, мають статус процесуальних джерел доказів (за окремими виключеннями, які будуть розглянуті далі). Так, ч. 5 ст. 101 КПК України визначає, що висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими. Це означає, що у випадку, якщо під час судового розгляду або у кімнаті для нарад, суд визнає недопустимим доказ, на якому ґрунтується висновок експерта, то і сам висновок, автоматично має бути визнаний недопустимим. До таких доказів варто віднести об'єкти, які направляють на дослідження, а також інші докази, які стали підставою для проведення експертизи.

Щодо об'єктів експертного дослідження (і судової експертизи) ч. 5 ст. 101 КПК України варто тлумачити таким чином: до направлення на дослідження згадані об'єкти мають бути отримані (зібрані) у спосіб,

передбачений законом, для того, щоб висновок експерта за результатами їх дослідження був допустимим доказом. Визнання судом об'єктів експертизи недопустимими доказами, відповідно, призводить до недопустимості висновку експерта. Зокрема, на це указують А. Ф. Волобуєв та В. В. Бажанюк: цитовані автори дійшли переконання, що однією з типових причин відхилення судом висновку експерта є порушення порядку отримання та подання експертові об'єктів дослідження [11, с. 86]. Відтак, на дослідження експерту мають направлятися ті об'єкти, які уже набули статусу процесуального джерела доказів унаслідок їх отримання уповноваженими особами у спосіб, передбачений законом [12, с. 92].

В контексті з'ясування процесуального статусу матеріальних об'єктів, які можуть направлятися для експертного дослідження, М. Г. Щербаковський також виокремлює предмети, що ймовірно мають відношення до розслідуваного кримінального правопорушення, але до проведення щодо них експертизи ще не мають статусу речових доказів. Як приклади таких об'єктів він наводить предмети, які можуть бути віднесені до зброї, наркотичних засобів чи інших кримінально-релевантних категорій тільки на підставі висновку експерта. Тобто, на думку М. Г. Щербаковського, такі об'єкти набувають статусу речових доказів тільки після отримання суб'єктом доказування відповідного позитивного висновку судового експерта. Водночас, цитований учений наголошує, що наведені речі все ж мають певну процесуальну форму, адже вони повинні бути офіційно надані в розпорядження судового експерта у порядку, визначеному чинним законодавством [10, с. 111]. Зауважимо, що схожий статус у кримінальному провадженні мають усі об'єкти, доказове значення яких до проведення судової експертизи не є очевидним: документи, щодо справжності яких наявні сумніви; копії слідів, які могли бути залишені учасниками кримінально-релевантної події або іншими особами; зразки біологічних речовин, вилучених на місці події, які можливо пов'язані з кримінальним правопорушенням тощо. Усі описані об'єкти поєднує те, що для категоричного вирішення питання про їх належність як доказів потрібно провести відповідні судові експертизи.

На нашу думку, такі «сумнівні» об'єкти експертного дослідження все ж мають статус досудових процесуальних доказів[1] (речових чи документів) виходячи із таких міркувань. По-перше, будь-який матеріальний об'єкт до направлення стороною обвинувачення судовому експертові, відповідно до вимог ст.ст. 93, 100 та інших положень КПК України, має бути отриманий у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством, детально оглянутий та належним чином зафіксований у процесуальних документах. Тобто на момент проведення експертного дослідження такий «сумнівний» об'єкт уже пройшов процедури збирання (отримання), попереднього дослідження та процесуального закріплення і був використаний як підстава для прийняття

1 Позиція автора щодо дискусійного питання про співвідношення (та існування) досудових та судових доказів у кримінальному провадженні виходить за межі предмету даної статті та буде більш детально викладена у наступних працях.

рішення про проведення слідчої (розшукової) дії — призначення відповідної експертизи. По-друге, ст. 84 КПК України визначає доказами фактичні дані, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Після здійснення експертного дослідження такий «сумнівний» об'єкт буде повторно оцінений уже у сукупності з висновком експерта та скоріше за все втратить свою «сумнівність». Так, якщо висновок експерта підтвердить зв'язок дослідженого об'єкта з подією кримінального правопорушення, останній буде надалі використовуватися у кримінальному провадженні як доказ. У випадку, якщо висновок експерта буде негативним та спростує версію про зв'язок об'єкта дослідження з подією кримінального правопорушення, указаний матеріальний об'єкт буде використаний для встановлення *відсутності* відповідного факту чи обставини. Надалі такий об'єкт або втратить доказове значення та буде виключений із доказової бази, або буде використаний стороною захисту разом із відповідним висновком експерта як виправдувальний доказ.

Водночас окремі об'єкти, які можуть піддаватися експертному дослідженню в кримінальному провадженні, не мають чітко визначеної доказової процесуальної форми та не набувають статусу процесуального джерела доказів. Насамперед мовиться про живих людей і тварин, а також їхні трупи. Утім, наведені об'єкти попри невизначеність їх доказового статусу мають попередньо досліджуватися та направлятися для проведення судових експертиз за процедурою, чітко визначеною законом. Так, труп або його частини до призначення судово-медичної експертизи мають бути оглянуті в порядку ст.ст. 238 або 239 КПК України. Живі люди (після освідування чи без такого) для проведення судових експертиз направляються за їх згодою або примусово на підставі ухвали слідчого судді або суду. Унаслідок здійснення експертного дослідження таких специфічних об'єктів, суб'єкти доказування отримують відповідну криміналістично значущу інформацію, яка закріплюється у висновку експерта та надалі використовується у кримінальному процесуальному доказуванні. Тому живих людей та тварин, їхні трупи варто визнати матеріалізованими джерелами криміналістично значущої інформації та специфічними об'єктами експертного дослідження доказів.

Специфічний процесуальний статус також мають зразки для проведення судової експертизи. Переважна більшість вітчизняних науковців вважають, що такі об'єкти не є доказами у кримінальному провадженні [13, с. 120; 14, с. 21 та ін.]. Аргументація наведеної тези зводиться до того, що такі об'єкти не несуть інформацію про саму кримінально-релевантну подію, не мають доказового значення і відграють допоміжну роль у дослідженні основних об'єктів, направлених для проведення судової експертизи. Водночас, варто погодитися з С. О. Ковальчуком, що зразки речових доказів (наприклад, зразки крові, виявленої на місці події) все ж варто вважати похідними речовими доказами у кримінальному провадженні [13, с. 120].

У випадках, коли експертне дослідження доказів здійснюється стороною захисту, потерпілим чи представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (тобто ініціаторами проведення судової експертизи виступають указані особи), процесуальний статус досліджуваних об'єктів визначити складніше, адже у багатьох випадках закон не регламентує порядок їх збирання (отримання) такими особами. Якщо збирання таких об'єктів здійснювалося у процесуальному порядку (отримання тимчасового доступу за ухвалою слідчого судді, проведення слідчої (розшукової) дії стороною обвинувачення за клопотанням наведених вище суб'єктів), то направлені для експертного дослідження об'єкти уже мають статус відповідних процесуальних джерел доказів. В інших випадках вказані об'єкти набувають доказового статусу від моменту їх отримання суб'єктом доказування за умови, що вони надалі будуть використані шляхом подання стороні обвинувачення чи суду.

Предметом експертного дослідження доказів є певні криміналістично значущі відомості про досліджувані об'єкти, які можуть бути отримані експертом з використанням його спеціальних знань та викладені у відповідному висновку. При цьому, предмет дослідження конкретизується його ініціатором шляхом формулювання питань, які ставляться перед експертом. Варто погодитися з М. Г. Щербаковським, що у результаті призначення судової експертизи отримується як доказова, так і орієнтуюча інформація [10, с. 84], проте саме доказова інформація, закріплена у висновку експерта, є бажаним результатом, який розраховує отримати ініціатор проведення експертизи.

З урахуванням викладеного, експертне дослідження доказів ми пропонуємо розуміти як *додаткову форму* дослідження доказів, яка полягає у направленні суб'єктом доказування певного матеріалізованого джерела (потенційно) доказової інформації для проведення судової експертизи та пізнання такого об'єкта через призму змісту отриманого висновку експерта.

Висновки. Отже, у багатьох випадках належне опрацювання джерела доказової інформації, з'ясування та пізнання відомостей, які у ньому містяться, потребує від суб'єктів доказування використання відсутніх у них специфічних знань та навичок у певних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо. Судова експертиза, як форма використання спеціальних знань, є одним із кримінальних процесуальних засобів, які суб'єкти доказування можуть використовувати з цією метою.

Передбачену кримінальним процесуальним законодавством діяльність уповноважених суб'єктів доказування щодо ініціювання судової експертизи та діяльність судового експерта щодо її проведення (здійснення судово-експертного дослідження) варто визнати різними видами процесуальної діяльності. Судова експертиза та її висновок відіграють у процесі доказування специфічну роль, адже виступають засобами пізнання інших, направлених на дослідження експертові об'єктів, і мають доказове значення виключно у сукупності з ними та в контексті

їх правильного розуміння. Тому процесуальну діяльність суб'єктів доказування, що полягає у направленні певного матеріалізованого джерела (імовірно) доказової інформації для проведення судової експертизи та пізнання такого об'єкта через призму змісту отриманого висновку експерта ми пропонуємо визначати як *експертне дослідження доказів*. Об'єктами такого дослідження є матеріалізовані джерела доказової інформації, які були зібрані (отримані) суб'єктами доказування у спосіб, визначений законом, попередньо досліджені та направлені для проведення щодо них судової експертизи. Предметом експертного дослідження доказів, на нашу думку, є криміналістично значуща інформація (доказова і орієнтуюча), яку несе матеріалізоване джерело, що було направлене для проведення судової експертизи.

Перспективним видається подальше дослідження механізму прийняття рішення про ініціювання проведення судової експертизи як форми використання доказів у кримінальному провадженні.

Перелік посилань

1. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 23.02.2024).
2. Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 58—68. DOI: 10.33994/kndise.2019.64.03.
3. Клименко Н. І. Несудова експертиза, або експертиза соціуму. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 424—429.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 19.02.2024).

References

1. Law of Ukraine as of 25.02.1994 No. 4038-XII «On Forensic Expertise». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 4038-12 (access date: 23.02.2024) [in Ukrainian].
2. Pyrih, I. V. (2019). Regarding the issue of the classification of forensic examination as investigative (search) action. *Criminalistics and Forensics*. Vol. 64. Pp. 58—68. DOI: 10.33994/kndise.2019.64.03 [in Ukrainian].
3. Klymenko, N. I. (2014). Non-judicial examination, or examination of society. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Vol. 14. Pp. 424—429 [in Ukrainian].
4. Order of the Ministry of Justice of Ukraine as of 08.10.1998 № 53/5 «On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (access date: 19.02.2024) [in Ukrainian].

5. Перлін С. Співвідношення судової експертизи та експертного дослідження в діяльності експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 2. С. 283—287.

Perlin, S. (2017). Correlation of forensic examination and expert research in the activities of the expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. № 2. Pp. 283—287 [in Ukrainian].

6. Журавель В. А., Коваленко А. В. Дослідження доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 313—328. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-313.

Zhuravel, V. A., Kovalenko, A. V. (2022). Examination of evidence in criminal proceedings as a component of the proof process. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. № 29 (2). Pp. 313—328. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-313 [in Ukrainian].

7. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97 (дата звернення: 01.03.2024).

Resolution of the Supreme Court of Ukraine as of 30.05.1997 № 8 «On forensic examination in criminal and civil cases». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97 (access date: 01.03.2024) [in Ukrainian].

8. Старенький О. С. Суб'єкти доказування в кримінальному провадженні: поняття та класифікація. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 232—236.

Starenkyi, O. S. (2014). Subjects of evidence in criminal proceedings: concepts and classification. *Scientific notes of the Lviv University of Business and Law*. № 12. Pp. 232—236 [in Ukrainian].

9. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис. … докт. юрид. наук. Одеса, 2015. 602 с.

Hloviuk, I. V. (2015). Criminal procedural functions: theoretical and methodological principles and implementation practice : Doctor's thesis of Juridical Sciences. Odesa. 602 p. [in Ukrainian].

10. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

Shcherbakovskyi, M. H. (2015). Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings : monograph. Kharkiv. 560 p. [in Ukrainian].

11. Волобуєв А. Ф., Бажанюк В. В. Проведення експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Кривий Ріг : Видавець Чернявський Д. О., 2023. 228 с.

Volobuiev, A. F., Bazhaniuk, V. V. (2023). Conducting examinations in criminal proceedings : Monograph. Kryvyi Rih. 228 p. [in Ukrainian].

12. Коваленко А. В. Джерела доказової інформації та процесуальні джерела доказів: співвідношення і значення для формулювання криміналістичних рекомендацій. *Актуальні аспекти криміналістичного та психологічного забезпечення правоохоронної діяльності :* мат-ли всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 06.10.2023). Одеса, 2023. С. 88—93.

Kovalenko, A. V. (2023). Sources of evidentiary information and procedural sources of evidence: relationship and significance for the formulation of forensic recommendations. *Current aspects of forensic and psychological support of law enforcement activities* : materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference. Odesa. Pp. 88—93 [in Ukrainian].

13. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи : дис. … докт. юрид. наук. Одеса, 2018. 626 с.
14. Коропецька С. О., Юрчишин В. М., Савченко В. А. Відібрання зразків біологічного походження під час досудового розслідування : монографія. Чернівці : Технодрук, 2019. 184 с.

Kovalchuk, S. O. (2018). The doctrine of material evidence in the criminal process: theoretical-legal and practical foundations. Doctor's thesis of Juridical Sciences. Odesa. 626 p. [in Ukrainian].
Koropetska, S. O., Yurchyshyn V. M., Savchenko, V. A. (2019). Selection of samples of biological origin during pre-trial investigation : Monograph. Chernivtsi. 184 p. [in Ukrainian].

Expert examination of evidence in criminal proceedings

A. Kovalenko

The article is dedicated to elucidating the essence of expert examination of evidence as a component of evidentiary activity in criminal proceedings. Expert examination of evidence, as a component of evidentiary activity, is distinguished from judicial expertise, which is a type of procedural activity and a form of utilizing specialized knowledge in legal proceedings, particularly in criminal cases. The relationship between preliminary, judicial, and expert examination of evidence has been examined. It has been established that expert examination of evidence is an additional and subsidiary (except in cases of mandatory appointment of expertise) type of evidence examination. It is determined that the subjects conducting expert examination of evidence are authorized entities of evidence, who initiate the conduct of judicial expertise, receive and evaluate the expert's conclusion, and through its content, comprehend the objects sent for examination. It is emphasized that expert examination of evidence can be carried out in procedural (by initiating the conduct of judicial expertise and evaluating its conclusion) and non-procedural forms (by initiating the conduct of so-called extrajudicial expertise, or expert examination in the narrow sense). The author states that the objects of expert examination of evidence are materialized sources of evidentiary information that have been collected (obtained) by the evidentiary subjects in a manner defined by law, preliminarily examined, and directed for the conduct of judicial expertise regarding them. At the moment of their expert examination, the mentioned objects already have the status of procedural sources of evidence. At the same time, the author draws attention to the specificity of the procedural status of certain objects of such examination: living individuals, human and animal corpses, and samples for comparative analysis. In criminal proceedings, the subject of expert examination of evidence is recognized as criminally significant information (evidentiary and orienting) conveyed by a specific materialized source that has been directed for judicial expertise.

Keywords: forensic expertise; evidence; pre-trial investigation; court hearing; evidence examination; expert examination; expert conclusion.

⇒ Коваленко, А. В. (2024). Експертне дослідження доказів у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 194—207. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.18.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.19
УДК 343.98

Євген Дмитрович Лук'янчиков

Доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0001-5763-6972, e-mail: evgenlyk947@gmail.com

Борис Євгенович Лук'янчиков

Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-4761-5980, e-mail: boryn@bigmir.net

Ольга Борисівна Микитенко

Здобувачка освітнього ступеня магістр Університету економіки, права та інформаційних технологій «КРОК»

ORCID: 0000-0003-4608-5567, e-mail: olgamikitenko71@gmail.com

Тактичні операції у вирішенні завдань кримінального провадження

Досліджується співвідношення таких наукових категорій як завдання і мета кримінального судочинства. Звертається увага на необхідність розмежування мети кримінального процесуального права і мети кримінальної процесуальної діяльності.

Зазначається, що вирішення складних слідчих ситуацій неможливо досягти проведенням окремих слідчих (розшукових) дій, а потребує застосування оптимального комплексу слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів. Аналізуються підходи науковців до визначення слідчих ситуацій.

Ключові слова: *кримінальне провадження*; *завдання кримінального провадження*; *мета кримінального провадження*; *слідчий*; *слідчі (розшукові) дії*; *тактичні операції.*

Постановка проблеми. Визначені в ст. 2 КПК України завдання кримінального провадження є специфічними і відрізняють його від інших видів державної діяльності. Виконання цих завдань покликане забезпечити досягнення мети кримінального судочинства, яка на даний час не

набула чіткого визначення у відповідній нормі закону і привертає увагу науковців. Виконання визначених завдань і досягнення мети кримінального судочинства потребує постійного удосконалення інструментарію пізнавальної діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Вирішення складних ситуацій в процесі розслідування не завжди можливо досягти проведенням окремих слідчих (розшукових) дій, що стало рушійною силою для розроблення тактичних операцій як ефективного поєднання слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів. Саме це і обумовлює необхідність звернення до розглядуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження завдань і мети як галузі кримінального процесуального права і кримінального провадження, а також тактичних операцій, як інструментарію з їх виконання і досягнення завжди перебували в полі зору науковців. Співвідношенню понять мета та завдання кримінального провадження приділив увагу А. Я. Дубинський під час дослідження біль широкого питання, що стосувалося виконання процесуальних рішень слідчого (1984). Про доцільність виокремлення самостійними нормами мети і завдань кримінального провадження зазначається в роботах М. А. Погорецького (2007), а дослідження проблем розроблення та застосування тактичних операцій, як важливого інструментарію пізнавальної діяльності з розкриття злочинів знайшло відображення в роботах таких провідних науковців як В. О. Коновалова (2003), В. А. Журавель (2009), С. С. Чернявський (2010), В. М. Шевчук (2011), В. Ю. Шепітько (2003) та ін. Незважаючи на таку увагу науковців до цих проблем ряд питань потребують додаткового опрацювання та розроблення пропозицій щодо їх вирішення.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз дискусійних питань щодо мети та завдань кримінального провадження та визначення ролі тактичних операцій у їх досягненні, доведення, що окремі негласні слідчі (розшукові) дії за своєю сутністю і змістом є своєрідним комплексом інших слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів, що сьогодні розглядається як тактична операція.

Викладення основного матеріалу. Кримінальне провадження є одним із видів державної діяльності, специфічні завдання якої виокремлюють її від інших видів діяльності [1, с. 8]. В процесі історичного розвитку завдання кримінального провадження зазнавали певних змін залежно від економічного та політичного устрою країни, а у подальшому набули закріплення у відповідних законодавчих актах, що регулюють кримінальну процесуальну діяльність. Слід звернути увагу, що КПК УРСР, який був введений в дію з 01 квітня 1961 року не містив норми, в якій визначалися завдання кримінального судочинства. Із внесенням змін у грудні 1992 року до КПК України завдання кримінального судочинства були визначені у його другій статті. Одне із цих завдань визначалося як «швидке і повне *розкриття* злочинів ...» (ст. 2 КПК). Про розкриття злочинів як одне із завдань кримінального провадження йдеться в ч. 1 ст. 4 КПК Киргизької Республіки та ст. 2 КПК Естонії.

Розкриття злочинів розглядають у двох аспектах. В одному із них це діяльність органів дізнання, досудового слідства і підрозділів, які в межах закону здійснюють оперативно-розшукову діяльність, спрямовану на виявлення ознак, подій, встановлення обставин, причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, осіб, котрі його вчинили, а також на створення умов для забезпечення повноти й об'єктивності зібраних доказів, що дає змогу притягти винних до відповідальності [2, с. 351—352]. У другому розумінні під розкриттям розуміють результат такої діяльності, а момент, з якого пропонується вважати злочин розкритим вирішується не однозначно, чому було приділено увагу з боку науковців і може бути предметом самостійного дослідження.

В процесі подальшого реформування законодавства завдання кримінального провадження сформульовано як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК). Слід звернути увагу, що у даній нормі законодавець замість поняття «розкриття злочинів» вводить поняття «розслідування». Під розслідуванням розуміють нормативно врегульовану діяльність органів чи посадових осіб з дослідження певних фактів (дій або подій), їх наслідків, причин та умов виникнення, а також з'ясування інших юридично значимих обставин [2, с. 359].

З наведеного стає очевидним, що діяльність з розкриття злочинів за своїм змістом є більш широкою та включає в себе як кримінальну процесуальну, так і оперативно-розшукову, що створює сприятливі умови для з'ясування усіх обставин правопорушення, зокрема і особи, що його вчинила, вирішити передбачені законом завдання та досягти мети кримінального судочинства.

Проблема мети в кримінальному процесі здавна привертає увагу науковців, проте підходи до її визначення відрізняються. Близько півстоліття тому ґрунтовне дослідження мети у кримінальному процесі здійснила П. С. Елькінд. «Мета кримінального процесуального права, зазначає вона, полягає в найбільш ефективному раціональному регулюванні даних суспільних відносин, в забезпеченні їх спрямованості до вирішення завдань кримінального судочинства, в кінцевому рахунку — знищення злочинності» [3, с. 12]. З аналізу наведеного можна дійти висновку, що авторка намагалася сформулювати мету саме кримінального процесуального права, а не кримінального провадження як певного виду діяльності. Недостатньо обґрунтованим вважаємо ставити за мету «знищення злочинності». Тисячолітня історія розвитку людства свідчить, що злочинна діяльність є антиподом суспільно-корисної

діяльності і супроводжує його на всіх етапах. Тривалий час нас переконували, що скоро останній злочинець, як унікальний експонат, буде представлений на огляд суспільству. Життя внесло деякі корективи в таке гасло і суспільство має можливість спостерігати як злочини вчиняють саме ті особи, на яких покладається обов'язок вести з ними боротьбу, чинити правосуддя та зміцнювати законність.

Аналіз публікацій науковців, які досліджували розглядуване питання дозволяє виділити декілька підходів. Так, А. Я. Дубинський розглядає завдання і мету кримінального судочинства як рівнозначні поняття [4, с. 174], а підставою для цього, зазначає він, слугує відсутність її (мети) визначення в чинному КПК України. Натомість М. А. Погорецький, не безпідставно, вважає, що кожна з цих категорій має своє нормативно-правове і змістовне значення, що дозволяє вибудувати кожне з цих понять у структурі діяльності, надаючи їй цілеспрямованості та змістовності й пропонує в окремій нормі закріпити мету та завдання кримінального провадження [5, с. 165].

В етимологічному й семантичному значенні мета визначається як те чого хтось прагне, чого хоче досягти [6, с. 520]. Мета визначає зміст і спрямованість кримінальної процесуальної діяльності, має слугувати орієнтиром, якого мають досягти учасники кримінального провадження. Для досягнення мети кримінальної процесуальної діяльності необхідно вирішити ряд завдань (питань), які визначені в ст. 2 КПК України.

Метою кримінального провадження має бути вирішення кримінально-правового конфлікту на підставі встановлення уповноваженими державними органами у кримінальному провадженні істини у справі, що випливає з вимог ст. 31 Конституції України.

Починаючи з 60-х років минулого століття, розкриття і розслідування злочинів в теорії криміналістики розглядають як процес виявлення, вилучення, накопичення, переробки та використання інформації. Кажучи іншими словами, це виглядає як система дій зі сприйняття, обробки, зберігання, передачі та використання інформації [7, с. 87].

Розкриття, розслідування і запобігання злочинів з інформаційних процесів, характерних для пізнавальних систем розглядає як діяльність І. О. Ієрусалімов. Він зазначає, що це складна організована система, кожний елемент якої має свою чітко визначену функцію, їх об'єднує спільність мети — бути засобом одержання інформації, на основі якої слідчий будує інформаційну модель події, яку розслідує [8, с. 37].

Ґрунтовний аналіз поняттю розкриття злочинів зробив А. Я. Дубинський. Він слушно звертає увагу на розмаїття думок щодо його визначення науковцями та вказує на обставини, через які цей термін не може тлумачитися однозначно. Розкриття злочину можна розглядати як процес, діяльність для встановлення обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння, а по-друге, як результат такої діяльності [4, с. 175].

Розкриття злочину, як результат кримінальної процесуальної діяльності за своєю сутністю, як неодноразово зазначав В. Г. Гончаренко під час особистих спілкувань, означає неспростовне доведення злочину

і незаперечне встановлення винуватості конкретної особи у обвинувальному вироку, що набрав законної сили, а не виявлення ознак злочину і затримання підозрюваного, як це практикується у поквапливій оперативній звітності і деяких заангажованих політичних заявах. Таке теоретичне необґрунтоване користування терміном призводить до легковажного нехтування конституційним принципом презумпції невинуватості (для прикладу, справа Шеремета). Подібна думка висловлена і М. А. Погорецьким. Злочин можна вважати розкритим, пише він, тільки після набрання чинності вироком [5, с. 169].

Розслідування кримінальних правопорушень — складний інформаційно-пізнавальний процес. Здійснюється за допомогою визначеного законом інструментарію, який потребує постійного удосконалення у відповідь на зміни у характері злочинної діяльності, активній протидії розслідуванню з боку заінтересованих осіб. В процесі розслідування перед слідчим постає необхідність вирішення різноманітних завдань, які обумовлюються характером слідчої ситуації, що сформувалася на конкретний момент.

В одних випадках для досягнення визначеної мети достатньо проведення визначеної слідчої дії, а в інших це потребує застосування комплексу слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів. Саме тому в криміналістиці почали розробляти комплекси відповідних дій і заходів, які дозволяють вирішувати конкретні завдання у кримінальному провадженні. В деяких випадках для вирішення конкретної ситуації, зазначає В. В. Тіщенко, може застосовуватися система узгоджених між собою тактичних прийомів і правил, що мають єдину спрямованість у межах підготовки та проведення слідчої (розшукової) дії — тактична комбінація [9, с. 245].

Разом з тим слід зазначити, що проведенням окремих слідчих дій (навіть при застосуванні сукупності певних тактичних прийомів) не завжди можливо вирішити складні слідчі ситуації, що формуються в процесі розслідування. Саме це вимагає розроблення та застосування, зазначає В. О. Коновалова, тактичних операцій як своєрідної форми розслідування, що поєднує в собі слідчі (розшукові) дії, організаційні й оперативно-розшукові заходи [10, с. 67]. За такого підходу доцільніше вести мову про форму розкриття злочинів, оскільки розслідування є кримінальною процесуальною діяльністю і не включає у свій зміст оперативно-розшукову діяльність.

Тактична операція має розроблятися і застосовуватися для вирішення складних тактичних завдань, розв'язання складних слідчих ситуацій, що формуються в процесі розслідування, якщо цього неможливо досягти проведенням розрізнених слідчих дій.

Детермінуючими чинниками побудови тактичних операцій, які безпосередньо впливають на практику їх застосування, В. М. Шевчук слушно вважає слідчі ситуації. Ситуаційний підхід, на його думку, дозволяє використовувати в слідчій і судовій діяльності інформацію узагальненого характеру, найбільше адекватну для вибору й адаптації типових

тактичних рішень, що забезпечують оптимальне кримінальне провадження [11, с. 81].

В теорії криміналістики можна зустріти різні підходи науковців до визначення поняття слідчих ситуацій їх змісту і видів. Достатньо ґрунтовний, на наш погляд, аналіз цих понять викладено в статті В. М. Шевчука. Тому не будемо повторно звертатися до їх цитування, а спробуємо висловити своє особисте бачення на підставі аналізу окремих із них.

Широке розмаїття визначень слідчої ситуації можна пояснити намаганням авторів включити до нього як можна більше чинників, які можуть впливати на організацію розслідування злочину. Так, Ю. М. Чорноус та інші автори під слідчою ситуацією пропонують розуміти умови чи обстановку, що склалася на певний момент розслідування кримінального правопорушення [12, с. 386; 13, с. 377].

В. Ю. Шепітько пропонує розглядати слідчу ситуацію в широкому розумінні, як сукупність всіх умов що впливають на розслідування і визначають його особливості, та у вузькому — як характеристику інформаційних відомостей, якими володіє слідство на конкретному етапі розслідування [14, с. 260-261].

Наближеною до цього є думка П. Д. Біленчука, який вважає, що слідча ситуація — це, з одного боку, об'єктивна реальність (матеріальні та ідеальні джерела), а з другого — це пізнана суб'єктом доказування об'єктивна реальність, яка існує на даний момент [15, с. 263]. Слід погодитися з автором у тому, що слідча ситуація є об'єктивною реальністю, про що автор наголошує в обох випадках. Не достатньо зрозуміло, що слід відносити до матеріальних та ідеальних джерел. Більшість авторів слушно вказують, що слідчу ситуацію складає сукупність обставин і умов, в яких відбувається процес розслідування, а не невідомі матеріальні та ідеальні джерела. Слідча ситуація формується під дією двох сторін. З одного боку це дії злочинця і осіб, які допомагають йому уникнути відповідальності за вчинене, а з іншого, це діяльність слідчого з розслідування кримінального правопорушення. Під впливом діяльності цих сторін слідча ситуація може постійно змінюватися як і обсяг інформації, якою володіє слідчий у кримінальному провадженні. Навряд чи доцільно називати це слідчою ситуацією у вузькому розумінні. Точніше казати про рівень володіння інформацією про слідчу ситуацію (одну з її умов) на конкретний момент розслідування, розглядаючи її як об'єктивну реальність, сукупність обставин і умов, в яких відбувається розслідування. Слідчий завжди прагне отримати інформацію, яка повно і точно характеризує обставини й умови, в яких відбувається розслідування. Це дозволяє прийняти правильне процесуальне й тактичне рішення, щоб змінити ситуацію на сприятливу, досягти запланованого результату в провадженні.

Головна функція слідчої ситуації, зазначає О. В. Одерій, полягає у тому, що вона дозволяє виокремити і звести воєдино обставини, оцінка яких є необхідною умовою для прийняття слідчих рішень за кримінальним провадженням [16, с. 278].

Тактичне рішення слідчого знаходить своє відображення у розробленні тактичної операції для розв'язання слідчої ситуації, що виникла на конкретний момент розслідування. Незважаючи на індивідуальність і неповторність кожного правопорушення, в процесі розслідування спостерігається повторюваність (типовість) окремих слідчих ситуацій характерних для окремих видів і груп злочинів. Результативність їх вирішення, слушно зазначає В. Ю. Шепітько, потребує розроблення та застосування в процесі розкриття злочинів, особливо тих, що вчиняються організованими групами, типових тактичних операцій, з метою вирішення складних завдань, які інакше вирішити надзвичайно складно або взагалі неможливо. Такі тактичні операції автор слушно розглядає як найбільш ефективні комплекси слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів для вирішення складних слідчих ситуацій, які виконують важливу методичну функцію і дозволяють обирати правильний напрямок у розслідуванні [17, с. 197].

Будь-яка типова тактична операція для слідчого становить важливе підґрунтя для розроблення конкретної операції з розкриття злочину та викриття осіб, причетних до його вчинення з урахуванням інформації про слідчу ситуацію, що сформувалася на конкретний момент провадження.

Необхідність розроблення та застосування тактичних операцій у кримінальному провадженні набула свого закріплення в чинному КПК України у вигляді окремих негласних слідчих (розшукових) дій. Для прикладу, це контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК) тощо. Контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у визначених у даній статті формах: а) контрольована поставка; б) контрольована та оперативна закупка; в) спеціальний слідчий експеримент; г) імітування обстановки злочину. Кожна з наведених форм за своєю сутністю може розглядатися як самостійна слідча дія, а за змістом являє собою ніщо інше як тактичну операцію, яка може охоплювати декілька інших слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів. У ч. 8 ст. 271 КПК зазначається, якщо при проведенні цієї слідчої дії виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи, воно має здійснюватися в межах, які допускаються Конституцією України, на підставі рішення слідчого судді згідно з вимогами КПК. З такої редакції можливо зробити тільки один висновок, що слідчий, в межах проведення цієї слідчої дії, може звернутися до слідчого судді для отримання дозволу на проведення інших слідчих дій, якими обмежуються конституційні права та інтереси громадян. Про необхідність застосування організаційних заходів в межах цієї слідчої дії зазначається в частині сьомій: а) обставини, які свідчать про відсутність провокування особи до вчинення злочину; б) про застосування спеціальних імітаційних засобів.

Висновки: За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Зміст поняття «розкриття злочинів» як вид діяльності уповноважених державних органів є більш широким ніж «розслідування» та включає в себе як кримінальну процесуальну, так і оперативно-розшукову складову, що створює сприятливі умови для з'ясування усіх обставин правопорушення, зокрема і особи, що його вчинила, вирішити передбачені законом завдання та досягти мети кримінального судочинства.

2. В процесі подальшого реформування кримінального процесуального законодавства в самостійній нормі має бути визначена його мета як вирішення кримінально-правового конфлікту на підставі встановлення уповноваженими державними органами у кримінальному провадженні істини у справі, що випливає з вимог ст. 31 Конституції України. Мета визначає зміст і спрямованість кримінальної процесуальної діяльності, слугує орієнтиром, якого мають досягти учасники кримінального провадження в процесі вирішення ряду завдань (питань), які визначені в ст. 2 КПК України.

3. На даний час окремі негласні слідчі (розшукові) дії (для прикладу, контроль за вчиненням злочину) за своєю сутністю і змістом являють собою ніщо інше як тактичні операції, що потребує подальшого опрацювання цього питання та розроблення тактичних рекомендацій, що буде сприяти результативному їх застосуванню в процесі розкриття злочинів.

Перелік посилань

1. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5. Київ : Укр. енцикл., 1998. 736 с.
3. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. Ленинград, 1976. 143 с.
4. Дубинський А. Я. Вибрані твори. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 430 с.
5. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс, 2007. 576 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь, 2001. 1440 с.

References

1. Criminal process: textbook. Under the editorship V. Ya. Tatsia, Yu. M. Groshevoy, O. V. Kaplinoi, O. G. Shilo. Kh.: Pravo, 2013. 824 p. [in Ukrainian].
2. Legal encyclopedia: in 6 vols. Vol. 5. K.: «Ukr. Encyclical.», 1998. 736 p. [in Ukrainian].
3. Elkind, P. S. (1976). Goals and means of their achievement in Soviet criminal procedural law. Leningrad. 143 p. [in Russian].
4. Dubinskyi, A. Ya. (2014). Selected works. Kyiv : Center for Educational Literature. 430 p. [in Ukrainian].
5. Pohoretskyi, M. A. (2007). Functional assignment of investigative activity in the criminal process: monograph. Kharkiv : Arsis. 576 p. [in Ukrainian].
6. Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language / ed. and heads ed. V. T. Busel. Kiyv; Irpin 2001. 1440 p. [in Ukrainian].

7. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 360 с.
Lukyanchikov, E. D. (2005). Methodological principles of information provision of crime investigation : monograph. Kiyv : Nat. Acad. internal of Ukrainian Affairs. 360 p. [in Ukrainian].

8. Ієрусалімов І. О. Деякі фактори і умови реалізації досягнень науково-технічного потенціалу у слідчій практиці. *Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів*. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1996. С. 35—40.
Ierusalimov, I. O. (1996). Some factors and conditions for the realization of achievements of scientific and technical potential in investigative practice. *Theoretical and practical problems of using the possibilities of criminology and forensic examination in the detection and investigation of crimes*. Kiyv : Ukr. Acad. internal of affairs, Pp. 35—40 [in Ukrainian].

9. Криміналістика : підручник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 556 с.
Forensics (2017) : a textbook. Odesa : Helvetica Publishing House. 556 p. [in Ukrainian].

10. Коновалова В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития. *Актуальні проблеми криміналістики* : Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25—26.09.2003). Харків, 2003. С. 66—69.
Konovalova, V. E. (2003). The concept of forensic tactics: development forecasts. *Actual problems of criminalistics* : International science-practice conf. September 25—26, 2003. Kharkiv : Grif. Pp. 66—69 [in Russian].

11. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи : добір. наук. праць. Харків : Право, 2020. 1280 с.
Shevchuk, V. M. (2020). Criminalistics: traditions, innovations, perspectives : a selection. of science works/ Kharkiv : Pravo. 1280 p. [in Ukrainian].

12. Криміналістика : підручник. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
Forensics (2020) : textbook. 2-ed., revision. and added. Kyiv : Pravo branch. 752 p. [in Ukrainian].

13. Криміналістика : підручник / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.
Forensics (2011) : textbook / in general ed. A. F. Volobuyeva. Kharkiv : KhNUVS. 666 p. [in Ukrainian].

14. Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекций. Изд. 2-е, перераб. и доп. Харьков : ООО «Одиссей», 2005. 368 с.
Shepitko, V. Yu. (2005). Criminalistics: Course of lectures. The second edition, revised and supplemented. Kharkiv : OOO «Odyssey». 368 p. [in Ukrainian].

15. Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид. випр. і доп. Київ : Атіка, 2001. 544 с.
Bilenchuk, P. D., Lysychenko, V. K., Klymenko, N. I. et al. (2001). Forensics : a textbook / under the editorship P. D. Bilenchuk. 2nd edition. Ex. and additional. Kiyv : Atika. 544 p. [in Ukrainian].

16. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.
Oderii, O. V. (2015). Theory and practice of investigating crimes against the environment : monograph. Kharkiv : Disa plus. 528 p. [in Ukrainian].

17. Шепітько В. Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2007. Вип. 14. С. 194—199. Shepitko, V. Yu. (2007). The role of typical tactical operations in the system of ensuring the effectiveness of pre-trial investigation. *The issue of fighting crime*. Iss. 14. Pp. 194—199 [in Ukrainian].

Tactical operations in solving the tasks of criminal proceedings
E. Lukianchykov, B. Lukianchykov, O. Mykytenko

The article notes that the tasks of criminal proceedings in the course of historical development have undergone certain changes depending on the economic and political structure of the country, and later they were enshrined in the relevant legislative acts which regulate criminal procedural activities. The authors study the correlation of such scientific categories as the task and purpose of criminal justice. Currently, the purpose of criminal proceedings has not been clearly defined in the relevant rule of law, which attracts the attention of scientists. The authors emphasize the need to distinguish between the purpose of criminal procedural law and the purpose of criminal procedural activity. The authors analyze the concepts of crime detection and investigation and state that the former is broader in scope and includes both criminal procedural and operational search activities, which creates favorable conditions for clarifying all the circumstances of an offense, solving the tasks provided for by law and achieving the purpose of criminal proceedings. The accomplishment of certain tasks and the achievement of the purpose of criminal proceedings requires a continuous improvement of the instruments of cognitive activity for the discovery and investigation of crimes. In some cases, the resolution of complex investigative situations cannot be achieved by conducting separate investigative (detective) activities but requires the use of an optimal set of investigative actions, organizing, and operational search measures. It is emphasized that investigative situations are the determining factor for the development of tactical operations to solve them. In the article, the authors analyze the approaches of scientists to the determination of investigative situations. It is proposed to understand them as a set of conditions and circumstances that have formed at a particular moment of the investigation, the fullness and objectivity of which affect the optimal decision-making by the investigator. Based on the analysis of certain covert investigative (detective) actions, we conclude that by their content and meaning they are nothing more than tactical operations.

Keywords: criminal proceedings; tasks of criminal proceedings; purpose of criminal proceedings; investigator; investigative (search) actions; tactical operations.

⇒ Лук'янчиков, Є. Д., Лук'янчиков, Б. Є., Микитенко, О. Б. (2024). Тактичні операції у вирішенні завдань кримінального провадження. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 208—217. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.19.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.20
УДК 343.98.062/063

Олена Володимирівна Нарожна

Заступниця декана економіко-правового факультету, старша викладачка кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ORCID: 0009-0002-9623-6423, e-mail: narozhna@onu.edu.ua

Доказування об'єктивної сторони при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

Стаття присвячена окремим питанням методики розслідування знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, зокрема, процесу доказування деяких елементів об'єктивної сторони правопорушення, вчиненого під час війни. Звертається увага на необхідність правильного оформлення протоколу огляду місця події, фотографування, залучення експертів для визначення ступеню пошкодження об'єктів, що призводить до правильної кваліфікації та ефективного розслідування правопорушення.

Ключові слова: *культурна спадщина*; *знищення*; *руйнування*; *пошкодження*; *протокол*; *фіксація*; *експерт.*

Постановка проблеми. Збереження об'єктів культурної спадщини в умовах війни має величезне значення з точки зору історії, ідентичності народу та спільної культурної пам'яті суспільства. Культурна спадщина є ключовим елементом історії націй і спільнот. Збереження історичних пам'яток та творів мистецтва дозволяє зберігати та передавати спільні цінності, традиції та ідентичність між поколіннями. Збереження об'єктів культури надає можливість вивчати минуле, розуміти розвиток суспільства, вчитися на помилках та успіхах попередніх поколінь. З точки зору економічної доцільності, багатий культурний спадок є привабливими об'єктами для туристів. Знищення цих об'єктів може призвести до втрати туристичного потенціалу та, відповідно, до економічних труднощів для регіонів.

Об'єкти культурної спадщини часто перетинають національні кордони, що робить необхідним врахування окремих аспектів міжнародного співробітництва. Збереження таких об'єктів стимулює діалог між різними культурами та сприяє зближенню націй. Культурні об'єкти мають не лише матеріальну, але і духовну цінність: відображають красу, творчість

та духовність людей, що є важливим для збереження емоційної зв'язаності з власною культурою. Збереження та охорона культурної спадщини підпадає під охорону національних та міжнародних правових норм. Докази про знищення чи загрози допомагають в утвердженні порушень міжнародних конвенцій і угод, таких як Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [1]. Міністерство культури та інформаційної політики України продовжує фіксувати пошкодження пам'яток культурної спадщини в Україні внаслідок російської агресії. За період з 24 лютого 2022 року по 25 грудня 2023 року зруйновано або пошкоджено 872 об'єкти культурної спадщини. З них пам'яток національного значення — 120, місцевого значення — 682, щойно виявлених — 70 [2].

Публічний обіг інформації про збереження пам'яток культури та загрози їх знищення грає ключову роль у формуванні міжнародної свідомості. Швидке та ефективне розслідування правопорушень проти об'єктів культурної спадщини стають мотиватором для світової громадськості, активістів та міжнародних організацій. Процес встановлення обставин об'єктивної сторони вчиненого правопорушення є важливим елементом встановлення відповідальності за знищення чи загрози знищення культурній спадщині. Це дозволяє визначити осіб чи структури, які здійснюють подібні дії, та створюють передумови для притягнення їх до відповідальності. Загальною метою доказування об'єктивної сторони є підвищення свідомості та мобілізація зусиль для збереження та відновлення культурної спадщини в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан опрацювання вказаної теми на сьогодні має суттєву теоретичну базу завдяки працям вчених у галузі кримінального права та криміналістики, таких як: О. Дудоров, Н. Копча, В. Локтіонова, В. Навроцький, Л. Палюх, В. Тищенко, М. Хавронюк, В. Шепітько. Також значний внесок внесли криміналісти, представники сучасних українських наукових шкіл, серед яких: В. Бабакін, Т. Каткова, І. Тодорич та інші. Проте у їхніх працях, через відсутність актуальності на момент публікацій, недостатньо уваги було приділено аспектам розслідування правопорушень в умовах війни, пов'язаних саме із доказуванням об'єктивної сторони.

Мета дослідження. Метою статті є розробка загальної методики розслідування знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, вчинених під час війни, з урахуванням потреби розглянути окремі аспекти доказування деяких елементів об'єктивної сторони вказаного правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Розглядаючи значення таких кримінально-правових термінів як «пошкодження», «знищення» і «руйнування», можна відзначити, що зазвичай ці поняття використовуються практично як синоніми. За філологічним визначенням «пошкодження» означає виводити що-небудь з ладу, псувати, руйнувати [3, с. 484]; «знищення» — припиняти існування кого-, чого-небудь, призводити до загибелі, смерті, скасовувати, ліквідувати що-небудь, припиняти, усувати [4,

с. 664]; «руйнування» — ламаючи, розбиваючи, розвалювати що-небудь, знищувати, перетворювати на руїни, скасовувати, ліквідувати [5, с. 898].

Отже, з філологічної точки зору важко встановити чітку різницю між ними і їхній точний зміст у контексті об'єктивної сторони правопорушення. Тому спробуємо звернутися до тлумачення цих термінів з точки зору застосування їх у правозастосовній практиці та доктринальних визначень. Зокрема, на думку авторів науково-практичного коментаря Кримінального кодексу України [6, с. 592], об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 298 Кримінального кодексу України, полягає у знищенні, руйнуванні або пошкодженні об'єктів культурної спадщини чи їх частин, тобто складових — пам'яток історії, культури або археології, що може бути результатом механічного, термічного, біологічного, хімічного та інших способів впливу на них.

Знищення предметів — це коли вчинене діяння призводить до їх повної непридатності і вони не підлягають відновленню. Руйнування — це таке пошкодження предметів, результатом якого є істотна втрата їхніх властивостей та цінності, що обмежує можливість використання їх за призначенням і вимагає значного реставраційного ремонту. Пошкодження — це заподіяння зазначеним предметам чи їх складовим частинам таких пошкоджень, за яких вони не втрачають своїх основних властивостей, але дещо знижується їх історична, культурна чи наукова цінність, і тому вони вимагають певної реставрації.

На думку професора В. О. Навроцького, процес знищення (пошкодження) визначається як некорисливі посягання, внаслідок яких окремі об'єкти або взагалі припиняють своє існування, або погіршуються їхні корисні властивості й створюється загроза заподіяння шкоди, або заподіюється шкода здоров'ю людей, народному господарству, іншим елементам [7, с. 438—439].

Більш розлого своє бачення обов'язкових ознак вчений висловив у відповідному розділі науково-практичного коментаря Кримінального кодексу України [8], де зазначив, що діяння при вчиненні цього злочину вчиняється шляхом дії або бездіяльності, які полягають у внесенні в пам'ятку — об'єкт культурної спадщини негативних змін, внаслідок яких зменшується чи втрачається їх художня, історична, етнографічна, наукова чи інша цінність — відбувається їх знищення, руйнування чи пошкодження. Наслідки цього злочину в диспозиції ст. 298 позначені тими ж термінами, що й діяння. Це:

1) знищення пам'яток, тобто приведення їх до такого стану, коли об'єкт неможливо відновити, повністю втрачається його цінність;
2) руйнування — заподіяння значних ушкоджень, через що пам'ятка втрачає свою цінність, але може бути відновлена;
3) пошкодження — зменшення історичної, культурної та іншої цінності пам'ятки.

Аналізуючи досліджувані терміни, Л. М. Палюх зазначає, що поняття «руйнування» схоже або збігається з таким поняттям як «пошкодження» та обґрунтовує необхідність більш оптимальної побудови норми,

передбаченої ч. 2 ст. 298 Кримінального кодексу України [9, с. 89]. Погоджуємося з цією думкою, адже крізь призму розслідування визначення такої ознаки об'єктивної сторони вирішується через питання наслідків, а саме: об'єкт культурної спадщини вимагає повної або значної реставрації, що не є важливим для слідчого з точки зору методики розслідування.

Доказування об'єктивної сторони пошкодження, руйнування або знищення об'єктів культурної спадщини, в першу чергу полягає у швидкій та правильній фіксації об'єктів, які постраждали від воєнних дій. Ідентифікації підлягають ключові об'єкти, які є цінними та унікальними для культурної спадщини, враховується історична та культурна важливість кожного об'єкта. До процесу ідентифікації та визначення ступеня шкоди залучаються експерти, які надають рекомендації в галузі мистецтвознавства, археології, музеєзнавства та інших суміжних галузей знань. Також можливим вбачається залучення представників місцевої громади, які можуть надати інсайти щодо таких об'єктів через більш глибоке розуміння історії, соціокультурного контексту та значущості об'єктів культурної спадщини для місцевої спільноти. Їх знання, показання та поради можна використати для вибору об'єктів, які потрібно описати та провести фотофіксацію.

Аналіз рівня ризику пошкодження або знищення кожного об'єкта культурної спадщини в умовах війни є важливим заходом планування подальших дій для слідчого. Ми вже зазначали, що з кримінально-правової точки зору різниця між поняттями «пошкодження» та «руйнування» полягає в ступені реставрації: повної чи значної. Для визначення шкоди, нанесеної об'єкту культурної спадщини в умовах війни, обов'язково потрібна експертна допомога. Оцінка рівня ризику пошкодження або втрати кожного об'єкта в умовах війни — це комплексний процес, який може включати в себе декілька етапів та методів, зокрема, ідентифікацію та класифікацію об'єктів. Створюється або одержується список об'єктів культурної спадщини, після чого вони розподіляються за категоріями: музеї, музейні експонати, пам'ятки, археологічні об'єкти тощо. Також варто додати стислий опис їх значущості та роль в культурній спадщині України. Аналізується географічний контекст, а саме такі географічні фактори, як близькість до лінії фронту, потенційні зони пошуку, наявність об'єктів на території, підконтрольній ворогу. Географічне розташування безпосередньо впливає на рівень безпеки. Об'єкти, що знаходяться ближче до лінії фронту, піддаються підвищеному ризику.

Проте справа не лише в безпеці. Знання географічного контексту дозволяє розробити ефективні превентивні заходи та плани евакуації місцевих об'єктів культурної спадщини, здійснювати стратегічне планування щодо можливих атак, сприяти ефективній організації гуманітарної допомоги в разі потреби.

Географічний аспект є ключовим у формуванні об'єктивної картини ризиків та у визначенні ефективних заходів для збереження культурної спадщини під час війни.

Працюючи зі списком об'єктів культурної спадщини, слід присвятити час для створення рейтингу ризику кожному об'єкту культурної спадщини в умовах війни, що є важливим етапом для ефективного управління та збереження цих об'єктів. Сюди входить отримання вичерпної інформації про кожен об'єкт, його історію, архітектурні особливості, ступінь визнання та важливість в контексті культурної спадщини. Як вже зазначалося, і врахування географічного положення об'єкта в оцінці ризику, зокрема близькість до лінії фронту, можливих бойових дій тощо. Незайвим буде і ретроспективний огляд подій та аналіз попередніх випадків пошкоджень культурних об'єктів у попередні місяці війни. Із показань свідків та висновків експертів можна отримати оцінку наявності точних даних про об'єкт щодо попередніх реставрацій, чистки, ремонту та іншого втручання.

З урахуванням подібних рекомендацій під час фотографування при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини можна визначити окремі ознаки об'єктивної сторони вказаного правопорушення для чіткого розуміння першочергових та подальших дій слідчого.

Створення документації при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини включає в себе не лише фотографії, а також детальні описи та фіксацію об'єктів та обстановки.

Протокол слідчого огляду відіграє ключову роль у документуванні розслідування, оскільки є процесуальним документом, що фіксує всі важливі аспекти місця події.

Особлива увага приділяється точній фіксації адреси або географічних координат знаходження об'єкта культурної спадщини. Дотримання такої рекомендації дозволяє забезпечити точність вказаної адреси або координат для ідентифікації самого об'єкта та його місцеположення. Правоохоронні та інші компетентні органи можуть використовувати цю інформацію як довідковий матеріал при розслідуванні, що полегшить їх роботу у встановленні обставин події. Указівка на географічні координати дозволить стежити за місцем події, забезпечить доступ до нього для проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, досліджень, взяття зразків. Точність вказівки координат також сприятиме легкій архівації та відновлюванню. Це важливо для довгострокового збереження даних та доступності для розслідування, наукових досліджень, статистики та обліку. Географічні координати є об'єктивною, недвозначною інформацією, яка підтверджує не лише місце знаходження об'єкта, а й масштаби можливих пошкоджень. Це дозволить при реставрації або відновленні об'єкта залучити відповідних фахівців та ресурси швидше та ефективніше.

В протоколі якомога точніше вказати тип об'єкта культурної спадщини: музей, пам'ятник, архітектурна споруда тощо. Це сприятиме спрощеній ідентифікації для тих суб'єктів, які складають протокол: правоохоронці, оперативні працівники, співробітники суду, експерти, археологи,

мистецтвознавці тощо. Різні типи культурної спадщини можуть потребувати різного підходу до реставрації чи відновлення. Зокрема, підхід до музейного експонату, методика роботи з ним, алгоритм реставрації відрізняється від роботи з археологічними знахідками чи пам'ятками архітектури. Різні види об'єктів піддаються різним видам небезпеки або руйнувань. Вказання типу, дозволяє зрозуміти які саме частини об'єкта або він в цілому знаходиться під загрозою подальшого руйнування. Деякі типи об'єктів можуть мати більший історичний або культурний вплив та значення, тому потрібно врахувати їх природу та культурну цінність при розслідуванні. На оцінку масштабів знищення, тип об'єкта також може мати вплив. Деякі об'єкти можуть бути більш уразливими або легше піддаватися руйнації чи іншому впливу. Це залежить від виду (виріб з каменю, паперу, деревини тощо), віку, попереднього реставраційного втручання, умов зберігання, руйнівного впливу під час бойових дій та інших факторів). Визначення типу об'єкту культурної спадщини впливає на залучення відповідних фахівців і ресурсів для ефективного та швидкого відновлення чи реставрації.

Опис видимих пошкоджень об'єктів культурної спадщини в протоколі є важливим пунктом вимог для документування обстановки на місці події. Кожна зона або частина об'єкта має бути перевірена на наявність видимих пошкоджень. Зазначаються ознаки руйнування, пошкодження деталей, втрата конструктивної цілісності тощо. Кожна така зона детально оглядається, такий огляд супроводжується фотографуванням, відеозаписом, кресленням для точної фіксації стану та місцезнаходження об'єкта. Окремо потрібно визначити будь-які сліди впливу бойових дій, зокрема, сліди вибухів, вогню, залишків зброї. Описується розмір, форма, можливий вплив на об'єкт, сліди класифікуються за ознаками механізму слідоутворення [10, с. 41]. Визначаються ключові архітектурні, історичні або культурні елементи, які піддаються пошкодженню. Це може включати різьблені деталі, фрески, статуї, архітектурні форми тощо. Розміри кожного пошкодження ретельно вимірюються, описується форма, розташування та ступінь пошкодження (повне чи часткове). Якщо збережено попередню документацію та фотофіксацію таких об'єктів, ці докази додаються та використовуються для порівняння.

Ідентифікаційний період для кожного матеріалу, з якого вироблений або яким оздоблений об'єкт культурної спадщини, є різним, і його потрібно враховувати при оцінці стану пошкоджень. Деякі пошкодження можуть прогресувати з часом через погодні впливи чи інші фактори, не пов'язані з умовами війни. До такого огляду вважаємо доцільним залучати експертів.

Експерти можуть супроводжувати слідчого на етапі детального огляду пошкоджених об'єктів та надавати свої попередні оцінки та висновки щодо причин і ступеня пошкодження як непроцесуальний компонент. Така інформація може бути використана для висунення та перевірки версій, планування поточних та подальших слідчих (розшукових) дій, підготовки переліку питань для проведення експертизи.

Можливою вбачається організація засідань та консультацій із спеціалістами різних областей, таких як реставратори, архітектори, археологи, мистецтвознавці та інші, це може допомагати узгоджувати погляди та розуміння щодо пошкоджень. За результатами таких конференцій експерти складають докладні звіти щодо своїх досліджень, в яких вони висловлюють свої думки, аргументують свої висновки та рекомендації щодо подальших заходів.

За їх рекомендацією або пропозицією можлива організація публічних обговорень або експертних форумів, які дозволять вислухати думки різних фахівців та зацікавлених сторін, що може призвести до знаходження нових підходів та ідей. Не виключено і створення робочих груп, що включатимуть до складу експертів, дозволять означити різнобічні перспективи та забезпечити комплексний підхід до розслідування. Залучення до розслідування громадськості та врахування їхніх думок може бути важливим чинником для демократизації процесу та створення передумов встановлення наявних пошкоджень.

В процесі складання протоколу для характеристики окремих елементів об'єктивної сторони вчиненого правопорушення, а саме наслідків знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини необхідно вказати, які вжито заходи для збереження та врахування матеріальних доказів. Окрім вже описаного, необхідно проводити фотографування, ретельно маркувати кожен зібраний елемент. Він має бути чітко позначений в протоколі, при інших видах фіксації, зокрема, на план-схемі. Це полегшить подальший аналіз та ідентифікацію в процесі розслідування. Матеріали мають бути обережно вилучені та упаковані для збереження їх цілісності та запобіганню додатковим пошкодженням. Всі об'єкти мають зберігатися в безпечному та контрольованому середовищі, де забезпечується оптимальний рівень вологості, температурний режим, тощо. У експертів має бути доступ до них не лише для дослідження, а й для аналізу стану зберігання [11, с. 284—285].

Суспільно небезпечні наслідки можуть виступати як конструктивна ознака складу правопорушення, як конструктивно-розмежувальна ознака або як кваліфікуюча ознака [12, с. 252]. Незважаючи на відносність цієї ознаки до обов'язкових чи факультативних, ми запропонували алгоритм дій щодо роботи слідчого на місці події при доказуванні об'єктивної сторони правопорушення.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, по-перше, доказування окремих елементів об'єктивної сторони правопорушення при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини відіграє критичну роль не лише для розслідування як такого, але й для відновлення зруйнованих об'єктів, які стали жертвами війни. Процес доказування надає можливість детально оцінити ступінь пошкодження об'єктів. Протокол, фототаблиці, відеозаписи та інші види фіксації дозволяють здійснити точну інвентаризацію пошкоджень та визначити масштаб завданого збитку.

По-друге, протоколювання є важливим елементом послідовного та об'єктивного розслідування, що може служити основою для подальшої реставрації об'єктів культурної спадщини. Правильна фіксація дозволяє створити об'єктивний та детальний стан об'єктів культурної спадщини до та після подій, які можуть призвести до їх пошкодження.

По-третє, врахування думок та результатів досліджень експертів має значення для комплексного розуміння ситуації та прийняття ефективних рішень у розслідуванні та реставрації об'єктів культурної спадщини. Доказування окремих елементів об'єктивної сторони знищення руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, призводить до визначення необхідних технічних та інженерних рішень. Вони можуть допомогти у виборі матеріалів, методів відновлення та технологій, що забезпечують максимальне збереження автентичності об'єкту культурної спадщини.

Комплексний підхід до доказування окремих елементів об'єктивної сторони правопорушення допомагає ефективно відновити та зберегти культурну спадщину після війни.

Перелік посилань

1. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Конвенцію ратифіковано Указом Президії Верховної Ради № 6673-XI (6673-11) від 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995089#Text (дата звернення: 25.01.2024).
2. Через російську агресію в Україні постраждали 872 пам'ятки культурної спадщини / Міністерство культури та інформаційної політики України : вебсайт. URL: https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-872-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/ (дата звернення: 25.01.2024).
3. Словник української мови : в 11 т. АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова). Київ : Наук. думка, 1970—1980. Т. 7. 1976. 723 с.
4. Там само. Т. 8. Ред. тому: В. О. Винник та ін. 1977. 927 с.

References

1. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The Convention was ratified by the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada No. 6673-XI (6673-11) of 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995089#Text (access date: 25.01.2024) [in Ukrainian].
2. Due to Russian aggression in Ukraine, 872 cultural heritage sites were damaged / Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine: website. URL: https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-872-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/ (access date: 25.01.2024) [in Ukrainian].
3. Dictionary of the Ukrainian Language (1976) : in 11 vols. of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Institute of Linguistics. Them. O. O. Potebnia; Ed.: I. K. Bilodid (Chairman). Kyiv : Nauk. Opinion, 1970—1980. Vol. 7. 723 p. [in Ukrainian].
4. Ibidem. Vol. 8 (1977). Ed. therefore: V. A. Vynnyk et al. 927 p. [in Ukrainian].

5. Там само. Т. 3. Ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с. — Ibidem. Vol. 3 (1972). Ed. therefore: G. M. Hnatyuk, T. K. Chertoryzska. 744 p. [in Ukrainian].
6. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с. — Criminal Code of Ukraine. Scientific and practical commentary (2013) : in 2 vols. Ed. Tatsiya, V.P. Pshonka, V.I. Borisov, and V.I. Tyutyugina. 5th ed., supplement. Kharkiv: Pravo, 2013. Vol. 2: Special part / Y.V. Baulin, V.I. Borisov, V.I. Tyutyugin et al. 1040 p. [in Ukrainian].
7. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с. — Navrotskyi, V. O. (2000). Criminal Law of Ukraine. Special part : A course of lectures. Kyiv: Znannia. 771 p. [in Ukrainian].
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с. URL: https://yport.inf.ua/stattya-298-znischennya-ruynuvannya-abo.html (дата звернення: 25.01.2024). — Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine (2010). M. I. Melnyk, M. I. Khavronyuk. 7th ed., revised. and additional. Kyiv : Yurydychna Dumka. 1288 p. URL: https://yport.inf.ua/stattya-298-znischennya-ruynuvannya-abo.html (access date: 25.01.2024) [in Ukrainian].
9. Палюх Л. М. Умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: проблеми визначення ознак об'єктивної сторони складу злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 86—89. — Paliukh, L. M. (2018). Intentional Illegal Destruction, Destruction or Damage to Cultural Heritage Objects: Problems of Determining the Signs of the Objective Side of the Crime. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. "Law" Series.* Iss. 48. Vol. 2. Pp. 86—89 [in Ukrainian].
10. Копча В. В., Копча Н. В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навчальний посібник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с. — Kopcha, V. V., Kopcha, N. V. (2022). Criminalistics Technique, Tactics and Methods: Textbook. Odesa : Helvetica Publishing House. 286 p. [in Ukrainian].
11. Нарожна О.В. До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Правознавство.* 2023. Вип. 78 (2). С. 282—286. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.78.2.44. — Narozhna, O. V. (2023). On the issue of investigation of damage to cultural heritage objects during the war. *Bulletin of Uzhhorod National University. Series Jurisprudence*. Iss. 78 (2). Pp. 282—286. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.78.2.44 [in Ukrainian].

12. Локтіонова В. В. Ознаки об'єктивної сторони злочину та місце серед них злочинних наслідків. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 249—254.

Loktionova V. V. (2012). Signs of the Objective Side of the Crime and the Place of Criminal Consequences among Them. *Law and Society*. № 2. Pp. 249—254 [in Ukrainian].

Proving the objective side when investigating the destruction, annihilation or damage of cultural heritage objects

O. Narozhna

The article is devoted to the issues of investigating the destruction, destruction or damage of cultural heritage objects, and examines key aspects of the methodology, which can have a significant impact on the restoration of destroyed objects during the war. The main attention is paid to the process of proving the elements of the objective side of the offense, which is of great importance for determining the degree of responsibility. The importance of properly documenting the inspection of the scene and photographing in the context of an investigation into the destruction of cultural heritage during war cannot be overestimated. These steps are determined to be decisive in terms of the human rights and cultural significance of the sites. An inspection report, properly drawn up, not only records the facts of damage, but also determines the circumstances and context that play an important role in qualifying the offense. Its correct design allows you to preserve the smallest details that can be of great importance for further investigation. Photographic recording, for its part, is a key tool for collecting evidence. High-quality images allow you to study the condition of objects in detail, and their description helps to avoid misinterpretation or loss of context. An important advantage is the possibility of using these photographs in further stages of the investigation, in trials or international appeals, enhancing the objectivity and credibility of the evidence presented. The need to involve experts to determine the extent of damage to objects is also highlighted. Working together with specialists in the field of conservation, archeology and other fields can greatly facilitate a high-quality investigation and determination of the scope of the offense. The article identifies important aspects of investigation for effectively countering the destruction and destruction of cultural heritage in war, and provides practical recommendations for ensuring objectivity and accuracy during investigation.

Keywords: cultural heritage; destruction; destruction; damage; protocol; fixation; expert.

⇒ Нарожна, О. В. (2024). Доказування об'єктивної сторони при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 218—227. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.20.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.21
УДК 343.948

Ярослав Валентинович Неділько
Доктор філософії в галузі права (PhD),
асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1483-3479, e-mail: nedilkoyaroslav@gmail.com

Поняття цифрової криміналістики та її місце в системі криміналістики

Стаття присвячена дослідженню цифрової криміналістики та визначенню її місця у системі криміналістичної науки. Проаналізовані думки вітчизняних-вчених криміналістів, стосовно визначення, ролі та місця цифрової криміналістики. Зауважено про потребу вивчення та розвитку цифрової криміналістики в Україні. Запропоновано розглядати цифрову криміналістику як окрему криміналістичну теорію (вчення). Наведено предмет, об'єкт та визначення цифрової криміналістики.

Ключові слова: *цифрова криміналістика*; *інформаційні комп'ютерні технології*; *окрема криміналістична теорія (вчення)*; *електронні докази*; *розслідування кримінальних правопорушень.*

Постановка проблеми. У наш час складно знайти людину, яка у своєму побуті не користується засобами інформаційно-комп'ютерних технологій — смартфоном, планшетом, ноутбуком тощо. Однак їх активне використання не тільки полегшує наше повсякденне життя, а й слугує інструментом вчинення окремих кримінальних правопорушень.

Так, у грудні 2023 року компанія «Київстар» зазнала наймасштабнішої хакерської атаки, що призвела до зникнення стільникового зв'язку в 24 мільйонів абонентів. У зв'язку з даною подією, Служба безпеки України відкрила кримінальне провадження за такими статтями Кримінального кодексу України: ст. 361 (несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж); ст. 361-1 (створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут); ст. 110 (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України); ст. 111 (державна зрада); ст. 113 (диверсія); ст. 437 (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни); ст. 438 (порушення законів та звичаїв війни); ст. 255

(створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній) [1].

Дедалі стають поширеними випадки, коли з використанням інформаційних комп'ютерних технологій вчиняються кримінальні правопорушення, про які декілька років назад не можна було навіть уявити. Наприклад, британська поліція розслідує випадок вчинення групового онлайн-«зґвалтування» неповнолітньої, коли група чоловіків здійснила напад на цифровий аватар 16-річної дівчини та «зґвалтували» його у віртуальній відеогрі. На думку правоохоронних органів Великої Британії, відсутність фізичного контакту не відміняє факту «зґвалтування», оскільки потерпіла отримала психологічну травму [2].

Так як злочинці все частіше використовують засоби інформаційних комп'ютерних технологій у своїх протиправних цілях, це спонукає наукову спільноту активізуватися у боротьбі з даними кримінальними правопорушеннями.

Тому вчені приділяють значну увагу створенню сучасних засобів і методів з розслідування окреслених протиправних діянь, що у свою чергу сприяє виникненню нового напрямку — цифрової криміналістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам дослідження цифрової криміналістики приділяли увагу у своїх наукових працях такі вчені: Н. М. Ахтирська, А. С. Колодіна, І. В. Лущик, С. І. Перлін, Т. С. Федорова, А. С. Тяпкін, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, М. В. Шепітько та інші.

Мета дослідження. Проаналізувати місце та значення цифрової криміналістики у системі вітчизняної криміналістичної науки.

Викладення основного матеріалу. Узагальнюючи вітчизняні дослідження щодо цифрової криміналістики, виокремимо основні думки науковців щодо визначення, місця та значення цифрової криміналістики.

1. Цифрова криміналістика як прикладна наука.

Вчені А. С. Колодіна та Т. С. Федорова розглядають цифрову криміналістику (форензіку, комп'ютерну криміналістику, розслідування кіберзлочинів) як прикладну науку про розкриття злочинів, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, про дослідження цифрових доказів, методи пошуку, отримання і закріплення таких доказів [3, с. 177].

Слід звернути увагу на те, що у вказаному визначенні після терміна «цифрова криміналістика» у дужках зазначається «розслідування кіберзлочинів». На нашу думку, не слід цифрову криміналістику прирівнювати до розслідування кіберзлочинів, оскільки за своєю суттю розслідування зазначених протиправних діянь входить у структуру (систему) цифрової криміналістики.

Розглядаючи цифрову криміналістику як прикладну науку, вчені не обґрунтовують її зміст та розуміння [3, с. 177; 4; 5].

Варто зазначити, що за характером спрямованості та відношенням до суспільної практики науки поділяються на фундаментальні та прикладні. Функція фундаментальної науки полягає у теоретичному

пізнанні основних процесів і явищ, у той час як прикладна наука спрямована на отримання ефективного практичного результату, в переважній більшості спираючись на досягнення фундаментальної науки.

На нашу думку, якщо розглядати цифрову криміналістику як прикладну науку, то відбувається звуження її змісту до суто практичної складової, а теоретична частина залишається поза увагою.

Разом з тим існує думка, що розподіл наук на фундаментальні й прикладні втратило своє значення. Переважна більшість наук у сучасному світі (і криміналістика у тому числі) мають сукупність теоретичних (фундаментальних) і прикладних знань, положень і рекомендацій, спрямованих на удосконалення практичної діяльності [6, с. 157].

2. Цифрова криміналістика як галузь криміналістики або окремий розділ.

На думку В. Ю. Шепітька та М. В. Шепітька, розвиток цифрової криміналістики відбувається у трьох основних напрямах: 1) формування окремої наукової галузі в криміналістиці; 2) застосування спеціальних знань під час роботи з цифровими доказами; 3) проведення судових експертиз (зокрема, комп'ютерно-технічної експертизи) [7, с. 21].

Даючи визначення цифрової криміналістики, В.М. Шевчук зазначає, що це галузь криміналістики, яка займається вивченням закономірностей виникнення і використання цифрових слідів та розроблення на їх основі технічних засобів, прийомів та методів щодо виявлення, фіксації, вилучення та дослідження цифрової інформації (доказів) й засобів її оброблення з метою розкриття, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень [8, с. 36].

На наш погляд, визначаючи цифрову криміналістику як «галузь криміналістики», науковці не конкретизують відповідний розділ, до якого її відносять. Тобто цифрова криміналістика може бути як окремою галуззю криміналістики загалом, так і окремою галуззю відповідного розділу цієї науки (техніки, тактики).

Зокрема, В. Ю. Шепітько та М. В. Шепітько відносять цифрову криміналістику до стратегічних напрямків науки (криміналістичної стратегії) і практичної діяльності співробітників правозастосування [9, с. 198]. У свою чергу, криміналістична стратегія даними науковцями відноситься до частини криміналістичної тактики [10].

Варто зауважити, що є дослідження [11], де зазначається про необхідність створення та формування окремого розділу криміналістики — цифрової криміналістики.

На сьогодні, продовжує залишатися дискусійним питання, що стосуються системи криміналістики, а саме: збільшення кількості розділів чи визнання панівною чотириелементної будови [12, с. 131]. Зрештою, переважна більшість вітчизняних вчених-криміналістів віддають перевагу саме чотирьох- елементній побудові криміналістики (загальна теорія, техніка, тактика, методика) [13, 14, 15].

На нашу думку, виокремлення цифрової криміналістики як окремого розділу в системі криміналістики може призвести до виділення

інших розділів: воєнної криміналістики, медичної криміналістики, ядерної криміналістики та інших, що спричинить подальшу деструктуризацію криміналістичної науки.

3. Цифрова криміналістика як галузь криміналістичної техніки.

На переконання І. В. Лущика та А. С. Тяпкіна, цифрова криміналістика — це процес виявлення, збереження, аналізу та документування цифрових доказів [16, с. 152].

Схожої позиції притримується і С. І. Перлін, який зазначає, що засоби і методи цифрової криміналістики орієнтовані на забезпечення технічних процедур пошуку, вилучення, зберігання й аналізу цифрової інформації (цифрових доказів) [17, с. 13]. До того ж науковець переконаний, що положення цифрової криміналістики формують самостійну галузь криміналістичної техніки [17, с. 13].

На наш погляд, віднесення цифрової криміналістики до криміналістичної техніки відповідає сучасним реаліям сьогодення, оскільки необхідно здійснювати вдосконалення технічних засобів та методів із пошуку, вилучення та дослідження цифрових доказів. Однак варто зауважити, що сутність цифрової криміналістики є набагато ширшою, ніж дослідження її як окремої галузі криміналістичної техніки.

Вважаємо, що цифрова криміналістика повинна сприяти не тільки виявленню, фіксуванню, вилученню, зберіганню, дослідженню, оцінці та використанню електронних доказів, але й також досліджувати використання штучного інтелекту як у злочинній, так і у правоохоронній діяльності, надавати рекомендації по виявленню, розслідуванню та профілактиці кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій. З вдосконаленням засобів інформаційних комп'ютерних технологій потреба у вивченні та розвитку цифрової криміналістики в Україні буде особливо актуальним напрямом серед вчених-криміналістів.

Тому доречніше цифрову криміналістику розглядати як *окрему криміналістичну теорію (вчення)*.

Як вважає М. В. Салтевський, окрема криміналістична теорія — це сукупність теоретичних положень, що розкривають сутність, предмет і методи дослідження окремих галузей (розділів) криміналістики. Перелік окремих криміналістичних теорій (вчень) змінюється у зв'язку з розвитком криміналістики та потребами практики [18, С. 22].

Доречно зазначає В. А. Журавель, що теоретична база криміналістики безперервно видозмінюється, поповнюючись теоріями різного ступеня зрілості, наукової та практичної значущості [19, с. 25.].

Разом з тим, вчений наголошує на тому, що заява про сформовану ту чи іншу теорію або обґрунтування необхідності створення такої повинно бути максимально аргументованим, оскільки не всі теоретичні побудови можуть претендувати на рівень окремих наукових теорій. Кожне окреме криміналістичне вчення (теорія) повинно мати власний об'єкт, предмет, методи дослідження, розкривати зміст і характер стосунків

з іншими вченнями (теоріями), визначати мету, завдання, функції та місце в системі криміналістики [19, с. 26, 32—33].

З огляду на це запропонуємо визначення предмета та об'єкта цифрової криміналістики.

Предмет будь-якої науки — властивості та відносини навколишнього світу, виокремлені в процесі практики і перетворені на об'єкт дослідження для розкриття їхніх специфічних закономірностей [18, с. 16].

У теорії криміналістики існують різні думки науковців стосовно визначення предмета та об'єкта даної науки.

Виокремимо найбільш прийнятні визначення предмета криміналістики, наведені у науковій літературі:

1) закономірності механізму вчинення кримінального правопорушення;
2) закономірності виникнення інформації про кримінальне правопорушення і її учасників;
3) закономірності збирання (виявлення, фіксації, вилучення, зберігання), дослідження, оцінки та використання доказів;
4) спеціальні засоби та методи вивчення і попередження кримінальних правопорушень, що засновані на розумінні цих механізмів [20, с. 29].

Водночас об'єктом науки криміналістики є два взаємопов'язані види людської діяльності — кримінальна діяльність злочинців (злочинна діяльність) та діяльність з виявлення, розслідування та попередження кримінальних правопорушень (криміналістична діяльність) [20, с. 28].

Оскільки під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій, існує необхідність у роботі з електронними доказами, постає гостра потреба в ефективному їх виявленні, фіксуванні, вилученні та зберіганні за допомогою сучасних технічних засобів.

У зв'язку з цим предметом цифрової криміналістики можна вважати закономірності виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів у кримінальних правопорушеннях, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій з метою попередження та розслідування зазначених протиправних діянь.

Натомість, об'єктом цифрової криміналістики є правовідносини, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій.

Висновки. Отже, на нашу думку, цифрова криміналістика — це окрема криміналістична теорія, що спрямована на розробку засобів і методів з виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів, а також надання рекомендацій з виявлення, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій.

Перелік посилань	**References**
1. СБУ відкрила кримінальне провадження за фактом кібератаки на «Київстар». URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vidkryla-kryminalne-provadzhennia-za-faktom-kiberataky-na-kyivstar (дата звернення: 22.01.2024).	The SSU opened criminal proceedings on the fact of a cyber attack on Kyivstar. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vidkryla-kryminalne-provadzhennia-za-faktom-kiberataky-na-kyivstar (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].
2. SARAH VINE: Who the hell creates an online game in which your avatar can be raped?. URL: https://www.dailymail.co.uk/debate/article-12920469/online-video-game-avatar-raped.html (дата звернення: 22.01.2024).	
3. Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 176—180. URL: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/151 (дата звернення: 22.01.2024).	Kolodina, A. S., Fedorova, T. S. (2022). Digital criminalistics: problems of theory and practice. *Kyiv Journal of law*. № 1. Pp. 176—180. URL: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/151 (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].
4. Світличний В. А. Цифрова криміналістика, особливості, можливості та перспективи. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Харків, 2022. С. 371—375.	Svetlichny, V. A. (2022). Digital criminalistics features, opportunities and prospects. Current trends in the development of Criminalistics and criminal proceedings under martial law. Kharkiv. Pp. 371—375 [in Ukrainian].
5. Гриців О. І. Криміналістика в комп'ютерних системах: процеси, готові рішення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Автоматика, вимірювання та керування*. 2013. No. 774. С. 120—126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULP_2013_774_22 (дата звернення: 22.01.2024).	Gritsev, O. I. (2013). Criminalistics in computer systems: processes, ready-made solutions. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Automation, measurement and control.* No. 774. Pp. 120—126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULP_2013_774_22 (access date: 22.01.2024). [in Ukrainian].
6. Комісарчук Р. В. Технологічна функція криміналістики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 154-158.URL: http://lsej.org.ua/4_2018/43.pdf (дата звернення: 22.01.2024).	Komissarchuk, R. V. (2018). Technological function of Criminalistics. *Legal scientific electronic journal*. No. 4. Pp. 154—158. URL: http://lsej.org.ua/4_2018/43.pdf (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].
7. Шепітько В., Шепітько М. Доктрина криміналістики та судової експертизи: формування, сучасний стан і розвиток в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 12—27. DOI: 10.33498/louu2021-08-012 (дата звернення: 22.01.2024).	Shepitko, V., Shepitko, M. (2021). Doctrine of Criminalistics and forensic expertise: formation, current state and development in Ukraine. *Law Of Ukraine*. No. 8. Pp. 12—27. DOI: 10.33498/louu2021-08-012 (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].

8. Шевчук В. М. Цифрова криміналістика: воєнні виклики та нові завдання у сучасних умовах. *Круглий стіл «Правові виклики сучасності» (20 грудня 2022 року).* С. 35-39. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/23747/1/mater_kr_stil_22-37-41.pdf (дата звернення: 20.01.2024).

Shevchuk V. M. (2022). Digital criminalistics: military challenges and new tasks in modern conditions. Round table «practical challenges of our time» (December 20, 2022). Pp. 35—39. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/23747/1/mater_kr_stil_22-37-41.pdf (access date: 20.01.2024) [in Ukrainian].

9. Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice*. Abstracts of the XVII International Congress (September 16—17, 2021). Bratislava, Slovak Republic. Pp. 187—198.

Shepitko, V., Shepitko, M. (2021). Formation of digital criminalistics as a strategic direction of science development. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice*. Abstracts of the XVII International Congress (September 16—17, 2021). Bratislava, Slovak Republic. Pp. 187—198 [in Ukrainian].

10. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.

Criminalistics : textbook: in 2 vols. Vol. 1 / edited by V. Yu. Shepitko. Kharkiv : Pravo publ. 456 p. [in Ukrainian].

11. Konovalova, V., Shevchuk, V. (2023). Digital criminalistics as a strategic direction of formation of criminalistic knowledge. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», (January 20, 2023; Amsterdam, Netherlands). Pp. 73—77. URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/697 (access date: 22.01.2024).

12. Журавель В. А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (89) 2017. С. 130—144.

Zhuravel, V. A. (2017). Sistema criminalistics: traditional approaches and innovative proposals. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No. 2 (89). Pp. 130—144 [in Ukrainian].

13. Криміналістика : навч.-метод. посіб. Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.

Criminalistics (2022) : an educational and methodical manual. Odessa. 236 p. [in Ukrainian].

14. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.

Criminalistics (2018) : textbook: in 2 vols. Vol. 1 / for zag. edited by A. F. Volobuev, R. L. Stepanyuk, V. O. Malyarova ; Ministry of internal affairs of Ukraine, Kharkiv. Nat. University of internal affairs. Kharkiv, 384 p. [in Ukrainian].

15. Криміналістика в слайдах / В. І. Галаган, Ж. В. Удовенко, В. А. Шкелебей, Т. П. Яцик. Київ : НаУКМА, 2021. 1090 с.

Galagan V. I., Udovenko Zh. V., Shkelebey V. A., Yatsyk T. P. (2021). Criminalistics in slides. Kiev : Naukma. 1090 p. [in Ukrainian].

16. Лущик І. В., Тяпкін А. С. Проблемні питання визначення цифрової криміналістики. *Теорія і практика правознавства.* 2023. Вип. 1 (23). С. 135—160. DOI: 10.21564/2225-6555.2023.23.281734 (дата звернення: 22.01.2024).

Lushchyk, I., Tiapkin, A. (2023). Problematic Issues of Definition of Digital Forensics. *Theory and Practice of Jurisprudence*. Vol. 1 (23). Pp. 135—161. DOI: 10.21564/2225-6555.2023.23.281734 (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].

17. Перлін, С. І. Щодо впровадження положень цифрової криміналістики до структури криміналістичної техніки в Україні. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики :* тези доп. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 30.09.2022). Pp. 12—13. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_202220930/article/view/perlin (дата звернення: 22.01.2024).

Perlin, S. I. (2022). On the implementation of the provisions of digital criminalistics in the structure of forensic technology in Ukraine. *Theoretical and Applied Problems of forensic expertise and criminalistics* : theses of the appendix. participants of Science and practice. conf. (Kharkiv, 30 Sep. 2022). Pp. 12—13. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_202220930/article/view/perlin (access date: 22.01.2024) [in Ukrainian].

18. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник. Київ, 2006. 588 с.

Saltevsky, M. V. (2006). Criminalistics (in a modern form) : textbook. Kiyv. 588 p. [in Ukrainian].

19. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с. DOI: 10.31359/978-966-998-101-1.

Zhuravel, V. A. (2021). General Theory of Criminalistics: Genesis and current state : monograph. Kharkiv : Pravo. 448 p. DOI: 10.31359/978-966-998-101-1 [in Ukrainian].

20. Криміналістика : підручник / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., переробл. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

Criminalistics (2016) : textbook / for zag. edited by E. V. Pryakhin. 3rd ed., reworked. and report. Lviv : Lvduvd publ. 948 p. [in Ukrainian].

The concept of digital criminalistics and its place in the system of criminalistics

Ya. Nedilko

The article is devoted to the study of digital criminalistics and determining its place in the system of domestic forensic science. As criminals increasingly use the means of Information Computer Technologies for their illegal purposes, this encourages the scientific community to step up in the fight against these criminal offenses. Therefore, scientists pay considerable attention to the creation of modern tools and methods for investigating certain illegal acts, which in turn contributes to the emergence of a new direction — digital criminalistics. The article analyzes the opinions of domestic criminologists regarding the definition, role and place of digital criminalistics. Approaches to defining digital criminalistics as an Applied Science, a forensic branch, a separate section, and a branch of forensic

technology are studied. It is noted that if we consider digital criminalistics as an applied science, then its content is narrowed to a purely practical component, and the theoretical part remains ignored. Defining digital criminalistics as a» branch of Criminalistics», scientists do not specify the corresponding section to which it belongs. The classification of digital criminalistics as forensic technology corresponds to modern realities, since it is necessary to improve technical means and methods for the search, seizure and research of digital evidence. However, it is worth noting that the essence of digital criminalistics is much broader than the study of it as a separate branch of forensic technology. It is noted that the subject of digital criminalistics can be considered patterns of detection, recording, seizure, Storage, Research, Evaluation and use of electronic evidence in criminal offenses committed using information computer technologies for the purpose of preventing and investigating these illegal acts. But the object of digital criminalistics is legal relations that arise during the investigation of criminal offenses committed using information computer technologies. It is stated that digital criminalistics should contribute not only to the detection, recording, seizure, Storage, Research, Evaluation and use of electronic evidence, but also to investigate the use of artificial intelligence in both criminal and law enforcement activities, provide recommendations for the detection, investigation and Prevention of criminal offenses committed using information computer technologies.

Keywords: digital criminalistics; information computer technologies; separate forensic theory (teaching); electronic evidence; investigation of criminal offenses.

⇒ Неділько, Я. В. (2024). Поняття цифрової криміналістики та її місце в системі криміналістики. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 228—236. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.21.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.22
УДК 343.98

Сергій Володимирович Томин

Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-2801-2332, e-mail: serhiitomyn@gmail.com

Олександр Антонович Лишак

Завідувач Івано-Франківського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0004-7761-4243, e-mail: oleksandr.lyshak@kndise.gov.ua

Експрес-аналіз слідів та об'єктів на місці події інспектором-криміналістом: правове регулювання та практика здійснення

У статті розкриваються особливості участі інспектора-криміналіста у вилученні та попередньому дослідженні слідів та об'єктів на місці події. На основі наукових праць визначаються поняття, завдання та основні напрямки попереднього дослідження речових джерел криміналістичної інформації. Авторами аналізуються проблеми, які виникають під час експрес-аналізу інспектором-криміналістом слідів та об'єктів на місці події та пропонуються напрямки їх вирішення.

Ключові слова: *експрес-аналіз*; *попереднє дослідження*; *спеціаліст*; *інспектор-криміналіст*; *судова експертиза*; *сліди злочину.*

Постановка проблеми. Сліди кримінального правопорушення, вилучені під час провадження огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій, містять значний обсяг інформації про механізм злочинної діяльності, причетних до неї осіб, знаряддя та інші обставини вчинення злочину. Визначальну роль у дослідженні відповідних джерел інформації відіграє компетентність учасників слідчої (розшукової) дії. У першу чергу це стосується слідчого та спеціаліста, який залучається для надання допомоги з метою ефективного дослідження об'єктів, які містять на собі криміналістично значущу інформацію.

Стаття 71 КПК України визначає спеціаліста як особу, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Наказом МВС України № 1339 від 03.11.2015 р. передбачено, що з метою організації порядку належного техніко-криміналістичного забезпечення органами поліції для участі в проведенні огляду місця події як спеціалісти залучаються працівники органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України.

Положення абз. 2 п. 3 розділу Інструкції, затвердженої зазначеним вище Наказом, до спеціалістів відносять інспекторів-криміналістів. З огляду на зазначене виникає питання обґрунтованості залучення зазначених осіб до провадження слідчих (розшукових) дій та коло завдань, які вони при цьому вирішують [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання залучення інспектора-криміналіста до провадження слідчих (розшукових) дій розкривали у своїх працях А. Волкова, А. Вуйма, С. Лихова, А. Патик, В. Пясковський, С. Свириденко та ін. Ними, зокрема, досліджувались питання процесуального статусу інспектора-криміналіста, а також окремі аспекти застосування ним засобів криміналістичної техніки.

Разом з тим недослідженими залишаються проблеми ефективності вирішення інспектором-криміналістом одного з основних завдань огляду — забезпечення якості (інформативності) слідів, проведення попереднього дослідження на місці події об'єктів зі слідами кримінального правопорушення.

Мета дослідження. Враховуючи зазначене, мета дослідження — окреслити проблеми правового регулювання та практики здійснення експрес-аналізу слідів та об'єктів на місці події інспектором-криміналістом та запропонувати способи їх вирішення.

Викладення основного матеріалу. Статтею 71 КПК України передбачено, що спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених КПК України.

Водночас, на нашу думку, таку технічну допомогу не можна вважати основним завданням спеціаліста під час огляду місця події.

Як зазначають В. Пясковський та С. Свириденко, основними завданнями спеціаліста є:

1) отримати й долучити до кримінального провадження судові докази, що часто мають вирішальне значення для розслідування;
2) здійснити об'єктивне й цілеспрямоване планування подальшого розслідування, точно визначити напрям подальшої роботи зі збирання доказів [2, с. 206].

Зазначене підтверджується вимогами Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затвердженої Наказом МВС України від 03.11.2015 № 1339, Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої Наказом МВС України від 07.07.2017 № 575 та Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України, затвердженого Наказом МВС України від 06.07.2017 № 570, які покладають на спеціалістів під час огляду місця події ряд завдань щодо роботи зі слідами злочину на місці події. Перелік таких завдань крім консультування слідчого з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок щодо порядку та особливостей пакування слідів та об'єктів-слідоносіїв; визначення алгоритму пошуку доказів (слідів, речей, документів) і методів їх виявлення; пошук, виявлення, закріплення та вилучення слідів і речових доказів відповідно до тактики огляду місця події та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень (п. 2 розд. IV Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події [3], п.п. 4 п. 10 розд. II Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні) також покладає на інспектора-криміналіста обов'язок з проведення експрес-аналізу за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів [4].

Проте у юридичній літературі все частіше висловлюються обґрунтовані сумніви щодо ефективності пошуку, виявлення та вилучення матеріалів (зразків, об'єктів) з місця події з огляду на приписи зазначених нормативно-правових актів.

Як стверджують самі працівники Експертної служби МВС, створення у структурі слідчих підрозділів органів Національної поліції секторів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій, які відокремлені від підрозділів Експертної служби, має наслідком втрату накопиченого потенціалу експертних підрозділів, засвідчуючи тривожні тенденції у галузі використання спеціальних знань [5, с. 20].

У свою чергу це відображається у низькій якості слідів, що вилучаються під час огляду місця події; вкрай стислому опису слідів у протоколах огляду місця події; зниженні якості порівняльного матеріалу, що надходить для експертних досліджень; численних недоліках, що виникають у процесі призначення судових експертиз, тощо.

Однією з основних причин цього А. Е. Волкова називає саме недостатню компетентність особового складу секторів техніко-криміналістичного забезпечення, слідчих, оперативних працівників, а також зниження загального рівня їх техніко-криміналістичної підготовки [5, с. 20].

На думку автора, усунення вказаних проблем можливе у таких напрямках. Перший з них стосується добору кадрів на посади інспекторів-криміналістів. Другий напрям — процесуальне розширення повноважень спеціалістів (у тому числі працівників секторів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій). Третій напрям — підвищення компетентності інспекторів-криміналістів, чому сприятимуть регулярні консультації, в організації яких мають брати участь експерти НДЕКЦ МВС України. Четвертий напрям — дедалі більше поширення такої форми використання спеціальних знань, як консультація, що являє собою сполучну ланку, яка забезпечує тісний зв'язок між замовником і виконавцем завдань, здійснення яких потребує застосування науково-технічних засобів і методів [5, с. 20—21].

Про можливість усунення недоліків у роботі інспекторів-криміналістів за рахунок набуття ними досвіду практичної діяльності та підготовкою фахівців такої категорії вищими навчальними закладами зі специфічними умовами навчання висловлюються також й інші науковці-криміналісти [6, с. 139].

Безумовно погоджуємося з необхідністю вирішення зазначених завдань організаційно-правового характеру для підвищення ефективності участі інспекторів-криміналістів у провадженні слідчих (розшукових) дій з метою надання допомоги слідчому у застосуванні засобів криміналістичної техніки, проведення вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень, забезпечення оформлення фото-, звуко- та відеоматеріалів після завершення слідчих (розшукових) дій. Разом з тим вважаємо їх недостатніми для якісної роботи зі слідами злочину загалом, та їх експрес-аналізу зокрема.

Це випливає із суті самого експрес-аналізу, який є попереднім (початковим, доекспертним) дослідженням слідів злочину.

Більшість науковців-криміналістів «попередні» дослідження вважають непроцесуальною формою використання спеціальних знань, які передують судовій експертизі, а їх результати не мають значення судового доказу. Разом з тим час, затрачений експертами на визначення придатності об'єктів, вилучених з місця події, а також встановлення непридатності слідової інформації для ідентифікаційних перевірок під час провадження судових експертиз негативно впливають на хід розслідування та мають наслідком втрату слідів як речових доказів.

На думку С. О. Топорова, попередні дослідження, як форма пізнавальної діяльності, що проводяться під час огляду місця події з використанням спеціальних знань та науково-технічних засобів, направлені на вирішення діагностичних та класифікаційних завдань [7].

Інформація, що передається спеціалістом за результатами попереднього дослідження слідів (об'єктів), сприяє науково-обґрунтованій побудові системи версій, що має найбільш ймовірний характер; раціональному плануванню початкового етапу розслідування злочинів; цілеспрямованій організації розшуку та затримання злочинця по «гарячих

слідах»; ефективному вжиттю інших заходів для вирішення складних завдань, пов'язаних з розслідуванням злочинів.

Враховуючи зазначене, попереднє дослідження може бути визначене як дослідження, що носить експресний характер, не призводить до будь-якого пошкодження сліду (об'єкта-слідоносія), орієнтоване на отримання інформації про механізм та умови скоєння злочину, особливості та навички злочинця, знаряддя злочину, об'єкти слідоутворення, особу злочинця тощо.

Метою попереднього дослідження об'єктів (слідів) є отримання розшукової інформації для розкриття та розслідування злочину.

Основними завданнями попереднього дослідження слідів та об'єктів на місці події є: визначення відношення слідів та об'єктів до події, що розслідується; визначення придатності слідів для ідентифікації; визначення слідоутворюючого об'єкта; механізму утворення слідів.

Про результати попереднього дослідження спеціаліст усно повідомляє учасників слідчої (розшукової) дії. Оскільки ці результати мають значення для подальшого розслідування злочину, їх необхідно оформлювати у вигляді довідки.

Довідки щодо попереднього дослідження складаються спеціалістом з його ініціативи або доручення слідчого на основі та в результаті дій, проведених на місці слідчої (розшукової) дії щодо виявлених при цьому слідів (об'єктів).

Саме письмова довідка спеціаліста є документом, який дозволяє слідчому висунути версії щодо окремих елементів криміналістичної характеристики злочину (особи злочинця, предмета злочинного посягання, знаряддя злочину, часу, місця, обстановки вчинення тощо), а також здійснити пошук відповідних слідів та об'єктів. У довідці відображаються результати попереднього дослідження (експрес-аналізу) слідів (об'єктів) на місці події. Така довідка є непроцесуальним документом та повинна зберігатись у матеріалах справи як, для прикладу, план розслідування кримінального правопорушення.

Залежно від ознак досліджених на місці події об'єктів та слідів, їх значущості та достатності в умовах огляду висновок про обставину, яка підлягає доказуванню, може мати як ймовірний, так і достовірний характер. Так, наприклад, у категоричній формі за результатами попереднього дослідження може вирішуватися питання про придатність слідів рук для ідентифікації особи, розмірні характеристики носіїв інформації (слідів рукавиць, взуття, одягу, інструментів тощо).

Незважаючи на важливість викладених у довідці висновків для розкриття злочину, висунення та перевірки версій, вирішення питання про провадження слідчих (розшукових) дій, у тому числі призначення судової експертизи, положення п.п. 4 п. 10 розділу II Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним

правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні прямо вказує на те, що інспектор-криміналіст не складає письмовий висновок про проведення експрес-аналізу вилучених ним об'єктів. На нашу думку, таке положення суперечить сутності діяльності спеціаліста з виявлення, вилучення та попереднього дослідження слідів та об'єктів на місці події та нівелює результати такої діяльності взагалі.

До того жрізновидом попереднього дослідження слідів та об'єктів є також їх ідентифікаційне дослідження, яке здійснюється на основі спеціальних знань за масивами експертно-криміналістичного обліку поза межами судової експертизи.

Відповідно до п. 1.4. Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків Експертної служби МВС, затвердженої Наказом МВС України № 390 від 10.09.2009 р., криміналістичні обліки Експертної служби функціонують на трьох рівнях: центральному — у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України; обласному — у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах при головних управліннях, управліннях МВС в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, де ведуться обласні колекції; місцевому — у підрозділах з експертно-криміналістичного забезпечення роботи міських, районних органів національної поліції, де ведуться місцеві (місцеві кущові) колекції [8].

Результати перевірки об'єктів за експертно-криміналістичними обліками оформлюються довідкою спеціаліста, який має відповідну кваліфікацію. Наприклад, перевірку за кулегільзотекою проводить особа, яка має право на самостійне проведення досліджень у галузі криміналістичної балістики. Згодом ці результати можуть бути легалізовані у кримінальний процес шляхом призначення та провадження судової експертизи щодо цих же об'єктів.

Інспектор-криміналіст не має допуску до масивів експертно-криміналістичних обліків, тому позбавлений можливості провести відповідну перевірку вилучених слідів та об'єктів.

Висновки. Отже, експрес-аналіз слідів та об'єктів на місці події передує проведенню експертного дослідження. Його змістом є оцінка спеціалістом виявлених слідів у вигляді суджень, доекспертне їх вивчення, у тому числі на предмет придатності їх для вирішення питань ідентифікаційного та діагностичного характеру під час провадження у подальшому судової експертизи.

Враховуючи зазначене, ефективним буде дослідження слідів та об'єктів на місці події тією особою, яка буде проводити відповідну судову експертизу вилучених нею ж об'єктів, а, отже, відповідатиме за якість роботи зі слідами на місці події.

Інспектор-криміналіст не є працівником експертної служби МВС України, не є атестованим судовим експертом, не може проводити судову експертизу чи перевірити об'єкти за масивами

експертно-криміналістичного обліку, не несе жодної відповідальності за якість попереднього дослідження слідів на місці події. Вказані обставини визначальним чином впливають на ефективність його роботи з експрес-аналізу об'єктів.

Це вимагає внесення наступних змін до зазначених вище інструкцій МВС України, які регулюють діяльність слідчих підрозділів органів Національної поліції та їх взаємодію з працівниками Експертної служби МВС України: 1) обмежити повноваження інспектора-криміналіста наданням допомоги слідчому у застосуванні засобів криміналістичної техніки, проведенням вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складанням планів і схем, виготовленням графічних зображень, забезпечення оформлення фото-, звуко- та відеоматеріалів після завершення слідчих (розшукових) дій; 2) для проведення експрес-аналізу слідів та об'єктів на місці події передбачити обов'язкове залучення працівників Експертної служби МВС України.

Перелік посилань

1. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ МВС України від 03.11.2015 № 1339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text (дата звернення: 11.10.2023)
2. Свириденко С., Пясковський В. Щодо питання залучення до участі в слідчих (розшукових) діях працівників МВС України як спеціалістів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 205—209.
3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text (дата звернення: 11.10.2023)

References

On the approval of the Instruction on the procedure for involving employees of pretrial investigation bodies of the police and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists to participate in the inspection of the scene of the incident: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 03.11.2015 No. 1339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text (access date: 11.10.2023) [in Ukrainian].

Svyrydenko, S., Piaskovskyi, V. (2021). Regarding the issue of involving employees of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists in investigative (search) actions. *Entrepreneurship, economy and law*. No. 6. Pp. 205—209 [in Ukrainian].

On the approval of the Instructions on the organization of the interaction of pretrial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 07.07.2017 No. 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text (access date: 11.10.2023) [in Ukrainian].

4. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 06.07.2017 № 570. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/378414___655649 (дата звернення: 11.10.2023).

On the organization of the activities of investigative units of the National Police of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 06.07.2017 No. 570. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/378414___655649 (access date: 11.10.2023) [in Ukrainian].

5. Волкова А. Е. Підвищення ефективності використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень: організаційно-правовий аспект. *Криміналістичний вісник*. 2022. № 1 (37). С. 18—29.

Volkova, A. E. (2022). Increasing the effectiveness of the use of special knowledge in the investigation of criminal offenses: organizational and legal aspect. *Forensic Herald*. No. 1 (37). Pp. 18—29 [in Ukrainian].

6. Патик А. А. Статус, повноваження та відповідальність спеціаліста й інспектора-криміналіста в кримінальному процесі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 3 (104). С. 133—142.

Patyk, A. A. (2017). Status, powers and responsibilities of a specialist and forensic inspector in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. No. 3 (104). Pp. 133—142 [in Ukrainian].

7. Топоров С. О. Попередні балістичні дослідження на місці події. *Форум права*. 2008. № 3. С. 485—489. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08tsonmp.pdf (дата звернення: 11.10.2023).

Toporov, S. O. (2008). Preliminary ballistics studies at the scene. *Law forum*. No. 3. Pp. 485—489. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08tsonmp.pdf [in Ukrainian].

8. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ МВС України від 10.09.2009 № 390. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text. (дата звернення: 11.10.2023).

On the approval of the Instructions on the organization of the functioning of forensic records of the expert service of the Ministry of Internal Affairs: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated September 10, 2009 No. 390. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text (access date: 11.10.2023). [in Ukrainian].

Express analysis of traces and objects at a place of event by a forensic inspector: legal regulation and implementation practice

S. Tomyn, O. Lyshak

The article reveals the specifics of the forensic inspector's participation in the recovery and preliminary investigation the traces and objects at a place of event. On the basis of scientific works, it is determined that preliminary research should be understood as research that is express in nature, does not lead to any damage to the trace (trace-carrying object), is focused on obtaining information about the mechanism and conditions of

the commission of the crime, the features and skills of the criminal, crime instruments, traces, identity of the criminal, etc. A preliminary investigation the traces and objects at a place of event precedes the expert investigation. Its content is the specialist's evaluation of the detected traces in the form of judgments, their pre-expert study, including their suitability for solving identification and diagnostic issues during further forensic examination proceedings. The author substantiates the thesis about the effectiveness of the investigation the traces and objects at a place of event by a person who will conduct the appropriate forensic examination of the objects seized by him, and therefore be responsible for the quality of work with traces at the scene of the incident. The forensic inspector is not an employee of the expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, is not a certified forensic expert, cannot conduct a forensic examination or check objects according to the arrays of expert forensic accounting, does not bear any responsibility for the quality of the preliminary investigation of traces at a place of event. This requires amendments to the legislation that regulates the activities of the investigative units of the National Police and their interaction with the employees of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Keywords: express analysis; preliminary investigation; specialist; forensic inspector; forensic examination; traces of crime.

⇒ Томин, С. В., Лишак, О. А. (2024). Експрес-аналіз слідів та об'єктів на місці події інспектором-криміналістом: правове регулювання та практика здійснення. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 237—245. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.22.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.23
УДК 347.73; 343.98

Наталія Володимирівна Нестор

Докторка юридичних наук, старша дослідниця, заслужена юристка України, заступниця директора з наукової роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-4231-537X, e-mail: nataliia.nestor@kndise.gov.ua

Микола Миколайович Погорецький

Кандидат юридичних наук, старший науковий дослідник, провідний науковий співробітник наукової лабораторії № 1 науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000–0003-2888-0911, e-mail: pognikolay@gmail.com

Проблеми захисту прав гравця в нелегальні азартні ігри під час кримінального провадження за статтею 203-2 Кримінального кодексу України

Стаття присвячена питанням захисту прав гравця в нелегальні азартні ігри в кримінальному провадженні. Автори обґрунтовують необхідність визнання його потерпілим в кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 203-2 Кримінального кодексу України, а також встановлення розміру заподіяної йому фізичної, моральної або майнової шкоди і полягати у виникненні ігрової залежності (лудоманії), проблемної ігрової поведінки та фінансових втратах через програші.

Ключові слова: *гральний бізнес*; *азартна гра*; *лудоманія*; *криміналістична характеристика*; *доказування*; *права потерпілого*; *захист прав людини.*

Постановка проблеми. 2020 року в Україні легалізовано гральний бізнес, який є суспільно шкідливим видом діяльності, адже побудований на слабкостях людини (азарті, адиктивній поведінці). Азартні ігри у разі їх безконтрольності мають дуже високий ризик формування ігрової залежності — психічної хвороби, що негативно впливає на життя людини у всіх сферах і потребує тривалого лікування.

Але проблема з організацією та проведенням незаконних азартних ігор не зникла. За інформацією, отриманою з сайту Офісу Генерального прокурора (Звіт про єдині кримінальні правопорушення в державі), 2021 року обліковано 267 кримінальних проваджень за ст. 203-2

Кримінального кодексу України (далі — *КК України*), 58 особам повідомлено про підозру, 44 справи направлено до суду з обвинувальним актом, за 464 — провадження закрито, за 220 — рішення не прийнято [1]. 2022 року обліковано 174 кримінальних правопорушення, 7 особам повідомлено про підозру, 4 справи направлено до суду з обвинувальним актом, за 68 — провадження закрито, за 168 — рішення не прийнято [2]. За 2023 рік обліковано 164 кримінальні правопорушення, 25 особам повідомлено про підозру, 17 справ передано до суду з обвинувальним актом, за 83 — провадження закрито, за 146 — рішення не прийнято [3].

Незаконні азартні ігри не набули б такого поширення, якби ця діяльність не була вигідною для злочинців, які отримують незаконну вигоду через те, що сьогодні багато людей втягнуто в нелегальні азартні ігри як гравці. Значного поширення набули азартні ігри в інтернеті, оскільки через значні прогалини в законодавстві та державному регулюванні цієї галузі та неефективності державних органів у боротьбі з нелегальним гральним бізнесом, такі азартні ігри є доступними для будь-кого, адже не існує проблем щодо переказу коштів на нелегальні ігрові сайти або фізичного відвідування нелегальних гральних закладів. Незаконні азартні ігри спрямовані на те, щоб максимально втягнути гравців у гру, змусити їх витратити якомога більше коштів і сформувати виражену ігрову залежність.

Наразі законодавство України не передбачає механізмів захисту прав гравців в незаконні азартні ігри в порядку адміністративного, кримінального або цивільного законодавства, а навпаки — визнає такого гравця правопорушником, адже відповідно до ст. 181 Кодексу України про адміністративні порушення участь в організованих без дозволу азартних іграх (карти, рулетка, «наперстки» тощо) на гроші, речі або інші цінності тягне адміністративну відповідальність у вигляді попередження або накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією грального приладдя, а також грошей, речей та інших цінностей, що є ставкою у грі, або без такої [4]. Вважаємо, що така політика держави є вкрай неправильною, адже гравець страждає від незаконних азартних ігор і потребує захисту з боку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість досліджень вітчизняних науковців сьогодні присвячена питанням правового регулювання грального бізнесу та лотерей, а також проблемам кваліфікації, доказування або досудового розслідування фактів участі у незаконному гральному бізнесі. Ці проблеми висвітлювали у своїх роботах такі вчені, як Ю. В. Бодров, О. П. Гетманець, Д. О. Гетманцев, О. З. Гладун, О. Д. Костюченко, В. Д. Михайлова, О. М. Музичук, Н. О. Петричко, Р. О. Пиняга, М. А. Погорецький, О. В. Популях, К. В. Профатіло, С. В. Рябчук, А. В. Савченко, І. В. Сергієнко, Р. О. Стефанчук, К. О. Торгашова, З. М. Топорецька, В. С. Філютович-Герасименко, І. Ю. Фомін, Р. Б. Хорольський, С. О. Шатрава та ін. Проте питання захисту прав гравців у незаконні азартні ігри

в кримінальному провадженні за ст. 203-2 КК України залишаються недостатньо дослідженими.

Мета дослідження. Визначити проблеми захисту прав гравців у нелегальні азартні ігри під час кримінального провадження за ст. 203-2 КК України (незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор).

Викладення основного матеріалу. Через легалізацію грального бізнесу 2020 року зазнала змін ст. 203-2 КК України, наразі вона передбачає кримінальну відповідальність за організацію або проведення азартних ігор без ліцензії на провадження відповідного виду діяльності, виданої відповідно до закону, або за випуск чи проведення лотерей особою, яка не має статусу оператора лотерей, або за організацію чи функціонування закладів із метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які проводять в інтернеті. Кваліфікованим складом цього злочину є скоєння злочину повторно (особою, раніше судимою за незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор чи лотерей) або за попередньою змовою групою осіб [5]. Злочин віднесено до розділу кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Оскільки ці діяння є злочином із формальним складом, у криміналістичній характеристиці злочину не виділяють особу потерпілого, це (а також розмір завданої шкоди) не належить до обов'язкових елементів предмету доказування, тому в досудовому розслідуванні це взагалі не встановлюють.

У науковій літературі давно точиться дискусія щодо доцільності віднесення злочину, який передбачає організацію та проведення незаконних азартних ігор, до злочинів проти громадського порядку та моральності. Як зазначають М. А. Погорецький і З. М. Топорецька, гральний бізнес майже в усіх країнах Європи віднесено до злочинів проти громадського порядку і моральності [6, с. 12]. Однак у своїх роботах вони ані в складі криміналістичної характеристики цього злочину, ані в обставинах, які підлягають доказуванню, не виділяли особу потерпілого, хоча виділяли розмір завданої шкоди [7, с. 53]. Натомість Н. О. Петричко вважає за необхідне виділяти потерпілого від зайняття гральним бізнесом [8, с. 104].

На нашу думку, слід розділяти ці дві проблеми: віднесення кримінального правопорушення до певної категорії (кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності або проти громадського порядку і моральності) та доказування розміру заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди і визначення особи потерпілого.

О. З. Гладун звертає увагу, що в наукових дослідженнях традиційно виокремлюють два основні напрями загроз, за якими гральний бізнес визначають таким, що може завдати істотної шкоди, як-от: 1) економічна безпека держави та системи господарювання; 2) морально-етична складова частина життєдіяльності людини та її психічне здоров'я [9, с. 82].

Взагалі ми підтримуємо позицію авторів щодо необхідності віднесення цього кримінального правопорушення до кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері громадського порядку та моральності, адже, як слушно зазначає Д. О. Гетманцев, гральний бізнес — це бізнес, який не пов'язаний ані з виробництвом товарів і наданням послуг, які є важливими (потрібними) для громадян, ані зі створенням так званої доданої вартості. Натомість він побудований на пороках (слабкостях) людини і притаманному лише людині відчутті (емоції) азарту, тому участь в азартній грі є різновидом алеаторного (заснованого на ризику) договору [10, с. 26], адже гравця цікавить сам процес гри, а не результат, що є характерним для господарської діяльності, у якій людину цікавить кінцевий результат — придбання певного товару або отримання певної послуги (придбаний товар, отримана послуга з манікюру, масажу, стрижки тощо). Віднесення незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор до цієї категорії правопорушень також значно полегшить обґрунтування необхідності визначення особи потерпілого та розміру заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди.

Другою є проблема визначення особи потерпілого в складі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення та розміру заподіяної шкоди серед обставин, які підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях щодо незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор. З. М. Топорецька докладно дослідила ці проблеми на основі законодавства, яке діяло на час заборони грального бізнесу, зазначивши важливість виокремлення як особи потерпілого не лише безпосереднього гравця в незаконні азартні ігри, а й членів його сім'ї, адже залежний гравець своєю поведінкою схожий на наркомана, він виносить із дому речі, щоб отримати гроші на проведення гри і тим самим заподіює шкоду членам сім'ї [11, с. 111]. Ми не можемо повністю погодитися з таким твердженням, адже коли автор досліджувала це питання, то діяла заборона на зайняття гральним бізнесом на всій території України, тобто гравець не міг не знати, що він бере участь у злочинній діяльності (так само, як із поширенням наркотиків або сутенерством, які заборонено в державі, у таких кримінальних провадженнях споживача наркотиків або клієнта повії не визнають як потерпілого).

Проте 2020 року ситуація змінилася, гральний бізнес у країні було. У цій статті ми не дискутуємо щодо доцільності легалізації або заборони грального бізнесу, адже це виходить за межі нашого дослідження і вже було предметом досліджень багатьох науковців, позицію яких ми поділяємо: тільки легалізація грального бізнесу можу захистити гравця від негативного впливу азартних ігор [докладніше див.: 8, 9, 12—19].

Водночас із легалізацією грального бізнесу держава взяла на себе зобов'язання захищати гравців в азартні ігри. Ч. 2 ст. 4 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» принципами державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор визначає: захист прав, законних інтересів,

життя та здоров'я громадян; забезпечення принципу відповідальної гри; підтримка розвитку економіки України, соціальної та культурної сфери, підтримка та розвиток спорту, медицини, освіти та науки в Україні за рахунок надходжень від проведення азартних ігор в Україні; захищеність персональних даних; боротьба з ігровою залежністю (лудоманією) [20]. Тобто наразі гравець, беручи участь в азартній грі, знає, що вона дозволена на території України, і як споживач він має право на захист від нечесної підприємницької практики відповідно до ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів» [21]. Новий Закон «Про захист прав споживачів, який незабаром набере чинності, містить окремий розділ про нечесну комерційну практику [22] Тобто чинне законодавство не передбачає обов'язку споживача визначати законність певного виду господарської діяльності. Якщо держава через прогалини в правовому регулюванні або недоліки в роботі державних органів щодо формування та реалізації державної політики у сфері грального бізнесу, неефективну роботу правоохоронних органів тощо допустила можливість вільного доступу громадян до незаконних азартних ігор, саме вона повинна захищати права такого гравця, а гравця вочевидь слід визнавати потерпілим в кримінальному провадженні за ст. 203-2 КК України з визначенням виду та розміру заподіяної йому шкоди.

Щодо членів сім'ї або інших осіб, О. О. Дудоров доходить висновку, що додатковими об'єктами аналізованого кримінального правопорушення можуть бути визнані, зокрема, власність, моральність (залежність від азартних ігор призводить до ускладнення міжособистісних стосунків, виникнення думок про суїцид, зловживань алкоголем, розлучень, учинення правопорушень тощо), громадська безпека (організація азартних ігор часто перебуває у сфері впливу організованої злочинності), здоров'я населення, нормальний розвиток неповнолітніх [23, с. 565].

Проте, виходячи з положень ч. 1 ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Організація та проведення незаконних азартних ігор завдає майнової шкоди гравцю у вигляді програних коштів та фізичної шкоди (у разі діагностування ознак ігрової залежності та необхідності її лікування). Моральна шкода може бути додатковою й пов'язаною з розладами сну, поведінки, які виникають внаслідок проблемної або патологічної ігрової поведінки (незалежно від діагностування лудоманії) [24, с. 149]. Моральну шкоду завжди складно визначати в доказуванні, тому рекомендуємо водночас призначати психологічну експертизу гравця [25, с. 349]. Також доцільно призначати судово-психіатричну експертизу гравця для визначення у гравця психічної хвороби — вираженої ігрової залежності (лудоманії). Майнову шкоду можна доводити, отримавши інформацію про перекази гравця на рахунок організатора у разі участі в азартних іграх в інтернеті або про суми програних ним коштів у наземному гральному закладі. Можливість визнання особи потерпілим

у кримінальному провадженні є гарантією захисту її прав і законних інтересів, які були порушені в результаті вчинення кримінального правопорушення [26, с. 4].

Однак Кримінальний процесуальний кодекс України (далі — *КПК України*) не передбачає можливості визначення опосередкованої шкоди від вчинення кримінального правопорушення [27, с. 15], тому ми не можемо стверджувати про визнання потерпілими в кримінальному провадженні за ст. 203-2 КК України членів сім'ї, друзів, родичів гравця, адже вони не брали безпосередньої участі в незаконній азартній грі. Але вони можуть бути визнані потерпілими, наприклад, у кримінальних провадженнях проти власності (крадіжка, грабіж, шахрайство тощо), які вчинені гравцем із метою отримання коштів на гру.

До того ж ч. 6 ст. 55 КПК України передбачає, що якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви, положення ч. 1—3 цієї статті поширюються на близьких родичів або членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнають одну особу з-поміж близьких родичів або членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням — потерпілими може бути визнано кілька осіб. Після того, як особа, яка перебувала у стані, що унеможливлював подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого [28, с. 119]. Тобто члени сім'ї можуть бути визнані потерпілими у випадку, коли гравець, наприклад, вчинив самогубство через гру, або у разі, якщо ступінь лудоманії або іншої хвороби, яка виникла внаслідок його участі в незаконних азартних іграх, не дає йому змогу подати заяву про визнання потерпілим.

Враховуючи високу ризиковість грального бізнесу, слід погодитися з думкою В. С. Філютович-Герасименко, яка стверджує, що суспільна небезпека незаконного грального бізнесу пояснюється такими складовими (деякі з них є аналогічними тим, що притаманні гральному бізнесу взагалі): 1) *психічна (медична)*; 2) *правова*; 3) *економічна (фінансова)*; 4) *кримінологічна* — азартні ігри, набувши масового характеру, традиційно перебувають під суворим контролем з боку організованої злочинності, яка детермінує вчинення інших посягань (наприклад, легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо), сприяє поширенню антисоціальних явищ (зокрема, у гральних закладах часто трапляється оплатне надання сексуальних послуг і вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів); 5) *моральна*; 6) *політична (корупційна)* — кошти, отримані від незаконного грального бізнесу, можуть використовувати як неправомірну вигоду для лобіювання інтересів організаторів грального бізнесу [29, с. 138]. Отже, не тільки сам незаконний гральний бізнес, а й інші незаконні діяння, які його супроводжують, завдають серйозної шкоди гравцеві та іншим особам. Тому ми категорично не

погоджуємося з позицією Р. О. Пиняги у тому, що злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом, не спричиняють матеріальної шкоди [30, с. 416].

Зокрема, незаконний гральний бізнес може супроводжувати скоєння інших злочинів проти гравців, насамперед небезпечними є ігри в інтернеті. Поміж таких небезпек для гравця кіберполіція виокремює:

- небезпеку для персональних даних, адже нелегальні онлайн-казино не забезпечують належний захист таких даних. Особисту інформацію гравців (зокрема, фінансові дані) можуть викрасти та продати в даркнеті. Відсутність належного шифрування даних робить їх уразливими до хакерських атак;
- фінансові шахрайства. Нелегальні онлайн-казино часто маніпулюють результатами ігор, майже унеможливлюючи виграш, або не виплачуючи його під різними приводами, що призводить до фінансових втрат гравців;
- небезпеку відсутності регулювання. Легальні онлайн-казино підлягають суворому державному регулюванню, яке передбачає контроль за дотриманням правил гри, захистом даних користувачів і забезпеченням чесності ігор. Нелегальні платформи працюють без такого контролю, що створює додаткові ризики для гравців та дає їм змогу уникати відповідальності за свої дії;
- злочинні угруповання. Нелегальні онлайн-казино часто пов'язані з організованою злочинністю, яка використовує доходи від них для фінансування інших незаконних операцій, що сприяє зростанню злочинності та дестабілізації суспільства;
- кібератаки, оскільки онлайн-казино є привабливими цілями для кіберзлочинців хакери можуть здійснювати атаки з метою викрадення грошей або даних користувачів. Використання фішингових атак, шкідливого програмного забезпечення та інших методів компрометації систем онлайн-казино дедалі стає поширенішим [31]. Тому гравця необхідно визнавати потерпілим також у разі розслідування інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із гральним бізнесом.

Висновки. Визнання гравця потерпілим у кримінальному провадженні щодо організації або проведення незаконних азартних ігор та визначення розміру заподіяної гравцю шкоди під час досудового розслідування забезпечить дотримання принципів державної політики у сфері азартних ігор і захист порушених прав людини. Змінивши підхід у ставленні держави до гравця в незаконні азартні ігри від учасника злочину і адміністративного правопорушника до визнання його потерпілим унаслідок кримінального правопорушення, решта членів

суспільства відчуватиме себе захищеними державою. Навіть самі гравці зберігатимуть довіру до державних інституцій і відчуватимуть себе захищеним від злочинності, реалізовуючи надані державою можливості на отримання допомоги у вигляді лікування від ігрової залежності, соціальної реабілітації, отримання правової допомоги як потерпілий від злочину тощо.

Перелік посилань

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 10.06.2024).
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року / Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 10.06.2024).
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 10.06.2024).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (дата звернення: 10.06.2024).
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1368 (дата звернення: 10.06.2024).
6. Погорецький М. А., Топорецька З. М. Розслідування зайняття грального бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади : монографія. Київ : Алерта, 2015. 250 с.

References

1. Unified report on criminal offenses for January-December 2021. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 [in Ukrainian].
2. Unified report on criminal offenses for January-December 2022. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 [in Ukrainian].
3. Unified report on criminal offenses for January-December 2023. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 [in Ukrainian].
4. Code of Ukraine on Administrative Offenses dated December 7, 1984 No. 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text [in Ukrainian].
5. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1368 [in Ukrainian].
6. Pohoretskyi, M. A., Toporetska, Z. M. (2015). Investigating employment in gambling business: procedural and forensic principles : monograph. Kyiv : Alerta. 250 p. [in Ukrainian].

7. Погорецький М. А., Чернявський С. С., Сергєєва Д. Б., Топорецька З. М. Розслідування зайняття гральним бізнесом : навч. посіб. / за заг. ред. М. А. Погорецького. Київ : Алерта, 2015. 176 с.

Pogoretskyi, M. A., Chernyavskyi, S. S., Sergeeva, D. B., Toporetska, Z. M. (2015). Investigating employment in the gaming business: a study guide / in general ed. M. A. Pohoretskyi. Kyiv : Alerta. 176 p. [in Ukrainian].

8. Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 103—118.

Petrychko, N. O. (2010). Illegal gambling: criminal legal and criminological research : dissertation. Ph.D. law Sciences. Kyiv. Pp. 103—118. [in Ukrainian].

9. Гладун О. З. Суспільна небезпечність зайняття гральним бізнесом. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 81—85.

Gladun, O. Z. (2014). Social danger of engaging in the gambling business. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 4. Pp. 81—85 [in Ukrainian].

10. Гетманцев Д. О. Азартна гра в Україні і за кордоном. Нарис сучасної теорії правового регулювання ігор на гроші : монографія. Київ : ТОВ «СЕЕМ Принт», 2008. 209 с.

Hetmantsev, D. O. (2008). Gambling game in Ukraine and abroad. Essay on the modern theory of legal regulation of games for money: a monograph. Kyiv : «SEEM Print» LLC. 209 p. [in Ukrainian].

11. Топорецька З. Особа потерпілого від грального бізнесу. Механізм формування лудоманії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (юридичні науки)*. 2011. № 89. С. 111—113.

Toporetska, Z. (2011). Person of the victim of the gambling business. Ludomania formation mechanism. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University (legal sciences)*. No. 89. P. 111—113 [in Ukrainian].

12. Погорецький М. А., Топорецька З. М. Гральний бізнес: історія та правове регулювання. Київ : Алерта, 2014. 92 с.

Pohoretskyi, M. A. Toporetska, Z. M. (2014). Gambling business: history and legal regulation. Kyiv : Alerta. 92 p. [in Ukrainian].

13. Політова А. С. Соціальна обумовленість криміналізації злочину, передбаченого ст. 203–2 КК України щодо зайняття гральним бізнесом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 6—2. Т. 2. С. 95—98.

Politova, A. S. (2013). The social conditioning of the criminalization of the crime provided for in Art. 203–2 of the Criminal Code of Ukraine regarding employment in the gambling business. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series «Jurisprudence»*. No. 6–2. T. 2. Pp. 95—98 [in Ukrainian].

14. Рябчук С. В. Кримінологічна характеристика та запобігання гральному бізнесу : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2018. 225 с.

Ryabchuk, S. V. (2018). Criminological characteristics and prevention of gambling business: dissertation … candidate law of science. Kharkiv. 225 p. [in Ukrainian].

15. Савченко А. В. Кримінально-правова кваліфікація незаконних азартних ігор. *Адвокат*. 2010. № 1 (112). С. 40—44.

Savchenko, A. V. (2010). Criminal legal qualification of illegal gambling. *Lawyer*. No. 1 (112). Pp. 40—44 [in Ukrainian].

16. Сперкач А. П., Китун А. П. Позитивні та негативні аспекти легалізації грального бізнесу в Україні. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 161—165.

Sperkach, A. P., Kitun, A. P. (2019). Positive and negative aspects of the legalization of the gambling business in Ukraine. *Current issues of domestic jurisprudence*. No. 5. Pp. 161—165 [in Ukrainian].

17. Топорецька З. М. Проблеми легалізації грального бізнесу в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 11 (113). С. 111—122.

Toporetska, Z. M. (2020). Problems of legalization of gambling business in Ukraine. *Legal science*. No. 11 (113). Pp. 111—122 [in Ukrainian].

18. Топорецька З. М. Зарубіжний досвід легалізації грального бізнесу та його значення для України. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1—2. С. 185—192.

Toporetska, Z. M. (2023). Foreign experience of legalizing the gambling business and its significance for Ukraine. *Herald of criminal justice*. No. 1—2. Pp. 185—192 [in Ukrainian].

19. Топорецька З. М. Публічне управління гральним бізнесом та лотерейною діяльністю і протидія злочинам, пов'язаним з ними: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2022. 424 с.

Toporetska, Z. M. (2022). Public management of gambling business and lottery activities and countering crimes related to them: theory and practice : monograph. Kyiv : Alerta. 424 p. [in Ukrainian].

20. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 №768-IX (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#n101 (дата звернення: 11.06.2024).

On state regulation of activities related to the organization and conduct of gambling : Law of Ukraine dated July 14, 2020 No. 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#n101 [in Ukrainian].

21. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#n68 (дата звернення: 11.06.2024).

On the protection of consumer rights : Law of Ukraine dated May 12, 1991 No. 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#n68 [in Ukrainian].

22. Про захист прав споживачів : Закон України від 10.06.2023 № 3153-IX (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#n519 (дата звернення: 11.06.2024).

On the protection of consumer rights : Law of Ukraine dated June 10, 2023 No. 3153-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#n519 [in Ukrainian].

23. Кримінальне право: Особлива частина : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Елтон-2, 2012. Т. 1. 780 с.

Criminal law: Special part : textbook (2012) / under the editorship O. O. Dudorova, E. O. Pysmensky. Luhansk : Elton-2. T. 1. 780 p. [in Ukrainian].

24. Топорецька З., Слободніченко М., Аймедов К., Синіцька Т., Шум С., Олійник О. Звіт за результатами першого в Україні національного дослідження у сфері ігрової залежності. Київ, 2023. 149 с.

Toporetska, Z., Slobodnichenko, M., Aimedov, K., Synitska, T., Shum, S., Oliynyk. O. (2023). Report on the results of the first Ukrainian national study in the field of game addiction. Kyiv. 149 p. [in Ukrainian].

25. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

Forensic examinations in the procedural law of Ukraine (2019) : training. manual / in general ed. O. H. Ruvin. Kyiv : Lira-K Publishing House. 424 p. [in Ukrainian].

26. Pogoretskyi M. Problematic issues of implementation of the guarantees of the victim's procedural status in the criminal proceedings of Ukraine. Fifth International scientific conference on the topic of "*The forensic process and the participation of victims in criminal proceedings*" (Wroclaw, 22 November 2016). Wroclaw, 2017. Pp. 4—5.

Pogoretskyi, M. (2017). Problematic issues of implementation of the guarantees of the victim's procedural status in the criminal proceedings of Ukraine. Fifth International scientific conference on the topic of «*The forensic process and the participation of victims in criminal proceedings*» (Wroclaw, November 22, 2016). Wroclaw. Pp. 4—5.

27. Pogoretskyi M. Procedural status of victim under the Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) and its implementation issues. Ochrona prawna pokrzywdzonego / pod red. T. Kaczmarka, M. Filipowskiej-Tuthill, J. Zylinskiej. Wroclaw, 2017. P. 15—25.

Pogoretskyi, M. (2017). Procedural status of victims under the Criminal Procedure Code of Ukraine 2012 and its implementation issues. Ochrona prawna pokrzywdzonego. edited by T. Kaczmarka, M. Filipowskiej-Tuthill, J. Zylinskiej. Wroclaw. Pp. 15—25.

28. Погорецький М. А., Сергєєва Д. Б. Проблемні питання реалізації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 46. Т. 2. С. 118—123.

Pohoretskyi, M. A., Sergeeva, D. B. (2017). Problematic issues of implementation of the procedural status of the victim in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. «Law» series.* No. 46. Volume 2. Pp. 118—123 [in Ukrainian].

29. Філютович-Герасименко В. С. Адміністративно-правові засади протидії незаконному гральному бізнесу : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 246 с.

Filyutovich-Gerasimenko, V. S. (2016). Administrative and legal principles of combating illegal gambling business : dissertation ... candidate law of science Kharkiv. 246 p. [in Ukrainian].

30. Пиняга Р. О. Обставини, що підлягають доказуванню на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 416.

Pynyaga, R. O. (2020). Circumstances to be proven at the initial stage of the investigation of criminal offenses related to employment in the gambling business. *Legal science*. No. 2 (104). Pp. 411—419. P. 416 [in Ukrainian].

31. Нелегальні онлайн-казино: кіберполіція попереджає про небезпеку. URL: https://zolochiv.net/nelehalni-onlayn-kazyno-kiberpolitsiia-poperedzhaie-pro-nebezpeku/ (дата звернення: 11.06.2024).

Illegal online casinos: cyber police warn of danger. URL: https://zolochiv.net/nelehalni-onlayn-kazyno-kiberpolitsiia-poperedzhaie-pro-nebezpeku/ [in Ukrainian].

Problems of protection of player's rights in illegal gambling during criminal proceedings under Art. 203-2 of the Crimanal Code of Ukraine

N. Nestor, M. Pohoretskyi

With the legalization of the gambling business, the problem of illegal gambling did not disappear. However, today the player is not recognized as a victim in criminal proceedings regarding the illegal organization or conduct of gambling and cannot use the rights and opportunities to protect his rights, which are provided to the victim in criminal proceedings. Instead, a player of illegal gambling is recognized as an offender and may be held administratively liable. The authors do not agree with this approach. Ehe authors identified the purpose of the article as a scientific solution to the problem of protecting the rights of players in illegal gambling during criminal proceedings under Art. 203-2 of the Criminal Code of Ukraine (illegal activity of organizing or conducting gambling). The article substantiates the importance of attributing illegal gambling business to criminal offenses committed in the sphere of public order and morality, and not in the sphere of economic activity, as well as the importance of identifying the identity of the victim as part of the elements of the forensic characteristics of this criminal offense and the amount of damage caused within the framework of isolating the circumstances, which are subject to proof in criminal proceedings of this category. The authors believe that the criminal offense provided for in Art. 203-2 of the Criminal Code of Ukraine, players may suffer physical, moral or property damage. Such damage manifests itself in the form of problematic or pathological gaming behavior and the moral suffering that such behavior causes, the development of the mental illness ludomania, the loss of money due to losses in illegal gambling.

Keywords: *gambling business; gambling: ludomania; forensic characteristics; evidence; rights of the victim; protection of human rights.*

⇒ Нестор, Н. В., Погорецький, М. М. (2024). Проблеми захисту прав гравця в нелегальні азартні ігри під час кримінального провадження за статтею 203-2 Кримінального кодексу України. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 246—257. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.23.

3 КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.24
UDK 343.98

Yevheniia Oleksandrivna Murzo
Postgraduate student, lecturer of the Department of Criminal Procedure
National Academy of Internal Affairs
ORCID: 0009-0000-4409-0560, e-mail: yevheniiamurzo@gmail.com

Victoria Serhiyivna Galchenko
Postgraduate student, lecturer of the Department of Criminal Procedure
National Academy of Internal Affairs
ORCID: 0009-0000-7164-2949, e-mail: viktorya.galchenko99@gmail.com

Electronic document as an object of forensic examination during the investigation of marauding

The article is devoted to the study of the role and significance of electronic documents in forensic examination during the investigation of looting cases. The authors consider the technological aspects of storage, processing and transmission of electronic documents, and also highlight the main challenges that forensic experts face when analyzing these documents. The results of the research can be useful for improving judicial practice and increasing the efficiency of investigations in the field of looting with the help of modern technologies.

Keywords: *evidence*; *forensics*; *forensic examination*; *admissibility*; *criminal proceedings*; *pillage.*

Formulation of the problem. The relevance of the study is determined by the fact that the introduction of information technologies the society contributes to the emergence of new types of criminal offenses. In addition, the war on the territory of Ukraine showed how electronic tools for searching and collecting information are important for investigating crimes. One of these types is marauding.

In such a situation, the entire legal system of Ukraine faced new challenges that must be solved by forensic means. In order to establish the fact of looting, it is necessary to collect, investigate and submit evidentiary information to the court. In the process of proof, electronic evidence is of great importance that can be recorded by technical means. The Internet can include a huge amount of information about criminal events, as well as personal data about the person who committed the crime and their social connections.

The use of electronic evidence has become increasingly important as a modern technology in the investigation of looting. The digital environment has also a significant impact on crimes of this nature. In this regard, a forensic science loses its traditional form, and electronic documents become the main source of significant information from the point of view of forensics.

Analysis of recent research and publications. Divergent interpretations of the electronic document among scholars lead to the absence of a general and systematic approach to the study of this issue and its use in practical activities. Moreover, such issues are found in the scientific literature.

Ye. Khizhnyak proposes the definition of an electronic document as any information presented in the electronic form, which is important for the investigation of criminal offenses, the research of which is carried out with the help of special software and technical means [1, p. 84].

S. Chernyavskyi and Yu. Orlov point out that electronic documents as sources of evidence in criminal proceedings are not documents in the traditional sense. Due to this circumstance, as well as to avoid terminological confusion, they propose to use the concept of “electronic display” and to consider it as an independent source of evidence in criminal proceedings and a separate type of evidence [2, p. 19].

O. Metelev, investigating the problems of determining the admissibility and propriety of digital (electronic) evidence in the criminal process, noted that it is difficult to clearly classify digital evidence as physical evidence or documents [3, p. 224].

According to the Law of the Republic of Indonesia № 11 of 2008, there has been an expansion of the types of evidence in legal proceedings, namely (1) Electronic information and/or electronic documents and/or their printouts are valid legal evidence; (2) Electronic information and/or electronic documents and/or their printed results as specified in paragraph (1) are an extension of legal evidence in accordance with the applicable procedural law in Indonesia [4, p. 286].

A. Ratnova agrees with the opinion of scholars who believe that an electronic document is a method of recording and a separate type of evidence, proposing to understand an electronic document as the information in the electronic form that can be used as the evidence of a fact or circumstances established during criminal proceedings [5, p. 48].

Gongalo S. believes that from the point of view of using an electronic document as evidence, it can be divided into two groups — legal and technical. Legal documents contain the requisites prescribed by law, are drawn up by an authorized person and have legal force. Documents that do not have legal force should be classified as technical documents [6, p. 23]. That is, those elements that are most often encountered during a pre-trial investigation: photos and graphic images, video and audio recordings, websites, accounts in social networks, geolocation data, voice, multimedia and other messages, etc.

In support of this, there are different positions of the Supreme Court. For example, the first position: a printout of an electronic correspondence cannot be considered an electronic document (a copy of an electronic document) in the sense of the provisions of Part 1 of Art. 5 of the Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Management", that is, it cannot be considered as evidence, because it does not contain an electronic signature, which is a mandatory requisite of an electronic document, since in this case it is impossible to identify the sender of the message and the content of such a document is not protected from changes and distortion [7]. In contrast to this decision, in case № 753/10840/19 dated July 13, 2020, the Supreme Court admitted as evidence of domestic violence screenshots of correspondence between the ex-wife and the husband, in which the latter threatened her and the child, used obscene insults, threats and inappropriate language [8]. The evidence must be presented in a properly certified hard copy, and in case of doubt by the opposing party or the court, the original of such evidence must be provided, i.e. the device from which the copy was taken, such as a telephone or computer. In addition, electronic evidence in the form of a screenshot or copy is not considered as independent evidence, but only in the context of other proper and admissible evidence [9, p. 161].

Due to the development of technologies, it is possible to make changes to the informational content of a website or to create the appearance of messages on the Internet that never existed. Such electronic documents require careful verification of origin and authenticity. The examination can determine the authenticity of an electronic document and reveal signs of falsification. Methods of modern examination make it possible to determine whether an electronic document was created on a specific computer or copied from another medium. Such conclusions of experts are supported by circumstantial or evaluative evidence, such as: the information in the service options of the operating system regarding the properties of the file or testimony of witnesses, attempts by the user of a certain computer to destroy information on the Internet [10, Pp. 74—75].

However, according to the results of the survey of the employees of the National Police units, it was established that the main difficulties during the collection and research of information in electronic form arose during, in particular, the appointment of an examination (compilation of a list of questions, sending of evidence, duration of the examination) — 18.8% [11, p. 23].

The aim of the study. The determination of the peculiarities of the study of electronic documents within the framework of forensic examinations during the investigation of looting. Given the purpose of the research, ***the tasks*** should be identified:

- to find out the legal nature of electronic documents;
- to establish the types of forensic examinations that are recommended to be appointed during the investigation of looting.

Presentation of the main research material. The question of the place of an electronic document is not only of theoretical importance in the system of procedural sources. The choice of the most effective procedures depends on its solution, as well as the observance of human rights and freedoms during their implementation. The urgency and practical significance of the issue is confirmed by the lack of unity in law enforcement activities.

In accordance with Part 1 of Art. 99 of the Criminal Code of Ukraine, a document is a material object specially created for the purpose of preserving information, which contains information recorded with the help of written signs, sound, image, etc., which can be used as evidence of a fact or circumstance established during criminal proceedings [12].

There are no legal norms regulating the status of an electronic document in the current Code of Criminal Procedure of Ukraine.

However, the provisions of the Code of Civil Procedure determine that the documents may include photographic materials, sound recordings, video recordings and other media, including computer data.

Nowadays, the Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Management" establishes the basic organizational and legal principles of electronic document management and the use of electronic documents. According to Art. 5 of the aforementioned Law, an electronic document is a document in which information is recorded in the form of electronic data, including mandatory document details [13].

Among the general characteristics, experts indicate the following, that electronic documents:

- exist in intangible form;
- created by a person or a computer system;
- cannot exist outside the boundaries of a physical carrier or communication channel;
- do not have an inseparable connection with the material medium;
- move freely in the electronic network;

- perception and research of such documents can be carried out only with the use of special programs and devices;
- require a special collection, inspection and assessment procedure;
- have the ability to dubbing, i.e. copying or moving to another medium without losing its characteristics;
- the possibility of remote changes to them and their destruction [14, p. 252].

A. V. Gutnyk and A. Ya. Khytra are of the opinion that one of the main features of an electronic document should be a mandatory component of any electronic document — metadata. And they also offer their author's definition of the metadata of an electronic document, namely, that it is structured coded data that characterizes an electronic document and has evidentiary value in criminal proceedings [11, p. 36].

Thus, the resolution of the CMU № 833 dated November 10, 2017 "On the functioning of the system for recording administrative offenses in the field of ensuring road traffic safety in automatic mode" contains a definition of the concept of "metadata". According to the aforementioned resolution, metadata are structured data that contain the information about an event recorded using technical means (control devices), the characteristics of the recorded vehicle necessary for its identification, parameters of the functioning of technical means (control devices), as well as other data, necessary to record, search, evaluate and manage such information [15].

So, metadata are important in pretrial investigation because they can provide a valuable information about the origin, creation, changes, and other aspects of electronic documents or other digital files.

The use of metadata can greatly facilitate pre-trial investigations, helping to establish facts and relationships between various electronic objects.

One of the new areas of criminology is a digital criminology — forensics (computer criminology) acquires importance in relation to the use of electronic documents in criminal proceedings [16, p. 371].

This field allows for the development of effective tools for the investigation of criminal offenses, especially those committed in conditions of martial law, occupation of territories or armed conflicts, when there is a limited access to the scene of the incident or when it is impossible to get there at all.

The problem of this topic is the specificity of committing looting, the available traces of this crime, the features of identification of the criminal, the insufficient use of technical means, etc. In addition, it becomes difficult to collect and record evidence in the conditions of martial law.

Pillage, in accordance with the Criminal Code of Ukraine, is a theft on the battlefield of things that are with the killed or wounded [17].

Attackers can leave traces in the form of electronic data on mobile devices, such as: text messages, email, photos, videos, social media, and more. Law enforcement agencies can analyze these data to obtain important

information about a crime and possible individuals involved in it. Video recordings can serve as important evidence, where you can see the crimes themselves, as well as identify the perpetrators by their appearance or movements. The proper use of electronic evidence can greatly increase the effectiveness of investigations and help identify and prosecute looting criminals.

The main types of the electronic evidence in the investigation of looting can be:

1. Video and photo evidence: the latter can testify to the facts of looting, show the persons involved in the crime, or record other details. Such evidence can be obtained from surveillance cameras, mobile devices of witnesses or social networks.
2. Electronic communications: e-mail, messages on social networks, text messages and other forms of electronic communication may contain important information about criminals, their accomplices or their plans.
3. Online Trails: pillage can have an electronic trail in the form of activity on websites, forums, social media, etc. Such data can provide important information about the actions and motives of criminals [18, p. 51].

To successfully use electronic evidence in a burglary investigation, proper procedures must be followed to collect, analyze, and preserve the evidence so that it remains intact and reliable.

Digital forensics is of great importance in looting investigations, as digital traces can provide valuable information about the crime and the individuals involved [19, p. 188]. Digital forensics can include analysis of social media, communication records, email, cell phone and other digital traces that can help identify looters [20, p. 179]. Analyzing these traces can help to reveal the looters' ways of action, their communities, and information about possible targets and plans. Forensics can recover lost or deleted data from digital devices, such as: computers, mobile phones or media [21, p. 135].

This may include the recovery of photographs, videos, messages or other digital evidence that can be used to identify those involved in the looting or to trace their actions. They can also analyze network traffic passing through digital networks to detect exploits related to looting. The use of computer vision and artificial intelligence algorithms allows forensics to analyze photos and videos from surveillance cameras or mobile devices to detect looting [22, p. 201]. These tools help digital forensics to collect, analyze and interpret digital data related to looting. The use of these tools helps to gather independent, objective and convincing evidence that can be used in a legal process to bring looters to justice. Thus, digital forensics plays an important role in the investigation of looting, helping to identify the culprits and establish the truth [23].

J. Kanchauskene investigated computer forensics and electronic evidence in criminal justice in Lithuania in her work [24]. The Criminal Procedure Code of Lithuania primarily regulates the acquisition of electronic

data, supplementing the requirements of laws such as, but not limited to, the Criminal Intelligence Act, the Police Act and the Financial Crimes Investigation Service. The data are usually obtained in the manner prescribed by both the Criminal Intelligence Act and other laws prior to the commencement of a pre-trial investigation. After opening a pre-trial investigation, evidence is collected exclusively in accordance with the Code. Courts are especially careful to check whether evidence collected under the Criminal Intelligence Act is lawfully obtained. The requirement to obtain evidence is closely related to the requirement to obtain evidence legally in accordance with the procedure established by law [25, p. 162].

It is possible to view photos and videos of looting cases, collecting information from open sources, such as: social networks, news sites, blogs, etc. After the examination, the investigator should appoint *a forensic portrait examination* or *a photo-, video-, soundrecording examination,* in order to identify the person who committed the criminal offense by voice, face, etc. In order to avoid traces of editing and editing of photo, video and soundrecordings, it is worth appointing *a computer and technical expertise*. It is also possible to establish the origin and authenticity of an electronic document, the absence of signs of falsification in it, due to *a forensic technical forensic examination*.

In order to find out the value of the object of encroachment, it is necessary to appoint *a commodity expert*. Things that are the subject of looting can only be those objects of the material world in respect of which civil rights and obligations arise and which are related to ensuring the sphere of a person's personal life. Such things can include watches, wedding rings, pendants, etc. Therefore, one of the most important procedures in criminal proceedings related to the investigation of looting is conducting the above-mentioned examinations.

In our opinion, it is necessary to carry out examinations of electronic documents in all cases. This is an additional guarantee of the admissibility and reliability of such evidence during the trial of criminal proceedings from social networks.

In this context, the issues also remain unsettled:

- the possibility of obtaining information from sites in the form of a screenshot — an image obtained by a computer that reflects what the user sees on the monitor screen;
- the use of data from open electronic registers contained in the Internet in a criminal process. It should be also noted that practical employees of law enforcement agencies are not aware of the possibilities of obtaining official information about a specific person at the request of an authorized law enforcement agency.

Conclusions. As a result of the research, we can conclude that in modern digital world, electronic documents have become an indispensable component in the criminal process. The application of modern technologies and methods of forensic examination to these documents allows to increase objectivity and efficiency during the pre-trial investigation.

Electronic documents can be given to examination to confirm their authenticity, integrity and reliability. We recommend that the investigator/prosecutor appoint a forensic portrait examination or a photo, video, sound recording examination; computer and technical examination and technical and forensic examination during the investigation of criminal offenses related to pillage.

It is important to work with relevant security agencies, such as: the police, intelligence or military, to ensure that electronic evidence is properly collected and processed. This will help to ensure the legal aspect of the looting investigation.

Electronic documents, including electronic correspondence, data from various electronic devices and other digital traces, can serve as important evidence during the investigation of looting activities. The use of modern methods of analysis and extraction of information allows experts to obtain valuable conclusions regarding the involvement of persons in criminal acts, their intentions and other key aspects of the proceedings.

In general, electronic documents are an important object of forensic examination, contributing to the improvement of the effectiveness of the investigation in criminal proceedings regarding looting. The use of modern technologies is important in the forensic examination of electronic documents to ensure fairness and objectivity in the investigation of such crimes in the digital age.

Перелік посилань

1. Хижняк Є. С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. *Держава та регіони. Сер. Право*. 2017. № 4 (58). С. 80—85. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2017/15.pdf (дата звернення: 31.01.2024).
2. Чернявський С. С., Орлов Ю. Ю. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 12—23.
3. Метелев О. П. Проблеми визначення допустимості і належності цифрових (електронних) доказів у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства.* 2019. № 3. С. 224—238. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_METELEV.pdf (дата звернення: 31.01.2024).

References

Khizhnyak, E.S. (2017). Peculiarities of reviewing electronic documents during the investigation of criminal offenses. *State and regions*. № 4 (58). Pp. 80—85. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2017/15.pdf (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

Chernyavskyi, S.S., Orlov, Yu.Yu. (2017). Electronic display as a source of evidence in criminal proceedings. *Legal journal of the National Academy of Internal Affairs*. № 1 (13). Pp. 12—23 [in Ukrainian].

Metelev, O. P. (2019). Problems of determining the admissibility and propriety of digital (electronic) evidence in the criminal process. *Herald of criminal justice*. № 3. Pp. 224—238. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_METELEV.pdf (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

4. Mariyam S., Zabidin (2022). Power of Proof Electronic Document Evidence in the Court. *Proceedings of the International Conference On Law, Economics, and Health (ICLEH 2022)*. Pp. 285—297. DOI: 10.2991/978-2-38476-024-4_31 (access date: 31.01.2024).

5. Ратнова А. В. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : дис. … д-ра філософії. Львів, 2021. 248 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3747/1/ratnova_d.pdf (дата звернення: 31.01.2024).

Ratnova, A. V. (2021). Criminal procedural and forensic basics of the use of electronic documents in evidence. (Candidate's thesis. Doctor of Philosophy, Lviv University of Internal Affairs). URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3747/1/ratnova_d.pdf (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

6. Гонгало С. Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку : автореф. дис. … канд. юр. наук. Київ, 2013. 21 с.

Gongalo, S. Y. (2013). Forensic technical and forensic examination of documents: modern research opportunities and development prospects : autoref. thesis … candidate legal Sciences. Kyiv. 21 p. [in Ukrainian].

7. Постанова Верховного Суду від 11.06.2019 у справі № 904/2882/18, постанова Верховного Суду від 24.09.2019 у справі № 922/1151/18, постанова Верховного Суду від 28.12.2019 у справі № 922/788/19, постанова Верховного Суду від 16.03.2020 у справі № 910/1162/19.

Resolution of the Supreme Court of June 11, 2019 in case No. 904/2882/18, Resolution of the Supreme Court of September 24, 2019 in Case No. 922/1151/18, Resolution of the Supreme Court of December 28, 2019 in Case No. 922/788/19, the decision of the Supreme Court dated March 16, 2020 in case No. 910/1162/19 [in Ukrainian].

8. Постанова суду № 753/10840/19 від 13.07.2020. Про видачу обмежувального припису, заінтересована особа — ОСОБА _2, за касаційною скаргою ОСОБА_2 на рішення Дарницького районного… Касаційний цивільний суд Верховного суду. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=90385050&red=100003f71a6e5ec4dff7a575c38330807b6b30&d=5 (дата звернення: 31.01.2024).

Court ruling No. 753/10840/19 dated 07/13/2020. Regarding the issuance of a restraining order, the interested person is PERSON _2, according to the cassation appeal of PERSON_2 against the decision of the Darnytskyi District…Cassation Civil Court of the Supreme Court. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=90385050&red=100003f71a6e5ec4dff7a575c38330807b6b30&d=5. (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

9. Гарасимів О. І., Марко С. І., Ряшко О. В. Цифрові докази: деякі проблемні питання щодо їх поняття та використання у кримінальному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Право*. 2023. Вип. 75. С. 158—162. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.75.2.25.

Garasimov, O. I., Marko, S. I., Ryashko, O. V. (2023). Digital evidence: some problematic issues regarding its concept and use in criminal justice. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University*. Iss. 75. Pp. 158—162. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.75.2.25 [in Ukrainian].

10. Школьніков В. І., Мурзо Є. О. Аналіз відкритих джерел інформації під час досудового розслідування: правові основи та шляхи вдосконалення законодавчого регулювання / *Охорона та захист прав людини : студент. колект. моногр*. 2017. С. 60—90.

Shkolnikov, V. I., Murzo, Y. O. (2017). Analysis of open sources of information during pre-trial investigation: legal foundations and ways to improve legislative regulation. *Protection and protection of human rights :* student collective monograph. Pp. 60—90 [in Ukrainian].

11. Гутник А. В., Хитра А. Я. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : колект. моногр. Львів : ЛьвДУВС, 2022. 204 с. URL: http://surl.li/qdtqvt (дата звернення: 31.01.2024).

Gutnyk, A. V., Khytra, A. Ya. (2022). Criminal procedural and forensic basics of using electronic documents in evidence : a collective monograph. URL: http://surl.li/qdtqvt (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 31.01.2024).

Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

13. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 31.01.2024).

About electronic documents and electronic document flow : Law of Ukraine (2003, May). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

14. Алєксєєва-Процюк Д. О. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 247—253.

Alekseeva-Protsyuk, D. O. (2018). Electronic evidence in criminal proceedings: concepts, signs and problematic aspects of application. *Scientific bulletin of public and private law*. Iss. 2. Pp. 247—253 [in Ukrainian].

15. Про функціонування системи фіксації адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі : постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2017 № 833. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/833-2017-п#Text (дата звернення: 31.01.2024).

On the functioning of the system for recording administrative offenses in the field of ensuring road traffic safety in automatic mode: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 10.11.2017 № 833. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/833-2017-п#Text (access date: 31.01.2024) [in Ukrainian].

16. Світличний В. А. Цифрова криміналістика особливості, можливості та перспективи. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУВС, 2022. С. 371—375. Svitlichnyi, V. A. (2022). Digital forensics, features, possibilities and perspectives. *Modern trends in the development of criminology and the criminal process in the conditions of martial law.* Pp. 371—375 [in Ukrainian].

17. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 31.01.2024). Criminal Code of Ukraine dated 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. (access date: 31.01.2024). [in Ukrainian].

18. Murzo, Ye., Halchenko, V. (2023). Electronic evidence as a means of proof during the pillage investigation. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. № 28(3). Pp. 48—57. DOI: 10.56215/naia-herald/3.2023.48.

19. Wang, B., Liu, Y. (2019). Collection and judgment of electronic data evidence in criminal cases: From the perspective of investigation and evidence collection by public security organs. *Journal of Forensic Science and Medicine*. № 5(4). Pp. 187—194. DOI: 10.4103/jfsm.jfsm_26_19.

20. Marcello, D. (2015). Evidence gathering in the realm of the European investigation order: From national rules to global principles. *New Journal of European Criminal Law.* № 6 (2). Pp. 179—194. DOI: 10.1177/203228441500600203.

21. Abraha, H. H. (2021). Law enforcement access to electronic evidence across borders: Mapping policy approaches and emerging reform initiatives. *International Journal of Law and Information Technology*. № 29 (2). Pp. 118—153. DOI: 10.1093/ijlit/eaab001.

22. Chan, G., Magotiaux, S. (2021). Digital evidence. B. H. Greenspan, & V. Rondinelli (Eds.). Toronto : Emond Publishing. 310 p.

23. Lewulis, P. (2021). Digital forensic standards and digital evidence in Polish criminal proceedings. An updated definition of digital evidence in forensic science. *International Journal of Electronic Security and Digital Forensics.* № 13 (4). Art. No. 403. DOI: 10.1504/IJESDF.2021.10034988.

24. Kancauskiene, J. (2019). Computer forensics and electronic evidence in criminal legal proceedings: Lithuania's experience. *Digital Evidence and Electronic Signature Law Review*. № 16. Pp. 11—24.

25. Lasaka, M. (2023). Ius constituendum of electronic evidence arrangement in criminal procedure law. *Journal of Legality*. № 16 (2). Pp. 154—166.

Електронний документ як об'єкт судової експертизи під час розслідування мародерства
Є. Мурзо, В. Гальченко

Враховуючи рівень розвитку інформаційних комп'ютеризованих систем досить актуальним є інститут електронних доказів. Наведене у дослідженні опитування серед працівників Національної поліції

підтверджує, що процес збирання та аналізу інформації в електронному форматі супроводжується значними труднощами, зокрема в контексті призначення експертизи. Зазначене підкреслює актуальність дослідження. Автори аналізують важливість електронних документів під час розслідування мародерства. У роботі розглянуто стан наукової розробленості питань електронного документа, його ознак, належності та допустимості у кримінальному судочинстві. Стаття має на меті визначити особливості дослідження електронних документів у рамках судових експертиз під час розслідування мародерства. Проведено аналіз юридичного статусу електронних документів для визначення їх правової природи. До того жвизначено різновиди судових експертиз, які є рекомендованими для проведення у ході розслідування випадків мародерства. Відзначено, що проблематика даної теми полягає в особливостях збереження слідів при мародерстві, ідентифікації осіб, винних у ньому, та недостатньому використанні технічних засобів. Умови воєнного стану додатково ускладнюють процес збору та фіксації доказів, роблячи їх здобуття важливим викликом для правоохоронних органів. Такі обставини обумовлюють потребу у розробці та впровадженні спеціалізованих методів та технік цифрової криміналістики для ефективного вирішення вищезгаданих проблем у сфері розслідування мародерства в умовах воєнного стану. Основна увага приділяється аспектам зберігання та обробки електронних документів, а також їх передачі під час судової експертизи. Автори вивчають технологічні інструменти, які можуть бути використані для забезпечення цілісності та автентичності електронних доказів. Окрема увага приділяється методам виявлення можливих підробок електронних документів, що стає надзвичайно важливим у сучасному цифровому середовищі. Дослідження може бути корисним для практикуючих юристів, судових експертів та правоохоронних органів, які залучені до розслідування випадків мародерства. Результати дослідження можуть допомогти оптимізувати процеси судової експертизи, покращити якість доказів та підвищити загальний рівень ефективності судових розслідувань у цій сфері завдяки застосуванню передових технологічних засобів.

Ключові слова: докази; форензіка; судова експертиза; допустимість; кримінальне провадження; мародерство.

⇒ Murzo, Ye. O., Galchenko V. S. (2024). Electronic document as an object of forensic examination during the investigation of marauding. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 258—269. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.24.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.25
УДК 343.98

Олег Валерійович Ананьїн

Кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер (судовий експерт) відділу інформаційно-аналітичного забезпечення Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України

ORCID: 0000-0001-8757-1663, e-mail: ananin@i.ua

Микола Михайлович Кирик

Старший офіцер (судовий експерт) відділу експертного забезпечення органів охорони державного кордону Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України

ORCID: 0009-0004-4798-4999, e-mail: kyryk95@gmail.com

Визначення поняття «підроблені документи». Особливості проведення судово-технічної експертизи паспортних документів, виготовлених у форматі *ID 3*

У статті проведено аналіз норм чинного українського законодавства та норм міжнародного права, вказано на прогалини в українському кримінальному законодавстві та запропоновано шляхи їх усунення. Дана стаття має практичне значення, для працівників правоохоронних органів в частині кримінально-правової кваліфікації протиправних діянь, пов'язаних із використанням паспортних документів, що не належать пред'явнику, а також рекомендації щодо особливостей судово-технічної експертизи документів у форматі ID 3.

Ключові слова: *паспортні документи*; *підробка паспортних документів*; *чужі документи*; *експертиза паспортних документів.*

Постановка проблеми. За результатами інформаційного огляду щодо виявлених в пунктах пропуску через державний кордон України підроблених документів та документів, що не належать пред'явникам, встановлено, що на ділянці західного кордону за останні три роки було виявлено 78 випадків використання документів, що не належать пред'явнику (чужі документи). Виявлені паспортні документи були дійсними та не містили ознак підробки, однак не належали особі яка їх пред'являла. На практиці, якщо діяння з використанням «чужого» документу не заподіяло майнової шкоди державі чи іншим особам, то

воно не буде кримінально караним, оскільки відповідальність за використання «чужого» документа врегульовано частково, а визначення підроблених документів в українському законодавстві не існує. Ця серйозна прогалина сприяє зростанню транскордонної організованої злочинності. Зловмисники, використовуючи такі паспортні документи, організовують різні контрабандні схеми, канали наркотрафіку та нелегальної міграції, торгівлю жінками та дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації. З використанням підроблених та чужих паспортних документів із однієї держави в іншу державу можуть переміщуватися цілі терористичні групи. Дана злочинна діяльність завдає значних економічних збитків державним бюджетам багатьох країн, фізичної та моральної шкоди невинним особам.

Враховуючи норми міжнародного та національного законодавства, а також способи захисту сучасних паспортних документів, виготовлених у форматі *ID 3*, існують певні особливості судово-технічної експертизи таких документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням поняття підроблених документів у контексті кримінально-правової кваліфікації займалися такі вчені як: В. Я. Таційй, В. І. Тютюгін, М. В. Шепітько, Л. В. Дорош, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк. Особливості здійснення судово-технічної експертизи паспортних документів досліджували О. В. Воробей, О. Г. Волошин, О. С. Силкін та ін. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, залишається невизначеним правовий механізм притягнення до кримінальної відповідальності за використання паспортних документів, що не належать особі, яка їх пред'являє. А також не вказано на певні особливості судово-технічної експертизи паспортних документів у форматі *ID 3*.

Мета дослідження. Запропонувати визначення поняття «підроблений документ» та рекомендації щодо усунення правових прогалин у кримінальному законі. Надання правових аргументів щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб за використання «чужих» документів. Зазначення особливостей, що виникають при дослідженні паспортних документів у форматі *ID 3*.

Викладення основного матеріалу. Територія України через своє географічне розташування є одним із основних маршрутів, яким зловмисники, використовуючи підроблені паспортні документи та документи, які не належать особі, яка їх пред'являє, намагаються потрапити до країн ЄС. За це законодавством передбачено як адміністративну, так і кримінальну відповідальність.

Зокрема, у статті 204-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі — *КУпАП*) передбачено відповідальність за діяння, яке спрямоване на перетинання або спробу перетинання державного кордону України будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України, або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або з використанням підробленого документа чи таких, що містять недостовірні відомості про

особу, чи без дозволу відповідних органів влади [1]. У випадках коли уповноважені службові особи підрозділів охорони державного кордону виявляють особу, яка намагається перетнути державний кордон з використанням підроблених документів, вона затримується в адміністративному порядку та повідомляється національна поліція про виявлення факту кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 358 Кримінального кодексу (далі — *КК*) України, тобто за використання завідомо підробленого документа. І тут перед нами постає питання: що таке підроблений документ? Адже в українському законодавстві немає чітко визначеної дефініції поняття підроблений документ, це значна прогалина, оскільки термін «підроблений документ» використовується у багатьох правових нормах закону про кримінальну, адміністративну відповідальність та інших нормативно-правових актах, що у свою чергу створює труднощі при правовій кваліфікації вчинених протиправних діянь.

Для прикладу, особа «М» отримала поштою паспортний документ Французької Республіки свого рідного брата, іншого родича чи друга із дуже схожими рисами обличчя, який знаходиться у Франції. Особа «М» прибула на територію України та за допомогою отриманого паспорта намагається через пункти пропуску на державному кордоні потрапити на територію ЄС з метою вчинення терористичних актів, виробництва, розповсюдження наркотичних засобів чи зайняття іншою протиправною діяльністю. Особу «М», що використовує чужий документ, провівши ідентифікацію виявляють та затримують в адміністративному порядку посадові особи Державної прикордонної служби України згідно ч. 1 ст. 204-1 КУпАП за спробу незаконного перетинання державного кордону в пункті пропуску через державний кордон України з використанням документів, *що містять недостовірні відомості про особу* [1]. Як свідчить практика, притягнути дану особу до кримінальної відповідальності неможливо, оскільки відсутній склад кримінального правопорушення передбаченого ч. 4 ст. 358 КК України, де передбачено відповідальність за використання завідомо підробленого документа, тому особа притягується до адміністративної. Також кваліфікувати таке діяння за ст. 357 КК України буде невірним, оскільки частинами 1 та 3 диспозиції даної статті передбачено викрадення, привласнення, вимагання офіційних документів та незаконне заволодіння будь-яким способом паспортом або іншим важливим особистим документом [2]. У представленому випадку особі «М» паспортний документ добровільно надав родич засобами поштового зв'язку, а перший не мав прямого умислу, спрямованого на викрадення чи іншим чином після перетинання кордону залишати у своєму володінні паспорт.

Після отримання рішення суду про притягнення до адміністративної відповідальності чи ще до суду, коли особу «М» тільки затримали, вона заявляє, що потребує додаткового захисту і залишається на території України та отримує додатковий час на те щоб спробувати знову

потрапити до країн ЄС, чи починає налагоджувати протиправну діяльність вже в Україні. Стосовно даної ситуації, щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності за використання документа, який їй не належить, то думки науковців розділяються.

Зокрема, Л. В. Дорош зазначає, що під дію ч. 4 ст. 358 КК України підпадає використання справжнього, але чужого документа; як приклад наводиться використання поліцейського посвідчення, що належить іншій особі, з метою безоплатного проїзду в громадському транспорті. Проте у його твердженні відсутнє правове та логічне обґрунтування такого висновку [3, с. 759].

Абсолютно протилежною є позиція науковців М. І. Хавронюка та О. О. Дудорова стосовно того, що неправомірне використання справжнього документа, який належить іншій особі (наприклад, чужий паспорт або посвідчення особи), хоча містить елементи обману, але згідно з ч. 4 ст. 358 КК України відповідальності не тягне. Справжній документ, на якому немає слідів підробки, є антиподом підробленого документа, про використання якого йдеться у ч. 4 ст. 358 КК України [4, с. 855—857]. Дане визначення науковців є цілком логічним, адже підробка документа — це коли по справжньому документові відтворюються ще раз всі його складові частини (папір, палітурний матеріал та ін.), текстовий і фоновий друк, рукописне та машинописне заповнення бланка, підписи посадових осіб, відтиски печаток та інші реквізити або коли в реквізити справжнього документа вносяться зміни, доповнення чи виконується заміна якої-небудь його частини [5].

Наведене вище свідчить про те, що відсутність законодавчо визначеного терміну «підроблений документ» дає підстави визнати прогалину в кримінальному законодавстві.

Для усунення упущень у кримінальному законодавстві М. І. Хавронюк пропонує доповнити ст. 358 КК України нормою про відповідальність за незаконне використання чужого офіційного документа з корисливих або інших особистих цілей. На користь цієї пропозиції свідчить і зарубіжний досвід. Так, ст. 318 КК Болгарії встановлює відповідальність за незаконне використання з певною метою офіційного документа, виданого іншій особі, у § 231 КК Австрії — за використання чужих посвідчень, у § 281 КК Німеччини — за використання чужих документів як власних [4, с. 760].

На нашу думку, дії особи «М» слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 358 КК України. До такого висновку приходимо на підставі аналізу законодавства у сфері прикордонних питань, зокрема, Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000, яку ратифіковано з доданими до неї протоколами 04.02.2004 Верховною радою України, де в п. «с» ст. 3 зазначено що «підроблений документ на в'їзд/виїзд або посвідчення особи» означає будь-який

документ на в'їзд/виїзд або посвідчення особи, які були підроблені або змінені будь-яким матеріальним чином будь-якою особою або установою, крім тих, які в законному порядку уповноважені виготовляти або видавати документ на в'їзд/виїзд або посвідчення особи від імені держави; або були неналежним чином видані або отримані за допомогою подання невірних даних, корупції або примусу чи будь-яким іншим незаконним чином; *або використовуються особою, іншою, ніж законний власник* [6].

Щодо терміну «документи на в'їзд/виїзд», то тут мається на увазі перелік документів для в'їзду в Україну та виїзду з України іноземців та осіб без громадянства, визначених статтею 15 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [7] та постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» для громадян України [8].

Отже, враховуючи наведене вище, можемо зробити висновки про те, що притягнути особу до кримінальної відповідальності, передбаченої ч. 4 ст. 358 КК України за використання чужого документа, який вона отримала законним шляхом та не мала на меті в майбутньому його привласнити, можливо, а дана кримінально-правова кваліфікація є вірною та законодавчо обґрунтованою.

Поряд з тим, погоджуємося з думкою М. І. Хавронюка про те, що відсутність законодавчо визначеного терміну «підроблений документ» дає підстави визнати прогалину в кримінальному законодавстві. Тому для усунення упущення у кримінальному законі пропонуємо два варіанти вирішення [4, с. 760].

Перший варіант — це доповнити примітку ст. 358 КК України визначенням *«Підроблений документ — це офіційний чи паспортний документ, змінений будь-яким матеріальним чином, чи по справжньому документові відтворюються ще раз всі його складові частини будь-якою особою або установою, крім тих, які в законному порядку уповноважені виготовляти або видавати їх від імені держави, були неналежним чином видані або отримані за допомогою подання невірних даних, корупції або примусу чи будь-яким іншим незаконним чином, чи використовуються особою, іншою, ніж законний власник»*.

Другий варіант — це внести зміни в ч. 4 ст. 358 КК України та викласти її в такій редакції: *«використання завідомо офіційного чи паспортного документа, який змінений будь-яким матеріальним чином або по оригіналу якого відтворюються ще раз всі його складові частини будь-якою особою або установою, крім тих, які в законному порядку уповноважені виготовляти або видавати їх від імені держави, були неналежним чином видані або отримані за допомогою подання невірних даних, корупції або примусу чи будь-яким іншим незаконним чином, чи використовуються особою, іншою, ніж законний власник»*. Запропоновані зміни усунуть прогалини в законодавстві, диференціюють

кримінальну відповідальність та значно спростять кримінально-правову кваліфікацію.

Стосовно особливостей проведення судово-технічної експертизи паспортних документів у форматі *ID 3*, то до об'єктів дослідження належать паспорт громадянина України для виїзду за кордон, а також 99 % паспортних документів інших держав, які виготовляються у форматі *ID 3*, тобто розмір 125 на 88 мм у згорнутому вигляді. Даний формат документа розроблено Міжнародною організацією цивільної авіації (*ICAO*). *ICAO* — єдина спеціалізована установа ООН, яка має всі повноваження і несе відповідальність за розробку міжнародних специфікацій для паспортів, віз і посвідчень особи, що використовуються для подорожей, з метою забезпечення сумісності, спрощення, зміцнення впевненості у надійності проїзних документів, а також з метою сприяння національній та міжнародній безпеці [9].

Досліджуючи питання особливості судово-технічної експертизи паспортних документів формату *ID 3* у контексті використання чужих документів, то тут варто розглянути такі моменти. По-перше, дізнавач, слідчий застосовує наведене вище правове обґрунтування кримінально-правової кваліфікації за використання зловмисником чужого документа, тобто за ч. 4 ст. 358 КК України. Наступним кроком буде, відповідно до ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України, призначення судово-технічної експертизи паспортного документа із питаннями:

1) чи відповідає даний паспортний документ за своїми характеристиками аналогічним паспортним документам, що видаються/видавалися уповноваженими органами;
2) чи змінювалися фотозображення особи на сторінці даних у наданому на дослідження паспортному документі [10].

Дана експертиза проводиться для того, щоб підтвердити чи спростувати факт відповідності документа аналогічним та виключити сумніви щодо можливих невідповідностей сторінки даних, та чи не вносились зміни у фотозображення. Наступним кроком буде фотографування зловмисника та призначення портретної експертизи із питанням: чи зображена на даному фотозображенні у паспортному документі особа «М», фотокартки якої надано як зразки [10].

Однак якщо в паспорті є наявний безконтактний електронний носій, що містить біометричні дані, такі як фотозображення особи, тоді необхідно додатково призначати питання, одна чи різні особи зображені на даних фотозображеннях сторінки даних та фотозображенні, що міститься на безконтактному електронному носії паспортного документа [10]. І логічним буде очікувати категорично позитивний висновок експерта про те, що за своїми характеристиками наданий паспортний документ відповідає аналогічним, що видавалися/видаються уповноваженими органами. Наступним буде висновок експерта про те, що особи на фото у паспортному документі та на наданих фотознімках є різні. Враховуючи норми п. «с» ст. 3 Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші,

морю і повітрю, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, норми КК України та результати комплексного висновку експерта, приходимо до висновку, що таким чином слідчий, дізнавач може встановити ознаки підробки документа.

З метою ідентифікації особи у паспортний документ вноситься набір біометричних даних, тобто сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри — відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук) [11]. Отже, коли особа використовує чужий паспортний документ, провівши дактилоскопічну чи почеркознавчу експертизу, враховуючи наведені вище нормативні документи, слідчий, дізнавач може встановити ознаки підробки паспортного документу та скерувати провадження далі до суду з метою встановлення чи спростування факту підробки документа, оскільки лише за рішенням суду встановлюється чи має місце факт підробки документа.

Якщо говорити про сучасні паспортні документи у форматі *ID 3*, то кожна держава індивідуально підходить до розробки елементів захисту паспортних документів, враховуючи рекомендації Організації цивільної авіації щодо машинозчитуваних проїзних документів та свої фінансові можливості. Сукупність усіх елементів захисту утворює систему безпеки паспортного документа, оскільки спроба внести одну зміну до паспортного документа порушує цілісність багатьох захисних елементів. Для прикладу зловмисник задумав змінити фотозображення особи, для цього йому необхідно здійснити втручання в захисну голографічну плівку яка наклеєна на сторінці даних, на наступній сторінці нанесено дублююче фотозображення, яке містить закодовану інформацію, яка розкривається через декодуючу лінзу, що інтегрована у сторінку даних. Таким чином буде пошкоджено захисний голографічний елемент, не буде відтворюватися закодована інформація яка була в оригінальному дублюючому фотозображенні, якщо буде розшаровуватися сторінка той пошкодиться сама декодуюча лінза. Стрімкий розвиток технологій створює нові технологічні способи захисту паспортних документів та способи їхнього друкування та персоналізації, які потребують призначення комплексних експертиз при їхньому дослідженні, що потребує для вирішення поставлених питань затрати великої кількості часу, а витрачений час на проведені дослідження у деяких випадках покривається за рахунок коштів державного бюджету. Тому необхідне розроблення нових комплексних методик дослідження паспортних документі у форматі *ID 3*.

Висновки. Отже, провівши правовий аналіз норм міжнародного та національного законодавства, нами запропоновано визначення поняття «підроблений документ», а також два варіанти вирішення упущень у Кримінальному кодексі України. Запропоновані зміни та наведені правові підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності

за використання «чужого» паспортного документа дозволять: усунути прогалини в законодавстві; диференціювати кримінальну відповідальність; спростити кримінально-правову кваліфікацію.

Перелік посилань	**References**
1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/conv#n1144 (дата звернення: 29.12.2023).	Code of Ukraine on Administrative Offenses dated 07.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/conv#n1144 (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20111123/conv#o2457 (дата звернення: 29.12.2023).	Criminal Code of Ukraine dated 04/05/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20111123/conv#o2457 (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид. Харків : Право, 2013.	Criminal Code of Ukraine. Scientific and practical commentary (2013) : in 2 vols. / by general ed. V. Ya. Tatsia, V. P. Pshonki, V. I. Borysova, V.I. Tyutyugina. 5th ed. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
4. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.	Dudorov, O. O., Havronyuk, M. I. (2014). Criminal Law : Study Guide / by gen. edit. M. I. Havronyuk. Kiev : Waite. 944 p. [in Ukrainian].
5. Щодо способів підробки документів, а також ознак (властивостей) підроблених документів, за якими вони можуть бути виявлені : лист Національного банку України від 16.02.2007 №48-012/214-1688. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1688500-07#Text (дата звернення: 29.12.2023.	Regarding methods of forging documents, as well as signs (properties) of forged documents by which they can be detected : Letter of the National Bank of Ukraine dated 02.16.2007 No. 48-012/214-1688. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1688500-07#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : Резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 29.12.2023).	United Nations Convention against Transnational Organized Crime : Resolution 55/25 of the General Assembly dated 11/15/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].
7. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1688500-07#Text (дата звернення: 29.12.2023).	On the legal status of foreigners and stateless persons : Law of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1688500-07#Text (access date: 29.12.2023). [in Ukrainian].

8. Правила перетинання державного кордону громадянами України : затв. постановою Кабміну України від 27.01.1995 № 57. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#top (дата звернення: 29.12.2023).

Rules for crossing the state border by citizens of Ukraine: approved by Resolution No. 57 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 27, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#top (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

9. Стінен Дж. Безпека документів та управління ідентифікацією в Україні. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1861/files/documents/doc_sec_ukr.pdf (дата звернення: 29.12.2023).

Stinen, J. Document security and identity management in Ukraine. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1861/files/documents/doc_sec_ ukr.pdf (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

10 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 29.12.2023).

Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies: approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

11. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text (дата звернення: 29.12.2023).

About the Unified State Demographic Register and documents confirming the citizenship of Ukraine, certifying a person or his special status: Law of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

Definition of the term «fake documents». Features of forensic technical examination of passport documents made in ID 3 format

O. Ananin, M. Kyryk

According to the results of the information review regarding state forged documents and documents that do not belong to the bearers detected by the security agencies, it was established that over the past three years 78 cases of the use of documents that do not belong to the bearer (alien documents) were detected on the western border area. The discovered passport documents were valid and had no signs of forgery, but they did not belong to the person who presented them. In practice, if the act using someone else's document did not cause property damage to the state or other

persons, it does not attract a criminal penalty, since there is no responsibility for using someone else's document, and the definition of forged documents that could regulate this issue does not exist in Ukrainian legislation. This is a serious gap because it contributes to the growth of cross-border organized crime. Criminals use such passport documents to mastermind various smuggling schemes, channels of drug trafficking and illegal migration, trafficking in women and children for the purpose of their further sexual exploitation. Entire terrorist groups can move from state to state using forged and alien passport documents. This criminal activity causes significant economic losses to the state budgets of many countries, physical and moral harm to innocent persons. Taking into account the norms of international and national legislation, as well as methods of protection of modern passport documents produced in the ID 3 format, there are certain features of the forensic examination of such documents.

Keywords: passport documents; forgery of passport documents; alien documents; examination of passport documents.

⇒ Ананьїн, О. В., Кирик, М. М. (2024). Визначення поняття «підроблені документи». Особливості проведення судово-технічної експертизи паспортних документів, виготовлених у форматі *ID 3. Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 270—279. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.25.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.26
УДК 343.98

Віталій Євгенійович Вовк
Головний судовий експерт Черкаського відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0007-1048-137X, e-mail: cherkasy@kndise.gov.ua

Проведення автотехнічних досліджень з використанням системи комп'ютерної алгебри *Mathcad*

У статті проаналізовано особливості проведення розрахунків із використанням системи комп'ютерної алгебри Mathcad при проведенні автотехнічних експертиз. Автор акцентує увагу науковців на тому, що застосування *сучасних комп'ютерних програмних продуктів не лише дозволяє заощадити час проведення розрахунків при виконанні автотехнічних експертиз часу, але й їх систематизації та формування ілюстративної частини дослідження.*

Ключові слова: *автотехнічна експертиза*; *розрахунки*; *система Mathcad.*

Постановка проблеми. При проведенні судових автотехнічних експертиз обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод проводиться багато складних розрахунків для вирішення різноманітних питань.

Для зменшення часу розрахунків, їх систематизації та наочності актуальним є використання системи комп'ютерної алгебри *Mathcad* при проведені автотехнічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування сучасних комп'ютерних програмних продуктів для проведення розрахунків при виконанні автотехнічних експертиз не висвітлювалося в публікаціях для відкритого доступу.

Мета дослідження. Демонстрація можливостей застосування системи комп'ютерної алгебри *Mathcad* при проведенні автотехнічних експертиз.

Викладення основного матеріалу. Використання автотехнічної експертизи органами досудового розслідування та судом дозволяє дослідити обставини дорожньо-транспортної пригоди і прийняти об'єктивне рішення. У затверджених Міністерством юстиції України

науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, передбачений перелік основних питань з автотехнічної експертизи. Вирішення переважної більшості цих питань потребує проведення розрахунків за складними формулами [1].

Одним із універсальних засобів для проведення розрахунків є *Mathcad* — система комп'ютерної алгебри з класу систем автоматизованого проектування, орієнтована на підготовку інтерактивних документів з обчисленнями і візуальним супроводженням, відрізняється легкістю використання і застосування для колективної роботи [2].

Mathcad має простий і інтуїтивний для використання інтерфейс користувача. Для введення формул і даних можна використовувати як клавіатуру, так і спеціальні панелі інструментів.

Робота здійснюється в межах робочого аркуша, на якому рівняння і вирази відображаються графічно, на противагу текстовому запису в мовах програмування. При створенні документів-програм використовується принцип *What You See Is What You Get* (англ. «Що бачиш, те й отримуєш») із набору математичних виразів та тексту в інтерактивному блокноті.

Програма орієнтована на користувачів-непрограмістів, *Mathcad* також використовується в складніших проєктах, щоб візуалізувати результати математичного моделювання шляхом використання найбільш поширених обчислень і традиційних мов програмування.

Mathcad зручно використовувати для обчислень і різноманітних інженерних розрахунків, у тому числі і при проведенні досліджень обставин дорожньо-транспортних пригод.

Нижче наведено приклад проведення розрахунків із використанням програми *Mathcad 15* з режимом блокноту при дослідженні обставин дорожньо-транспортної пригоди.

Досліджувався наїзд на пішохода, який у поперечному напрямку перетинав проїзну частину, з використанням наступних вихідні даних: світла пора доби; асфальтобетонне покриття проїзної частини — сухе; підйом — 2°: автомобіль категорії — М1 не завантажений; рухався зі швидкістю 50 км/год.; водій гальмування не застосовував; час існування небезпеки для руху — 1.4 с. [3]. Вікно програми та розрахунки за означеними вихідними даними наведено нижче (рис. 1).

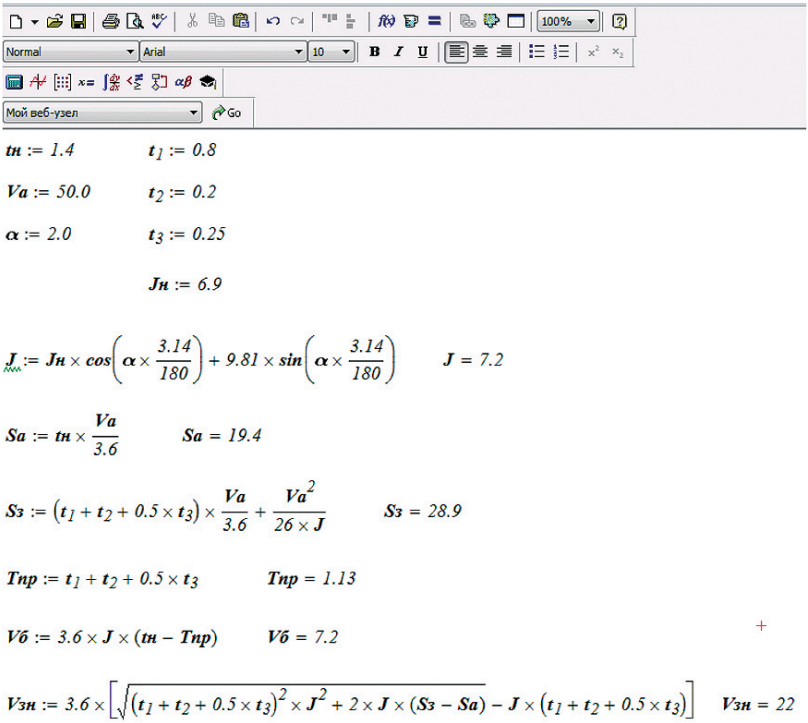

Рис. 1. Вікно програми та розрахунки за означеними вихідними даними

Де:

tн — час існування небезпеки для руху, с;

Va — швидкість руху, км/год;

α — кут підйому проїзної частини, град.;

t_1 — ситуаційний час реакції водія, с;

t_2 — час запізнення спрацювання гальмівної системи, с;

t_3 — час зростання уповільнення при гальмуванні, с;

Jн — уповільнення при гальмуванні на горизонтальній ділянці, м/с^2;

J — уповільнення при гальмуванні в умовах місця пригоди, м/с^2;

Sa — віддалення від місця наїзду в момент виникнення небезпеки для руху, м;

Sз — зупинний шлях при екстреному гальмуванні, м;

Tпр — час приведення гальмівної системи в дію, с;

Vб — безпечна швидкість для уникнення наїзду, км/год;

Vзн — зниження швидкості шляхом гальмування, км/год.

За результатами розрахунків проводяться порівняння швидкості *Va* із *Vзн*, відстані *Sa* із *Sз*, швидкості *Vб* із *Vзн* та робляться висновки, які для даного прикладу наступні:

1. *Va* > *Vзн* — дії водія не відповідали вимогам п. 12.3 Правил дорожнього руху України [4], оскільки водій перед пригодою не зменшував швидкість руху і мав технічну можливість шляхом екстреного гальмування зменшити її більш ніж удвічі з 50 до 22 км/год.

2. *Sa* < *Sз* та *Vб* < *Vзн* — водій не мав технічної можливості уникнути дорожньо-транспортної пригоди, і невідповідності його дій вимогам п. 12.3 Правил дорожнього руху України, з технічної точки зору, не перебували у причинному зв'язку з її виникненням.

3. Якщо, стоїть питання про встановлення причинних зв'язків між діями водія та наслідками дорожньо-транспортної пригоди, то, на думку автора статті, необхідно вказати, що вирішення даного питання виходить за межі спеціальних знань експерта.

Проте, необхідно зазначити, що дія кінетичної енергії рухомого автомобіля (деформуюча та травматична), яка залежить від квадрату швидкості його руху ($m \times V^2/2$), була б значно меншою при швидкості 22 км/год, ніж при 50 км/год.

4. При необхідності, за допомогою програми *Mathcad* проводяться додаткові розрахунки можливості виходу пішохода на небезпечну відстань, за формулою:

$$Dв := \frac{Vn}{3.6} \times \left[t_1 + t_2 + 0.5 \times t_3 + \frac{Va}{3.6 \times j} - \sqrt{\frac{2}{j} \times (Sз - Sa)} \right] - Sn$$

де:

Vп — швидкість руху пішохода, (км/год.);

Sп –шлях, який подолав пішохід з моменту виникнення небезпеки для руху до наїзду, (м).

Висновки. Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що застосування системи комп'ютерної алгебри *Mathcad* при проведенні автотехнічних експертиз зменшує час на проведення складних розрахунків, дає можливість їх систематизувати та наглядно їх оцінювати.

Перелік посилань

1. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 29.12.2023).

References

Scientific and methodical recommendations from issues of preparation and assignment of forensic examinations and expert studies, approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5 with changes and additions. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

2. Mathcad — система комп'ютерної алгебри з класу систем автоматизованого проєктування / Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Mathcad/. (дата звернення: 29.12.2023).
Mathcad is a computer algebra system from the class of automated design systems / Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Mathcad/ (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].
3. Кристи Н. М. Методические рекомендации по производству автотехнической экспертизы. Москва : ЦННИСЭ, 1971. 112 с.
Krysta, N. M. (1971). Methodical recommendations for the production of auto-technical expertise. Moskva : TsNNISE. 112 p. [in Russian].
4. Правила дорожнього руху : затв. постановою Кабміну України від 10.10.2001 № 1306 (зі змін. та допов.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.12.2023).
Road traffic rules, established by Resolution No. 1306 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 10, 2001 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text (access date: 29.12.2023) [in Ukrainian].

Automotive engineering research using the mathcad computer algebra system

V. Vovk

The article analyzes the features of calculations using the computer algebra system "Mathcad" when conducting auto technical examinations. The author focuses the attention of scientists on the fact that the use of modern computer software products not only allows you to save the time of calculations when performing auto-technical examinations of time, but also their systematization and the formation of an illustrative part of the study. Calculations using the Mathcad computer algebra system during auto technical examinations were analyzed. When conducting forensic autotechnical examinations of the circumstances and mechanism of traffic accidents, many complex calculations are made to solve various issues. To reduce the time of calculations, their systematization and clarity, the use of the Mathcad computer algebra system is relevant when conducting auto-technical studies. The purpose of the scientific article is to provide an illustrative example of the use of the Mathcad computer algebra system when conducting auto technical examinations.

Keywords: auto technical expertise; calculations; Mathcad system.

⇒ Вовк, В. Є. (2024). Проведення автотехнічних досліджень з використанням системи комп'ютерної алгебри *Mathcad*. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 280—284. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.25.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.26
УДК 343.98

Олексій Сергійович Соколов

Кандидат юридичних наук, завідувач відділу досліджень зброї Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
ORCID: 0000-0001-7613-1590, e-mail: ballistekc@gmail.com

Віктор Михайлович Третяк

Кандидат технічних наук, доцент, заступник завідувача відділу колісних транспортних засобів та сільськогосподарської техніки Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
ORCID: 0000-0002-7641-7262, e-mail: viktor_tretyak@ukr.net

Михайло Вікторович Третяк

Кандидат технічних наук, Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, військовослужбовець ЗСУ
ORCID: 0000-0002-4605-3840, e-mail: barret.mik@gmail.com

Електрошокова зброя: правові та науково-технічні аспекти регулювання обігу в Україні

В статті висвітлені проблемні питання правового регулювання обігу електрошокових пристроїв в Україні та запропоновані шляхи удосконалення відповідних правових норм. Запропоновано класифікувати електрошокові пристрої, які можуть спричинити тяжкі і смертельні тілесні ушкодження, як зброю з некінетичним принципом ураження. Інші пристрої, в залежності технічних параметрів та уражуючих властивостей, класифікувати як електрошокові пристрої та імітатори електрошокових пристроїв. Запропоновано критерії оцінки уражуючих властивостей електрошокових пристроїв та методи їх визначення.

Ключові слова: *некінетична зброя*; *електрошокова зброя*; *електрошоковий пристрій*; *імітатор електрошокового пристрою*; *IP-4*; *Taser X2*.

Постановка проблеми. Досвід багатьох країн вказує на те, що електрошокові пристрої є ефективним і надійним засобом активного захисту несмертельної дії, що стоїть на озброєнні в правоохоронних органах. У той же час в Україні електрошокери не отримали широкого розповсюдження серед правоохоронців, що, на нашу думку, викликано браком інформації про ці вироби, внаслідок чого в суспільстві склалися хибні уявлення та побоювання щодо їх уражуючих властивостей.

В Україні офіційно на оснащенні правоохоронних органів перебувала лише одна модель електрошокових пристроїв — вітчизняний іскровий розрядник «IP-4» [1], який давно технічно застарів та знятий з виробництва. До того ж більшість цих пристроїв, що перебувала на озброєнні в правоохоронних органах, вичерпали свої терміни експлуатації і повернені на склад озброєння або знищені.

Варто відмітити, що на сьогодні правоохоронні органи України потребують забезпечення сучасними електрошоковими засобами, які є альтернативою табельній вогнепальній зброї і можуть бути ефективним нелетальним засобом при затриманні або знешкодженні поліцейськими правопорушників, що чинять фізичний супротив або намагаються втекти.

Особливо гостро це питання постало в державі внаслідок значного суспільного резонансу, викликаного застосуванням поліцейськими табельної вогнепальної зброї під час затримання правопорушників, що вчиняли фізичний супротив при затриманні.

Саме це стало підставою для ініціювання керівництвом МВС та Національної поліції питання про внесення змін до національного законодавства, зокрема до Закону України «Про Національну поліцію», з метою розширення прав поліцейських щодо підстав застосування електрошокових пристроїв та їх подальше озброєння сучасними електрошоковими засобами.

З цією метою, у 2020 році для Національної поліції України була придбана експериментальна партія електрошокових пристроїв «Taser X2», які отримали позитивний висновок Науково-дослідного інституту медико-біологічних проблем Дніпровської медичної академії МОЗ України щодо встановлення допустимих параметрів у частині фізичного, хімічного та іншого впливу на організм людини [2].

Але відповідний законопроект від 13.11.2020 № 4375, про внесення змін до статті 45 Закону України «Про Національну поліцію», яким передбачено розширення прав поліцейських щодо підстав застосування електрошокових пристроїв, не був прийнятий Верховною Радою України.

Отже, питання озброєння правоохоронних органів сучасними електрошоковими пристроями не вирішено і на сьогодні, натомість тіньовий обіг таких виробів в Україні невпинно зростає, насамперед, через недосконалість національного законодавства.

Справа в тому, що в державі обмежується обіг лише тих електрошокових пристроїв, які застосовуються правоохоронними органами. Так, Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 № 2471-XII «Про право власності на окремі види майна», до переліку видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України віднесені електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що застосовуються правоохоронними органами.

При цьому, за порушення порядку виробництва, придбання, зберігання чи продажу електрошокових пристроїв і спеціальних засобів, що застосовуються правоохоронними органами, статтею 195² Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачено лише адміністративну відповідальність у вигляді накладення штрафу з конфіскацією електрошокового пристрою.

Отже, в Україні, фактично, відсутні будь-які обмеження обігу електрошокових пристроїв, що не стоять на озброєнні правоохоронних органів, не зважаючи на те, що деякі з них за своїми параметрами та уражуючими властивостями перевищують відповідні показники спеціальних засобів, що застосовуються правоохоронними органами. Такі вироби на сьогодні вільно реалізуються в Україні на різних торгівельних майданчиках та інтернет сайтах продажу товарів [3, 4].

З метою вирішення цих проблемних питань авторами даної статті було ініційовано розроблення проєкту національного нормативного документу — ДСТУ «Пристрої електрошокові. Загальні технічні вимоги» (далі — *ДСТУ*), який буде складений на підставі аналізу технічних характеристик різних електроразрядних пристроїв, що перебувають у обігу, та їх впливу на організм людини. Для розробки даного державного стандарту створено робочу групу, до складу якої увійшли науковці у різних галузях науки та практики.

Також, слід зауважити, що в Україні не існує критеріїв та методів оцінки параметрів електрошокових пристроїв. Авторами пропонуються обґрунтування основних параметрів, за якими можливо проводити класифікацію електрошокових пристроїв, які знаходяться в обігу, та концептуальні рішення оцінки їх характеристик.

Отож, матеріал даної статті містить обґрунтування необхідності нормативного врегулювання технічних параметрів електрошокових пристроїв та їх імітаторів, а також викладено інформацію про поточний стан роботи над розробкою проєкту державного стандарту та її попередні результати.

Мета дослідження. Метою статті є обґрунтування необхідності нормативного врегулювання технічних параметрів електрошокових пристроїв та їх імітаторів та розробка інструментальних методів оцінювання їх уражуючих властивостей.

Для досягнення цієї мети необхідно:

- проаналізувати міжнародний досвід правового регулювання обігу електрошокових пристроїв;
- розробити класифікацію електророзрядних пристроїв з ознаками зброї, основним критерієм яких є ступінь їх уражуючих властивостей;
- визначити критерії оцінювання технічних характеристик електророзрядних пристроїв;
- визначити критерії оцінювання уражуючих властивостей електрошокових пристроїв в залежності від наслідків впливу на організм людини;

- розробити інструментальні методи оцінки уражуючих властивостей електрошокових пристроїв та визначити технічні характеристики необхідного для цього обладнання.

Викладення основного матеріалу. На сьогодні в Україні на законодавчому рівні не врегульовані цивільно-правові відносини у сфері обігу електрошокових пристроїв, натомість деякі нормативні акти містять положення щодо особливостей обігу електрошокерів, які застосовуються правоохоронними органами.

Зокрема, такі положення містять: Закон України «Про Національну поліцію», Закон України «Про Національну гвардію України», Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 № 2471-XII «Про право власності на окремі види майна», та деякі інші підзаконні акти, які, здебільшого, містять забороняючі норми щодо цивільного обігу електрошокових пристроїв, які застосовуються правоохоронними органами.

Однак, в жодному національному нормативному документі не містяться визначення та класифікація електрошокових пристроїв, так само в них не наведений конкретний перелік тих пристроїв, що застосовуються правоохоронними органами і взагалі не регламентується обіг тих пристроїв, що не стоять на озброєнні правоохоронних органів.

Отже, на сьогодні, передбачено адміністративну відповідальність за статтею 195[4] КУпАП за порушення правил обігу іскрових розрядників «ІР-4», які офіційно стоять на озброєнні в правоохоронних органах. Натомість обіг всіх інших електророзрядних пристроїв з ознаками зброї, у тому числі тих, що за своїми параметрами та уражуючими властивостями перевищують показники «ІР-4», фактично, не обмежуються в державі.

З метою аналізу європейського досвіду правового регулювання електрошокових пристроїв, авторами даної статті було ініційовано запит до Європейської мережі судово-експертних установ (*ENFSI*), при цьому членам даної організації були поставлені наступні запитання:

1. Чи належать електрошокові пристрої до зброї?
2. Якщо належать, то які мінімальні технічні характеристики (напруга, сила струму тощо) тих виробів, які віднесені до зброї?
3. Чи обмежується обіг електрошокових пристроїв у державі?
4. Якщо обмежується, для яких категорій громадян їх дозволено і яка відповідальність за їх незаконний обіг?

За результатами аналізу отриманих відповідей встановлено, що в переважній більшості країн Європейського Союзу електрошокові пристрої класифікуються як зброя, при цьому їх цивільний обіг є заборонений або обмежений на рівні із вогнепальною зброєю.

При цьому, електрошокові пристрої дистанційної дії, як от *Taser X2*, дозволений виключно для озброєння працівників правоохоронних відомств та військових.

Отже, за результатами аналізу національних, міжнародних та європейських правових актів, які стосуються сфери обігу зброї, авторами запропоновано власну класифікацію електророзрядних пристроїв, що мають ознаки зброї:

- електрошокова зброя — електроразрядні пристрої, які призначені і придатні або можуть бути легко пристосовані для довгострокового порушення функцій м'язів та/або заподіяння болю людині або тварині за рахунок безпосереднього впливу електричного струму на її тіло, що може призвести до тяжких або летальних наслідків;
- електрошокові пристрої — електроразрядні пристрої, які призначені і придатні або можуть бути легко пристосовані для тимчасового порушення функцій м'язів та/або заподіяння болю людині або тварині за рахунок безпосереднього впливу електричного струму на її тіло і не може призвести до тяжких або летальних наслідків;
- імітатори електрошокових пристроїв — електроразрядні пристрої, що здатні створювати електричні розряди, виготовлені з копіюванням зовнішнього вигляду електрошокових пристроїв, які не придатні для тимчасового та довготривалого порушення функцій м'язів людини та/або тварини, та не можуть призвести до тяжких або летальних наслідків.

Також, під час розробки ДСТУ, членами робочої групи були запропоновані критерії оцінювання уражуючих властивостей електрошокових пристроїв в залежності від наслідків впливу на організм людини, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Критерії оцінювання уражуючих властивостей електрошокових пристроїв в залежності від наслідків впливу на організм людини

№ п/п	**Вимірювані параметри**	**Вимоги до імітаторів електрошокових пристроїв**	**Вимоги до електрошокових пристроїв**	**Вимоги до електрошокової зброї**
1	Максимальна вихідна напруга пристрою на еквіваленті навантаження 100 МОм, $U_{макс.}$, кВ.	не більше 10	не більше 50	більше 50
2	Розрядна напруга контрольних проміжків пристрою, $U_{розр.}$, кВ.	не більше 8	не більше 40	більше 40
3	Середня потужність пристрою на еквівалент навантаження $R_{екв.}$=500 Ом, $P_{сер.}$, Вт.	не більше 0,002	не більше 9	більше 9
4	Максимальна потужність штатного джерела живлення, $P_{бат.}$, Вт.	Не більше 2,5	-	-

№ п/п	Вимірювані параметри	Вимоги до імітаторів електрошокових пристроїв	Вимоги до електрошокових пристроїв	Вимоги до електрошокової зброї
5	Тривалість дії розрядного струму пристрою через тіло об'єкта впливу, $T_{дії.}$, с.	не більше 3	не більше 3	більше 3
6	Енергія розрядів за час дії пристрою на еквівалент навантаження $R_{екв.}$=500 Ом, $E_{сум.}$, Вт·с.	не більше 0,006	не більше 27	більше 27

Під час розробки інструментальних методів оцінки уражуючих властивостей електрошокових пристроїв, було проведено аналіз досліджень опору шкіри людини під дією впливу на неї електричного струму.

Опір тіла людини впливу електричного струму — величина непостійна, що залежить від багатьох факторів. Чим більше води містять тканини, тим менший опір вони мають. Найменший опір у кровоносних судинах і м'язах (близько 1,5 кОм/см^2). Максимальний опір у шкіри. При цьому велике значення має її вологість: суха шкіра має опір до 1000—2000 кОм/см^2, а волога — лише 200—500 кОм/см^2. Електроопір організму залежить від статі і віку. У жінок цей опір менше, ніж у чоловіків; у дітей — менше, ніж у дорослих; у молодих людей — менше, ніж у літніх. Пояснюється це товщиною і ступенем загрубіння верхнього шару шкіри. Опір сухої шкіри значно зменшується при напрузі, що перевищує 500 В [7]. Після того як струм долає опір шкіри, він пронизує тканини і спричиняє електроліз, який призводить до порушення іонного балансу в клітинних утвореннях.

У дорослої людини з товстими мозолистими долонями, опір яких може перевищувати 100 кОм, напруга 120 В створить струм приблизно 1 мА, що ледь відчутно. При цьому, під час впливу на шкіру дитини (з високим вмістом води і, відповідно, низьким електроопором) електричного струму з аналогічною напругою, може спричинити значні травми і навіть призвести до смерті.

Електричний ланцюг, який створюється при дії електрошокових пристроїв на людину складається з вихідних елементів ЕШП, одягу людини, її шкірного покриву та тканин внутрішніх органів. На рис. 1 приведено еквівалентну схему такого ланцюга.

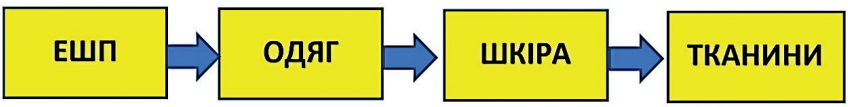

Рис. 1. Еквівалентна схема розповсюдження електричного струму при дії електрошокового пристрою на людину

Кожен елемент цієї еквівалентної схеми має свій електричний опір, який може бути постійним або змінним за часом. І, відповідно, падіння величини електричної також буде змінюватись.

При підвищенні електричної напруги у вихідних елементах електрошокового пристрою, одночасно підвищується напруга на еквівалентних опорах елементів одягу людини (текстиль, шар повітря), шкіряного покриву, тканин внутрішніх органів. З невеликою похибкою можна припустити, що еквівалентний електричний опір вихідних елементів електрошокового пристрою, за часом не змінюється. При цьому опір елементів одягу людини суттєво змінюється в залежності від його матеріалу (органіка, синтетика, металеві елементи), вологості, рівню pH, забрудненості, а також від насиченості повітря. Тому величина падіння напруги може суттєво змінюватись і зростати під час виникнення електричного розряду (пробою). В процесі електричного розряду його опір суттєво зменшується до одиниць Ом. В такому випадку цю ланку можна виключити з еквівалентної схеми.

Те ж саме відбувається і при проходженні електричного струму високої напруги через шкіру людини. Тому при визначенні експрес-характеристик електрошокового пристрою доцільно розглядати 2 режими навантаження — високоомний, який характеризує здатність ураження струмом через діелектричні перешкоди, та низькоомний, що безпосередньо вражає біологічні об'єкти.

На сьогодні більшість електрошокових пристроїв поділяється на два види.

1. Контактні електрошокові пристрої — ураження якими відбувається при безпосередньому (не обов'язково гальванічному) контакті їх робочих електродів з тілом або одягом біооб'єкта.

   Контактні електрошокові пристрої поділяють на 3 класи.

   Перший клас — «паралізатори» (напруга понад 90 кВ, потужність 2—3 Вт). Уражений втрачає свідомість на 10—30 хв (дія розряду не більше від 3 с), захисні рухи відсутні (падіння «щоглою»), що супроводжується механічною травмою. Можлива зупинка дихання або фібриляція шлуночків серця («Фантом», «Шерхан», «Ягуар» та ін.).

   Другий клас — «дезорієнтатори» (напруга понад 45–70 кВ, потужність 1—2 Вт). Мають схожий із паралізаторами вплив на людину, але потребує більшого часу для досягнення аналогічного ефекту («Оса-88», «Оса-403 міні», «Смерч-2» та ін.). Тривале ураження серцевої ділянки людей із хронічною кардіологічною патологією може спричинити небезпечне порушення серцевого ритму і навіть фібриляцію шлуночків серця.

   Третій клас — «відлякувачі» (напруга понад 25–45 кВ, потужність 0,3—1 Вт). Впливають на агресора більше психологічно, бо мають слабкий електричний удар («Баракуда-У», «Акула», «Гроза-5»).
2. Контактно-дистанційні електрошокові пристрої — ураження якими відбувається як при контактному, так і при дистанційному впливі на біооб'єкт. Можуть уражувати не тільки контактним способом,

а й знаходячись на значній відстані від супротивника (до 4 м): ураження відбувається завдяки відстрілюванню електродів, які з'єднані з електрошокером тонкими провідниками, по яких і проходить електричний струм (*Taser X2* тощо).

Тривалість впливу суттєво впливає на людину:

- 2 с — загальні больові відчуття, спазми м'язів;
- 2—3 с — зростаюча втрата орієнтації в просторі;
- 3—5 с — втрата рівноваги, контролю над тілом або втрата свідомості.

Важливим етапом нормативного врегулювання обігу електрошокових пристроїв в державі є розробка інструментальних методів оцінки їх уражуючих властивостей.

Оскільки виробники електрошокових пристроїв не завжди вказують параметри електрошокових пристроїв, необхідні для їх класифікаційного дослідження, доцільно провести розрахунки основних параметрів, що характеризують їх уражуючі властивості, а також визначити технічні характеристики обладнання, яке необхідне для їх випробування.

Електричну потужність — *W*, що виділяється на опорі *R* можна виразити як через струм (*I*):

$$W = I\,(t) \times R, \tag{1}$$

так і через напругу (*U*):

$$W = \frac{U(t)^2}{R}. \tag{2}$$

При інтегруванні поточної напруги (потужності) за часом можна одержати величину роботи.

Відповідно, робота (виділена теплота) є інтегралом потужності за часом:

$$A = \int \frac{U(t)^2}{R}\, dt. \tag{3}$$

Величину електричної напруги на електродах електрошокового пристрою через короткі інтервали часу можна вимірювати через високовольтний подільник напруги за допомогою аналогово-цифрового перетворювача.

Виходячи з викладених теоретичних положень, на рис. 2 наведено блок-схему для визначення характеристик електрошокових пристроїв, яка повинна реєструвати кількість електричної енергії, що сприймається нормованим електричним резистором за призначений час. Енергія високої напруги з розрядника передається через контакти розрядника на подільник напруги, з величиною вхідного опору 500 Ом. При цьому запускається на призначений час таймер (наприклад, 2 с). Таймер повинен не тільки обмежувати час реєстрації електричних параметрів, а й видавати сигнал оператору на вимкнення електрошокового пристрою.

Рис. 2. Блок-схема для визначення характеристик ЕШП

У зв'язку з недостатньою інформацією щодо характеристик вихідних параметрів електрошокових проистроїв було зроблено перевірку основних елементів блок-схеми на можливість сумісної роботи у складі макетного стенду.

Для цього було виготовлено резисторний подільник електричної напруги з величиною вхідного опору 500 Ом, який показано на рис. 3.

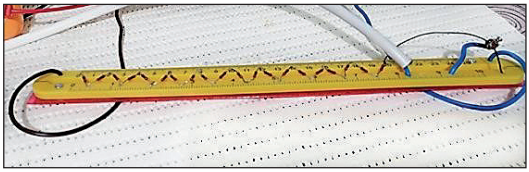

Рис. 3. Резисторний подільник напруги (макетний зразок)

Коефіцієнт ділення напруги встановлювався реохордом за допомогою джерела живлення постійного струму і цифрових вольтметрів типу В7-27А/1 та VC9205A, як показано на рис. 4.

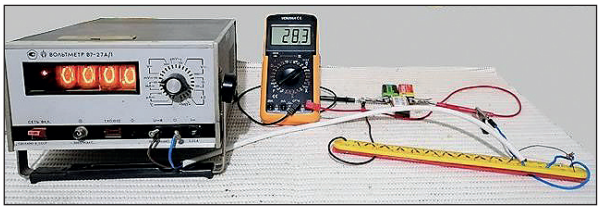

Рис. 4. Макетний стенд для встановлення коефіцієнту ділення високовольтного подільника електричної напруги

Коефіцієнт ділення виготовленого макетного зразка подільника електричної напруги було виставлено на рівні *i = 1/5000*.

Для комплексної перевірки роботоздатності установки за блок-схемою, яка приведена на рис. 2, було використано електрошоковий пристрій 3-го класу *Guardian* (рис. 5), який має джерело живлення невеликої потужності напругою 9 В (батарея типу «Крона»).

Рис. 5. Електрошоковий пристрій 3-го класу *Guardian*

В якості аналогово-цифрового перетворювача та індикатора було використано осцилографічну приставку до персонального комп'ютера *Hantek6022BE* з діапазоном вимірювання частоти до 20 МГц. Загальний вигляд макетного зразка стенду для випробувань електрошокових пристроїв показано на рис. 6.

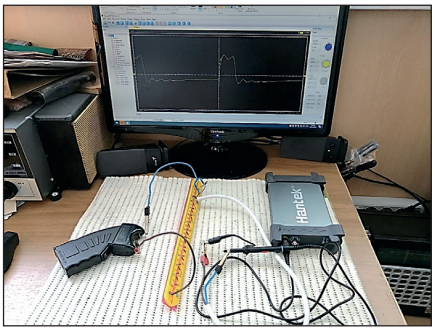

Рис. 6. Макетний зразок стенду для випробувань електрошокових пристроїв

Перевірка роботи макетного зразка стенду підтвердила правильність вибору параметрів блок-схеми та роботоздатність її елементів. На рис. 7 приведено скріншот екрану монітора з характеристиками електричних параметрів електрошокового пристрою.

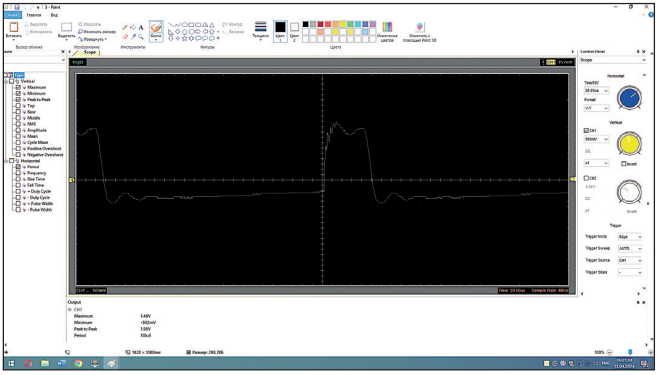

Рис. 7. Скріншот екрану монітора

При роботі електроршокового пристрою було зареєстровано осцилографом імпульси з величиною розмаху амплітуди напруги 1,96 В, що з урахуванням коефіцієнту ділення подільника становить орієнтовно 10000 В. Тривалість імпульсу — 110 мкс, а тривалість паузи між імпульсами — 440 мкс.

Отже, запропонований макетний варіант стенду для випробувань електрошокових пристроїв може лягти в основу розробки та впровадження в практичну діяльність підрозділів Експертної служби МВС портативних пристроїв для оперативної класифікації електрошокових пристроїв.

Але варто відмітити, що всі дослідження та експерименти щодо вимірювання властивостей електрошокових пристроїв здійснювалися авторським колективом з використанням запозиченої інструментальної бази та підручних деталей, придбаних за власні кошти, якої, на сьогодні, недостатньо для подальшого розвитку цього напряму.

Для подальших досліджень необхідно придбання та опанування сучасного професійного вимірювального обладнання, та створення окремої лабораторії.

Висновки. Аналіз міжнародного досвіду правового регулювання обігу електрошокових пристроїв вказує на те, що в більшості країн Європейського Союзу електрошокові пристрої класифікуються як зброя, при цьому їх цивільний обіг є заборонений або обмежений на рівні із вогнепальною зброєю.

У всіх європейських країнах електрошокери активно використовуються як альтернатива табельній вогнепальній зброї, оскільки вони є ефективним нелетальним засобом, що застосовується при затриманні або знешкодженні поліцейськими правопорушників.

У той же час в Україні питання озброєння правоохоронних органів сучасними електрошоковими пристроями не вирішено, натомість тіньовий обіг таких виробів в Україні невпинно зростає, насамперед, через недосконаліть національного законодавства.

З метою вирішення цих проблемних питань авторами даної статті було ініційовано розроблення проєкту національного нормативного документу — ДСТУ «Пристрої електрошокові. Загальні технічні вимоги», який буде складений на підставі аналізу технічних характеристик різних електроразрядних пристроїв з ознаками зброї, що перебувають в обігу, та їх впливу на організм людини.

За результатами проведеної роботи було розроблено класифікацію електророзрядних пристроїв з ознаками зброї: електрошокова зброя, електрошокові пристрої, імітатори електрошокових пристроїв, та запропоновані критерії оцінювання їх уражуючих властивостей, в залежності від наслідків впливу на організм людини.

ОДо того жбули розроблені інструментальні методи оцінки уражуючих властивостей електрошокових пристроїв та визначено технічні характеристики необхідного для цього обладнання.

Перелік посилань

1. ТУ У 30592147.001-2000. Искровой разрядник ИР-4. Зарег. 2000-05-12. Харьков : Институт электродинамики, 2000. 18 с.
2. Висновок Науково-дослідного інституту медико-біологічних проблем Дніпровської медичної академії МОЗ України «Встановлення допустимих параметрів спеціального засобу — «Тазер Х2» у частині фізичного, хімічного та іншого впливу на організм людини». Дніпро, 2024. 60 с.
3. Інтернет-магазин електрошокерів «Оборона 24» URL: https://oborona24.com.ua/ua/catalog/elektroshokery
4. Інтернет-магазин електрошокерів «Paralizator» URL: https://paralizator.com.ua/ua/elektroshokery-dlya-samooborony/
5. Єхалов В. В., Кравець О. В., Кріштафор Д. А. Ураження електричним струмом: клінічна лекція. *Медицина невідкладних станів*. 2022. Т. 18. № 5. С. 15—28.

References

1. TU U 30592147.001-2000. Spark arrester IR-4. Registered. 2000-05-12. Kharkov : Institute of Electrodynamics, 2000. 18 p. [in Ukrainian].
2. Opinion of the Scientific Research Institute of Medical and Biological Problems of Dnipro State Medical University «Establishment of permissible parameters of a special tool — “Taser X2” - in terms of physical, chemical and other effects on the human body» (2024). Dnipro. 60 p. [in Ukrainian].
3. Online store of electric shockers «Oborona 24». URL: https://oborona24.tsom.ua/ua/tsatalog/elektroshokery [in Ukrainian].
4. Online store of electric shockers «Paralizator». URL: https://paralizator.tsom.ua/ua/elektroshokery-dlia-samooborony/ [in Ukrainian].
5. Yekhalov, V. V., Kravets, O. V., Krishtafor, D. A. (2022). Electric shocks: A clinical lecture. *Emergency medicine*. Vol. 18. No. 5. Pp. 15—28 [in Ukrainian].

6. Коритченко К. В. Моделювання розвитку іскрового каналу у класичній системі запалювання ДВЗ. Харків : Національний технічний університет "ХПІ". С 15—19.

Korytchenko, K. V. Modeling of spark channel development in a classical internal combustion engine ignition system. National National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute». Pp. 15—19 [in Ukrainian].

7. Гольченко В. П., Боев С. Г., Гамов В. О. Комплекс аппаратных средств для изучения воздействия на материалы импульсного разряда в газовых и жидкостных средах. *Вопросы атомной науки и техники. Серия: Физика радиационных повреждений и радиационное материаловедение*. 2010. № 1 (95). С. 165—168.

Holchenko, V. P., Boev, S. H., Hamov, V. O. (2010). Complex of hardware for studying the effect on materials of pulse discharge in gas and liquid media. *Issues of atomic science and technology. Series: Physics of Radiation Damage and Radiation Materials Science*. № 1 (95). Pp. 165—168 [in Ukrainian].

8. Трубаєв С. І., Колєда М. М., Горелов О. В. Електрошокери. *Сучасна спеціальна техніка*. 2004. № 1. С. 59—65.

Trubaiev, S. I., Kolieda, M. M., Horelov, O. V. (2004). Elektroshokers. *Modern special equipment*. № 1. Pp. 59—65 [in Ukrainian].

9. Губарев Г. Г., Трубаєв С. І. Методика вимірювання експлуатаційних електричних параметрів електрошокерів. *Сучасна спеціальна техніка*. 2005. № 2 (7). С. 72—88.

Hubarev, H. H., Trubaiev, S. I. (2005). Methods for measuring the operational electrical parameters of electric shockers. *Modern special equipment*. № 2 (7). Pp. 72—88 [in Ukrainian].

10. Трубаєв С. І. Електрошокер IP-4: досвід застосування. *Міліція України*. 2002. № 7.

Trubaiev, S. I. (2002). Elektroshoker IR-4: application experience. *Militia of Ukraine*. № 7 [in Ukrainian].

Electroshock weapon: legal and scientific and technical aspects of use regulation in Ukraine

O. Sokolov, V. Tretyak, M. Tretyak

In this regard, the problematic aspects of the legal regulation of electroshock devices in Ukraine have been identified and ways to improve the relevant legal norms have been proposed. Based on the results of international research into the legal regulation of electric stun guns, it was determined to classify electric shock devices that can cause serious and fatal bodily harm as non-kinetic weapon. Other devices, depending on the technical parameters and the relevant authorities, are classified as electroshock devices and simulators of electroshock devices. The criteria for assessing the damaging power of electroshock devices and the methods for their assessment have been established.

Keywords: non-kinetic weapons; electroshock weapon; electroshock device; electroshock device; electroshock device simulator; SG-4; Taser X2.

⇒ Соколов, О. С., Третяк, В. М., Третяк, М. В. (2024). Електрошокова зброя: правові та науково-технічні аспекти регулювання обігу в Україні. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 285—297. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.27.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.28
УДК 343.98+ 81'23

Анатолій Панасович Загнітко

Доктор філологічних наук, професор, старший судовий експерт Вінницького відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-7398-6091, e-mail: a.zagnitko@gmail.com

Семантико-текстуальна експертиза сучасних пропагандистських текстів: новітні підходи

Стаття присвячена новітнім підходам в семантико-текстуальній судово-лінгвістичній експертизі пропагандистських текстів з опертям на диференціювання конструктивного та деструктивного різновидів дискурсивно-пропагандистських практик, з'ясуванням основних функцій і завдань кожної з них.

***Ключові слова**: семантико-текстуальна експертиза*; *лінгвоекспертно-судові практики*; *пропагандистський текст*; *маніпулятивна тактика*; *конструктивна пропаганда*; *деструктивна пропаганда.*

Постановка проблеми. У сучасних тлумаченнях лінгвістичної експертизи з чітким розмежуванням її судового та несудового спрямування визначальним постає зосередження на відповідних текстових утвореннях, що є результатом мовленнєвої діяльності та в яких належно відображаються комунікативно-авторські настанови. Вагомим є обґрунтування статусу лінгвістичної експертизи в загальній категорійній системі експертиз, простеження її гносеологічних та процесуальних витоків та ін. Розширення у сучасних умовах статусного навантаження текстових компонентів як особливого різновиду діяльності продуцента та необхідність встановлення основних і/чи неосновних чинників реалізації в текстах комунікативно-маніпулятивних настанов, впливу на адресата для формування у його мовленнєвій свідомості відповідних альтернативних, конфліктогенних образів, уявлень та цінностей мотивують актуальність дослідження сучасних пропагандистських текстів, присутність яких останніми роками в інформаційному просторі стала все більш поширеною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про статус лінгвістичної експертизи та розмежування основних двох її різновидів — судово-лінгвістичної експертизи та несудової (наукової) лінгвістичної експертизи перебувало у полі зору Т. Будко [1], а конфліктний текст як

особливий об'єкт лінгвістичної експертизи досліджувала Л. Ажнюк [2; 3]. Не менш важливими є розгляд лінгвоекспертних практик політичного мовлення (Н. Кондратенко [4]), встановлення особливостей логіко-лінгвістичної експертизи [5] та ін. Досліджуючи поняттєве й термінологічне кваліфікування лінгвістичної експертизи стосовно законопроєктів, О. Бугайко говорить про наявність низки різних термінів на зразок *«редакційне опрацювання», «редакційне опрацювання (лінгвістична експертиза)», «фахова експертиза»* та *«фахова (лінгвістична) експертиза»*, підтверджуючи їх використання відповідними законодавчими проєктами, інструктивними документами і т. ін. [6, с. 9], хоча «жодний із вказаних термінів досі не отримав нормативно-правового визначення» [6, с. 9]. Ґрунтуючись на критичному осмисленні запропонованого О. Юрчук [7, с. 159–162] диференціювання аспектів лінгвістичної експертизи законопроєктів, з-поміж яких прокоментовані логіко-лінгвістичний, юридико-технічний, семіотичний, а також діахронічний, контрастивний, та наголошенням відсутності належного трактування поняття «лінгвістична експертиза законопроєктів», О. Бугайко [6, с. 14] приходить до висновку про аргументованість тлумачення поняття «лінгвістична експертиза законопроєктів» у студіюванні Н. Артикуци [8, с. 48–56], що в такому розумінні є самостійною процедурою у законодавчому процесі, здійснюваною паралельно й на рівні з правовою експертизою на стадії підготовлення законопроєктів на відповідній стадії опрацювання. Лінгвістична експертиза законопроєктів, а також логіко-лінгвістична, лінгвотехнічна та інші різновиди лінгвістичної експертизи належать до несудово-лінгвістичної та виконують відповідні завдання термінологічного упорядкування, логічного формування поняттєвого апарату, вибудовування корелятивності застосовних термінологічних одиниць у різних законодавчих актах, інструктивно-настановних документах і подібному. Судово-лінгвістична експертиза відповідно до чинних правових норм призначається для розкриття тих обставин, що «мають значення для кримінального провадження» [1, с. 306], вирішення цивільних чи господарських справ тощо [9, с. 181–185] і де значущими постають спеціальні знання, оскільки «її висновки слугують підставою для захисту інтересів держави та її громадян» [10, с. 10].

Мета дослідження. Мета — встановити функційне навантаження новітніх підходів до аналізу пропагандистських текстів у зв'язку з актуальними завданнями сучасної судової лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи. Заявлена мета передбачає вирішення таких завдань: 1) розкрити структурні особливості пропагандистських текстів, що поєднують словесний та візуальний компоненти; 2) кваліфікувати діагностування маніпулятивних тактик у пропагандистських текстах; 3) виявити новітні лінгвоекспертні практики у розгляді пропагандистських текстів.

Викладення основного матеріалу. У сучасному розумінні пропаганда охоплює «Поширення і постійне, глибоке та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань» [11, с. 246], а також «Ідейний вплив

на широкі маси або певні групи людей, що носить політичний або релігійний характер» [11, с. 246], що й зумовлює відповідну «систему засобів масового поширення ідей, поглядів і т. ін.» [11, с. 246]. Інколи у трактуванні пропаганди уточнюють характер поширення певних поглядів: «Діяльність, спрямована на поширення за допомогою наполегливого, активного роз'яснення, а іноді і нав'язування переконань, ідей, знань або технічних нововведень» [12, с. 500], де привертає увагу використання функційно навантажених терміноодиниць «діяльність», «роз'ясненя», «нав'язування». Таким чином розгляд пропаганди набуває ознак діяльнісного статусу, оскільки «діяльність» — це, за сучасними словниками, «1. Застосування своєї праці до чого-небудь» [13, с. 284] з уточненням: «Праця, дії людей у якій-небудь галузі» [13, с. 284], а відповідна діяльність пов'язана з роз'ясненням («Дія за значенням *роз'яснити*, *роз'ясняти*, *роз'яснювати*», а також «Те, що вносить ясність у що-небудь, сприяє з'ясуванню чогось» [11, с. 872]) і нав'язуванням («Дія за значенням *нав'язувати*» [13, с. 312]), де основним потрібно вважати «Змушувати кого-небудь приймати, виконувати що-небудь, спонукати, заохочувати до чогось усупереч бажанню» [13, с. 315]. Зміщення у лексикографічному тлумаченні пропаганди відображає особливості в її функційному статусі в сучасному суспільстві, привнесенні в пропагандистські ресурси різноманітних маніпулятивних практик, де визначальним постає або донести, пояснити, роз'яснити, а також зміцнити, закріпити, систематизувати суспільні ідеали як об'єднувальні значущі цінності спільноти (конструктивна функція пропаганди), або ж видозмінити, похитнути, розмити, знецінити певне уявлення в адресата, заступити наявні в його мовній свідомості образні, ціннісно-національні та культурно-історичні орієнтування на інші — ті, що постають актуальними для того, хто пропагує (деструктивна функція пропаганди).

Для судової лінгвістичної експертизи особливу вагу має адекватна оцінка пропагандистських текстів через урахування: а) наявності ознак агресивності; б) фактичності конфліктогенності повідомлення; в) вияву ознак соціального насилля; г) ознак протистояння владі, а також спроб активного впливу на зміну громадянської позиції та ін., що особливо актуальне в умовах повномасштабної війни. Судова лінгвістична експертиза в оцінці наративів пропагандистських текстів керується ст. 111-1 Кримінального кодексу України, де в першій частині досить послідовно кваліфіковані можливі тези щодо розгляду певних пропагандистських текстів з орієнтуванням на характер публічності, пропагандистські заклики, заперечення основних тез територіальної цілісності України, її кордонів, а також наявність переконань щодо співпраці з державою-агресором і окупаційними адміністраціями, схиляння до проведення різноманітних так званих опитувань громадської думки та ін., що охоплює: «Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або *публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора,*

збройних формувань та\або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України» [15].

Оскільки конструктивна пропаганда виконує виховну, інформаційну, захисну та інші функції, то визначальними постають завдання: а) згуртування спільноти для обговорення питання, в якому певна думка може бути сприйнята як аксіоматична; б) донесення інформаційного начала до кожного члена спільноти з тим, щоб він міг висловити власну думку, прийти до спільного конструктивного твердження; в) підняття престижу національно-культурних і загальнодержавних символів, текстів і т. ін.

Деструктивна ж пропаганда завжди спрямована на роз'єднання (роз'єднування) членів спільноти, формування опозиційного протистояння, інтерпретацію неправдивих фактів як правильних, наприклад, подання результатів так званих опитувань населення окупованих територій як достатніх для ухвалення відповідних рішень. Для такого «аргументування» можуть залучатися «експерти», що мають засвідчити довершеність факту, його суспільного значення. Особливістю такої пропаганди є максимальне застосування псевдоінформації, псевдосенсації (так звана *газетна качка*), вигаданих записів (інтерв'ю, звернення, листи, містифікація та ін.), брехливості, фейковості, оберненої правди чи правди навпаки (збір коштів на дрони для Збройних Сил України як особливо значущий в об'єднанні спільноти — конструктивна пропаганда, звинувачення ініціаторів таких акцій у продовженні агресивної війни — деструктивна) і подібне. Судова лінгвістична експертиза має в цьому разі керуватися чітко визначеними критеріями законодавства України та виявляти засоби перекручування фактів, їх підміни і/чи заміни, встановлювати мету такої пропагандистської неправди чи недоправди, оперувати мовнофактичним матеріалом з урахуванням: 1) ситуативного обтяження тексту (окремого висловлення); 2) доступності матеріалу та ступеню його поширення; 3) комунікативної настанови (орієнтування на адресата) текстових утворень і т. ін.

У деструктивний пропаганді особливе значення відіграють маніпуляції, які завжди пов'язані з викривленням інформації, формуванням неправдивої картини, де реальні факти починають сприйматися зовсім по-іншому. Для цього часто використовують думку так званих «авторитетних джерел», наприклад: *Як стверджують фахівці...*, *За нашими джерелами...*, *На думку військового експерта...* Маніпулятор чітко орієнтується або в запитах широких верств спільноти, або ж — у зацікавленнях окремої корпоративної групи, вікового прошарку. У маніпуляції одним із основних завдань є формування емоційно-експресивного стресу, навіювання страху, тому визначальними постають відповідні завдання: 1) максимально критичне ставлення до всього, що приймає чинна влада, її дій із чіткою настановою не сприймати її дії як правильні, мотивовані, орієнтовані на потреби громадянського суспільства [17];

2) формування ілюзійної і/чи ілюзорної реальності — потреба зміни життєвих цінностей із наголошенням тих, які важливі для маніпулятора (можливе застосування візуальних підтверджень, наприклад, символів колишньої радянської імперії — портрети її керівників, цитати та ін., які активізують у пам'яті ностальгійні картини) [18]; 3) спекулювання на особистому виборі; 4) заперечення правдивості фактів офіційних засобів масової інформації.

Новітні підходи в сучасній семантико-текстуальній експертизі пропагандистських текстів пов'язані насамперед: 1) із необхідністю врахування підпорядкування окремого висловлення, цілісного тексту (у тому числі і використаного візуального компонента і/чи візуальних компонентів) конструктивним або деструктивним функціям; 2) із простеженням внутрішньотекстового навантаження маніпулятивних тактик, орієнтованих на викривлення, перекручування фактів; 3) із встановленням тенденцій звернення до адресата та намаганням сформувати в нього відчуття емоційно-експресивної тривоги, страху, розладу, недовіри, посилити відчуття розгубленості, невпевненості; 4) із визначенням шляхів заступання національно-культурних цінностей вторинними, спекулятивними, такими, що порушують цілісну систему; 5) із врахуванням ситуативно-комунікативних особливостей функціювання пропагандистського тексту, його присутності в соціально-мережевому просторі, зв'язку з іншими подібними утвореннями.

Висновки. Отже, у статті на ґрунті врахування новітніх тенденцій, що сформувалися в пропагандистських практиках та їх реалізаціях у текстових компонентах, та з урахуванням вимог до семантико-текстуальної судово-лінгвістичної експертизи, встановлено особливості новітніх підходів до її проведення, що зумовлені потребами оптимального врахування підпорядкованості тексту відповідним актуалізованим конструктивним або деструктивним функціям. Водночас розглянуто такі важливі аспекти як: 1) встановлення статусного навантаження у висловленнях маніпулятивних тактик, орієнтованих на конфліктогенність, зміну і/чи підміну ціннісних орієнтирів, підміну фактів; 2) визначення засобів цілеспрямованого емоційно-експресивного впливу на адресата; 3) діагностування ущільнення тексту засобами для формування відчуття тривоги, небезпеки і т. ін. Вагомим також є звернення до адресата у контексті намагання підмінити власний погляд останнього на колективно-груповий із поширенням останнього у різних соціально-мережевих дискурсах.

Перспективним у сучасних семантико-текстуальних лінгвоекспертно-судових практиках є врахування видозміни ціннісних орієнтувань суспільства, їх відбиття в законодавчих актах, нормативно-інструктивних документах зі з'ясуванням особливостей порушення цих настанов у новітніх пропагандистських практиках.

Перелік посилань

1. Будко Т. В. Судово-лінгвістична та несудова (наукова) лінгвістична експертиза (теоретико-правові аспекти). *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. Вип. 61. С. 306—320.
2. Ажнюк Л. Конфліктний медійний текст як об'єкт лінгвістичної експертизи. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2013. Вип. 27. С. 18—32.
3. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції. *Мовознавство*. 2012. № 3. С. 47—64.
4. Кондратенко Н. В. Лінгвістична експертиза текстів політичної тематики: загальні принципи та прийоми. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2017. Вип. 12. С. 115—119.
5. Широков В. А., Сидоренко О. О. Наукові засади лінгвістичної експертизи політичних та правових документів, постановка проблеми. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 18—31.
6. Бугайко Ю. О. Лінгвістична експертиза законопроектів в Україні: теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Київ : Алерта, 2023. 204 с.
7. Юрчук О. Ф. Експертний лінгвістичний аналіз як елемент нормотворчої діяльності (на матеріалі нормативно-правових актів України та Автономної Республіки Крим). *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. Вип. 7 (1). С. 159—162.
8. Артикуца Н. В. Законодавчий текст як предмет лінгвістичної експертизи. *Визначальні тенденції генезису державності і права* : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. «Треті Прибузькі юридичні читання». Миколаїв : Іліон, 2007. С. 48—56. URL: http://surl.li/qrksd (дата звернення: 26.02.2024).

References

1. Budko, T. V. (2016). Forensic linguistic and non-forensic (scientific) linguistic examination (theoretical and legal aspects). *Criminalistics and Forensics*. Iss. 61. Pp. 306—320 [in Ukrainian].
2. Azhniuk, L. (2013). Conflict media text as an object of linguistic expertise. *Current issues of Ukrainian linguistics: theory and practice*. Iss. 27. Pp. 18—32 [in Ukrainian].
3. Azhniuk, L. V. (2012). Linguistic expertise: status and methodological presumptions. *Movoznavstvo*. No. 3. Pp. 47—64 [in Ukrainian].
4. Kondratenko, N. V. (2017). Linguistic examination of political texts: general principles and techniques. *Current issues of linguistics and translation studies*. Iss. 12. Pp. 115—119 [in Ukrainian].
5. Shyrokov, V. A., Sydorenko, O. O. (2005). Scientific bases of linguistic examination of political and legal documents, problem statement. *Movoznavstvo*. No. 2. Pp. 18—31 [in Ukrainian].
6. Buhaiko, Yu. O. (2023). Linguistic examination of draft laws in Ukraine: theoretical and constitutional and legal aspects. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
7. Yurchuk, O. F. (1999). Expert linguistic analysis as an element of rule-making activity (based on the material of normative legal acts of Ukraine and the Autonomous Republic of Crimea). *Bulletin of the University of Internal Affairs*. Kharkiv. Iss. 7 (1). Pp. 159—162 [in Ukrainian].
8. Artykutsa, N. V. (2007). Legislative text as a subject of linguistic expertise. *Determining trends in the genesis of statehood and law*: a collection of scientific articles of the international scientific and practical conference. Mykolaiv : Ilion. Pp. 48—56. URL: http://surl.li/qrksd (access date: 26.02.2024) [in Ukrainian].

9. Загнітко А. Лінгвоекспертна діагностика інформаційно-пропагандистських маніпулятивних тактик в умовах гібридної війни. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21.12.2023). Київ : КНДІСЕ, 2023. С. 181—185.

Zahnitko, A. (2023). Linguistic expert diagnostics of information and propaganda manipulative tactics in the context of hybrid warfare. *Topical issues of forensic science, criminalistics and criminal procedure*, materials of the V international scientific-practical conference (Kyiv, December 21, 2023). Kyiv : KNDISE. Pp. 181—185 [in Ukrainian].

10. Методологія судової лінгвістичної експертизи / укл. Л. Свиридова. Харків : ХНДІСЕ, 2021. 48 с.

Svyrydova, L. (2021). *Methodology of forensic linguistic examination*. Kharkiv: KhNDISE [in Ukrainian].

11. Словник української мови : в 11-и т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970—1980.

Dictionary of the Ukrainian language in 11 vols. (1970—1980) / Bilodid, I. K. (Ed.). Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

12. Шевченко Л. І., Ніка О. І., Хом'як О. І., Дем'янюк А. А. Новий словник іншомовних слів : близько 40 000 слів і словосполучень / за ред. Л. І. Шевченко. Київ : АРІЙ, 2008. 672 с.

Shevchenko, L. I., Nika, O. I., Khomiak, O. I., Demianiuk, A. A. (2008). *New dictionary of foreign words: about 40,000 words and phrases* (Shevchenko L. I., Ed.). Kyiv : ARII [in Ukrainian].

13. Словник української мови : у 20-и т. Київ : Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2013. Т. 4. 1008 с.

Dictionary of the Ukrainian language: In 20 vols. (2013). Vol. 4. Kyiv : Naukova dumka; Ukrainian lingua-information fund NAN Ukraine. 1008 p. [in Ukrainian].

14. Як російський інформаційний корабель пішов на... Наративи пропаганди під час повномасштабної війни. Видання Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Київ : Саміт-книга, 2023. 488 с.

How the Russian information ship went to... Propaganda narratives during a full-scale war (2023) / The Centre for Strategic Communication and Information Security. Kyiv : Samit Book [in Ukrainian].

15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?ed=2023_04_28 (дата звернення: 12.01.2024).

Criminal code of Ukraine dated 05.04.2001. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?ed=2023_04_28 (access date: 12.01.2024) [in Ukrainian].

16. Доценко О. Л. Лінгвістична експертиза законопроєктів як запорука якості норм права. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 15—21. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?ed=2023_04_28 (дата звернення: 12.01.2024).

Dotsenko, O. L. (2021). Linguistic examination of draft laws as a guarantee of the quality of legal norms. *Transcarpathian Philological Studies*. Iss. 20. Vol. 1. Pp. 15—21. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?ed=2023_04_28 (access date: 12.01.2024) [in Ukrainian].

17. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text (дата звернення: 12.01.2024).
The Law of Ukraine "On the prohibition of propaganda of the Russian Nazi totalitarian regime, the armed aggression of the Russian Federation as a terrorist state against Ukraine, and the symbols of the military invasion of Ukraine by the Russian Nazi totalitarian regime". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text (access date: 12.01.2024) [in Ukrainian].

18. Черненко Г. А. Сфери застосування лінгвістичної експертизи. *Studia linguistica*. 2012. № 6 (1). С. 220—223.
Chernenko, G. A. (2012). Areas of application of linguistic expertise. *Studia linguistica*. No. 6 (1). Pp. 220—223 [in Ukrainian].

19. Шевченко Л. І., Сизонов Д. Ю. Лінгвістична експертиза : підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2021. 244 с.
Shevchenko, L. I., Syzonov, D. Yu. (2021). *Linguistic expertise*. Kyiv : Kyiv University Publishing and Printing Center [in Ukrainian].

Semantic and textual examination of modern propaganda texts: recent approaches

A. Zahnitko

The article is devoted to the latest approaches in the semantic and textual forensic linguistic examination of propaganda texts with a focus on differentiating between constructive and destructive types of discursive and propaganda practices, clarifying the main functions and tasks of each of them. It is established that the latest approaches to the semantic and textual examination of modern propaganda texts are related to: 1) with the need to trace the dependence of a statement on the guidelines of its constructive or destructive nature; 2) with the establishment of the functional status of manipulative tactics in the text; 3) with the identification of ways and means of substituting facts, filling the text with resources for the formation of emotional and expressive anxiety; 4) with the clarification of trends in the imposition of secondary values, etc. Particularly important is the question of the correlation between propaganda and social content, which can be defined purposefully and properly structured for implementation by the relevant institutions (creation of feature films with clear promotion of values, national and cultural images, etc.)

Keywords: semantic and textual examination; linguistic and forensic practices; propaganda text; manipulative tactics; constructive propaganda; destructive propaganda.

⇒ Загнітко, А. П. (2024). Семантико-текстуальна експертиза сучасних пропагандистських текстів: новітні підходи. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 298—305. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.28.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.29
УДК 343.982.3

Володимир Вікторович Коваленко

Кандидат юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблемних питань поліцейської діяльності Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-5310-2092, e-mail: kvvkrimluvd@ukr.net

Особливості підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи у кримінальному провадженні

У статті висвітлено особливості підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи. Наведено рекомендації щодо процедури отримання зображень особи для порівняльного дослідження шляхом фотографування та відеозапису обличчя особи в порядку ст. 245 КПК України із залученням спеціаліста в галузі судової фотографії та ідентифікації особи за ознаками зовнішності, щодо формулювання питань експертові при призначенні судової портретної експертизи, а також щодо зазначення в постанові (ухвалі) про призначення судової портретної експертизи даних про носії, на яких містяться об'єкти експертизи.

Ключові слова: *досудове розслідування*; *кримінальне провадження*; *судова експертиза*; *судова портретна експертиза*; *експерт*; *висновок експерта*; *спеціальні знання*; *спеціаліст.*

Постановка проблеми. Серед процесуальних засобів встановлення особи у кримінальному провадженні все більшого значення та розповсюдження набуває судова портретна експертиза. Як показує вивчення слідчої і судової практики, найчастіше такі експертизи призначаються у кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України), а також при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями (ч. 3 ст. 146; ч. 3. ст. 149; ч. 5 ст. 185; ч. 5 ст. 186; ч. 4 ст. 187; ч. 5 ст. 190 КК України тощо).

Однак, досить часто зображення, надані на дослідження експертові, через свої недоліки не дозволяють йому вирішити питання по суті, тобто досягти головної мети судової портретної експертизи — ідентифікувати особу за ознаками її зовнішності. Тому виникла необхідність

у дослідженні існуючих проблем й удосконаленні науково-обґрунтованих рекомендацій щодо підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні підвалини призначення та проведення судових експертиз у кримінальному судочинстві закладені в працях таких вітчизняних науковців як: Г. К. Авдєєва, О. В. Баулін, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'янчиков, Н. В. Нестор, І. В. Пиріг, В. А. Савченко, М. Я. Сегай, Р. Л. Степанюк, В. М. Стратонов, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та ін., що стали науковою та методичною базою для подальших наукових розробок.

Дослідженню окремих теоретичних та практичних аспектів призначення та проведення судової портретної експертизи у своїх працях приділяли увагу В. В. Бажанюк [1, с. 63-65], В. О. Гусєва [2, 109-122; 3, с. 41-43], П. М. Маланчук і Т. С. Соколенко [4, с. 79-83], Є. С. Манько [5, с. 151] та деякі інші науковці. Вимоги до об'єктів криміналістичного портретного дослідження розглядалися в роботі Т. В. Волощука [6, с. 286-289].

Окремі загальні питання підготовки матеріалів та призначення судових портретних експертиз висвітлено в п. 18 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі — Інструкція) і Науково-методичних рекомендаціях із питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 [7], а також на інтернет-сайтах деяких державних судово-експертних закладів України. Однак, зважаючи на реалії сьогодення, значна кількість питань щодо особливостей підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи залишаються недостатньо дослідженими або дискусійними, що й обумовлює актуальність проведення пропонованого дослідження.

Мета дослідження. Метою статті є удосконалення науково обґрунтованих рекомендацій щодо підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи у кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. Судова портретна експертиза є одним із видів криміналістичних експертиз. На практиці та в криміналістичній літературі дану експертизу іноді визначають як «фотопортретна» [8], або портретно-криміналістична (фотопортретна) [9, с. 102; 10, с. 64]. Однак, відповідно до п. 1.2.1 та п. 18 Інструкції, ця експертиза має іменуватися як «портретна» [7], що, на наш погляд, повною мірою відповідає її сутності.

В основі судової портретної експертизи лежить теорія судової ідентифікації, а також положення криміналістичної габітоскопії як галузі криміналістичної техніки.

Головними властивостями зовнішності людини, з тих, що створюють передумови для криміналістичної ідентифікації, є індивідуальність (відмінність її від інших осіб), відносна стійкість (можливість установлення її особи, незважаючи на зміни в часі (вікові зміни)), і відображуваність

(рефлекторність), тобто здатність зовнішності людини залишати сліди-відображення у свідомості інших людей, на знімках, малюнках, в описах тощо. Ця властивість забезпечує можливість збирати й накопичувати дані про зовнішній вигляд людини, вивчати їх і використовувати в різних умовах роботи правоохоронних органів [11, с. 243—244].

Відповідно до п. 18.1. Інструкції основним завданням судової портретної експертизи є ідентифікація особи (трупа) за фотознімком (фотокарткою, негативом) та відеозаписом [7]. Як на наш погляд, то встановлення наявності або відсутності тотожності осіб, відображених на фотографічних зображеннях або інших об'єктивних відображеннях зовнішності людини має бути єдиним завданням цієї експертизи. Вирішення судовою портретною експертизою інших завдань, наприклад, встановлення схожості осіб, приблизного віку, зросту, антропометричного типу, зображених на досліджуваних фотознімках чи відеозаписах осіб, у які саме предмети одягу та взуття одягнута та взута невстановлена особа [12] вважаємо не доцільним, оскільки такі питання здатен вирішити сам слідчий. Для цього не потрібні спеціальні знання експерта в галузі судової портретної ідентифікації, а тим паче, навряд чи потрібно таку інформацію закріплювати у висновку експерта — процесуальному джерелі доказів.

На початку свого становлення судова портретна експертиза була орієнтована на дослідження фотознімків. Згодом об'єктами даної експертизи стали також відеозображення, за умови, що на них достатньо повно й чітко відобразилися елементи обличчя людини та їх ознаки. Зазвичай, відеозапис дозволяє вивчати ознаки зовнішності людини у більшому обсязі, порівняно із фотознімком. Із багатьох кадрів експерт зможе вибрати найбільш порівнюваний із наявним зразком за ракурсом зйомки, умовами освітлення та іншими параметрами.

Слід зауважити, що об'єктами судової портерної експертизи можуть бути лише об'єктивні зображення, тобто зображення, отримані об'єктивними засобами фіксації комплексу ознак зовнішності людини, що відображають його за законами геометричної оптики та просторової перспективи. Суб'єктивні (мальовані, композиційно-мальовані, композиційно-фотографічні, скульптурні, словесні) портрети не можуть бути об'єктами судової портретної експертизи, оскільки вони не відтворюють елементи та ознаки зовнішності людини з об'єктивною точністю.

Результати вивчення слідчої і судової практики показують, що тепер найчастіше об'єктами судової портретної експертизи є зображення особи, зафіксовані в матеріалах відеозапису, кадрах відеозаписів із камер відеоспостереження, автомобільних відеореєстраторів тощо, рідше — на фотознімках, переважно отриманих за допомогою цифрових технологій. Так, об'єктами судової портретної експертизи у кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності зазвичай є фотознімки з ворожих інтернет-ресурсів із публікаціями про діяння, що підпадають під ознаки колабораціонізму, та фрагменти відеозаписів із зображеннями підозрюваних осіб, на яких зафіксована їхня

протиправна діяльність [13]. Під час розслідування крадіжок, грабежів та розбоїв, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, об'єктами судової портретної експертизи зазвичай є фрагменти відеозаписів із камер відеоспостереження [14].

Однією з умов отримання категоричного позитивного висновку за результатами проведення судової портретної експертизи є підбір і представлення в розпорядження експерта відеозаписів чи фотозображень особи, що встановлюється, та відеозаписів чи фотозображень особи, що порівнюється (перевіряється) з особою, яка встановлюється, тобто зразків для порівняльного дослідження. Зазначені об'єкти мають відповідати певним вимогам технічного і процесуального характеру, серед яких можна виділити такі:

1. *Співставність*, тобто наявність та максимально подібне відображення однойменних елементів обличчя людини та їх ознак на порівнюваних зображеннях. На дослідження бажано направляти фотознімки осіб, які підлягають порівнянню, зроблені з якнайменшим розривом у часі. Необхідно прагнути, щоб особи були сфотографовані (зафіксовані на відеозображенні) в однаковому положенні щодо об'єктиву фото-, відеокамери, з однаковим освітленням (природне чи штучне, розсіяне чи спрямоване, одностороннє чи комбіноване), при однаковому стані міміки тощо.
2. *Наочність*. Зображення мають бути різкими, помірно контрастними і відображати всі дрібні особливості (деталі) обличчя (зморшки, складки, родимки, родимі плями, татуювання тощо). Інакше кажучи, вони мають дозволяти експертові вивчити та порівняти форму, контури, пропорції, положення та інші характеристики (ознаки) елементів зовнішності людини, зображеної на відеозаписі чи фотознімку.
3. *Достовірність*. Особа, зображена на відеозаписах чи фотозображеннях, які виступають як зразки для порівняльного дослідження, має бути достовірно встановлена.
4. *Допустимість*. Матеріали мають бути отримані слідчим та направлені на експертизу з дотриманням усіх процесуальних норм і приписів, адже, відповідно до ч. 5 ст. 101 КПК України, висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими [15].

Найбільш приданими (класичними) об'єктами судової портретної експертизи є погрудні зображення осіб, що підлягають ідентифікації, виконані за правилами сигналетичної (впізнавальної) фотозйомки, наприклад, фото з паспорта громадянина України, закордонного паспорта, водійського посвідчення тощо. Якщо як зразок для порівняльного дослідження такий знімок зазвичай отримати не складно (для цього в порядку, передбаченому гл. 15 КПК України (Тимчасовий доступ до речей і документів), наприклад, можна отримати особову картку громадянина з державної міграційної служби), то як об'єкт дослідження виконані в такий спосіб фото- чи відеозображення зустрічаються вкрай рідко. Водночас, такі зображення, як порівняльний матеріал, можуть

бути використані лише у випадках, коли вони є співставними з досліджуваними, що буває досить не часто.

Як показує вивчення експертної практики, під час проведення судових портретних досліджень експерти найчастіше стикаються з труднощами детального дослідження ознак зовнішності (обличчя) людини, зображених на відеозаписах, отриманих із відеореєстраторів автомобілів, систем відеоспостереження, камер мобільних телефонів тощо через низьку роздільну здатність таких засобів фіксації, значну відстань до об'єкта зйомки, оптичне викривлення об'єктива, неналежне освітлення, невдалий ракурс зйомки тощо.

Зазвичай камери систем відеоспостереження, як у приміщеннях, так і на вулицях міст, розташовуються вище за зріст людини, що дає змогу фіксувати обличчя особи лише під кутом зверху. Відповідно, у таких випадках у розпорядження експерта, як порівняльний матеріал, мають бути надані зображення, отримані під таким самим кутом зйомки. В іншому випадку надані на дослідження зображення будуть не співставними, що стане причиною для відмови експерта від проведення експертизи.

На наш погляд, оптимальним, універсальним та перспективним засобом отримання зображення зовнішності особи, що перевіряється, може стати застосування криміналістичного (сигналетичного) *3D*-сканування зовнішності людини. Як зазначає А. В. Коваленко, *3D*-сканування дозволяє зафіксувати не тільки кольорові, а й розмірно-просторові ознаки сканованого об'єкта, дані про взаємне розміщення в просторі його елементів та складових з усіх боків (у всіх зовнішніх проєкціях). У даному контексті *3D*-сканування поєднує ознаки наочно-образної (збереження кольору та форми) і предметної (збереження розмірів та відображення у всіх проєкціях) форм фіксування криміналістично значущої інформації, що дозволяє охарактеризувати його як метод наочно-предметної фіксації. Усі наведені переваги *3D*-сканування можуть бути використані й під час фіксування зовнішності людини у кримінальному провадженні [16, с. 255].

Для потреб судової портретної експертизи може бути здійснене *3D*-сканування обличчя живої особи, яке доцільно почати з однієї його сторони та рухати сканер по колу через підборіддя до іншої. При тому скановану особу потрібно попросити не рухати головою, м'язами обличчя та не кліпати очима [16, с. 256].

Маючи у своєму розпорядженні отриману в такий спосіб *3D*-модель, яка точно передає форму, розмір та колір відсканованих елементів зовнішності особи, що порівнюється (перевіряється), експерт при проведенні судової портретної експертизи зможе оглядати її на екрані комп'ютера з усіх боків, а також здійснювати вимірювання в будь-яких проєкціях. Отже, йому буде легко підібрати найбільш вдалий ракурс чи навіть декілька ракурсів зображення моделі, який максимально збігатиметься з ракурсом, у якому зафіксовано зображення особи, яка підлягає встановленню.

Процедура отримання *3D*-моделі обличчя особи як зразка для порівняльного експертного дослідження має бути проведена в рамках процесуальної дії, передбаченої ст. 245 КПК України, за участю спеціаліста з використання *3D*-сканера.

Вважаємо зазначений метод отримання зразків для судової портретної експертизи перспективним. Однак на практиці він поки що не застосовується, перш за все, через відсутність у розпорядженні правоохоронців достатньої кількості *3D*-сканерів.

Іншим доступним на сьогодні способом отримання зразків для порівняльного дослідження при призначенні судової портретної експертизи є фотографування чи відеозапис особи, яка порівнюється (перевіряється). Зрозуміло, що така процедура (фотографування чи відеозапис) також має бути проведена в порядку, передбаченому ст. 245 КПК України.

У випадку, якщо в розпорядженні слідства є відеозапис із зображенням особи, яка підлягає встановленню, у динаміці (наприклад, особа зображена в фас, а потім вона повільно повертає голову так, що на екрані з'являється її зображення в профіль (правий чи лівий)), експерт під час проведення судової портретної експертизи матиме можливість здійснювати порівняльне дослідження не в одному, а в декількох ракурсах, що може позитивно вплинути на вирішення поставлених перед ним завдань. Для цього він матиме змогу зробити і зафіксувати стоп-кадри відеозапису із зображенням обличчя особи в фас, й окремо — у профіль чи напівпрофіль. Логічно, що експерт буде обирати моменти відеозапису, де максимально деталізовані анатомічні елементи обличчя людини й ознаки, що їх характеризують. Для досягнення позитивного результату в розпорядження експерта мають бути представлені співставні зразки для порівняльного дослідження, із зображеною на них достовірно встановленою особою, яка підлягає порівнянню (перевіряється), які слідчому знайти дуже складно. Тому пропонуємо отримувати зразки зовнішності особи, яка підлягає порівнянню, у порядку ст. 245 КПК України із залученням спеціаліста в галузі судової фотографії та ідентифікації особи за ознаками зовнішності. При цьому, у присутності понятих, слідчий за участю спеціаліста переглядають відеозапис, визначають фрагмент чи декілька фрагментів (роблять стоп-кадри), на яких найбільш повно будуть відображені анатомічні елементи обличчя людини і їх ознаки, визначають ракурс зйомки та характер освітлення. Після цього з такого саме ракурсу, при такому самому освітленні здійснюють фотографування чи відеозапис особи, яка підлягає порівнянню. Зокрема, Суворовський районний суд м. Одеси ухвалою від 22.03.2023 під час судового розгляду кримінального провадження № 12019160490004646 від 22.12.2019 із звинувачення ОСОБА_7 у вчиненні злочинів, передбачених ч. 3 ст. 185 та ч. 4 ст. 187 КК України, постановив: 4. Для належного проведення судової портретної експертизи: 4.1. Доручити СВ Відділу поліції № 3 Одеського районного управління № 1 ГУ НП в Одеській області провести фотографування і відеозапис (профіль, анфас, напіванфас, із заду,

з боків тощо) ОСОБА_7, з відображенням як загальних, так і окремих ознак зовнішності, та виготовлення фотографічних зображень і відеозапису [14]. Як було зазначено вище, таке фотографування чи відеозапис мають здійснюватися в порядку, передбаченому ст. 245 КПК України.

Як зразки для порівняльного дослідження, у розпорядження експерта можуть бути представлені також відеоматеріали із зображенням зовнішності особи, яка порівнюється, отримані під час судового розгляду. Зокрема, Бориспільський міськрайонний суд Київської області 30.05.2023 у справі № 359/9310/21/ постановив призначити у кримінальному провадженні № 12021116100000786 портретну експертизу. Для проведення портретної експертизи в розпорядження експерта надати: відеозаписи, де зафіксовані зображення особи, яка встановлюється (*DVD-R* диск, що є додатком до протоколу огляду відеозапису від 19.08.2021, аркуш справи 72, том справи 1); відеозапис для порівняння — відеозаписи судових засідань, де зафіксовані порівняльні зразки зображення обвинуваченого ОСОБА_4, котра порівнюється з особою, що встановлюється (флеш-накопичувач *Apacer USB 3.1, 16 GB*); фотозображення для порівняння — фотозображення, на якому зафіксовані порівняльні зразки зображення ОСОБА_4, котра порівнюється з особою, що встановлюється (фото № 3, аркуш справи 57, том справи 1; фото № 4 аркуш справи 60, том справи 1; аркуш справи 98, том справи 1) [17].

Важливе значення при призначенні судової портретної експертизи має правильне формулювання питань експертові. Як показує вивчення слідчої та судової практики, досить часто слідчі (суди) на вирішення судової портретної експертизи ставлять питання, на кшталт: «Чи не Петренко Петро Петрович зображений на знімку?»; «Чи належить зображення вказаної особи у відеофайлах обвинуваченому ОСОБА_5?» [18]. Приклади некоректного формулювання питань із рекомендаціями ставити їх перед експертом можна зустріти і в спеціальній літературі. Так, наприклад, Т. В. Волощук зазначає, що залежно від завдань, які ставлять на вирішення судової портретної експертизи, питання може бути приблизно таким: «Чи не зображена на наданому на дослідження фотознімку певна особа?» [6, с. 287]. У п. 18.2. Інструкції до орієнтовного переліку вирішуваних судовою портретною експертизою питань включено таке питання: «Чи зображена на даному фотознімку особа (прізвище, ім'я, по батькові), фотокартки якої надано як зразки?» [7].

Вважаємо, що такі формулювання питань експертові є не коректними і мають вирішуватися не експертом, а слідчим і судом. Експерт же при проведенні судової портретної експертизи може лише встановити, одна чи різні особи зображені на представлених на дослідження фотознімках (відеозаписах).

Досить часто також на вирішення судової портретної експертизи ставиться питання щодо придатності зображення особи на фотокартках чи відеозаписах для портретної ідентифікації [17]. Вважаємо це питання зайвим, оскільки його вирішення є невід'ємною стадією методики проведення судової портретної експертизи.

Отже, на вирішення судової портретної експертизи, зазвичай, має ставитись лише одне питання: одна й та ж сама чи різні особи зображені на представлених на дослідження фотознімках (або інших об'єктивних відображеннях зовнішнього вигляду людини (відеозаписах)).

У випадку, коли у кримінальному провадженні фігурують декілька осіб, які за віком, зачіскою та іншими анатомічними ознаками зовнішності дуже схожі з особою, яка підлягає встановленню і чия зовнішність зафіксована на відеозаписі, вилученому з місця вчинення кримінального правопорушення, у розпорядження експерта можуть бути представлені експериментальні фото чи відеозображення окремо кожної з цих осіб. За таких обставин на вирішення судової портретної експертизи може бути поставлене питання в такій редакції: «Одна й та ж сама, чи різні особи зображені на відеозаписі у файлі з назвою: «_____», при показниках індикатору відліку часу програми відеовідтворення в період часу з 03:12 по 03:46 (особа одягнена в куртку темного кольору, яка застібнута на замок, типу «блискавка»), а також на відеозображеннях Іваненка Івана Івановича (який міститься у файлі з назвою: «_____»), Петренка Петра Петровича (який міститься у файлі з назвою: «_____»), Сидоренка Сидора Сидоровича (який міститься у файлі з назвою: «_____»), що надані як порівняльний матеріал?».

Якщо в розпорядження експерта надається груповий фотознімок, то слідчий має повідомити експерту, зображення якої саме серед зафіксованих осіб є безпосереднім об'єктом дослідження. Якщо в розпорядження експерта надається відеозапис, то слідчий має повідомити експертові, з якої по яку хвилину (секунду) на відеозаписі зображена особа, що потребує встановлення. Зокрема, Шевченківський районний суд м. Львів ухвалою від 14.07.2023 в справі № 466/6418/21 постановив надати на дослідження експерту речовий доказ — СД-диск із відеозаписом зі спортивного клубу «Гала», що розташований за адресою: пр. Чорновола, б. 103, м. Львів, із зазначеною датою 03.30.2021, Вт., у період зйомки 19:20:25 по 19:20:30, та СД-диск із відеозаписом судового розгляду кримінального провадження № 12021141090000191 від 31.03.2021 (судова справа № 466/6418/21), де зображено особу, яка бере участь у судовому засіданні та представляється «ОСОБА_8» [19].

На жаль, на практиці ця рекомендація виконується не завжди. Так, наприклад, Сихівський районний суд міста Львова своєю ухвалою від 19.06.2023 в справі № 464/5083/21 призначив судову портретну експертизу, на вирішення якої поставив питання: «Чи є особа, зображена на відеозаписах, які наявні в томі 1 (аркуші справи: 108, 111, 114, 117) кримінального провадження № 464/5083/21, обвинуваченим ОСОБА_5?». Для проведення експертизи експертній установі надати матеріали кримінального провадження Сихівського районного суду м. Львів № 464/5083/21 [20]. Як бачимо, у таких випадках експертові доводиться самостійно розбиратися з наданими в його розпорядження матеріалами кримінального провадження і визначати безпосередній об'єкт

дослідження, що може привести до затягування термінів проведення експертизи.

У постанові (ухвалі) про призначення судової портретної експертизи, крім традиційних відомостей, зазначаються біографічні дані зображеної на знімках особи та всі інші дані, що можуть мати значення для експерта: наявність близнюків, зовнішня подібність із близькими родичами [6, с. 287], час, коли було виготовлено фотознімок (відеозапис), відомості про зміну (корегування) зовнішності в результаті косметичних чи медичних процедур тощо.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що судова портретна експертиза є дієвим процесуальним засобом встановлення особи за ознаками зовнішності в кримінальному провадженні. Ефективність таких експертиз прямо залежить від якості наданих у розпорядження експерта зображень особи, що встановлюється, і зразків для порівняльного дослідження, які мають відповідати вимогам співставності, наочності, достовірності і допустимості.

Перспективним засобом отримання зразків для порівняльного дослідження є здійснення *3D*-сканування обличчя живої особи.

Нині, з метою отримання зразків для порівняльного дослідження доцільно здійснювати фотографування чи відеозапис особи, яка порівнюється (перевіряється), у порядку, передбаченому ст. 245 КПК України, із залученням спеціаліста в галузі судової фотографії та ідентифікації особи за ознаками зовнішності, з урахуванням такого самого ракурсу, при такому самому освітленні, з яким була зафіксована особа, яка підлягає встановленню.

Зразки для порівняльного дослідження, підготовлені за правилами сигналетичної (впізнавальної) фотозйомки, наприклад, фото з паспорта громадянина України, закордонного паспорта, водійського посвідчення тощо, можна отримати у відповідній державній установі в порядку, передбаченому главою 15 КПК України (Тимчасовий доступ до речей і документів).

Перспективним напрямом наукових досліджень вбачається удосконалення методики проведення судової портретної експертизи.

Перелік посилань

1. Бажанюк В. В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні : дис. д-ра філософії. Кропивницький, 2023. 252 с.
2. Гусєва В. Проблеми ідентифікації особи за ознаками зовнішності під час розслідування кримінальних правопорушень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2021. Вип. 2 (24). С. 109—122.

References

Bazhaniuk, V. V. (2023). Legal and Organizational and Tactical Foundations for Conducting Expert Examinations in Criminal Proceedings. Doctor of Philosophy. Kropyvnytskyi, 252 p. [in Ukrainian].

Guseva, V. (2021). Problems of identification of a person on the basis of appearance during the investigation of criminal offenses. *Theory and Practice of Forensic Examination and Criminalistics*. Iss. 2 (24). Pp. 109—122 [in Ukrainian].

3. Гусєва В. О. Щодо визначення чинників, які негативно позначаються на ідентифікації особи за ознаками зовнішності під час розслідування. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2022. С. 41—43.

Gusieva, V. O. (2022). Regarding the determination of factors that negatively affect the identification of a person by signs of appearance during the investigation. *Theoretical and Applied Problems of Forensic Examination and Criminalistics*. Kharkiv. Pp. 41—43 [in Ukrainian].

4. Маланчук П. М., Соколенко Т. С. Наукові положення ідентифікації людини за ознаками зовнішності. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 6 (19). С. 79—83.

Malanchuk, P. M., Sokolenko, T. S. (2017). Scientific Provisions of Human Identification by Signs of Appearance. *Legal horizons*. Iss. 6 (19). Pp. 79—83 [in Ukrainian].

5. Манько Є. С. Історія розвитку, поняття та теоретичні основи ідентифікації особи за ознаками зовнішності. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 148—153.

Manko, E. S. (2017). History of Development, Concepts and Theoretical Foundations of Identification of a Person by Signs of Appearance. *Criminalistics Bulletin*. № 1 (27). Pp. 148—153 [in Ukrainian].

6. Волощук Т. В. Вимоги до об'єктів криміналістичного портретного дослідження. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 286—289.

Voloshchuk, T. V. (2010). Requirements for Objects of Forensic Portrait Research. *Journal of Kyiv University of Law*. Vyp. 2. Pp. 286—289 [in Ukrainian].

7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 12.02.2024).

On approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research: order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (accessed: 12.02.2024) (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

8. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 02.03.2023 у справі № 953/1240/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109609026 (дата звернення: 12.02.2024).

The verdict of the Kyiv District Court of Kharkiv dated 02.03.2023 in case No. 953/1240/23. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109609026 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

9. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

Saltevsky, M. V. (2005). Criminalistics (in modern presentation) : textbook. Kyiv : Kondor. 588 p. [in Ukrainian].

10. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посіб. Одеса : Юридика, 2022. 236 с.

Tishchenko, V. V., Podobnyi, O. O. (2022). Criminalistics: educational and methodological manual. Odesa : Yuridyka. 236 p. [in Ukrainian].

11. Криміналістика: підручник : у 2 т. / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової; Харків, 2017. Т. 1. 384 с. — Criminalistics (2017) : textbook: in 2 vols. / Ed. A. F. Volobuev, R. L. Stepanyuk, V. O. Malyarova. Kharkiv. Vol. 1. 384 p. [in Ukrainian].
12. Ухвала Первомайського міськрайонного суду Миколаївської обл. від 15.09.2022 у справі № 484/111/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106278596 (дата звернення: 12.02.2024). — Ruling of the Pervomaiskyi City District Court of Mykolaiv Oblast dated 15.09.2022 in case No. 484/111/21. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106278596 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].
13. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 14.03.2023 у справі № 308/14357/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109554113 (дата звернення: 12.02.2024). — The verdict of the Uzhhorod City District Court of Zakarpattia Oblast dated 14.03.2023 in case No. 308/14357/22. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109554113 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].
14. Ухвала Суворовського районного суду м. Одеси від 22.03.2023 у справі № 523/4516/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109713281 (дата звернення: 12.02.2024). — Ruling of the Suvorovsky District Court of Odesa dated 22.03.2023 in case No. 523/4516/20/ Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109713281 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].
15. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 05.01.2024). — Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 No 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 05.01.2024) [in Ukrainian].
16. Коваленко А. В. Криміналістичне (сигналетичне) 3D-сканування зовнішності людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 3. С. 253—262. DOI: 10.33766/2524-0323.99.253-262. — Kovalenko, A. V. (2022). Kriminalistichne (signaletic) 3D-scanning of human appearance. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*. Iss. 3. Pp. 253—262. DOI: 10.33766/2524-0323.99.253-262 [in Ukrainian].
17. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 30.05.2023 у справі № 359/9310/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111360178 (дата звернення: 12.02.2024). — Ruling of the Boryspil City District Court of Kyiv Oblast dated 30.05.2023 in case No. 359/9310/21. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111360178 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

18. Ухвала Жовтневого районного суду м. Харкова від 23.02.2023 у справі № 639/2084/21/ *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109154651 (дата звернення: 12.02.2024).

Ruling of the Zhovtnevyi District Court of Kharkiv dated 23.02.2023 in case No. 639/2084/21/ Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109154651 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

19. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 14.07.2023 у справі № 466/6418/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112242249 (дата звернення: 12.02.2024).

Ruling of the Shevchenkivskyi District Court of Lviv dated 14.07.2023 in case No. 466/6418/21. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112242249 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

20. Ухвала Сихівського районного суду м. Львова від 19.06.2023 у справі № 464/5083/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111716559 (дата звернення: 12.02.2024)

Ruling of the Sykhivskyi District Court of Lviv dated 19.06.2023 in case No. 464/5083/21. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111716559 (access date: 12.02.2024) [in Ukrainian].

Features of the preparation of materials and the appointment of forensic portrait examination in criminal proceedings

V. Kovalenko

The article is devoted to the consideration of the peculiarities of the preparation of materials and the appointment of a forensic portrait examination in criminal proceedings. It is noted that forensic portrait examination is becoming more and more important and widespread among the procedural means of identification of a person. It is usually appointed in cases where, due to certain circumstances, it is impossible to present a person for identification, or when such identification has not yielded a positive result. According to the results of summarizing the materials of investigative and judicial practice, it was established that one of the conditions for obtaining a positive result from a forensic portrait examination is the proper selection and presentation to the expert of the objects of expert research — video recordings or photographs of the person being identified, and video recordings or photographs of the person, which is compared (checked) with the person being established, i.e. samples for comparative research. The requirements that the objects of forensic portrait examination must meet are listed: comparability, visibility, reliability and admissibility. The proposal highlighted in the special literature regarding the use of 3D scanning of a person's face to obtain samples for a comparative study for the needs of forensic portrait examination is supported. Recommendations are given on

the procedure for obtaining images of a person for comparative examination by photographing and video recording a person's face in accordance with Art. 245 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine with the involvement of a specialist in the field of forensic photography and identification of a person based on appearance, regarding the formulation of questions to an expert when appointing a forensic portrait examination, as well as regarding the indication in the resolution (decision) on the appointment of a forensic portrait examination of data on media that contain objects of examination. Improvement of the method of forensic portrait examination is seen as a promising direction of scientific research in this context.

Keywords: pre-trial investigation; criminal proceedings; forensic examination; forensic portrait examination; expert; expert opinion; specialized knowledge; specialist.

⇒ Коваленко, В. В. (2024). Особливості підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 306—318. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.29.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.30
УДК 343.98

Наталія Миколаївна Косміна

Кандидатка юридичних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка відділу дослідження матеріалів, речовин і виробів Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ORCID: 0000-0002-9334-1036, e-mail: n.n.kosmina@ukr.net

Питання ідентифікації аналогів і похідних наркотичних засобів і психотропних речовин та їх кількісного визначення

Розглянуто проблеми дослідження трав'яних продуктів, із синтетичними добавками, які були поширені серед нечисленних осіб, які вживають наркотики. З'явились сотні нових трав'яних продуктів. Синтетичні добавки в таких продуктах можуть істотно відрізнятися як за кількістю, так і за видами синтетичних канабіноїдів, що використовуються. Велику проблему створює сама кількість нових синтетичних канабіноїдів, що постійно з'являються, а це означає, що заходи контролю над окремими сполуками можна легко обійти.

Ключові слова: *наркотичний засіб*; *ізомери*; *похідні наркотичні речовини*; *психотропна речовина*; *незаконний обіг*; *гомологи*; *хімічна будова*.

Постановка проблеми. На результати успішної боротьби зі злочинністю впливає ціла низка різноманітних чинників політичного, правового, економічного та організаційного характеру. Однією з вирішальних обставин, здатних стримувати негативні процеси зростання злочинності, є гнучкість і «мобільність» законодавства, за якого воно здатне забезпечити адекватний суспільним відносинам, що змінюються, рівень правового регулювання.

У непростій ситуації зростання кількості засобів і речовин, що мають психоактивні властивості, спричиняють фізичну і психічну залежність, держава повинна жорстко контролювати їхній обіг [4, с. 478—479].

Проблема боротьби з наркотиками посилюється тим, що з'являються нові речовини, хімічна структура і властивості яких схожі з хімічною структурою і властивостями наркотичних засобів і психотропних речовин. Можна уявити, що в результаті певної зміни хімічної структури будь-якого вже відомого наркотику отримано нове похідне, яке не

є його ізомером, сіллю або ефіром і автоматично не підпадає під спеціальний контроль держави, але зберігає фармакологічну активність наркотику. Допоки не здійснено процедуру включення нової речовини до списків Переліку, вона не може належати до наркотичної і є непідконтрольною. Саме для таких випадків запроваджено поняття «похідні». Відносна легкість отримання нових видів похідних від відомих наркотичних засобів, промислові масштаби їхнього виробництва та постійні наукові пошуки нових хімічних формул наркотичних і психотропних речовин породили ситуацію, за якої правоохоронна система України фактично не встигає реагувати на миттєве оновлення структури ринку наркотиків [2, с. 27—30].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи літературу з даної проблеми, можна зробити висновок про те, що окремі аспекти у цій сфері частково розглядались як у роботах процесуалістів, так і у роботах експертів-криміналістів, які займаються дослідженням наркотичних засобів та психотропних речовин. Увага до цього питання помітно зростає і має визначальне значення для експертів-хіміків та правозастосовних органів, які зацікавлені в якісному покращенні своєї діяльності у зв'язку з проведенням розслідувань у кримінальних провадженнях.

Проблемним питанням боротьби з незаконним обігом наркотиків, розслідування проваджень та використання результатів судових експертиз, пов'язаних з наркотичними засобами та психотропними речовинами, присвячено наукові роботи таких відомих вітчизняних криміналістів як Н. І. Клименко, В. П. Корнієнко, В. В. Клименко, В. П. Корж, О. В. Одерій, В. Ю Шепітько, М. Г. Щербаковський, В. В. Вартузов, О. П. Замошець, С. О. Шимановський.

Зокрема, у роботі В. П. Корж зазначається, що на початку 2010 року на території України серед осіб, які вживають наркотики, набули поширення різні речовини (мефедрон, піровалерон, метилефедрон, *MDPV, JWH* і низка інших), які є похідними наркотичних засобів і психотропних речовин. Ці речовини чинять на організм людини вплив, подібний до наркотичного [3, с. 352].

Мета дослідження. Метою дослідження є вивчення проблеми та особливостей злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, що визначається, з одного боку, складністю виявлення, розкриття, розслідування та запобігання цим злочинам, а з іншого — збільшенням кількості осіб, які вживають наркотики та почастішанням випадків інтоксикації з летальними наслідками. Також виникають проблеми дослідження похідних, ізомерів, ефірів, гомологів наркотичних засобів і психотропних речовин, визначення в них кількісного вмісту діючої речовини, оскільки не завжди можна знайти «порівняльний зразок» для кількісного визначення похідного, ізомеру, гомологу, ефіру базової речовини.

Викладення основного матеріалу. Незначні зміни у структурі контрольованих сполук, (4-метилметкатинон (мефедрон), 2-,3- або

4- фторметкатинон (флефедрон), а також метилендіоксизаміщені гомологи: бета-кето МДМА (метилон), бета-кето МДЕА (етилон), бета-кето МБДБ (бутилон), бета-кето МДПВ (3,- метилендіоксіпіровалерон), наприклад, заміщення в молекулі одного атома водню на атом фтору, *-CH_3 = O* тощо призводять до утворення похідних синтетичного канабіноїду, катинону, піровалерону або амфетаміну, що не включені до списків контрольованих, тоді як їхня дія на організм людини аналогічна та навіть перевершує дію сполук, включених до списків, і саме цими сполуками заповнюються нелегальні ринки, молодіжні нічні клуби, дискотеки, будь-які молодіжні вечірки (таблиця 1).

Таблиця 1.

Аміноалкіліндоли

Назва	**Хімічна назва**	**Молекулярна формула**
AM-1220	(нафтален-1-ил)[1-[(1-метилпіперидин-2-ил) метил]-1*H-індол-3-ил]метанон*	$C_{26}H_{26}N_2O$
AM-1220 азепана ізомер	(нафтален-1-ил)[1-(1-метилазепан-3-ил)-1*H-индол-3-ил]метанон*	$C_{26}H_{26}N_2O$
AM-2201	(нафтален-1-ил)[1-(5-фторпентил)-1*H*-індол-3-ил]метанон	$C_{24}H_{22}FNO$
AM-2232	5-(3-(1-нафтоил)-1*H-індол-1-ил)* пентаненітрил	$C_{24}H_{20}N_2O$
JWH-007	(нафтален-1-ил)(2-метил-1-пентил-1*H*-індол-3-ил)метанон	$C_{25}H_{25}NO$
JWH-015	(нафтален-1-ил)(2-метил-1-пропіл-1*H*-індол-3-ил)метанон	$C_{23}H_{21}NO$
JWH-018 *Синонім:* AM-678	(нафтален-1-ил)(1-пентил-1*H-індол-3-ил)* метанон	
JWH-019	(нафтален-1-ил)(1-гексил-1*H-індол-3-ил)* метанон	$C_{24}H_{23}NO$
JWH-020	(нафтален-1-ил)(1-гептил-1*H-індол-3-ил)* метанон	$C_{26}H_{27}NO$
JWH-022	(нафтален-1-ил)[1-(пент-4-ен-1-ил)-1*H*-індол-3-ил]метанон	$C_{24}H_{21}NO$
JWH-072	(нафтален-1-ил)(1-пропіл-1Н-індол-3-ил) метанон	$C_{22}H_{19}NO$
JWH-073	(нафтален-1-ил)(1-бутіл-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{23}H_{21}NO$

Завершення табл. 1

Назва	Хімічна назва	Молекулярна формула
JWH-073 (4-метилнафтіл) Синонім: JWH-122 N-бутил аналог	(4-метилнафтален-1-ил)(1-бутіл-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{24}H_{23}NO$
JWH-081	(4-метоксинафтален-1-ил)(1-пентил-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{25}H_{25}NO_2$
JWH-122 [5]	(4-метилнафтален-1-ил)(1-пентил-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{25}H_{25}NO$
JWH-200 Синонім: WIN-55,225	(нафтален-1-ил)[1-[2-(морфолін-4-ил)этил]-1Н-індол-3-ил]метанон	$C_{25}H_{24}N_2O_2$
JWH-210	(4-этилнафтален-1-ил)(1-пентил-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{26}H_{27}NO$
JWH-387	(4-бромнафтален-1-ил)(1-пентіл-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{24}H_{22}BrNO$
JWH-398	(4-хлорнафтален-1-ил)(1-пентіл-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{24}H_{22}ClNO$
JWH-412	(4-фторнафтален-1-ил)(1-пентіл-1Н-індол-3-ил)метанон	$C_{24}H_{22}FNO$
MAM-2201 Синоніми: JWH-122 (5-флорпентіл); AM-2201 4-метилнафтіл аналог	(4-метилнафтален-1-ил)[1-(5-фторпентіл)-1Н-індол-3-ил]метанон	$C_{25}H_{24}FNO$

Аналіз експертної практики засвідчує, що чим вагоміші результати вилучення із незаконного обігу та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до незаконного розповсюдження заборонених речовин, то більше різноманітних способів використовується криміналітетом для приховування вчинення правопорушень цього виду [1, с. 10—16; 51—54].

Популярність цих речовин-похідних, гомологів тощо пов'язана, вочевидь, зі здатністю цих сполук відтворювати і навіть перевершувати наркотичні та психотропні властивості заборонених речовин. Високій популярності таких препаратів в осіб, які зловживають наркотиками, також сприяє поширення рекламної інформації у мережі інтернет-магазинів та легкість, з якою можна замовити ці речовини через Інтернет. Тобто «формальне заміщення» радикалів або гомологів не гарантує схожість біохімічних властивостей «речовин оригіналів» та їхніх «похідних» (таблиця 2) [5, с. 412—415].

Таблиця 2.

Фенілацетиліндоли

Назва	Хімічна назва	Молекулярна формула
Каннабіпіперидитанон *Синонім:* JWH-250 1-(2-метилен-*N*-метил-піперідил) похідна	2-(2-метоксифеніл)-1-[1-[(1-метилпіперидин-2-ил)метил]-1*H*-*індол-3-ил)етанон*	$C_{24}H_{28}N_2O_2$
JWH-201 *Синонім:* пара-JWH-250	2-(4-метоксифеніл)-1-(1-пентіл-1*H*-*індол-3-ил)етанон*	$C_{22}H_{25}NO_2$
JWH-203	2-(2-хлорфенил)-1-(1-пентіл-1*H*-*індол-3-ил) етанон*	$C_{21}H_{22}ClNO$
JWH-250	2-(2-метоксифеніл)-1-(1-пентіл-1*H*-*індол-3-ил)етанон*	$C_{22}H_{25}NO_2$
JWH-251	2-(2-метилфеніл)-1-(1-пентіл-1*H*-*індол-3-ил)етанон*	$C_{22}H_{25}NO$
JWH-302 *Синонім:* мета-JWH-250	2-(3-метоксифеніл)-1-(1-пентил-1*H*-*індол-3-ил)етанон*	$C_{22}H_{25}NO_2$
RCS-8 *Синоніми:* SR-18; BTM-8	2-(2-метоксифеніл)-1-(1-(2-циклогексилетил)-1*H*-індол-3-ил)етанон	$C_{25}H_{29}NO_2$

Під час розслідування злочинів, одержання зразків для порівняльного дослідження та подальше проведення експертиз мають нерідко вирішальне значення для успіху розслідування злочину загалом.

З вищезазначеного випливає, що віднесення речовини до похідного, гомологу, ізомеру наркотичного засобу або психотропної речовини повинно включати два етапи:

- визначення її структури та властивості, подібних за структурою та властивостями до речовини, включеної до таблиць 1, 2;
- визначення впливу на організм людини при зловживанні ними.

До компетенції експерта-хіміка входить встановлення структури та хімічних властивостей речовини та її віднесення за цими властивостями до похідних, гомологів, ефірів, солей, тобто встановлення структурної схожості молекул досліджуваної речовини до молекул контрольованих речовин та засобів фізико-хімічними методами дослідження, для віднесення речовини до таблиць «Переліку...» та визначення кількості діючої речовини [3, с. 352].

При цьому питання про схожість хімічних структур може бути вирішене в рамках фізико-хімічних досліджень та експертиз наркотичних засобів і психотропних речовин. Встановлення хімічного складу досліджуваного об'єкта являє собою лише перший етап цього процесу. Однак для остаточного юридичного віднесення досліджуваного об'єкта до похідних наркотичних засобів необхідний висновок експерта щодо його психоактивної дії на організм людини, що виходить за межі

компетенції експерта-хіміка та потребує залучення фахівців зі спеціалізованою медичною освітою.

Найчастіше через відсутність «порівняльного зразка» дослідження похідних, ефірів, гомологів використовують речовину, що міститься в «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» і є базовою для кількісного визначення діючої речовини. Не завжди кількість діючої речовини — гомологу чи похідної можна визначити за її основною речовиною з відомим відсотковим вмістом діючої речовини і не завжди це є коректним. Незважаючи на нерозуміння значення поняття ізомер, на необхідність конкретизації позиції законодавця вказує наступне: які ізомери наркотичних засобів і психотропних речовин включено до Переліку?; чи володіють вони психоактивними властивостями?

Поняття «ізомер» тісно пов'язане з уявленням про хімічну будову як про послідовність зв'язування атомів у молекулі, тобто про конституцію.

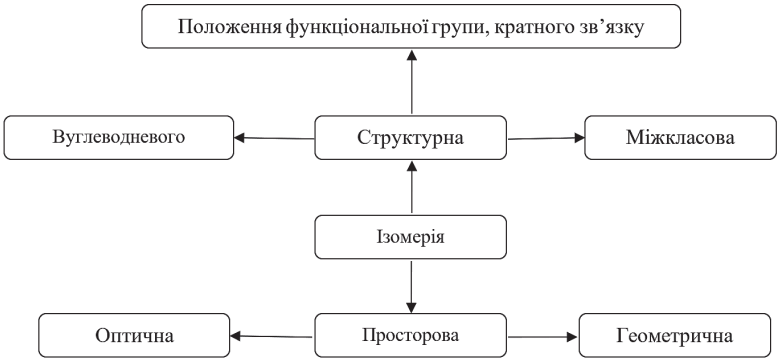

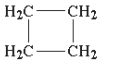
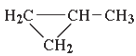
Рис. 1. Види ізомерії

Ізомерами вважаються сполуки з однаковим складом елементів, але які відрізняються послідовністю зв'язування атомів і (або) розташуванням їх у просторі. Відповідно до цього ізомери поділяють на дві основні групи: структурні ізомери та просторові ізомери (рис. 1). Структурні ізомери розрізняються за хімічною будовою, і їх ще називають ізомерами будови. Просторові ізомери, або стереоізомери, мають однакову послідовність хімічних зв'язків, але різне розташування цих атомів відносно один одного в просторі. Просторова будова взаємопов'язана не тільки з фізичними і хімічними властивостями речовин, а й з біологічною активністю, яку вони виявляють (табл. 5). Стереоізомери можуть відрізнятися конфігурацією і конформацією.

Для органічних речовин, до яких належать і наркотичні засоби, і психотропні речовини, одному й тому самому хімічному складу може відповідати значна кількість реально існуючих сполук.

Таблиця 3.

Структурна ізомерія

<table>
<tr><th colspan="3">Структурна ізомерія поділяється на:</th></tr>
<tr><td>1. Ізомерію вуглеводного скелету:</td><td>2. Ізомерію положення (кратного зв'язку, функціональної групи, заступника)</td><td>3. Міжкласову ізомерію:
CH_3 - CH_2 - NO_2 Нітроетан HOOC - CH_2 - NH_2 амінооцтова кислота (гліцин)</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Структурні ізомери C_4H_8
$CH_2=CH-CH_2-CH_3$ бутен-1
$CH_3-CH=CH-CH_3$ бутен-2
  циклобутан
  метилциклопропан</td><td>Ізомерія положення кратного (подвійного) зв'язку: бутен-1 і бутен-2</td></tr>
<tr><td>Ізомерія вуглеводного скелету: Циклобутан та метилциклопропан</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>Міжкласова ізомерія: бутен і циклобутан</td></tr>
</table>

Структурні ізомери поділяються на низку груп (табл. 3):

- ізомери ланцюга, що розрізняються послідовністю зв'язування атомів і (або) природою зв'язку (бутан і ізобутан);
- ізомери положення функціональних груп або кратних зв'язків (пропіловий спирт, ізопропіловий спирт) (табл. 4);
- ізомери функціональних груп (альдегід, кетон).

Підбиваючи підсумок аналізу поняття ізомери, зокрема стереоізомери, співвідношення їхніх хімічних, фізичних і фармакологічних властивостей, ще раз наголосимо на необхідності вживання в нормативних документах спеціальних термінів, які не допускають різного підходу до тлумачення норм.

Таблиця 4.

Ізомерія положення

Кратного зв'язку	Функціональної групи	Замісника
CH_2=CH-CH=CH_2 CH_3-CH=C=CH_2	CH_3-CHOH-CH_3 CH_2OH-CH_2-CH_3	CH_3-CHCl-CH_3 CH_2Cl-CH_2-CH_3

Уточнення цього питання важливе тому, що речовини, абсолютно ідентичні за будовою, але такі, що мають різну конфігурацію оптичного центру, виявляють різну фізіологічну активність аж до протилежної [6, с. 274—281].

Таблиця 5.

Просторова ізомерія

Просторова ізомерія поділяється на:	
оптичну	**геометричну, або цис- і транс-**
Молекули оптичних ізомерів несумісні в просторі	Характерна для речовин, що містять подвійні або циклічні зв'язки

Наявні методи рекомендуються для встановлення природи вилучених із незаконного обігу похідних катинонів, заміщених як за циклом, так і заміщених біля азоту. Висновки про природу речовини можуть бути категоричними лише за наявності їх стандартних зразків. Метод ІЧ-спектроскопії застосовується з метою виявлення карбонільної групи (*C=O*) і, отже, підтвердження приналежності речовини до класу катинонів. Отже, мас-спектрометричний та ІЧ-спектроскопічний методи дослідження дають нам змогу визначити хімічну структуру гомологів та ізомерів наркотичних засобів і психотропних речовин. Ці методи рекомендуються для встановлення природи вилучених із незаконного обігу похідних катинонів, заміщених як за циклом, так і заміщених біля азоту. Немає єдиного тлумачення віднесення до ізомерів і гомологів, а також похідних базових речовин [1, с. 49].

Реалізація заходів, спрямованих як на посилення контролю з боку органів виконавчої влади та правоохоронних органів за діяльністю об'єктів легального обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, так і на своєчасне виявлення, ідентифікацію та раннє запобігання розповсюдженню нових потенційно небезпечних наркотичних засобів та психотропних речовин, залишається на теперішній час актуальним завданням держави. На нашу думку, для успішного вирішення цього питання, необхідно спільними зусиллями МВС України, Міністерства юстиції України та Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками Міністерства охорони здоров'я України, узгодити можливості діючої методики визначення кількісного вмісту діючої речовини у похідних, ефірах, ізомерах, солях цих речовин, а також заходів визначення похідних, ізомерів, гомологів та процедур однакового обрахунку кількісного вмісту у цих об'єктах і віднесення їх до таких.

Висновки. Отже, нові погляди на проблему аналогів та похідних наркотичних засобів і психотропних речовин, пошук адекватних

заходів протидії обігу нових психоактивних і небезпечних сполук повинні формуватися не з урахуванням позиції відмови від використання цих понять або їх взаємозаміни, а навпаки з розумінням необхідності їх розмежування за обсягом, змістом, класифікацією та кваліфікацією.

Перелік посилань	**References**
1. Recommended methods for the identification and analysis of synthetic cannabinoid receptor agonists in seized materials a guide for use by national drug testing laboratories. UN. New York, 2014.	
2. Одерій О. В., Лисенко В. М. Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів : наук.-практ. посіб. Харків : Золоті сторінки, 2004, 164 с.	Oderiy, O. V., Lysenko, V. M. (2004). Investigation of crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors: scientific and practical manual. Kharkiv : Golden Pages. 164 p. [in Ukrainian].
3. Корж В. П. Розслідування окремих видів злочинів : посібник. Харків, 2011. 420 с.	Korzh, V. P. (2011). Investigation of certain types of crimes : a manual. Kharkiv. 420 p. [in Ukrainian].
4. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ, 2007. 521 с.	Klymenko, N. I. (2017). Forensic science. A course of lectures. Kyiv. 521 p. [in Ukrainian].
5. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.	Shcherbakovsky, M. G. (2015). Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings : a monograph. Kharkiv : V Delo, 560 p. [in Ukrainian].
6. Черних В. П., Гриценко І. С., Єлисеєва Н. М. Органічна хімія : підручник / за ред. В. П. Черних. Харків : Вид-во НФаУ; Оригінал, 2004. 464 с.	Chernykh, V. P., Hrytsenko, I. S., Yeliseyeva, N. M. (2004). Organic chemistry : Textbook / edited by V.P. Chernykh. Kharkiv : NUPh Publishing House; Original, 2004. 464 p. [in Ukrainian].

Issues of identification of analogues and derivatives of narcotic drugs and psychotropic substances and their quantification

N. Kosmina

To date, relatively little is known about the pharmacology and toxicology of the various (often variable) synthetic cannabinoids added to herbal products, but some of these substances may have a higher addictive potential, due to more rapid development of habituation, and may often have stronger and more prolonged toxic effects. At present, no synthetic cannabinoids in such herbal products are under international control under the Single Convention on Narcotic Drugs, 1961, and synthetic cannabinoids-psychotropic substances, 1971. Moreover, the control regime for those compounds varies considerably from country to country. Many derivatives and analogues can

be synthesized by adding halogen, alkyl, alkoxyl or other substituents to one of the aromatic cyclic systems. Other minor modifications, such as changes in the length and configuration of the alkyl chain, may also be made. Aminoalkylindoles are by far the most common class of synthetic cannabinoids found in herbal products, as they are easier to synthesise than other classes of compounds. Hundreds of new herbal products have emerged. The synthetic additives in such products can vary significantly in terms of both the amount and types of synthetic cannabinoids used. The sheer number of new synthetic cannabinoids that are constantly emerging poses a major problem, meaning that control measures for individual compounds can be easily circumvented.The relative ease of obtaining new types of derivatives of known drugs, the industrial scale of their production and the constant scientific search for new chemical formulas of narcotic and psychotropic substances have created a situation in which the law enforcement system of Ukraine is virtually unable to respond to the instantaneous updating of the drug market structure.

Keywords: narcotic drug; isomers; narcotic substances; psychotropic substance; illicit trafficking; homologues; chemical structure.

⇒ Косміна, Н. М. (2024). Питання ідентифікації аналогів і похідних наркотичних засобів і психотропних речовин та їх кількісного визначення. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 319—328. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.30.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.31
УДК 343.98

Вікторія Юріївна Копитько
Аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-4275-1390, e-mail: vkopytko@ukr.net

Володимир Миколайович Атаманчук
Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1464-7871, e-mail: atamannchykvlad@ukr.net

Особливості призначення та проведення товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги

У статті розглядаються питання, пов'язані з проведенням і використанням судової товарознавчої експертизи в кримінальному провадженні. Автори описують підготовку та призначення судової товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги.

Ключові слова: *товарознавство*; *експерт*; *експертиза*; *судова товарознавча експертиза*; *спеціальні знання*; *форми використання спеціальних знань*; *експертний висновок.*

Постановка проблеми. Розслідування злочинів часто потребують застосування спеціальних знань у галузі товарознавства. Такі експертизи проводять у разі виробництва неякісної продукції, контрабанди товарів, а також у цивільних справах, коли обставини вимагають дослідження споживчих властивостей продукту, товару або сировини. Така спеціалізована експертиза дає змогу визначити відповідність об'єкта різним параметрам, характеристикам, різним ситуаціям і стандартам, пов'язаним зі споживчими якостями.

Реалізація положень Закону України «Про судову експертизу» значно підвищила загальний рівень судово-експертної діяльності як важливої складової правосуддя. Незважаючи на те, що цей Закон містить

низку положень, які не втратили своєї актуальності з плином часу, він також потребує систематичного вдосконалення. Для розуміння природи судової товарознавчої експертизи першочерговим завданням є чітке визначення самого поняття судової товарознавчої експертизи та формулювання її завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання призначення і проведення судових експертиз розглядались у працях Л. Я. Ароцкера, О. М. Бандурки, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Т. В. Будько, Т. В. Варфоломєєвої, О. Ф. Волобуєва, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, А. В. Іщенка, Ю. М. Чорноус, С. С. Чернявського та інших українських науковців, які зробили значний внесок у розвиток криміналістики та судової експертизи. Проте, особливості призначення та проведення товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги, досліджені недостатньо.

Мета дослідження. Мета цієї наукової праці полягає у розкритті особливостей призначення та проведення товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, повязаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги.

Викладення основного матеріалу. Адекватні професійні та судові стандарти в Україні неможливі без розвитку теоретичних засад судової експертизи, розроблення нових методів фахового дослідження з метою впровадження результатів наукових досліджень у фахову практику та вдосконалення існуючих методів. Формування судово-експертних лабораторій відбувалося поступово, у міру ухвалення та застосування на практиці відповідного законодавства. У результаті було сформовано відповідну нормативно-правову базу, що регулює організацію та проведення судових експертиз. Ця нормативна база представлена Законом України «Про судову експертизу» і низкою підзаконних актів [4, с. 155].

Судова товарознавча експертиза — це метод збирання доказів, тобто фактичних даних, що мають значення для правильного встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину, тобто неочевидних фактів, які можуть бути встановлені експертом-товарознавцем (спеціалістом) шляхом спеціального дослідження відповідного об'єкта. На стадії досудового розслідування товарознавча судова експертиза сприяє об'єктивності, повноті та всебічності пізнання подій та обставин злочину.

Закон України «Про судову експертизу» визначає правові, організаційні та фінансові засади судово-експертної діяльності, орієнтуючись на максимальне використання науково-технічних та інших норм для забезпечення незалежного, компетентного та об'єктивного експертного правосуддя в Україні. Дослідження експертом конкретного предмета проводиться з метою отримання прикладних, а не наукових знань. Експертиза — це процедура, під час якої слідчий збирає докази за допомогою експерта. Експерт, спираючись на судження слідчого, самостійно досліджує необхідні предмети, зібрані під час процедури. По суті відбувається встановлення нових фактичних даних [5, с. 430].

Дослідження товарів не є застосуванням експертизи в будь-якій формі. Тому участь товарознавців-оцінювачів для надання допомоги слідчим і судам у проведенні процесуальних дій не можна назвати товарознавчим дослідженням, а результати такої спеціальної діяльності не мають доказового значення [7, с. 823].

Дослідження передбачає отримання нових фактів, які раніше були невідомі слідчому або суду і не можуть бути встановлені іншими способами (наприклад, показаннями очевидців). Іншими словами, товарознавча експертиза спрямована на виявлення фактичних даних, які можуть підтвердити (або спростувати) юридично значущі факти. Суть товарознавчої експертизи полягає в проведенні спеціальних досліджень інтелектуалами (експертами-товарознавцями). З точки зору експертизи в галузі товарознавства, проміжні результати, отримані на етапі аналізу та порівняння, — це нові факти, отримані товарознавцем під час дослідження, які потім можуть бути проаналізовані для формулювання остаточних висновків. Метою спеціального товарознавчого дослідження є не тільки констатація нових фактів об'єктивної дійсності, встановлених експертом, а й їхня професійна оцінка [1, с. 145].

Судова експертиза — це правова форма (правова форма спеціалізованого дослідження), за якої спеціалізовані товарознавчі знання використовуються для досягнення певних правових цілей. Основними ознаками судової експертизи є: а) надання інформації про об'єкт дослідження; б) отримання нових знань про об'єкт розслідування; в) спеціальні процесуальні форми (призначення, проведення та отримання результатів); г) процесуально-правова основа; д) підстави виникнення процесуальних правовідносин з приводу проведення судової експертизи; е) система судових експертиз має самостійне значення в системі кримінально-процесуального права [2, с. 358].

Поняття судової експертизи містить у собі два необхідні елементи: а) спеціальний (застосування спеціальних знань) і б) юридичний (дотримання процесуальних форм). Метою судової експертизи є отримання судових доказів (нових фактів, що мають значення для правильного вирішення кримінальної ситуації). Як правило, експертиза проводиться експертами (фахівцями) або групами експертів, спеціально уповноваженими державними органами (професійними організаціями), адміністративними органами (у межах їхніх повноважень), підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності, а також об'єднаннями громадян щодо конкретних питань, явищ, процесів або предметів і складається з перевірки, аналітичного дослідження, кількісної або якісної оцінки [6, с. 291].

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги, слідчі з метою встановлення кількісних показників завданої шкоди ініціюють призначення низки експертиз, таких як: товарознавча, технічна експертиза документів, почерку та підписів, комп'ютерно-технічна, матеріалів, речовин та виробів,

інженерно-транспортна, транспортно-товарознавча тощо. Слідчими діями можуть бути: а) застосування товарознавчої експертизи у формі дослідження конкретного об'єкта і предмета; б) проведення слідчих дій товарознавцями-експертами за дорученням слідчих, судів і за клопотанням учасників кримінального судочинства; в) дотримання процесуальних форм під час проведення експертизи; г) отримання нової інформації (фактичних даних) та оформлення результатів у вигляді висновку товарознавця-експерта, що є одним із видів самостійних судових доказів. Перелічені особливості є важливими для розуміння природи товарознавчої судової експертизи та допустимості її результатів як судових доказів.

В основі будь-якої експертизи, в тому числі й судової, лежить саме дослідження: як зазначає у своєму дослідженні О. Шевченко, об'єктами дослідження в товарознавчій експертизі є різноманітні вироби товарного походження, зразки (взірці), матеріали кримінальних і цивільних справ, інша інформація [7, с. 345].

Об'єктами судової товарознавчої експертизи є реально існуючі або такі, що існували в минулому, товари (продукція), проби (зразки) і документи, які містять інформацію про товар (матеріали кримінального і цивільного судочинства), а також характеристики досліджуваного товару та різноманітні обставини, пов'язані з маніпуляціями з товаром (пакування, маркування, зберігання, транспортування тощо), але до об'єкта такої експертизи не можуть входити предмети, щодо яких відсутні ознаки, що визначають атрибуцію товару або його належність до певної товарної групи [3, с. 71].

Отже, можна зробити висновок, що об'єкт судової товарознавчої експертизи є унікальним для кожного виду (типу) судової експертизи, а його оригінальність є важливою ознакою для відмінності судової експертизи. Поряд із безпосереднім оглядом об'єкта (товару), маркуванням, зразками товарів, що перевіряються, криміналісти також мають справу з документами, що відображають стан товару і різні процеси, які відбуваються з ним під час товарної угоди. Такі документи дають додаткову інформацію про досліджуваний товар і також називаються об'єктами товарознавчої судової експертизи.

Об'єктами судової товарознавчої експертизи є: а) продукція товарного походження (промислові товари та продовольчі групи); б) сировина, напівфабрикати і допоміжні матеріали; в) тара та пакування торговельного призначення у вигляді нових зразків та зразків, що були у використанні; г) документи, що характеризують походження, вид, артикул, сорт, цілісність та інші показники товару; д) інші речові докази і матеріали для кримінального судочинства [8, с. 1055].

Судово-експертна діяльність провадиться національними професійними органами, їх місцевими відділеннями, муніципальними професійними органами, позаштатними судовими експертами та іншими фахівцями у відповідних галузях знань (спеціалістами) на умовах,

встановлених законодавством України [1, с. 148]. Судова експертиза проводиться на підставі постанови слідчого, який здійснює досудове розслідування або ухвали відповідного суду, а якщо експертизу проводять за клопотанням іншої особи, то на підставі договору. Експерти-товарознавці володіють спеціальними товарознавчими знаннями і використовують різноманітні наукові методи та засоби для встановлення об'єктивних фактів або винесення судження про факти, які є частиною, а в деяких випадках можуть відповідати предмету розслідування. Потім цей факт пов'язується з іншими фактами, які є поодинокими явищами чи подіями, але встановлюються внаслідок дій слідчого або судді (суду) в конкретному провадженні.

Одним із найбільш розповсюджених кримінальних правопорушень є ввезення на територію України боєприпасів за завищеною ціною та невідповідною якістю, невідповідністю параметрів та тактико-технічних характеристик, в межах розслідування яких призначається товарознавча експертиза гранатометів. Товарознавча експертиза гранатометів — це комплекс спеціальних дослідницьких робіт, спрямованих на вивчення гранатометів, їхніх частин, механізмів (вузлів) та їхньої взаємодії з метою одержання достовірної інформації про представлені на огляд об'єкти. Огляд гранатомета проводиться в результаті дослідження конструкції об'єкта, взаємодії його частин і механізмів (вузлів), визначення ремонтопридатності та (або) працездатності, методів виготовлення, виявлення дефектів (неправильної взаємодії частин, механізмів (вузлів)), наявних ушкоджень і можливих причин їх виникнення, встановлення фактичних даних, які стосуються справи.

Перевірці підлягають гранатомети багаторазового використання та конструктивно схожі з ними вироби. Під час проведення огляду гранатомета мають бути поставлені запитання, на які зазвичай необхідно відповісти з використанням спеціальних знань у відповідних галузях науки і техніки, щоб визначити, чи є цей об'єкт вогнепальною зброєю, дослідити стан об'єкта, ушкодження об'єкта, розв'язати питання щодо правильності або неправильності дій особи, провести трасологічну експертизу. У таких випадках, як правило, проводиться комплексна експертиза, при призначенні якої і при формулюванні питань, що підлягають дослідженню, слід консультуватися з експертами, що володіють спеціальними знаннями та навичками в області застосування гранатометів.

Експертиза артилерійської та ракетної зброї — це комплекс спеціальних дослідницьких робіт, спрямованих на вивчення ствольної вогнепальної зброї (калібру 20 мм і вище), ракетної та реактивної зброї, їх деталей, механізмів (вузлів) і взаємодії з метою отримання достовірної інформації про досліджувані об'єкти [1, с. 144]. У сучасному світі товарознавча експертиза саме такого виду зброї є актуальною для розслідування воєнних злочинів росії. Після ракетних атак на територію України спеціалісти проводять експертизи, які допомагають визначити вартість, найменування товарів, їх належність до класифікаційних категорій, спосіб їх виробництва.

Експертиза боєприпасів дає змогу визначити, чи придатні боєприпаси до використання, чи придатні вони для стрільби, тип і модель поданих боєприпасів та інші питання, які мають відношення до розслідування [7, с. 823]. Під час огляду вибухових речовин встановлюється приналежність предмета до вибухових речовин або речовин, які можуть бути використані як комплекти вибухових речовин, сліди останніх, загальна родова (групова) приналежність вибухових речовин (пороху).

Технічна експертиза документів для встановлення ознак підробки в митних та інших документах, виявлення способів їх зміни, встановлення змісту вилучених фрагментів (наприклад, відновлення первинного тексту підробленого технічного паспорта на транспортний засіб). Перевірка почерку для виявлення виконавців контрактів, інвойсів, митних накладних і митниць [9, с. 369].

У разі виявлення під час огляду місця події, обшуку або тимчасового доступу до речей і документів, а також у разі встановлення факту контакту підозрюваного контрабандиста з предметами, документами або пакувальними матеріалами, викинутими ним під час затримання, перевіряється все в цілому, по частинах. Частина певного предмета або речовини, знайдена або схожа на знайдений предмет, речовину. До того жпри розслідуванні цього виду злочинів часто проводяться такі перевірки: товарознавчі, фінансові, економічні, екологічні та матеріалознавчі, ґрунтознавчі, нафтопродуктів, паливно-мастильних матеріалів, запірних і запобіжних пристроїв, комп'ютерної техніки та програмних продуктів.

Загальною тенденцією в економічних злочинах є використання підроблених документів. Наприклад, було викрито і затримано злочинну групу, що спеціалізувалася на підробці документів, які використовувалися для контрабанди автомобілів і товарів іноземного виробництва. У результаті обшуку у підозрюваних було виявлено та вилучено предмети, які використовували для підробки документів на ввезені автомобілі: бланки закордонних технічних паспортів, товарні накладні, митні декларації, сканер, кольоровий принтер і комп'ютер, який містив файли для проставлення штампів і печаток на митних та інших документах. Під час допиту громадянин Ф. заявив, що протягом минулого року він використовував комп'ютер, сканер і кольоровий принтер, які він мав, для проставлення митних штампів на документах, привезених громадянином Р. Вони також копіюють митні штампи, які проставляються в паспортах громадян під час перетину кордону [6, с. 290].

Висновки. Вивчивши різні підходи до визначення об'єкта судової товарознавчої експертизи, можна дійти висновку, що об'єкт судової товарознавчої експертизи характеризується товаром, послугою, роботою, характеристиками товару, фактичним станом товару, ціною товару та іншою інформацією для споживача.

Доведено, що призначення судово-товарознавчих експертиз детально регламентовано чинним законодавством. Судова експертиза

розглядається як процесуальна дія, суть якої полягає в науково обґрунтованому дослідженні товарів, робіт і послуг судовими експертами за дорученням учасників кримінального судочинства та суду з метою встановлення товарних характеристик. Важливість призначення та проведення даного виду експертиз є одним із головних критеріїв притягення осіб до кримінальної відповідальності за злочини, повязані із незаконним використанням гуманітарної допомоги. Оскільки гуманітарна допомога в цей особливий час є необхідною для українців.

Перелік посилань

1. Комаха В. О., Стрілець Г. О. Напрямки діяльності судово-експертних установ в системі Міністерства юстиції України. *Збірник наукових праць Ізмаїльського інституту водного транспорту*. 2017. Вип. № 2. С. 143—148.
2. Криміналістика : підручник / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2014. 380 с.
3. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові види громадської експертизи в Україні. *Експерт*. 2018. № 2. С. 67—76.
4. Основи автотехнічної експертизи дорожньо-транспортних пригод : навч. посіб. / Р. Я. Качмар, Р. В. Зінько, В. Т. Придиба, І. С. Лозовий. Львів : КІНПАТРІ ЛТД, 2014. 156 с.
5. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ, 2015. 432 с.
6. Теорія доказів : підручник / К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров; за заг. ред. В. М. Тертишника. Київ: Алерта, 2015. 294 с.
7. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 13-те, доповн. і перероб. Київ : Правова єдність, 2017. 824 с.

References

1. Komaha, V. O., Strelets, G. O. (2017). Areas of activity of forensic expert institutions in the system of the Ministry of Justice of Ukraine. *Collection of scientific works Izmail Institute of Water Transport*. Iss. 2. Pp. 143—148 [in Ukrainian].
2. Criminalistics (2014) : textbook. / K. O. Chaplinskyi, O. V. Luskatov, I. V. Pyrig, V. M. Pletenets, Yu. A. Chaplinska. Dnipropetrovsk : Dniprop. state University of Internal Affairs cases, Lira LTD. 380 p. [in Ukrainian].
3. Nesterovych, V. F. (2018). Constitutional and legal types of public expertise in Ukraine. *Expert*. № 2. Pp. 67—76 [in Ukrainian].
4. Fundamentals of autotechnical expertise of road transport accidents (2014). R. Ya. Kachmar, R. V. Zinko, V. T. Prydyba, I. S. Lozovyi. Lviv : KINPATRI LTD, 2014. 156 p. [in Ukrainian].
5. Pyrih, I. V. (2015). Theoretical and Applied Problems of Expert Support of Pre-Trial Investigation. Dnipropetrovsk. 432 p. [in Ukrainian].
6. Theory of evidence (2015) : textbook / K. V. Antonov, O. V. Sachko, V. M. Tertyshnyk, V. G. Uvarov / overall. ed. V. M. Tertyshnik. Kyiv : Alerta. 294 p. [in Ukrainian].
7. Tertyshnyk, V. M. (2017). Scientific and practical commentary of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Ed. 13th, Supplement. and alterations. Kyiv : Legal Unity. 824 p. [in Ukrainian].

8. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України. Київ : А.С.К., 2020. 1056 с.
Tertyshnyk, V. M. (2020). Scientific and practical commentary to the Criminal Procedure Code of Ukraine. Kyiv : A.S.K. 1056 p. [in Ukrainian].
9. Шевченко О. В. Поняття судово-товарознавчої експертизи. *Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень :* збірн. матер. кругл. столу (Київ, 21.11.2013). Київ : ННІПФЕКП НАВС, 2013. С. 365—370.
Shevchenko, O. V. (2013). Notion of forensic commodity expertise. *Topical Issues of Technical and Forensic Support of Criminal Proceedings*. Mater. Round. (Kyiv, November 21, 2013). Kyiv : NIPFEKP NAIA. C. 365—370. [in Ukrainian].

Features of appointment and conduct of commodity examination during the investigation of crimes related to the illegal use of humanitarian aid

V. Kopytko, V. Atamanchuk

The article examines issues related to the conduct and use of forensic commodity examination in criminal proceedings. The authors describe the preparation and appointment and use of the results of forensic commodity examination in criminal proceedings. The concepts of special knowledge, subject, objects, procedural order of commodity examination in criminal proceedings are revealed. The concept and direction of use of forensic commodity expert examination in judicial proceedings are characterized. Having studied various approaches to the definition of the object of forensic commodity examination, it is possible to conclude that the object of forensic commodity examination is characterized by a product, service, work, product characteristics, the actual condition of the product, the price of the product and other information for the consumer. It has been proven that the appointment of forensic commodity expert examinations is regulated in detail by the current legislation. Forensic examination is considered as a procedural action, the essence of which is a scientifically based examination of goods, works and services by forensic experts on behalf of the participants of criminal proceedings and the court for the purpose of establishing the goods. The importance of appointing and conducting this type of examination is one of the main criteria for bringing people to criminal responsibility for crimes related to the illegal use of humanitarian aid. Since humanitarian aid is necessary for Ukrainians at this special time.

Keywords: commodity science; expert; expertise; forensic commodity expertise; special knowledge; forms of using special knowledge; expert opinion.

⇒ Копитько, В. Ю., Атаманчук, В. М. (2024). Особливості призначення та проведення товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 329—336. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.31.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.32
УДК 343.98

Андрій Борисович Кульчицький

Заступник завідувача лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0008-6389-348X, e-mail: andrii.kulchytskyi@kndise.gov.ua

Олександр Олександрович Висікан

Головний судовий експерт відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0008-0339-7628, e-mail: oleksandr.vysykan@kndise.gov.ua

Олексій Володимирович Степанюк

Головний судовий експерт відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0004-1528-8390, e-mail: steppanuk1961@ukr.net

Володимир Павлович Бабенко

Кандидат воєнних наук, доцент, головний судовий експерт відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9835-5595, e-mail: babenko1012@ukr.net

Павло Федорович Колендзян

Науковий співробітник Науково-дослідного інституту розвідки Міністерства оборони України
ORCID: 0009-0007-5797-7145, e-mail: kolendzianpavel@gmail.com

Безпілотні літальні апарати: поняття і класифікація під час проведення судових експертиз

Стаття присвячена узагальненню підходів до використання термінів у класифікації безпілотних літальних апаратів під час проведення судових експертиз. Переглянуті існуючі положення термінології в галузі вибухотехнічних досліджень щодо безпілотних повітряних засобів

ураження. Базуючись на запропонованих термінології і класифікації визначено види, системи, тип і зразки зазначених літальних апаратів.

***Ключові слова**: безпілотна авіаційна система*; *безпілотний літальний апарат*; *дистанційно пілотований літальний апарат*; *БпЛА-камікадзе*.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що посягнувши на територіальну цілісність і недоторканність України, грубо порушуючи закони та звичаї війни, рф здійснює систематичні напади на територію України за допомогою безпілотних повітряних засобів ураження, як по військовим об'єктам, так й об'єктам критичної та цивільної інфраструктури.

При цьому країна-агресор використовує різні за видами, системами, типами, зразками та призначенням безпілотні апарати, що за своїми функціональними можливостями створені як для знищення і руйнування, так і для мирних цілей, однак шляхом їх цілеспрямованого (умисного) переобладнання та/або оснащення їх системами кріплення і скидання боєприпасів вони стали нести летальні та/або руйнівні пристрої.

Існуюча класифікація і термінологія, на думку авторів, не задовольняє вимогам судової вибухотехнічної експертизи, не відображає дійсний стан речей і вносить плутанину в поняттях, що у свою чергу, унеможливлює ефективне забезпечення кримінального провадження загалом і окремих процесуальних дій зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка країн, у тому числі Україна, використовує власну термінологію і класифікацію. Так, наприклад, у Повітряному кодексі України визначено [1]:

- безпілотне повітряне судно — будь-яке повітряне судно, що експлуатується або розроблене для автономної експлуатації чи яке пілотується дистанційно — без пілота на борту;
- безпілотна авіаційна система (далі — *БАС*) — безпілотне повітряне судно та обладнання для дистанційного керування ним.

У ДСТУ В 7371:2020 «Техніка авіаційна державної авіації. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни та визначення понять. Класифікація» наведено основні визначення й класифікація щодо безпілотних літальних апаратів (далі — *БпЛА*):

- БпЛА — літальний апарат (далі — *ЛА*) без льотчика на борту з дистанційною системою керування певного рівня автоматизації чи такий, що виконує автоматичний політ за заздалегідь заданою програмою;
- БАС — безпілотне повітряне судно, станція керування та контролю, лінія керування та контролю та інші пов'язані з ними наземні (корабельні, повітряні) елементи.

Класифікація БпЛА:

За призначенням:

1) ударні; 2) винищувальні; 3) розвідувальні; 4) цілевказівні; 5) коригування вогню артилерії; 6) радіоелектронної боротьби; 7) транспортні; 8) ретранслятори радіосигналів; 9) повітряні мішені; 10) імітатори цілі; 11) багатоцільові (багатофункціональні).

За рівнем застосування та радіусом дії:

1) тактичні мікро-БпЛА з радіусом дії до 5 км включно; 2) тактичні міні-БпЛА з радіусом дії понад 5 км до 25 км включно; 3) тактичні малі з радіусом дії понад 25 км до 50 км включно; 4) тактичні й оперативно-тактичні з радіусом дії понад 50 км до 200 км включно); 5) оперативні та стратегічні з радіусом дії понад 200 км.

За способом базування:

1) наземного; 2) водного; 3) корабельного; 4) повітряного.

За кількістю застосувань:

1) разові; 2) обмеженої кількості застосувань (до 10 польотів); 3) багаторазові; 4) ситуаційного застосування (зі знищенням БпЛА під час виконання завдання на ураження цілі чи з поверненням у разі скасування завдання).

За принципом створення піднімальної сили:

а) важчі за повітря: 1) літаки; 2) планери; 3) екраноплани; 4) гвинтокрили (гелікоптери, автожири, конвертоплани: *двогвинтові гелікоптери* з різними схемами побудови гвинтів (співвісна, поперечна, подовжня, із перехресними гвинтами); *багатогвинтові гелікоптери-мультикоптери* (трикоптери, квадрокоптери, гексакоптери, октокоптери, декакоптери, 12-гвинтові тощо)); 5) з маховими рухами крил (орнітоптери, ортоптери);

б) легші за повітря (*аеростати*: автоматичні; прив'язні; керовані; некеровані; *дирижаблі*: традиційної схеми; повітроплавальні; м'які; напівжорсткі; жорсткі).

За кількістю двигунів:

1) однодвигунові; 2) дводвигунові; 3) багатодвигунові; 4) бездвигунові.

За типом двигунів у силовій уставі (установці):

а) з електричними авіаційними двигунами з живленням від: 1) акумуляторних батарей; 2) сонячних батарей; 3) паливних елементів; 4) генераторів, що обертаються під дією поршневих двигунів;

б) з реактивними авіаційними двигунами: 1) із повітряно-реактивними двигунами (із безкомпресорними (пульсаційними, прямоструминними); із газотурбінними (турбогвинтовими, турбоваловими, турбореактивними, турбореактивними форсованими, двоконтурними турбореактивними, двоконтурними турбореактивними форсованими)); 2) із ракетними двигунами (рідинними, твердопаливними); 3) із комбінованими двигунами;

в) із поршневими двигунами: 1) із карбюраторними; 2) із дизельними; 3) із двотактними; 4) із чотиритактними; 5) з одноциліндровими; 6) із двоциліндровими; 7) із багатоциліндровими;

г) із перспективними двигунами: 1) з ядерними; 2) із термоядерними; 3) із фотонними.

За максимальною злітною масою:

а) класу I: 1) мікро — до 2 кг; 2) міні — від 2 кг до 15 кг включно; 3) малі — понад 15 кг до 150 кг;

б) класу II — від 150 кг до 600 кг включно;

в) класу III — понад 600 кг.

За максимальною висотою польоту:

а) гранично маловисотні — до 200 м;

б) маловисотні — від 200 м до 1 000 м включно;

в) середньовисотні — понад 1 000 м до 4 000 м включно;

г) великовисотні — понад 4 000 м до 12 000 м включно;

д) стратосферні — понад 12 000 м.

За максимальною швидкістю польоту:

а) замалошвидкісні — до 100 км/год;

б) малошвидкісні — від 100 км/год до 300 км/год включно;

в) середньошвидкісні — понад 300 км/год до 600 км/год включно;

г) високошвидкісні — понад 600 км/год до швидкості звуку;

д) надзвукові — максимальна швидкість польоту перевищує швидкість звуку до 5 разів;

е) гіперзвукові — максимальна швидкість польоту перевищує швидкість звуку вп'ятеро та більше.

За максимальною тривалістю польоту:

а) надкороткої — до 1 год;

б) короткої — від 1 год до 3 год включно;

в) малої — понад 3 год до 6 год включно;

г) середньої — понад 6 год до 12 год включно;

д) великої — від 12 год до 24 год включно;

е) надвеликої — понад 24 год.

За типом зльоту:

а) горизонтального (звичайного розбігу, короткого розбігу);

б) вертикального (гвинтокрильно, на піднімальних двигунах, по-аеростатному);

в) із засобами запускання (з катапульти, з прискорювачем);

г) з рук оператора;

д) з повітряного носія (літака, гвинтокрила тощо);

е) універсального.

За типом посадки:

а) горизонтальної (звичайного пробігу, короткого пробігу); б) вертикальної (на парашуті, гвинтокрильно, на сідальних двигунах, аеростатно); в) в уловлювальну сітку чи трос; г) вільним зниженням; д) універсальної.

За типом системи керування польотом:

а) з автономною (інерційною навігаційною, кореляційно-екстремальною);

б) із системою телекерування: 1) командною з різними способами передавання команд (радіолінією, проводами, волоконнооптичною лінією, телевізійним, радіолокаційним, візуальним); 2) радіонавігаційною (радіотехнічною системою ближньої навігації, радіотехнічною системою дальньої навігації, супутниковою);

в) зі скомбінованою.

За маневреністю:

а) за максимальним вертикальним перевантаженням[1] літаків: 1) неманеврені — до 3,5 од.; 2) обмежено маневрені — від 3,5 од. до 5 од. включно; 3) маневрені — понад 5 од.;

б) за максимальним вертикальним перевантаженням гвинтокрилів: 1) неманеврені — до 1,6 од.; 2) маневрені — понад 1,6 од.

За типом цільового спорядження:

а) із пошуково-прицільним устаткуванням (телевізійним, інфрачервоним, лазерним, радіолокаційним); б) з устаткуванням радіоелектронної боротьби (активним, пасивним); в) із засобами розвідки (фотографічними, телевізійними, інфрачервоними, лазерними, радіотехнічними, радіолокаційними, радіаційними, магнітометричними, радіогідроакустичними, радіорозвідки); г) з устаткуванням для імітування повітряних цілей (активного збільшення ефективної поверхні розсіювання, пасивного збільшення ефективної поверхні розсіювання, інфрачервоного випромінювання, запобігання інфрачервоним завадам, радіопротидії); д) із засобами для цілевказування (радіотехнічними, оптико-електронними, радіолокаційними); е) з ретрансляторами радіосигналів.

За типом авіаційних засобів ураження та зброї:

а) з керованими засобами ураження (авіаційними керованими ракетами «повітря — повітря», авіаційними керованими ракетами «повітря — поверхня», коригованими бомбами, авіаційними торпедами, протитанковими ракетами); б) з некерованими засобами ураження (авіаційними бомбами, некерованими авіаційними ракетами, касетною авіаційною зброєю, вбудованою в БпЛА бойовою частиною); в) з авіаційною артилерійською зброєю (гарматами, кулеметами, гранатометами).

У цілому розглянуті терміни й класифікація щодо БпЛА, не дивлячись на окремі недоліки, розроблені з урахуванням пропозицій вітчизняних й іноземних фахівців, але вони не зовсім відповідають вимогам до термінології, яка на сьогодні застосовується у судовій експертизі. Оскільки єдина узагальнена класифікація БпЛА відсутня, а існуючі тотожні за змістом, подальший розгляд досліджень і публікацій вважаємо не доцільним.

Мета дослідження. Узагальнення теоретичних та практичних аспектів у розробці підходу до визначень і класифікації БпЛА під час проведення судової експертизи.

Викладення основного матеріалу. Типовим питанням судових експертиз по БпЛА є «до якого виду, системи, типу, зразку, моделі зброї/боєприпасу він відноситься?».

Для відповіді на це питання насамперед необхідно переглянути існуючі визначення БпЛА, БАС і безпілотний авіаційний комплекс (далі — *БпАК*).

1 *Перевантаження* — це відношення підіймальної сили до ваги літака (вимірюється у безрозмірних одиницях).

Крім вище зазначених визначень, у літературі широко використовується наступні терміни:

БпЛА — літальний апарат, який може злітати, здійснювати політ і сідати без фізичної присутності пілота на його борту [7].

Боєприпас, що баражує, баражуючий боєприпас (англ. *loitering munition* — бродячий боєприпас), іноді курсуючий боєприпас або дрон-камікадзе (англ. *kamikaze drone*) — це тип БпЛА з інтегрованою бойовою частиною, які здатні тривалий час в режимі очікування знаходитися в повітрі в районі цілі та оперативно атакувати її після отримання відповідної команди від оператора, або виконувати завдання, передбачені закладеним алгоритмом [7].

БАС **—** система, складові якої включають БпЛА, мережу забезпечення та усе обладнання і особовий склад, які необхідні для управління БпЛА [8].

БпАК — авіаційний комплекс, до складу якого входить один (кілька) авіаційний (-их) БпЛА [8].

На нашу думку вже в даний час у судовій експертизі необхідно вживати наступну термінологію, яка повністю охоплює весь модельний ряд БпЛА, які зараз застосовуються:

БАС **—** система, складовими частинами якої є БпЛА, мережа забезпечення та усе обладнання і особовий склад, які необхідні для керування БпЛА.

БпАК — сукупність одного або декількох БпЛА, засобів забезпечення їх запуску, керування і зв'язку, отримання і обробки цільової, службової та спеціальної інформації, технічного обслуговування і транспортування.

БпЛА — літальний апарат, що пілотується дистанційно (дистанційно керується із землі оператором БпЛА, з борта іншого ЛА, космосу тощо) або виконує політ автономно (за допомогою автономного програмного забезпечення, встановленого на борту БпЛА із використанням інерціальної, GNSS навігаційних систем, оптико-електронних систем тощо).

БпЛА-камікадзе (дрон-камікадзе) — БпЛА (дрон) одноразового застосування, який призначений для ураження наземних стаціонарних та/або рухомих цілей (об'єктів).

БпЛА-камікадзе (дрон-камікадзе) поділяються на чотири групи:

- 1-ша — призначений для ураження наземних стаціонарних цілей (об'єктів), координати яких заздалегідь відомі і задаються перед пуском БпЛА. Ураження цілей (об'єктів) здійснюється вбудованою в корпус БпЛА бойовою частиною (снарядом), політ БпЛА до цілі (об'єкту) здійснюється по запрограмованому маршруту, за допомогою інерціальної і супутникової навігаційної системи;
- 2-га — баражуючий БпЛА (баражуючий дрон), який здійснює пошук цілей в режимі баражування в автономному режимі за допомогою встановлених на них головок самонаведення

(далі — *ГСН*). Такі БпЛА (дрони) зазвичай налаштовуються на певний тип цілей, на який орієнтується їх ГСН.

- 3-тя — здійснює розвідку, пошук цілей за допомогою камери, яка передає відео за допомогою бездротового зв'язку на пульт оператора — і у разі потреби їхнє подальше знищення під безпосереднім контролем оператора;
- 4-та — *FPV*-дрон (*First-Person View* — вид від першої особи) — це БпЛА, оснащений камерою, яка передає відео за допомогою бездротового зв'язку на окуляри віртуальної реальності чи відеоокуляри пілота.

За результатами аналізу теоретичних і наукових розробок у галузі класифікації БпЛА пропонуємо наступну класифікацію для застосування у судовій експертизі:

1. *За видом.*

Вид (категорія) зброї — зброя, яка характеризується загальністю функціональних завдань щодо ураження цілей [7].

За цим питанням розбіжностей не виникає. Діючий номенклатурний класифікатор майна та послуг військового призначення відносить всі БпЛА до авіаційного озброєння та техніки, підвид — БпЛА.

2. *За системою.*

Система (озброєння; військової техніки) — сукупність функціонально пов'язаних зразків та/чи комплексів (озброєння; військової техніки) для самостійного виконання конкретного завдання. Системи виконують стратегічні та оперативно-тактичні завдання [3].

Для відповіді на це питання найбільш раціонально використовувати класифікацію БпЛА, яка застосовується у Збройних Силах України й країнах НАТО [9]. Відповідно до неї БпЛА діляться на три класи (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл БпЛА на класи

<table>
<tr><th rowspan="2">Клас</th><th colspan="3">Характеристика БпЛА</th><th rowspan="2">Категорія БпЛА держав-членів НАТО</th></tr>
<tr><th>Злітна маса (кг)</th><th colspan="2">Рівень застосування</th><th>Радіус дії (км)</th></tr>
<tr><td rowspan="3">I</td><td>До 2</td><td rowspan="3">Тактичні</td><td>мікро</td><td>До 5</td><td>Micro</td></tr>
<tr><td>Від 2 до 15</td><td>міні (поле бою)</td><td>Більше 25</td><td>Mini</td></tr>
<tr><td>Від 15 до 150</td><td>малі</td><td>Більше 25</td><td>Small</td></tr>
<tr><td>II</td><td>Від 150 до 600</td><td colspan="2">Тактичні (оперативно-тактичні)</td><td>Більше 50</td><td>Tactical</td></tr>
<tr><td rowspan="2">III</td><td rowspan="2">Понад 600</td><td colspan="2">Оперативні</td><td rowspan="2">Понад 200 (поза зоною прямої радіовидимості)</td><td>MALE</td></tr>
<tr><td colspan="2">Стратегічні</td><td>HALE</td></tr>
</table>

3. *За типом.*

Тип озброєння (військової техніки) — сукупність комплексів (зразків) озброєння (військової техніки), об'єднаних цільовим призначенням у рамках виконання окремого завдання військ [8].

Згідно існуючому ДСТУ В 7371:2020 «Техніка авіаційна державної авіації. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни та визначення понять. Класифікація» розрізняють наступні БпЛА: 1) ударні; 2) винищувальні; 3) розвідувальні; 4) цілевказувальні; 5) коригування вогню артилерії; 6) радіоелектронної боротьби; 7) транспортні; 8) ретранслятори радіосигналів; 9) повітряні мішені; 10) імітатори цілі; 11) багатоцільові; багатофункціональні [2].

4. *За зразком.*

Зразок озброєння та військової техніки — виріб озброєння та військової техніки, який представляє собою сукупність складових частин і комплектувальних виробів, з'єднаних загальним конструктивним (схемним) рішенням, та призначений для виконання завдань самостійно або у складі системи (комплексу) озброєння та військової техніки [3]. Це, зокрема, такі БпЛА як: *Shahed-131* («Шахед-131») (маркування РФ «Герань-1»); *Shahed-136* («Шахед-136») (маркування РФ «Герань-2»); «Орлан-10»; *Mohajer-6* (Мохаджер-6») та ін.

5. *За моделлю.*

Модель зброї **—** це зразок зброї, який виготовляє певний виробник, конструкція якого характеризується способом функціонування, сукупністю основних частин (механізмів), їх компонуванням, використаними матеріалами, наявністю познаки [8].

Приклад класифікації БпЛА — *Shahed-136* («Шахед-136») (маркування РФ «Герань-2»):

- за видом — авіаційне озброєння та техніка, підвид — БпЛА;
- за системою — оперативно-стратегічний БпЛА;
- за типом — ударний (БпЛА-камікадзе призначений для ураження наземних стаціонарних цілей/об'єктів, координати яких заздалегідь відомі і задаються перед пуском БпЛА);
- за зразком — БпЛА *Shahed-136* («Шахед-136»);
- за моделлю — «Герань-2».

Висновки. Отже, у статті на основі узагальнення експертної практики проведено аналіз термінології та класифікації БпЛА. Запропоновано терміни для використання під час проведення судової експертизи зброї та вибухотехнічної експертизи (у частині БпЛА). Також визначено основні класифікаційні ознаки БпЛА: вид, система, тип, зразок та модель.

З наведеного вище аналізу існуючої класифікації БпЛА можна зробити висновок, що доопрацьована класифікація охоплює усі БпЛА, що використовуються на сьогодні.

Використання запропонованої термінології сприятиме повному і об'єктивному експертному дослідженню і, як наслідок, складанню більш обґрунтованих експертних висновків, які є одним з джерел доказів під час розслідування військових злочинів рф.

Перелік посилань

1. Повітряний кодекс України від 19.05.2011. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text (дата звернення: 01.01.2024).
2. ДСТУ В 7371:2020. Техніка авіаційна державної авіації. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни та визначення понять. Класифікація. [Чинний від 2020-05-20]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2021. 12 с.
3. ДСТУ В 8821-1:2018. Стандартизація у сфері озброєння та військової техніки. Частина 1. Основні терміни та визначення понять. [Чинний від 2019-09-01]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2019. 43 с.
4. Червяков О. І., Євтушенко І. В., Букрєєв О. І., Білоус В. В. Безпілотні повітряні засоби ураження сил вторгнення російської федерації : практ. порадник. Харків : ІПЮК для СБУ, 2023. 212 с.
5. Тимочко О. І., Голубничий Д. Ю., Третяк В. Ф., Рубан І. В. Класифікація безпілотних літальних апаратів. *Системи озброєння і військова техніка*. 2007. № 1 (9). С. 61—66.
6. Книш Б. П., Кулик Я. А., Барабан М. В. Класифікація безпілотних літальних апаратів та їх використання для доставки товарів. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2018. № 3 (261). С. 246—252.
7. Вікіпедія. URL: https: //uk.wikipedia.org/wiki (дата звернення: 05.03.2024).
8. Словник термінів у військово-технічній сфері стосовно озброєння та військової техніки / ЦНДІ О та ВТ ЗС України МО України / за загал. ред. проф. І. Б. Чепкова. Київ, 2019. 693 с.

References

1. Air Code of Ukraine dated 19.05.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text (access date: 01.01.2024). [in Ukrainian].
2. DSTU B 7371:2020. Aviation equipment of state aviation. Unmanned aerial vehicles. Basic terms and definitions. Classification. [Effective from 2020-05-20]. Kyiv: SE “UkrNDNC”, 2021. 12 p. [in Ukrainian].
3. DSTU B 8821-1:2018. Standardization in the field of weapons and military equipment. Part 1. Basic terms and definitions. [Effective from 2019-09-01]. Kyiv: SE “UkrNDNC”, 2019. 43 p. [in Ukrainian].
4. Chervyakov, O. I., Yevtushenko, I. V., Bukreev, O. I. Bilous, V. V. (2023). Unmanned aerial means of defeating the invading forces of the Russian Federation: a practical guide. Kharkiv : IPYUK for the SBU. 212 p. [in Ukrainian].
5. Tymochko, O. I., Golubnychiy, D. Yu., Tretyak, V. F., Ruban, I. V. (2007). Classification of unmanned aerial vehicles. *Weapon systems and military equipment*. No. 1 (9). Pp. 61—66 [in Ukrainian].
6. Knish, B. P., Kulyk, Y. A., Baraban, M. V. (2018). Classification of unmanned aerial vehicles and their use for the delivery of goods. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*. No. 3 (261). Pp. 246—252 [in Ukrainian].
7. Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki (access date: 03.05.2024) [in Ukrainian].
8. Glossary of terms in the military-technical sphere related to weapons and military equipment (2019) / TsNDI O and TT of the Armed Forces of Ukraine of the Ministry of Defense of Ukraine / in general. ed. Prof. I. B. Chepkova. Kyiv. 693 p. [in Ukrainian].

9. ОП 3-0(46) Доктрина "Застосування безпілотних систем у силах оборони України". Київ : ЦУ БПС ГШ ЗС України, ЦНДІ, 2023. 61 с.

OP 3-0(46) Doctrine "Application of unmanned systems in the defense forces of Ukraine" (2023). Kyiv : Center of the BPS of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, TsNDI. 61 p. [in Ukrainian].

Unmanned aerial vehicles: concept and classification during forensic examinations

A. Kulchytskyi, O. Vysikan, O. Stepaniuk, P. Kolendzian, V. Babenko

The Article is sanctified to generalization of going near the use of terms and classification of pilotless aircrafts during realization of judicial examinations. Industry of researches of weapon-pilotless air decimators has the revised existent positions of terminology. Being based on the offered determinations and classification kinds, systems, type and standards of the marked aircrafts, are certain. It is possible to draw conclusion from the above-entioned analysis of constructions of pilotless aircrafts that the worked out classification lights up all pilotless aviation systems and pilotless aviation complexes that is used for today. The uses of the offered terminology will assist complete and objective expert research and, as a result to the stowage of more reasonable expert conclusions that are one of sources of proofs during investigation of soldiery crimes. Key terms: An unmanned aviation system is a system, the components of which include an UAV, a support network and all the equipment and personnel that are necessary for the control of the UAV. An unmanned aviation complex is a set of one or more unmanned aerial vehicles, means of ensuring their launch, control and communication, obtaining and processing target, service and special information, maintenance and transportation. Unmanned aerial vehicle — an aerial vehicle that is piloted remotely (remotely controlled from the ground by the operator of an unmanned aerial vehicle, from aboard another aircraft, space, etc.) or flies autonomously (with the help of autonomous software installed on board an unmanned aerial vehicle using inertial, GNSS navigation systems, optical-electronic systems, etc.). Kamikaze unmanned aerial vehicle (kamikaze drone) is an unmanned aerial vehicle (drone) of one-time use, which is designed to destroy ground stationary and/or moving targets (objects).

Keywords: unmanned aircraft complex; unmanned aerial vehicle; kamikaze unmanned aerial vehicle; unmanned aerial system; type; remotely piloted aerial vehicle; classification; type.

⇒ Кульчицький, А. Б., Висікан, О. О., Степанюк, О. В., Бабенко, В. П., Колендзян, П. Ф. (2024). Безпілотні літальні апарати: поняття і класифікація під час проведення судових експертиз. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 337—346. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.32.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.33
УДК 343.98

Юрій Олександрович Мазниченко

Кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу нормативно-методичного забезпечення лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0002-9388-9090, e-mail: navskke@ukr.net

Віктор Петрович Колонюк

Кандидат юридичних наук, доцент Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-7714-5732, e-mail: viktor.koloniuk@kndise.gov.ua

Методи порівняння відбитків в автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних системах

Стаття присвячена узагальненню наукових підходів щодо використання методів моделювання графічного образу відбитка пальця руки у процесі автоматизованої ідентифікації особи. На основі аналізу пошукових алгоритмів, що використовуються у вітчизняних автоматизованих ідентифікаційних дактилоскопічних системах, окреслено вимоги до їх оптимізації з метою розширення можливостей достовірного порівняння відбитків.

Ключові слова: *ідентифікація особи*; *папілярний узор*; *методи порівняння відбитків*; *загальна ознака*; *окрема ознака*; *автоматизована ідентифікаційна дактилоскопічна система*; *графічний образ*; *пошуковий алгоритм*; *достовірність порівняння відбитків*; *багатоваріантний пошук.*

Постановка проблеми. Ідентифікація людини з метою встановлення особи є постійним і найбільш складним криміналістичним завданням, що постає у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Наявність на сьогодні у розпорядженні криміналістів такого потужного інноваційного інструмента як автоматизовані ідентифікаційні системи (далі — *AIC*) відкриває нові можливості досліджень у згаданій предметній сфері шляхом використання інформаційних моделей об'єктів дактилоскопічного походження. У свою чергу, ступінь достовірності відображення згаданих

об'єктів дослідження обраною інформаційною моделлю визначається відповідним методом математичного опису (моделювання) графічного образу у пошуковому алгоритмі АІС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі теоретичні та методологічні аспекти щодо удосконалення процесу автоматизованої ідентифікації особи за відбитками пальців рук з використанням АІС розглянуті на дисертаційному рівні лише у роботах таких вітчизняних вчених-криміналістів як Ю. Пілюков та Ю. Мазниченко [2, 3], а також у публікаціях, фахівців у сфері розроблення, впровадження та використання автоматизованих систем для формування банків дактилоскопічної інформації з метою забезпечення розслідування кримінальних проваджень — В. Аністратенко, Д. Пуртов, А. Боков, А. Трусов, М. Чурилов [4, 5, 6]. Тому дана проблематика є на сьогодні недостатньо проробленою та потребує подальших досліджень.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз та оцінка ефективності використання пошукових алгоритмів в АІС на основі різних методів моделювання графічних образів відбитка пальця руки, а також напрацювання практичних рекомендацій щодо вирішення окремих проблемних питань пов'язаних з автоматизацією процесу ідентифікації особи.

Викладення основного матеріалу. Серед науковців, криміналістів та практичних експертів-дактилоскопістів до цього часу не має єдиної думки щодо оптимізації алгоритмів ідентифікації відбитків у частині виключення багатоваріантності результатів пошуку АДІС з огляду на значний ріст дактилоскопічних масивів як в облікових базах слідів з місць нерозкритих злочинів (зазвичай, від 10^4 до 10^5 об'єктів обліку), так і в базі дактилокарт осіб, що скоїли (чи підозрюються у скоєнні) кримінальне правопорушення (відповідно, 10^5—10^6).

Особливо це проявляється у режимі пошуку «слід — у базі дактилокарт» для таких найбільш поширених в Україні автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем (далі — *АДІС*) як «Дакто 2000» та «Сонда» [7].

Вирішальну роль, на нашу думку, в оптимізації згаданого вище процесу відіграють базові методи розпізнання відбитка пальця руки та його математичне моделювання як графічного образу. У першу чергу, це стосується рівня формалізації досліджуваного образу відбитка.

Загальна характеристика відбитків пальців як об'єктів ідентифікації. У кожному відбитку пальця руки людини, як у графічному образі, можна визначити два типи ознак — *загальні* й *локальні (окремі)*.

Загальні ознаки — це ті, які можна побачити навіть неозброєним оком, зокрема:

- *папілярний узор* — виділений інформаційно значущий фрагмент відбитка, у якому відображені всі загальні та окремі ознаки;
- *центр узору* — точка, локалізована у середині відбитка або у його певній виділеній області;

- *«дельта»* — початкова точка, місце, у якому відбувається розгалуження або злиття потоків папілярних ліній;
- *потоки папілярних ліній* — найбільші лінії, що починаються як паралельні, а потім розходяться і огинають всю центральну область папілярного узору.

Для оцінки інформативності відбитка використовують такий показник як *щільність папілярних ліній* — це кількість ліній у певній частині узору або між центром і дельтою.

Існують такі типи папілярних узорів:

- *петля* (права, ліва, подвійна, центральна та ін.);
- *дуга* (проста і гостра);
- *завиток* центральна і змішана («спіраль» або клубки).

Інший тип ознак — *окремі ознаки*. Їх ще називають особливими точками узору — це унікальні для кожного відбитку пальця ознаки, які визначають характерні зміни структури папілярних ліній (розгалуження, закінчення, розрив тощо), орієнтацію папілярних ліній і координати у цих пунктах. Кожен образ відбитку може містити до 70 і більше окремих ознак.

Практика показує, що відбитки пальців у різних людей можуть мати окремі однакові загальні ознаки, проте абсолютно неможливо мати наявність однакових мікроузорів. Тому загальні ознаки використовують з метою поділу бази даних на класи та на етапі автентифікації. На другому етапі розпізнавання користуються вже окремими ознаками.

Стандарти у сфері дактилоскопії. На сьогодні у міжнародній криміналістичній практиці здебільшого використовуються стандарти *ANSI* і ФБР США. У них визначені такі вимоги до образу відбитка:

- кожен образ представлено у форматі нестислого *.tiff* файлу;
- образ повинен мати роздільну здатність не менше 500 *dpi*;
- образ має бути напівтоновим із 256 градаціями яскравості;
- максимальний кут повороту для відбитка від вертикалі — не більше 15°;
- основні типи розрізнюваних окремих ознак — «закінчення» і «розгалуження». Зазвичай у базі даних зберігають електронні образи відбитка створені більше ніж одним способом. Це дозволяє поліпшити якість розпізнавання та ідентифікації особи.

Образи можуть відрізнятися зміщенням і поворотом складових елементів, але, при введенні їх в автоматизовану систему, масштаб не змінюється, так як всі відбитки отримують з одного пристрою.

Методи порівняння відбитків пальців поділяються на:

1. Метод на основі порівняння загальних ознак. Визначаються *інтегральні ознаки* (центр, дельта). Кількість таких ознак і їх взаємне

розташування дозволяє отримати класифікацію типу узору (завитковий, петльовий, дуговий), що дозволяє значно зменшити число пошукових ітерацій (за правило, число порівнянь для бази даних великих розмірів буває на кілька порядків нижче). Остаточне розпізнавання виконують на основі методу порівняння окремих ознак (див. нижче). Також цей метод можна використовувати для завдань, відмінних від впізнання, наприклад, для групофікації однорідних об'єктів.

2. Порівняння за окремими ознаками відбувається шляхом послідовного проведення наступних програмних процедур:

- покрашення якості вихідного зображення відбитка. Збільшується різкість меж папілярних ліній;
- обчислення поля для орієнтації папілярних ліній відбитка пальців. Зображення розбивають на квадратні блоки, зі сторонами більше 4 пікселів і по градієнтам яскравості обчислюють кут α орієнтації папілярних ліній фрагмента відбитка пальця;
- бінаризація зображення відбитка пальця (приведення до чорно-білого зображення з пороговою обробкою в 1 *bit*);
- витончення ліній в зображенні відбитка (потоншення робиться доти, поки лінії не будуть шириною 1 *px*);
- виділення окремих ознак (зображення розбивають на блоки 3x3 *px*). Після цього підраховують число чорних (ненульових) пікселів, що знаходяться біля центру). Піксель у центрі вважається ознакою, якщо він сам ненульовий, і сусідніх ненульових пікселів один (ознака «закінчення») чи три (ознака «розгалуження»). Координати виявлених ознак і їх кути орієнтації записуються у вектор:

$$W(p) = [(x_1, y_1, \alpha_1), (x_2, y_2, \alpha_2) \dots (x_p, y_p, \alpha_p)],$$

де p — кількість ознак.

При реєстрації облікових об'єктів такий вектор вважається порівняльним еталоном і записується у базу даних як окремий цілісний образ відбитка. У процесі розпізнавання власне вектор і визначає шуканий відбиток.

- зіставлення ознак. Два відбитка з одного пальця будуть відрізнятися поворотом, зміщенням, зміною масштабу і / або площею дотику у залежності від того, як облікова особа прикладає палець до сканера чи прокочує фалангу пальця на паперовій дактилокарті. Тож не можна сказати, чи належить відбиток певній людині чи ні на підставі простого їх порівняння (вектори еталона і поточного відбитка можуть відрізнятися по довжині, містити неспівпадаючі ознаки тощо). Через це процес зіставлення має бути зроблений для кожної виділеної окремої ознаки.

Стадії порівняння відбитків містять:

- реєстрацію даних;
- пошук пар відповідних ознак;
- оцінку відповідності відбитків.

При реєстрації визначають параметри *афінних перетворень* [1] (кут повороту, масштаб і зрушення), при яких деяка ознака з одного вектора є певною ознакою з іншого. При пошуку для кожної ознаки слід перебрати до 30 значень повороту (починаючи від -15 до +15°) та 0,5 тис. значень зміщення (в інтервалі -250 ... +250 *px* — хоча іноді вибирають і менші межі) і 10 значень масштабу (0,5...1,5 з кроком 0,1). Разом до 150 тис. кроків для кожної з 70 можливих ознак.

На практиці усі можливі варіанти не перебираються — після підбору значень для однієї ознаки їх же намагаються підставити і до інших ознак, інакше було б важко зіставити практично будь-які відбитки між собою. Оцінку відповідності відбитків виконують за формулою:

$$K = D^2 / pq \times 100\,\%,$$

де D — кількість ознак, які збігаються,

p — кількість ознак еталону,

q — кількість ознак впізнаваного відбитка.

У разі, якщо результат K перевищує 65 %, відбитки вважають ідентичними (поріг можна знизити виставляням іншого рівня достовірності порівняння). Якщо виконувалася автентифікація, то на цьому все і закінчується. Для впізнання необхідно повторити цей процес для усіх відбитків у базі даних (потім вибирається кандидат на ототожнення, у якого найбільший рівень відповідності).

Приклад роботи пошукового алгоритму сучасної АДІС «Дакто 2000» у режимі «Порівняння відбитків» показано на рис. 1.

У зображенні (див. рис. 1) відбитків сліду пальця руки (зліва) та порівняльного зразка з дактилокарти (справа) жовтим кольором підсвічені співпадаючі окремі ознаки. Їх кількість перевищує мінімально необхідне число (за критерієм Бальтазара — більше 12), що дозволяє однозначно ідентифікувати особу.

1 Афі́нне перетво́рення — взаємо-однозначне лінійне відображення площини, за якого трьом точкам, що лежать на одній прямій, відповідають три точки, що також лежать на одній прямій. Найпростішими афінними перетвореннями об'єкта на площині є: зсув, поворот, масштабування.

Рис. 1. Вікно «АДІС ДАКТО 2000» у режимі «Порівняння відбитків»

3. Метод на основі графів. Згідно цьому методу початкове зображення відбитка пальця перетворюється у зображення поля з лінійною орієнтацією папілярних ліній (іноді його називають «шаблон» чи «скелет» узору). На ньому помітні ділянки з однаковою орієнтацією ліній, тож їх можна розмежувати як окремі геометричні елементи, з'єднуючи їх вихідні та кінцеві точки відносно визначених умовних центрів цих ділянок (у математиці — це метод «кусочно-лінійної апроксимації») — отримаємо граф [1]. У сучасних АДІС при створенні шаблона відбитка передбачена можливість модифікувати зображення невідображених (спотворених) ділянок папілярного узору шляхом ручного домальовування у режимі «електронного олівця».

Подальші дії алгоритму схожі на попередній метод — порівняння за локальними ознаками. Але з тією різницею, що полягає у розрахунку *інтегрального коефіцієнта*, який для кожного відбитка є фіксованою величиною, яка однозначно індивідуалізує кожен дактилоскопічний об'єкт внесений у базу слідів чи дактилокарт. Інтегральний коефіцієнт *L* розраховується як зважена сума відстаней між базовими точками відбитка (центр узору чи дельта / дельти) та характеристичними точками елементів папілярних ліній, наприклад, початок чи закінчення ліній, злиття чи розгалуження ліній.

1 Граф — це геометричний образ на площині, що становить сукупність вершин (вузлів), зв'язаних між собою дугами (ребрами). Кожен вузол має своє позначення, а кожне ребро – свою вагу (величину).

$$\mathbf{L} = \sum_{i=1}^{n} l_i,$$

де *l* – відстань між базовою точкою та характеристичними точками папілярних ліній.

Відстань l між двома значущими точками «скелетованого» образу відбитка обчислюється системою за відомою з аналітичної геометрії формулою для двовимірних координат $A(x_1, y_1)$ і $B(x_2, y_2)$ на площині:

$$| L |= \sqrt{(x_2-x_1)^2+(y_2-y_1)^2}.$$

.

Слід зазначити, що особливістю роботи пошукових алгоритмів сучасних АДІС, наприклад, «Дакто 2000» та «Сонда» є те, що для обрахунку інтегрального коефіцієнта використовуються лише одна (або дві) найближчі від базових точок папілярні лінії, що дещо заощаджує обчислювальний ресурс системи, але призводить до багатоваріантності при пошуку кандидата на ідентифікацію особи [7].

Виходячи із сказаного вище та для порівняльного аналізу методів ідентифікації відбитків нами складена таблиця (див. табл. 1), у якій наведено переваги та недоліки кожного з методів розпізнання образу папілярного узору.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз методів ідентифікації відбитків

Метод розпізнання	Переваги	Недоліки
За загальними ознаками	Простота використання, можливість дослідження без застосування спеціального обладнання, візуально	Розглядається як попередня стадія процесу розпізнання наступними методами (див. нижче)
За окремими ознаками	Чіткість алгоритму, однозначність результату пошуку, можливість працювати з великою варіативністю та різноманіттям характеристик відбитка	Значна потреба в обчислювальному ресурсі та часі виконання алгоритму, складність з точки зору створення робочого алгоритму
Метод графів	Проста і зрозуміла математична модель, однозначність результатів	Мала варіативність, значні витрати часу на обробку графічного образу відбитка

Висновки. У статті нами розглянуто основні дактилоскопічні характеристики відбитків пальців та стандарти у сфері дактилоскопії. Крім цього, проаналізовано відомі методи порівняння відбитків, які використовуються в діючих дактилоскопічних ідентифікаційних автоматизованих системах. Показано окремі стадії і процедури реалізації узагальнених пошукових алгоритмів, виявлено їх переваги і недоліки.

Також, виходячи з проведеного порівняльного аналізу, можна зробити висновок, що найбільш оптимальним та розповсюдженим є метод порівняння відбитків за окремими (індивідуальними) ознаками. Такий висновок слідує з того, що даний метод має велику варіативність і велику кількість однозначних характеристик для порівняння, які можна комбінувати, створюючи власний, *кастомізований* (від англ. *customize* — налаштовувати). Тобто такий налаштований «під задачу» алгоритм порівняння відбитків дозволяє реалізовувати більш ефективний, — *людино-машинний (евристичний)* алгоритм пошуку, який є оптимальним як з точки зору витрат обчислювальних ресурсів, так і зменшення списку кандидатів на впізнання при багатоваріантному результаті пошуку.

Перелік посилань

1. ДСТУ 2226-93 Автоматизовані системи. Терміни та визначення. Київ : Держстандрт України. 1994. 6 с.
2. Пілюков Ю. О. Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України : автореф. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
3. Мазниченко Ю. О. Використання автоматизованих робочих місць експерта в судово-експертних дослідженнях : автореф. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
4. Аністратенко В. В. Аспекти впровадження в діяльність експертних підрозділів МВС України автоматичної дактилоскопічної інформаційно-пошукової системи «UKRDAKTO». *Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю* : тези доп. наук.-практ. конф. Київ, 2000. С. 308—319.
5. Анистратенко В. В., Пуртов Д. В. Тенденции развития учетов дактилоскопических данных. *Специальная техника и вооружение*. 2001. № 2. С. 6—8.

References

1. DSTU 2226-93 Automated systems. Terms and definitions (1994). Kiyv : State Standard of Ukraine. 6 p. [in Ukrainian].
2. Pilyukov, Yu. O. (2009). Use of information systems in expert divisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: autoref. … PhD law. Kiyv. 20 p. [in Ukrainian].
3. Maznychenko, Yu. O. (2010). The use of automated expert workplaces in forensic expert research: autoref. … PhD law. Kiyv. 20 p. [in Ukrainian].
4. Anistratenko, V. V. (2000). Aspects of implementation of the automatic dactyloscopic information and search system “UKRDAKTO” in the activity of expert divisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *The use of modern achievements of science and practice in increasing the effectiveness of the fight against crime: theses of the addendum* : science and practice conf. Kiyv. Pp. 308—319 [in Ukrainian].
5. Anistratenko, V. V., Purtov, D. V. (2001). Trends in the development of fingerprint data records. *Special equipment and weapons*. No. 2. Pp. 6—8 [in Russian].

6. Боков А. С., Трусов А. А., Чурилов Н. В. АДИС «Сонда» в Украине: задачи, достижения, перспективы. *Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования* : сб. мат-лов междунар. науч.-практ. конф. Киев, 2005. 208 с.
Bokov, A. S., Trusov, A. A., Churilov, N. V. (2005). AFIS "Sonda" in Ukraine: tasks, achievements, prospects. The use of fingerprint information in solving and investigating crimes: problems and ways of improvement: collection of articles. master. international scientific-practical conf. Kiyv. 208 p. [in Russian].
7. Мазниченко Ю. О. Інформаційні технології в експертній практиці : навч.-практ. посіб. Київ : КНУВС, 2006. С. 40—51, 113—117.
Maznychenko, Yu. O. (2006). Information technologies in expert practice : education-practice manual. Kyiv : KNUVS. Pp. 40—51, 113—117 [in Ukrainian].

Methods of print comparison in automated fingerprint identification systems

Yu. Maznychenko, V. Kolonyuk

The article is devoted to the generalization of scientific approaches to the use of methods of modeling the graphic image of a fingerprint in the process of automated identification of a person. Based on the analysis of search algorithms used in domestic automated fingerprint identification systems, the requirements for their optimization are outlined in order to expand the possibilities of reliable comparison of fingerprints. The availability of such a powerful innovative tool as automated identification systems at the disposal of criminologists today opens up new opportunities for research in the mentioned subject area through the use of information models of dactyloscopic objects. In turn, the degree of reliability of the display of the mentioned research objects by the selected information model is determined by the appropriate method of mathematical description (modeling) of the graphic image in the search algorithm. This issue is currently insufficiently developed and requires further research. Therefore, in the article proposed by the authors, an analysis and evaluation of the effectiveness of the use of search algorithms based on various methods of modeling graphic images of a handprint was carried out, as well as the development of practical recommendations for solving certain problematic issues related to the automation of the process of identification of a person. The work also takes into account the opinion of specialists in the field of development, implementation and use of automated systems for the formation of banks of dactyloscopic information in order to ensure the investigation of criminal proceedings.

Keywords: person identification; papillary pattern; fingerprint comparison methods; common feature; separate feature; automated dactyloscopic identification system; graphic image; search algorithm; reliability of fingerprint comparison; multivariate search.

⇒ Мазниченко, Ю. О., Колонюк, В. П. (2024). Методи порівняння відбитків в автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних системах. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 347—355. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.33.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.34
УДК 343.98

Тетяна Василівна Ніколайчук

Керівниця Юридичної клініки кафедри права, викладачка кафедри права ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля»

ORCID: 0009-0007-1973-3385, e-mail: nikolaychuk.t@duan.edu.ua

Юлія Вадимівна Соломаха

Судова експертка сектору відділу почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів та обліку лабораторії криміналістичних видів досліджень Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ORCID: 0000-0003-2356-2471, e-mail: Juliasolomakha2019@gmail.com

Щодо питання про використання можливостей штучного інтелекту в судовій експертизі

Стаття присвячена можливостям застосування систем Штучного Інтелекту, які використовуються при виконанні низки завдань, що виникають у процесі здійснення судово-експертної діяльності, зокрема завдань почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів. Проаналізовано можливості використання нейронної мережі не тільки для зображень, а й для великих обсягів тексту та інших даних. Зазначено, що застосування Штучного Інтелекту необхідно розглядати як один з етапів порівняльного дослідження, не підміняючи саме порівняльне дослідження.

Ключові слова: *штучний інтелект*; *судова експертиза*; *нейронна мережа*; *почеркознавча експертиза*; *підписи*; *рукописні записи*; *комплексна експертиза.*

Постановка проблеми. У житті сучасного суспільства штучний інтелект (далі — *ШІ*) міцно зайняв особливе місце. Технології ШІ впроваджено, зокрема, у навігацію, додатки для смартфонів, рекламу, «розумні» будинки й автомобілі, фінанси тощо. Загальновживаними стали такі словосполучення, як «цифрова економіка», «цифрова школа», «цифрова криміналістика» тощо.

У сфері ШІ все змінюється майже щодня. Це тектонічні зміни, так би мовити — технічна революція. *ChatGPT* успішно складає іспит на отримання медичної ліцензії в США. На відомому фотоконкурсі перемагає

робота ШІ. *M. Stanley* тестує вдосконалений чат-бот на основі новітньої технології *OpenAI* для своїх 16 000 фінансових консультантів.

Окрім очевидної зручності та комфорту, технології ШІ зумовлюють появу нових видів злочинів та нові виклики для правоохоронних органів різних держав, для судової експертизи — це свідчить про появу нових об'єктів дослідження.

З моменту зародження і становлення судова експертиза як інститут не могла не використовувати найпередовіші та найефективніші для свого часу методи і засоби дослідження.

Прикладом цього є застосування методів фізики, хімії, фотографії тощо. Далі до цих методів додалися математичні, статистичні засоби обробки інформації про об'єкти дослідження, інформаційні технології.

Подальшим кроком розвитку бачиться використання в судово-експертній діяльності можливостей ШІ. Впровадження в будь-яку практику нових засобів і методів завжди призводило до розбіжностей у наукових поглядах між теоретиками і практиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ШІ при розслідуванні злочинів, провадженні судових експертиз й загалом у судово-експертній діяльності (далі — *СЕД*) набуває все більшу актуальність.

На сьогодні у світовій практиці відбулися значні зміни в області розуміння використання та навчання ШІ для цілей СЕД.

Так, *J. Schneider* та *F. Breitinger* розробили концепцію криміналістичної експертизи ШІ та виявили шкідливі системи ШІ в межах криміналістичної роботи на основі двох тематичних досліджень із використанням активації шарів у моделі сірої скриньки [1].

M. Spranger, F. Heinke, L. Appelt, M. Puder, D. Labudde у своїй роботі презентували прототип (*MoNa*, аналізатор мобільних мереж) та демонстрували його ефективність. Запропонували технологічний ланцюжок, який дає змогу значно скоротити час аналізу та оцінки за рахунок зменшення кількості повідомлень, які необхідно досліджувати вручну [2].

Z. Geradts у своїй статті «*Digital, Big Data and Computational Forensics*» представив кілька ідей щодо нових розробок у сфері цифрових доказів та біометричних функцій, а також подробиці про те, як їх використовувати. Він зазначив, що деякі розробки включають використання *Deep Learning* (далі — *DL)* для виявлення рідної мови мовця і слідів хімікатів на одязі, а також розпізнавання моделі камери за зображенням, зробленим за її допомогою. Акцентував, що забезпечення якості та перевірка результатів залишаються важливим питанням у разі розроблення нових алгоритмів [3].

Дослідна робота співавторів — С. Матуєлене, В. Шевчука, Ю. Балтрунене — порушує актуальні проблеми застосування технологій ШІ в діяльності органів правопорядку та юстиції в умовах воєнного стану і глобальних загроз. Авторами визначаються основні тенденції, проблеми й перспективи криміналістичних досліджень із використанням ШІ крізь призму євроінтеграційних процесів; висвітлюються прогалини

в нормативно-правовому регулюванні використання цифрових технологій, окреслюються напрями його вдосконалення [4].

Також цією проблематикою займається велика кількість вчених, дослідників, експертів, фахівців у галузі криміналістики [5—34].

Мета дослідження. Дослідити перспективи розвитку технологій ШІ, використання можливостей ШІ в роботі правоохоронних органів, у судово-експертній діяльності, з урахування видів та підвидів експертиз. Дослідити можливості застосування систем ШІ для розв'язання, зокрема, завдань почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні ШІ контролюється людьми, але він уже здатний розв'язувати завдання автономно, навчаючись на прикладах, що робить його таким, що перевершує традиційні комп'ютерні програми з двох причин: продуктивність і простота розроблення.

Аналіз, проведений українськими соціологами, дозволив отримати відомості про оптимістичні уявлення більшості респондентів щодо активного розвитку ШІ. У результаті цього аналізу виявили такі позитивні аспекти від використання можливостей ШІ: насамперед, звільнення людей від важких, небезпечних і некваліфікованих видів діяльності (69,5 %); підвищення продуктивності в усіх галузях промисловості (50,4 %); можливість забезпечення запобігання хворобам та, як наслідок, продовження життя (19,9 %); збереження людства від стихійних лих та катастроф (18,1 %); зниження рівня злочинності та війни (14,1%). Водночас 35,6 % опитаних висловлюють думки про те, що ШІ можна довірити виконання функції правозахисних органів, 46,0 % — передачу розроблення та вдосконалення законодавства, а 54,9 % надають великого значення розгляду справ у суді. Такі результати свідчать про позитивні уявлення щодо необхідності підтримки застосування ШІ в роботі правозахисних органів і судів [4].

Доступ до ШІ досить простий, оскільки стандартні моделі *DL* можна навчити з мінімальними витратами людської праці, завантаживши дані на віртуальну платформу, таку як *Google CloudML*.

Найефективнішим способом організації ШІ є штучні нейронні мережі.

Нейронна *мережа* — це метод у штучному інтелекті, який вчить комп'ютери обробляти дані в такий самий спосіб, як і людський мозок.

Прикладом застосування нейронних мереж у сфері експертизи є розпізнавання обличь [5], де ці мережі досліджують зображення обличчя людей і знаходять такі особливості, як форма носа, вух і рота. У таких мережах параметри тисяч і більше нейронів коригуються на основі навчання для поліпшення ефективності розпізнавання. У поєднанні з поліпшеним розпізнаванням образів для визначення очей, рота і положення обличчя вони дають кращі результати.

Нідерландський інститут судово-медичної експертизи розробив систему судово-медичного пошуку для поліції [11]. Його можна

використовувати для пошуку у великих обсягах даних, наприклад, цифрових слідів, включно з електронними листами, миттєвими повідомленнями або зображеннями, а також відеоматеріалами. Інформацію про місцезнаходження з фотографій та інших даних також можна нанести на карту за допомогою цієї системи. Така система пошуку була розроблена з використанням програмного забезпечення для обробки великих даних із відкритим вихідним кодом і може використовуватися максимально прозоро. До того жсистема постійно оновлюється, щоб відповідати форматам файлів, які використовуються нещодавно розробленими додатками.

Як позитивний приклад використання можливостей ШІ правоохоронними органами, можна навести роботу відділу по боротьбі зі злочинністю поліції Нью-Йорка, який вже кілька років застосовує програму *Patternizr*, що порівнює мільйони випадків грабежів, крадіжок, зокрема крадіжок із бази даних, щоб допомогти слідчим виявляти патерни (*pattern*) серійних злочинів. Наприклад, інструмент може знаходити випадки, коли злочинець використовує одні й ті самі інструменти для злому, а також орудує в одній зоні. Однак *Patternizr* виключає з аналізу фактор расової належності підозрюваних, щоб уникнути упередженості під час розслідування конкретного злочину. Ця програма вже допомогла поліції виявити кілька серійних грабіжників. Для навчання алгоритму використовували набір даних злочинів за десятирічний період, а також шаблони серійних злочинів від відділу аналітики.

Аналогічну систему компанія *Singular Perturbations* почала впроваджувати в деяких префектурах Японії. Вона використовує кримінологічні, математичні та статистичні методи аналізу даних про час, місце, погоду, географічні умови та інші характеристики злочинів та інцидентів, а також інформацію із соцмереж.

Загальновідомо, що основною перевагою комп'ютерів є те, що вони можуть швидко шукати у великих обсягах даних. Людина втомлюється після ручного вивчення зображень облич, і цей процес більш схильний до помилок [6]. Комп'ютер може легко опрацювати кілька мільйонів облич з однією і тією ж групою рис обличчя.

У принципі розумне поєднання людських зусиль і використання комп'ютерів дозволяє значно заощадити час. Такі компанії, як *Microsoft, Google* і *Apple* використовують цю ідею для великомасштабного аналізу даних рекламного ринку. Усі пошукові запити користувачів, крім інформації про їхнє місцезнаходження, надають цим компаніям безцінну інформацію про вподобання користувачів. Методи, розроблені в цих галузях, можуть використовуватися в судово-експертних дослідженнях, і багато компаній надали свої технології з відкритим вихідним кодом, наприклад *PyTorch, Hadoop, TensorFlow, FaceNet* і *OpenFace* [7].

Так само відомо, що нейронну мережу можна використовувати не тільки для зображень, а й для великих обсягів тексту та інших даних, включно з аудіо. Вважається, що такий тип мережі необхідно навчати для кожного завдання на відповідних даних. Наприклад, нейронну

мережу можна навчити виявляти як шахрайські, так і безпечні транзакції [8]. Потім можна застосувати цю технологію, яка дасть змогу провести ідентифікацію, що неможливо було б здійснити вручну.

Одна з проблем нейронних мереж полягає в тому, що вони працюють як чорний ящик, тому що мережа може бути навчена на інформації, відмінній від тієї, на якій ви хочете. Як приклад, можна навести такий випадок: у 80-х роках минулого сторіччя американські військові використовували алгоритми на основі нейронних мереж для виявлення ворожих танків захованих у лісі [10]. Однак алгоритм не відрізняв танки, він міг розрізняти лише сонячні та похмурі дні, оскільки навчальна база була створена з використанням американських танків у лісі в сонячний день та ворожих танків у лісі в похмурий день.

Більшість рішень на основі ШІ можуть добре функціонувати лише для одного завдання за раз [9]. Отже, правильно сформований алгоритм може розпізнавати обличчя, але не може виконувати інші завдання.

Саме від правильного налаштування параметрів нейронної мережі на початкових стадіях її побудови залежить точність одержуваних результатів. У зв'язку з цим особливої важливості набуває надання грамотно підібраних наборів даних.

Так, при створенні тестових і навчальних наборів даних важливо проконтролювати, щоб дані, які до них входять, не були суперечливими і відображали загальні та окремі ознаки аналізованих об'єктів. Ще одним істотним фактором є кількість об'єктів, що входять до набору.

Одним з актуальних і перспективних напрямів застосування ШІ в судовій експертизі у найближчому майбутньому вбачається дослідження документів.

Питання використання системи ШІ для порівняння підписів і рукописних текстів у різних документах із метою встановлення фактів виконання їх певною особою викликає більше запитань, ніж відповідей.

Безумовно ШІ здатний на порядок швидше встановлювати зв'язки, якщо такі є, між різними об'єктами. Це важливо під час проведення ідентифікаційних досліджень без надання потенційних слідоутворюючих об'єктів (що перевіряються).

Наприклад, для навчання нейронної мережі, завдання якої є порівняння підписів з метою встановлення фактів їхнього виконання одним або кількома виконавцями — об'єктами, що становлять набір даних, виступають оцифровані зображення підписів. При цьому під час оцифрування зображень для включення до набору даних слід використовувати методи і засоби, що максимально зберігають якість зображення.

До того жне втрачає актуальності дослідження документів минулих років, які заповнювали виняткова рукописним способом, але згодом вони частково втратили свій зміст під впливом чинників зовнішнього середовища, а також інших причин (особливостей манери письма, що проявляється в рукописі у вигляді частково недописаних штрихів окремих літер і цифр або штрихів, які неможливо прочитати, а також використання варіантів літер, відмінних від норм пропису, тощо). Тому,

видається актуальним використання технологій ШІ для розпізнавання змісту рукописних текстів, фрагменти літер і цифр яких частково не дописано або спотворено внаслідок природних чи штучних причин.

Небезпідставно вважається, що до переваг оброблення за допомогою комп'ютерних технологій, належить транспарентність інформації. На відміну від людської оцінки, що залежить від безлічі чинників (рівня компетентності, рис характеру, просто настрою тощо), машина або мережа машин розуміють внесені до неї дані однаково, без спотворень. Це має сприяти мінімізації проблемних питань, пов'язаних із вживанням і подальшим трактуванням спеціальної експертної та іншої термінології під час проведення судової експертизи.

Є думка науковців, що зосередження експертної інформації про об'єкти судової експертизи в одній експертній інформаційній системі дасть змогу перейти на новий рівень ефективності виконання комплексних експертних досліджень. Зокрема, визначення ознак технічного підроблення документів (монтажу, підчищення, дописування, домальовування), встановлення фактів виконання декількох підписів або рукописних записів одним або різними виконавцями, встановлення первісного змісту.

Під час проведення судової експертизи, вирішуючи як діагностичні, ідентифікаційні, так і інші завдання, у залежності від виду експертиз, експерт зазвичай має оперувати значним обсягом інформації, що безпосередньо стосується об'єктів дослідження, методики дослідження, засобів і методів, викладених у методиці.

Але ШІ дасть змогу аналізувати й мікрооб'єкти, залишені на місці злочину, заощадивши судово-медичним експертам час на проведення дослідження. Нейромережі здатні також класифікувати ці частинки, щоб зосередитися саме на тих, які можуть допомогти слідству, і відсікати непотрібні (наприклад, шерсть домашніх тварин).

Реалізація вже встановлених можливостей ШІ дасть змогу багаторазово збільшити ефективність пошуку необхідної для формулювання обґрунтованого висновку інформації. До того ждля вирішення рутинних завдань пошуку та опрацювання масиву даних.

Висновки. Підсумовуючи, автори констатують, що безумовно результати застосування ШІ мають піддаватися оцінці з боку експерта, який здійснює дослідження.

Слід зазначити, що застосування ШІ необхідно розглядати як інноваційний технічний засіб на етапі порівняльного дослідження, не підміняючи саме порівняльне дослідження.

Також факт застосування будь-якого програмного продукту на основі ШІ при виконанні експертизи має бути відображений у висновку експерта. Зокрема, у вступній частині висновку при описі використаних засобів експерту слід зазначити найменування та версію застосованої програми. До того жмає бути зазначено, що ця програма ґрунтується на технологіях ШІ. Процес роботи з таким програмним забезпеченням також має бути описаний у дослідницькій та синтезуючій частинах висновку експерта.

До того жнауковцями мають бути сформульовані принципи використання ШІ в судово-експертній діяльності, а також принципи ухвалення й оцінювання остаточного рішення, що ґрунтується, зокрема, на результатах застосування алгоритмів розглянутого феномена.

Перелік посилань **References**

1. Schneider, J., Breitinger, F. (2023). Towards AI forensics: Did the artificial intelligence system do it? *Journal of Information Security and Applications*. No. 76. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214212623001011.
2. Spranger, M., Heinke, F., Appelt, L., Puder, M., Labudde, D. (2016). MoNA: Automated Identification of Evidence in Forensic Short Messages. *International Journal on Advances in Security*. URL: https://www.researchgate.net/publication/321777098_MoNA_Automated_Identification_of_Evidence_in_Forensic_Short_Messages.
3. Geradts, Z. (2018). Digital, Big Data and Computational Forensics. *Forensic Sciences Research*. No. 3 (3). Pp. 179—182. DOI: 10.1080/20961790.2018.1500078.
4. Матуєлене С., Шевчук В., Балтрунене Б. (2022). Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* № 4 (29). URL: https://khrife-journal.org/index.php/journal. Matuelene, S., Shevchuk, V., Baltruniené, J. (2022). Artificial Intelligence in the Activities of Law Enforcement and Justice Agencies: Domestic and European Experience. *Theory and Practice of Forensic Examination and Criminalistics*. No. 4 (29). URL: https://khrife-journal.org/index.php/journal [in Ukrainian].
5. Kaur, M., Kumar, D. (2016). A review on various techniques for face recognition in digital images. *Int J Curr Res Acad Rev*. No. 4 (10). Pp. 22—26. DOI: 10.20546/ijcrar.2016.410.003.
6. Simoni, D. A., Motter, B. C. (2010). Human search performance is a threshold function of cortical image separation. *J Vis*. No. 3. P. 228.
7. Baltrusaitis, T., Robinson, P., Morency, L. P. (2016). OpenFace: an open source facial behavior analysis toolkit. *2016IEEE Winter Conference on Applications of Computer Vision (WACV)*; 2016 Mar 7-10; Lake Placid, NY. NJ: IEEE Press. Pp. 1—10..
8. Sokolov, V. (2017). Discussion of «Deep learning for finance: deep portfolios»: discussion of «Deep learning for finance: deep portfolios». *Appl Stoch Model Bus Ind*. No. 33. Pp. 16—18.
9. Ruocco, K. (2017). Related Articles to Artificial Intelligence: The Advantages and Disadvantages. Arrk. URL: https://www.arrkgroup.com/thought-leadership/artificial-intelligence-the-advantages-and-disadvantages.
10. Dreyfus, H. L., Dreyfus, S. E. (1992). What artificial experts can and cannot do. *AI & Soc*. No. 6. Pp. 18—26.
11. Van Baar, R. B., van Beek, H. M., Avan Eijk, E. J. (2014). Digital forensics as a service: a game changer. *Digit Investig*. No. 11. Pp. 54—62.
12. Singh, G., Singh, K. (2017). Improved JPEG anti-forensics with better image visual quality and forensic undetectability. *Forensic Sci Int*. Vol. 277. Pp. 133—147.
13. Moon, P. J. (2015). The development of anti-forensic tools for android smartphones. *J Korea Inst Electron Commun Sci*. No. 10. Pp. 95—101.

14. Gandomi, A., Haider, M. (2015). Beyond the hype: big data concepts, methods, and analytics. *Int J Inf Manag*. No. 35. Pp. 137—144.
15. Franke, K., Srihari, S. N. (2008). Computational forensics: an overview. In: Computational forensics. Berlin, Heidelberg: Springer. Pp. 1—10.
16. Geradts, Z., Bijhold, J. (2001). New developments in forensic image processing and pattern recognition. *SciJustice*. No. 41. Pp. 159—166.
17. Geradts, Z., Keijzer, J. (1996). The image-database REBEZO for shoeprints with developments on automatic classification of shoe outsole designs. *Forensic Sci Int*. No. 82. Pp. 21—31.
18. Geradts, Z. J., Keijzer, J. (1995). Keereweer I. Automatic comparison of striation marks and automatic classification of shoe prints. In: Rudin LIBramble SK. Proceeding of SPIE 1995 Sept 1; San Diego, CA. SPIE. Pp. 151.
19. Cooper, A. J. (2013). Improved photo response non-uniformity (PRNU) based source camera identification. *Forensic Sci Int*. No. 226. Pp. 132—141.
20. Gisolf, F., Malgoezar, A., Baar, T., et al. (2013). Improving source camera identification using a simplified total variation based noise removal algorithm. *Sci Rep*. No. 10. Pp. 207—214.
21. Duijn, P. A. C., Kashirin, V. (2014). Sloot PMA. The relative ineffectiveness of criminal network disruption. *Sci Rep*. No. 4. Pp. 4238.
22. Williams, M. L., Burnap, P. (2016). Cyberhate on social media in the aftermath of Woolwich: a case study in computational criminology and big data. *Br J Criminol*. No. 56. Pp. 211—238.
24. Chan, J., Bennett Moses, L. (2016). Is big data challenging criminology? *Theor. Criminol*. No. 20. Pp. 21—39.
24. Smith, G. J. D., Bennett Moses, L., Chan, J. (2017). The challenges of doing criminology in the big data era: towards a digital and data-driven approach. *Br J Criminol*. No. 57. Pp. 259—274.
25. Bodin, W. K., Jaramillo, D., Marimekala S. K. (2015). Security challenges and data implications by using smartwatch devices in the enterprise. *12th International Conference & Expo on Emerging Technologies for a Smarter World (CEWIT)*; 2015 Oct 19-20; Melville, NY. Piscataway, NJ: IEEE Press. Pp. 1—5.
26. Ichikawa, F., Chipchase, J., Grignani, R. (2005). Where's the phone? A study of mobile phone location in public spaces. *IEE Mobility Conference 2005*. The Second International Conference on Mobile Technology, Applications and Systems; 2005 Nov 15-17; Guangzhou, China. Piscataway, NJ: IEEE Press. Pp. 142.
27. Unsworth, K. (2014). Questioning trust in the era of big (and small) data: questioning trust in the era of big (and small) data. *Bull Assoc Inf Sci Technol*. No. 41. Pp. 12—14.
28. Wang, Z., Yu, Q. (2015). Privacy trust crisis of personal data in China in the era of Big Data: the survey and countermeasures. *Comput Law Secur Rev*. No. 31. Pp. 782—792.
29. Haberman, C. P., Ratcliffe, J. H. (2012). The predictive policing challenges of near repeat armed street robberies. *Policing*. No. 6. Pp. 151—166.
30. Robinson, T., Morency, L. P. (2016). OpenFace: an open source facial behavior analysis toolkit. *2016IEEE Winter Conference on Applications of Computer Vision (WACV)*; 2016 Mar 7—10; Lake Placid, NY. Piscataway, NJ: IEEE Press. Pp. 1—10.
31. Ruocco, K. (2017). Related Articles to Artificial Intelligence: The Advantages and Disadvantages. Arrk. Author's manuscript. URL: https://www.arrkgroup.com/thought-leadership/artificial-intelligence-the-advantages-and-disadvantages.

32. Hansen, M. (2016). Data protection by design and by Default à la European General Data Protection Regulation. In: Lehmann AWhitehouse DFHSimone, et al. *Privacy and identity management. Facing up to next steps.* New York : Springer International Publishing. Pp. 27—38.
33. Jefferson, B. J. (2018). Predictable policing: predictive crime mapping and geographies of policing and race. *Ann Am Assoc Geogr*. No. 108. Pp. 1—16.
34. Rzevski, G. (2008). A new direction of research into artificial intelligence. *Artif Intell*. Pp. 1—16.

Regarding the question of using the opportunities of artificial intelligence in forensic examination

T. Nikolaichuk, Y. Solomakha

The article is devoted to the possibilities of applying Artificial Intelligence systems used in performing several tasks arising in the course of forensic activities. The article investigates the possibilities of using AI systems to solve, in particular, handwriting tasks and technical forensic examination of documents. The author analyses the possibilities of using neural networks not only for images but also for large amounts of text and other data. It is concluded that, of course, the results of the application of Artificial Intelligence should be subject to evaluation by the expert conducting the research. The authors note that using Artificial Intelligence should be considered one of the stages of comparative research, without replacing comparative research itself. the results of the expert's examination should be reflected in the expert's opinion. At the same time, the fact that any software product using AI was used during the examination should be reflected in the expert's opinion. In particular, in the introductory part of the opinion, when describing the tools used, the expert should indicate the name and version of the software used. In addition, it should be noted that this software is based on artificial intelligence technologies. The process of working with such software should also be described in the research and synthesis parts of the expert's opinion. In addition, scientists should formulate the principles of using Artificial Intelligence in forensic activities, as well as the principles of making and evaluating the final decision based, in particular, on the results of applying the algorithms of the phenomenon under consideration.

Keywords: artificial intelligence; forensic examination; neural network; handwriting examination; signatures; handwritten notes; comprehensive examination.

⇒ Ніколайчук, Т. В., Соломаха, Ю. В. (2024). Щодо питання про використання можливостей штучного інтелекту в судовій експертизі. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 356—364. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.34.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.35
УДК 343.982.327+543.424.2+547.97

Олег Олексійович Посільський

Кандидат хімічних наук, завідувач відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0005-0293-4442, e-mail: vmr-lkd@ukr.net

Ганна Василівна Артамонова

Кандидатка хімічних наук, старша судова експертка відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0009-7536-1154, e-mail: hanna1artamonova@gmail.com

Олена Сергіївна Малєй

Провідна судова експертка відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0000-6149-7434, e-mail: olenomaliei@gmail.com

Анатолій Володимирович Клименко

Кандидат технічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9148-8221, e-mail: aklimenko@meta.ua

Використання методу раманівської спектроскопії для дослідження барвників та встановлення абсолютної давності реквізитів документів

Стаття присвячена дослідженню неруйнівним методом раманівської спектроскопії барвників у штрихах реквізитів документів, їх диференціації та ідентифікації, а також встановленню абсолютної давності документів. Показано можливість використання методу раманівської спектроскопії для дослідження деградації барвників реквізитів у часі та встановлення на її основі давності виготовлення документів,

виконаних пастами кулькових ручок, що містять у своєму складі триарилметанові барвники.

Ключові слова: *раманівська спектроскопія*; *технічна експертиза документів*; *барвники*; *деградація барвників*; *паста кулькової ручки*; *абсолютна давність документів.*

Постановка проблеми. Незважаючи на зростаючу тенденцію переходу до цифрового спілкування у фінансових, правових відносинах та в особистому спілкуванні, все ще широко використовуються документи, виконані рукописно. При криміналістичному дослідженні матеріалів письма (особливо при встановленні підробки документів) поширеним завданням є визначення їх родової (групової) належності та встановлення давності виготовлення реквізитів документів.

Відомі в літературі методи дослідження компонентного складу та встановлення абсолютного віку реквізитів документів (в тому числі методики, впроваджені у судово-експертну практику України) традиційно основані на досліджені летких компонентів вирізаних штрихів реквізитів (або їх екстрактів) та екстракції барвників, тобто є руйнівними методами дослідження [1—3]. В той же час, в експертній практиці часто зустрічаються документи, в яких ініціатори проведення експертизи не надають дозволу на вирізання штрихів реквізитів документів, що унеможливлює проведення досліджень щодо визначення їх родової (групової) належності та встановлення абсолютного віку документів. Тому, на сьогодні актуальним є проведення досліджень барвників реквізитів документів неруйнівними спектроскопічними методами.

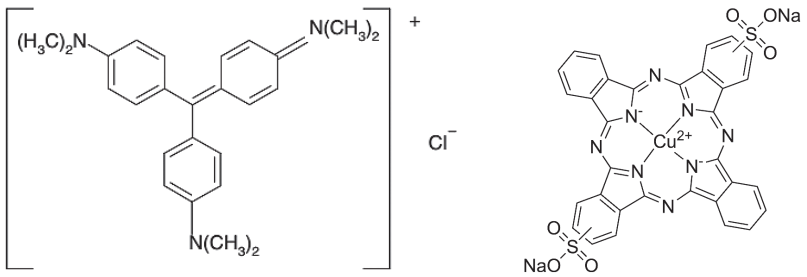
Технологічний розвиток та досягнення раманівської спектроскопії (спектроскопії комбінаційного розсіювання) обумовили широкий спектр практичного використання цього швидкого та неруйнівного методу, який може успішно використовуватись у судовій експертизі. Універсальність цього методу обумовлена високою роздільною здатністю, специфічністю, мінімальною пробопідготовкою, швидкістю дослідження та широким діапазоном застосування (барвники, фарби, чорнила, ліки, вибухові речовини, дорогоцінне каміння, ювелірні вироби, харчові продукти тощо) [4-7].

Використання методу раманівської спектроскопії при проведенні експертизи матеріалів документів дозволяє без пошкодження об'єктів дослідження одержати інформацію про склад барвників реквізитів документів (включаючи пігменти, які нерозчинні в органічних розчинниках і непридатні для проведення хроматографічних досліджень), а також дослідити деградацію барвників реквізитів у часі, на основі якої встановити давність виготовлення документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринок кулькових ручок в Україні досить широкий і різноманітний. Сучасні пасти для ручок являють собою складні багатокомпонентні суміші, що складаються з різних інгредієнтів, більшість з яких є органічними сполуками — барвники (або

пігменти), розчинники, полімерні смоли, жирні кислоти, біоциди, поверхнево-активні речовини, інгібітори корозії, розріджувачі, емульгатори, буфери та багато інших добавок, які призначені для покращення характеристик (консистенції, в'язкості, полімеризації, висихання тощо) [2]. У складі паст кулькових ручок барвники складають до 50% від загального їх складу. Хімічний аналіз компонентів паст кулькових ручок може виявити необхідну для проведення експертизи інформацію, що, в свою чергу, дозволяє провести їх родову (групову) класифікацію, диференціацію, а також є одним з етапів дослідження для встановлення давності створення документів.

В експертній практиці останніх десятиріч більшість досліджень присвячені штрихам паст кулькових ручок синьо-фіолетового кольору, до складу яких входять два основні класи барвників: триарилметанові та фталоціанінові, або суміші на їх основі. На рис. 1 наведено формули представників катіонних триарилметанових барвників на прикладі кристалічного фіолетового (*CrystalViolet*) (1а) та аніонних фталоціанінових барвників на прикладі фталоціаніну міді (*SolventBlue 38 (SB 38)*) (1б).

а) б)

Рис. 1. Представники барвників триарилметанового ряду (*CrystalViolet*) та фталоціанінового ряду (*SB 38*)

Відомо, що більшість синіх, чорних і фіолетових паст кулькових ручок містять у своєму складі барвник кристалічний фіолетовий (до 80%) [2, 3, 6]. Триарилметанові барвники, наприклад, *CrystalViolet (CV)*, широко використовуються у пастах кулькових ручок через їх низьку вартість і яскравий колір. Однак, слід відзначити, що цей клас барвників характеризується відносно низькою фотостабільністю (особливо з часом та під впливом світла). На швидкість розкладання та його шляхи також впливає кисень, вологість, температура, забруднення атмосфери (діоксид сірки та оксиди азоту), довжина хвилі падаючого світла, концентрація барвників, домішки тощо. Деградація зазвичай призводить до вицвітання кольору та впливає на структуру барвника.

Після нанесення на папір, кристалічний фіолетовий піддається деградації під дією УФ-випромінювання та оксигену повітря, в результаті

чого відбувається процес *N*-диметилювання — заміна метильних груп, що приєднані до периферичних аміногруп, атомами водню [7—11].

При цьому можуть відбуватися кілька різних реакцій розкладання, основні з яких:

- *N*-деметилювання (послідовне заміщення метильних груп барвника атомами водню);
- фотоокислювальне розщеплення центрального *C*-фенільного зв'язку через синглетний кисень з утворенням бензофенонів і фенолів;
- фотовідновлення катіона барвника у збудженому стані до лейкобарвника шляхом додавання електрона до фотозбудженого виду або фотохімічне гідрування барвника.

Відомо, що під дією денного світла або штучного опромінення відбувається послідовне деметилювання метилового фіолетового, перетворюючи його на нижчі гомологи. Механізми деструкції триарилметанових барвників описано в багатьох роботах [8—11, 16]. Деградацію барвника можна зафіксувати за змінами у спектрах комбінаційного розсіювання: зміщення максимумів відповідних характеристичних піків (більше 10 $см^{-1}$) та їх відносної інтенсивності (більше 5 %).

Оскільки чорнила та пасти кулькових ручок є складними сумішами, ідентифікація всіх компонентів реквізитів документів за допомогою раманівської спектроскопії досить складне завдання, однак дозволяє визначити за характеристичними смугами поглинання клас барвників чи пігментів, що входять до складу реквізитів документів. Проблема флуоресценції, що часто виникає при дослідженні деяких видів чорнил та паст кулькових ручок (особливо при дослідженні арилметанових барвників) гаситься при використанні поверхнево-посиленої раманівської спектроскопії (ППРС, англ. *SERS*). Слід також відзначити, що при інтерпретації характеристичних смуг речовин у спектрах рамановської спектроскопії слід враховувати умови експерименту (довжина хвилі збудження лазера, його потужність, використання *SERS* тощо).

У дослідженнях [11—16] на прикладі триарилметанових та фталоціанінових барвників показано, що при низькій довжині хвилі збудження лазера (514 нм) спостерігається низька абсорбція двох класів барвників і зафіксовано лише полоси триарилметанових барвників, при подальшому збільшенні довжині хвилі збудження лазера (685 нм) проявляються смуги обох класів барвників, а близько 700 нм — коливання фталоціанінових барвників. Наприклад, у роботі [14] при 633 нм інтенсивні смуги при 1617, 1377 та 1178 $см^{-1}$ віднесено до коливань *CV* (обумовлені коливаннями у циклах та $C–C_{центр}–C$), а смуги при 1540, 1449 та 1338 $см^{-1}$ віднесено до коливань *SB 38* (переважно *C–N* коливання).

Спроби використання методу Раман-спектроскопії при встановленні часової залежності деградації барвників та давності виготовлення документів, висвітлено в роботах [8, 10, 16—18]. У роботі [10] при дослідженні синьо-фіолетових паст кулькових ручок методом Раман-спектроскопії барвники розділено на 3 типи: барвники триарилметанової

групи, фталоціанінові сині пігменти і спирторозчинні фталоціанінові сині барвники, змішані з триарилметановими барвниками. В цьому дослідженні показана можливість встановлення давності паст до 15 років, на основі коефіцієнту інтенсивності піків при заданих хвильових числах.

Мета дослідження. Висвітлити у статті дослідження барвників у штрихах реквізитів документів методом раманівської спектроскопії, підбір оптимальних умов, аналіз спектрів для виявлення часової залежності деградації барвників реквізитів документів за період 2019—2023 років для встановлення абсолютного віку документів.

Викладення основного матеріалу. В даній роботі раманівські спектри отримані на модульній системі дослідження слідчих доказів *ffTA (Foster&Freeman Ltd.)* на базі мікроскопу *Leica DM2700M* (об'єктив 20×, 50×) та багато хвильового раманівського спектрометра *Foram X3*. Раманівські спектри записані на довжинах хвилі збудження лазера 532 нм, 638 нм, 785 нм. Дослідження часової залежності барвників у штрихах проводили на довжині хвилі збудження лазера 532 нм при малій потужності лазера (10 %) для уникнення відбілювання зразків та зниження інтенсивності спектрів. Спектри зразків знімали без попередньої пробопідготовки. Проведені дослідження показали відсутність помітного впливу паперового носія на типовий вигляд раманівського сигналу барвників.

В якості об'єктів дослідження використовували штрихи кулькових, гелевих та перових ручок синьо-фіолетового кольору, нанесені на білий офісний папір. Дослідження часової залежності проводили на колекції паст штрихів синьо-фіолетового кольору, виконаних за період 2019—2023 років. Попередньо штрихи паст кулькових ручок досліджено методом *UV-Vis*-спектроскопії для встановлення типу барвника [19]. Наявність флуоресценції триарилметанових барвників впливала на інтенсивність смуг у раманівських спектрах порівняно з фталоціаніновими барвниками.

Характеристичні смуги реквізитів у раманівських спектрах відрізняються при різних довжинах збудження лазера. Як приклад, на рисунку 2 наведено раманівські спектри кулькової ручки синьо-фіолетового кольору, яка містить у своєму складі суміш арилметанових та фталоціанінових барвників при різних довжинах збудження лазера: 532 нм, 638 нм, 785 нм. Так, при лазері 532 нм зафіксовані характеристичні смуги при 1620, 1588, 1534 $см^{-1}$, які пов'язані з коливанням бензенових циклів, а смуги при 442, 422 $см^{-1}$ — з коливаннями *C–N–C* зв'язків у триарилметанових сполуках [8, 10, 14, 16, 20]. При збільшенні довжини хвилі збудження лазера 638 нм в рамановських спектрах з'являються інтенсивні смуги, які характерні для фталоціанінових барвників (1538, 1450, 1340 $см^{-1}$), що пов'язані переважно з коливанням зв'язку *C–N* фталоціаніну [13, 14, 16]. При лазері 785 нм спостерігається спектр, характерний для суміші барвників спирторозчинних фталоціанінів та триарилметанових сполук (фіксуються переважно смуги фталоціанінового барвника: 626, 1234,1346, 1436 $см^{-1}$)[10].

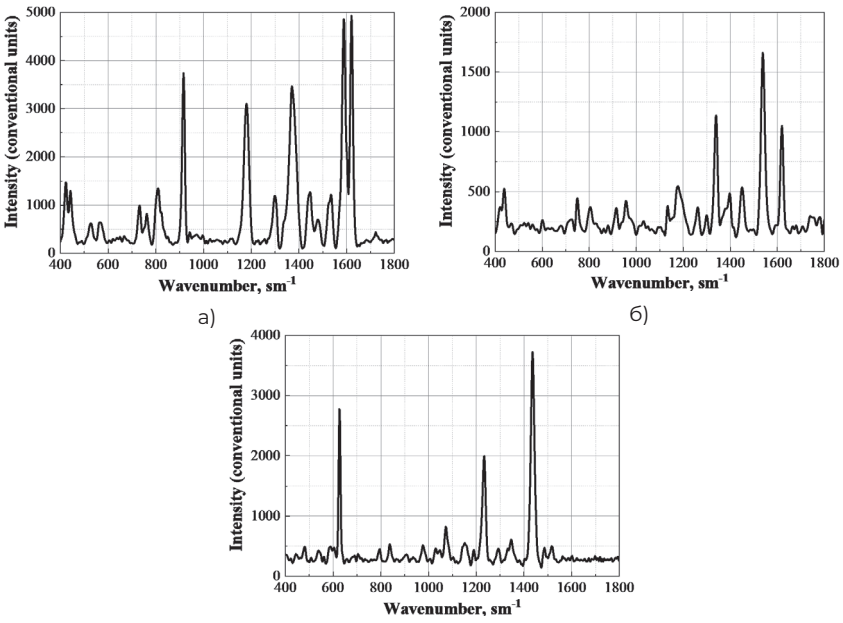

Рис. 2. Раманівський спектр штрихів кулькової ручки синьо-фіолетового кольору при різних довжинах збудження лазера: а) — 532 нм; б) — 638 нм; в) — 785 нм

Як видно з рис. 2, при низькій довжині хвилі збудження лазера (532 нм) зафіксовано лише полоси триарилметанових барвників, при подальшому збільшенні довжини хвилі збудження лазера (638 нм) проявляються смуги обох класів барвників, а близько 785 нм — коливання фталоціанінових барвників, що добре корелює з літературними даними [11—16].

Відомо [8, 14], що триарилметанові барвники швидше піддаються фотодеградації порівняно з фталоціаніновими, а інтенсивність забарвлення їх штрихів, нанесених на папір, згасає з часом і під дією світла. Це відображається у змінах в раманівських спектрах: смуги, що відповідають коливанням зв'язків С–С в ароматичних циклах та $C_{феніл}$ — N (1620, 1590 та 1377 $см^{-1}$).

Враховуючи вищевказане, подальші дослідження барвників та їх часової залежності проведено для триарилметанових барвників при довжині збудження лазера 532 нм. На рисунку 3 наведено приклади раманівських спектрів різних реквізитів документів на довжині хвилі збудження лазера 532 нм.

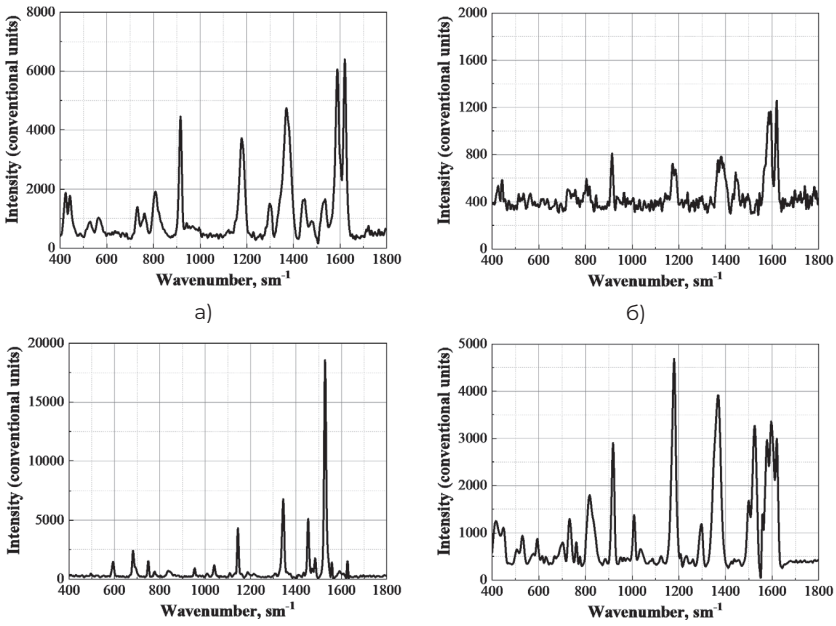

Рис. 3. Раманівські спектри різних реквізитів документів на довжині хвилі збудження лазера 532 нм: а — кулькова ручка з пастою на основі триарилметанових барвників; б — кулькова ручка з пастою на основі суміші фталоціанінових та триарилметанових барвників; в — гелева ручка; г — перова ручка з чорнилом на водній основі

Як видно з рис. 3, раманівські спектри реквізитів відрізняються за характеристичними піками та їх інтенсивністю. Досліджено часові залежності для штрихів чотирьох різних типів паст кулькових ручок синьо-фіолетового та чорного кольорів. На рисунку 4, як приклад, показані спектри штрихів синьо-фіолетової пасти кулькової ручки.

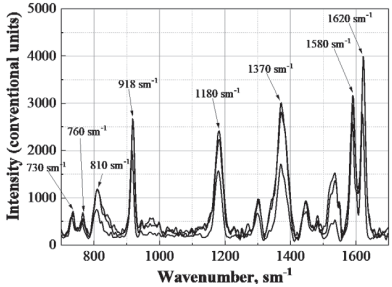

Рис. 4. Вибрані раманівські спектри штрихів пасти синьо-фіолетового кольору за період 2019—2023 років

Використання раманівської спектроскопії для визначення давності виготовлення документів апробовано при проведенні судово-технічної експертизи документів. Наприклад, методом раманівської спектроскопії показано, що досліджуваний документ, датований травнем 2017 року, та надані для порівняння зразки за період 2017-2020 років, виконані пастою кулькової ручки синьо-фіолетового кольору, що містить у складі триарилметановий барвник. Спектри комбінаційного розсіювання досліджуваного документа та наданих для порівняння зразків мали однакові характеристичні смуги (рис. 1). Для встановлення часової залежності деградації барвника вибрано піки, що відповідають коливанням зв'язку *C–N*, як найменш стійкого та схильного до руйнування у часі, який утворений зовнішнім атомом азоту та фенольним атомом вуглецю у внутрішніх кільцях, та внутрішнім вуглецевим зв'язком *C–C*, найстабільнішим у часі. Ступінь деградації паст визначали як відношення інтенсивності даних піків та вираховували часову залежність у зразках для порівняння. За результатами дослідження часової залежності встановлено абсолютну давність виконання записів у досліджуваному документі методом раманівської спектроскопії. Паралельно проведено визначення давності реквізитів за класичною методикою з використанням комплексу руйнівних методів: газова хроматографія і спектроскопія у видимій області спектру, що показало задовільну збіжність результатів двох методів дослідження.

Висновки. Отже, у статті доведена ефективність використання раманівської спектроскопії для дослідження барвників реквізитів документів, їх диференціації, визначення наявності тих чи інших барвних речовин у пасті, а при наявності часової залежності для барвників — встановлення давності виготовлення рукописних записів у документах. На основі дослідження штрихів у документах 2019—2023 років виявлено часову залежність деградації барвників за раманівськими спектрами, яку успішно використано для встановлення абсолютного віку реквізитів документів. У результаті проведених досліджень методом раманівської спектроскопії встановлено абсолютну давність штрихів паст кулькових ручок, що містять у своєму складі триарилметанові барвники, при наявності відповідних зразків для порівняння за кілька років. Отже, раманівська спектроскопія відкриває нові можливості при проведенні експертиз зі встановлення абсолютної давності документів без руйнування об'єктів дослідження.

Перелік посилань **References**

1. Aginski, V. (1993). Some for New Ideas Dating Ballpoint Inks — A Feasibility Study.*J. Forensic Sci.* Vol. 38. No. 5. Pp. 1134—1150.
2. Brunelle, R. L., Crawford, K. R. (2003). Advances in the forensic analysis and dating of writing ink. Charles C Thomas Publisher, LTD. 215 p.
3. Ezcurra, M., Gongora, J. M. G., Maguregui, I., Alonso, R. (2010). Analytical methods for dating modern writing instrument inks on paper. *Forensic Science Internationa*l. Vol. 197. Pp. 1—20.

4. Chalmers, J. M., Edwards, H. G. M., Hargreaves, M. D. (2012). Chapter 1: Introduction. Infrared and Raman spectroscopy in Forensic Science. Wiley. Pp. 3—7.
5. LeRu, E.C., Blackie, E., Meyer, M., Etchegoin, P. G. (2007). Surface Enhanced Raman Scattering Enhancement Factors: A Comprehensive Study. *Journal of Physical Chemistry*. Vol. 111. Pp. 1379—1380.
6. Claybourn, M., Ansell, M. (2000). Using Raman Spectroscopy to solve crime: inks, questioned documents and frauds. *Science&Justice*. Vol. 40. Pp. 261—271.
7. Buzzini, P., Suzuki, E. (2016) Forensic applications of Raman spectroscopy for the in situ analyses of pigments and dyes in ink and paint evidence. *J. Raman Spectrosc*. Vol. 47. Pp. 16—27.
8. Cesaratto, A., Lombardi, J. R., Leona, M. (2017). Tracking photo-degradation of triarylmethane dyes with surface-enhanced Raman spectroscopy. *J. Raman Spectrosc*. Vol. 48. Pp. 418—424.
9. Weyermann, C., Kirsch, D., Costa Vera, C., Spengler, B., Costa-Vera, C., Spengler, B. (2006). Photofading of Ballpoint Dyes Studied on Paper by LDI and MALDI MS. *J. Am. Soc. Mass Spectrom*. Vol. 17. Pp. 297—306.
10. Gorshkova, K. O., Tumkin, I. I., Myund, L. A. (2016). Tverjanovich, A. S., Mereshchenko, A. S., Panov, M.S., Kochemirovsky, V. A., The investigation of dye aging dynamics in writing inks using Raman spectroscopy. *Dyes and Pigments*. Vol. 131. Pp. 239—245.
11. Seifar, R. M., Verheul, J., Ariese, F., Brinkman, U., Gooijer, C. D. (2001). Applicability of surface-enhanced resonance Raman scattering for the direct discrimination of ballpoint pen inks. *The Analyst*. Vol. 126. Iss. 8. Pp. 1418—1422.
12. Yiwen, L., Che, X., Qiran, S., Xu, Y. (2011). Raman spectroscopy of Blue Ballpoint Pen Inks and Dyes Found in inks: Investigation of the Effects of Varying Laser Wavelength. in *Proceedings of the American Academy of Forensic Sciences annual Scientific Meeting*. Chicago. IL. February 21—26, 2011. Pp. 414—415.
13. Tackley, D. R., Dent, G., Smith, W. E. (2001). Phthalocyanines: structure and vibrations. *Phys. Chem. Chem. Phys*. Vol. 3. Pp. 1419—1426.
14. Zoleo, A., Rossi, C., Poggi, G., Rossi, M., Meneghetti, M., & Baglioni, P. (2020) Spotting aged dyes on paper with SERS. *Physical Chemistry Chemical Physics*. Vol. 22 (41). Pp. 24070—24076.
15. Vančo, Ľ., Kadlečíková, M., Breza, J., Michniak, P., Čeppan, M., Reháková, M.,Butvinová, B. (2015). Differentiation of selected blue writing inks by surface-enhanced Raman spectroscopy. *Chemical Papers*. Vol. 69. Iss. 4. Pp. 518—526.
16. Saviello, D., Trabace, M., Alyami, A., Mirabile, A., Baglioni, P., Giorgi, R., Iacopino, D. (2019). Raman Spectroscopy and Surface Enhanced Raman Scattering (SERS) for the Analysis of Blue and Black Writing Inks: Identification of Dye Content and Degradation Processes. *Frontiers in chemistry*. Vol. 8. Art. 727. Pp. 1—9.
17. Grechukha, N. M., Gorshkova, K. O., Panov, M. S., Tumkin, I. I., Kirillova, E. O., Lukianov, V. V., Kirillova,N. P., Kochemirovsky, V. A. (2017). Analysis of the aging processes of writing ink: Raman spectroscopy versus gas chromatography aspects. *Applied Sciences*. Vol. 7. Iss. 10. Art. 991. Pp. 1—14.
18. Gorshkova, K. O., Rossinskaya, E. R., Kirillova, N. P., Fogel, A. A., Kochemirovskaia, S. V., Kochemirovsky, V. A. (2020). Investigation of the new possibility of mathematical processing of Raman spectra for dating documents. *Science & Justice*. Vol. 60. Iss. 5. Pp. 451—465.

19. Posilskyi, O., Artamonova, H., Trunova, E. (2023). Identification of triarylmethane, phthalocyanine and xanthene in a mixture of dyes by electron absorption spectroscopy. *Ukr. Chem. J.* Vol. 89. Iss. 7. Pp. 26—39.

20. Vega Cañamares, M., Chenal, C., Birke, R. L., Lombardi, J.R. (2008). DFT, SERS, and Single-Molecule SERS of Crystal Violet. *J. Phys. Chem. C.* Vol. 112. Iss. 51. P. 20295—20300.

The use of raman spectroscopy for research dyes and determination the absolute age of documents

O. Posilskyi, H. Artamonova, O. Maliei, A. Klymenko

Today, the transition from destructive to non-destructive research methods for research on the dyes of document details, including establishing the antiquity of document details, is an urgent problem. The article proposes a new non-destructive research method using Raman spectroscopy, which consists in assessing the degree of fading of ballpoint pen pastes due to the degradation of dyes. On the basis of such studies, time dependence was revealed, which was used to establish the absolute age of document details. Along with this, it was found that the Raman spectra of document details differ in terms of characteristic peaks and their intensity, which allows us to also use this method to establish the generic (group) affiliation of dyes. When interpreting the characteristic bands of substances in Raman spectra, one should take into account the conditions of the experiment (wavelength of laser excitation, its power, use of SERS, etc.). The practical advantages of using the Raman spectroscopy method are the preservation of the integrity of the research objects, the speed of the research, as well as the absence of sample preparation. The effectiveness of using the method was proven when conducting a forensic examination to establish the statute of limitations for document production. As a result of the conducted research, the Raman spectroscopy method showed a good convergence of results with traditional destructive research methods. Based on the study of strokes in documents for the period 2019-2023, the time dependence of dye degradation according to Raman spectra was revealed, which was successfully used to establish the absolute age of document details. As a result of the research carried out using the method of Raman spectroscopy, the absolute age of the strokes of the ballpoint pen pastes containing triarylmethane dyes in their composition was established in the presence of comparison samples for several years.

Keywords: Raman spectroscopy; technical examination of documents; dyes; degradation of dyes; ballpoint pen paste; absolute age of documents.

⇒ Посільський, О. О., Артамонова, Г. В., Малєй, О. С., Клименко, А. В. (2024). Використання методу раманівської спектроскопії для дослідження барвників та встановлення абсолютної давності реквізитів документів. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 365—374. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.35.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.36
УДК 343.98

Олександр Олексійович Садченко
Кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0727-4181, e-mail: sadchenko.o.o@gmail.com

Зовнішність людини як об'єкт криміналістичної габітології

Стаття присвячена узагальненню наукових підходів до визначення зовнішності людини у криміналістичній габітології. На основі аналізу наукових підходів до визначення зовнішності людини сформульовано поняття «зовнішність людини», яке точніше розкриває його сутність і значення як методологічної категорії в теорії і практиці ідентифікації людини за ознаками зовнішності. Відповідно до потреб експертної і слідчої практики запропоновано класифікацію елементів і ознак зовнішності людини, що розширить можливості об'єктивно досліджувати та ідентифікувати людину за такими ознаками.

Ключові слова: *зовнішність людини*; *ідентифікація людини*; *криміналістична габітологія*; *частина тіла людини*; *елемент зовнішності людини*; *ознака елемента зовнішності людини*; *форма елемента*; *величина елемента*; *положення елемента*; *колір елемента*; *наявність елемента*; *відсутність елемента*; *кількість елементів*; *особливі прикмети*; *яскраві ознаки.*

Постановка проблеми. Ідентифікація людини є постійним і найбільш складним криміналістичним завданням, що постає в процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Значення цього завдання зростає під час розслідування убивств, коли потрібна ідентифікація невпізнаних, розчленованих, скелетованих трупів, встановлення загиблих унаслідок природних та техногенних катастроф, військової агресії російської федерації тощо.

У зазначених випадках одним із головних завдань кримінального провадження є ідентифікація особи потерпілого, злочинців, безвісти зниклих осіб, невстановлених трупів тощо.

Злочини, що вчиняються із застосуванням вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, нерідко ускладнюють упізнання і ідентифікацію як самих злочинців, так і їх жертв. Використання криміналістичних рекомендацій під час фіксування особливостей будови зовнішності злочинців і потерпілих (жертв) дає змогу слідчим висувати обґрунтовані версії, складати якісніші суб'єктивні портрети, досконаліше призначати портретні експертизи.

За таких обставин збільшується роль криміналістичних засобів і методів у встановленні та ідентифікації потерпілих (жертв), злочинців, що вчинили кримінальні правопорушення. Це, у свою чергу, потребує удосконалення наявних теоретичних і методологічних засад ідентифікації людини за ознаками зовнішності.

Незважаючи на значний і досить тривалий досвід використання інформації про властивості і ознаки зовнішності з метою подальшої ідентифікації людини, очевидно, що є необхідність у подальших таких дослідженнях.

Для повного та об'єктивного розуміння поняття зовнішності людини недостатньо лише відомостей із наук кримінального циклу, слід звернутися й до інших наук: антропології, антропометрії, морфології, психології, медицини тощо. Зовнішність людини як об'єкт дослідження є центральною категорією у криміналістичній габітології — провідної галузі криміналістичної техніки. У наш час особливої уваги потребують дослідження: структури та властивостей зовнішності людини; закономірностей розвитку, змін зовнішнього вигляду людини у різних об'єктивних і суб'єктивних відображеннях; загальних закономірностей збирання та використання відомостей про зовнішній вигляд людини, який піддавався косметологічним і хірургічним змінам; науково-технічні засоби та методи, що використовуються під час вивчення зовнішності та ідентифікації людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні засади ідентифікації людини за ознаками зовнішності засобами й методами криміналістичної габітології заклали: А. Бертильйон, В. Бурик, О. Ващук, О. Гусєв, Г. Гвоздецька, І. Желнович, О. Зінін, Є. Манько, Ю. Машошин, І. Мартиненко, І. Осипенко, В. Пилипчук, І. Подволоцький, Р.-А. Райс, Є. Разумов, М. Салтевський, О. Садченко, К. Стеченко, М. Терзієв, А. Топорков, Т. Чашницька, Д. Шамрай, Т. Шаова та ін.

Положення, викладені у працях згаданих вчених, свідчать про те, що ідентифікація людини за ознаками зовнішності, безперечно, є нагальною проблемою кримінального провадження. Дослідження цих науковців мають теоретичну цінність і практичну значущість, однак вони не охоплюють усього кола питань та рекомендацій щодо визначення можливостей дослідження зовнішності людини.

Мета дослідження — спроба окреслити у контексті діяльності судового експерта, відповідно до потреб розслідування кримінальних правопорушень в Україні, теоретичні і практичні проблемні питання, пов'язані з визначенням поняття зовнішності людини, структурних елементів, їх класифікацій, загальної характеристики складових зовнішності людини.

Викладення основного матеріалу. Серед науковців, криміналістів та експертів немає однозначного тлумачення поняття «зовнішність людини».

Так, Г. Гвоздецька зазначає, що «зовнішній вигляд людини — це її зовнішні характеристики, які сприймаються зором» [1, с. 102].

Д. Шамрай доповнює це твердження та вказує, що «зовнішній вигляд людини є сукупністю відомостей про людину, що сприймаються візуально та використовуються під час розкриття і розслідування злочинів» [2, с. 309].

М. Салтевський під зовнішністю людини пропонував розуміти «фізичну сторону, ознаки, які здавна використовуються для розшуку та ототожнення людей, кримінальної реєстрації злочинів, у судовій експертизі тощо» [3, с. 139].

І. Осипенко і К. Стеченко сформували власне розуміння зовнішності людини як унікальну сукупність незмінних зовнішніх ознак людини, які індивідуалізують її, сприймаються візуально і можуть використовуватися для ідентифікації і розшуку людини [4, с. 722].

Є. Манько надає більш професійне визначення зовнішності людини «як зовнішнього фенотипу, тобто сукупності усіх ознак (зовнішніх і внутрішніх) і властивостей організму, які можна спостерігати під час атомічних, фізіологічних, морфологічних і цитологічних досліджень» [5, с. 52].

У науковому обігу криміналістичної габітології перебувають два відносно рівнозначних поняття: «зовнішність людини» [6, с. 71] і «зовнішній вигляд людини» [7, с. 107]. Переважна більшість науковців вважає, що ці дефініції слід вживати як рівнозначні, адже вони є однаковими за змістом [4, с. 722].

Інші науковці вказують на те, що ці дефініції не є тотожними, зокрема поняття «зовнішній вигляд» за змістом є ширшим ніж поняття «зовнішність людини», оскільки зовнішність характеризується описом ознак і рис обличчя людини, а зовнішній вигляд — абсолютно усіма частинами тіла, елементами, деталями й ознаками, що можуть сприйматися зорово.

Зовнішній вигляд людини можна уявити у вигляді системи елементів, тобто деталей, частин, що сприймаються візуально.

Криміналістичне дослідження зовнішності людини не вичерпується описом ознак і рис обличчя. Навпаки, воно спирається на характеристику усіх власних і супутніх елементів зовнішності людини, яку слід ідентифікувати.

На нашу думку, *зовнішність людини — це сукупність частин тіла людини, елементів, деталей і ознак, що їх характеризують, які обумовлені особливостями анатомічної будови та функціями організму, а також предметів одягу, які знаходяться на людині або речей, що носить при собі людина, які створюють єдиний індивідуально визначений об'єкт*.

Саме таке визначення, точніше розкриває сутність досліджуваного поняття і визначає мету криміналістичного дослідження зовнішності людини.

З метою криміналістичного відтворення зовнішності людини виділяються, аналізуються і досліджуються частини тіла, елементи, деталі, ознаки зовнішності, а також одяг і речі, які носить при собі людина.

Тіло людини умовно поділяють на топографо-анатомічні ділянки: голова (відділ мозковий та обличчя); шиї (передню і задню);

надпліччя (дельтоподібна, підключична, пахова, лопаткова); грудна (грудинна, хребтова, праві та ліві грудні, передні та задні); плечова; ліктьова; передпліччя; кисті; живота; пахвинна; сіднична; стегнова; колінна; гомілкова; п'яткова; стопи та пальців [8, с. 84].

Однією із важливих характеристик зовнішності людини, як об'єкту криміналістичного дослідження, є частина тіла людини, що включає великі анатомічні одиниці людського тіла (голова, тулуб, кінцівки).

Другою надважливою характеристикою зовнішності людини є система криміналістично значущих елементів. У ранніх публікаціях із криміналістики, такий термін як «елемент зовнішності» (чоло, ніс, очі, підборіддя тощо) називали органами людського тіла [9, с. 7], «частина людського тіла» [10, с. 147, 273].

У 70—90 рр. минулого століття в основному домінував термін «елемент зовнішності» [11, с. 17], так як він позначає «орган людського тіла», «частину організму, що виконує певну функцію» [12, с. 678], а це властиве не усім зовнішнім елементам зовнішності, а більше підходить до назви внутрішніх анатомічних органів.

Елемент — це нерозчленований компонент складних предметів, процесів, явищ. У сучасній філософії «просте» і «складне» мають відносний характер. На даний час у науці під «елементами» розуміють будь-які об'єкти, що згруповані з іншими об'єктами у складний комплекс. Поняття «елемент» має відносний характер. Залежно від способу розгляду того чи іншого предмета, у ролі елемента можуть виступати різні структурні одиниці.

Будь-який об'єкт, зокрема й зовнішність людини, є системою, якщо його можна розчленувати на взаємопов'язані та взаємодіючі елементи. У свою чергу ці елементи можуть мати власну структуру та являти собою підсистеми більшої системи.

В. Снєтков елемент зовнішності визначає так: «це будь-яка виділена в процесі спостереження (вивчення) частина зовнішнього образу людини» [11, с. 17].

Є. Манько елементами зовнішності людини, з огляду на анатомію та фізіологію, називає частини тіла людини або топографо-анатомічні ділянки [5, с. 56]. Погоджуючись із таким визначенням, додамо лише — елементом зовнішності людини є будь-яка топографо-анатомічна ділянка частини тіла людини, що виділена для вивчення і дослідження, прояв функцій її організму, а також наявний на людині одяг, предмети, які вона носить при собі.

У наукових публікаціях відмічалося, що дослідження у будь-якій галузі знань вкрай утруднені без використання науково-обґрунтованих, логічних класифікацій — відсутність останніх ускладнює не тільки теоретичні дослідження, але й унеможливлює використання отриманих результатів у практичній діяльності.

Уперше класифікацію елементів зовнішності людини на власні та супутні, запропоновано у підручнику з криміналістики 1976 року [13, с. 265]. В. Снєтков у системі елементів зовнішності виділяє чотири групи:

1) анатомічні; 2) функціональні; 3) супутні; 4) загальнофізичні [14, с. 17—18]. Крім цього, він розділяє їх на постійні й тимчасові, необхідні й випадкові, елементи природнього, штучного і патологічного походження [14, с. 18—19].

На наше переконання, основним недоліком таких класифікацій елементів зовнішності є відсутність чітких підстав для їх диференціації. Від наявності та змісту підстав залежить уніфікований підхід до вирішення будь-якої проблеми, зокрема й класифікації елементів зовнішності. Для того, щоб класифікація виконала покладені на неї завдання, за основу поділу елементів зовнішності необхідно взяти найбільш суттєву і важливу у практичному відношенні підставу.

На даний час у криміналістичній габітології елементи зовнішності доцільно *класифікувати* за такими підставами: 1) за приналежністю до людського організму; 2) за особливостями прояву властивостей зовнішності людини; 3) за часом існування; 4) за ступенем змін у часі; 5) за способом появи; 6) за значимістю для ідентифікації; 7) за ступенем наочності.

Розглянемо цю класифікацію більш детально:

1) за приналежністю до людського організму елементи зовнішності поділяються на: а) власні; б) супутні;
2) за особливостями прояву елементів зовнішності людини на: а) загально-фізичні елементи (стать, вік, зріст, статура, антропологічний тип людини); б) анатомічні елементи (розкривають особливості анатомічної будови людини: будова тіла, голови, обличчя, кінцівок тощо); в) функціональні елементи (пов'язують з умовно-рефлекторними процесами руху людини: постава, хода, міміка, артикуляція, жестикуляція, манера поведінки тощо);
3) за часом існування елементи зовнішності людини поділяються на: а) постійні (властиві людині протягом життя, однак вони можуть бути втрачені, травмовані, наприклад, чоло, ніс, очі, вушні раковини, кінцівки ніг); б) тимчасові (не обумовлені сутністю людини як біологічного індивідуума: бородавки, пігментні плями, волосяний покрив тощо);
4) за ступенем змін у часі елементів зовнішності людини поділяються на: а) відносно стійкі елементи (наприклад, вушні раковини); б) змінювані (наприклад, волосся);
5) за способом появи елементів зовнішності людини — на: а) власні (природні елементи зовнішності, що притаманні людині від народження: чоло, брови, очі, кінцівки тощо); б) штучні (елементи зовнішності, що з'являються унаслідок свідомих змін людиною своєї зовнішності: косметичне оформлення своєї зовнішності, перука, накладні вуса, вії, намальовані брови тощо); в) патологічні (аномальна будова того чи іншого елемента, можуть з'являтися унаслідок захворювання, яке змінює зовнішній вигляд того чи іншого елемента: пухлина тощо, бувають вродженими: шестипалість тощо); г) супутні (предмети-прикраси, головні убори, одяг, речі, що носить при

собі людина; д) виробничі (фасон, розмір одягу, матеріал виготовлення одягу, накладні кишені, ярлики, бирки, штампи тощо); е) експлуатаційні (плями, розриви, потертості тощо);

б) за значимістю для ідентифікації елементи зовнішності людини поділяються на: а) особливі (індивідуальні, елементи, які не часто зустрічаються: шрами, родимки, татуювання, аномалії, природні каліцтва, відхилення від нормальної будови); б) звичайні (елементи групового значення, які часто зустрічаються, поділяються на: малопомітні й ті, що кидаються в очі).

Саме така сукупна єдність елементів дозволяє нам стверджувати, що характеристика зовнішності людини не вичерпується описом рис обличчя, а має за мету можливість встановити увесь цілісний образ особи, яка розшукується.

Важливе значення для деталізації зовнішності має характеристика елемента зовнішності людини як об'єкта криміналістичного дослідження. Завжди вважається, що для того щоб пізнати, зрозуміти той чи інший предмет, потрібно дізнатися з чого він складається. Для характеристики обличчя людини, дослідники часто використовують термін «деталь елемента», який асоціюється з позначенням складових частин механізму машин [15, с. 166]. Цей термін з'явився у криміналістичній літературі у 50-60-х роках минулого століття [16, с. 123].

Деталь елемента зовнішності людини є складовою частини елемента зовнішності, наприклад, ніс як елемент складається із спинки носа, крил носа, кінчика носа, основи носа.

Не менш важливою характеристикою зовнішності людини, крім частин тіла, елементів, деталей є її ознаки. «Ознака» як одна із фундаментальних понять криміналістичної теорії була предметом дослідження багатьох учених, зокрема С. Потапова, Р. Бєлкіна, А. Вінберга, Г. Грановського, О. Садченка, М. Сегая, В. Снєткова, М. Салтевського, Н. Клименко, О. Зініна, Т. Шаової, О. Шляхова та інших.

Ці науковці здійснювали дослідження у галузі судової експертизи і у своїх публікаціях часто вживали термінологію пов'язану із ознаками і елементами зовнішності, однак розкриваючи їх сутність, вкладали у дане поняття різний зміст. На нашу думку, точкою відліку повинно бути філософське тлумачення терміну. Так, термін «ознака» у словниках тлумачиться як характеристика предмета або явища, завдяки якої його визначають або вивчають, а також відокремлюють від іншого чи об'єднують в одну групу з подібними до нього об'єктами [17, с. 477].

Однак у літературі можна зустріти викладення терміну «ознака» і як синонім терміну «властивість», «особливість» кого-, чого-небуть [12, с. 665].

Дискусія про співвідношення понять «ознака» і «властивість» у криміналістиці відобразилась і на криміналістичній габітології. Так, найбільш обґрунтовані висновки з цієї дискусії ми зустрічаємо у публікаціях О. Зініна, В. Снєткова, М. Салтевського, Є. Манько та інших вчених.

В. Снєтков у якості базового терміну пропонує використовувати усталений у криміналістичній габітології термін «ознака зовнішності»,

розуміючи під ним «помітні характеристики зовнішнього вигляду людини у цілому чи окремих її елементів» [11, с. 17].

Ознаки зовнішності характеризують саме зовнішність людини, оскільки вони сприймаються іншою людиною під час безпосереднього спостереження або дослідження. Найбільш поширеним є визначення ознаки як характеристики опису елемента зовнішності.

Незважаючи на це, таке тлумачення ознаки, на нашу думку, є спірним. Дійсно, «ознака» є джерелом інформації про об'єкт або його окрему сторону, що дозволяє упізнати об'єкт, який вивчається і відокремити його від інших, йому подібних. Ознака є особливістю або знаком, міткою (показником), стороною предмета або явища, за якою можна пізнати, визначити чи описати предмет або явище [17, с. 477].

Основною перевагою цього визначення є можливість відокремити об'єкт чи явище, що вивчається, від інших, йому подібних. Таку відмінність зовнішності однієї людини від зовнішності іншої можна з'ясувати тільки шляхом аналізу конкретних даних, тобто конкретного прояву величини, форми, контуру, положення, кольору й інших характеристик елементів зовнішності. Саме такі характеристики «ознакою» бути не можуть, оскільки поняття «величина», «форма», «контур» не змінюються від того, до чого / кого ми їх застосовуємо, а змінюється тільки конкретне їх вираження, за яким і відрізняються зовнішність однієї людини від зовнішності іншої. Отже, «ознака зовнішності» не є характеристикою опису будь-якого елементу зовнішності, а є її конкретним виразом. Підсумовуючи, пропонуємо таке поняття: *ознака зовнішності — це конкретно визначені характеристики елементів зовнішності людини, що сприймаються на вигляд у цілому або в окремих її елементах, за допомогою яких можна відрізнити (упізнати) людину або віднести її до певної групи людей.*

Аналізуючи наукові дослідження із криміналістичної габітології можна констатувати варіативність ідей і гіпотез щодо класифікації ознак зовнішності людини. Так, В. Бурік, В. Піліпчук пропонують вирізняти анатомічні, функціональні та супутні ознаки зовнішності людини [6, с. 9].

Залежно від значення ознак при ототожненні, О. Ващук виділяє загальні та окремі ознаки зовнішності.

У межах нашого дослідження, розглянемо найпоширенішу класифікацію ознак зовнішності людини. Використання одного уніфікованого поділу, на нашу думку, сприяє максимально точному системному опису ознак зовнішності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Зовнішність людини у цілому, частини її тіла, елементи, деталі характеризуються такими *ознаками*: формою, величиною, положенням, кольором, наявністю, ступенем симетрії, ступенем вираженості, відсутністю і кількістю.

Форма — ознака що визначається візуально у двох положеннях: у фас і профіль, шляхом порівняння з відомими геометричними фігурами (коло, овал, квадрат, прямокутник, трикутник), а також з формами відомих предметів (мигдалеподібна, грушоподібна тощо). У профіль

визначається контур ознаки, порівнюючи його з формою ліній (пряма, хвиляста, опукла, увігнута, кутаста). Так, загальна форма обличчя може бути круглою, трикутною, овальною, квадратною, а у профіль — опуклою, прямою, увігнутою.

Величина — кількісна характеристика елементу, деталі, що виражена не в абсолютних величинах (м, см, мм), а у відносних, у порівнянні з ознаками, що знаходяться поруч. Тому величину носа, не вимірюють масштабною лінійкою, а порівнюють з іншими частинами обличчя, попередньо розділивши його на рівні частини (лобову, носову, ротову). Якщо лобова частина більша за дві інші, то чоло вважається високим, а якщо менша — то низьким, а за умови приблизної рівності трьох частин — середнім. До розмірних характеристик елемента включаються *висота, ширина, глибина, довжина, внутрішні та зовнішні пропорції. Внутрішні пропорції* — співвідношення різних розмірів самого елемента зовнішності. *Зовнішні пропорції* — відношення одного елемента до розмірів іншого.

Для визначення величини ознаки використовують три системи градації розміру: а) тричленна; б) п'ятичленна; в) семичленна.

Тричленна градація використовує три терміни: *малий, середній, великий.*

П'ятичленна градація оперує п'ятьма термінами: *дуже малий, дуже великий, малий, середній, великий.*

У семичленній градації додано ще два терміни: *нижче середнього і вище за середнє.*

Положення — місце розміщення певного елемента зовнішності у межах інших елементів, наприклад, зморшка на щоці відносно сторін елемента (праворуч, ліворуч, лицьова, потилична тощо) чи умовних горизонтальних і вертикальних ліній (зморшка вертикальна чи горизонтальна, нахилена вліво, вправо тощо). Положення елемента зовнішності чи його деталі відносно загальної площини завжди називають виступом (виступаючі губи тощо), положення вушних раковин відносно бокових поверхонь голови та обличчя (відстовбурченість, прилягання тощо).

Колір — спектральна характеристика елемента його поверхні.

Наявність — ознака, що має значення при встановленні тимчасового чи штучного елемента зовнішності.

Ступінь симетрії — похідна ознака, що відображає ступінь подібності парних елементів зовнішності.

Ступінь вираження — похідна ознака, що використовується коли є уявлення про норму даного елемента зовнішності.

Відсутність — ознака, що має значення для встановлення необхідного, природного елемента зовнішності.

Кількість — ознака, що характеризується однойменними елементами зовнішності, кількість яких не постійна (рубці, шрами, родимі плями, бородавки тощо).

Окрему групу зовнішніх ознак складають: а) особливі прикмети; б) яскраві ознаки.

Особливі прикмети — зовнішні ознаки, що не часто зустрічаються, і являють собою відхилення від нормальної морфологічної будови. Вони можуть бути вродженими чи набутими (вкорочені ноги, зрощені пальці, викривлений хребет, сліди віспи, очі різного кольору, косоокість, наявність більма, великі вуха, низький зріст, велика ротова частина обличчя, шишкоподібний ніс, вивернуті крила носа тощо).

Яскраві ознаки зовнішності це ті, що розташовані на відкритих частинах тіла, вони порівняно зустрічаються не часто, легко виявляються у звичайних умовах і швидко запам'ятовуються, бо кидаються в очі.

На нашу думку, до методики опису яскравих ознак слід увести новий елемент «боді модифікація», у межах якого доцільно розглядати такі елементи:

татуювання — нанесення малюнку наколюванням та втиранням під шкіру фарби (жінки за допомогою уведення фарби під шкіру корегують риси свого обличчя, змінюють форму брів, губ, підводять очі тощо);

пірсинг — проколювання шкіри на вухах, крилах носа, губах, бровах, язику тощо, поєднане із всовуванням до отвору предметів («сережка», «штанга», «навели»-пупок, «твісти»-закрутки, «лабретті»-губна сережка тощо);

шрамування — спеціальне нанесення розрізів заданої форми та розміру на шкіру, унаслідок загоювання яких утворюються рубці у вигляді малюнків або візерунків;

таврування — нанесення на шкіру термічних, хімічних, іноді електричних опіків, що зображають певний малюнок або візерунок.

Найбільш значущими є ознаки зовнішності, що обумовлені їхньою абсолютною самостійністю і незмінністю. Звісно, особа може докласти зусиль і спробувати змінити свою ходу, але зауважмо, що повністю її змінити неможливо. Це стосується і свідомої зміни особою власних анатомічних елементів і ознак, що їх характеризують.

Однією із найбільш вагомих характеристик зовнішності людини, як об'єкту пізнання є її *властивість*. «Властивість» це філософська категорія. Наприклад, властивість товару, предмету чи речі є найважливішою їхньою категорією. Поняття «властивість» складне і багатогранне.

Властивість зовнішності людини є її внутрішньою характеристикою зовнішності, що обумовлює відмінність чи схожість однієї людини з іншою. Найчастіше властивість є неочевидною, оскільки це внутрішня якість об'єктів. Тому внутрішні властивості нерідко називають структурними. Спостерігач пізнає їх опосередковано, оскільки вони проявляються під час руху, у процесі взаємодії з предметами. Властивості є джерелами інформації, що відображаються в ознаках. Отже, властивості відрізняються від ознак як логічно, так і криміналістично. Тому, зовнішні властивості фізичних тіл, доцільно називати «ознаками», а внутрішні — «властивостями».

Властивості зовнішності людини є передумовою її ідентифікації за ознаками зовнішності. Властивістю, що дозволяє використовувати відомості про ознаки зовнішності людини під час досудового розслідування,

є *індивідуальність* зовнішності людини, тобто сукупність ознак, що дозволяє індивідуалізувати людину, відокремити її від подібних. Індивідуальність проявляється у неповторюваності форм, розмірів, особливостей зовнішніх частин тіла, яким у свою чергу притаманна сукупність ознак: розміри, розміщення, класифікація тощо.

Ідентифікаційне значення окремих ознак залежить від частоти повторюваності їх у різних людей. Чим рідше зустрічається певна ознака, тим вагоміше її ідентифікаційне значення.

Зовнішній вигляд людини характеризується значною кількістю ознак елементів зовнішності та практично нескінченною кількістю їх варіантів. Так, науковцями у криміналістичній габітології нараховується від 50 до 100 (інколи й більше) ознак зовнішності людини, якими можна охарактеризувати її обличчя. І навіть якщо виділяється понад 50 найбільш значних елементів зовнішності людини, то у кожному такому елементі (при поглибленому його вивченні) визначаються складові частини, що характеризуються певною сукупністю ознак. При цьому кожна ознака (наприклад, форма і величина) має не менше трьох варіантів (великий, середній, малий за величиною елемент). Якщо усі 50 елементів людини охарактеризувати лише двома ознаками, а потім позначити ступінь їх вираження, то загальна кількість людей, з яких може бути виділено конкретну людину за сукупністю цих ознак, дорівнюватиме 90^{50}.

Насправді обличчя людини може характеризуватися набагато більшою кількістю елементів ніж 50, якщо прямувати за ступенем їх деталізації. До того жкількість варіантів ознак кожного елемента обмежена лише анатомією.

Розглядаючи дану властивість як основну для ідентифікації людини, слід звернути увагу на таке явище у людській природі, як подібність різних осіб. Вона може бути: дуже великою (близнюки); значною (феномен так званих двійників); такою, що перебуває у межах подібності за типом зовнішності людини, обумовленою насамперед приналежністю до одного й того ж антропологічного типу.

Однак не слід перебільшувати явище подібності різних осіб. По-перше, дуже велика або значна схожість зустрічається не часто; по-друге, якою б не була велика схожість, вона не переходить у тотожність, навіть у монозиготних близнюків. Завжди можна виділити ознаки відмінності та сформувати сукупність ознак, що індивідуалізують певну людину. Стосовно подібності за типом зовнішнього вигляду, зазначимо — відмінність порівнюваних осіб виявляється шляхом зіставлення ознак зовнішності, що мають ідентифікаційне значення (наприклад, особливості будови дрібних елементів обличчя).

Під *типом* зовнішності людини, розуміється сукупність елементів та їх ознак, що характеризують будь-яку однорідну групу осіб, наприклад, антропологічний тип. Для нього характерне співпадіння взаємно розташованих основних елементів особи та їх основних ознак.

Відносна стійкість зовнішності людини полягає у тому, що елементи зовнішності і їх ознаки протягом певного періоду їх розвитку

залишаються без змін. У межах цього періоду (за нормальних умов) зовнішній вигляд людини не зазнає видимих змін. До того жзміни, зазвичай, не наступають раптово, вони обумовлені постійно і безперервно діючими закономірностями розвитку людини.

Рефлекторність — здатність зовнішності людини певним чином відображатись на різних носіях інформації. Якщо правил відображення зовнішнього вигляду дотримуватися, характеристики зображених ознак будуть відповідати дійсним їх значенням.

Разом з тим, будь-який носій інформації дещо змінює зовнішній вигляд людини, тому слід враховувати природу цих носіїв, що визначає обсяг і якість інформації.

Залежність «рефлекторності» від видів носіїв інформації, що обумовлює різну ступінь сприйняття того чи іншого елемента, не дозволяє поставити цю властивість зовнішнього вигляду в один ряд з вищеназваними, які мають усеохоплюючий характер.

Отже, сукупна єдність цих трьох надважливих властивостей зовнішності дозволяє спеціальним суб'єктам здійснити криміналістичне дослідження зовнішності людини.

Ідентифікація за ознаками зовнішності людини можлива не лише у період відносної стабільності ознак, але й за межами цього періоду, оскільки закономірності зміни зовнішності людини є достатньо вивченими.

У криміналістичній габітології науковці до найбільш загальних закономірностей зміни зовнішнього вигляду людини, що обумовлюють можливість її ідентифікації протягом тривалих періодів, відносять такі:

1) *виразність* ознак певних елементів зовнішності є стабільною протягом відомих періодів вікового розвитку людини, насамперед це стосується елементів обличчя з кістковою основою (лоб, ніс, підборіддя тощо);
2) ознаки елементів зовнішності *змінюються поступово*, за певними періодами (фазами) розвитку організму (причому напрям і, відповідно, динаміка зміни ознак тих чи інших елементів (наприклад, поява і формування зморшок на шкірі) є відомими);
3) ознаки зовнішності *змінюються шляхом перетворення*, обумовленого закономірностями природного процесу розвитку людини (так, дрібні зморшки до старості перетворюються у глибокі складки);
4) *швидкість зміни ознак різних елементів зовнішності є неоднаковою*, окремі ознаки «переходять» у майже незмінному стані з одного вікового періоду до іншого, що й дозволяє здійснювати ідентифікацію (особливо помітно така закономірність проявляється у зміні обличчя людини у перші періоди її життя, хоча загальні зміни зовнішнього вигляду й відбуваються унаслідок динаміки розвитку лицьового відділу черепа, ознаки низки елементів зберігаються (насамперед, будова вушної раковини, контури очних щілин тощо));
5) *зростання і збільшення ознак зовнішності від молодості до зрілості*;
6) *потоншення, зменшення ознак зовнішності до старості*.

Крім перерахованих закономірностей та їх прояву в конкретній людині, у кожному разі встановлення тотожності слід враховувати відомості про межі ідентифікаційного періоду.

Висновки. Отже, усі розглянуті характеристики зовнішності людини як об'єкту криміналістичного дослідження, а саме: «частини тіла людини», «елементи», «деталі», «ознаки», «властивості зовнішності» є самостійними, нетотожними категоріями, що потребують розмежування між собою.

Перелік посилань

1. Гвоздецька Г. П. Криміналістичне вчення про зовнішність людини. *Судово експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. мат-лів кругл. столу (Київ, 23.04.2015). С. 101—104.
2. Шамрай Д. Р. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності (криміналістична габітоскопія). *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів:* матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. 2019. Ч. 2. С. 308—312.
3. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник у 2 ч. Харків : Консум, 1999. Ч. 1. 416 с.
4. Осипенко І П., Стеченко К. Л. Зовнішність людини як об'єкт криміналістичного дослідження: поняття і проблемні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11, 2021 С. 721—724 URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/184.pdf (дата звернення: 04.05.2023).
5. Манько Є. С. Зовнішність людини як об'єкт криміналістичного дослідження, їх властивості, елементи та ознаки. *Криміналістичний вісник.* 2018. № 1 (29). С. 52—57.
6. Бурик В. И., Пилипчук В. Ф. Признаки внешности человека и их использование в розыскной деятельности: справочное пособие. Киев : РИО МВД УССР, 1982. 272 с.

References

1. Gvozdetska H. P. (2015). Forensic teaching about human appearance. *Judicial expert activity: current state and prospects for development:* collection of materials of the round table (Kyiv, 04.23.2015). Pp. 101—104 [in Ukrainian].
2. Shamrai, D. R. (2019). Identification of a person based on appearance (forensic habitoscopy). *Reforming the legal system in the context of European integration processes:* materials of the 3rd international scientific and practical conference. P. 2. Pp. 308—312 [in Ukrainian].
3. Saltevskyi, M. V. (1999) Criminalistics : a textbook in 2 parts. Kharkiv : Konsum, P. 1. 416 p. [in Ukrainian].
4. Osypenko, I. P., Stechenko, K. L. (2021). Appearance of a person as an object of forensic research: concepts and problematic aspects. *Legal scientific electronic journal.* No. 11. Pp. 721—724 URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/184.pdf (access date: 05/04/2023) [in Ukrainian].
5. Manko, E. S. (2018). Human appearance as an object of forensic research, their properties, elements and signs. *Forensic Herald.* No. 1 (29). Pp. 52—57 [in Ukrainian].
6. Burik, V. I., Pilipchuk, V. F. (1982). Signs of a person's appearance and their use in investigative activities: a reference guide. Kyiv : RIO Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR. 272 p. (in Russian).

7. Буров С. А. Фотосовмещение как самостоятельный метод отождествления личности неизвестного трупа по черепу и прижизненной фотографии. *Сборник научных работ Саратовского отделения ВНОСМиК*. Саратов, 1961. Вып. 3. С. 105—116.

Burov, S. A. (1961). Photo matching as an independent method for identifying the identity of an unknown corpse based on the skull and intravital photographs. *Collection of scientific works of the Saratov branch of VNOSMiK*. Saratov. Iss. 3. Pp. 105—116 (in Russian).

8. Цигикало О. В. Анатомія людини: навчальний посібник. Чернівці, 2011. 253 с.

Tsygykalo, O. V. (2011). Human anatomy: a study guide. Chernivtsi. 253 p. [in Ukrainian].

9. Рейсс Р. А. Словесный портрет: Опознание и отождествление личности по методу Альфонса Бертильона: Со словарем на фр., нем., итал. и англ. яз. и цифровым шифром для телеграф. сношений / Лозан. ун-т; Обраб. и доп. пер. К. Прохорова. Москва : т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1911. 152 с.

Reiss, R. A. (1911). Verbal portrait: Recognition and identification of a person according to the method of Alphonse Bertillon: With a dictionary in French, German, Italian. and English language and digital cipher for telegraph. relations / Lozan. University; Processed and additional lane K. Prokhorova. Moscow: t-vo skoropech. A. A. Levenson. 152 p. (in Russian).

10. Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України (За матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз 1914—1941 рр.) : монографія. Одеса : Юридична література, 2002. 512 с.

Komaha, V. O. (2002). Formation and development of forensic examination and forensic expert institutions in the South of Ukraine (Based on the materials of the first two stages of formation and development of the Odesa Research Institute of Forensic Examinations 1914-1941): monograph. Odesa : Legal Literature. 512 p. [in Ukrainian].

11. Снетков В. А. Габитоскопия: учебник. Волгоград : НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1979. 183 с.

Snetkov, V. A. (1979). Habitoscopy : textbook. Volgograd: NIiRIO VSSh Ministry of Internal Affairs of the USSR. 183 p. (in Russian).

12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / МОН України; уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1425 с.

Busel, V. T. (2004). A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language; structure and heads ed. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin : VTF «Perun». 1425 p. [in Ukrainian].

13. Криминалистика: учебник / Алексеев Н. С., Бабаева Э. У., Базанова И. Ф. и др.; отв. ред. И. Ф. Крылов. Ленинград : изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 591 с.

Krylov, I. F. (1976). Forensics : textbook / Alekseev N. S., Babaeva E. U., Bazanova I. F. et al.; resp. ed. I. F. Krylov. Leningrad : Publishing house Leningr. Univ. 591 p. (in Russian).

14. Снетков В. А., Зинин А. М. Система составления описания внешности человека / ВНИИ МВД СССР. Москва, 1976. 23 с.

Snetkov, V. A., Zinin, A. M. (1976). System for compiling a description of a person's appearance / VNII MVD USSR. Moscow. 23 p. (in Russian).

15. Словник української мови: у 20 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 4: Д - Ж / уклад. В. В. Чумак та ін. 2013. 1007 с. — Chumak, V. V., et al. (2010). Dictionary of the Ukrainian language : in 20 vols. Vol. 4: D—Zh. Kyiv: Naukova dumka. 1007 p. [in Ukrainian].

16. Криминалистическая экспертиза : учебник. Вып. 5. Раздел 6: Судебная баллистика. Раздел 7: Отождествление личности по внешним признакам / под общ. ред. В. С. Аханов, В. А. Снетков. Москва : НИИ РИО ВШ МООП СССР, 1967. 180 с. — Akhanov, V. S., Snetkov, V. A. (1967). Forensic examination: textbook.Vol. 5.Section 6: Forensic Ballistics. Section 7:Identification of a person by external signs / under general. ed. V.S. Akhanov, V.A. Snetkov. Moscow: NII RIO VSh MOOP USSR. 180 p. (in Russian).

17. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / АН СССР. Ин-т философии. Москва : Наука, 1975. 717 с. — Kondakov, N. I. (1975). Logical dictionary-reference book / USSR Academy of Sciences. Institute of Philosophy. Moscow: Nauka. 717 p. (in Russian).

Human appearance as an object forensic habitology

O. Sadchenko

The article is devoted to the generalization of scientific approaches to determining a person's appearance in forensic habitology. Based on the analysis of scientific approaches to determining a person's appearance, the concept of "person's appearance" is formulated, which more precisely reveals its essence and significance as a methodological category in the theory and practice of identifying a person based on appearance. According to the author, the appearance of a person as an object of research is a central category in forensic habitology. This category includes: a part of a person's body, elements of his appearance, details of elements of a person's appearance, signs of elements of a person's appearance, functions of the body, as well as items of clothing, things that he carries with him. In accordance with the needs of expert and investigative practice, a classification of elements and signs of a person's appearance is proposed, which expands the possibilities of objectively researching and identifying a person based on his appearance. The author believes that the characteristics of a person's appearance considered by him as an object of forensic research - parts of a person's body, elements, details, signs, properties of appearance are independent, non-identical categories that require terminological differentiation.

Keywords: human appearance; human identification; forensic habitology; part of the human body; element of human appearance; feature of an element of human appearance; shape of an element; size of an element; position of an element; color of an element; presence of an element; absence of an element; number of elements; special signs; bright signs.

⇒ Садченко, О. О. (2024). Зовнішність людини як об'єкт криміналістичної габітології. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 375—388. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.36.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.37
УДК 343.98

Вікторія Олександрівна Сорокіна

Головна судова експертка відділу товарознавчих та спеціальних видів досліджень лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0000-3253-5251, e-mail: svogjxnf@gmail.com

Особливості визначення ринкової вартості пально-мастильних матеріалів при проведенні судових товарознавчих експертиз

У статті розкриваються особливості визначення ринкової вартості пально-мастильних матеріалів під час проведення судових товарознавчих експертиз.

Ключові слова: *судова товарознавча експертиза*; *ринкова вартість*; *пально-мастильні матеріали*; *нафтопродукти*; *бензин*; *дизельне паливо*; *масла*.

Постановка проблеми. Під час проведення судових товарознавчих експертиз почастішали проблеми, пов'язані із визначенням ринкової вартості та критеріїв якості пально-мастильних матеріалів і сполук на їх основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вимоги щодо якості пально-мастильних матеріалів і сполук на їх основі (бензинів, дизельного, суднових та котельних палив тощо) та загальні засади їхньої оцінки визначені у Технічному регламенті щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив [1], Національному стандарті № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» [2], Державних стандартах [2—11], у працях О. Ф. Оснач [12] та інших авторів, а також в інших джерелах [13].

Мета дослідження. Метою статті є дослідження сутності та правової природи оцінки пально-мастильних матеріалів під час проведення судової товарознавчої експертизи, обґрунтування необхідності розробки методичних рекомендацій щодо визначення ринкової вартості та критеріїв якості пально-мастильних матеріалів і сполук на їх основі.

Викладення основного матеріалу. Нафта — речовина, яка затребувана в усіх сферах промисловості. Пально-мастильні матеріали отримують в результаті переробки нафти.

Переробка нафти — складний багатоступеневий технологічний процес, у результаті якого отримують широкий асортимент товарних продуктів, що відрізняються структурою, фізико-хімічними властивостями, складом і сферами використання. Розрізняють первинну і вторинну переробку нафти. На нафтопереробних підприємствах установки первинної, вторинної переробки і гідроочистки зазвичай з'єднані в єдину технологічну схему.

Сукупність процесів демінералізації нафти, переробки первинної нафти, вакуумної переробки мазуту, подальший поділ та очищення нафтових фракцій, одержаних при атмосферній та вакуумній перегонках. При первинній переробці первісний хімічний склад нафти не змінюється, тому її називають фізичною, недеструктивною або прямою перегонкою. Нафту поділяють на окремі фракції шляхом випаровування та подальшого поділу парів на фракції, які википають у певному інтервалі температур з метою отримання пально-мастильних матеріалів (нафтопродуктів).

Нафтопродукти — продукти, одержані внаслідок переробки нафти на нафтопереробних заводах. Суміші вуглеводнів, а також індивідуальні хімічні сполуки, одержувані з нафти і нафтових газів. До нафтопродуктів належать різні види палива (бензин, дизельне паливо, гас тощо), мастильні матеріали, електроізоляційні середовища, розчинники, нафтохімічна сировина. Нафтопродукти в свою чергу поділяються на світлі нафтопродукти: бензин, уайт-спірит, гас, дизельне паливо, газойль та темні — мазут, олива, мастило, бітум, нафтовий кокс тощо.

Пально-мастильні матеріали (далі — *ПММ*) — синтетичні та мінеральні нафтопродукти, до яких відносять різні види пального і мастила: паливо (бензин, дизельне пальне, скраплений природний газ, скраплені нафтові гази), мастильні матеріали (моторні, трансмісійні та спеціальні оливи, мінеральні мастила, пластичні мастила), рідини на нафтовій основі та спеціальні рідини (гальмівні та охолоджувальні) [13].

Нафта та пально-мастильні матеріали є стратегічним товаром, який використовується в різних галузях промисловості, сільському господарстві та у повсякденному житті кожного громадянина України. В умовах розширення процесуальних можливостей учасників судочинства почастішало проведення судових товарознавчих експертиз та досліджень, що пов'язані з визначенням вартості пально-мастильних матеріалів та сполук на їх основі. У свою чергу експерти все частіше стикаються з пально-мастильними матеріалами, які не відповідають вимогам нормативно-технічної документації (ДСТУ, ТУ, технічним регламентам: ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови»; ДСТУ 8698:2016 «Нафтопродукти рідкі. Фракція бензинова (компонент палив для бензинових двигунів)»; ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне євро. Технічні умови» та «Технічному регламенту щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 927 щодо бензину автомобільного, станом на 07.12.2022), наприклад, за визначеними

показниками «густина», «октанове число за дослідницьким методом», «фракційний склад», «об'ємна частка бензолу» тощо, внаслідок чого виникають проблеми при визначенні їх вартості як товару.

Слід зазначити, що паливо застосовується з метою отримання теплової енергії, що виділяється при його спалюванні. Залежно від походження розрізняють: природне паливо (нафта, вугілля, природний газ, горючі сланці, торф, деревина), штучне паливо (кокс, біопаливо, моторні палива, генераторні гази) й інше.

Усі види палива за агрегатним станом діляться на: тверде, рідке, газоподібне.

Вимоги до автомобільних видів палива регулюються «Технічним регламентом щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного суднових та котельних палив», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 927 (далі — *Технічний регламент*). Терміни пально-мастильних матеріалів вживаються в такому значенні:

Автомобільний бензин — суміш рідких вуглеводнів, отриманих у процесі переробки нафти, газового конденсату або їх сумішей, 90 відсотків фракцій яких за об'ємом або більше (включаючи втрати) дистилюється до температури 210 °С та використовується у двигунах внутрішнього згоряння з примусовим запалюванням паливно-повітряної суміші.

Відповідно до ДСТУ 4063-2001 «Бензини автомобільні. Технічні умови» бензини залежно від октанового числа поділяються за марками: А-76 (з октановим числом за моторним методом не менше 76), А-80 (з октановим числом за дослідним методом не менше 80), А-92 (з октановим числом за дослідним методом не менше 92), А-95 (з октановим числом за дослідним методом не менше 95), А-98 (з октановим числом за дослідним методом не менше 98).

Біоетанол — спирт етиловий зневоджений, виготовлений з біомаси або спирту етилового-сирцю для використання як біопалива.

Дизельне паливо (газойль) — суміш рідких вуглеводнів, отриманих в процесі переробки нафти, газового конденсату або їх сумішей, не більш як 65 відсотків фракцій якого за об'ємом (включаючи втрати) дистилюється до 250 °С і як мінімум 85 відсотків (включаючи втрати) дистилюється до 350 °С та використовується у двигунах внутрішнього згоряння із запаленням паливно-повітряної суміші від стискання.

Дизельне паливо за ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне. Технічні вимоги» поділяють за кліматичними умовами використання на:

- арктичне — що використовується при температурі повітря нижче ніж -20 °С;
- зимове — що використовується при температурі повітря від 5 °С до -20 °С;
- літнє — що використовується при температурі повітря не нижче ніж 5 °С;

За рівнем екологічної безпеки встановлені такі екологічні класи дизельного палива: Євро3, Євро4, Євро5.

Добавка (присадка) — речовина, яку додають до палива для надання йому спеціальних якостей або покращення його експлуатаційних та фізико-хімічних властивостей без погіршення екологічних показників.

Документ про якість (паспорт якості) палива — документ, що містить дані для ідентифікації та фактичні значення показників якості нафтопродуктів, отримані в результаті лабораторних випробувань, а також інформацію про їх відповідність вимогам нормативних документів.

Дослідна партія продукції — сукупність дослідних зразків чи певний обсяг не поштучної продукції, виготовленої за встановлений інтервал часу з метою контролю відповідності продукції визначеним вимогам та прийняття рішення щодо поставлення продукції на виробництво.

Екологічний клас (Євро3, Євро4, Євро5) — критерії, за якими визначають рівень екологічної безпеки автомобільного бензину та дизельного палива.

Зимовий період — пора року з 16 листопада по 15 березня.

Перехідний період — пора року з 16 березня по 15 квітня та з 16 жовтня по 15 листопада.

Літній період — пора року з 16 квітня по 15 жовтня.

Обіг палива на ринку — переміщення (транспортування) палива від виробника (імпортера, експортера, розповсюджувача) до споживача або будь-які дії, пов'язані з транспортуванням, зберіганням, продажем.

Октанове число — показник детонаційної стійкості бензину, що визначається шляхом порівняння характеристик горіння випробовуваного бензину та еталонних сумішей ізооктану з н-гептаном, виражений в одиницях еталонної шкали.

Партія палива — будь-яка кількість палива однієї марки, що супроводжується одним документом про якість (паспортом якості) палива.

Позначення палива — назва та марка нафтопродукту, що містить екологічний клас та символ вмісту біокомпонентів.

Бензин та дизель значно випереджає за популярністю інші джерела енергії як паливо для транспорту, електроенергії та іншого, тому розглянемо більш детальніше види рідких палив [9].

Автомобільні бензини. За екологічними показниками встановлено такі екологічні класи автомобільних бензинів: Євро3, Євро4, Євро5.

Автомобільні бензини повинні відповідати вимогам, наведеним у додатку 2 Технічного регламенту.

Забороняється використання в автомобільних бензинах екологічних класів Євро3, Євро4 та Євро5 добавок (присадок), що мають у своєму складі хоча б один з таких компонентів: фосфор, сполуки свинцю та заліза, ароматичні аміни (монометиланіліни, моноетиланіліни тощо).

Також забороняється з 1 січня 2017 р. використання в автомобільних бензинах екологічного класу Євро5 добавок (присадок) з концентрацією марганцю більше ніж 6 міліграмів на один куб. дециметр.

Автомобільні бензини можуть містити барвники та речовини-маркери. Можливе додавання до автомобільних бензинів добавок (присадок),

біоетанолу, етил-трет-бутилового етеру, які не погіршують експлуатаційних показників палива, не впливають негативно на екологічні, енергетичні та економічні показники двигунів, що підтверджено результатами випробувань, та допущені до застосування в установленому порядку.

Забороняється обіг та введення в обіг етилованого автомобільного бензину [9].

Дизельне паливо. За екологічними показниками встановлено такі екологічні класи дизельного палива: Євро3, Євро4, Євро5.

Дизельне паливо повинно відповідати вимогам, наведеним у додатку 3 Технічного регламенту.

Дизельне паливо може містити барвники та речовини-маркери.

Можливе додавання до дизельного палива добавок (присадок), добавок на основі метилових/етилових естерів жирних кислот, які не погіршують експлуатаційних показників палива, не впливають негативно на екологічні, енергетичні та економічні показники двигунів, що підтверджено результатами випробувань, та допущені до застосування в установленому порядку [9].

Технічні вимоги автомобільного бензину і дизельного палива щодо обігу палива на ринку України.

Під час роздрібного постачання (реалізації) палива позначення палив повинне бути розміщено у місцях, доступних для споживача (на паливо-розподільчому обладнанні), а також відображено в розрахункових документах.

На вимогу споживача (користувача) розповсюджувач повинен надати копію документа про якість (паспорт якості) палива та копію декларації про відповідність.

Кожна партія палива, що вводиться в обіг або перебуває в обігу, повинна мати документ про якість (паспорт якості) палива. Документ про якість (паспорт якості) палива повинен містити:

- дату видачі і номер документа;
- назву, марку (категорію) — для суднових та котельних палив; позначення палива — для автомобільного бензину та дизельного палива;
- назву та адресу підприємства-виробника;
- назву та адресу розповсюджувача (за наявності);
- дату виготовлення палива;
- дату відбирання проби та дату проведення випробування;
- нормативні значення та фактичні результати випробувань, які підтверджують відповідність марки палива вимогам Технічного регламенту;
- відомості щодо декларації про відповідність;
- посилання на нормативні документи, на методи випробування згідно з нормативним документом на паливо;
- номер партії (резервуара);
- дані про вид та кількість добавок (присадок);

- підпис начальника відділу технічного контролювання або керівника лабораторії, яка виконує функції відділу, або уповноваженої особи, завірений печаткою;
- гарантійний строк зберігання.

Позначення автомобільних бензинів включає назву і марку бензину та містить такі групи знаків, розташовані у визначеній послідовності через дефіс:

- перша група — літера А, позначення бензину для автомобільних двигунів з примусовим/іскровим запалюванням;
- друга група — цифрове позначення октанового числа автомобільного бензину (80, 92, 95, 98) за дослідним методом;
- третя група — символи екологічного класу: Євро3, Євро4, Євро5;
- четверта група — символ визначення вмісту біоетанолу: Е0, Е5, Е7, Е10.

Приклад позначення автомобільного бензину з октановим числом 95 екологічного класу Євро4 з вмістом біоетанолу до 7 відсотків: бензин автомобільний А-95-Євро4-Е7.

Позначення дизельного палива включає такі групи знаків, розташовані у визначеній послідовності через дефіс:

- перша група — літери ДП, позначення дизельного палива для автомобільних дизельних двигунів;
- друга група — літерне позначення кліматичного періоду: Л (літнє), З (зимове), Арк (арктичне);
- третя група — символи екологічного класу: Євро3, Євро4, Євро5;
- четверта група — символ визначення вмісту метилових/етилових естерів жирних кислот: В0 (за їх відсутності), В5, В7.

Приклад позначення дизельного палива зимового екологічного класу Євро4 з вмістом метилових/етилових естерів жирних кислот до 7 відсотків: паливо дизельне ДП-З-Євро4-В7.

Позначення палива може включати торгову марку (товарний знак).

Приклад позначення автомобільного бензину торгової марки “XXX” з октановим числом 95 екологічного класу Євро4 з вмістом біоетанолу до 10 відсотків: бензин автомобільний XXX А-95-Євро4-Е10 [9].

Нині на ринку наявний асортимент палив різних виробників із різноманітними умовними позначками товарів. Правила маркування палив наведено в ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні ЄВРО. Технічні умови»; ДСТУ 4839:2007 «Бензини автомобільні підвищеної якості. Технічні умови» та ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне. Технічні умови».

Для ідентифікації паливно-мастильних матеріалів експерт використовує свої спеціальні знання та методичні підходи, які регламентовані Національним стандартом № 1 [2].

Відповідно до п. 38 Національного стандарту № 1 для проведення оцінки майна застосовуються такі основні методичні підходи:

- витратний;
- дохідний;
- порівняльний.

Витратний підхід ґрунтується на врахуванні принципів корисності та заміщення. Витратний підхід передбачає визначення поточної вартості витрат на відтворення або заміщення об'єкта оцінки з подальшим коригуванням їх на суму зносу (знецінення).

Дохідний підхід базується на врахуванні принципів найбільш ефективного використання та очікування, відповідно до яких вартість об'єкта оцінки визначається як поточна вартість очікуваних доходів від найбільш ефективного використання об'єкта оцінки, включаючи дохід від його можливого перепродажу.

Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння і об'єктом оцінки.

При оцінці та встановлені вартості пально-мастильних матеріалів експерт керується порівняльним підходом та принципом найбільшої відповідності об'єкта-аналога об'єкту, що досліджується. Найголовнішим для ідентифікації пально-мастильних матеріалів є інформація, що міститься в документах про якість (паспорт якості) палива. Однак часто на практиці у вихідних матеріалах, наданих на дослідження, відсутня більш детальна інформація щодо характеристики палива. В такому випадку експерт враховує якісні показники об'єкта, а саме: потужність, принцип дії, тип палива, розмір паливного бака, сферу застосування, тип двигуна, витрати палива на годину часу, розмірні характеристики та масу виробу.

Судові товарознавчі експертизи, що пов'язані з визначенням вартості пально-мастильних матеріалів, які не відповідають вимогам нормативно-технічної документації (ДСТУ, ТУ), виконуються в комплексі із залученням експертів у галузі дослідження нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів.

Визначення фізико-хімічних показників щодо якості нафтопродуктів входить до компетенції експертів, які мають кваліфікацію за спеціальністю «Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів».

Також у роздрібній мережі покупці стикаються з проблемами, що виникають при використанні в автотранспорті некондиційних нафтопродуктів. Внаслідок цього при експлуатації транспортних засобів можуть виникати проблеми в роботі двигуна. Такі експертизи також виконуються в комплексі із залученням експертів у галузі дослідження нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів та експертів в галузі інженерно-транспортних досліджень.

Відповідно до п. 3.6 ДСТУ 3437-96 «Нафтопродукти. Терміни та визначення», під терміном некондиційний нафтопродукт слід розуміти «нафтопродукт, що не відповідає вимогам нормативних документів» [11].

Товари, що за результатами дослідження нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів, визначені такими які не відповідають вимогам нормативно-технічної документації (ДСТУ, ТУ, Технічному регламенту), внаслідок чого не можуть бути використані за цільовим

призначенням, підлягають подальшій переробці шляхом змішування з кондиційними нафтопродуктами за технологічними схемами, які діють на певному підприємстві. Саме для досягнення цієї мети експерти визначають ринкову вартість шляхом проведення маркетингового дослідження. До початку повномасштабної війни для визначення ринкової вартості нафтопродуктів експертами-товарознавцями на адреси нафтопереробних заводів, наприклад, на «Кременчуцький нафтопереробний завод», «ВАТ Нафтохімік Прикарпаття», «Одеський НПЗ», «ПАТ НПК Галичина» відправлялися запити з проханням надати цінову інформацію щодо досліджуваного товару, за умови їх подальшої переробки на даному підприємстві з метою доведення некондиційного нафтопродукту до показників, наприклад «густина», «октанове число за дослідницьким методом», «фракційний склад», «об'ємна частка бензолу», які б відповідали вимогам нормативно-технічної документації (ДСТУ, ТУ, Технічному регламенту).

Відповідно до п. 3.6 ДСТУ 3437-96 «Нафтопродукти. Терміни та визначення», під терміном кондиційний нафтопродукт слід розуміти «нафтопродукт, що відповідає вимогам нормативних документів».

Цільове призначення — це використання товару за тим призначенням, яке визначене на підставі відповідної технічної документації та чинного законодавства.

Вимоги до якості товару — вираження певних потреб через переведення їх у набір кількісно або якісно встановлених норм щодо характеристик товару для забезпечення можливості його перевірки при використанні за призначенням [11].

За результатами отриманих відповідей на запити, експерти-товарознавці можуть визначити вартість досліджуваних нафтопродуктів на дати, які зазначені у постанові слідчого або ухвалі суду про призначення відповідної експертизи.

На жаль, сьогодні інфраструктура багатьох підприємств знищена, не всі заводи працюють на повну потужність. За таких умов отримання інформації в звичайний спосіб не завжди видається за можливе.

Станом на сьогодні відсутні методики та методичні рекомендації оцінки пально-мастильних матеріалів.

Висновки. Враховуючи викладене, для вирішення даних проблемних питань потрібні відповідні методичні рекомендації щодо визначення вартості пально-мастильних матеріалів при проведенні судових товарознавчих експертиз. Розроблення цих рекомендацій потрібно виконувати в комплексі з вищевказаними експертами. Також при розробці даних методичних рекомендацій необхідно провести узагальнення сучасної експертної практики, напрацьованої судовими експертами у галузі товарознавства.

Перелік посилань	**References**
1. Про затвердження Технічного регламенту щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив : постанова Кабміну України від 01.08.2013 № 927. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/927-2013-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.03.2024).	On approval of the Technical Regulations on requirements for motor gasoline, diesel, marine and boiler fuels : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.08.2013 No. 927. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/927-2013-%D0%BF#Text (access date: 02.03.2024) [in Ukrainian].
2. Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : постанова Кабміну України від 10.09.2003 № 1440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.03.2024).	On Approval of the National Standard No. 1 «General Principles of Valuation of Property and Property Rights» : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10.09.2003 No. 1440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text (access date: 02.03.2024) [in Ukrainian].
3. ДСТУ ISO 12185:2009 «Нафта сира та нафтопродукти. Визначення густини методом із застосуванням U-подібної коливної трубки» [чинний від 01.04.2010]. Київ : Держспоживстандарт України.	DSTU ISO 12185:2009 «Crude oil and petroleum products. Determination of density by the method using a U-shaped oscillating tube». Effective from 01.04.2010. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
4. ДСТУ 7686:2015 «Бензин. Визначення індивідуальних складників методом газової хроматографії високого ступеня розділеності на 100-метровій капілярній колонці» [чинний від 01.01.2016]. Київ : Держспоживстандарт України.	DSTU 7686:2015 «Gasoline. Determination of individual components by the method of gas chromatography of a high degree of separation on a 100-meter capillary column». Effective from 01.01.2016. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
5. ДСТУ 4839:2007 «Бензини автомобільні підвищеної якості. Технічні умови» [чинний від 01.12.2016]. Київ : Держспоживстандарт України.	DSTU 4839:2007 «Motor gasoline of high quality. Technical Conditions». Effective from 01.12.2016. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
6. ДСТУ 4840:2007 «Дизельне паливо підвищеної якості. Технічні умови». [чинний від 01.01.2008]. Київ : Держспоживстандарт України.	DSTU 4840:2007 «Diesel fuel of high quality. Specifications». Effective from 01.01.2008. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
7. ДСТУ 8698 «Нафтопродукти рідкі. Фракція бензинова (Компонент палив для бензинових двигунів). Технічні умови».	DSTU 8698 «Liquid petroleum products. Gasoline fraction (component of fuels for gasoline engines). Specifications» [in Ukrainian].

8. ДСТУ 8698:2016 «Нафтопродукти рідкі. Фракція бензинова (компонент палив для бензинових двигунів). Технічні умови» [чинний від 01.10.2017]. Київ : Держспоживстандарт України.
DSTU 8698:2016 «Liquid petroleum products. Gasoline fraction (a component of fuels for gasoline engines). Technical Conditions». Effective from 01.10.2017. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine. [in Ukrainian].
9. ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне Євро. Технічні умови» [чинний від 01.01.2016]. Київ : Держспоживстандарт України.
DSTU 7688:2015 «Diesel fuel Euro. Specifications». Effective from 01.01.2016. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
10. ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови» [чинний від 01.01.2016]. Київ : Держспоживстандарт України.
DSTU 7687:2015 «Motor gasoline Euro. Specifications». Effective from 01.01.2016. Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine [in Ukrainian].
11. ДСТУ 3437-96 «Нафтопродукти. Терміни та визначення» [чинний від 01.07.1997]. Київ : УкрНДІРП «Масмо».
DSTU 3437-96 «Oil products. Terms and Definitions». Effective from 01.07.1997. Kyiv : UkrNDIRP «Masmo».[in Ukrainian].
12. Оснач О. Ф. Товарознавство : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 219 с.
Osnach, O. F. (2004). Commodity Science : Tutorial. Kyiv : Center for Educational Literature. 219 p. [in Ukrainian].
13. Пально-мастильні матеріали / Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki. (дата звернення: 06.03.2024).
Fuels and lubricants / Wikipedia: free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki (access date: 02.03.2024) [in Ukrainian].

Peculiarities of determining the market value fuels and lubricants during forensic commodity examinations

V. Sorokina

The article reveals the features of determining the market value of fuels and lubricants during forensic commodity examinations. As of today, there are no methods and guidelines for the assessment of fuels and lubricants. To solve the problematic issues, appropriate methodological recommendations are needed to determine the cost of fuels and lubricants during forensic commodity examinations. The development of these recommendations should be carried out in conjunction with the above experts. Also, when developing these guidelines, it is necessary to generalize the modern expert practice developed by forensic experts in the field of commodity science.

Keywords: forensic commodity expertise; market value; fuels and lubricants; petroleum products; gasoline; diesel fuel; oils.

⇒ Сорокіна, В. О. (2024). Особливості визначення ринкової вартості пально-мастильних матеріалів при проведенні судових товарознавчих експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 389—398. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.37.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.38
УДК 343.98

Галина Сергіївна Чистякова
Судова експертка Житомирського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0004-6092-3648, e-mail: galinazt@i.ua

Включення діамантів як діагностична ознака природності каменя в судово-гемологічних експертизах діамантів

Стаття присвячена актуальним проблемам, що виникають під час проведення судово-гемологічних експертиз діамантів. Приділяється увага включенням діамантів як одній з діагностичних ознак природності каменя. У статті висвітлено питання діагностичних характеристик діамантів, наведені приклади включень, що характерні для природних каменів та для їх синтетичних аналогів. Відзначена наявність покращення якісних характеристик каміння, що має прямий зв'язок з їх вартістю.

***Ключові слова**: судово-гемологічна експертиза*; *діамант*; *синтезоване каміння*; *метод дослідження*; *імітація*; *показник заломлення*; *густина*; *твердість*; *колір*; *чистота*; *вага*; *огранування*; *включення*; *покращення*; *дефект.*

Постановка проблеми. Діамант найбажаніший дорогоцінний камінь. Його вважають символом влади, успіху, розкоші. Отже попит на них високий, як наслідок і високий відсоток підробок.

Усі огранені діаманти проходять експертну оцінку за системою *4C*. На ціну діаманта впливають кілька параметрів, а саме: перша *C* — Колір (англ. *Color*), друга *C* — Чистота (англ. *Clarity*), третя *C* — Вага в каратах (англ. *Carat weigh*t). Нарешті, четверта *C* — Якість огранування (англ. *Cut*). Сукупність цих параметрів і лежить в основі класифікації діамантів, тому і називається *4C*. Чим вище показники *4C*, тим дорожчий камінь.

Проте новітні тренди розширили ринок діамантів, на ринку великим попитом почали користуватись діаманти *salt&pepper* — це діаманти з видимими включеннями та дефектами. Якщо їх оцінювати за ТУ У 36.2-21587162.001-2002 або за шкалою *GIA*, то вони відповідали б P3, P4, або I2, I3. Однак, саме ці включення роблять дані камінці особливими.

Рідкість є основним фактором у визначенні вартості дорогоцінного каменю. Дорогоцінні камені, які є дефіцитними через обмежену доступність, геологічні умови чи особливі характеристики, вважаються рідкісними. Рідкість сприяє ексклюзивності дорогоцінних каменів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діагностування діамантів та методи, які при цьому використовуються, методи і суть штучного покращення діамантів розглядались у наукових публікаціях Гемологічного центру України, *GIA, IGI*, книги Пагель-Тайсен, Верена, В. І. Татарінцева та інших авторів [1—9]. Проте, у контексті проведення судово-гемологічних експертиз діамантів в Україні ці питання залишаються недостатньо дослідженими.

Мета дослідження. У статті розкриті особливості діагностики діамантів та їх включень як діагностичних ознак в судовій експертизі.

Викладення основного матеріалу. Діамант це алмаз, що піддався ювелірній обробці, тобто огранений.

На попит на дорогоцінне каміння впливають різні фактори, зокрема модні тенденції, культурне значення та особисті уподобання. Підтримка знаменитостей та історичні асоціації також можуть спричинити сплески попиту на певні дорогоцінні камені, впливаючи на їх ринкову вартість.

Рідкість і попит на дорогоцінні камені значно впливають на їх ціну та загальну вартість. Надзвичайно рідкісні дорогоцінні камені з високим попитом часто мають високі ціни на ринку, тоді як більш доступні дорогоцінні камені можуть мати нижчу ринкову вартість. Рідкість і попит разом з іншими факторами якості взаємодіють, щоб визначити сприйману цінність дорогоцінних каменів.

Гемологи оцінюють якість дорогоцінних каменів за чотирма *Cs*: колір, прозорість, огранка та вага в каратах. Кожен із цих факторів відіграє важливу роль у визначенні цінності та краси дорогоцінного каменю. Колір є найважливішим фактором, і найбажаніші дорогоцінні камені мають насичений, яскравий і чистий колір. Прозорість означає наявність (або відсутність) включень або плям у самоцвіті. Огранка залежить від того, наскільки добре дорогоцінний камінь був сформований і відполірований, тоді як вага в каратах, як випливає з цього терміну, приблизно відповідає розміру дорогоцінного каменю.

Внутрішні дефекти — кристалічні (мінеральні) чи інші включення, структурні неоднорідності, порожнечі та тріщини, які знаходяться вглибині діаманта.

Майже всі діаманти мають внутрішні включення. Включення в діамантах є діагностичною ознакою як для природних, так і синтетичних каменів. Види включень характерні для природного каменя (рис.1).

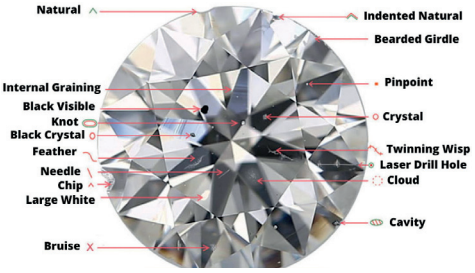

Рис. 1. Види включень та їх символи

Природна грань, природне заглиблення (найф, Natural, Indented Natural) — заглиблення на поверхні діаманта, яке має природне походження, найчастіше у вигляді текстурного малюнку трикутної форми, яке є поверхнею кристалу, що лишилась на ограненому камені.

Ростові дефекти (Graining) — внутрішня неоднорідність, пов'язана з особливостями росту кристалу. Виглядають як невиразні, білуваті або відблискуючі смужки, які здатні понижувати прозорість кристалу.

Кристалічні включення, кристали (Crystal) — мінеральне включення в діаманті. Можуть бути безкольорові, червоні, коричневі, жовті, зелені чи чорні та варіюватись за розміром та формою.

Тріщини (Feather) — внутрішнє включення (злом), найчастіше має пір'яподібний або волосоподібний вигляд.

Голка (Needle) — тонкі витягнуті голкоподібні кристалічні включення.

Крапка (Pinpoint) — дуже маленьке включення, під лупою 10ˣ зазвичай виглядає як маленька двомірна крапка.

Хмара (Cloud) — ділянка щільно згрупованих крапок, які не можливо розрізнити окремо, мають розмитий або молокоподібний вигляд.

Отвір від свердління лазером (Laser drill hole) — невеликих розмірів трубкоподібний отвір, зроблений лазером, на поверхні отвір виглядає подібним до ямки.

Двійникові дефекти (Twinning wisp) — площини, які поділяють зрощені за двійниковим законом крихітні голки, хмари, крапки чи кристали, що рухаються вздовж площини двійнику алмазу, викликано змінами зростання.

Діаманти, вирощені в лабораторії, поділяють більшість характеристик своїх природних аналогів: вони, по суті, є вуглецем. Хімічне осадження з парової фази (CVD) — зростання алмазу у вакуумній камері внаслідок хімічної реакції, яка вивільняє атоми вуглецю, які випадають на затравку алмазу.

Високий тиск, висока температура (HPHT) — зростання алмазу з потоку розплаву, який розчиняє вуглець при більш високих температурах, і алмази утворюються на затравках у нижчій температурній частині камери росту.

Так само як природний діамант, синтезовані камені мають свої характерні включення. Види включень характерні для синтезованого каміння (рис. 2—9).

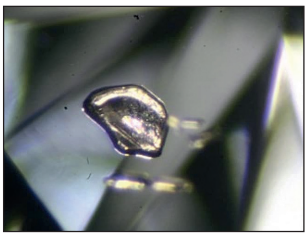

Рис. 2. Металеві включення

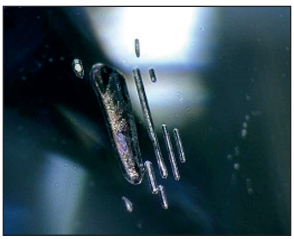

Рис. 3. Металеві включення

Включення металевого заліза або нікелю є однією з найбільш характерних рис діамантів, вирощених в лабораторії HPHT.

Металеві голки, які часто зустрічаються в алмазах, вирощених у лабораторії HPHT, можуть бути більшими або дуже тонкими. Вони часто слідують схемою зростання кристала, вирощеного в лабораторії, вирівнюючись уздовж граней та країв кристала.

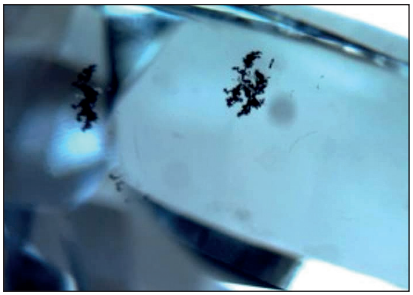

Рис. 4. Включення дендритні

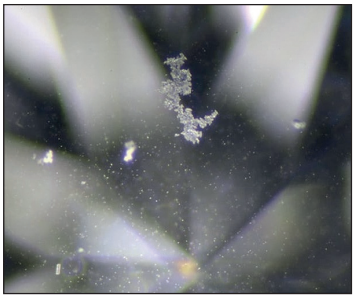

Рис. 5. Включення дендритні

Відносно рідкісні гіллясті дендритні включення можуть нагадувати дерева чи кущі у темряві, чи засніжені гілки у світлий час доби. Вони виникають, коли флюс, що все ще знаходиться в розплавленому стані, захоплюється кристалом, що росте.

Ці вуглецеві включення, що спостерігаються в алмазах, вирощених методом *CVD*, набувають кометного вигляду. Вони утворюються, коли зростання кристалів продовжується після появи темних/непрозорих включень; тобто не алмазний вуглець, який згодом порушує процес зростання, що триває.

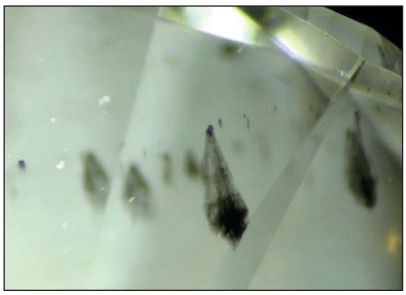

Рис. 6. Включення кометоподібні

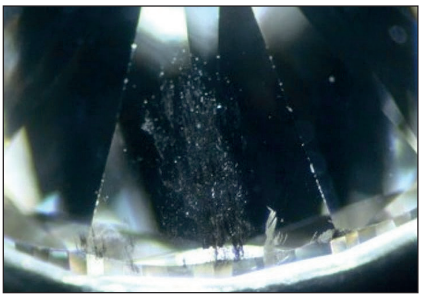

Рис. 7. Включення кометоподібні

Плоскі хмари є групи від дрібних до дуже маленьких залишків росту, які зустрічаються в одній геометричній площині. Плоскі хмари утворюються через зупинки та запуски вертикального процесу зростання кристалів *CVD*.

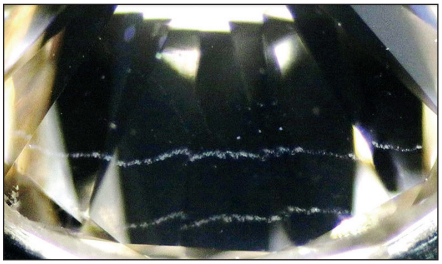

Рис. 8. Включення кометоподібні

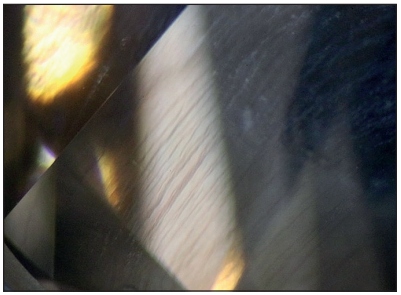

Рис. 9. Внутрішня неоднорідність, зерніння

Внутрішнє зерніння, також зване смужками, виглядає як кути або лінії, які можуть бути білуватими, кольоровими або блікувати, що викликане зупинками і запусками вертикального процесу зростання кристалів *CVD*.

Рідкість зелених діамантів природного кольору створила попит на штучно опромінені зелені діаманти. Мікроскопічний аналіз виявляє явні зелені плями та неглибокі радіаційні плями на великих ділянках каменю, що спричиняє його зелене забарвлення тіла (рис. 10).

Ці радіаційні плями були отримані шляхом впливу радіоактивних солей на огранений і полірований алмаз протягом тривалого періоду. Інертні до ультрафіолетового випромінювання плями були легко помітні на тлі блакитної флуоресценції діаманта, яку можна побачити на *DiamondView* (рис. 11).

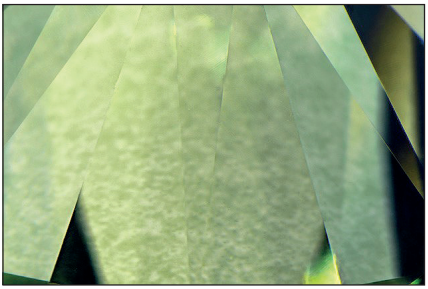

Рис. 10. Внутрішня неоднорідність забарвлення

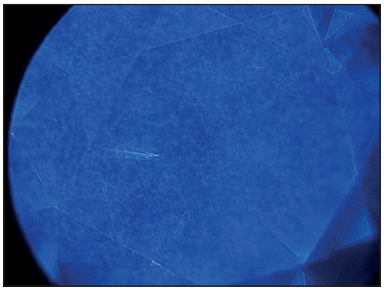

Рис. 11. Внутрішня неоднорідність в УФ світлі

Висновки. Отже, поглиблене вивчення каміння під мікроскопом є невід'ємною важливою складовою при діагностуванні діамантів. У зв'язку із більш низькою ціною синтезованого каміння, деякі непорядні підприємці видають синтетичні камені за природні. Тому важливо розібратися в питаннях, які виникають при діагностиці каменів, а саме: які бувають камені за походженням, чим відрізняються, як їх діагностувати.

Перелік посилань **References**

1. Verena Pagel-Theisen, G. G. (2008). FGA, Diamond Grading ABC. Donetsk ; Dnipropetrovsk : ART-PRESS. P. 322.
2. Inclusions seen in HPHT-grown diamonds. URL: https://www.igi.org/inclusions-seen-in-lab-grown-diamonds/ (access date: 12.03.2024).
3. Mulcahy, R. Diamond Inclusions: Laser Drill Holes. Rare Carat. URL: https://www.rarecarat.com/blog/inclusions/laser-drill-hole-diamond-inclusion (access date: 12.03.2024).
4. Gems@Gemology: the quarterly journal of gemological institute of America (2019). LV 55. № 3-GIA.
5. Types Of Diamond Inclusions. URL:https://taylorandhart.com/us/diamond-guidance/advanced-diamond-guidance/types-of-diamond-inclusions#cloud (access date: 12.03.2024).
6. How to Tell If a Diamond Is Real: Spotting Fake Diamonds. URL: https://www.vrai.com/journal/post/how-to-tell-if-a-diamond-is-real (access date: 12.03.2024).
7. Natural Inclusions in Diamonds. URL: https://www.capetowndiamondmuseum.org/blog/2013/08/natural-inclusions-in-diamonds (access date: 12.03.2024).
8. Salt and Pepper Diamonds: What are they & all you need to know. URL: https://gembreakfast.com/blogs/news/salt-pepper-diamonds?_pos=3&_sid=d8a743ef1&_ss=r (access date: 12.03.2024).
9. Татарінцев В. І., Вішнєвська Л. І. Атестація та експертна оцінка діамантів : навч. посіб. Київ : ДГЦУ, 2017. Tatarintsev, V. I., Vishnevska, L. I. (2017). Certification and expert assessment of diamonds : Tutorial. Kyiv: DGCU [in Ukrainian].

The inclusion of diamants is a diagnostic sign of the naturality of the stone in examinations of diamants

G. Chystiakova

The article covers the issue of diagnostic characteristics of diamonds, examples of inclusions are given that are characteristic of natural stones and their synthetic counterparts. The subject of improvements in the quality characteristics of stones, which is directly related to their cost, is touched upon. There are several diamond criteria that gemologists take into account when evaluating the quality of gemstones, such as color, clarity, carat weight and cut quality. In total, these criteria are the basis of the diamond classification, which is called the *4Cs*. The higher the *4Cs*, the more expensive the stone. Clarity as one of the criteria is used to evaluate the beauty and value of diamonds. Different degrees of clarity affect the price of a diamond. Together they are called clarity features or inclusions. Not only do they help

appraisers distinguish between synthetic and natural diamonds, they also allow you to assess the quality of the diamond. Moreover, the types of internal defects in diamonds that are analyzed as their diagnostic features are given in the article. The article shows how important it is to conduct a professional microscopic examination during the diamond analysis. Thus, in-depth examination of stones under a microscope is an integral component in diagnosing diamonds. Due to the lower price of synthetic stones, some dishonest entrepreneurs pass off synthetic stones as natural. Therefore, it is important to understand the questions that arise when diagnosing stones, namely: what are the stones by origin, how are they different, how to diagnose them.

Keywords: forensic gemological examination; diamond; synthetic stones; research method; imitation; refractive index; density; hardness; color; purity; weight; faceting; inclusion; improvement; defect.

⇒ Чистякова, Г. С. (2024). Включення діамантів як діагностична ознака природності каменя в судово-гемологічних експертизах діамантів. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 399—405. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.38.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.39
УДК 346.148.6

Андрій Юрійович Шатковський
Старший судовий експерт Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0006-1481-4808, e-mail: a_shatkovskyy@ukr.net

Петро Михайлович Грицишин
Кандидат технічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0000-5909-947X, e-mail: p.hrytsyshyn@gmail.com

Олег Володимирович Джус
Завідувач лабораторії, судовий експерт Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0002-7577-4049, e-mail: djusov22@gmail.com

Дослідження факторів безпечної експлуатації транспортних засобів із тентовими конструкціями

У статті проведено аналіз вимог чинного законодавства і нормативних документів стосовно умов закріплення тентових конструкцій на вантажних автомобілях, залізничних вагонах та виникнення транспортних пригод при від'єднанні тенту від вантажного відсіку кузова автомобіля чи автопоїзда (вантажного кузова, напівпричепа, причепа тощо), або від'єднанні від піввагону вантажного поїзда. Розглянуто варіанти експертних досліджень із встановлення причин настання транспортних пригод в нестандартних ситуаціях та запропоновано рекомендації для внесення їх до чинних нормативно-технічних вимог до конструкцій бортових платформ, колісних транспортних засобів, піввагонів вантажних поїздів.

***Ключові слова**: тент*; *зіткнення*; *безпосередня близькість*; *особливості закріплення конструкції тентів*; *транспортна пригода*; *рухомий склад*; *залізничний вагон*; *кузов*; *автомобіль.*

Постановка проблеми. За останні роки все більш актуальним постає питання забезпечення безпеки руху при перевезенні сипучих вантажів, агропромислової продукції на вантажних автомобільних

платформах, автопоїздах та залізничних піввагонах, що курсують у різних напрямках по Україні. У вітчизняній експертній практиці спостерігається тенденція до зростання випадків настання транспортних пригод (далі — *ТП*), пов'язаних з відривом тентових конструкцій з вантажних транспортних платформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення науково-технічної літератури та результатів розслідувань таких ТП вказує на необхідність звернути увагу на важливі обставини, які пов'язані із вимогами до технічного стану та закріплення тентових конструкцій транспортних засобів (далі — *ТЗ*).

У процесі проведення експертних досліджень виявлено, що в чинних вимогах законодавства України про дорожній рух, про автомобільний транспорт, про залізничний транспорт і у нормативно-правових актах (ДСТУ, ТУ) та у трактуваннях цих документів відсутні чіткі вимоги до закріплення тентів на ТЗ, які слідують територією України [1].

Дослідження випадків ТП із смертельними наслідками показали, що є велика необхідність у вдосконаленні та встановленні у нормативних документах власне чітких вимог до безпечного закріплення тентів на вантажних платформах, кузовах і напівпричепах автомобілів та залізничних вагонах, для унеможливлення настання випадків транспортних пригод від руйнування тентових конструкцій та при від'єднанні тентів.

Мета дослідження. Аналіз та вивчення причин виникнення ТП, спровокованих пошкодженнями і втратою конструктивної міцності (руйнуванням) тентових конструкцій ТЗ у процесі руху та роз'їзду із зустрічними транспортними засобами, чи в інших нестандартних ситуаціях, як от: проїзд на швидкості біля великогабаритних споруд, мостів тощо.

Актуальним це є особливо з огляду на необхідність забезпечення обґрунтованості проведення та об'єктивності результатів експертних досліджень при виконанні інженерно-транспортних експертиз із дослідження причин настання транспортних пригод.

Викладення основного матеріалу. Виходячи із поставленої мети та володіючи практичним досвідом вирішення таких експертних завдань, вважаємо за необхідне спершу опрацювати існуючі методи і вимоги до перевірки технічного стану тентової конструкції транспортного засобу перед виїздом та проаналізувати причини порушення її конструктивної цілісності у процесі руху транспортного засобу із вантажем.

Усі знімні тентові конструкції кузовів колісних транспортних засобів та залізничних піввагонів мають відповідати чинним вимогам, вказаним у таких нормативних документах, як Національний стандарт України ДСТУ *EN 12641-1:2018* «Знімні кузова та комерційні транспортні засоби. Тенти. Частина 1. Мінімальні вимоги» та Національний стандарт України ДСТУ *EN 12195-2:2018* «Пристрої кріплення вантажу на колісних транспортних засобах. Безпека. Частина 2. Кріпильні стяжні

ремені з хімічних волокон», Додаток 3 до Угоди про міжнародне залізничне вантажне сполучення (СМГС «Технічні умови на розміщення та кріплення вантажів»), Правила приймання вантажів до перевезення, Правила технічної експлуатації залізниць України, Договір про надання послуг з організації перевезень вантажів залізничним транспортом, на підставі звернень відправників, у межах України (перевезення зернових вантажів на особливих умовах насипом у напіввагонах), ДСТУ ГОСТ 22235:2015 «Вагони вантажні магістральних залізничних доріг колії 1520 мм. Загальні вимоги щодо забезпечення збереження під час завантажувально-розвантажувальних та маневрових робіт (ГОСТ 22235-2010, *IDT*)». Також Наказом Міністерства надзвичайних ситуацій України від 09.07.2012 № 964 «Про затвердження Правил охорони праці на автомобільному транспорті» та Наказом Міністерства інфраструктури України від 26.11.2012 № 710 «Про затвердження вимог до перевірки конструкції та технічного стану колісного транспортного засобу, методів такої перевірки» регламентуються вимоги відповідно до вантажних платформ, вантажних кузовів ТЗ, в яких перевозяться вантажі, що потребують застосування тентових конструкцій [2—10]. Тут вказано, що основними елементами закріплення тентових конструкцій на напівпричепах національного та іноземного виробництва є власне тент, намотувальний пристрій, механізми фіксації та страхувальний трос. Водночас у цих нормативних документах не приділяється достатня увага вимогам до стану закріплення елементів тентової конструкції.

Розглянемо особливості деяких найбільш застосовуваних тентових конструкцій і роль їх складових елементів у забезпеченні стійкості конструкції в процесі експлуатації при транспортуванні.

Тентова конструкція вантажної платформи № 1, яка конструктивно передбачає, як правило, наявність тенту напівпричепа, що комплектується ручним намотувальним пристроєм, який скручує тент в рулон до лівого (за напрямком руху) борту і встановлюється на трьох упорах лівого борту. Для цього на всю довжину з правої сторони тенту, передбачено трубу, вставлену у спеціальні «вуха» тенту. Передня частина цієї труби має корбу «Г-подібної» форми, якою водієм чи оператором-вантажником перед завантаженням тент скручується до лівого борту. Після завантаження напівпричепу вантажем (зерном, щебнем, піском, агропродукцією з поля тощо) тент трубою-корбою розкручується в сторону правого борту і через три паси закріплюється відповідно у трьох механізмах (фіксаторах натягу) із певним натягом, забезпечуючи накриття вантажу. У передній та задній частинах тент закріплюється за допомогою гумових канатів і за допомогою тросів додатково фіксується на борту напівпричепу. Трос протягується через всі кріпильні гаки та механізми для зміцнення конструкції і страхування від самовільного відкривання тенту (див. рис. 1).

На кузовах самоскидів основними способами закріплення тентів є обертово-намотувальний пристрій, закріплений на передньому борті,

та механізми фіксації (маятниковий упор) чи кріпильні канати (тентова конструкція № 2).

Тент такої конструкції комплектується обертово-намотувальним механізмом приводу вісьової труби, встановленої в упорах переднього борту, та маятникового упору П-подібної форми, яким тент розтягується до заднього борту (див. рис. 2, а).

Рис. 1. Тентова конструкція напівпричепа із скручувальною корбою

а)

б)

Рис. 2. Тентова конструкція кузовів самоскидів

Перед завантаженням самоскиду водієм через обертово-намотувальний механізм на трубу в вісьових упорах переднього борту, тент накручується на вісь з одночасним переміщенням трубчатого підпружиненого упору П-подібної форми до переднього борту. Маятниковий упор кріпиться на шарнірах до середини правого та лівого борту. До правого та лівого плеча упору прикріплені пружини, які забезпечують натяг тентової конструкції при його розгортанні.

Після завантаження кузова самоскиду вантажем (сипучою сумішшю, щебнем, піском тощо) тент через пасову передачу корбою розкручується в сторону заднього борту і через люверси на тенті закріплюється із певним натягом в вухах-фіксаторах (скобах) натягу на задньому борті, забезпечуючи накриття вантажу. Такі конструкції в окремих випадках

також передбачають закріплення тенту до правого та лівого бортів за допомогою канатів, що натягуються на вухах-фіксаторах (див. рис. 2, б).

Найменш розповсюджена тентова конструкція — це закріплення тенту по периметру борту (у передній, правій, лівій і задній частинах тенту) за допомогою кріпильних канатів, що застосовується на вантажних вагонах та самоскидах і причепах *(тентова конструкція № 3*). Тент перед завантаженням залізничного піввагону чи вантажної автомобільної платформи, що комплектуються такою конструкцією, розкривається у верхній частині і через люверси тенту закріплюється до зовнішніх перев'язочних пристроїв (провушин) на всіх бортах за допомогою кріпильних канатів (стропів). Також в окремих випадках застосовують додаткові три-чотири паси для додаткової фіксації (див. рис. 3, а, б, в).

а) Тентова конструкція на залізничному піввагоні, який перевозить зерно

б) Тентова конструкція на причепі

в) Тентова конструкція, облаштована на кузові самоскида

Рис. 3. Тентові конструкції № 3

При русі транспортного засобу із облаштованою тентовою конструкцією на тент діють різноспрямовані і різні за величиною сили, що виникають, як від зміни тиску в закритому об'ємі порівняно із тиском потоку повітря вздовж автомобіля при їзді, так і від сили повітряних потоків, що можуть проникати до закритого об'єму внаслідок нещільності прилягання тенту до бортів. Приведемо схему дії сил, які виникають та діють на тентову конструкцію не залежно від виду ТЗ. Із цієї схеми вбачається наступний механізм дії сил, що утворюють пошкодження і руйнування тенту та його вузлів кріплення від потоку повітря при русі автопоїзда до кріплення передньої частини тенту у передній частині кузова напівпричепа діють сили, позначені як F_1 (див. схему 1).

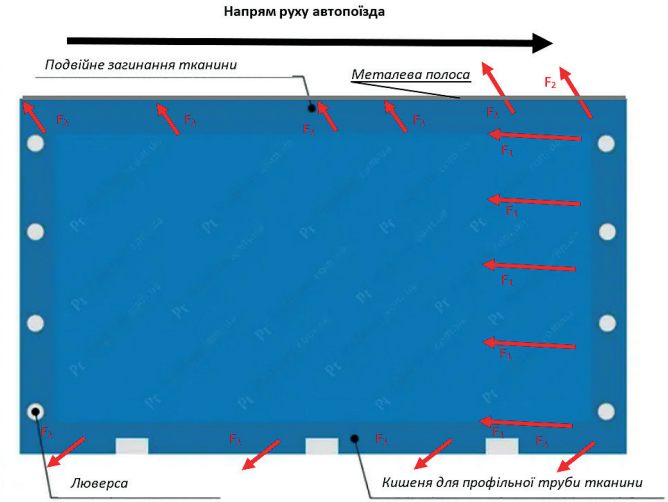
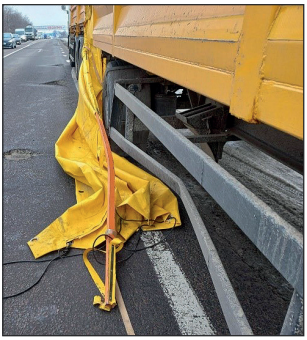

Схема 1. Дія сил на конструкцію тенту напівпричепа автопоїзда

Також виникають додаткові сили (позначка F_2) від внутрішнього тиску в зону зменшеного тиску при зустрічних роз'їздах чи при проїзді великогабаритних об'єктів, що розташовані у безпосередній близькості до смуги руху автопоїзда, що підсилюють дію сил потоку повітря (позначка F_1) на тентову конструкцію.

При експлуатації транспортних засобів на різних режимах швидкості руху дії цих сил сумуючись створюють раптові ударні хвилі (тріпотіння тенту), які у разі неналежного закріплення чи фіксуванні тентової конструкції, призводять до пошкодження чи руйнування складових конструкцій тенту, а саме — люверс, натягувальних тросів, еластичних мотузок, кріпильних механізмів, страховочного тросу. Руйнування складових тентової конструкція поступово поширюється на наступні

елементи, що знижує міцність утримування тенту вздовж борту (кузова) і сприяє зростанню переміщення тенту в напрямку дії сил повітряних потоків, підриванню тенту зустрічним потоком повітря (див. рис. 4, а, б, в).

а)

б)

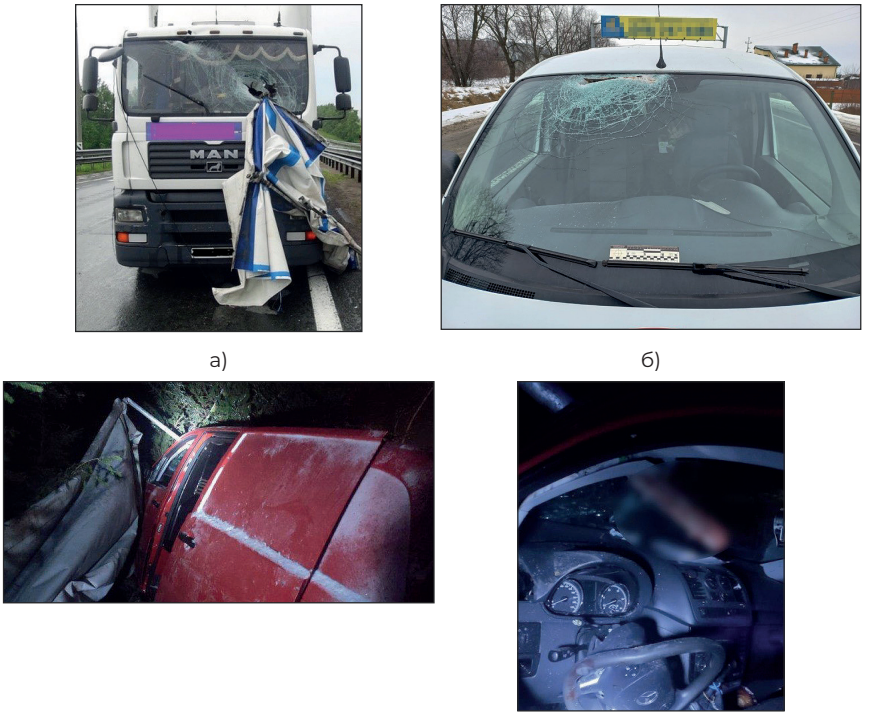
в)

г)

Рис. 4. Від'єднання тентів на автотранспортних засобах (а) та залізничних вагонах (б, в, г)

У кінцевому результаті підірваний та зруйнований в місцях кріплення вздовж борту чи навіть обох бортів тент стає однією із причин зривання його з борту та призводить до виникнення транспортної пригоди. Необхідно зазначити, що у деяких випадках, які досліджували експерти, виникали навіть летальні наслідки. Для прикладу нижче наведено наслідки дорожньо-транспортних пригод у результаті від'єднання тенту з вантажних колісних транспортних засобів чи з піввагонів на залізниці для транспорту, що рухався в зустрічному напрямі (див. рис. 5, а, б, в, г).

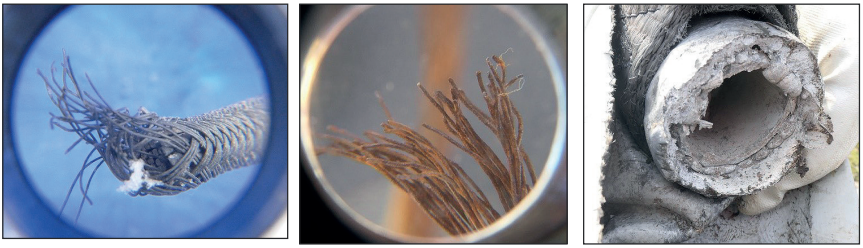
а) б)

в) г)

Рис. 5. Наслідки відривання тентів при роз'їзді із зустрічним транспортом

На думку авторів, обов'язково під час інструктажу водіїв автотранспорту із облаштованими тентовими конструкціями на вантажних кузовах перед початком руху та операторів, що проводять завантаження, необхідно проводити додаткові візуальні перевірки елементів кріплення тентів. Такі перевірки мають включати огляд стану і виявлення пошкоджень (надривів тенту, ниток еластичних гумових канатів, тросів тощо) та відповідного натягу конструкції за допомогою прикладання зусиль до засобів кріплення, застосовувати додаткові страхуючі заходи при можливих втратах міцності натягу пружних (еластичних) гумових канатів і забезпечувати додаткове стягування тентової конструкції страховочним тросом. Такі перевірки та додаткове стягування тентової конструкції буде збільшувати надійність тентової конструкції вантажного кузова транспортного засобу. Обов'язковість такого контролю пов'язана із тим, що під час руху можливе виникнення ситуації, в якій пориви вітру чи повітряні потоки при зустрічному роз'їзді між транспортними

засобами та/або накладення дії цих чи інших сил збільшуються і вони можуть призводити до зростання дії сил на кріпильні елементи у передній частині вантажної платформи, що, у свою чергу, може призвести до руйнування неналежно чи ненадійно зафіксованих елементів тентової конструкції (див. рис. 6, а, б, в).

а) б) в)

Рис. 6. Пошкодження елементів кріплення тентових конструкцій вантажних кузовів

При наявності таких пошкоджень чи руйнувань, як правило, водій ТЗ вже буде позбавлений можливості вчинити будь-які дії для зміни напрямку руху відривання тенту після від'єднання від тентової конструкції та запобігти дорожньо-транспортній пригоді.

Актуальність врахування цих доповнень у нормативно-правових актах підтверджується вже встановленими нами практичними результатами проведених досліджень та експертиз низки дорожньо-транспортних пригод тентових конструкцій із тяжкими наслідками.

Висновки. Виходячи із практики експертного дослідження причин виникнення ТП за участю вантажних автомобілів, причепів та залізничних піввагонів із тентовими конструкціями, автори вважають за доцільне розглянути можливість внесення у Національний стандарт України ДСТУ *EN 12641-1:2018* «Знімні кузова та комерційні транспортні засоби. Тенти. Частина 1. Мінімальні вимоги» або Наказ Міністерства інфраструктури України від 26.11.2012 № 710 «Про затвердження вимог до перевірки конструкції та технічного стану колісного транспортного засобу, методів такої перевірки» чи додатково у ПДР України доповнень щодо встановлення додаткового контролю стану власне складових елементів тентової конструкції для уникнення небезпеки виникнення ТП. Також дані пропозиції доцільно внести до Технічних умов розміщення і кріплення вантажів у залізничних вагонах, Правил комерційного огляду поїздів та вагонів, де б чітко описувалися важливі вимоги до кріплень та схеми перевезень з накриттям тентами транспортних засобів і залізничних вагонів.

Перелік посилань	**References**
1. Правила дорожнього руху (відповідає офіційному тексту). Київ : Арій, 2024. 48 с.	Traffic rules (corresponds to the official text). Keiv : Arii, 2023. 48 p. [in Ukrainian].
2. Національний стандарт України ДСТУ EN 12641-1:2018 «Знімні кузова та комерційні транспортні засоби Тенти. Частина 1. Мінімальні вимоги».	National Standard of Ukraine DSTU EN 12641-1:2018 “Removable bodies and commercial vehicles Tents. Part 1. Minimum requirements” [in Ukrainian].
3. Національний стандарт України ДСТУ EN 12195-2:2018 «Пристрої кріплення вантажу на колісних транспортних засобах. Безпека. Частина 2. Кріпильні стяжні ремені з хімічних волокон».	The National Standard of Ukraine DSTU EN 12195-2:2018 “Load securing devices on wheeled vehicles. Security. Part 2. Fastening tension belts made of chemical fibers” [in Ukrainian].
4. Про затвердження Правил охорони праці на автомобільному транспорті: Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 09.07.2012 № 964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z12 99-12#Text.	Order dated 07/09/2012 No. 964 “On approval of occupational safety rules on road transport” of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z12 99-12#Text [in Ukrainian].
5. Про затвердження Вимог до перевірки конструкції та технічного стану колісного транспортного засобу, методів такої перевірки: Наказ Міністерства Інфраструктури України від 26.11.2012 № 710. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2169-12#Text.	Order dated 11/26/2012 No. 710 “On approval of Requirements for inspection of the design and technical condition of wheeled vehicles, methods of such inspection” of the Ministry of Infrastructure of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2169-12#Text [in Ukrainian].
6. Угода про міжнародне залізничне вантажне сполучення (Додаток 3 «Технічні умови розміщення й кріплення вантажів»). URL: https://uz.gov.ua/cargo_transportation/legal_documents/smgs/.	Agreement on international railway cargo communication (Appendix 3 “Technical conditions for placement and fastening of cargoes”)/ Current edition. URL: https://uz.gov.ua/cargo_transportation/legal_documents/smgs/ [in Ukrainian].
7. Правила приймання вантажів до перевезення : наказ Міністерства транспорту України від 21.11.2000 № 644. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0861-00#Text.	Cargo transportation rules: Order of the Ministry of Transport of Ukraine dated 21.11.2000 No 644. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0861-00#Text [in Ukrainian].
8. Про затвердження Правил технічної експлуатації залізниць України: Наказ Міністерства транспорту України від 20.12.1996 № 411. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0050-97#Text	On approval of Rules of technical operation of railways of Ukraine: Order of the Ministry of Transport of Ukraine dated 20.12.1996 No. 411. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0050-97#Text [in Ukrainian].

9. Договір про надання послуг з організації перевезень вантажів залізничним транспортом, на підставі звернень відправників, у межах України (перевезення зернових вантажів на особливих умовах насипом у напіввагонах) https://uz.gov.ua/cargo_transportation/general_information/contracts_of_carriage/.

Agreement on the provision of services for the organization of cargo transportation by rail transport, on the basis of requests from consignors, within the borders of Ukraine (transportation of grain cargoes under special conditions in bulk in semi-wagons). Current edition. URL: https://uz.gov.ua/cargo_transportation/general_information/contracts_of_carriage/ [in Ukrainian].

10. Національний стандарт України ДСТУ ГОСТ 22235:2015 "Вагони вантажні магістральних залізничних доріг колії 1520 мм. Загальні вимоги щодо забезпечення збереження під час завантажувально- розвантажувальних та маневрових робіт (ГОСТ 22235-2010, IDT) https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=63882.

The national standard of Ukraine DSTU GOST 22235:2015 "Freight wagons of main railways gauge 1520 mm. General requirements for ensuring safety during loading and unloading and maneuvering operations (GOST 22235-2010, IDT). Current edition. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=63882 [in Ukrainian].

Study of factors of safe operation of vehicles with awning structures

A. Shatkovskyy, P. Hrytsyshyn, O. Dzhus

The article analyzes the requirements of current legislation and regulatory documents regarding the conditions for fixing awning structures on trucks, railway cars and the occurrence of transport accidents (hereinafter TP) when the awning is disconnected from the cargo compartment of the car body or train (truck body, semi-trailer, trailer, etc.), or disconnection from a semi-car of a freight train. Variants of expert studies to establish the causes of TP in non-standard situations were studied and recommendations were proposed for their inclusion in the current requirements for the structures of the on-board platforms of railway vehicles, semi-wagons of freight trains.

Keywords: awning; collision; close proximity; features of fixing the awning structure; transport accident; rolling stock; railway car; body; car.

⇒ Шатковський, А. Ю., Грицишин, П. М., Джус, О. В. (2024). Дослідження факторів безпечної експлуатації транспортних засобів із тентовими конструкціями. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 406—416. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.39.

4 СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.40
УДК 343.98

Олександр Павлович Борис

Кандидат технічних наук, завідувач відділу з питань безпеки життєдіяльності, пожежно-технічних та електротехнічних досліджень лабораторії інженерно-технічних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-1236-7785, e-mail: boris7877@ukr.net

Методологічне та методичне забезпечення експертизи безпеки життєдіяльності

Стаття присвячена формуванню організаційно-методичних основ проведення досліджень причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення, які здійснюються в межах розгляду питань, поставлених на вирішення експертизи безпеки життєдіяльності та пов'язаних із визначенням впливу або наслідками воєнних дій. Визначено проблематику та сформовано інструментарій державного регулювання методологічного й методичного забезпечення експертних досліджень. Запропоновано загальні підходи адаптації нормативної бази цивільного захисту до принципів судової експертології у галузі безпеки життєдіяльності. Обґрунтовано предмет, об'єкт та основне завдання таких досліджень.

Ключові слова: *воєнні дії*; *експертиза*; *життєдіяльність*; *захист населення*; *методи*; *методологія*; *особливий період*; *цивільний захист.*

Постановка проблеми. Огляд теоретичного та практичного підґрунтя експертних проваджень, на вирішення яких ставились питання порушення умов життєдіяльності в особливий період, у першу чергу, пов'язані із реалізацією заходів цивільного захисту та захисту населення від впливу небезпечних подій, що виходить за рамки основних завдань та орієнтовного переліку вирішуваних питань експертизи безпеки життєдіяльності [1]. При цьому, досліджувані події носили ознаки або були кваліфіковані як надзвичайні ситуації військового або соціального характеру [2], що обумовлює необхідність застосування широкого спектру спеціальних знань у галузі державного управління та інженерно-технічного забезпечення, сфера дії яких також виходить за рамки експертних досліджень з безпеки життєдіяльності інженерно-технічної експертизи [1].

Зважаючи на означене, виникає необхідність наукового обґрунтування основних принципів, підходів та засад організації експертної діяльності — методологічного забезпечення судово-експертних досліджень у галузі безпеки життєдіяльності та, відповідно, визначення предмету, об'єкту та основних завдань методичного забезпечення щодо причин та наслідків порушень умов безпеки життєдіяльності населення, пов'язаних із військовою агресією російської федерації проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні розглядалось багатьма вченими та експертами, серед яких: В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, Б. Д. Леонов, О. Г. Рувін, В. Ю. Шепітько, В. П. Хомутенко, О. Ю. Костіна, М. Г. Щербаковський, Н. Ф. Водоп'ян, Р. В. Кравченко, Л. О. Будник, О. А. Ролська та ін.

Однак, не зважаючи на велику кількість наукових досліджень, залишається нормативно не впорядкованою організаційно-методична база експертних досліджень щодо причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності, зокрема питань, які стосуються обґрунтування необхідності формування наукових підходів щодо проведення судової експертизи безпеки життєдіяльності, в рамках якої здійснюються експертні дослідження, пов'язані із визначенням впливу або наслідків воєнних дій на умови життєдіяльності населення.

Мета дослідження. Напрацювання методологічних та методичних положень як основ процедури проведення експертних досліджень умов життєдіяльності населення в рамках експертизи безпеки життєдіяльності з метою забезпечення законності, правомірності та достатності доказування збройної агресії російської федерації проти України.

Викладення основного матеріалу. Конституцією України встановлено, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються життя, здоров'я і безпека людини, а захист життя людини — обов'язком держави [3]. Безпека — це відсутність загрози життю, здоров'ю людини, яку держава має забезпечувати в усіх сферах суспільного життя.

Відповідно до обставин військової агресії російської федерації проти України можливо зазначити, що воєнні дії з боку військових формувань рф, носять ознаки цілеспрямованого і навмисного руйнування критичної цивільної інфраструктури населених пунктів, зокрема об'єктів енергетичної галузі, а також торговельних та виробничих підприємств, споруд медичних закладів, житлових будівель, що безпосередньо впливає на життєдіяльність населення України. При цьому, воєнні дії із застосуванням засобів ураження (зброї) з боку агресора, здійснені по відношенню до цивільного населення, призводять до тяжких наслідків — загибелі та травмування громадян.

Зважаючи на означене, в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України зростає кількість експертиз безпеки життєдіяльності на вирішення яких ставляться питання, пов'язані із визначенням впливу або наслідків воєнних дій на умови життєдіяльності населення. Означене потребує розуміння практичних аспектів діяльності, заснованих на нормативно визначених принципах захисту населення і територій населених пунктів в умовах небезпечних подій, які носять ознаки або кваліфіковані як надзвичайні ситуації військового характеру. Тобто обґрунтування перебігу події, пов'язаної із порушеннями умов життєдіяльності населення, в значній мірі відноситься до галузі знань із цивільного захисту, частиною сфери діяльності якого є безпосередній захист населення, що реалізується шляхом застосування широкого спектру спеціальних інженерно-технічних заходів та відповідної нормативно-правової бази. Так, нормативні акти у сфері цивільного захисту визначають правовідносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій; реагування на них через функціонування єдиної державної системи цивільного захисту України; повноваження та обов'язки органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

При цьому, наведені вузькоспеціалізовані напрями експертного пізнання межують із рамками необхідних спеціальних досліджень інженерно-технічних експертиз, передбачених організаційно-методичним та науково-технічним забезпеченням експертиз безпеки життєдіяльності.

Аналіз ситуації, що складається, свідчить про необхідність розроблення додаткових положень із організації діяльності та методологічного забезпечення судово-експертних досліджень у сфері безпеки життєдіяльності, пов'язаних із визначенням відповідності безпеки населення в умовах воєнного стану. Зростаюча нагальність охоплення широкого спектру знань у галузі безпеки життєдіяльності населення, яка ускладнена існуючою військовою агресією проти України, обґрунтовує актуальність наукового розгляду визначеного питання з метою забезпечення основного принципу судово-експертної діяльності: об'єктивності і повноти експертних досліджень [1, 5].

Слід зазначити, що в цій статті автором застосовано наступні терміни та їх визначення:

- методологічне забезпечення — сукупність норм загального характеру з організації та порядку здійснення експертної діяльності, які визначають основні засади, підходи, принципи, правила усталеної практики;
- методичне забезпечення — метод (методики) або їх сукупність, які застосовуються для збору достатнього обсягу даних та їх аналізу з метою отримання обґрунтованого результату експертного дослідження.

Відповідно до наведеного та з метою забезпечення незалежної, кваліфікованої і об'єктивної судової експертизи, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки у галузі безпеки життєдіяльності, доцільно розглянути загальні принципи проведення досліджень із безпеки життєдіяльності населення, які обумовлені руйнуванням інфраструктури населених пунктів внаслідок проведення воєнних дій, що ускладнює або унеможливлює нормальні умови соціальної діяльності та потреб людей [6, 7].

Специфічними обставинами перебігу подій у визначених дослідженнях є обстріли території України, здійснені збройними силами російської федерації, які призводять до загибелі й травмування цивільного населення, виникнення пожеж, руйнування об'єктів цивільної інфраструктури міст, завдання значних матеріальних збитків, унеможливлення провадження на територіях обстрілів господарської діяльності, обмеження надання медичних послуг населенню, а отже, відповідно до класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій [2], спричиняють порушення нормальних умов життєдіяльності населення та мають ознаки надзвичайної ситуації військового характеру.

Визначення наведених наслідків події ідентифікуються відповідно до Кодексу цивільного захисту України [4], яким регулюються відносини, пов'язані із захистом населення, територій, майна від надзвичайних ситуацій, у тому числі військового характеру.

Так, законодавчим актом [4] визначено поняття: «*Надзвичайна ситуація — порушення нормальних умов життя й діяльності людей на об'єкті або території, заподіяне .... використанням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвело (може призвести) до загибелі людей, спричинити шкоду здоров'ю людей .... і порушення життєдіяльності людей*».

Залежно від характеру небезпечної події, виокремлюють такі види надзвичайних ситуацій:

- природного характеру;
- техногенного характеру;
- соціальні;
- воєнні.

Відповідно, безпеку життєдіяльності у особливий період можна визначити як комплекс заходів державного управління, спрямованих на

виявлення потенційних небезпек, моніторинг й аналіз ризиків загроз, що призводять до виникнення небезпечних подій (надзвичайних ситуацій), характер і прояв яких негативно впливає на нормальні умови життєдіяльності населення через воєнні дії. Важливим елементом такого комплексу є захист населення та територій, об'єктів критичної інфраструктури в умовах встановленого в Україні воєнного стану. Так, під час виникнення надзвичайної ситуації воєнного характеру питання збереження життя та здоров'я цивільного населення населених пунктів набувають вагомого значення та забезпечуються через організацію та використання засобів особистої та колективної безпеки, інформування та сповіщення, евакуацію.

Загалом поняття терміну життєдіяльність можна визначити як форму організації життя і цілеспрямованої діяльності, за якої повністю або частково забезпечуються всі потреби й запити людини [8]. Таким чином, зважаючи на наведене теоретичне підґрунтя та спираючись на практичний досвід проведення експертиз із безпеки життєдіяльності, пов'язаних із порушенням умови життєдіяльності населення в особливий період, можна зазначити наступне:

- об'єктом експертних досліджень безпеки життєдіяльності в особливий період є законодавчі, нормативно-правові, соціально-економічні, інженерно-технічні та санітарно-гігієнічні норми, що регламентують нормальні (безпечні) умови життєдіяльності населення;
- предметом експертних досліджень безпеки життєдіяльності в особливий період є процес забезпечення життєдіяльності населення та захисту територій в умовах воєнних дій, а також встановлення причинних зав'язків між пошкодженням/знищенням інфраструктури населених пунктів та порушеннями нормальних умов соціальної діяльності та життєвих потреб населення.

Слід зазначити, що забезпечення захисту населення і територій у разі виникнення надзвичайної ситуації здійснюється через комплекс підготовчих захисних заходів, що є однаковим як для мирного, так і для воєнного часу, оскільки він враховує поєднання впливу вражаючих факторів усіх видів небезпечних подій на життєзабезпечення людей, у тому числі й можливого застосування агресором сучасних засобів ураження [8].

Загалом перед судовою експертизою безпеки життєдіяльності населення в умовах особливого періоду можуть ставитись завдання, які не пов'язані із наведеним вище предметом експертизи й передбачають використання спеціальних знань за іншими судово-експертними спеціальностями, що можуть перебувати поза сферою цивільного захисту.

Аналізуючи існуюче методологічне та методичне забезпечення експертизи безпеки життєдіяльності [1, 5, 9], можна зазначити, що норми загального характеру з організації та порядку здійснення

експертних досліджень безпеки життєдіяльності в особливий період не встановлені. Більш того, основні засади, підходи, принципи, правила проведення експертної діяльності в галузі безпеки життєдіяльності обмежені розглядом питань із встановлення причин та наслідків нещасних випадків, які не пов'язані з дослідженням умов життєдіяльності населення. Методики проведення досліджень [9] не обґрунтовують та не встановлюють механізми збору даних для аналізу умов життєдіяльності населення в особливий період.

Зазначена методологічна та методична невизначеність обумовлює сумнівність юридичної сили експертних висновки, які формуються за результатами досліджень причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення в особливий період, що знижує можливість доказування злочинів російської федерації проти людяності.

Зважаючи на означене вище, з метою методологічного забезпечення проведення експертиз безпеки життєдіяльності при провадженні експертних досліджень життєдіяльності населення в умовах воєнних дій існуючу нормативно-правову базу галузі цивільного захисту та захисту населення доцільно адаптувати до критеріїв судової експертології. Інструментом визначеного заходу державного регулювання може бути Кодекс усталеної практики, яким буде визначено норми загального характеру з організації та порядку здійснення експертної діяльності у сфері життєдіяльності населення. Іншим практичним інструментом є технічне регулювання існуючих нормативно-правових актів в галузі судових експертиз, а саме уточнення положень Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [1].

Відповідно, інструментом державного регулювання методичного забезпечення експертної діяльності можна розглядати розроблення та запровадження Методики експертних досліджень життєдіяльності населення в умовах воєнних дій.

Таким чином, можна визначити наступне: основним завданням експертизи безпеки життєдіяльності з досліджень причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення в особливий період є встановлення причинного зв'язку між наслідками воєнних дій та порушеннями нормальних умов соціальної діяльності та життєвих потреб населення через пошкодження та знищення інфраструктурних об'єктів населених пунктів та/або територій. При цьому, визначення рівня загрози життю/здоров'ю або загибель/травмування людей на території проведення воєнних дій не може бути предметом розгляду означених експертних досліджень.

Наукове обґрунтування процедури експертного дослідження причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення має за мету забезпечення стадійності, законності формування експертного висновку. При цьому відомо, що експертний висновок набуває якості через процесуально закріплену форму фіксації

доказу. Відповідно, результатом наукових досліджень організаційно-методичних основ проведення експертиз безпеки життєдіяльності, які здійснюються в межах досліджень причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення, має стати розробка та впровадження нормативно врегульованого процесуального механізму їх проведення, яким буде забезпечена його належність і допустимість як доказу у процесуальній справі. Таким нормативно-правовим актом може бути атестована та рекомендована до впровадження в судово-експертну практику методика проведення відповідних експертних досліджень [9].

Визначені підходи та положення експертних досліджень є основою розширення нормативної бази проведення експертиз безпеки життєдіяльності, які спрямовані на удосконалення процесу доведення доказової інформації. Інструментарієм такого процесу є запровадження заходів державного та технічного регулювання експертної діяльності через систему методологічного та методичного забезпечення судових експертиз безпеки життєдіяльності.

Висновки. Проведення експертних досліджень життєдіяльності населення в умовах воєнних дій потребує вивчення практичних аспектів діяльності, заснованих на нормативних принципах захисту населення і територій населених пунктів в особливий період, які межують із рамками необхідних спеціальних знань у галузі цивільного захисту та безпеки життєдіяльності.

Відповідно, виникає необхідність формування та наукового обґрунтування додаткових положень щодо методологічного і методичного забезпечення судово-експертних досліджень у сфері безпеки життєдіяльності, пов'язаних із дослідженням процесів забезпечення життєдіяльності населення, а також встановлення причинних зав'язків між пошкодженням/знищенням інфраструктури населених пунктів й порушеннями нормальних умов соціальної діяльності та життєвих потреб людини.

Результатом таких наукових розробок організаційно-методичних основ проведення експертиз безпеки життєдіяльності, які здійснюються в межах досліджень причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності населення, має стати формування узгоджених норм усталеної практики та врегулювання процесуального механізму досліджень через розробку й провадження в судово-експертну практику спеціалізованої експертної методики.

Удосконалення існуючих принципів та положень методологічного та методичного забезпечення експертиз безпеки життєдіяльності шляхом інтеграції до них адаптованих вимог нормативно-правових актів у галузі цивільного захисту та захисту населення є підґрунтям забезпечення законності, правомірності та достатності формування доказів злочинів збройної агресії російської федерації проти України.

Перелік посилань

1. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 28.02.2024).
2. Класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій : затв. наказом МВС України від 06.08.2018 № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18#Text (дата звернення: 28.02.2024).
3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.02.2024).
4. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text (дата звернення: 28.02.2024).
5. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994№ 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 28.02.2024).
6. Фащевський М. І., Палій Т. М., Немченко М. П., Старостенко Г. Г. Територіальна організація життєдіяльності населення. Київ : Наук. думка, 1992. 136 с.
7. Борис О. П. Безпека життєдіяльності в особливий період. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : мат-ли V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21.12.2023) / за заг. ред. Н. В. Нестор. Київ, 2023. С. 90—94.
8. Левченко О. Г., Землянська О. В., Праховнік Н. А., Зацарний В. В. Безпека життєдіяльності та цивільний захист : навч. посіб. Київ, 2019, 267 с.

References

1. Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies (approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
2. Classification signs of emergency situations», approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 08/06/2018 No. 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text. (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
3. Constitution of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada*. 1996. No. 30. Article 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
4. Code of civil defense of Ukraine dated 02.10.2012 No. 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
5. On forensic examination: Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
6. Fashchevskyi, M. I., Paliy, T. M., Nemchenko, M. P., Starostenko, H. G. (1992). Territorial organization of life of the population. Kyiv : Science. Opinion. 136 p.
7. Boris, O. P. (2023). Safety of life in a special period. *Current Issues of Forensic Expertology, Criminalistics and Criminal Procedure* : Materials of the V International Scientific and Practical Conference (Kyiv, December 21, 2023) / for the total. ed. N. V. Nestor. Kyiv. Pp. 90—94 [in Ukrainian].
8. Levchenko, O. H., Zemlyanska, O. V., Prakhovnik, N. A., Zatsarny V. V. (2019). Life safety and civil protection: a study guide. Kyiv. 267 p. [in Ukrainian].

9. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search/ (дата звернення: 28.02.2024). Register of methods for conducting judicial examinations. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search/ (access date: 28.02.2024). [in Ukrainian].

Methodological and methodical provision of life safety expertise

O. Boris

The article deals with the issue of formation of organizational and methodological foundations for conducting studies of the causes and consequences of violations of the requirements of life safety of the population, which are carried out within the scope of consideration of issues raised for the decision of the examination of life safety, related to the determination of the impact or consequences of military actions. The issues have been defined and the toolkit of state regulation of methodological and methodical support of expert research has been formed, which consists in the need for the formation and scientific substantiation of additional provisions regarding the methodological and methodical support of forensic expert research in the field of life safety, related to the study of the processes of life support of the population, as well as establishment of causal links between damage/destruction of the infrastructure of settlements and violations of normal conditions of social activity and human vital needs. General approaches to adapting the regulatory framework of civil protection to the principles of forensic expertise in the field of life safety are proposed. The subject, object and main task of the research are substantiated. It was established that the result of such scientific developments of the organizational and methodological foundations of life safety examinations, which are carried out within the framework of research into the causes and consequences of violations of the requirements of life safety of the population, should be the formation of agreed norms of established practice and the regulation of the procedural mechanism of studies through the development and implementation of forensic practice of specialized expert methodology. The improvement of the existing principles and provisions of methodological and methodical provision of life safety examinations by integrating to them the adapted requirements of normative legal acts in the field of civil protection and protection of the population is the basis for ensuring the legality, legality and sufficiency of the formation of evidence of crimes of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Keywords: military actions; expertise; vital activity; population protection; methods; methodology; special period; civil protection.

⇒ Борис, О. П. (2024). Методологічне та методичне забезпечення експертизи безпеки життєдіяльності. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 417—425. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.40.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.41
УДК 343.98+656.082

Павло Георгійович Борщевський

Заступник завідувача лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0002-7285-012X, e-mail: borschyk@gmail.com

Василь Васильович Матвеїв

Завідувач сектору авіаційно-технічних та водно-технічних досліджень лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0002-6455-4152, e-mail: wwmatveevw@gmail.com

Загальні методологічні підходи до проведення експертизи авіаційних подій та інцидентів

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності створення єдиного методичного підходу до проведення судової експертизи з дослідження авіаційних подій та інцидентів. В статті розкривається авторське бачення загального алгоритму проведення експертизи з дослідження причин та обставин авіаційних подій та інцидентів.

Ключові слова:*, експертне дослідження*; *судова авіаційно-технічна експертиза*; *авіаційна подія*.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день судова авіаційно-технічна експертиза в Україні проходить етап свого становлення, тому забезпечення методичної одноманітності експертної практики при проведенні авіаційно-технічних експертиз та суміжних досліджень, є вкрай важливою задачею. Проблемним залишається питання визначення загального алгоритму проведення експертизи з дослідження причин та обставин авіаційних подій та інцидентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічним забезпеченням проведення судових експертиз займалися Л. Ю. Ароцкер, А. І. Вінберг, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, І. В. Пиріг, М. Я. Сегай, М. Г. Щербаковський та інші науковці. Проблематику авіаційної безпеки, авіаційних подій та інцидентів розглядали у своїх наукових працях і публікаціях О. М. Алєксєєв, М. В. Карпенко, Г. Й. Касперович, В. І. Токарев,

Н. В. Філик та інші дослідники. Питанням проведення судових експертиз авіаційних подій та інцидентів приділяли увагу Л. Є. Дузь, А. А. Крупка, А. В. Юхименко та інші автори. При цьому, не зважаючи на наявність зазначених розробок, методичні підходи до проведення судової експертизи авіаційних подій та інцидентів до цього часу залишаються не визначеними.

Мета дослідження. Метою публікації є висвітлення змісту та структури загальних методологічних підходів до дослідження авіаційних подій та інцидентів у судовій експертизі.

Викладення основного матеріалу. Авіаційно-технічні експертизи можуть бути призначені як для вирішення конкретних питань, так і для встановлення механізму, обставин та причин авіаційної події чи інциденту в цілому.

У ході проведення експертизи обставин авіаційної події чи інциденту, якщо це стосується катастроф, перш за все, слід дослідити (проаналізувати):

- дані щодо огляду місця події;
- стан конструкції повітряного судна (далі — *ПС*), його систем та силових установок;
- інформацію про ПС та його технічне обслуговування;
- дані бортових реєстраторів, наземних засобів об'єктивного контролю та інших носіїв інформації, які можуть містити інформацію про політ (планшети, телефони, *GPS*-трекери тощо);
- інформацію щодо льотної експлуатації ПС;
- метеорологічні умови та метеорологічне забезпечення польоту;
- дії органів обслуговування повітряного руху та дії служб аеропорту.

Для встановлення всіх обставин авіаційної катастрофи, особливо при руйнуванні ПС з утворенням пожежі, необхідно дослідити обставини виникнення пожежі, чи не була вона наслідком вибуху або дії сторонніх факторів, наприклад зброї чи озброєння. Також потребують дослідження носії інформації, в тому числі цифрові, які можуть містити дані стосовно обставин авіаційної події, паливно-мастильні матеріали тощо.

За таких умов, експертиза обставин авіаційної події потребує комплексного підходу, при якому авіаційно-технічна експертиза буде відігравати провідну роль, а супутні питання вирішуватимуть інші види експертиз:

- трасологічна (визначення приналежності до ПС певних елементів конструкції, механізму утворення конкретних пошкоджень, слідів дії уражаючих елементів тощо);
- хімічна (визначення якості паливно-мастильних матеріалів, наявність слідів вибухових речовин);
- пожежно-технічна (встановлення обставин виникнення пожежі);

- вибухотехнічна (встановлення обставин руйнування ПС внаслідок вибуху);
- експертиза зброї та слідів і обставин її використання;
- комп'ютерно-технічна, телекомунікаційна (встановлення інформації з мобільних пристроїв, зчитування інформації з бортових реєстраторів);
- фото-відеотехнічна (дослідження відеозаписів, які містять інформацію про обставини події);
- інші, залежно від обставин авіаційної події.

У такому випадку є доцільним призначення комплексної експертизи, під час якої в повному обсязі можна дослідити всі обставини авіаційної події.

При цьому, під час проведення таких експертиз потрібно враховувати дію положення Повітряного кодексу України [1], Закону України «Про судову експертизу» [2], Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами та доповненнями) [3], Правил та порядку технічного розслідування авіаційних подій та інцидентів у цивільній авіації, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 20.05.2022 № 610 [4], Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року [5] та деякі інші нормативні документи [6—9].

Загальний алгоритм проведення експертизи з дослідження причин та обставин авіаційних подій та інцидентів може бути представлений наступним чином:

Підготовчий етап.

Підготовчий етап має наступні основні складові:

- ознайомлення з наданими матеріалами;
- з'ясування поставлених на вирішення експертизи питань;
- визначення окремих завдань: встановлення механізму виникнення авіаційної події, встановлення технічного стану літального апарату (далі — ЛА), його систем, вузлів і агрегатів та його технічного обслуговування перед польотом, встановлення дій членів екіпажу перед польотом і в процесі його виконання та осіб, що відповідали за організацію та проведення польоту ЛА на предмет їхньої відповідності нормативним вимогам, метрологічного забезпечення польоту, аеродромного забезпечення, організації повітряного руху, дії інших чинників, що вплинули на виникнення чи розвиток авіаційної події (пожежа, вибух, дія засобів ураження), встановлення обставин, які були причиною чи сприяли виникненню події тощо.
- визначення послідовності застосування методів;
- визначення термінів проведення окремих досліджень в межах загального терміну проведення експертизи.

У разі необхідності направляються відповідні клопотання про надання додаткових матеріалів, вихідних даних, залучення фахівців відповідних галузей знань, огляду місця події та уламків ЛА тощо.

Дослідницький етап

На дослідницькому етапі за допомогою доступних методів та способів дослідження, залежно від поставленого завдання, встановлюються обставини авіаційної події (далі — *АП*). При цьому, вибір методу та способу вирішення поставлених завдань є прерогативою експерта.

Хід проведення дослідження відображається у дослідницькій частині висновку експертизи. В ході дослідження проводяться узагальнення та оцінка результатів дослідження. За умов проведення комплексної експертизи оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатися у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку.

На дослідницькому етапі проводиться аналізування обставин виникнення авіаційної події за наступними напрямами:

1. Аналізування даних щодо огляду місця події.

   Встановлення елементів механізму авіаційної події.

При дослідженні схеми місця авіаційної події, фототаблиць до протоколів огляду, фотознімків та відеозаписів місця події, аналізуються наступні обставини:

- координати місця авіаційної події, її місцезнаходження щодо найближчих географічних пунктів, висота над рівнем моря, характеристики місцевості. За необхідності, розріз профілю місцевості за напрямом польоту ПС;
- місце первинного контактування ПС з поверхнею землі (перешкодами), зона розкиду елементів конструкції. Зокрема, необхідно дослідити характерні сліди, залишені ПС при зіткненні із земною поверхнею (перешкодами) та при подальшому переміщенні;
- розташування елементів конструкції один відносно іншого та на місцевості (що може певною мірою свідчити про послідовність руйнування елементів конструкції).

З урахуванням наявної слідової інформації на об'єктах навколишньої обстановки можна встановити елементи механізму авіаційної події, зокрема, положення ПС у просторі та напрямок його руху (магнітний курс, кути крену та нахилу траєкторії) у момент зіткнення із земною поверхнею (перешкодами).

2. Аналізування даних щодо стану конструкції ПС, силових установок, систем, вузлів та агрегатів.

Дослідження технічного стану елементів конструкції ПС, силових установок, систем, вузлів, агрегатів, механізму їх руйнування, часу виникнення відмов (до моменту події чи внаслідок неї), впливу відмов на виникнення та розвиток події.

Для вирішення питань щодо технічного стану ПС воно досліджується за основними функціональними системами:

- планер;
- силові установки;
- система управління;
- паливна система;
- гідросистема;
- система кондиціонування;
- система протиобледеніння;
- авіаційне та радіоелектронне обладнання,
- інші системи, у випадку необхідності.

3. Аналізування інформації про ПС та його технічне обслуговування.

Дослідження ресурсів напрацювання ПС, силових установок, систем, вузлів та агрегатів ПС, дій щодо їх технічного обслуговування та ремонту, визначення центрування ПС, якості паливно-мастильних матеріалів.

Встановлення фактичних та належних відповідно до технічних регламентів дій осіб, що виконували технічне обслуговування та ремонт ПС. Визначення впливу зазначених параметрів на виникнення та розвиток події.

Вихідні дані, необхідні для дослідження таких завдань, містять:

- матеріали технічного розслідування;
- протоколи допиту та пояснення осіб, які здійснювали технічне обслуговування чи ремонт ПС, осіб, до обов'язків яких входить контроль цього процесу;
- протоколи допиту та пояснення свідків та очевидців даної АП;
- бортовий журнал;
- формуляри літака (вертольота), двигунів та їх агрегатів;
- технічна документація на компоненти та вироби авіаційної техніки;
- документація щодо обслуговування та ремонту ПС;
- переліки мінімального обладнання (*MEL*) та переліки відхилення від конфігурації ПС (*CDL*), списки відкладених, згідно з переліком мінімального обладнання (*MEL*), дефектів перед останнім вильотом;
- керівництва з підтримки льотної придатності (*CAMI*) експлуатанта та керівництва з організації технічного обслуговування (*MOE*) організації, яка здійснювала технічне обслуговування ПС;
- робочі карти на оперативне та періодичне технічне обслуговування;

- сертифікати передачі літака в експлуатацію після останнього оперативного та періодичного технічного обслуговування;
- документація щодо паливно-мастильних матеріалів (при цьому для аналізу якості самих паливно-мастильних матеріалів проводяться хімічні експертизи).

Основну об'єктивну інформацію щодо технічного стану ПС перед АП зазвичай містять записи бортових реєстраторів параметрів польоту, які фіксують роботу систем ПС.

4. Аналізування даних бортових реєстраторів та інших носіїв інформації щодо обставин польоту ПС.

Дослідження даних стосовно параметрів польоту, роботи систем ПС, положення органів керування та виконавчих елементів, спрацювання певних датчиків, розшифровка перемовин екіпажу ПС. Дослідження даних додаткових носіїв інформації: планшетів, телефонів, GPS трекерів тощо.

Уточнення, з урахуванням зазначених даних, висновків щодо механізму авіаційної події та її елементів, дій екіпажу і осіб, які організовували та забезпечували політ.

Термін «бортові реєстратори» чи «бортові самописці» охоплює кілька типів реєстраторів, які можуть бути встановлені на ПС з метою фіксації об'єктивних даних, необхідних для дослідження аварії/інциденту. *ICAO* вимагає, щоб для цілей розслідування аварій вижили реєстратори, які включають функції, зазвичай пов'язані з польотом. Зокрема, до них відносяться реєстратор даних (*FDR*) і реєстратор голосу в кабіні (*CVR*). Однак, багато ПС також мають інші реєстратори, які регулярно використовуються для щоденних операцій авіакомпаній, але не є сконструйованими таким чином, щоб залишитись неушкодженими після АП. Ці реєстратори можуть бути дуже корисними для дослідження і часто «виживають» після АП, навіть якщо вони не є захищеними від АП.

Реєстратори, які записують, об'єднуючи кілька функцій в одному пристрої, комбіновані реєстратори також стають все більш поширеними. Реєстратори, що «виживають» при аварії, розроблені таким чином, щоб протистояти сильним ударам, короткочасним і тривалим пожежам, проникненню та іншим негативним умовам навколишнього середовища, щоб максимізувати потенціал виживання в аварії. Взагалі вогонь є найпоширенішою причиною того, що носій запису «не виживе». Ці різні типи реєстраторів, як «живучі», так і «неживучі», часто називають «бортовими самописцями» в загальному значенні, але вони класифікуються на такі:

- реєстратор польотних даних (*FDR*) — це стійка до аварії система для запису параметрів даних із системи даних літака. Параметри можуть бути призначені для запису саме *FDR*, але частіше на новіших ПС необхідні параметри, що використовуються ПС для роботи, записуються також *FDR*;

- реєстратор голосу в кабіні (*CVR*) — це стійка до аварії система для запису внутрішнього акустичного середовища кабіни екіпажу та внутрішньої розмови екіпажу, радіозв'язку між повітряними суднами через мікрофон кабіни (*CAM*), штангових мікрофонів, повідомлень системи оповіщень (*Public Address system, P.A.*) і радіотелефонного зв'язку;
- бортовий реєстратор зображень (*AIR*) — це система, яка витримує аварію і призначена для захоплення та запису зображень із кабіни (зараз такий запис не є обов'язковим). Термін «відеозапис» навмисно замінено на «запис зображення», щоб підкреслити, що голос записується окремо, і частота кадрів (необхідна для зображень з метою розслідування аварії) є набагато нижчою за типові 30 кадрів/секунду стандартного відео. Достатнім вважається п'ять кадрів на секунду для захоплення руху. Більша тривалість запису є перевагою перед вищою частотою кадрів для будь-якого пристрою запису зображення;
- запис каналу передачі даних (*Data Link Recording*) — це запис, який витримує аварію і записує цифрові повідомлення, що передаються між ПС і землею. Цей спосіб спілкування замінює традиційний голосовий обмін між ПС і диспетчером повітряного руху. Записи каналу передачі даних зазвичай мають таку саму тривалість, що й *CVR*;
- комбінований записувач (*Combi*) відноситься до блоків, що витримують аварію і записують більше ніж одну функцію в одному блоці. Як правило, він включає в себе функції *FDR* і *CVR*, але може вмістити *Flight recorder* і можливості запису *Datalink*, якщо це застосовано. Для резервування передбачається встановлення принаймні двох блоків на будь-якому великому комерційному ПС, якщо використовується комбінований реєстратор. Один може розташовуватися спереду, а інший — ззаду;
- реєстратор швидкого доступу/реєстратор прямого доступу (*Quick Access Recorder/Direct Access Recorder, QAR/DAR*) — це система для запису параметрів та даних, які зазвичай записують дані протягом більш тривалого часу ніж *FDR* і містять знімний блок пам'яті для зручності отримання польотних даних або опцію бездротового завантаження. *QAR* та *DARS* можуть записувати ідентичний потік даних як *FDR* або, у деяких випадках, отримувати різні потоки даних, які можуть фіксувати додаткові параметри.

Процес вилучення даних полягає в отриманні зчитування медійного змісту записуючого пристрою. Для магнітофонів на основі стрічки існують методи, які оцифровують сигнал стрічки, а для декодування інформації використовується спеціальне програмне забезпечення. Для твердотільних носіїв пам'яті використовується відповідне програмне забезпечення для обміну даними з пристроєм пам'яті.

Багато ПС мають на борту пристрої, окрім *FDR* та *CVR*, які регулярно використовуються для щоденних авіаперевезень. Хоча вони не захищені від аварій, вони можуть містити цінну інформацію, яка допоможе у разі дослідження обставин аварії. Оператори збирають і регулярно використовують дані цих пристроїв для відстеження процедур технічного обслуговування, діагностики та виявлення проблем безпеки.

Ці програми збору та перевірки даних, такі як *Flight Operational Quality Assurance (FOQA)* або *Flight Data Analysis Program (FDAP)* для літаків або *Health and Usage Monitoring Systems (HUMS)* для вертольотів, не є обов'язковими в багатьох державах, але дуже заохочуються. *QAR* та *DAR* можуть записувати ідентичний набір або, іноді, більше чи менше інформації, ніж обов'язковий *FDR*. Ці пристрої зазвичай розташовані поблизу кабіни, що робить їх більш доступними для щоденного пошуку. Більшість *QAR* і *DAR*, що виробляються сьогодні, є твердотільними, як і їхні аналоги *FDR*, або використовують карту пам'яті (*PC*-карту або *PCMCIA*) для зберігання даних. Новітня технологія дозволяє бездротово передавати дані прямо з ПС на наземну станцію без участі людини.

Багато приладів і авіоніки в сучасних цифрових ПС містять енергонезалежну пам'ять (*NVM*), яка може надавати важливу інформацію, яку більше ніде не зафіксовано. Ці пристрої особливо корисні, коли на ПС немає *FDR* або *CVR*. Багато держав не вимагають, щоб вантажні транспортні засоби, корпоративні або бізнес-джети, вертольоти, військова або загальна авіація були обладнані *FDR* або *CVR*. У цьому випадку *NVM* є єдиним джерелом інформації. Хоча ці пристрої не захищені від збоїв, часто можна відновити корисні дані навіть у разі катастрофи.

Виробник ПС повинен мати інформацію про будь-які джерела енергонезалежної пам'яті, які можуть бути присутніми на ПС в певній системі. Деякі системи, які зазвичай використовують *NVM*: комп'ютер керування польотом (*Flight Management Computer, FMC*), система керування двигуном (*Full Authority Digital Engine Control, FADEC*), EEC, радіостанції, датчики рівня палива, системи глобального позиціонування (*Global Positioning System, GPS*), система оповіщення екіпажу про прилади двигуна (*Engine Instrument Crew Alert System, EICAS*), реєстратор аналізатора потужності (*Power Analyzer Recorder, PAR*) або вдосконалена система попередження про наближення до землі (*Enhanced Ground Proximity Warning System, EGPWS*).

Деякі *FADEC* можуть записувати до чотирьох годин польоту, діагностувати проблемні зони, надавати огляд недавньої історії важливих функцій двигуна, таких як тиск, положення дросельної заслінки, температури, потік палива, оберти за хвилину та синхронізація системи запалювання. Збережена інформація про технічне обслуговування може навіть включати барометричну висоту, повітряну швидкість, налаштування двигуна та коди несправностей двигуна. Системи *EGPWS* записують велику кількість параметричних даних за період від 10 до 20 с після будь-якої події, яка викликає попередження *EGPWS*.

Використання навігаційних пристроїв *GPS* стає все більш поширеним навіть на одномоторних, поршневих літаках авіації загального призначення. Старіші пристрої (до 1990 р.) зазвичай використовували енергозалежну статичну пам'ять із довільним доступом (*SRAM*). У нових пристроях зазвичай використовується *NVM*, і, залежно від марки та моделі, ці пристрої можуть зберігати історію плану польоту, положення, висоти, траєкторії, радіочастот і кодів транспондерів. Загалом, з точки зору дизайну, портативні пристрої містять більше збережених даних, ніж типовий панельний пристрій. Безмоторні літальні апарати, такі як планери, як правило, містять спеціальний пристрій реєстрації даних, призначений для запису даних параметрів для підготовки після польоту та використання в змаганнях з підрахунком балів і спробах встановлення міжнародних рекордів. Деякі з цих реєстраторів даних використовують механічні засоби для стирання будь-яких даних у разі розбирання пристрою та кодування збереженої інформації в захищений власний формат — запобіжний захід, який використовується для запобігання фальсифікації даних.

Аналогові та цифрові реєстратори використовуються в більшості держав для наземних центрів і підрозділів диспетчерського обслуговування повітряного руху (*ATS*). Записи можуть охоплювати не лише голосовий зв'язок повітря-земля та канал передачі даних, а й голосовий радіозв'язок, супутниковий та наземний зв'язок між різними наземними службами чи станціями (рух ПС та керування ним), координаційний обмін, обмін між органами обслуговування повітряного руху (далі — *ОПР*) та метеорологами, пожежними автомобілями тощо. Зазначені дані можливо синхронізувати з даними що містяться в *CVR*.

Під час дослідження АП може виникнути необхідність проаналізувати пов'язану з даними інформацію, яка була передана системою адресації та звітування бортового зв'язку (*ACARS*) або системою моніторингу стану літака (*ACMS*). Можливо, що оператор може також записати зв'язок між повітряним судном і наземним персоналом, який охоплює період, який не міститься в *CVR*.

На основі даних, зафіксованих бортовими реєстраторами, за допомогою спеціальних програм може бути виконана анімація польоту для легшого засвоєння складної інформації та полегшення її аналізу.

5. Аналізування інформації щодо льотної експлуатації ПС.

Дослідження даних щодо членів екіпажу (допуски, наліт на конкретному типі ПС, стан здоров'я тощо). Дослідження дій екіпажу перед та під час польоту (передполітна підготовка, дії екіпажу під час пілотування ПС). Дослідження дій осіб, які забезпечували та контролювали організацію польоту та підготовку до нього, його хід. Визначення впливу зазначених дій на виникнення та розвиток події. Для проведення досліджень щодо стану здоров'я екіпажу можуть залучатись експерти в галузі медицини, зокрема, судові медики.

Для вирішення даних завдань досліджують:

- льотні та особові справи членів екіпажу;
- льотно-штабна та польотна документація;
- результати розшифрування записів засобів об'єктивного контролю (бортових самописців, наземних магнітофонів, фотореєстраторів посадкових локаторів тощо);
- показання членів екіпажу, свідків та очевидців авіаційної події;
- пояснення та показання посадових осіб, які готували екіпаж до польотів, у тому числі до цього польоту;
- документація, що характеризує якість виконання польотів екіпажем у минулому (результати розшифровок засобів об'єктивного контролю, журнали розборів тощо);
- стан організації льотної роботи в авіаційній організації, де працював екіпаж;
- документація, що регламентує організацію, підготовку та виконання досліджуваного виду польотів;
- інша документація, що визначає організацію, підготовку та виконання польоту.

6. Аналізування інформації щодо метеорологічних умов та метеорологічне забезпечення польоту.

Дослідження метеорологічного забезпечення польоту. Встановлення метеорологічних та орнітологічних факторів (умови, видимість, небезпечні погодні явища). Визначення впливу зазначених факторів на виникнення та розвиток події.

Для зазначеного вище можуть досліджуватись: відомості про фактичну погоду за даними найближчих метеостанцій та повідомлень екіпажів інших ПС, метеорологічна документація, яка використовувалася при підготовці та консультації екіпажу, штормові попередження та оповіщення (якщо вони були), вертикальний розріз атмосфери під час АП тощо.

7. Аналізування інформації щодо дій органів обслуговування повітряного руху та служб аеропорту.

Дослідження факторів, пов'язаних з управлінням повітряним рухом, радіосвітлотехнічним та аеродромним забезпеченням. Встановлення відповідності ОПР досліджуваного польоту встановленим вимогам, стан засобів радіотехнічного забезпечення та зв'язку, правильність їх використання в процесі управління польотом, стан злітно-посадкової смуги, рубіжних доріжок, місця стоянки, посадкових майданчиків, відповідності встановленого на аеродромі радіосвітлотехнічного обладнання нормативним вимогам. Визначення впливу зазначених факторів на виникнення та розвиток події.

Для зазначеного вище можуть досліджуватись: виписка із журналу стану льотного поля, акт огляду льотного поля та контрольного виміру

коефіцієнта зчеплення після авіаційної події, довідка про наявність та стан технічних засобів виміру коефіцієнта зчеплення та технічна документація на них; довідка про перевірку служб повітряного руху та забезпечення польотів, пояснювальні записки персоналу ОПР та служб забезпечення польотів та копії протоколів їхнього опитування, довідка про наявність або відсутність запусків радіозондів, безпілотних засобів, проведення стрільб тощо.

На підставі результатів, отриманих при дослідженні вищенаведених блоків, можна зробити висновок про механізм та причини авіаційної події чи інциденту, встановити коло осіб, дії яких знаходяться в причинному зв'язку з виникненням АП.

Заключний етап

Заключний етап полягає в складанні висновку експертизи, оформленні додатків до нього, оформленні супровідних документів за правилами діловодства.

Висновки. Авторами на основі узагальнення експертної практики з дослідження авіаційних подій і інцидентів представлено базовий алгоритм, що має застосовуватися при вирішенні питань, які ставляться перед експертами в галузі авіаційно-технічної експертизи.

Запропонований підхід дозволить забезпечити методичну одноманітність експертної практики проведення інженерно-транспортних (авіаційно-технічних) експертиз та суміжних досліджень, підвищити результативність досліджень, збільшити повноту вирішення експертних задач, розширити можливості судової експертизи цього напряму.

Перелік посилань

1. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17 (дата звернення: 15.01.2024).
2. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 15.01.2024).
3. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 15.01.2024).

References

1. Air Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 19.05.2011 No. 3393-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
2. On forensic examination: Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
3. On Approval of the Instruction on the Appointment and Conduct of Forensic Examinations and Expert Studies and Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

4. Про затвердження Правил та порядку технічного розслідування авіаційних подій та інцидентів у цивільній авіації : постанова Кабміну України від 20.05.2022 № 610. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.01.2024).
On Approval of the Rules and Procedure for Technical Investigation of Air Accidents and Incidents in Civil Aviation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 20.05.2022 No. 610. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-2022-%D0%BF#Text (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

5. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення: 15.01.2024).
Convention on International Civil Aviation, 1944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

6. Про затвердження Правил розслідування авіаційних подій та інцидентів в авіації Збройних Сил України : наказ Міноборони України від 19.05.2010 № 256. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/RE17681?an=43 (дата звернення: 15.01.2024).
On approval of the Rules for the investigation of aviation accidents and incidents in the aviation of the Armed Forces of Ukraine: order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 19.05.2010 No. 256. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/RE17681?an=43 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

7. Annex 13 to the Convention on International Civil Aviation. Investigation of aircraft accidents and incidents. Twelfth edition, July 2020. ICAO. URL: https://elibrary.icao.int/explore;mainSearch=1/product-details/229733.

8. Aviation Accident and Incident Investigation Manual. First edition. Kiev. 2013. NBAA. URL: https://nbaai.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/investigation_manual_ rev-10.pdf (access date: 15.01.2024).

9. Guidelines for Accident and Incident Investigation. Part III: Investigation (Doc 9756, Part III). URL: https://store.icao.int/en/manual-of-aircraft-accident-and-incident-investigation-part-iii-investigation-doc-9756-part-3 (access date: 15.01.2024).

General methodological approaches to the examination of aviation accidents and incidents

P. Borshchevsky, V. Matveev

The article is concerned with substantiating the need to create a unified methodical approach to conducting forensic examination on the study of aviation accidents and incidents. The article reveals the author's vision of the general algorithm for conducting an expert on the study of the causes and circumstances of aviation accidents and incidents. Examination of the circumstances of an aviation accident requires an integrated approach, in which the aviation technical expertise will play a leading role, and related issues will be solved by other types of examinations: trace, chemical, fire and technical, explosives and technical, computer-technical, telecommunication, photo and video technical and other. The general algorithm for conducting an expert on the study of the causes and circumstances of aviation accidents

and incidents can be presented as follows: Preparatory stage, which includes familiarization with the provided materials, clarification of the issues raised for the examination, determination of individual tasks (establishment of the mechanism of occurrence of an aviation accident, establishment of the technical condition of the aircraft, etc.), determination of the sequence of application of methods, determination of the terms of individual studies within the total period of the examination. The final stage consists in drawing up the conclusion of the examination, drawing up annexes to it, drawing up accompanying documents according to the rules of record keeping. The proposed approach will ensure the methodological uniformity of the expert practice of conducting engineering and transport (aviation technical) examinations and related studies, increase the effectiveness of research, increase the completeness of solving expert problems, and expand the possibilities of forensic examination in this area.

Keywords: expert research; forensic aviation technical expertise; aviation accident.

⇒ Борщевський, П. Г., Матвеїв, В. В. (2024). Загальні методологічні підходи до проведення експертизи авіаційних подій та інцидентів. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 426—438. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.42.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.42
УДК 343.98: 504

Наталія Вікторівна Голубєва
Старша судова експертка Черкаського відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-8698-736X, e-mail: nataliia.golubeva@gmail.com

Встановлення забруднення атмосферного повітря промисловим об'єктом у кримінальних провадженнях

У статті висвітлені основні вимоги до збору матеріалів у частині доведення наслідкового зв'язку роботи промислового об'єкта із забрудненням атмосферного повітря в межах кримінальних проваджень. Досліджено особливості проведення інженерно-екологічних експертиз, пов'язаних із створенням небезпеки для довкілля у зв'язку із забрудненням атмосферного повітря.

Ключові слова: *атмосферне повітря*; *забруднення*; *викиди забруднюючих речовин*; *гранично допустима концентрація*; *наднормативні викиди*; *нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин*; *небезпека для довкілля.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що у кримінальних провадженнях щодо забруднення атмосферного повітря, доведення створення небезпеки для довкілля даним забрудненням, у зв'язку із діяльністю конкретного промислового об'єкта, потребує комплексного підходу. Загалом питання, поставлені на вирішення судової інженерно-екологічної експертизи, стосуються наднормативних викидів забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел, що не є прямим доказом створення забруднення атмосферного повітря та небезпеки для довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань впливу промислових підприємств на атмосферне повітря неодноразово присвячувалися наукові статті О.В. Маслова та А.В. Малюкова, які дослідили вплив промислового підприємства на стан атмосферного повітря на прикладі абразивного комбінату [1]. А також у роботах О. І. Семенова, Н. О. Бублієнко, В. О. Ясінської — небезпеку викидів харчових підприємств та методи зменшення негативного впливу викидів харчової промисловості [2]. І. Рубцовою здійснено дослідження чинників, що впливають на рівень забруднення атмосферного повітря, акцентовано

увагу на взаємний зв'язок промислового розвитку міста (території) та рівня забруднення атмосферного повітря, а також виділено особливості атмосферного повітря як предмета правового регулювання [3].

Проте окремі аспекти фіксації шкідливого впливу промислових підприємств на атмосферне повітря, вжиття відповідних заходів, спрямованих на їх документування з метою виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили зазначені кримінальні правопорушення, залишаються недостатньо дослідженими, що актуалізує дослідження зазначених питань та вироблення відповідних рекомендацій організаційного характеру.

Мета дослідження. Створення орієнтовного алгоритму дій своєчасного збору даних для проведення судових інженерно-екологічних експертиз із встановлення зв'язку наднормативних викидів від стаціонарних джерел промислового об'єкта і визначеним забрудненням атмосферного повітря.

Викладення основного матеріалу. Законодавство України про охорону атмосферного повітря спрямоване на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»:

«атмосферне повітря — життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень;

забруднення атмосферного повітря — змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища» [4].

Нормування викидів забруднювальних речовин в атмосферу проводять для кожного діючого підприємства, такого, що реконструюють, будують, проєктують, або іншого об'єкта, що має стаціонарні джерела забруднення атмосфери, із метою забезпечення дотримання критеріїв якості атмосферного повітря, що регламентують гранично допустимий вміст у ньому шкідливих (забруднювальних) речовин для здоров'я населення й основних складових екологічної системи, а також умови не перевищення показників гранично допустимих (критичних) навантажень на екологічну систему й інших екологічних нормативів [5—7].

У галузі охорони атмосферного повітря встановлюють:

- нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря;

- нормативи гранично допустимих викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами;
- граничні нормативи утворення забруднювальних речовин, які відводяться в атмосферне повітря під час експлуатації технологічного й іншого обладнання, споруд та об'єктів;
- нормативи використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого призначення;
- нормативи вмісту забруднювальних речовин у відпрацьованих газах пересувних джерел і шкідливого впливу їх фізичних факторів.

Основним критерієм оцінки рівня забруднення атмосферного повітря є показник гранично допустимої концентрації (ГДК), що характеризує якість навколишнього середовища стосовно здоров'я людини і належить до нормативів санітарно-гігієнічного характеру.

Гранично допустима концентрація (норматив) — кількість шкідливої речовини в навколишньому середовищі, яка за постійного контакту або взаємодії за певний проміжок часу не впливає на здоров'я людини і не спричиняє небажаних наслідків у майбутніх поколінь. Цей вид нормування охоплює не тільки екологічну, а й виробничу, житлово-побутову сфери життя людини.

Величини гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі регламентовані наказом Міністерства охорони здоров'я України від 14.01.2020 № 52 «Про затвердження гігієнічних регламентів допустимого вмісту хімічних і біологічних речовин в атмосферному повітрі населених місць». Ці нормативи є єдиними для всієї території України. Лише в необхідних випадках для деяких регіонів виникає потреба у встановленні більш суворих нормативів [7].

При оцінці забруднення атмосферного повітря населених місць допустимим та безпечним для здоров'я людей приймається рівень, при якому концентрації окремих забруднюючих речовин, а також сумарні показники забруднення не перевищують встановлені гігієнічні нормативи допустимого вмісту (ГДК) та орієнтовно безпечні рівні діяння (ОБРД). Слід також враховувати, що деякі речовини мають ефект сумації, тобто односпрямований несприятливий вплив на організм декількох різних речовин. Односпрямований у тому сенсі, що викликає такі самі захворювання.

Потрібно також знати, що діють нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин (ГДВ) стаціонарними джерелами забруднення та для визначених виробництв технологічні нормативи, що обмежують масову концентрацію забруднюючих речовин в організованих викидах стаціонарних джерел. Нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин визначаються для кожного стаціонарного організованого джерела викидів окремо, дотримання їх

є обов'язковою умовою робити промислового об'єкта. Дозволені обсяги викидів встановлюються в дозволі на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами.

Ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [4] вимагає здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами після отримання дозволу на викиди. Для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами (далі — *дозвіл на викиди*) існуючими та новоствореними об'єктами розробляються документи, в яких обґрунтовуються обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, відповідно до Інструкції про вимоги до оформлення документів, в яких обґрунтовуються обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелам, затвердженої наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 27.06.2023 № 448 [8].

Здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог природоохоронного законодавства, зокрема, щодо охорони атмосферного повітря, належить до компетенції Державної екологічної інспекції України (Держекоінспекції).

Держекоінспекція відповідно до покладених на неї завдань здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням центральними органами виконавчої влади та їх територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в частині здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і господарювання, громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, а також юридичними особами — нерезидентами вимог законодавства про охорону атмосферного повітря, зокрема щодо:

- наявності та додержання умов дозволів на викиди забруднюючих речовин;
- забезпечення безперебійної ефективної роботи і підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів забруднюючих речовин;
- додержання нормативів у галузі охорони атмосферного повітря;
- порядку провадження діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ у господарських цілях;
- надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, визначення видів і обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря.

Держекоінспекція здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку територіальні органи.

Держекоінспекція для виконання покладених на неї завдань має право здійснювати відбір проб та інструментально-лабораторні

вимірювання показників складу та властивостей викидів стаціонарних джерел забруднення атмосферного повітря; проводити перевірку стану організації та здійснення виробничого контролю за дотриманням суб'єктами господарювання нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин, за здійсненням інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів забруднюючих речовин із стаціонарних і пересувних джерел та ефективності роботи газоочисних установок.

Статтею 241 Кримінального кодексу України передбачена кримінальна відповідальність, яка настає у випадках, коли внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря створено небезпеку для життя, здоров'я людей або для довкілля [9].

Згідно з Науково-практичним коментарем статті 241 Кримінального кодексу України з об'єктивної сторони злочин полягає у порушенні правил викиду в атмосферне повітря шкідливих речовин, відходів або інших матеріалів, що загрозливо змінюють склад атмосферного повітря внаслідок порушення спеціальних правил [10].

Порушення спеціальних правил — це дія або бездіяльність, тобто невиконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, які регулюють питання охорони атмосферного повітря.

Небезпека для довкілля — загроза заподіяння шкоди рослинному чи тваринному світу внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря.

З очки зору правового механізму встановлення факту створення небезпеки для довкілля внаслідок забруднення атмосферного повітря токсичними хімічними речовинами базується на таких нормативних актах: кодекси, закони, підзаконні нормативні акти та правила, якими визначені основні вимоги до розміщення стаціонарних джерел викидів, переліку речовин, викиди яких дозволено здійснювати в атмосферне повітря з стаціонарних джерел, ефективності систем очищення газопилових потоків, гранично допустимі концентрації на межі санітарно-захисної зони та на межі житлової забудови.

Визначення загальних концентрацій забруднюючих речовин у повітряному середовищі з урахуванням фонових концентрацій можливо здійснити відповідними інструментально-лабораторними методами або розрахунковим шляхом. При проведенні таких досліджень важливо фіксувати умови, за яких проводиться відбір проб повітря, вимірювання або інші аналітичні процеси (метеорологічні параметри, координати точок відбору проб повітря, кількісні параметри та характеристики проб повітря, параметри досліджуваних джерел викидів забруднюючих речовин).

За наявності вищевказаних даних про джерела викидів забруднюючих речовин (досліджуваного промислового об'єкта або виробничого майданчику) можливо визначити загальні концентрації забруднюючих

речовин у повітряному середовищі як з урахуванням, так і без урахування фонових концентрацій розрахунковим шляхом за допомогою програмного комплексу ЕОЛ («Методика розрахунку концентрацій шкідливих речовин, що містяться у викидах підприємств в атмосферне повітря» («ОНД-86»). У такій ситуації фонові концентрації забруднюючих речовин у повітряному середовищі — це концентрації забруднюючих речовин, які створюються в заданих точках повітряного середовища за рахунок всіх джерел надходження за виключенням досліджуваних джерел (досліджуваного підприємства) [11].

В разі відсутності можливості з різних об'єктивних причин забезпечити визначення фонових концентрацій без урахування викидів досліджуваного промислового об'єкта, слід використовувати офіційну інформацію про фонові концентрації за даними моніторингових спостережень або розрахункові дані. У цьому випадку програмний комплекс ЕОЛ дає можливість визначити розрахункові концентрації у приземному шарі атмосферного повітря з урахуванням фонових значень із часткою викидів досліджуваного промислового об'єкта.

Нормативна «Методика розрахунку концентрацій шкідливих речовин, що містяться у викидах підприємств в атмосферне повітря» («ОНД-86») дозволяє розраховувати поле разових концентрацій забруднюючої речовини у приземному шарі при викиді одиночного та групи джерел: при нагрітих та холодних викидах, від точкових, лінійних та майданних джерел, дає можливість врахувати дію різнорідних джерел, що підсумовує дію забруднюючих речовин. При цьому враховується кількість джерел забруднень, розподіл викидів у часі та просторі, інші фактори. При проведенні розрахунків розсіювання та визначення концентрацій за допомогою програмного комплексу ЕОЛ також фіксуються відповідні умови та параметри (метеорологічні, координати точок, інтенсивність викидів та ін.). Вищевказана інформація про умови та параметри необхідна для проведення порівняльного аналізу [11].

Паралельно з проведенням інструментальних вимірів вмісту забруднюючих речовин у викидах стаціонарних джерел слід проводити дослідження атмосферного повітря на вміст аналогічних речовин на межі встановленої або нормативної санітарно-захисної зони та на межі з житловою забудовою. Вимоги до розмірів санітарно-захисних зон, а також умови змінення їх розміру регламентуються Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів, затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19.06.1996 р. № 173 [12]. Важливо перед початком відбору проб повітря дослідити перелік забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел промислового об'єкта та їх концентрації відповідно до проведеної інвентаризації для подальшого порівняльного аналізу із виявленими в атмосферному повітрі речовинами.

Для проведення інструментальних вимірів вмісту забруднюючих речовин в атмосферному повітрі доцільно звернутись до територіального

органу Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужби), до юрисдикції якого належить підприємство.

Комплекс вищенаведених досліджень створить цілісність даних для доведення впливу конкретного промислового об'єкта на виявлене наднормативне забруднення атмосферного повітря і як наслідок — створення небезпеки для довкілля. Тобто встановлення наслідкового зв'язку роботи промислового об'єкта із забрудненням атмосферного повітря.

Висновки. Таким чином, у статті на основі узагальнення експертної практики визначені основні напрямки збору вихідних даних для проведення судових інженерно-екологічних експертиз з визначення та доведення впливу конкретного промислового об'єкта на атмосферне повітря. Дослідження відбуваються у розрізі порівняльного аналізу концентрацій забруднюючих речовин, які викидаються стаціонарними джерелами, з концентраціями аналогічних речовин в атмосферному повітрі. Встановлення взаємозв'язку при порівнянні визначених інструментальним шляхом концентрацій дає можливість при проведенні судових експертиз визначити ступінь або частку впливу промислового об'єкту на стан атмосферного повітря.

Перелік посилань

1. Маслова О. В., Малюкова А. В. Вплив промислового підприємства на стан атмосфери (на прикладі ВАТ «Запорізький абразивний комбінат»). *Вісник Запорізького національного університету.* 2008 № 2. С. 129—135.
2. Семенова О. І., Бублієнко Н. О., Ясінська В. О. Небезпека викидів харчових підприємств. *Збірник матеріалів Двадцять першої Всеукраїнської науково-методичної конференції* (Київ, 8—20.11.2019). Київ, 2019. С. 293—296.
3. Рубцова І. Поняття й особливості детермінанти «Охорона атмосферного повітря». *Підприємство, небезпека і право.* 2021. Вип. 6. С. 107—110. DOI: 10.32849/2663-5313/2021.6.17.

References

Maslova, O., Malyukova, A. (2008). The influence of an industrial enterprise on the state of the atmosphere (on the example of JSC «Zaporizky abrasive plant»). *Bulletin of Zaporizhzhya National University.* № 2. Pp. 129—135 [in Ukrainian].

Semenova, O., Bublienko, N., Yasinska, V. (2019). Danger of emissions from food enterprises. *A collection of materials of the Twenty-first All-Ukrainian scientific and methodological conference* (Kyiv, November, 8—20, 2019). Kyiv. 2019. Pp. 293—296 [in Ukrainian].

Rubtsova, I. (2021). Concept and features of the determinant «Atmospheric air protection». *Enterprise, danger and law.* Iss. 6. Pp. 107—110. DOI: 10.32849/2663-5313/2021.6.17 [in Ukrainian].

4. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text (дата звернення: 06.03.2024)

On the protection of atmospheric air : Law of Ukraine dated 16.10.1992 No. 2707-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

5. Порядок розроблення та затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : постанова Кабміу України від 28.12.2001 № 1780. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.03.2024).

The procedure for developing and approving standards for maximum permissible emissions of pollutants from stationary sources : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 12.28.2001 No. 1780. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-2001-%D0%BF#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

6. Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27.06.2006 № 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0912-06#Text (дата звернення: 06.03.2024).

On the approval of standards for maximum permissible emissions of pollutants from stationary sources : Order of the Ministry of Environmental Protection of Ukraine dated June 27, 2006 No. 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0912-06#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian]..

7. Про затвердження гігієнічних регламентів допустимого вмісту хімічних і біологічних речовин в атмосферному повітрі населених місць : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 14.01.2020 № 52 (зі змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-20#Text (дата звернення: 06.03.2024)

On the approval of hygienic regulations for the permissible content of chemical and biological substances in the atmospheric air of populated areas : Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 14.01.2020 No. 52 (as amended) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-20#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

8. Про затвердження Інструкції про вимоги до оформлення документів, в яких обґрунтовуються обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами : наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 27.06.2023 №448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1475-23#Text (дата звернення: 06.03.2024)

On the approval of the Instructions on the requirements for the preparation of documents justifying the volumes of emissions of pollutants into the atmospheric air by stationary sources : Order of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine dated June 27, 2023 No. 448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1475-23#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 06.03.2024).

Criminal Code of Ukraine dated 05.04.2001 No. 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 01.01.2009. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KK004752?_ga=2.11286775.29997701.1709631105-1662656667.1696488980#_gl=1*1yj2qtb*_gcl_au*MTY4OTYzMjgyMi4xNzA0NDQ0MjYw (дата звернення: 06.03.2024)

11. Методика расчета концентраций в атмосферном воздухе вредных веществ, содержащихся в выбросах предприятий («ОНД-86»), утвержденная Председателем Госкомгидромета СССР от 4 августа 1986 г. № 192. URL: http://www.sfund.kiev.ua/down/ond86.pdf (дата звернення: 06.03.2024).

12. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.06.1996 № 173 (зі змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96#Text (дата звернення: 06.03.2024).

Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine dated January 1, 2009. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KK004752?_ga=2.11286775.29997701.1709631105-1662656667.1696488980#_gl=1*1yj2qtb*_gcl_au*MTY4OTYzMjgyMi4xNzA0NDQ0MjYw (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

Methodology for calculating concentrations in atmospheric air of harmful substances contained in emissions of enterprises (OND-86), approved by the Chairman of the State Hydrometeorological Committee of the USSR dated August 4, 1986 No. 192 (access date: 06.03.2024) (in Russian).

On the approval of the State sanitary regulations for the planning and development of settlements: Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 06.19.1996 No. 173 (with amendments). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96#Text (access date: 06.03.2024) [in Ukrainian].

Determination of atmospheric air pollution by an industrial facility in criminal proceedings

N. Holubieva

The article, based on the generalization of expert practice, defines the main directions of collecting initial data for conducting forensic engineering and environmental examinations to determine and prove the impact of a specific industrial object on atmospheric air. Research is carried out in the context of a comparative analysis of the concentrations of pollutants emitted by stationary sources with the concentrations of similar substances in atmospheric air. Establishing a relationship when comparing instrumentally determined concentrations makes it possible to determine the degree or share of an industrial object's influence on the state of atmospheric air during forensic examinations.

Keywords: atmospheric air; pollution; emissions of pollutants; maximum permissible concentration; above-standard emissions; norms of maximum permissible emissions of pollutants; danger to the environment.

⇒ Голубєва, Н. В. (2024). Встановлення забруднення атмосферного повітря промисловим об'єктом у кримінальних провадженнях. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 439—447. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.42.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.43
УДК 343.9+342.95

Олексій Валерійович Геселев

Кандидат юридичних наук, завідувач сектору законодавчого забезпечення державної політики у сфері національної безпеки Дослідницької служби Верховної Ради України

ORCID: 0000-0002-8961-0635, e-mail: geselev.aleks@gmail.com

Проблемні питання законодавчого забезпечення легалізації трофейної зброї та бойових припасів в умовах правового режиму воєнного стану

Стаття присвячена аналізу особливостей впровадження у період воєнного стану правового механізму легалізації вогнепальної трофейної зброї, яка перебуває у громадян України внаслідок ведення бойових дій. З цією метою досліджено чинне законодавство України, існуюча міжнародна практика, норми міжнародного гуманітарного права та законодавство деяких зарубіжних країн, які стикались із проблемою наявності необлікованої зброї у цивільних осіб внаслідок військових конфліктів.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність*; *вогнепальна трофейна зброя*; *бойові припаси*; *цивільна вогнепальна зброя*; *правовий статус знайденої вогнепальної зброї*; *вилучення та облік вогнепальної зброї*; *воєнний стан*; *умови ведення бойових дій*.

Постановка проблеми. Загальна заборона щодо володіння вогнепальною зброєю та боєприпасами цивільними особами-громадянами України на даний час обумовлена положеннями частини першої статті 263 Кримінального кодексу України (далі — *КК України*), якими встановлено кримінальну відповідальність за носіння, зберігання, придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу [1].

Водночас, із початком активної широкомасштабної агресії російської федерації (далі — *рф*) проти України актуалізувалася проблема правової кваліфікації та наявності підстав притягнення до відповідальності за незаконне поводження (володіння, носіння, зберігання, використання) з вогнепальною зброєю та бойовими припасами, насамперед, у випадках знайдення такої зброї й боєприпасів, їх отримання

під час та в районі ведення бойових дій тощо. У перші дні вторгнення в Україну, як повідомляв на той час Голова Національної поліції України Ігор Клименко, «...поліція видала близько 18 тисяч одиниць зброї, яка була належним чином облікована, однак поряд із такою зброєю громадяни почали використовувати як трофейну зброю, так і зброю невідомого походження» [2].

Нові неврегульовані законом обставини, що виникають у зв'язку із застосуванням вогнепальної зброї у ситуації відсічі збройній агресії росії, вимагають внесення певних коректив і у відповідну правозастосовну практику. Незважаючи на це, на даний час належна правова регламентація зазначених випадків відсутня, зберігання та використання громадянами України вогнепальної зброї й бойових припасів «невідомого походження», знайдених у зоні бойових дій, відібраних у ворога, трофейних тощо, наразі фактично залишається поза правовим полем. Відсутність необхідного законодавчого механізму вилучення та надання такій зброї легального статусу, можливість її свавільного безконтрольного зберігання та використання дестабілізує й без того доволі хитку ситуацію у багатьох регіонах, передусім наближених до зони бойових дій, негативно впливає на стан протидії злочинності та забезпечення громадського порядку як одного з основних складових компонентів національної безпеки у цілому. Окрім того, правова невизначеність у вказаних питаннях безумовно сприяє збільшенню рівня злочинності, особливо організованої, вчиненню тяжких і особливо тяжких злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі на даний час фактично відсутні дослідження, безпосередньо присвячені проблемам легалізації трофейної зброї, а також правового регулювання поводження із захопленою, знайденою або в інший спосіб отриманою цивільними особами вогнепальною зброєю та боєприпасами у зв'язку з веденням бойових дій та відсіччю військовій агресії російської федерації. Питання щодо законодавчого механізму вилучення, обліку, володіння, зберігання та можливості використання зазначеної вогнепальної зброї та боєприпасів цивільними особами, незважаючи на їх суспільну значущість та актуальність, поки що перебувають поза увагою відповідних системних наукових розробок.

Наявні наукові публікації головним чином стосуються аналізу проблем правової регламентації цивільного обігу вогнепальної зброї в Україні у внутрішньому та міжнародному контекстах, або перспектив та проблем вільного володіння, зберігання та розпорядження вогнепальною зброєю, передусім короткоствольною, цивільними особами.

Зокрема, проблемам та перспективам правового регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні присвячено роботу В. Літошко [3, с. 36—41]. Правові аспекти запобігання незаконному обігу зброї в Україні досліджували О. Брисковська та В. Пустовіт [4, с. 692—698]. С. Діденко, А. Грінь, С. Попов аналізували сучасний стан, перспективи та особливості адміністративно-правового регулювання обігу вогнепальної

зброї в Україні [5, с. 266—271]. Перспективи правового регулювання цивільного обігу вогнепальної зброї в Україні в контексті відповідних директив Європейського парламенту і Ради ЄС розглядалися Т. Шумейко [6, с. 63—68]. Аналогічні питання також змістовно досліджувалися В. Арешонковим, Б. Драп'ятим, О. Дроздом, О. Косицею, О. Соколовим, Д. Ткачовим, І. Шруб та ін.

Мета дослідження. Аналіз норм чинного законодавства України та деяких зарубіжних країн, а також проблем правозастосовної діяльності у сфері обігу та обліку вогнепальної зброї під час правового режиму воєнного стану. Правове обґрунтування визначення та порядку легалізації (надання законного статусу) трофейній, знайденій та іншій вогнепальній зброї та боєприпасів «невідомого походження», отриманих цивільними особами-громадянами України у зв'язку з проведенням бойових дій та відсіччю російський агресії. Визначення правових підстав для зберігання, володіння та використання такої зброї і боєприпасів вказаними особами.

Викладення основного матеріалу. Міжнародне гуманітарне право визначає військові трофеї як захоплене у противника озброєння, військову техніку та інше військове майно, яке може використовуватися стороною, що їх захопила [7]. Визначено, що військові трофеї належать державі, а не окремим військовослужбовцям. Тобто, відповідно до загальних засад міжнародного гуманітарного права, визнаних в Україні, все озброєння, боєприпаси, військове й господарське майно, кинуте противником або захоплене *військами* на полі бою, у населених пунктах, на залізничних станціях тощо, вважається трофеями та є власністю держави.

Вищевказана позиція щодо визначення та приналежності трофейного майна виключно як державного майна повністю відтворена в наказі Міністра оборони України від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України (зі змінами, внесеними згідно з наказами Міністерства оборони від 10.10.2018 № 514, від 16.05.2022 № 119). Зокрема, у ст. 12 цієї Інструкції зазначено, що: «*Військові трофеї — захоплене у противника озброєння, військова техніка та інше військове майно, яке може використовуватися стороною, що їх захопила ... Військові трофеї належать державі, а не окремим військовослужбовцям*» [8].

Водночас, на сьогодні чинним законодавством України чітко не визначено правовий режим трофейного майна. Натомість у ст. 1 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» від 21.09.1999 № 1075-XIV встановлене загальне поняття «військового майна» як «державного майна, закріпленого за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України», до якого належать, у тому числі «... *всі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали тощо*» [9]. Це дає підстави вважати захоплене у противника (або залишене ним) трофейне озброєння та майно, яке стало надбанням регулярних військових підрозділів

Збройних сил України, — державним майном, тобто військовим майном, що є власністю держави.

Відповідні положення щодо приналежності трофейного озброєння до державного майна повною мірою стосуються й добровольчих формувань Сил територіальної оборони Збройних сил України, які згідно з вимогами ч. 15 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 № 1702-IX є окремим родом Збройних сил України [10].

Після початку збройної агресії росії проти України зафіксовані непоодинокі випадки здійснення кримінальних проваджень за фактами вилучення трофейної зброї у членів добровольчих формувань територіальної оборони правоохоронними органами [11]. Підставами для відповідного досудового розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності стали виявлені випадки порушень вищезгаданої ст. 263 КК України, а також порушення вимог ч. 1 ст. 22 Закону України «Про основи національного спротиву». Згідно з вимогами цього Закону стрілецька зброя, інші види озброєння добровольчих формувань територіальних громад і боєприпаси до них зберігаються відповідно до вимог законів України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України», «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» у військових частинах Сил територіальної оборони Збройних Сил України за територіальним принципом [10]. Зокрема, у ст. 144—154 Статуту гарнізонної та вартової служби Збройних сил України визначено, що «*у підрозділах (на кораблях) стрілецька зброя, у тому числі навчальна, та боєприпаси до неї зберігаються в кімнаті для зберігання зброї з металевими гратами на вікнах*» [12, 13].

Порядок обліку зброї, у тому числі трофейної, визначений Інструкцією з обліку військового майна у Збройних силах України, затвердженою наказом Міноборони України від 17.08.2017 № 440 (із змінами, внесеними згідно з наказами Міноборони від 10.07.2019 № 373, від 14.09.2020 № 327) (далі — *Інструкція*) [14]. Відповідно до п. 3 розд. 10 Інструкції трофейне майно у службах забезпечення органів військового управління обліковується за окремими обліковими регістрами. Згідно з п. 21 розд. 10 Інструкції приймання трофейного майна, зібраного в районах бойових дій, здійснюється комісією військової частини з оформленням акта приймання-передачі військового майна, який складається по кожному виду майна окремо та реєструється у відповідних службах матеріально-технічного забезпечення, після чого трофейне майно передається до центрів забезпечення.

На виконання вищезазначених приписів члени добровольчих формувань територіальної оборони повинні повідомляти про випадки виявлення трофейної зброї командира свого підрозділу. Своєю чергою, командири добровольчих формувань зобов'язані організовувати збір та передачу трофейної зброї до органів матеріально-технічного забезпечення військової частини Сил територіальної оборони Збройних сил України, в оперативному підпорядкуванні якої перебуває даний підрозділ, для її обліку й легалізації. Після цього трофейна зброя може бути

передана (повернута) військовим частинам для виконання завдань територіальної оборони.

Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 03.03.2022 № 2114-IX дозволив громадянам України, що не є військовослужбовцями, іноземцям та особам без громадянства для відсічі збройній агресії рф «...отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України» (ст. 1). При цьому, застосування вогнепальної зброї цивільними особами, «отриманої (ними) відповідно до цього Закону, здійснюється аналогічно до застосування зброї військовослужбовцями під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України» (ст. 2 Закону) [15].

Слід зазначити, що навіть у названому Законі, ухваленому після початку широкомасштабного військового вторгнення рф в Україну, відсутнє визначення «трофейної зброї». Така зброя не визначена як легальне, законне знаряддя, яке може бути використане цивільними особами для відсічі збройної агресії росії. У ньому йдеться лише про вогнепальну зброю, *отриману* цивільними особами з метою виконання завдань щодо відсічі збройної агресії проти України в порядку, передбаченому законом. При цьому, визначальною є вимога, закріплена у ст. 3 вказаного Закону, яка зобов'язує цивільних осіб здати отриману ними вогнепальну зброю й невикористані боєприпаси до неї до органів Національної поліції України не пізніше 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні. За порушення цієї вимоги цивільні особи несуть вищевказану кримінальну відповідальність.

Таким чином, можна стверджувати, що чинне законодавство України на рівні підзаконних нормативно-правових актів визначає механізм обігу та легалізації трофейної зброї, виходячи із таких її головних, *визначальних ознак*: це зброя, яка була *захоплена* підрозділами Збройних сил України, у тому числі членами добровольчих формувань Сил територіальної оборони, у противника внаслідок ведення бойових дій, у тому числі, у випадку її залишення противником на поле бою чи її добровільної здачі противником; дане озброєння та боєприпаси були відповідним чином обліковані, легалізовані й перевірені на експлуатаційну справність уповноваженими органами матеріально-технічного забезпечення; таке озброєння і боєприпаси після визначення їх технічної і функціональної придатності можуть бути поставлені до бойових підрозділів для виконання завдань за призначенням або утилізовані; трофейна зброя та боєприпаси як військове майно є *власністю держави*, а не окремих військовослужбовців або військових підрозділів, які захопили чи іншим чином здобули її у противника.

Виходячи з вказаного, вогнепальна зброя та боєприпаси можуть мати статус трофейних лише у разі їх захоплення у противника *внаслідок ведення бойових дій* підрозділами Збройних сил України, у тому

числі членами добровольчих формувань Сил територіальної оборони, або якщо вона потрапила в розпорядження цих підрозділів у будь-який інший спосіб, у тому числі, у випадку її залишення чи добровільної здачі противником.

Вочевидь, відповідно до вищенаведених приписів цивільні особи, які перебувають поза межами військових формувань, за визначенням, по суті не можуть бути власниками зброї, яка вирізняється як трофейна. Як наслідок, вогнепальна зброя, що опиняється в розпорядженні цивільних осіб в умовах ведення бойових дій, у будь-якому випадку має класифікуватися або як знайдена, або як отримана без додержання встановлених Міністерством внутрішніх справ України процедур (як це мало місце на початкових етапах російського вторгнення).

Питання регламентації правого статусу трофейної зброї з врахуванням її виділених визначальних ознак могли б бути доопрацьовані у названому вище спеціальному Законі України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 03.03.2022 № 2114-IX [15]**.** Даний Закон було ухвалено з урахуванням прагнення цивільних осіб до активної участі в національному спротиві та з метою законодавчого забезпечення реалізації громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту України, її незалежності й територіальної цілісності. Однак, у ньому на сьогодні відсутнє визначення статусу трофейної зброї або вогнепальної зброї, знайденої внаслідок бойових дій, як легального, законного знаряддя, що може бути використане цивільними особами для відсічі збройної агресії рф.

Окрім того, відповідні зміни щодо основного правового статусу трофейної зброї, як військового майна, що належить державі, а не окремим військовослужбовцям чи військовим з'єднанням, а також щодо підстав та порядку її вилучення, обліку, реєстрації, перевірки на функціональну придатність та подальшого використання, мають бути внесені до вищезазначених Законів України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» та «Про основи національного спротиву».

У проєкті Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» (реєстр. № 5708 від 25.06.2021), прийнятому за основу напередодні вторгнення — 23.02.2022 року, також не передбачено моделі володіння й користування цивільними особами саме трофейною зброєю [16]. У преамбулі цього законопроєкту зазначається, що він «*...регулює суспільні відносини, що виникають у сфері реалізації права громадян та юридичних осіб в Україні на цивільну вогнепальну зброю, бойові припаси до неї, а також конструктивно схожі зі зброєю та бойовими припасами вироби, та визначає правовий режим власності на цивільну вогнепальну зброю*». Однак дія цього Закону не поширюється на «*...придбання, зберігання, облік та використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, утримання стрілецьких тирів, стрільбищ та стендів у Збройних Силах України, військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України ...*». Тобто не поширюється

на вогнепальну зброю, яка може бути віднесена до категорії трофейної зброї за її визначальними ознаками, наведеними вище.

Водночас, статтею 1 зазначеного проєкту Закону цивільна вогнепальна зброя та бойові припаси визначаються як «...вогнепальна зброя та бойові припаси, які не заборонені Законом для цивільного обігу, і які можуть перебувати у власності фізичних осіб та юридичних осіб у порядку, визначеному цим Законом». Далі законопроєктом у ст. 29 «Знайдена цивільна вогнепальна зброя та бойові припаси» встановлюється механізм легалізації знайденої зброї, а також зброї, яка була отримана цивільними особами без дотримання відповідного порядку та вимог Міністерства внутрішніх справ України, та зброї, що була успадкована, тощо. Водночас, поняття трофейної зброї, підстави та порядок володіння нею, її використання та зберігання, набуття вогнепальною зброєю статусу трофейної у законопроєкті відсутні, оскільки предмет його правового регулювання не стосується такої зброї.

Необхідно відзначити, що Верховною Радою України у перші місяці російської агресії було прийнято Закон України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора» від 01.04.2022 № 2172-IX [17]. Цим Законом визначено, що «*...з метою зменшення негативних наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та зниження бойового потенціалу ворога, запровадження стимулюючих заходів для припинення воєнних (бойових) дій ...*» встановлюється винагорода військовослужбовцям збройних сил, інших силових структур рф за добровільно передану Збройним силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресорки (п. 1 ст. 1).

Дія відповідного Закону також поширюється як на військовослужбовців, так і на цивільних осіб — громадян України, які добровільно здадуть військову техніку в порядку, визначеному Постановою Кабінетом Міністрів України від 15.07.2022 № 802 «Про затвердження Порядку приймання Збройними Силами придатної для застосування бойової техніки держави-агресора». У ст. 5 цієї Постанови зазначено, що «*приймання Збройними Силами бойової техніки здійснюється ... від громадян України — після отримання інформації про наміри здійснити ними таку передачу, проведення перевірки її достовірності та фактичного представлення заявленої кількості бойової техніки представникам Збройних Сил, інших складових сил оборони або військових адміністрацій у місцях, визначених для її приймання (передачі)*» [18].

Однак, у зазначених Законі та постанові Кабінету Міністрів України також не передбачена можливість для цивільної особи залишити собі для володіння й використання під виглядом «трофейного» будь-якої одиниці чи виду названого озброєння. Окрім того, передбачені у них норми стосуються бойової техніки та не поширюються на стрілецьку зброю чи боєприпаси, які у будь-який спосіб можуть потрапити до рук цивільних осіб.

Розглядаючи міжнародний досвід щодо правового регулювання обліку й легалізації трофейної зброї та бойових припасів, слід акцентувати увагу на Директиві (ЄС) 2021/555 Європейського Парламенту та Ради від 24 березня 2021 року про контроль за придбанням і володінням зброєю, якою запроваджено низку заборон та обмежень щодо обігу цивільної зброї, зокрема посилено контроль у сфері обігу військової зброї. У Директиві вживається загальний термін «вогнепальна зброя і боєприпаси» — без виокремлення трофейної зброї та її легалізації [19].

У міжнародній практиці співіснують дві ключові тенденції щодо встановлення контролю над використанням зброї цивільним населенням: (1) посилене законодавче регулювання умов володіння та використання зброї; (2) розумний баланс між встановленням обмежень на володіння зброєю і правом на її законне використання цивільними особами [20]. Водночас, жодна держава у світі *не дозволяє* необмеженого володіння й використання зброї цивільними особами. Особливості правового регулювання вилучення зброї відрізняються в національному законодавстві кожної окремої країни. Загалом, досвід щодо вилучення у цивільного населення, із подальшою легалізацією, у зонах військових конфліктів знайденої або виданої без належного оформлення вогнепальної зброї має поширену практику. Найбільш прийнятною та привабливою для населення практикою такого вилучення є викуп відповідного озброєння.

Так, *Сполучені Штати Америки* під час операції «Непохитна свобода» в Афганістані (2001—2014) [21] та «Іракська свобода» в Іраку запровадили практику викупу у місцевого цивільного населення стрілецького озброєння. В останньому випадку таке придатне й технічно справне озброєння у подальшому передавалося національним збройними силам Іраку [22].

На території колишньої Югославії аналогічний викуп та вилучення незареєстрованої вогнепальної зброї проводилися у межах операцій з демілітаризації цивільного населення, які проводилися місіями НАТО, що діяли під егідою ООН. Наприклад, у Боснії та Герцеговині — це ІФОР або Сили виконання мирної угоди (Стабілізаційні сили), у Македонії (Північній Македонії) — це спеціальна Оперативна група [23].

Окрім типового механізму добровільної здачі озброєння та боєприпасів на вимогу органів правопорядку, найбільш прийнятним для населення є механізм викупу урядом країни необлікованих зразків озброєння із подальшим його «очищенням» (легалізацією). Після цього таке озброєння, залежно від наслідків встановлення його технічної та функціональної придатності, може бути або утилізоване, або реалізоване через спеціалізовані магазини, у тому числі й тій особі, яка добровільно його продала (передала) державі.

Слід зазначити, що у Боснії і Герцеговині, враховуючи федеративний устрій цієї держави, регламентація питань щодо правового статусу вогнепальної зброї, у тому числі трофейної, відбувається на рівні її

окремих федеративних утворень-кантонів. Так, відповідно до положень ст. 4 Закону кантону Центральна Боснія «Про придбання, зберігання та носіння зброї та боєприпасів» від 17.07.2014 № 01-02-326/14 трофейна зброя — це «*вогнепальна, пневматична та холодна зброя, яка зберігається як пам'ять про минуле, історичний період або для його власника являє собою особисту або сімейну пам'ять*». При цьому така зброя «*назавжди виключена для використання уповноваженою організацією або уповноваженою особою*» [24].

У статті 27 цього Закону визначено умови та порядок збирання і зберігання трофейної зброї. Серед основних положень такого порядку: дозвіл на збирання та зберігання трофейної зброї видається на певний термін відділом поліції; фізичні та юридичні особи, яким надається такий дозвіл, мають відповідати чітким критеріям, передбаченим у Законі; вказаний дозвіл видається лише за наявності у таких осіб приміщення для безпечного розміщення та зберігання трофейної зброї; не допускається носіння та використання трофейної зброї, а також придбання, зберігання та виготовлення боєприпасів до неї.

Аналогічним чином визначення трофейної вогнепальної зброї, як такої, що «..*зберігається як пам'ять про більш ранній період історії Боснії та Герцеговини або являє собою особистий або сімейний сувенір для свого власника, тобто трофей*» та «*назавжди виведена з ладу для використання уповноваженою організацією або уповноваженою особою*» передбачено і законодавством кантону Сараєво [25]. Тобто правовий режим трофейної зброї у Боснії та Герцеговині зводиться до можливості її зберігання виключно як предмету, що містить пам'ять про історичні, сімейні або особисті події, із категоричною забороною щодо її носіння та використання у будь-який інший спосіб.

Законом Республіки Сербія «Про зброю та боєприпаси» від 24.02.2015 [26] не передбачено такого різновиду зброї, як «трофейна зброя». Натомість, виходячи із його положень, вказана зброя може підпадати під категорію *С*, тобто «вогнепальної зброї, виведеної з ладу» або «старовинної зброї». Як наслідок, особи, які фактично володіють трофейною зброєю, можуть зареєструвати її як зброю вказаної категорії за умови виведення її з ладу, або віддати (здати) таку зброю на користь держави. Відповідно до ст. 5 цього Закону зброю категорії *С* можна лише придбати у випадках, передбачених Законом, та зберігати, повідомивши про це уповноважений орган — територіальний підрозділ Міністерства внутрішніх справ за місцем проживання заявника. Крім того, ст. 30 названого Закону також встановлюється імперативна вимога, згідно з якою, особи, які виявили зброю та/або боєприпаси, зобов'язані негайно повідомити про це найближчий структурний підрозділ Міністерства внутрішніх справ. Знайдена зброя, яка не зареєстрована і не заявлена, стає власністю Республіки Сербія.

Закон «Про зброю» Республіки Північна Македонія від 22.07.2022 [27] також не містить окремого визначення трофейної зброї і порядку її обігу. Водночас, вказаним Законом встановлено жорсткі вимоги щодо умов обігу (тобто придбання, продажу, доставки, перевезення або

передачі) вогнепальної зброї, частин такої зброї та боєприпасів до неї. Зокрема, відповідно до положень ст. 5, 8, 9 цього Закону вогнепальна зброя та боєприпаси можуть бути придбані лише на підставі дозволу, виданого Міністерством внутрішніх справ, виходячи з класифікації такої зброї, встановленої Законом.

Дозвіл на придбання вогнепальної зброї фізичним особам може бути виданий, насамперед, з метою захисту їх особистості та майна. При цьому вказаний дозвіл фізичній особі видається на підставі попередньо поданого до найближчого відділу поліції письмового особистого звернення, лише у випадку, якщо фізична особа відповідає визначеним у Законі критеріям. Серед яких: досягнення 18 років; придатність за станом здоров'я до володіння та носіння зброї; наявність постійного проживання на території Республіки Північна Македонія; наявність технічних знань для правильного використання, зберігання та обслуговування зброї. Особливого значення набувають вимоги, пов'язані із тим, що така особа не повинна становити небезпеку для громадського порядку, а також мати обґрунтовану причину для придбання зброї. Як і в інших юрисдикціях, названий Закон (стаття 37) зобов'язує знайдену зброю та боєприпаси негайно передавати уповноваженому органу.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що трофейними слід вважати вогнепальну зброю та бойові припаси, які мають певні, чітко виражені ознаки, а саме: це зброя та боєприпаси, які були захоплені у противника внаслідок ведення бойових дій (або здобуті у будь-який інший спосіб, у тому числі, у випадку її залишення на полі бою чи добровільної здачі противником) підрозділами Збройних сил України або членами добровольчих формувань Сил територіальної оборони; дане озброєння та боєприпаси були відповідним чином облікові (легалізовані) та перевірені на експлуатаційну справність уповноваженими органами матеріально-технічного забезпечення; ця зброя і боєприпаси після визначення їх технічної та функціональної придатності можуть бути поставлені у бойові підрозділи для виконання ними завдань за призначенням або утилізовані.

Цивільна особа, у зв'язку з цим, на відміну від військовослужбовців, не може за нормативними визначеннями володіти трофейною зброєю. Водночас, необліковану (нелегалізовану) одиницю вогнепальної зброї, яка опиняється в розпорядженні цивільної особи в умовах ведення бойових дій, в юридичному сенсі слід класифікувати не як трофейну, а як знайдену або таку, що була отримана цивільною особою без дотримання встановлених Міністерством внутрішніх справ України порядку та вимог.

Порядок легалізації такої зброї (тобто «очищення», приведення її правового статусу у відповідність до положень чинного законодавства), передачі у користування та володіння цивільній особі має бути детально визначено у спеціальному законі, зокрема у проєкті Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» (реєстр. № 5708 від 25.06.2021), який наразі знаходиться на розгляді у Верховній Раді України.

Відповідні зміни щодо основного правового статусу трофейної зброї як військового майна, що належить виключно державі, а не окремим військовослужбовцям чи військовим з'єднанням, а також підстав та порядку її вилучення, обліку, реєстрації, перевірки на функціональну придатність та подальшого використання мають бути внесені до Законів України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» та «Про основи національного спротиву». Підстави та порядок набуття права цивільним населенням України на використання у збройній протидії рф залишеної (покинутої) чи здобутої в будь-який інший спосіб зброї російських агресорів мають бути докладно регламентовані у чинному Законі України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». Вищенаведена міжнародна практика щодо вилучення та подальшої легалізації знайденої або отриманої без належного оформлення вогнепальної зброї та боєприпасів у цивільних осіб в зонах військових конфліктів, у тому числі й щодо трофейної зброї, може бути використана при підготовці законодавчих актів у сфері обігу зброї, а також під час відповідної правозастосовної діяльності.

Перелік посилань

1. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 28.02.2024).
2. Глава Нацполіції назвав умов для легалізації зброї в Україні. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/hlava-naczpolicziyi-nazvav-umovu-lehalizacziyi-zbroyi-ukrayini (дата звернення: 28.02.2024).
3. Літошко В. В. Правове регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні: проблеми та перспективи. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 36—41. DOI: 10.51989/NUL.2022.6.2.
4. Брисковська О. М., Пустовіт В. А. Запобігання незаконному обігу зброї в Україні. *Порівняльно-аналітичне право — електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2020. № 3. С. 692—698. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/47893/1/%D0%B8.pdf#page=692 (дата звернення: 28.02.2024).

References

1. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (access date: 28.02.2024). [in Ukrainian].
2. The head of the National Police named the conditions for the legalization of weapons in Ukraine. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/hlava-naczpolicziyi-nazvav-umovu-lehalizacziyi-zbroyi-ukrayini (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
3. Litoshko, V. V. (2022). Legal regulation of firearms circulation in Ukraine: problems and prospects. *New Ukrainian law.* Iss. 6. Vol. 2. Pp. 36—41. DOI: 10.51989/NUL.2022.6.2 [in Ukrainian].
4. Bryskovska, O. M., Pustovit, V. A. (2020). Prevention of illegal arms circulation in Ukraine. *Comparative and analytical law is an electronic scientific publication of the Faculty of Law of the Uzhhorod National University*. No. 3. Pp. 692—698. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/47893/1/%D0%B8.pdf#page=692 (access date: 28.02.2024). [in Ukrainian].

5. Діденко С., Грінь А., Попов С. Особливості адміністративно-правового регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні: реалії сьогодення та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 69. С. 266—271. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254768/251906 (дата звернення: 28.02.2024).

Didenko, S., Gryn, A., Popov, S. (2022). Peculiarities of administrative and legal regulation of firearms circulation in Ukraine: current realities and prospects. *Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Law.* No. 69. Pp. 266—271. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254768/251906 (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

6. Шумейко Т. А. Перспективи правового регулювання цивільного обігу вогнепальної зброї в Україні в контексті Директиви Європейського Парламенту і Ради № 91/477/ЄЕС. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2021. Т. 32 (71). № 4. С. 63—68. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/13.pdf (дата звернення: 28.02.2024).

Shumeiko, T. A. (2021). Perspectives of the legal regulation of civilian circulation of firearms in Ukraine in the context of the Directive of the European Parliament and Council No. 91/477/EEC. *Scholarly notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: legal sciences.* Vol. 32 (71). No. 4. Pp. 63—68. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/13.pdf (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

7. The Practical Guide to Humanitarian Law. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/weapons (access date: 28.02.2024).

8. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністра оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On the approval of the Instruction on the procedure for the implementation of norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine : Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 23.03.2017 No. 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

9. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1075-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#n56 (дата звернення: 28.02.2024).

On the legal regime of property in the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine dated September 21, 1999 No. 1075-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#n56 (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

10. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n107Text (дата звернення: 28.02.2024).

On the foundations of national resistance: Law of Ukraine dated July 16, 2021 No. 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n107Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

11. Роз'яснення щодо порядку обліку та використання трофейної зброї членами добровольчих формувань територіальної громади. URL: https://pravo-ua.com/dftg/poryadok-obliku-ta-vykorystannya-trofejnoyi-zbroyi-chlenamy-dftg/ (дата звернення: 28.02.2024).

Clarification regarding the procedure for accounting and use of trophy weapons by members of voluntary formations of the territorial community. URL: https://pravo-ua.com/dftg/poryadok-obliku-ta-vykorystannya-trofejnoyi-zbroyi-chlenamy-dftg/ (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

12. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 550-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On the Statute of the Garrison and Guard Services of the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine dated March 24, 1999 No. 550-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

13. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine dated March 24, 1999 No. 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

14. Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України : наказ Міноборони України від 17.08.2017 № 440 (зі змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On the approval of the Instructions for the accounting of military property in the Armed Forces of Ukraine: Order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 440 of 17.08.2017 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

15. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On ensuring the participation of civilians in the defense of Ukraine : Law of Ukraine dated March 3, 2022 No. 2114-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

16. Про право на цивільну вогнепальну зброю : проєкт Закону України, реєстр. № 5708 від 25.06.2021 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190 (дата звернення: 28.02.2024).

On the right to civilian firearms: the draft Law of Ukraine dated 06.25.2021 No. 5708. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/2719 (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

17. Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора : Закон України від 1 квітня 2022 р. № 2172-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2172-20#Text (дата звернення: 28.02.2024).

On establishing a reward for the military equipment of the aggressor state voluntarily transferred to the Armed Forces of Ukraine, suitable for use : Law of Ukraine dated April, 2022 No. 2172-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2172-20#Text (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].

18. Про затвердження Порядку приймання Збройними Силами придатної для застосування бойової техніки держави-агресора: постанова Кабміну України від 15.07.2022 № 802. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-2022-%D0%BF#n9 (дата звернення: 28.02.2024). On the approval of the Procedure for the acceptance by the Armed Forces of combat equipment of the aggressor state: resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 802 of 07/15/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-2022-%D0%BF#n9 (access date: 28.02.2024) [in Ukrainian].
19. Directive (EU) 2021/555 of the European Parliament and of the Council of 24 March 2021 on control of the acquisition and possession of weapons. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2021/555/oj?locale=en (access date: 28.02.2024).
20. Легалізація вогнепальної зброї: міжнародний досвід / Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: https://parlament.org.ua/2023/03/21/ (дата звернення: 28.02.2024). Legalization of firearms: international experience / Laboratory of legislative initiatives. URL: https://parlament.org.ua/2023/03/21/ (access date: 28.02.2024). [in Ukrainian].
21. Enduring Freedom Operation URL: https://www.centcom.mil/MEDIA/NEWS-ARTICLES/News-Article-View/Article/884634/us-afghan-army-engineers-leading-the-way-hand-in-hand/ (access date: 28.02.2024).
22. The Conduct of the War and Civilian Casualties in Iraq. URL: https://www.hrw.org/report/2003/12/11/ target/conduct-war-and-civilian-casualties-iraq (access date: 28.02.2024).
23. Operation Essential Harvest. URL: https://www.nato.int/fyrom/tfh/home.htm (access date: 28.02.2024).
24. Zakon o nabavci, držanju i nošenju oružja i municije. URL: file:///C:/Users/deputat/Downloads/bosanski_jezik_sluzbene_novine_10_2014.pdf (дата звернення: 28.02.2024). Law on acquisition, possession and carrying of weapons and ammunition. URL: file:///C:/Users/deputat/Downloads/bosanski_jezik_sluzbene_novine_10_2014.pdf (access date: 28.02.2024) [in Bosnian].
25. Zakon o nabavljanju, drzanju i nosenjuoruzja i municije. URL: https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-nabavljanju-drzanju-i-nosenju-oruzja-i-municije.html (access date: 28.02.2024). Law on The Acquisition, Possession and Carrying of Weapons and Ammunition. URL: https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-nabavljanju-drzanju-i-nosenju-oruzja-i-municije.html (access date: 28.02.2024) [in Bosnian].

Problem issues of legislative provision of legalization of trophy weapons and military supplies under the conditions of the legal regime of the martial state

O. Geselev

The conducted research is due to the need to eliminate the existing significant gaps in the legal regulation regarding the procedure for

legalization (granting legal status) of trophy, found and otherwise obtained firearms and ammunition that are in the possession of civilian citizens of Ukraine. The specified problem arose with the beginning of the large-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the presence of a significant number of such firearms and military supplies in the civilian population, primarily obtained during and in the area of hostilities, in connection with their use in the situation of repelling armed aggression of Russia etc. Despite the existing problem and relevance of this issue, the legal qualification of such acts, grounds and procedure for seizure, accounting, possession and use of the mentioned weapons and ammunition remain unregulated at the legislative level. As a result, this has an extremely negative impact on the state of public order and security, the level of crime in the state and the effectiveness of measures to combat it. The relevant legislative framework of Ukraine, the problems of law enforcement activities in the sphere of circulation and accounting of firearms during the legal regime of martial law, the existing international practice, first of all the legislation of individual countries that were faced with the need for a regulatory solution to issues related to the presence of unregistered weapons in the hands of civilians, were analyzed, which were the result of military conflicts. As a result, it is proposed to make appropriate changes to a number of special laws of Ukraine regarding the legal substantiation of identifying features and the procedure for legalization of firearms and ammunition captured, found and otherwise obtained by civilians in connection with hostilities. The legal grounds for the seizure, storage, possession and use of such weapons and ammunition by civilians, as well as their acquisition of the right to use abandoned (abandoned) or weapons of the Russian aggressors obtained in any other way in the armed resistance against Russia, have been determined. In particular, it is proposed to consider as trophies only those firearms and military supplies that were captured from the enemy as a result of the conduct of hostilities by units of the Armed Forces of Ukraine, that were accounted for (legalized) and checked for technical and functional suitability by authorized bodies, which can be delivered to combat units for the performance of assigned tasks, which belong exclusively to the state, and not to individual servicemen or military units.

Keywords: criminal liability; trophy firearms; military supplies; legal status of captured and found firearms; seizure and accounting of firearms and military supplies; legal regime of martial law.

⇒ Геселев, О В. (2024). Проблемні питання законодавчого забезпечення легалізації трофейної зброї та бойових припасів в умовах правового режиму воєнного стану. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 448—462. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.43.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.44
УДК 343.983: 331.4:122

Олександр Дмитрович Коновалов
Старший судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-6048-6380, e-mail: talvega@ukr.net

Спеціальні знання та компетенція судового експерта–гірничотехніка

В статті розглянуті проблемні питання щодо застосування спеціальних знань судового експерта-гірничотехніка при проведенні гірничотехнічних експертиз. Розглянуті вимоги щодо необхідного обсягу спеціальних гірничотехнічних знань та професійної компетенції судового експерта для проведення досліджень обставин та причин настання надзвичайних подій, обумовлених правопорушеннями вимог правил безпеки та технології робіт у виробничому середовищі гірничої промисловості під час виконання робіт за будь-якими способами розробки родовищ.

***Ключові слова**: судова гірничотехнічна експертиза*; *спеціальні знання*; *компетенція судового експерта*; *причинно-наслідковий зв'язок*; *гірничовидобувна промисловість*; *спосіб розробки родовища*; *технологія видобутку корисних копалин*; *засоби виробництва.*

Постановка проблеми. В гірничотехнічній експертизі встановлена одна експертна спеціальність 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості і в підземних умовах» [2], яка охоплює судово-експертні дослідження надзвичайних подій у всіх галузях гірничої промисловості України. Але в гірничій промисловості розробка родовищ та видобуток корисних копалин здійснюється за різними напрямками та способами, які характеризуються видами корисних копалин та умовами їх залягання, що висуває умови до специфіки технологій розробки, які мають принципові галузеві відмінності. У зв'язку з чим вищі навчальні заклади (далі — *ВНЗ*) з гірничої справи готують гірничих інженерів-технологів за «вузькою» спеціалізацією: для вугільної галузі, для рудної та нерудної галузей, для галузі з видобування сировини для виробництва кольорових металів, які ще й розподіляються на розробку родовищ підземним способом, відритим способом та комбінованим. Гірничій інженер-технолог під час навчання у ВНЗ одержує спеціальні знання за спеціалізацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань щодо спеціальних гірничотехнічних знань та професійної компетенції

судового експерта-гірничотехніка відображені у науково-дослідній роботі (далі — *НДР*) Я. А. Крупки, Д. І. Кішко, М. О. Кралюк [3]. У НДР досліджувались питання змісту спеціальних знань судового експерта-гірничотехніка та вдосконалення процесуальної діяльності експерта і його співпраці з правоохоронними органами у рамках кримінального провадження. Проте, питання щодо необхідного обсягу та рівня спеціальних гірничотехнічних знань і професійної компетенції судового експерта-гірничотехніка для успішного проведення досліджень надзвичайних подій в різних галузях гірничої промисловості, залишаються малодослідженими.

Мета дослідження. Шляхом порівняльного аналізу методів розробки родовищ корисних копалин у різних галузях гірничої промисловості продемонструвати принципові відмінності технологій видобутку, щоб особи, які мають вищу освіту за спеціалізацією «гірничій інженер-технолог» та виявили бажання одержати кваліфікацію судового експерта-гірничотехніка, розуміли, що для проведення об'єктивних та обґрунтованих досліджень надзвичайних подій в будь-якій галузі гірничої промисловості та надання достовірних і якісних висновків їм необхідно оволодіти додатковими спеціальними знаннями щодо технологій розробки родовищ в інших галузях гірничої промисловості під час стажування та шляхом самоосвіти.

Внести в Програму підготовки судових експертів № 1. Експертна спеціальність 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості і в підземних умовах» необхідні коригування в цьому напрямку.

Викладення основного матеріалу. Гірничовидобувна промисловість — одна з найнебезпечніших у сфері промисловості України. Незадовільні умови праці, технічний стан засобів виробництва та недосконалість технологій видобутку корисних копалин підвищують ризики впливу небезпечних та шкідливих факторів на гірників, які працюють на шахтах, гірничозбагачувальних комбінатах та в кар'єрах. Незадовільний стан охорони праці та промислової безпеки на підприємствах гірничодобувної промисловості обумовлений комплексом об'єктивних та суб'єктивних причин. Головними з них можна визначити такі, як: існуючі недоліки в законодавстві про охорону праці, незадовільні умови праці, невідповідний технічний стан засобів виробництва та чисельні порушення вимог правил безпеки і технологічних регламентів технічним персоналом, що породжує високий рівень аварійності, який супроводжується нещасними випадками з тяжкими і смертельними наслідками та матеріальними збитками, що обумовлює реєстрацію чималої кількості кримінальних проваджень, пов'язаних з порушеннями вимог законодавства про охорону праці в гірничій промисловості. Високий рівень аварійності і травматизму на підприємствах гірничої промисловості та труднощі в розслідуванні і розкритті обставин та причин неправильних дій технічного персоналу, пов'язаних з порушеннями вимог правил безпеки та технології робіт, обумовили

необхідність введення в клас судових інженерно-технічних експертиз рід гірничотехнічної експертизи.

8 листопада 2002 року на засіданні Президії науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, було прийнято рішення про створення нової експертної спеціальності «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості і в підземних умовах» та внесення її до Додатку 4 Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 15.07.97 № 285/7-А, до розділу «Інженерно-технічні експертизи» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [2].

Перед експертами даної спеціальності було поставлено завдання щодо встановлення на основі спеціальних знань необхідних для слідства або суду фактичних обставин та причин виникнення і розвитку надзвичайних подій та спричинених негативних наслідків на підприємствах гірничої промисловості і в підземних умовах, які можуть бути визнані доказами в процесі розслідування кримінальних проваджень, цивільних або адміністративних справ.

Обставини та причини аварій і нещасних випадків та спричинені ними наслідки розслідуються та визначаються комісією зі спеціального розслідування під керівництвом посадової особи Державної служби України з питань праці (далі — *Держпраці*). За результатами спеціального розслідування складається Акт за формою Н-1, в якому викладаються висновки комісії, окремі думки членів комісії та інші відомості. У висновках комісії визначаються відповідальні особи технічного персоналу, неправильні дії (бездіяльність) яких створили небезпечну виробничу ситуацію, в умовах якої сталася аварія або нещасний випадок. Але обов'язки, повноваження та дії спеціальної комісії під час розслідування надзвичайної події та одержання відомостей про фактичні обставини та причини її настання не регулюються нормами кримінального права і не є процесуальними діями, у зв'язку з чим слідчий або суд не можуть використати ці відомості як доказ у кримінальному провадженні, тому для перетворення (трансформації) цих відомостей в джерело доказу законодавством передбачена судова експертиза.

Правові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою визначені статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» [1], тому судова експертиза визначена як процесуальна дія, проведення якої регулюється нормами права і характеризується основними процесуальними складовими: експертиза призначається на підставі рішення слідчого або суду за необхідністю застосування спеціальних знань для визначення обставин по справі, процесуальні дії слідчого, суду щодо підготовки та призначення судової експертизи, експертиза проводиться особою, яка має відповідну кваліфікацію та необхідні спеціальні знання у певній галузі, зміст і структура висновку судового експерта

складається за встановленою процесуальною формою, передбаченою методикою проведення судової експертизи та іншими нормативними документами, законодавцем передбачено систему процесуальних вимог, додержання яких сприяє складанню та наданню достовірного, повного та об'єктивного висновку експерта, який оцінюється та використовується як доказ слідчим і судом, експертне дослідження проводиться в процесі розслідування та доведення правопорушення, на підставі чого висновок судового експерта визнається джерелом доказів.

Отже, судова гірничотехнічна експертиза — це процесуально визначена форма використання спеціальних знань під час проведення досудового та судового розслідування правопорушень законодавства про охорону праці та гірничого законодавства в гірничій промисловості, основні завдання та об'єкти дослідження якої визначені наступним чином. Відповідно до пунктів 10.1, 10.2, 10.3 глави 10 розділу II Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [3], затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, для гірничотехнічної експертизи визначені завдання, об'єкти дослідження та орієнтовний перелік вирішуваних питань:

10.1. Об'єктами гірничотехнічної експертизи є: матеріальні й матеріалізовані джерела інформації (речові докази, фрагменти місця події, зразки, гірничі виробки, комунікації, способи і засоби виробництва, системи керування, контролю та захисту, документи тощо).

10.2. Основними завданнями гірничотехнічної експертизи є:

- верифікація виду техногенної аварії на гірничому підприємстві (рудникова ендогенна чи екзогенна пожежа, обвалення порід покрівлі, вибух пилометаноповітряної суміші, затоплення підземних виробок, газодинамічні явища, гірничий удар тощо), встановлення її причин та обставин, а також ступеня тяжкості матеріально-технічних і екологічних наслідків; з'ясування причин порушень технологічного гірничого процесу; визначення відповідності фактичних умов експлуатації гірничих машин, механізмів, обладнання, інструментів вимогам нормативно-технічної документації, їх технічного стану й придатності для виконання конкретних технологічних та технічних операцій;
- виявлення наявності дефектів гірничих машин, обладнання й механізмів, технічних причин і часу їх виникнення;
- встановлення відповідності кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, яка ним виконується;
- визначення об'єктивної можливості виконання певних дій у заданих гірничогеологічних та гірничотехнічних умовах;
- встановлення недоліків організаційно-технічного характеру у виробничому процесі гірничого підприємства;
- визначення відповідності умов праці на гірничому підприємстві й певному робочому місці правилам і нормам техніки безпеки;

- виявлення обставин, наслідком яких стало професійне захворювання, виробниче травмування чи аварія на підприємстві гірничої промисловості;
- встановлення послідовності явищ, що призвели до надзвичайної ситуації на шахті;
- встановлення придатності (якості) використовуваних матеріалів та інструментів відповідно до безпеки ведення певного виду робіт;
- встановлення природних або гірничогеологічних явищ, які могли обумовити виникнення досліджуваної події, з урахуванням впливу людського фактора;
- оцінка адекватності дій причетних до події осіб у певній виробничій ситуації;
- встановлення відповідності поведінки осіб, причетних до події, вимогам нормативно-правових актів з охорони праці, що регламентують дії гірників та інженерно-технічних працівників у нормальних та екстремальних виробничих умовах;
- виявлення дій осіб, що не відповідали вимогам нормативно-правових актів з охорони праці і які знаходилися у прямому (безпосередньому) причинно-наслідковому зв'язку з настанням події або ускладненням та розвитком негативних наслідків певної надзвичайної ситуації.

Завдання, об'єкти дослідження та питання, поставлені на вирішення судової експертизи, визначають предмет експертизи і є головними ознаками, які відрізняють один вид судової експертизи від іншого.

10.3. Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які організаційні та технічні причини виникнення надзвичайної ситуації?
- Які особи, причетні до події, мали технічну можливість запобігти настанню надзвичайної ситуації та які їх дії (бездіяльність) з технічної точки зору знаходились в прямому (безпосередньому) причинно-наслідковому зв'язку з настанням події та її негативними наслідками?
- Чи відповідають дії осіб, причетних до створення загрози загибелі людей або настання інших тяжких наслідків на виробництві, вимогам відповідних нормативно-правових актів з охорони праці?
- Що стало причиною загрози загибелі людей або настання інших тяжких наслідків на виробництві?
- Дії яких осіб у даній виробничій ситуації не відповідають вимогам нормативно-правових актів з охорони праці?
- Чи відповідає стан охорони праці на виробництві вимогам нормативних актів з охорони праці?
- Чи відповідає організація роботи на виробництві вимогам нормативних актів з охорони праці?

- Чи відповідає порядок виконання робіт на виробництві вимогам технічної документації (експлуатаційна інструкція, паспорт, технологічний регламент)?
- Невиконання яких вимог безпеки з технічної точки зору перебуває у причинно-наслідковому зв'язку зі створенням загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків на виробництві?
- Які порушення вимог нормативно-правових актів з охорони праці допущені особами, причетними до створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків?
- Чи відповідають матеріали розслідування аварії або нещасного випадку вимогам нормативних актів з охорони праці?
- Вимоги яких нормативних актів з питань охорони праці не забезпечені особами технічного персоналу під час виконання робіт в досліджуваній виробничій ситуації?
- Чи відповідає технічний стан устаткування, механізмів, гірничих машин вимогам технічних регламентів та експлуатаційних інструкцій?
- Чи відповідає технічний стан устаткування, механізмів, гірничих машин умовам виробничого середовища, в якому вони експлуатуються?
- Невиконання яких вимог нормативних актів з охорони праці та технологічного процесу технічним персоналом спричинило небезпечну виробничу ситуацію та настання в її умовах аварії, нещасного випадку?
- Чи відповідав стан та вид кріплення гірничих виробок, в яких сталася аварія, розробленому паспорту кріплення?

Серед рекомендованих питань для постановки на вирішення експертизи, безумовно головними є друге та дев'яте питання (абзаци 2, 9) щодо встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку дій (бездіяльності) осіб з причинами настання надзвичайної події та її негативними наслідками.

Встановлення причинно-наслідкового зв'язку дій (бездіяльності) осіб з причинами настання надзвичайної події та її наслідками — необхідна та головна ланка у ланцюгу кримінального розслідування правопорушень законодавства про охорону праці. Для визначення винності особи технічного персоналу за скоєні правопорушення, кваліфіковані за ст. 271—275 Кримінального кодексу (далі — *КК*) України, є необхідним встановлення та доведення причинно-наслідкового зв'язку між допущеними правопорушенням вимог законодавства про охорону праці та технології робіт і спричиненими наслідками, дозволеними процесуальними методами.

Суттєва проблема розслідування правопорушень законодавства про охорону праці полягає у складності встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями (бездіяльністю) особи та спричиненими наслідками. Практично завжди причинно-наслідковий зв'язок не

є очевидним і потребує ретельного та всебічного дослідження обставин і причин надзвичайної події, технічних регламентів, показань свідків та причетних до настання події осіб. У більшості випадків встановлення причинно-наслідкового зв'язку являє собою складний та відповідальний процес, який вимагає від судового експерта: розуміння причинно-наслідкового зв'язку, як категорії кримінального права (об'єктивна сторони складу злочину та її ознаки), володіння спеціальними знаннями щодо технології робіт у певних галузях гірничої промисловості, законодавства про охорону праці, міжгалузевих та галузевих нормативно–правових актів в гірничій промисловості, на підставі порушень яких, експерт обґрунтовує причетність осіб до настання аварії, нещасного випадку та наявність причинно-наслідкового зв'язку між їхніми діями (бездіяльності) та причинами і негативними наслідками.

У сфері кримінального права об'єктивна сторона складу злочину у виробничому середовищі характеризується ознаками:

- поведінка (діяння) особи — порушення правил безпеки та технології робіт під час виконання робіт у виробничому середовищі;
- спричинені суспільно небезпечні наслідки у вигляді настання аварії, нещасного випадку або створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків;
- причинно-наслідковий зв'язок між діями (бездіяльністю) особи та спричиненими суспільно небезпечними наслідками. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину є також умови та місце його вчинення.

З метою проведення повного і об'єктивного дослідження завдання щодо виявлення та доведення наявності причинно-наслідкового зв'язку, експерту необхідно мати в своєму розпорядженні достовірні відомості з наступних питань:

1. Визначення кола свідків створення небезпечної виробничої ситуації та настання аварії або нещасного випадку.
2. Визначення кола осіб, причетних до створення небезпечної виробничої ситуації та настання аварії або нещасного випадку.
3. З'ясування обставин і визначення причин створення небезпечної виробничої ситуації та настання аварії або нещасного випадку.
4. Визначення повного переліку законодавчих та нормативно-правових актів, що регламентують дії осіб, причетних до створення небезпечної виробничої ситуації та настанню певних наслідків.
5. Визначення переліку порушень вимог правил безпеки та технічних регламентів, допущених особами, причетними до події, що призвели до створення небезпечної виробничої ситуації та настанню певних наслідків.
6. Експертне дослідження отриманих даних на предмет встановлення та доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку між

порушеннями вимог правил безпеки, технології робіт та причинами настання надзвичайної події і спричиненими наслідками.

Бланкетний характер статей 271-275 КК України, які передбачають відповідальність осіб за допущені правопорушення законодавства про охорону праці, зобов'язує слідчого при визначенні кваліфікації правопорушення, проведенні розслідування та обґрунтуванні оголошення підозри і висновків обвинувального акту, постійно звертатися до законодавчих і нормативно-правових актів з охорони праці та технічних регламентів. У зв'язку з великим обсягом цієї документації, в роботі слідчого виникають проблеми з пошуком, аналізом та оцінкою відповідних статей законів та пунктів нормативних документів, порушення вимог, які слугували причиною настання надзвичайної події. На цих етапах розслідування виникає необхідність у застосуванні спеціальних знань судового експерта-гірничотехніка шляхом призначення судової гірничотехнічної експертизи. Дослідження судовим експертом обставин та причин настання надзвичайної події та надання висновку про визначення осіб технічного персоналу, чиї неправильні дії (бездіяльність) знаходилися у прямому причинно-наслідковому зв'язку з причинами настання надзвичайної події та спричиненими наслідками, надасть слідчому необхідні докази, які мають значення для справи.

Встановлені експертом фактичні обставини та причини настання надзвичайної події у виробничому середовищі, дають можливість слідчому і судді з'ясувати механізм настання та розвитку надзвичайної події, створення умов, які сприяли її виникненню, що в результаті сприяє винесенню обґрунтованого обвинувачення підозрюваному.

Основними чинниками, що визначають методи проведення експертних досліджень обставин та причин надзвичайних подій у вугільнодобувній та гірничорудній промисловості є: вид аварії або нещасного випадку, технологія розробки та видобутку корисних копалин, місце настання аварії або нещасного випадку, кількість потерпілих та місця їх знаходження, стан гірничих виробок та їх кріплення, зона ураження виробничого об'єкту, технічний стан гірничих машин, механізмів та устаткування, стан охорони праці на підприємстві та нормативна документація.

У статті розглянуті питання принципових відмінностей технологій розробки рудних, нерудних та вугільних родовищ корисних копалин та їх розробки відкритим і підземним способами, що викликає потребу в необхідних спеціальних знаннях та відповідної професійної компетенції експерта при проведенні досліджень надзвичайних подій у цих видобувних галузях гірничої промисловості з урахуванням специфіки технологій розробки та видобутку корисних копалин.

В гірничодобувній промисловості існує кілька галузей розробки, видобутку та збагачення корисних копалин, які характеризуються видом корисних копалин, умовами їх залягання та технологіями видобутку і розподіляються за способами розробки: підземний спосіб, відкритий спосіб та комбінований спосіб розробки родовищ корисних копалин.

Ці способи застосовуються у вугільній галузі, у рудній галузі, нерудній галузі та під час розробки жильних та розсипних родовищ.

Обсяг спеціальних знань судового експерта-гірничотехніка щодо специфіки технологій розробки та видобутку корисних копалин в різних галузях гірничодобувної промисловості та професійний досвід і будуть визначати його професійну компетенцію. Також експерт повинен обов'язково володіти відповідною технікою, навичками та досвідом щодо практичного використання спеціальних знань при проведенні експертизи.

Головними чинниками, які характеризують і обумовлюють специфіку (особливості) технологій розробки та видобутку корисних копалин є небезпечні фактори на вугільних та рудних шахтах. Насамперед, це властивості газу метану та вугільного пилу щодо їх здатності до загоряння та вибухонебезпечності, газодинамічні явища (ГДЯ), які особливо небезпечні при розробці крутопадаючих пластів вугілля, екзогенні та ендогенні пожежі, гірський тиск та гірські удари, отруйні гази *CO, NO, NO_2, SO_2.*

Ці небезпечні фактори головним чином обумовлюють вимоги до безпечного ведення гірничих робіт та прийняття заходів щодо їх попередження, вони є домінуючим фактором у пристосуванні технологій ведення гірничих робіт до їх постійної потенційної небезпечності.

Головними чинниками, які характеризують та обумовлюють специфіку технологій розробки вугільних та рудних родовищ підземним способом є небезпечні природні та техногенні фактори на вугільних і рудних шахтах:

1. Небезпечні фактори на вугільних шахтах: газодинамічні явища, обвалення порід покрівлі, газоносність, вибухонебезпечний газ метан, вибухонебезпечний вугільний пил, вибух пилометаноповітряної суміші, екзогенні та ендогенні пожежі, гірський тиск, обводненість та затоплення гірничих виробок.
2. Небезпечні фактори на рудних шахтах: гірський тиск, гірські удари, обвалення порід покрівлі, отруйні гази *CO, NO, NO_2, SO_2,* обводненість та затоплення гірничих виробок.

З метою забезпечення безпеки праці, указані небезпечні фактори викликають потребу в розробці та впровадженні заходів щодо їх попередження.

Заходи на вугільних шахтах:

- вимоги до пилогазового режиму і вентиляції шахт;
- вимоги щодо вибухонебезпечності гірничих машин, механізмів та електрообладнання;
- заходи по дегазації вугільних шахт;
- вимоги до ведення буро-вибухових робіт;
- кріплення гірничих виробок.

Заходи на рудних шахтах:

- вимоги до пилогазового режиму і вентиляції шахт;

- вимоги до ведення буро-вибухових робіт;
- кріплення гірничих виробок.

Вибір технологій розробки родовищ та видобутку корисних копалин підземним способом обумовлюють гірничотехнічні, гірничогеологічні та гідрогеологічні умови залягання родовища, у зв'язку з чим ці технології відрізняються за такими параметрами:

- кількість вугільних пластів або рудних покладів, що розробляються та глибина їх залягання;
- кут падіння вугільного пласта або рудного покладу;
- види вміщуючих порід та їх властивості;
- фізичні та хімічні властивості корисних копалин (міцність, тріщинуватість, стійкість, питома вага, структура та інші);
- системи розробки;
- гірничі машини і комплекси, механізація гірничих робіт;
- спосіб розробки, схема розкриття, система підготовки, система розробки, схема провітрювання шахтного поля;
- правила безпеки ведення гірничих робіт, система управління охороною праці та технічні регламенти;
- гідро-геологічні умови, обводненість;
- спосіб розробки;
- правила безпеки ведення гірничих робіт, система управління охороною праці та технічні регламенти.

Вибір систем розробки також здійснюється з урахуванням забезпечення безпеки праці, раціонального використання надр, механізації та автоматизації процесів, зниження втрат і засмічення корисних копалин при їх виїмці.

Приведені різноманітні небезпечні фактори та гірничотехнічні, гірничогеологічні і гідрогеологічні умови залягання родовища, обумовлюють принципові відмінності технологій розробки вугільних та рудних родовищ підземним способом.

Також спеціалізація гірничого інженера-технолога обумовлюється технологією розробки та видобутку корисних копалин відкритим та комбінованим способами. Технологія видобутку корисних копалин відкритим способом принципово відрізняється від технології видобутку корисних копалин підземним способом. Відкритим способом та комбінованою одночасною розробкою родовищ відкритим і підземним способами здійснюється розробка корисних копалин як рудних покладів так і вугільних родовищ.

На гірничо-збагачувальних комбінатах та кар'єрах відбувається чимало аварій та нещасних випадків. Особливо небезпечними напрямками діяльності цих підприємств являються буро-вибухові роботи, завантаження вагонів та автосамоскидів в уступах та транспортування (відкатка) видобутих корисних копалин, подрібнення і збагачування корисних копалин.

Якщо судовий експерт має освіту гірничого інженера за спеціалізацією розробки родовищ корисних копалин відкритим способом, то він повинен оволодіти необхідним обсягом знань з технологій розробки вугільних та рудних родовищ підземним способом.

Існуючі принципові відмінності технологій розробки та видобутку родовищ корисних копалин, які характеризують розмежування цих технологій, дають підстави для висновку, що для проведення судово-експертних досліджень при розслідуванні аварій та нещасних випадків, пов'язаних з порушеннями правил безпеки на підприємствах гірничорудної промисловості і на підприємствах вугільнодобувної промисловості, судовому експерту необхідно мати відповідні універсальні спеціальні знання. Під спеціальними знаннями маються на увазі знання, одержані в результаті спеціального навчання про закономірності розвитку явищ у відповідній галузі.

Зміст спеціальних гірничотехнічних знань повинні складати: загальна теорія і практика гірничої справи, інженерно-технічні знання технологій розробки та видобутку корисних копалин у вугільній, рудній, нерудній та інших галузях гірничої промисловості різними способами, знання вимог законодавчих та нормативно-правових актів з охорони праці щодо забезпечення безпечних умов праці.

Висновки. Отже, при висуванні вимог до спеціальних знань судового експерта-гірничотехніка, до його діяльності щодо проведення судово-експертних досліджень, враховуючи приведенні відмінності технологій розробки родовищ корисних копалин у вугільнодобувній та гірничорудній промисловостях, витікає висновок, що на належному методичному рівні, судово-експертні дослідження надзвичайних подій може проводити судовий експерт за фахом гірничий інженер-технолог з використанням спеціальних знань, який має відповідну спеціальну освіту гірничого інженера-технолога та пізнання щодо технологій розробки та видобування корисних копалин у вугільнодобувній, гірничорудній та інших галузях, відкритим, підземним та комбінованим способами.

Додаткові спеціальні знання в різних галузях та способах розробки та видобування корисних копалин експерт повинен одержати під час стажування та шляхом самоосвіти, щоб бути обізнаним для проведення повних і об'єктивних досліджень та надання достовірного і якісного висновку щодо обставин та причин настання будь-яких надзвичайних подій в різних галузях гірничої промисловості України.

На підставі викладеного пропонується внести в Програму підготовки судових експертів № 1. Експертна спеціальність 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості і в підземних умовах» (затверджена 16.01.2023) необхідні коригування в напрямку розширення інформативності щодо специфіки технологій розробки родовищ корисних копалин у гірничорудній та нерудній галузях гірничої промисловості.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 8.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12.
3. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/law/show/z0705-98.
4. Словник української мови : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2010.

References

1. Criminal Procedure Code of Ukraine as of April 13, 2012 No. 4651-VI. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2013. No. 9—10, 11—12, 13. Art. 8 [in Ukrainian].
2. On forensic examination : Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ [in Ukrainian].
3. On the approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert research and Scientific and methodological appointment of forensic examinations and expert research : Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98[in Ukrainian].
4. Dictionary of the Ukrainian language (2010) : in 20 vols. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Special knowledge and competence of a judicial expert mining technician

O. Konovalov

The article deals with problematic issues related to the application of special knowledge of a judicial expert in mining technician in conducting a mining technical expertise. Considered requirements regarding the necessary amount of special mining technical knowledge and professional competence of a judicial expert to perform investigation of circumstances and causes of emergency events caused by violations of the requirements of safety rules and work technology in the production environment of the mining industry according to methods of developing deposits and directions of mining. The content of special mining technical knowledge consists of the general theory and practice of mining, engineering and knowledge of technologies for the development and extraction of minerals in the coal, ore and non-ore branches of the mining industry, and knowledge of the requirements of legislative and regulatory acts on labor protection to ensure safe working conditions. In the mining industry, there are several branches and areas of development, extraction and beneficiation of minerals, which are characterized by the type of minerals and the conditions of their occurrence and are divided by development methods: underground method, open method and combined method of development of mining. These methods are used in the coal, ore and non-ore industry and during the development of load and placer deposits. The

main factors that determine the methods of conducting expert research into the circumstances and causes of emergency events in the coal mining and mining industry are: the type of an accident or a misadventure, the technology of mineral development and mining, the place of the accident or the misadventure, the number of victims and their locations, the area of damage, the ventilation scheme of the emergency site and the mine and the technical condition of the ventilation facilities, the state of labor protection at the enterprise and regulatory documentation. The amount of special knowledge of an expert in mining regarding the specifics of mineral development and extraction technologies in all directions and branches of the mining industry and professional experience will determine his professional competence. A judicial expert received a qualification in the specialty 10.15 «Investigation of the causes and consequences of extraordinary events in the mining industry and in underground conditions» and a higher education in the specialty of a mining engineer and special knowledge of mining in the coal mining industry in the development and extraction of coal underground, in order to successfully carry out mining technical examinations, must have special knowledge and professional competence to investigate the circumstances and causes of emergency events in the ore and non-ore industries of mineral extraction, underground, open and combined methods of deposit development. An expert-technician should receive additional special mining technical knowledge in various fields and methods of development and extraction of minerals in the mining industry during internship and through self-education in order to have the opportunity to conduct a complete and objective investigation and provide a reliable and high-quality conclusion about the circumstances and causes occurrence of any extraordinary events in the mining industry of Ukraine.

Keywords: judicial mining technical expertise; special knowledge; competence of a judicial expert; cause-effect relationship; mining industry; method of field development; mineral extraction technology; capital goods.

⇒ Коновалов, О. Д. (2024). Спеціальні знання та компетенція судового експерта–гірничотехніка. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 463—475. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.44.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.45
УДК 343.98

Олег Миколайович Опанасенко
Головний судовий експерт групи трасологічного обліку відділу криміналістичних видів досліджень Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
ORCID: 0000-0002-6413-5743, e-mail: oleg-opanasenko@ukr.net

Особливості дослідження приладів обліку енергоресурсів

Розглядаються особливості дослідження приладів обліку споживання енергоресурсів. Наголошується, що втручання споживачів у роботу лічильників залишаються найпопулярнішим видом не облікованого використання енергоресурсів. Експертне дослідження приладів обліку енергоресурсів, вилучених у правопорушників, має важливе доказове значення, а в окремих випадках є чи не єдиним джерелом доказів. В умовах сьогодення методи прихованого розкрадання споживачами енергоресурсів вдосконалюються, тому виникає необхідність у криміналістичному дослідженні засобів їх обліку.

Ключові слова: *прилад обліку*; *лічильник*; *сліди внесення змін у конструкцію*; *пломба*; *дослідження засобів обліку*; *кримінальне правопорушення.*

Постановка проблеми. Виявлення та аналіз підприємствами, які постачають енергоресурси, фактів втручання у роботу приладів обліку енергоресурсів з метою його несанкціонованого (безоплатного або зі зниженою вартістю) використання показало, що у багатьох випадках ці дії споживачів містили ознаки кримінальних правопорушень, — переважно крадіжок. Таким чином, у боротьбі з такими кримінальними правопорушеннями виникла необхідність проведення криміналістичних досліджень з метою виявлення та фіксації слідів фізичного (механічного, термічного, магнітностатичного) чи хімічного впливу сторонніх предметів, за допомогою яких могли вноситись зміни в конструкцію деталей та механізмів лічильника, слідів нашарування сторонніх речовин (клею та інше), аналіз місць їх розташування, що можуть у тій чи іншій мірі впливати на роботу механізмів приладу обліку (лічильника), а також свідчити про несанкціонований доступ у середину приладу обліку сторонньою особою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на відсутність цільових досліджень, присвячених питанням використання спеціальних знань під час розслідування крадіжок джерел енергоресурсів шляхом втручання у роботу приладів обліку, в основу наукових досліджень взято праці вітчизняних учених із питань методики розслідування різних видів розкрадань — В. П. Бахіна, Р. С. Бєлкіна, В. І. Василинчука, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, В. С. Давиденка, В. Г. Дрозд, А. П. Запотоцького, А. В. Іщенка, В. О. Коновалової, Н. І. Клименко, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Ю. Ю. Орлова, В. Л. Ортинського, Б. В. Романюка, М. Я. Сегая, О. В. Таран, В. В. Тіщенка, Л. Д. Удалової, В. Г. Хахановського, П. В. Цимбала, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та інших, а також наукові праці й спеціальну літературу у галузі енергетики (З. С. Варналій, А. І. Вовченко, А. О. Гончарук, Т. І. Гринкевич, В. М. Гриньов, Б. М. Данилишин, І. А. Малярчук, Д. К. Прейгер, А. М. Семенченко, Ю. М. Харазішвілі та ін.).

Визнаючи вагомий внесок згаданих та інших науковців у розвиток криміналістичної методики й судової експертології, зазначимо, що недослідженим на сьогодні залишається напрям розслідування крадіжок природного газу шляхом втручання в деталі і механізми конструкції приладів обліку, що впливають на їхню роботу. Зокрема, це стосується встановлення факту самої події кримінального правопорушення, окремих осіб та інших обставин як суто криміналістичними методами у формі залучення спеціалістів у цій сфері, так і шляхом призначення судової експертизи суб'єктами доказування для встановлення фактів, що підлягають доказуванню. Згадане вище і визначає актуальність тематики обраної роботи, її наукову і практичну значимість.

Мета дослідження. Головною метою даного дослідження є аналіз та вивчення особливостей дослідження приладів обліку споживання енергоресурсів (газу, води, тепла, електроенергії тощо), розгляд способів втручання у їх роботу, визначити їх значення у розслідуванні відповідних правопорушень, також шляхи отримання доказів, які дозволяють притягнути до відповідальності винних осіб згідно чинного законодавства.

Викладення основного матеріалу. Зростання вартості енергоносіїв в умовах сьогодення гостро ставить проблему раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, що споживаються в Україні та розробки технічних засобів для точного їх обліку. Питання збереження матеріальних цінностей було актуальним у всі часи, починаючи з давніх віків.

Сьогодні наявність приладу обліку (лічильника) є невід'ємною частиною облаштування комунікацій в будинках та квартирах, підприємствах та організаціях. У зв'язку з постійним підвищенням цін на природні ресурси, зокрема природного газу, води, тепла електроенергії і т. п., що використовується населенням, підприємствами та організаціями для опалення, освітлення та в господарсько-побутовій діяльності,

трапляються непоодинокі факти крадіжки різних видів енергоресурсів, які використовуються споживачами.

Обсяги споживання паливно-енергетичних ресурсів у житловому фонді України та витрати на їх виробництво значно перевищують рівень споживання цих видів ресурсів у розвинутих країнах. Відсутність належного обліку за використанням цих ресурсів стимулює споживачів до численних спроб несанкціоновано впливати на роботу засобів для обліку енергоресурсів з метою зменшення їх показів, а отже і до зменшення оплати за їх споживання.

Причини та умови розкрадання енергоресурсів, шляхом втручання в роботу приладу обліку, тісно пов'язані і складаються із сукупності обставин, що взаємодіють, до яких належать: особливості предмета злочинного посягання; антисуспільна установка особи правопорушника та причини її формування; реальні життєві ситуації, які разом із внутрішніми якостями особи правопорушника сприяли вчиненню даного виду правопорушень.

Розглядаючи вищезазначені обставини, доцільно, на нашу думку, визначити вплив економічної ситуації у країні, а також господарські та фінансові умови.

Розкрадання відповідних енергоресурсів, які відбуваються з різних причин, як то недостатній рівень заробітної платні, пенсій, затримки з їх виплатою тощо, є однією з основних причин зростання втрат паливно-енергетичних ресурсів в мережах. Викрадення енергоресурсів — це фінансові втрати постачальних організацій.

В умовах сьогодення методи прихованого розкрадання споживачами природних ресурсів вдосконалюються, тому перед компаніями, які надають послуги з їх постачання, постала потреба у протидії даним злочинним посяганням шляхом підтвердження фактів несанкціонованого втручання у конструкцію приладів обліку відповідного енергоресурсу споживачами та фіксації при цьому залишених слідів на елементах лічильників з метою встановлення фактів крадіжок.

Виявлення та фіксація слідів, типових для даної категорій злочинів, служить основою для визначення напрямків і методів пошуку реальних слідів, використання засобів для їх виявлення, вилучення та використання інформації з метою глибокого та неупередженого розслідування даних кримінальних правопорушень споживачами.

За українським законодавством передбачено застосовування штрафних санкцій до порушників, які незаконно споживають паливно-енергетичні ресурси. Тому, перед компаніями, які надають послуги з постачання енергоресурсів, виникла потреба в протидії даним злочинним посяганням шляхом виявлення фактів несанкціонованого втручання в прилади обліку споживання відповідного енергоресурсу з метою зміни фактичних даних по їх використанню та проведення відповідних експертиз та досліджень у державних спеціалізованих експертних установах Міністерства юстиції України і Міністерства внутрішніх справ України.

Метою проведення таких експертиз та досліджень є з'ясування способу втручання та виявлення характерних ознак втручання в роботу засобів обліку (наприклад, спеціально встановлених, не передбачених заводом-виробником, пристроїв у механізмі лічильника та відповідних слідів на його деталях), а також напрацювання методичних рекомендації щодо виявлення таких втручань.

Дослідження слідів втручання у роботу засобів обліку вкладається в основне завдання судової трасології — ідентифікація об'єкта, який залишив слід на деталях та вузлах механізмів лічильника чи на контрольних пломбах, які обмежують доступ до внутрішньої конструкції облікового приладу.

Також проведення трасологічного дослідження слідів має важливе криміналістичне значення, оскільки допомагає встановити знаряддя злочину, отримати відомості про злочинця, визначити механізм злочинної події. Отримана інформація сприяє швидкому встановленню об'єктивної істини у провадженні та виявленню причетних до цього правопорушення осіб [1].

Основним джерелом отримання доказової чи орієнтуючої інформації є судово-експертне дослідження слідів та речових доказів, що проводиться відповідно до кримінально-процесуального або цивільно-процесуального закону поміркованою особою, яка володіє спеціальними знаннями у науці, техніці, ремеслі з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення у справі [2].

До спеціальних знань належать будь-які знання та уміння об'єктивного характеру, отримані внаслідок вищої освітньо-професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науково-практичному рівню у певній галузі знань [3].

Сліди класифікуються за різними критеріями. Згідно з означеними нами слідами на засобах обліку за фактами розкрадання енергоресурсів шляхом маніпуляцій із лічильниками, вважаємо доцільним розділити сліди правопорушень даної категорії за способом їх вчинення на декілька груп:

1) сліди зміни схеми включення приладу обліку енергії (відсутність або порушення пломби на приладі обліку; відсутність чи порушення пломби на кришці приладу обліку тощо);
2) сліди зміни нормованої похибки приладу обліку енергії (уповільнене обертання диска приладу обліку за рахунок збільшення гальмівного моменту приладу; відсутність чи порушення пломби приладу обліку; порушення пломби приладу обліку; наявність подряпин, слідів механічного впливу на шестернях рахункового механізму тощо);
3) сліди пошкодження приладу обліку енергії споживача, а саме такі, що вказують на наявність: сторонніх предметів у механізмі приладу; пошкодження оглядового скла для фіксації споживання; просвердленого отвору у кожусі приладу; подряпин на диску приладу обліку споживача навпроти отвору; просвердленого отвору у цоколі приладу тощо.

На сьогодні є низка способів відмотування, зупинки газового лічильника або внесення змін у їх конструкцію. Деякі «махінатори», шляхом просвердлювання отворів, вставляють голки у пристрій. Іноді споживачі примудряються під'єднати до лічильника навіть пилосос, який «покликаний» відмотувати показання приладу назад. Але, всі перелічені та інші популярні способи легко виявляються компетентним фахівцем.

Крім того, горе-споживачі, які вдаються до всіляких маніпуляцій з приладами обліку споживання енергоресурсів, часто ризикують не тільки отриманням штрафів, але і життям, адже втручання у мережу відповідного енергоресурсу може призвести до вкрай трагічних наслідків. У місцях несанкціонованих втручань, через неякісно здійснені роботи, виникають витоки природного газу, води і т.п., які у свою чергу можуть призвести до вибухів, короткого замикання та інших фатальних наслідків.

Після виявлення незаконних втручань у прилади обліку більшість порушників визнає свою провину і сплачує за самовільний відбір того чи іншого енергоресурсу передбачені законом штрафні санкції. Якщо ж споживач не визнає своєї вини у скоєному злочині та відмовляється відшкодовувати заподіяні збитки, питання про їх стягнення вирішується судом. При цьому за рішенням суду на користь постачальника, споживач-порушник має ще сплатити і судові витрати. Отже, здійснюючи незаконне використання енергоресурсів, споживач має розуміти, що з часом ці факти все одно будуть встановлені. Тому, як наголошують спеціалісти, набагато дешевше споживати їх легально.

Сьогодні найбільш розповсюдженим порушеннями є маніпуляції з лічильником, коли споживач намагається свідомо зменшити показання приладу. У таких випадках законодавство передбачає фінансову санкцію за порушення пломби заводу-виробника та монтажної пломби, наявність ознак втручання в лічильник або його обліковий механізм чи порушення цілісності приладу, виявлення у лічильнику сторонніх предметів.

Відчуваючи за собою провину «не чисті на руку» споживачі намагаються не допустити контролера чи представника відповідної служби до лічильників. Але це теж не вихід. Таким чином споживачу не вдасться ані приховати порушення, ані ухилитися від покарання. Оскільки у разі недопущення до лічильника, контролер складає відповідний акт, який дає підставу для зміни режиму нарахувань на граничні норми споживання. Щоб вирішити це питання законодавство дає споживачу 20 днів [4]. За цей час він може звернутися у компанію, яка надає відповідний енергоресурс, та у підходящий спосіб викликати контролера для зняття контрольних показань лічильника та перевірки роботи приладу.

Про несправності у роботі приладу обліку, виявлення зовнішнього пошкодження лічильника або виникнення сумнівів щодо достовірності його показань споживач зобов'язаний відразу повідомити постачальника послуг.

Експертиза проводиться на вимогу і за кошти як споживача, так і підприємства, що надає послуги з постачання відповідного енергоресурсу.

Якщо підтверджено факт пошкодження лічильника з вини споживача, що засвідчується спеціалізованою організацією, яка має право на проведення експертизи, то він компенсує витрати від втручання в роботу лічильника, що призвело до зниження його показань.

При виявленні фактів несанкціонованого втручання у прилади обліку споживання енергоресурсу, з метою зміни їх фактичних даних, проводяться відповідні експертизи та дослідження у спеціалізованих експертних установах.

Метою проведення таких експертиз та досліджень є виявлення спеціально встановлених, не передбачених заводом-виробником, пристроїв у обліковому механізмі приладів обліку (лічильника і т. п.) та наявність при цьому відповідних слідів.

У криміналістичних дослідженнях вивчення проблем використання спеціальних поза галузевих (некриміналістичних) знань, завжди залежить від правильного поєднання можливостей криміналістичної науки та інших галузей знань.

Встановлення обставин крадіжок енергоресурсів, шляхом втручання в роботу приладів обліку, потребує використання спеціальних знань, як про умови постачання і обліку відповідного енергоресурсу (як матеріальної цінності, товарної продукції), так і криміналістичних, економічних, технічних та інших спеціальних знань, якими володіють судові експерти, що мають відповідну кваліфікацію.

Існує багато способів впливу на механізми лічильників обліку використання енергоресурсів з метою повної або часткової зупинки рахункових коліс відлікового механізму для зменшення використаного обсягу відповідного енергоресурсу. Ще 20—30 років тому, на перших етапах впровадження та використання лічильників у побуті, почали фіксуватися факти впливу на їх механізми. Цю проблему успішно вирішено заводами-виробниками, а саме: усі металеві рухомі деталі в лічильниках були замінені на полімерні, а оператори постачання енергоресурсів почали встановлювати на лічильники індикаторні пломби. Сучасні моделі лічильників виготовлені з використанням антимагнітних рухомих деталей, але це не зупиняє зловмисників, тому й нині трапляються зразки лічильників, на роботу яких впливає магнітне поле. Це досягається несанкціонованим унесенням змін до внутрішньої конструкції лічильника та його відлікового механізму шляхом модифікації (зміни, заміни) окремих його вузлів, вміщення сторонніх предметів у конструкцію, у тому числі й невеликих постійних магнітів, які в звичних умовах не впливають на роботу лічильника (підрахунку обсягу використаного енергоресурсу), з метою подальшого точкового використання зовнішніх малих магнітів «активаторів», під впливом яких механізми облікових коліс лічильника припиняють облік використаного обсягу відповідного енергоресурсу.

Слід звернути увагу, що одним з найбільш розповсюджених у сфері захисту від подібних випадків є використання пломб, які встановлюються на лічильники обліку використання енергоресурсів з метою запобігання

несанкціонованому доступу до них. При опломбуванні даних лічильних механізмів використовуються пломби різних конструкцій.

Враховуючи, що будь-які прилади обліку оснащуються пломбами (одноразовими сигнально-контрольними, запобіжно-охоронними пристроями), навішування яких на певні конструктивні елементи підконтрольного об'єкта унеможливлює непомітність несанкціонованого доступу до них без порушення цілісності самих пломб або пломбувальних елементів. Найчастіше, щоб дістатися до внутрішніх механізмів лічильників, необхідне несанкціоноване знімання та повторне навішування пломби (перепломбування). Саме тому перед компаніями з надання послуг населенню дедалі актуальніше постає проблема вирішення питань щодо несанкціонованого знімання та повторного навішування пломб. Як правило, наслідком проникнення під кожух (кришку) лічильника є заздалегідь сплановані дії, спрямовані на збільшення похибки лічильника чи на «коригування» показів рахункового механізму у бік їх зменшення.

При цьому, за наявних пошкоджень пломб на приладах обліку споживаної енергії облік спожитих (виміряних) ресурсів, що здійснюється ним, визначається як нелегітимний.

У разі виявлення під час перевірки комерційного вузла обліку відповідного енергоресурсу чи його складових або контрольного огляду вузла обліку нижченаведених порушень, представник оператора розподільчої мережі на місці перевірки складає у визначеному порядку акт про порушення вимог до експлуатації облікових приладів споживачем. Зокрема, це такі порушення як:

- пошкодження пломб;
- пошкодження засобу вимірювальної техніки (далі — *ЗВТ*) лічильника;
- наявність зміни характеристик параметризації обчислювача чи коректора обсягу ресурсу;
- непрацездатність комерційного вузла обліку чи його складових та/або його (їх) невідповідність умовам експлуатації чи узгодженій проектній документації або умовам договору;
- наявність ознак несанкціонованого втручання в роботу ЗВТ;
- наявність несанкціонованого підключення до мережі;
- несанкціоноване підключення приладів, внаслідок чого перевищується діапазон обчислення лічильника (сумарна номінальна потужність приладів і пристроїв перевищує діапазон обчислення лічильником).

Під час дослідження лічильників газу, води, тепла та електроенергії особлива й першочергова увага приділяється пломбам, навішеним на їх відлікові механізми, оскільки їх наявність запобігає непомітному доступу до відлікового механізму лічильника, а порушення пломб залишає певний комплекс слідів та ознак як на поверхнях пломб, так і на поверхнях, прилеглих до реверсу пломб. Пломба повинна триматися міцно й не мати люфтів чи зазорів.

При виявленні ознак пошкодження пломб (крім факту їх відсутності чи розірвання пломбувального матеріалу, на якому встановлено пломбу) та/або несанкціонованого втручання в роботу ЗВТ, що має бути зазначено в акті про порушення, за домовленістю сторін або за ініціативою оператора чи споживача може бути ініційована їх експертиза [5].

Пломба — одноразовий сигнально-контрольний, запобіжно-охоронний пристрій (знак), навішування якого на певні конструктивні елементи підконтрольного об'єкта унеможливлює непомітність його несанкціонованого знімання, без порушення цілісності самої пломби або пломбувального елемента. Маркувальне позначення — це інформація у вигляді літерно-цифрового тексту та інших знаків на поверхні елементів пломби [6, 10].

З плином часу методи розкрадання енергоресурсів вдосконалюються, злочинці використовують різноманітні способи підробок, відкриття та повторного навішування пломб. Виникає потреба у протидії даним злочинним посяганням, що зумовило необхідність розробки міжнародного стандарту на механічні пломби, який покликаний гарантувати відповідний рівень безпеки. Сьогодні ринок пломб є динамічним та гнучким — постійно з'являються нові різновиди пломб, пломби старих конструкцій замінюються на нові, досконаліші, хоча багато з них за надійністю контролю поступаються традиційним пломбам простої будови (наприклад, свинцевим пломбам) [7, 10].

Слід зауважити, що унікальність пломб полягає у масовому автоматизованому виробництві та одноразовому використанні, поверхні пломб мають стійкі тотожні технологічні ознаки для усієї випущеної партії. На цій підставі, а також внаслідок виникнення поверхневих слідів несанкціонованого відкриття, виникає унікальна можливість виявлення слідів їх кримінального зламу у результаті порівняння слідової картини досліджуваної пломби з її «первинним станом». Унікальність пломб ґрунтується на секретності самого опломбування даної пломби, закладеної заводом-виробником, ступенів її захисту від несанкціонованого відкриття без залишення відображених слідів кримінального зламу.

Як засвідчує практика, сучасні пломби відрізняються від їх попередників тим, що вони встановлюються вручну, тобто механічним способом, без додаткових пристосувань (зокрема, лещат чи плашок для пломбування). У зв'язку з цим, виробник пломб пред'являє особливі вимоги до їх конструкції. Ці вимоги виражаються, в основному, у неможливості їх відкривання, існуючими технічними засобами та технологіями [7, 10].

Криміналістичне дослідження пломб — це система методів, прийомів і технічних засобів, які застосовуються у процесі дослідження пломб. Дане дослідження є предметом трасологічної експертизи, яка у свою чергу, є складовою підгалуззю криміналістики. Дослідження базується на досягненнях природничих та технічних наук, а також спеціально розроблених для цілей криміналістики методів, прийомів та засобів дослідження [8, 10].

Встановлення фактів пошкодження пломб і втручання в роботу лічильника споживання енергії потребує застосування спеціальних знань, якими володіють судові експерти, що мають кваліфікацію з експертної спеціальності 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, і залишених ними слідів, ідентифікація цілого по частинах». Дані дослідження виконуються експертами-трасологами, які у ході проведення дослідження, в основному, вирішують питання щодо виявлення пошкоджень пломб або пломбувальних елементів, встановлених на приладі обліку відповідного енергоресурсу, та здійснюють виявлення слідів механічного впливу на деталі його облікового механізму, що давало можливість занизити показники споживання.

У залежності від знань зловмисника щодо технологічних особливостей навішування пломб, їхньої конструкції, наявного інструменту та матеріалів, у практиці зустрічаються різноманітні способи несанкціонованого знімання пломб, а саме: *механічний*; *термічний*; *хімічний*; *маніпуляційний*; *з попередньою підготовкою*; *комбінований*.

Також не слід виключати можливість замовлення зацікавленою особою іншої пломби з такими ж самими маркувальними позначеннями, як й у навішеної пломби.

Метою знімання пломб зазначеними способами та їх повторного навішування, після певних маніпуляцій з контрольованим об'єктом, є приховування факту несанкціонованого доступу до об'єкту. Тому зазначені способи спрямовані, перш за все, на непомітність та маскування слідів, що залишаються.

Механічний спосіб. Найпоширеніший спосіб знімання та повторного навішування пломб полягає в простому роз'єднанні складових частин пломби без їх ушкодження (руйнування) з подальшим з'єднанням і повторною установкою пломб.

Одним зі способів роз'єднання частин пломби є «важільний», при якому використовуються підручні засоби у вигляді голок, шила, ножа, та інше. Після видалення залишків пломбувального дроту, пломба збирається, а обламані при первинній установці частини приклеюються, і пломба встановлюється повторно. Даний спосіб використовується при знятті та повторному навішування більшості видів пломб, як простих так і складних, а саме:

- знімання пломби та навішування замість неї вже використаної пломби, або будь-якої іншої, заздалегідь підготовленої. При цьому іноді на пломбі маркувальні позначення або попередньо знищуються, або проставляються саморобними пломбувальними лещатами;
- шляхом витягування дроту з тіла пломби. Даний спосіб найбільш результативний, коли канали пломби ізольовані, проходження дроту в них одинарне; коли пломба недостатньо міцно обтиснута; також правопорушники часто використовують дріт меншого діаметру, ніж оригінальний;

- роз'єднання цілісності дроту біля одного з вхідних отворів із подальшим його розширенням та закріпленням у ньому даного кінця дроту шляхом стискання тіла пломби;
- витягування вузла пломбуючого елементу з попереднім розширенням каналу пломби з боку вихідного отвору;
- витягування вузла пломбуючого елементу після температурного впливу на тіло пломби (в основному для поліетиленових пломб);
- перерізання пломбуючого елементу з подальшим його з'єднанням;
- виведення кінців «якоря» з пазів (для пломб типу «Кристал»).

При несанціонованому зніманні пломби, в якій не передбачений захист вузла замикання, використовується спосіб механічного впливу без роз'єднання деталей шляхом «відгинання» запірного вузла через отвір та щілину, вилучення пломбувального дроту (трос), видалення вузла замикання та повторної установки пломби на інший пломбувальний дріт.

При несанкціонованому зніманні пломби з гнучким полімерним пломбувальним елементом, хвостик пломби вище отвору у корпусі обгортається металевою фольгою чи тонкою жерстю. Трубка з фольги, що утворилася при цьому, вводиться до отвору, відгинаючи пелюстки запираючого елементу. За такої умови можливим є зворотній рух хвостика та його вивільнення з корпусу пломби. Далі хвостик знову вводиться до корпусу пломби та фіксується пелюстками запираючого елементу.

У такий спосіб вдається відкрити пломби невисокої якості виготовлення, в яких зазор між хвостовиком та корпусом досить великий.

Сліди на пломбі після механічного способу знімання пломб:

- дріт у тілі пломби складається з декількох частин;
- розширені вхідні та вихідні отвори;
- на внутрішніх поверхнях тіла пломби є ознаки витягування та розв'язання вузла пломбувального елементу;
- пошкодження елементів відбитка матриці, наявні подряпини;
- сліди розширення армуючої скоби (у поліетиленових пломбах);
- сліди, які свідчать про «видалення» однієї зі складових частин складної полімерної пломби (приклад пломба типу *Lumiseal*);
- сліди на механізмі замикання, що вказують на роз'єднання механізму та корпусу пломби, зігнутість кінців «якоря» (наприклад, пломба типу «Кристал»). Отвори в корпусі пломби в місці розташування механізму замикання;
- залишки клеючої речовини (сліди склеювання);
- часткова відсутність корпусу пломби, або іншої складової частини пломби.

*Термічний спосіб***.** При несанкціонованому зніманні пломби, що складається з декількох деталей, однією з яких є пломба-наклейка, використовується термічний спосіб, що являє собою температурний вплив на наклейку (наприклад, електрофен), у процесі якого клеючий

шар стає пластичним і надає можливість знімання та повторного встановлення зацікавленою особою пломби-наклейки без утворення видимих неозброєним оком людини слідів.

Тепловий вплив безпосередньо на корпус пломби або відповідні частини даної пломби. Просту полімерну пломбу вміщують у посудину з теплою водою або гліцерином, щоб розм'якшити її корпус, потім видаляють пломбувальний механізм. Для повторного навішування використовується пломбувальний елемент меншого діаметру.

Пломби з гнучким полімерним пломбувальним елементом несанкціоновано знімають наступним чином — пластикові пелюстки запираючих елементів піддають впливу високої температури, наприклад, шляхом занурення корпусу навішеної пломби у склянку з окропом.

При цьому пелюстки пом'якшуються і стає можливим видалення хвостовика з корпусу без їхнього пошкодження.

Характерні сліди на пломбі після термічного способу знімання пломб:

- порушення структури полімеру (пластмаси) пломби;
- повна або часткова відсутність липкого шару на пломбі-наклейці;
- змазаність відбитка матриці на мастичній пломбі.

Хімічний спосіб. При несанкціонованому зніманні пломби, що складається з двох та більшої кількості деталей, після попереднього, маніпуляційного або механічного способу несанкціонованого знімання пломб, часто використовується хімічний спосіб з'єднання частин пломби. Подібна пломба, встановлена за видом первинного опломбування, створює видимість захисту контрольованого об'єкта.

На прикладі контрольної пломби «Стріла» розглянемо можливість несанкціонованого відкривання пломб, корпус яких має шов термічного зварювання, з маскуванням слідів відкривання.

За допомогою тонкого леза зрізується край частини корпусу пломби в місці розташування шва термічного зварювання. Край відгинається. Внаслідок проведених дій відкривається доступ до внутрішньої порожнини корпусу, в якій розташовано пластину запираючого елементу. За допомогою ножиць з тонкими лезами пластина, що фіксує хвостовик пломби, перекушується. Оскільки пластину зруйновано, вона більше не фіксує хвостовик, і хвостовик вільно висмикується з корпусу пломби. Частини зруйнованої пластини видаляються з порожнини корпусу. Таким чином пломба знімається з опломбованого об'єкта.

Далі за допомогою ножиць розрізається корпус іншої аналогічної пломби та видаляється з нього неушкоджена пластина запірного елементу. Вказана пластина вміщується до корпусу експериментальної пломби замість зруйнованої пластини. Після цього за допомогою прозорого «супер клею» відігнутий край корпусу приклеюється до пластини корпуса в місці розташування шва термічного зварювання.

При обережному проведенні описаного вище комплексу дій на зовнішніх поверхнях досліджуваної пломби не залишається видимих

неозброєним оком пошкоджень. Після затвердіння клею пломба повторно навішується на запірні пристосування контрольованого об'єкта.

Сліди хімічного впливу на пломбі:

- порушення структури полімеру (пластмаси) пломби;
- частково відсутній полімер (пластмаса) пломби при впливі кислот;
- сліди речовини для склеювання («суперклей»);
- несумісність лінії розділу.

Маніпуляційний. Даний спосіб використовується при несанкціонованому зніманні пломби, роз'єднання складових частин якої потребує зусиль, без порушення цілісності даних її частин, шляхом заміни пошкоджених частин пломби, взятих з іншої аналогічної пломби.

При зніманні та повторній установці пломби, яка складається з двох і більшої кількості деталей, одна з яких номерна, тому використовується немаркована деталь, взята з іншої пломби.

При зніманні та повторній установці пломби, яка складається із трьох і більшої кількості деталей, що має номерне маркування тільки на одній з них, необхідне зусилля при роз'єднанні всіх деталей, що складно виконати без пошкодження двох з них. Тому використовуються дві деталі, взяті з іншої пломби.

Слід зазначити, що цей спосіб застосовується у тому випадку, якщо в особи, яка несанкціоновано знімає пломбу даного виду, у наявності є відповідні складові частини даного виду пломби або доступ до відповідних складових частин. У зв'язку із цим, деякі з нижче перерахованих ознак кримінального знімання пломб можуть бути відсутні.

Сліди на пломбі після маніпуляційного (які відображають механічні пошкодження) способу знімання пломб:

- якщо застосовувалася речовина для склеювання (сліди склеювання), тоді доцільно проводити комплексне дослідження разом з експертом-хіміком;
- подряпини вздовж механізму для натягування (у пломбі типу *Lumiseal*);
- заглиблення на краю вхідних або вихідних отворів;
- тріщини в місці закінчення механізму для натягування;
- «мінус матеріалу» на пластині, якщо запасна пластина відсутня;
- побіління або розлом запобіжника.

З попередньою підготовкою. При несанкціонованому зніманні пломби, що складається із двох або більшої кількості деталей, використовується спосіб механічного впливу на замикаючий механізм до моменту установки пломби, або навмисне недоопломбування простої пломби. Подібна пломба, встановлена зацікавленою особою, створює видимість захисту і дає можливість багаторазового знімання та повторного встановлення на контрольований об'єкт.

Пломби типу «Кристал» та ін. з «якірним» механізмом замикання злочинці несанкціоновано знімають шляхом загинання кінців «якоря» таким чином, щоб вони не фіксувалися в пазах пломби, а вільно виходили з пазів корпуса пломби.

Прості пломби (свинцеві, поліетиленові) злочинці несанкціоновано знімають шляхом слабкого обтискання тіла (корпусу) пломби таким чином, щоб на контактних поверхнях відобразилися відбитки матриці, а відтиски пломбувального елементу не відобразилися. Потім замінюється пломбувальний елемент, який використовувався при первинному опломбуванні, на інший пломбувальний елемент меншого діаметру.

Сліди на пломбі після описаного вище способу несанкціонованого знімання пломб:

- зігнутості, повна або часткова відсутність частин механізму замикання (кінців «якоря»);
- сліди повторного обтискання матриці для свинцевих пломб;
- можлива наявність сторонніх елементів (мікрочасток, мікроволокон);
- невідповідність пломбуючого елементу.

Комбінований. Часто злочинці комбінують способи знімання та повторного навішування пломб таким чином:

- механічний-маніпуляційний;
- з попередньою підготовкою-термічний;
- з попередньою підготовкою-маніпуляційний та інше.

Сліди на пломбах після даного виду знімання та повторного навішування пломб будуть збігатися зі слідами несанкціонованого знімання та повторного навішування пломб [9, 10].

Аналіз способів несанкціонованого знімання пломб показав, що проведення криміналістичного дослідження пломб є доцільним і є невід'ємною частиною при проведенні трасологічних досліджень приладів обліку споживання енергоресурсів**.**

Нижче наведено найпоширеніші види пошкоджень при дослідженні пломб (рис. 1—9).

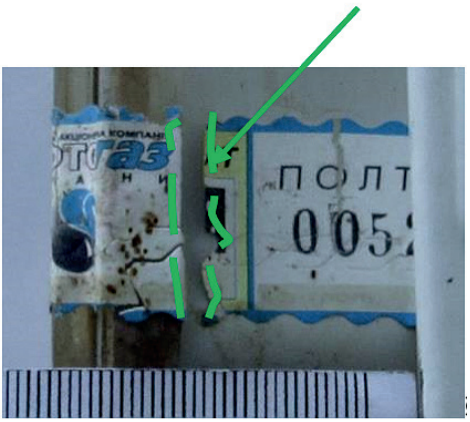

Рис. 1. Зображення механічного пошкодження цілісності пломби-наклейки

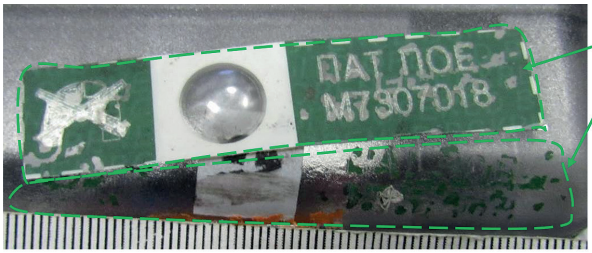

Рис. 2. Збільшене зображення слідів порушення цілісності та повторного встановлення пломби-наклейки індикатора магнітного поля

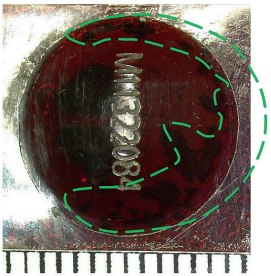

Рис. 3. Зображення результатів спрацювання індикатора магнітного поля пломби-наклейки з індикатором впливу постійного (змінного) магнітного поля

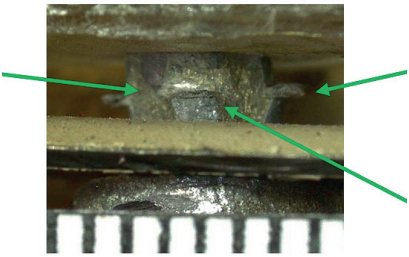

Рис. 4. Збільшене зображення внутрішньої поверхні металевої (свинцевої) пломби відлікового механізму лічильника та локалізація слідів механічного впливу сторонніх предметів (вигляд з боку)

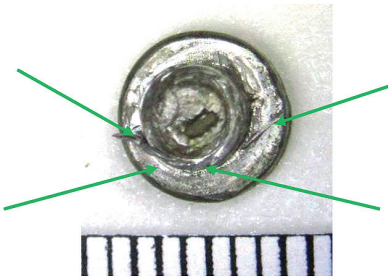

Рис. 5. Збільшене зображення внутрішніх поверхонь металевої пломби лічильника газу мембранного типу, після її демонтажу та локалізація пошкоджень

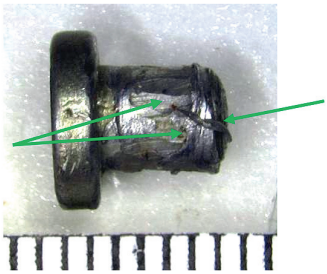

Рис. 6. Збільшене зображення внутрішніх поверхонь металевої пломби лічильника газу мембранного типу, після її демонтажу та локалізація пошкоджень

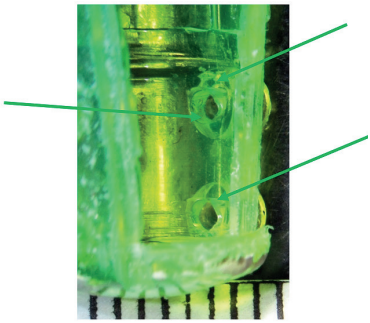

Рис. 7. Збільшене зображення внутрішніх поверхонь вхідних отворів пломби роторного типу та локалізація пошкоджень

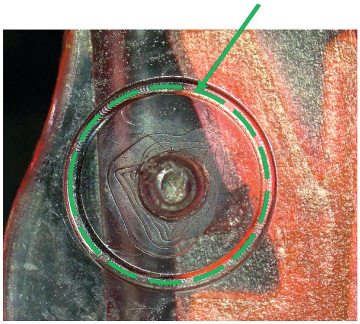

Рис. 8. Збільшене зображення пошкодження у вигляді помутніння термомітки (сліди термічного впливу) тіла пломби з якірним механізмом замикання

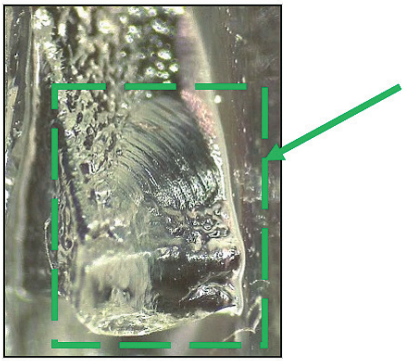

Рис. 9. Збільшене зображення пошкодження запобіжного виступу на внутрішній поверхні корпусу пломби з якірним механізмом замикання

Після аналізу способів несанкціонованого знімання пломб слід звернути увагу на наявність слідів дії сторонніх предметів на зовнішніх поверхнях деталей лічильника, їх цілісність та виявлення способів втручання у конструкцію лічильника для внесення змін у конструкцію його механізмів і наявність відповідних слідів та сторонніх предметів.

При виявленні пошкоджень на деталях лічильника навколо реверсу, в сукупності з виявленими пошкодженнями на внутрішніх деталях відлікового механізму, експерт формує категорично позитивний висновок про перепломбування пломби відлікового механізму лічильника. Відсутність будь-яких пошкоджень на поверхнях пломби, при наявності вищевказаних пошкоджень, свідчить про те, що встановлена пломба є кримінальною пломбою.

Кримінальна пломба — інша пломба з маркувальними позначеннями, аналогічними за змістом позначенням на оригінальній пломбі, навішена без відповідного дозволу.

Аналізуючи результати проведених досліджень лічильників, слід зосередити увагу на наявність слідів впливу сторонніх предметів на зовнішніх поверхнях корпусу і деталях лічильника, які мають суттєве значення у комплексі виявлених ознак і слідів, що підтверджують факт впливу на механізми лічильника з метою несанкціонованого споживання енергоресурсів без відповідної фіксації їх обсягу.

Нижче наведено найпоширеніші види пошкоджень на зовнішніх поверхнях лічильників при проведенні досліджень (рис. 10—15).

Рис. 10. Загальний вигляд лічильника з виділеною топографією слідів механічного впливу стороннього (іх) предмета (ів) на задній правій з переходом на бокову поверхню кришки корпусу лічильника газу

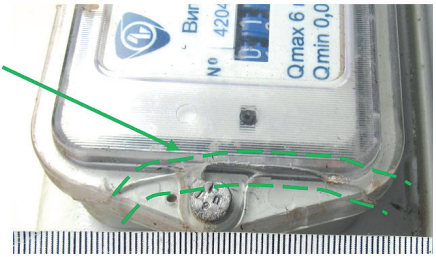

Рис. 11. Збільшене зображення пошкодження цілісності прозорого захисного скла відлікового механізму лічильник газу мембранного типу

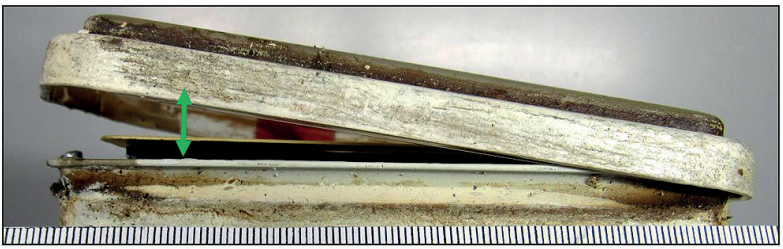

Рис. 12. Загальний вигляд проміжку між корпусом і кришкою з відображенням деталей та пристроїв відлікового механізму лічильника газу мембранного типу (вигляд зверху)

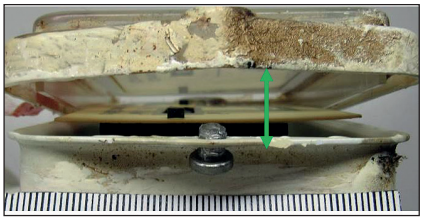

Рис. 13. Зображення проміжку між корпусом і кришкою, з відображенням деталей та пристроїв відлікового механізму лічильника газу мембранного типу (вигляд збоку)

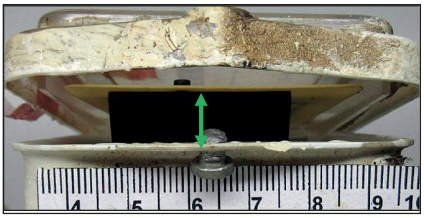

Рис. 14. Зображення переміщення відлікового пристрою відлікового механізму лічильника газу мембранного типу (вигляд збоку)

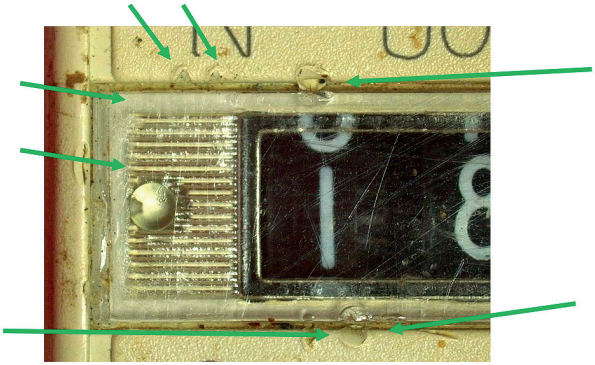

Рис. 15. Збільшене зображення місця локалізації пошкоджень на бокових поверхнях лицевої поверхні кришки корпусу та прозорого захисного скла відлікового механізму лічильника газу

При проведенні досліджень лічильників газу мембранного типу було виділено два варіанти можливого впливу зовнішнім потужним магнітним полем для зупинки його механізмів, а також місця розташування та характер слідів, які виникають при цьому.

Перший варіант. Внесення змін у конструкцію вимірювального механізму шляхом наклеювання на поверхню клапана розподільчого механізму постійного магніту або іншого металевого предмета.

Зміни в конструкцію вимірювального механізму лічильника вносяться шляхом доступу через вхідний патрубок кришки корпусу до механізмів лічильника газу з наступним встановленням додаткового обладнання (магніту) (див. рис. 16—21).

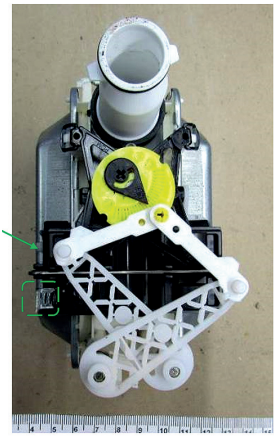

Рис. 16. Загальний вигляд внутрішніх поверхонь та механізмів лічильника газу "Ельстер *G4*" та місця розташування металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд зверху)

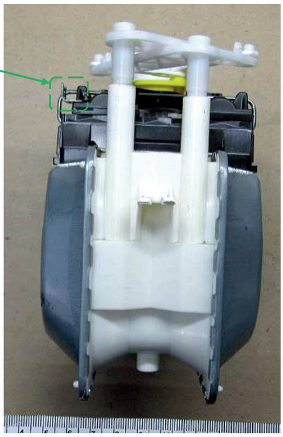

Рис. 17. Загальний вигляд внутрішніх поверхонь та механізмів лічильника газу "Ельстер *G4*" і місця розташування металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд збоку)

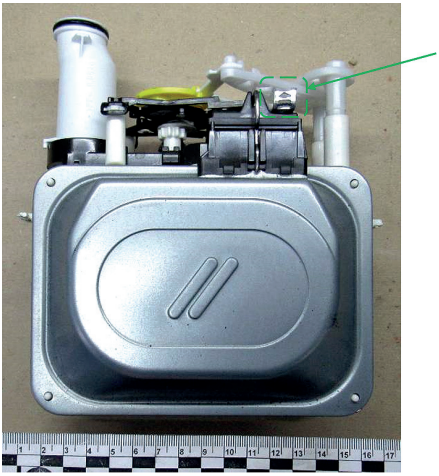

Рис. 18. Загальний вигляд внутрішніх поверхонь та механізмів лічильника газу «Ельстер G4» і місця розташування металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд збоку)

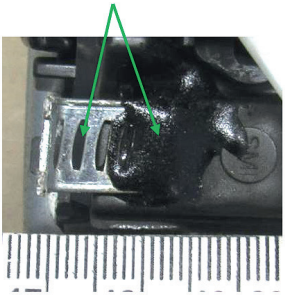

Рис. 19. Збільшене зображення металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд зверху)

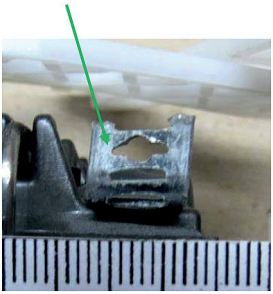

Рис. 20. Збільшене зображення металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд збоку)

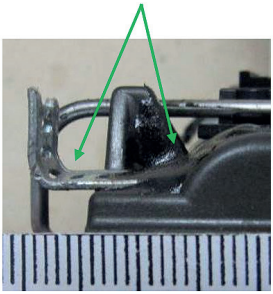

Рис. 21. Збільшене зображення металевої пластини з нашаруванням полімерної речовини чорного кольору (вигляд збоку)

У подальшому слід звернути увагу на локалізацію виявлених слідів механічного впливу стороннього (іх) предмета (ів) на зовнішніх поверхнях лічильника та наявності стороннього предмета (ів) на внутрішніх деталях лічильника — вимірювальному механізмі, а також взаємозв'язок між ними, що буде вагомим доказом неодноразового застосування магніту для зупинки вимірювального механізму лічильника для викрадення газу без його обліку, про що свідчать сліди на зовнішній поверхні кришки лічильника газу та спільна локалізація їх з наявним стороннім предметом (ами) на внутрішніх деталях лічильника — вимірювальному механізмі.

Щоб зафіксувати та наглядно показати даний взаємозв'язок пропонується наступна послідовність фіксації слідової інформації: спочатку необхідно в одному масштабі сфотографувати зовнішню поверхню лічильника (рис. 10) та внутрішні механізми лічильника (рис. 18), а потім за допомогою графічного редактора зображень *Photoshop* [11] або програмного забезпечення *TrasoScan™* (універсальна система для дослідження відбитків взуття, пальців, документів та інших пласких поверхонь) [12] чи *ToolScan* [13] виводимо на екран обидва зображення. Після цього на одне із зображень накладається прозоре зображення необхідного рівня, а потім в режимі порівняння накладається на інше зображення (рис. 22). Після цього на них проводяться відмітки топології виявлених слідів механічної дії стороннього (іх) предмета (ів) на зовнішніх поверхнях лічильника та фіксується наявність стороннього предмета (ів) на внутрішніх деталях лічильника — вимірювальному механізмі (див. рис. 23), що і буде свідченням про їхню взаємодію. Для відображення і фіксації виявленої слідової інформації можна застосовувати й інші графічні редактори зображень та інше програмне забезпечення.

Даний спосіб фіксації та відображення виявленої слідової інформації при проведенні дослідження лічильників газу дає можливість повністю оцінити та показати результати проведеного дослідження, встановити їх взаємозв'язок та дати оцінку діям, які виконав правопорушник у кожному окремому випадку, що є важливим при вирішенні спірних питань між постачальником та споживачем.

Нижче наведено приклад відображення (рис. 22) даного способу фіксації виявленої слідової інформації у ході експертного дослідження

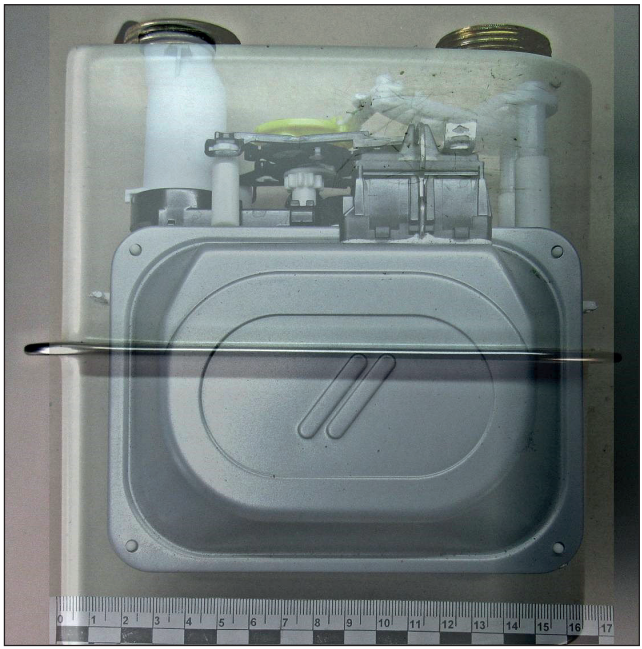

Рис. 22. Зображення загального вигляду співпадіння місця розташування та локалізації слідів механічного впливу стороннього (-іх) предмета (ів) на задній правій з переходом на бокову зовнішніх поверхнях кришки корпусу та місця розташування стороннього предмета у формі пластини Г-подібної форми, що виготовлена з металу сірого кольору, що не реагує на металеві предмети (немає власного магнітного поля) та реагує на магнітне поле (має магнітні властивості), розташованої на зовнішній поверхні верхнього клапану газорозподільного пристрою у середині лічильника газу «Ельстер *G4*» після проведення накладення зображень одне на одне

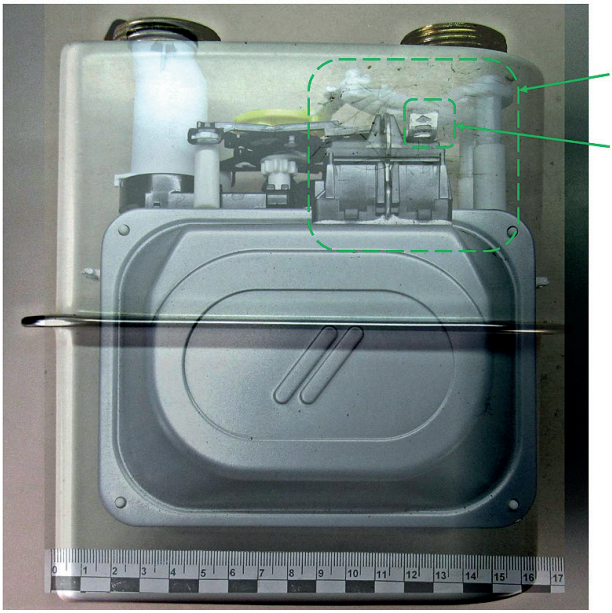

Рис. 23. Загальний вигляд співпадіння місця розташування та локалізації слідів механічного впливу стороннього (іх) предмета (-ів) на задній правій з переходом на праву бокову зовнішніх поверхнях кришки корпусу (позн. 1) та місця розташування стороннього предмета у формі пластини Г-подібної форми, що виготовлена з металу сірого кольору, що не реагує на металеві предмети (немає власного магнітного поля) та реагує на магнітне поле (має магнітні властивості) (позн. 2), розташованої на зовнішній поверхні верхнього клапану газорозподільчого пристрою в середині лічильника газу «Ельстер *G4*» після проведення накладення зображень одне на одне

Відмітка 1, 2 — внесення змін в конструкцію відлікового механізму лічильника. Зміни в конструкцію вносяться шляхом видалення пломб-заглушок заводу-виробника, пошкодження цілісності пломби, зняття захисного прозорого покриття. Після цього демонтується вісь відлікових дисків та крайній диск з торцевого боку, шляхом висвердлювання видаляють опорний виступ. Монтаж здійснюється у зворотному порядку зі встановленням додаткової пружини. Після цього зовнішнім магнітом, шляхом нескладних маніпуляцій у місці встановлення виконуючого елемента генератора низькочастотних імпульсів, зупиняється відліковий механізм шляхом виведення із зачеплення з привідними шестернями.

Нижче показано найпоширеніші види пошкоджень та внесення змін в конструкцію відлікового механізму лічильника (див. рис. 24—28).

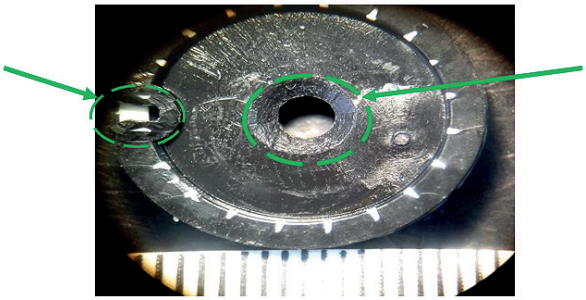

Рис. 24. Зображення слідів механічної дії на крайньому диску з торцевого боку, після видалення опорних виступів шляхом їх висвердлювання

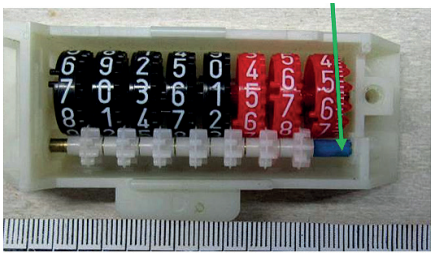

Рис. 25. Зображення стороннього предмета на вісі трибів відлікового механізму лічильника

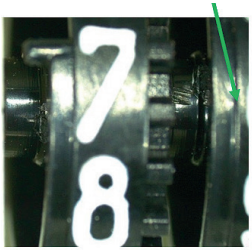

Рис. 26. Збільшене зображення механічних пошкоджень дії стороннього предмета на боковій поверхні виступу цифрового ролика відлікового механізму лічильника

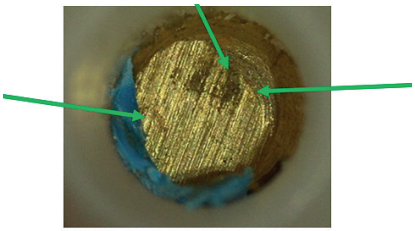

Рис. 27. Збільшене зображення стороннього предмета та наявності механічних пошкоджень дії стороннього предмета на боковій поверхні вісі трибів відлікового механізму лічильника

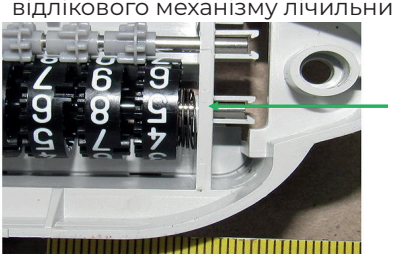

Рис. 28. Збільшене зображення стороннього предмета (пружини) на вісі рахункових дисків обліково-го механізму лічильника

Враховуючи можливості несанкціонованого доступу до механізму лічильників, на практиці перед експертом, за правило, на вирішення судово-трасологічного дослідження лічильників газу мембранного типу постають наступні питання:

1. Чи є сліди механічного впливу сторонніх предметів на зовнішній поверхні корпусу та відліковому механізмі лічильника газу (назва, модель, заводський номер, рік випуску)?
2. Чи є ознаки пошкодження цілісності та перепломбування заводських метрологічних пломб-заглушок та пломб-наклейок на лічильнику газу (назва, модель, заводський номер, рік випуску)?
3. Чи є сліди механічного впливу сторонніх предметів на внутрішніх поверхнях корпусу, внутрішніх деталях вимірювального та відлікового механізмів лічильника газу (назва, модель, заводський номер, рік випуску)?

Особливості дослідження. Дослідженню підлягають зовнішні та внутрішні поверхні корпусу, поверхні деталей вимірювального та відлікового механізмів лічильника газу з метою виявлення слідів механічного впливу стороннього предмета, нашарування сторонніх речовин (клею та ін.).

Також дослідженню підлягають заводські метрологічні пломби-заглушки, пломби-наклейки на предмет пошкодження їх цілісності, наявності слідів механічної, термічної та іншої дії сторонніх предметів, наявності механічних слідів на поверхні, яка підлягала опломбуванню у граничній зоні з пломбою-наклейкою, слідів речовини для склеювання.

Сліди механічного впливу стороннього (іх) предмета (ів), які вказують на використання зовнішніх чинників та можливе внесення змін у конструкцію, розташовані на зовнішніх поверхнях, мають локалізацію на задній зовнішній поверхні кришки корпусу лічильника газу (а у деяких випадках на зовнішній верхній поверхні кришки корпусу) та ближче до правої бічної поверхні. Вони характеризуються хаотичним розташуванням у вигляді пошкодження лакофарбового покриття в горизонтальному та вертикальному напрямках. Можуть бути різних розмірів (ширина, довжина та ін.). При використанні тканини, як підкладки, може бути нашарування різнокольорової речовини.

Сліди механічного впливу стороннього предмета, які виникають при внесенні змін у конструкцію вимірювального механізму шляхом наклеювання на поверхню клапана розподільчого механізму магніту можуть бути розташовані:

- на внутрішніх поверхнях вхідного патрубка у вигляді подряпин, нашарування речовини для склеювання;
- на зовнішніх поверхнях захисного дефлектора, при його наявності, у вигляді залишкової деформації;

- на внутрішніх поверхнях захисного дефлектора, при його наявності, у вигляді подряпин, вм'ятин, нашарування речовини для склеювання;
- на внутрішніх поверхнях кришки корпусу лічильника газу у вигляді нашарування речовини для склеювання;
- на зовнішніх поверхнях розподільчого клапана у вигляді подряпин, нашарування речовини для склеювання, сторонніх предметів.

У деяких моделях лічильників газу передбачено використання імпульсного генератора низької частоти. В конструкцію заводом-виробником закладено постійний магніт, що розташований в крайньому правому відліковому диску. Вказану конструктивну особливість лічильників газу споживачі можуть використовувати з корисливих мотивів. Для цього у конструкцію відлікового механізму вносяться зміни.

Сліди механічного впливу стороннього (іх) предмета (ів), які вказують на використання зовнішніх чинників та можливе внесення змін у конструкцію розташовані:

- на внутрішній поверхні місця кріплення імпульсного генератора низької частоти;
- пошкодження цілісності контрольної пломби-наклейки чи відсутність її частини;
- пошкодження (частіше заміна пломб-заглушок заводу-виробника).

Сліди характеризуються хаотичним розташуванням у вигляді пошкодження полімерного покриття у горизонтальному та вертикальному напрямках, потертостей, що утворюють характерну матову поверхню, нашаруваннями речовини та локалізовані під крайнім правим відліковим диском.

Сліди впливу стороннього предмета, які виникають при внесенні змін в конструкцію вимірювального механізму та розташовані на внутрішніх поверхнях:

- наявність предметів не передбачених конструкцією (пружина, дріт та ін.);
- на поверхнях фіксаторів вісі відлікових дисків та на торцевій поверхні самої вісі (у вигляді подряпин, вм'ятин);
- на поверхнях відлікового диска (у вигляді подряпин, прямолінійних та концентричних трас, вм'ятин, відсутності частин запобіжних виступів дисків).

Аналогічний алгоритм дослідження та виявлення слідів впливу сторонніх предметів та виявлення внесення змін у конструкцію механізмів лічильника при проведенні трасологічних досліджень приладів обліку інших енергоресурсів, зокрема лічильників води, тепла та

електроенергії, для підтвердження факту втручання у конструкцію та роботу засобу обліку, що призначений для фіксації використаного обсягу відповідного паливно-енергетичного ресурсу.

Об'єктами експертного дослідження виступають: прилади обліку; пломби (металеві, полімерні, пломби наклейки); пломбувальні елементи (дріт, линва); знаряддя та інструменти, які використовуються для несанкціонованого знімання пломб і повторного навішування; пломбувальні лещата.

Для виявлення та фіксації повного комплексу ознак для підтвердження факту втручання у конструкцію та роботу засобів обліку необхідно дотримуватись наступної послідовності експертних процедур:

1. Дослідження пломб.
2. Дослідження зовнішньої поверхні корпусу та відлікового механізму лічильника, а також місць та частин їх скріплення.
3. Дослідження внутрішніх частин відлікового та рахункового механізмів. При цьому необхідно звернути особливу увагу на їх елементи для виявлення змін у їх конструкції та наявність предметів, що не передбачені їх конструктивними властивостями.
4. Зробити аналіз топології виявлених слідів, змін у конструкції та сторонніх предметів.

У залежності від поставлених ініціатором дослідження питань, вирішуваних експертом завдань та повноти необхідних для дослідження зразків і матеріалів, окремі стадії дослідження можуть не проводитися (наприклад, етапи експертного експерименту та порівняльного дослідження).

При проведенні досліджень приладів обліку електроенергії для доведення несанкціонованого втручання у роботу лічильника проведення трасологічного дослідження експертами-трасологами, які, в основному, вирішуються питання щодо виявлення пошкоджень пломб, встановлених на приладі обліку, та здійснюють виявлення слідів механічного впливу на деталі його облікового механізму, виявлення спеціально встановлених, не передбачених заводом-виробником, пристроїв у обліковому механізмі приладів обліку (електролічильника, газового лічильника тощо), що дає можливість занизити показники спожитого енергоресурсу (фактичних даних по використанню ресурсів) та наявність при цьому відповідних слідів інколи недостатньо. Тому іноді виникає необхідність у проведенні електротехнічної експертизи, що проводиться експертами, які вирішують питання можливості втручання в роботу приладу обліку, у їх електричну схему шляхом встановлення додаткових електронних компонентів (додаткових електроприладів), відключення їх від електричних (вимірювальних кіл) тощо. Для встановлення вище перелічених змін необхідне проведення електротехнічних досліджень із залученням експерта-фахівця у такій галузі спеціальних знань.

Зародження електротехнічної експертизи тісно пов'язане з розвитком інших видів інженерно-технічних експертиз, насамперед з охорони праці та пожежно-технічної експертизи, що є закономірним процесом. Електротехнічна експертиза проводиться з метою дослідження роботи електромережі та електрообладнання, причин виникнення у них аварійних режимів тощо.

Об'єкти судової електротехнічної експертизи — це матеріальні та матеріалізовані джерела інформації, які досліджуються експертами-електротехніками з метою встановлення фактичних даних про обставини події, що належать до предмета електротехнічної експертизи. Основним об'єктом експертизи є електроустановка споживача електричної енергії та її елементи; до об'єктів експертизи також належать носії інформації, в яких містяться фактичні дані щодо предмета конкретної електротехнічної експертизи — відповідні документи матеріалів справи або кримінального провадження; об'єкти дослідження та документи, надані в установленому порядку ініціатором експертизи. Об'єктами електротехнічної експертизи є: електрообладнання, електроприлади та їх фрагменти, електропровід, кабелі, пристрої електрозахисту (плавкі запобіжники, автоматичні вимикачі), електрокомутуючі пристрої тощо [14].

Завдання електротехнічної експертизи спрямовані на встановлення фактичних даних і обставин події, що належать до її предмета, шляхом дослідження її об'єктів за відповідною експертною методикою. Вони поділяються на *діагностичні*, *класифікаційні* та *ситуаційні*.

Діагностичне завдання полягає в установленні стану електротехнічного об'єкта; виявленні змін, що відбулися внаслідок певної дії, встановленні причин та умов цих змін на основі аналізу окремих властивостей і стану взаємодіючих об'єктів з метою визначення механізму події в цілому або його окремих фрагментів чи виявлення певних обставин події.

У процесі вирішення класифікаційного завдання експерт-електротехнік визначає належність матеріальних (матеріалізованих) об'єктів дослідження у формі якого-небудь матеріального утворення з електротехнічними елементами або його відображення (фотознімки, опис) до конкретної стандартної або спеціальної групи. Тобто класифікаційне завдання в електротехнічній експертизі полягає у визначенні за допомогою спеціальних знань належності досліджуваного об'єкта до певного класу електротехнічних виробів.

Ситуаційні завдання полягають у з'ясуванні технічних явищ і встановленні обставин, пов'язаних із характеристиками явища. До таких завдань відносять: дослідження можливості виникнення певного явища та існування певної обставини; встановлення обставин, за яких відбулися конкретні явища; можливість здійснення певних дій; визначення способу й причин виникнення конкретного пошкодження; встановлення механізму певних дій і утворення ознак явищ (слідів) виявлених обставин, що призвели до нештатних режимів в електрообладнанні, та явищ, що супроводжували ці режими [14].

Зазначені експертизи, як правило, здійснюються у тих самих експертних установах, що і пожежно-технічні, оскільки експерти, які їх проводять, компетентні в обох галузях. Часто такі експертизи призначаються в комплексі з іншими видами експертиз. На розв'язання електротехнічної експертизи у даному випадку виносяться, в основному, такі питання:

1) Які технічні характеристики досліджуваних елементів електроустановки, електроприладу?
2) Чи перебувають електроустановка, електроприлад у справному стані, а якщо ні, то які причини несправності?
3) Чи виникла несправність у результаті порушення технології виготовлення, неправильної експлуатації або з інших причин?
4) Чи є сліди змін, переробок у вузлах і деталях пристрою електрозахисту, і якщо так, то як це відбилося на їх характеристиках?
5) Чи дозволяє дана схема підключення навантаження користуватися електроенергією в обхід електролічильника?

Слід зауважити, що при проведенні експертиз різних за типом та конструкцією приладів обліку споживаної енергії, постійно виникає одна із суттєвих проблем, пов'язаних з відсутністю технічної інформації щодо конструкції засобів обліку та відсутності зразків пломб, які необхідні для проведення порівняльних досліджень.

Також слід зазначити, що зі зміною виробником конструкції чи її елементів приладів обліку виникають нові способи та методи несанкціонованого втручання в їх роботу, які постійно вдосконалюються з метою приховати правопорушення.

Таким чином, враховуючи зумовлену тенденцію сьогодення — удосконалення способів і методів несанкціонованого доступу до частин та механізмів приладів обліку при втручанні в їх режим роботи, актуальність проблеми виявлення та попередження даних дій не викликає сумнівів.

Слід звернути увагу, що «ринок» несанкціонованого втручання в механізми обліку є динамічним та гнучким: постійно з'являються нові способи та методи. Тому доцільно своєчасно виявити факти нових способів несанкціонованого втручання у механізми приладів обліку завдяки проведенню якісних досліджень на базі судових експертиз (експертних досліджень) з подальшим аналізом та прогнозуванням майбутніх протиправних дій, що дасть змогу забезпечити надійність конструкції частин та механізмів облікових приладів. Така постановка проблеми є незворотною у зв'язку із стрімким розвитком технологічних процесів та технічних засобів у цій сфері, однак моніторинг та правильний підхід до розв'язання існуючих проблем, гарантує успіх у майбутньому при викритті неправомірних дій щодо досліджених нами технічних засобів обліку енергоресурсів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, є підстави зробити висновок про необхідність проведення відповідних експертиз у спірних питаннях між постачальниками енергоресурсів та споживачами, вдосконалення і розширення інформаційної бази та розвитку матеріальної бази, створення відповідних методик з проведення трасологічної експертизи різних за типом та конструкцією приладів та засобів обліку спожитої енергії, що у подальшому надасть підстави суду вирішувати питання щодо компенсації втрат енергії споживачами, які використовують її поза встановленим порядком обліку.

Все це значно покращить ефективність отриманих результатів при проведенні досліджень, дасть можливим зробити висновки експерта більш обґрунтованими, підніме процес дослідження на якісно новий рівень та надасть суду об'єктивні підстави вирішувати питання щодо компенсації втрат енергії за рахунок споживачів, які використовують її поза встановленим порядком обліку.

Перелік посилань

1. Поняття слідів у трасології та їх класифікація. Механізм слідоутворення. URL: https: //pidruchniki. com/2015060965278/pravo/.
2. Робота з речовими джерелами криміналістичної інформації при розкритті та розслідуванні злочинів. URL: http://referatu. com.ua/ oldreferats/135/109385.
3. Поняття судової експертизи, їх види та значення. URL: https:// buklib.net/books/30792/.
4. Споживачі зобов'язані допускати контролерів до лічильників обліку газу. URL: http://poltavagaz.com. ua/?p=3843.
5. Опанасенко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування крадіжок природного газу шляхом втручання в роботу приладів обліку природного газу. *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень :* мат-ли III Міжнар. наук. конф. (Луцьк, 03.06.2022).. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2022. С. 100—108.

References

1. The concept of traces in trasology and their classification. The mechanism of trace formation. URL: https://pidruchniki. com/2015060965278/pravo/ [in Ukrainian].
2. Work with material sources of forensic information in the detection. URL: http:// referatu.com.ua/oldreferats/135/109385 [in Ukrainian].
3. Concept of forensic examination, their types and significance. URL: https:// buklib.net/ books/30792/ [in Ukrainian].
4. Consumers are obliged to allow controllers to access gas meters [Forensic course]. URL: http://poltavagaz. com. ua/?p=3843 [in Ukrainian].
5. Opanasenko, O. M. (2022). The use of special knowledge in the investigation of natural gas theft by interfering with the operation of natural gas meters. *Problems and prospects for the implementation and implementation of interdisciplinary scientific achievements :* Materials of the III International Scientific Conference, Lutsk, June 3, 2022. Vinnytsia : European Scientific Platform, 2022. Pp. 100—108 [in Ukrainian].

6. Левицький А. О., Ваколюк С. М. Пломби для опломбування приладів обліку : метод. реком. Миколаїв, 2008.
7. Криміналістичне дослідження пломб. URL: http: //lar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/6093/1/Aref_Левицький.
8. Методика криміналістичного дослідження пломб з якірним механізмом замикання : методика / уклад. Левицький А. О., Прокопович Р. О.. Київ, 2010. 13 с.
9. Способи несанкціонованого зняття пломб. Сліди на пломбі після несанкціонованого знімання пломби певним способом. URL: https://linkedin.com/pulse/способи-несанкціонованого-зняття-пломб-сліди-на-kazavchinskyy.
10. Сахненко О. В, Опанасенко О. М. Деякі аспекти щодо проведення судової трасологічної експертизи приладів обліку споживання енергоресурсів. *Розвиток науки в умовах пандемії :* мат-ли XLIV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Ч. 4. Чернівці, 2020. С. 48—58.
11. Adobe Photoshop / Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Adobe_Photoshop.
12. Система для дослідження документів, відбитків пальців і взуття «TRASOSCAN». URL: https://credo21.com.ua/система-для-дослідження-документів/.
13. Система дослідження інструментів і слідів залишених інструментами «ToolScan». URL: https://credo21.com.ua/система-дослідження-інструментів-і-с/.
14. Експертиза у судочинстві України (електротехнічна експертиза). URL: https://pidruchniki. com/74922/pravo/ elektrotehnichna_ekspertiza.

6. Levytskyy, A. O., Vakolyuk, S. M. (2008). Seals for sealing accounting devices : Methodical recommendations. Mykolaiv [in Ukrainian].
7. Forensic investigation of seals. URL: http: //lar.naiau.kiev.ua/ jspui/bitstream/123456789/6093/1/Aref_Levitsky. [in Ukrainian].
8. Methodology of forensic investigation of seals with an anchor locking mechanism : Methodology (2010) / structure. Levytskyi A. O., Prokopovich R. O. Kyiv. 13 p. [in Ukrainian].
9. Methods of unauthorized removal of seals. Traces on the seal after unauthorized removal of the seal in a certain way. URL: https://linkedin.com/pulse/ways-unauthorized-seal-removal-traces-on-kazavchinskyy [in Ukrainian].
10. Sakhnenko, O. V, Opanasenko, O. M. (2020). Some aspects regarding the forensic traceological examination of energy consumption accounting devices. *The development of science in the conditions of a pandemic:* Materials of the XLIV International Scientific and Practical Internet Conference. P. 4. Chernivtsi. Pp. 48—58 [in Ukrainian].
11. Adobe Photoshop / Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Adobe_Photoshop [in Ukrainian].
12. System for examining documents, fingerprints and shoes «TRASOSCAN». URL: https://credo21.com.ua/system-for-researching-documents-in/ [in Ukrainian].
13. System of research of tools and traces left by tools «ToolScan». URL: https://credo21.com.ua/system-research-instruments-and/ [in Ukrainian].
14. Expertise in the judicial proceedings of Ukraine (electrical engineering expertise). URL: https://pidruchniki. com/74922/pravo/elektrotehnichna_ekspertiza [in Ukrainian].

Peculiarities of the study for metering devices of energy resources

O. Opanasenko

The article deals with the problematics of the peculiarities of the study for energy resource meters (gas, water, heat, electricity, etc.), presents the ways of interference in the operation of meters (meters) and the responsibility provided by law for such violations. It is noted that interference of consumers in the operation of meters remains the most popular type of theft of energy resources. Today there are a number of methods of uncoiling, stopping meters or making appropriate changes in their design. Expert examination of energy meters seized from offenders has an important evidentiary value, and in some cases is almost the only source of evidence. In modern conditions the methods of hidden theft of energy resources (gas, water, heat, electricity, etc.) by consumers are improving, so there is a need for forensic investigation of means of their accounting in order to fix the facts of unauthorized interference in their work.

Keywords: meter; trace; seal; research; offense.

⇒ Опаначенко, О. М. (2024). Особливості дослідження приладів обліку енергоресурсів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 476—505. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.45.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.46
УДК 343.98

Ігор Вікторович Стельмашов
Провідний судовий експерт Житомирського відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0003-9911-9393, e-mail: zhytomyr@kndise.gov.ua

Щодо проблемних питань у проведенні досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів та устаткування

У статті розглянуто проблемні питання, пов'язані з призначенням та проведенням інженерно-технічної експертизи. Автор роботи на підставі матеріалів кримінальних проваджень аналізує характерні недоліки у діяльності органів досудового розслідування щодо збирання вихідних даних та призначення експертиз з дослідження технічного стану та умов експлуатації машин і механізмів.

Ключові слова: *судова інженерно-механічна експертиза*; *технічний стан*; *умови експлуатації машин і механізмів*; *орган досудового розслідування.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється специфікою першочергових слідчих дій органів досудового розслідування у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів та устаткування. Визначені характерні помилки та чинники, які негативно вливають на результати експертиз за спеціальністю 10.23 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин і механізмів».

Експертна практика свідчить, що недооцінка або нехтування документуванням важливих фактів та обставин на цій стадії розслідування призвела до неможливості вирішення понад 50 % питань, поставлених на розв'язання експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження та розроблення теоретичних і методичних засад судової інженерно-механічної експертизи, рекомендацій із застосування спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві щодо попередження, розкриття, розслідування і розгляду судами правопорушень, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів, устаткування, а також

удосконалення її методології, обґрунтування і формулювання рекомендацій із правової оцінки результатів та підвищення ефективності використання висновків судової експертизи у процесі доказування присвячена наукова стаття А. А. Крупки, Л. Є. Дузь, М. О. Кралюк, Є. О. Яковлевої [1].

Мета дослідження. Узагальнення практичного досвіду дій органів досудового розслідування та експертної практики, що стосуються проведення експертиз за спеціальністю 10.23 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин і механізмів», розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення першочергових слідчих на стадії досудового розслідування, пов'язаних із збиранням доказів.

Викладення основного матеріалу. Минуло вже понад три роки, як в Україні запроваджено інженерно-технічну експертизу за спеціальністю 10.23 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин і механізмів». За цей період до Житомирського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України надійшло 17 процесуальних документів про призначення інженерно-механічних експертиз (10 постанов слідчих, 7 ухвал судів) та 2 заяви на проведення досліджень. Із них виконано 11 експертиз та 7 знаходиться в експертному провадженні. За однією експертизою направлено повідомлення про неможливість надання висновку.

На вирішення експертиз у кримінальних провадженнях, з числа закінчених, було поставлено 33 питання, на 17 з яких (51,5%) дати відповідь не представилось можливим.

Серед причин, що призвели до цього, — відсутність конструкторської та експлуатаційної документації на досліджувані машини, або надання документації, яка не може бути ідентифікована як така. Часто від слідчих на клопотання експерта надходить сумнівна документація, яка не відповідає державним стандартам, не містить дані про виробника, правила експлуатації виробу, його параметри і характеристики. Без цих вихідних даних іноді неможливо навіть класифікувати об'єкт дослідження за видом, підвидом, підгрупою тощо, як для окремої, так і споріднених галузей виробництва. Мали місце непоодинокі випадки відсутності на досліджуваних об'єктах будь-яких маркувальних позначок, бирок тощо.

За відсутності технічної документації неможливо встановити відповідність умов експлуатації машин і механізмів вимогам нормативно-технічних документів, внесення змін у їх конструкцію тощо [2].

Особливої уваги заслуговує аналіз помилок та недопрацювань органів досудового розслідування при проведенні першочергових слідчих дій.

Так, наприклад за фактом нещасного випадку з летальним наслідком була призначена судова інженерно-механічна експертиза. Під час виконання своїх обов'язків отримав тілесні ушкодження правої верхньої кінцівки токар-розточувальник заводу, внаслідок яких останній помер.

На думку членів спеціальної комісії, нещасний випадок стався внаслідок того, що при виставленні свердла на розмічені площини фланця корпуса змішувача, потерпілий не вимкнув електричний двигун верстата, не дочекався повної зупинки обертів шпінделя, внаслідок чого свердло зачепило його верхній одяг та почало намотувати на шпіндель, що в подальшому нанесло травми, які не сумісні з життям.

Причину нещасного випадку та обставини, які його обумовили, не видалось за можливе вирішити і інженерно-технічною експертизою з безпеки життєдіяльності, — через відсутність у матеріалах, наданих для проведення досліджень, інформації про те, у результаті яких саме дій були отримані травми несумісні з життям потерпілого.

Досліджуючи надану технічну документацію експерт, який проводив інженерно-механічну технічну експертизу, дійшов висновку, що захоплення одягу обертовими частинами горизонтально-розточувального верстату могло відбутися як самим ріжучим інструментом (свердлом), так і у місці його кріплення (головка шпінделя, піноль).

Слід зазначити про справедливість твердження, наведеного у ч. 6 Науково-практичного коментаря до ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*), де зазначено: «Огляд місця події, як і огляд предметів, документів можна проводити повторно і навіть неодноразово, якщо виникає така необхідність. Однак не слід забувати, що не зафіксовані при першому огляді дані, не завжди можуть бути поновлені, тому його проведення має бути особливо ретельним» [3]. Воно підтверджується матеріалами даного кримінального провадження.

Дослідженням матеріалів кримінального провадження встановлено, що при огляді місця події сам верстат та його рухомі частини не оглянуті. Тому, на яких деталях знаходились фрагменти одягу та за які конструктивні елементи верстата вони зачепилися, не було встановлено. Одяг потерпілого також не оглядався і не вилучався для проведення трасологічної експертизи механічних пошкоджень одягу на предмет встановлення характеру пошкоджень, механізму їх утворення та ідентифікацію (ототожнення) знаряддя за пошкодженнями, що є на даному одязі.

Враховуючи, що травми, отримані потерпілим, локалізуються у верхній частині кінцівки, був незрозумілий механізм виникнення травми, враховуючи, що захват одягу відбувається, як правило, поруч з кистю. Проте, на вирішення судово-медичної експертизи не ставились питання чи можливе травмування верхньої частини кінцівки у результаті захоплення низу рукава куртки. Також, слідчим не було задоволено клопотання експерта щодо надання алгоритму дій токаря-розточувальника при виконанні операцій які він виконував до настання нещасного випадку. Це необхідно було для проведення ситуаційних досліджень та моделювання механізму настання події.

Ці та інші обставини унеможливили виконання експертизи.

Також неякісно проведений огляд ставить під сумнів виконання експертизи і по факту загибелі людини унаслідок неконтрольованого опускання кузова автомобіля. Перекидаючий механізм платформи кузова авто разом з гідропідйомником, що є виконуючим органом цього механізму, не оглянутий і не сфотографований.

Зрозуміло, що широкий спектр машин і механізмів об'єктивно ускладнює дії слідчих щодо збирання вихідних даних. Адже при проведенні огляду без попереднього ознайомлення з документацією про певний тип машини чи устаткування, слідчий може залишити поза увагою наявні конструктивні зміни, що мають значення для справи і які у подальшому будуть досліджені експертом. Проте, наявність очевидних нетипових, здебільшого кустарного характеру, втручань до його конструкції мала би привертати увагу і фіксуватись у протоколах слідчих дій.

Так, при дослідженні матеріалів кримінального провадження за фактом отримання смертельних тілесних ушкоджень працівником при роботі на гідравлічному пресі, увагу експерта привернула рукописна примітка на акті за результатами проведення позапланового заходу державного нагляду (контролю) щодо дотримання вимог законодавства у сфері охорони праці, промислової безпеки, зроблена посадовою особою цього органу. Зокрема, у розділі акту «Опис виявлених порушень вимог законодавства» одним із недоліків було зазначено : «*На підприємстві не створені безпечні умови праці та не дотримані основні принципи запобігання небезпекам, а саме: не усунута небезпека, яка пов'язана зі штучним блокуванням ізолюючою стрічкою роботи кінцевого вимикача на пресі гідравлічному, пакувальному моделі А-125, 2015 р. в.*», а у графі «Ризик настання негативних наслідків від провадження господарської діяльності» під записом «Смерть працюючої особи» дописано рукою «*Усунуто під час перевірки 15.04.2024*». Вказані дії вчинені на верстаті, опечатаному слідчим після проведення першочергових слідчих дій 10.04.2024. У протоколі огляду місця пригоди та фототаблиці намотування ізоляційної стрічки на блокувальний пристрій (кінцевий вимикач) верстата не зафіксовано. Таким чином, лише випадково, ще до проведення огляду експертом, було встановлено факт внесення конструктивних змін до технологічної машини та після інформування слідчого останнім вжито відповідних слідчих дій щодо процесуального закріплення виявленої експертом обставини.

У певній мірі компенсувати недоліки першочергових слідчих дій можливо у разі проведення фото-, відеофіксації слідчих дій.

Так, експертом Житомирського відділення Київського НДІСЕ Міністерства юстиції України проводилась комплексна інженерно-механічна експертиза та судова експертиза з охорони праці і безпеки життєдіяльності за фактом витоку аміаку із залізничної цистерни, що створило небезпеку для життя, здоровся людей та довкілля.

Виникнення техногенної аварії сталось внаслідок розгерметизації залізничної цистерни та витоку аміаку при виконанні маневрових робіт. При слідуванні залізничного потяга з цистернами через пройму воріт критого складу відбулось зіткнення ковпака цистерни із залізобетонною перемичкою рампи складу.

За версією слідчих органів аварію спричинило порушення габаритів при проходженні цистерни через пройму критої рампи, через що ковпак арматури вперся у залізобетонну перемичку цієї рампи. Проте, у ході огляду місця пригоди конструктивних змін як в будівлі складу, на під'їзних коліях, так і на самій цистерні не виявлено.

Оглядом, проведеним за участю експертів було встановлено деформацію передньої частини нижньої кромки люка з увігненням в середину простору над люком та накладенням його бокових країв на верх зливно-наливної арматури. Зокрема, розташованих по боках кулькових кутових клапанів для рідкої фази, один з яких під дією зовнішньої сили зазнав невідворотньої деформації. При цьому, металеві елементи механічних замків з накидними скобами, які фіксують захисний ковпак у закритому положенні, розташовані симетрично відносно центра люка, не зазнали будь-яких деформацій (розриву, розтягування, відриву від каркасу кріплення тощо), що вказує на те, що захисний ковпак до моменту деформації не кріпився зазначеними скобами і не був закритим на механічні замки.

Як було з'ясовано експертами та у подальшому, за їх рекомендацією, підтверджено у ході слідчого експерименту, за наявності спеціалізованих автомобільних напівпричіпів-цистерн та необхідного обладнання можливе проведення зливо-наливних операцій поза стаціонарною зливо-наливною залізничною естакадою.

Дослідженням технічної документації на залізничну цистерну для перевезення аміаку встановлено, що конструкцією цистерни не передбачено інших способів зливо-наливних операцій як із застосуванням арматури, встановленої на кришці люка цистерни у верхній її частині.

У ході слідчого експерименту встановлено, що при приєднаних рукавах до кутового вентиля пристрою зливу і наливу для рідкої фази, захисний ковпак на кришку люка не опускається, оскільки упирається на гумовий рукав, приєднаний з боку. При цьому виступаюча поверхня захисного ковпака знаходиться вище захисних дуг котла цистерни, та, відповідно, вище нижньої відмітки залізобетонної перемички над проймою критої рампи (складу).

Оскільки в матеріалах справи не встановлено факту приєднання до зливної арматури гумових рукавів або іншого обладнання, але констатується факт відкачки аміаку з аварійної цистерни, експерт дослідив перебіг ліквідації аварії, пов'язаної з витоком аміаку.

З показів безпосередніх учасників ліквідації аварії, з числа співробітників ДСНС України, що перебували у захисних костюмах, апаратах

на стиснутому повітрі та панорамних масках для захисту органів дихання, до місця аварійного витоку *(кран, розташований по середині цистерни згори)* не можна було наблизитись ближче ніж на метр, а через інтенсивне випаровування аміаку не можна було розгледіти наявність будь-яких підключень до крану, з якого відбувався аварійний витік.

Тобто, залишалось нез'ясованим питання часу, способу та виконавця підключення обладнання для зливу аміаку.

Про дану обставину було повідомлено замовника експертизи. Завдяки вжитим додатковим слідчим заходам встановлено, що у ході оперативно-службової діяльності під час надзвичайної події здійснювалась фотофіксація представниками інших правоохоронних служб. Дослідженням наданих фотоматеріалів встановлено що до аварійної цистерни були підключені та закріплені зверху 2 шланги чорного кольору для відкачування аміаку в цистерні об'ємом 3 куб. м, що були надані підприємством через 5 годин після початку ліквідації аварії.

Також був встановлений співробітник ДСНС, який по представлених фотознімках з місця події повідомив, що особисто розмотував із люка цистерни шланги, які опустив до трактора з цистерною для відкачування аміаку.

Таким чином, було підтверджено експертну версію про наявність приєднаних до зливо-наливної арматури цистерни шлангів, які, були намотані навколо люка цистерни і не давали змогу опустити захисний ковпак на кришку люка.

Отже, результат експертних досліджень значною мірою залежить від якісного проведення першочергових слідчий дій.

Висновки. Передумовою результативного виконання експертиз із дослідження технічного стану машин і механізмів є об'єктивне, якісне та повне проведення першочергових слідчих дій органами досудового розслідування, надання повного комплекту конструкторської і експлуатаційної документації та підтримання тісної взаємодії з експертом.

Поєднання експертного досвіду та знань з оперативними можливостями органів досудового розслідування — запорука повного та всебічного розслідування злочинів, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів та устаткування.

Перелік посилань

1. Проєкт Закону України «Про судово-експертну діяльність» від 19.11.2021 № 6284-1. URL: https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-sudovo-ekspertnu-diyalnist-ta-samovryaduvannya-sudovikh-ekspertiv.

References

Draft Law of Ukraine «On Forensic Expert Activity» dated November 19, 2021 No. 6284-1. URL: https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-sudovo-ekspertnu-diyalnist-ta-samovryaduvannya-sudovikh-ekspertiv [in Ukrainian].

2. Крупка А. А., Дузь Л. Є., Кралюк М. О., Яковлева Є. О. Судова інженерно-механічна експертиза: праксеологічний підхід. *Вісник НТУУ «КПІ». Розділ «Право»*. 2020. № 3 (47). С. 80—85.

Krupka, A. A., Duz, L. E., Kralyuk, M. O., Yakovleva, E. O. (2020). Forensic engineering and mechanical examination: a praxeological approach. *Bulletin of NTUU «KPI». Section «Law»*. No. 3 (47). Pp. 80—85 [in Ukrainian].

3. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка загальної методики проведення інженерно-механічних експертиз за експертною спеціальністю 10.23 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин та механізмів». № держреєстрації 0122U200201.

Report on the research work «Development of the general methodology for conducting engineering and mechanical examinations in expert specialty 10.23 «Investigation of the technical condition and operating conditions of machines and mechanisms». № state registration 0122U200201 [in Ukrainian].

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с.

Criminal Procedural Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary (2013) / Rep. ed.: S. V. Kivalov, S. M. Mishchenko, V. Yu. Zakharchenko. Kharkiv : Odyssey. 1104 p. [in Ukrainian].

5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5.

On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies : order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5 [in Ukrainian].

Concerning problem issues in the conduct of pre-trial investigation of criminal offenses related with operation of machines, mechanisms, equipment

I. Stelmashov

The article deals with problematic issues related to the appointment and conducting of engineering and technical expertise in specialty 10.23 «Investigation of the technical condition and operating conditions of machines and mechanisms.» It is also noted that the wide range of objects that are sent for expert examination causes objective difficulties during the pre-trial investigation of criminal offenses related to the operation of machines, mechanisms and equipment. Based on the materials of criminal proceedings received by the Zhytomyr Branch of the Kyiv Scientific Research Institute of Forensic expertise, the author analyzes the characteristic deficiencies in the activities of the pre-trial

investigation bodies regarding the collection of initial data and the appointment of examinations for the study of the technical condition and operating conditions of machines and mechanisms. The relevance of the study is determined by the specifics of the primary investigative actions of pretrial investigation bodies in criminal offenses of this category. The underestimation or neglect of important circumstances at this stage of the investigation led to the impossibility of solving more than 50% of the questions put to the examination. The prerequisite for carrying out examinations on the technical condition of machines and mechanisms is the objective, high-quality and complete conduct of primary investigative actions by pre-trial investigation bodies, the provision of a complete set of design and operational documentation and maintaining close cooperation with the expert. The combination of expert experience and knowledge with the operational capabilities of pre-trial investigation bodies is the key to a full and comprehensive investigation of crimes related to with operation of machines, mechanisms and equipment.

Keywords: forensic engineering and mechanical expertise; technical condition; operating conditions of machines and mechanisms; body of pre-trial investigation.

⇒ Стельмашов, І. В. (2024). Щодо проблемних питань у проведенні досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів та устаткування. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 506—513. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.46.

5 СУДОВА БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА ТА ЗЕМЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.47
УДК 331.2: 343.98

Владислав Едуардович Дмитрієв
Судовий експерт Кропивницького відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0000-9937-5774, e-mail: vd2362791@gmail.com

Врахування протоколів якісних показників асфальтобетонних сумішей у покриттях дорожнього одягу автомобільної дороги

У статті наведена проблематика, що стосується часового проміжку прийняття протоколів лабораторних випробувань асфальтобетонних сумішей у покриттях дорожніх одягів автомобільних доріг на відповідність їх якісних показників нормам ДБН, ДСТУ. Проаналізовано норми на які спираються органи дізнання. У повному обсязі розкрито питання щодо підрахунку конструкції дорожнього одягу та складових, які використовуються при здійснені закладення міцності при підрахунках.

Ключові слова: *асфальтобетонна суміш*; *дорожній одяг*; *автомобільна дорога.*

Постановка проблеми. Згідно вимог нормативної документації при контролі якісних показників асфальтобетонних сумішей які застосовуються при будівництві автомобільних доріг, існує певний перелік робіт,

що пов'язаний з відбором зразків та подальшим їх направленням на лабораторні дослідження з метою перевірки дорожньо-будівельних матеріалів, які були застосовані, на їх відповідність нормативним показникам.

Сучасна експертна практика покладається на методи дослідження та на правила прийому робіт, які регламентуються ДСТУ, ДБН, тощо. Але реальні умови, які склалися на даний час, створюють необхідність оптимізації та правильного застосування певних пунктів нормативної документації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми аналізу норм, що використовуються при підрахунку конструкції дорожнього одягу та складових закладення міцності у цих підрахунках, висвітлені у діючих в Україні нормативно-технічних актах, таких як ДСТУ, ДБН, тощо. Зокрема, це норми, ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги. Частина І Проектування. Частина ІІ. Будівництво» (з урахуванням Зміни № 1 та № 2), які регламентують роботи пов'язані з кернуванням доріг, а також ДСТУ Б В.2.7-319:2016 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Методи випробувань».

Мета дослідження. Спираючись на аналіз експертних досліджень пов'язаних із автомобільними дорогами, а також нормативної документації у цьому напрямку, визначено проблематику у питаннях пов'язаних з прийманням протоколів досліджень якісних показників використаних асфальтобетонних сумішей при ремонті автомобільних доріг. У статті наведено пункти ДБН, які беруть за основу органи дізнання (розслідування) та наведено обґрунтування недоцільності їх застосування при капітальному ремонті автомобільних доріг. Наведено розрахунок конструкції дорожнього одягу при капітальному ремонті автомобільної дороги з роз'ясненням окремих пунктів.

Викладення основного матеріалу. При призначенні органами дізнання (розслідування) експертиз будівельно-технічного спрямування, які пов'язані з автомобільними дорогами, у багатьох випадках постає питання: «Чи дотримано підрядною організацією, під час виконання робіт по об'єкту: «...» технології їх виконання та відповідності контрольованих показників, застосованих для цього матеріальних ресурсів, вимогам державних стандартів України?». Для перевірки відповідності тих чи інших якісних показників застосованих матеріалів проводять відбір зразків для лабораторних досліджень, для цього здебільшого застосовують метод кернування. Роботи пов'язані з кернуванням регламентуються нормами ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги. Частина І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво» з врахуванням Зміни № 1 та № 2, а також ДСТУ Б В.2.7-319:2016 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Методи випробувань».

Для розкриття проблематики розглянемо вимоги ДБН В.2.3-4:2015, якими керуються органи дізнання (розслідування) при призначенні

експертних досліджень, а саме вимоги до відбору зразків асфальтобетонних сумішей для лабораторних досліджень.

Реалії проведення досліджень показують, що органи дізнання (розслідування) спираються здебільшого на «Розділ 21 Приймання робіт та контроль якості» ДБН В.2.3-4:2015 з врахуванням Зміни № 1, а саме: «пункт 21.9 З метою встановлення об'єктивних значень товщин асфальтобетонних шарів та фізико-механічних показників асфальтобетону при прийманні закінчених робіт відбирання кернів потрібно здійснювати у період не раніше ніж через добу та не пізніше шести місяців після влаштування відповідних шарів». Виходячи із власного досвіду, автором зазначається, що встановлені вимоги ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги. Частина І Проектування. Частина ІІ. Будівництво» з врахуванням Зміни № 1 та № 2 направлені здебільшого на нове будівництво, у тому числі і питання пов'язані з відбором зразків асфальтобетонних сумішей для лабораторних досліджень.

Здебільшого досліджувані об'єкти представляють собою автомобільні дороги або вулиці населених пунктів після проведення на них капітального ремонту. Тобто не відбувається будівництва нового об'єкту дорожньо-транспортної мережі, а лише, наприклад, як при капітальному ремонті доводять параметри існуючої дороги/вулиці до нормативних параметрів прописаних в ДСТУ, ДБН тощо. Як правило, при капітальному ремонті відбувається посилення існуючого дорожнього одягу, який повинен проводитись на основі розрахунків згідно методики ГБН В.2.3-37641918-559 (посилення).

Для полегшення сприйняття інформації, автором наведено демонстраційний розрахунок дорожнього одягу на посилення, з дотриманням вимог і методик ГБН В.2.3-37641918-559, а також з використанням автоматизованого комплексу *Credo RADO UA* (табл. 1).

Таблиця 1.

Розрахунок дорожнього одягу нежорсткого типу за методикою ГБН В.2.3-37641918-559 (Посилення)

Найменування дороги	
Особливість розрахунку	Перегін
Ім'я варіанти розрахунку	RadonIII 1

1. Кліматичні характеристики

Дорожньо-кліматична зона	2
Підзона	У II Р.4
Схема зволоження робочого шару	1
Кількість розрахункових діб у році, діб	135
Глибина промерзання ґрунту, см	

2. Дані про дорогу

Загальні дані:	
Категорія дороги	IV
Кількість смуг руху	2
Номер розрахункової смуги	1
Тип конструкції дорожнього одягу	Удосконалений полегшений
Термін служби покриття, років	14
Коефіцієнт надійності	0.85
Основа:	
Основа конструкції	Існуюча конструкція
Основа існуючої конструкції	Пісок крупний

3. Склад автомобільного потоку

Склад руху	Відомий
Коефіцієнт зростання інтенсивності, частки од.	1.050
Склад потоку заданий	В автомобілях
Зростання інтенсивності	Загальний для потоку
Інтенсивність руху на перший рік служби, авт./добу.	151
Інтенсивність руху на розрахунковий рік служби, авт./добу	282
Розрахункова добова кількість прикладень на смугу приведеного навантаження на початковий рік служби, авт./добу	50
Розрахункова добова кількість прикладень на смугу приведеного навантаження на кінець останнього року служби, авт./добу	95.06
Сумарне розрахункове число прикладень на смугу за весь термін служби, авт.	117645
Необхідний модуль пружності, МПа	150.00

Таблиця 2.

Склад і характеристики автомобілів у транспортному потоці

Марка автомобіля	Вантаж, т	%	Кіль-кість, авт.	Коеф. вантаж.	Коеф. про-бігу	Зрос-тання інт.	Коеф. прив-ед.
Легковий автомобіль	-	-	141	1.0	1.0	1.050	0.000
FORD Transit FT 150 2.5 D	3.2	-	4	1.0	1.0	1.050	0.002
DAF LF FA 45. 130-06	6.2	-	1	1.0	1.0	1.050	0.023
ЗИЛ 130	9.5	-	5	1.0	1.0	1.050	0.204

Обчислюємо приведену інтенсивність до розрахункового навантаження на перший рік служби з урахуванням коефіцієнту, що враховує кількість смуг руху:

$$N_{1p} = f_{смуги} \times \sum N_{1m} \times S_m = 0.55 \times (141 \times 0.000 + 4 \times 0.002 + 1 \times 0.023 + 5 \times 0.204) = 0.58 \text{ авт/добу.}$$

Обчислюємо приведену інтенсивність до розрахункового навантаження на останній рік служби:

$$Nt = N_{1p} \times qT_{сл} - 1 = 0.58 \times 1.050^{14} - 1 = 1.09 \text{ авт/добу.}$$

Обчислюємо сумарну розрахункову кількість прикладень розрахункового навантаження:

$$\sum N_p = 0.7 \times T_{рдр} \times K_n \times K_c \times N_{1p} = 0.7 \times 135 \times 1.26 \times 19.599 \times 0.58 = 1349 \text{ авт.}$$

Обчислюємо потрібний модуль пружності:

$$E_{пот} = 42.843 \times ln(\sum N_p) - b = 42.843 \times ln(1349) - 350.21 = -41.44 \text{ МПа.}$$

При заданих умовах розрахунку E_{min} менше за $E_{пот}$. У розрахунок приймаємо $E_{пот}$ = 150.00 МПа.

Обчислюємо сумарну розрахункову кількість прикладень розрахункового навантаження:

$$E_{пот} = 42.843 \times ln(\sum N_p) - b \Rightarrow \sum N_p = e(E_{пот} + b) / 42.843 = 2.718282 \times (150.00 + 350.21) / 42.843 = 117645 \text{ авт.}$$

Обчислюємо наведену інтенсивність до розрахункового навантаження на перший рік служби з урахуванням коефіцієнту, що враховує кількість смуг руху:

$$\sum N_p = 0.7 \times T_{рдр} \times K_п \times K_с \times N_{1р} => N_{1р} = \sum N_p / 0.7 \times T_{рдр} \times K_п \times K_с =$$
$$= 117645 / 0.7 \times 135 \times 1.26 \times 19.599 = 50.41 \text{ авт/добу},$$

де усереднений коефіцієнт суми:

$$K_с = qT_{сл} - 1 / q - 1 = 1.05014 - 1 / 1.050 - 1 = 19.599.$$

Обчислюємо наведену інтенсивність до розрахункового навантаження на останній рік служби:

$$N_t = N_{1р} \times qT_{сл} - 1 = 50.41 \times 1.05014–1 = 95.06 \text{ авт/добу}.$$

Таблиця 1 (завершення)

4. Розрахункове навантаження

Навантаження визначається	по ДБН В.2.3-4
Розрахункове навантаження	Стандартна
Вид розрахункового навантаження	Динамічна
Тип колеса	Двобалонний
Нормативне статичне навантаження на вісь, Qрозр/вісь кН	100.00
Тиск в шинах p, МПа	0.60
Діаметр штампа D, м	0.3710

Визначення параметрів розрахункового навантаження:

Розрахунок динамічного навантаження:

$$Q_{розр} = Q_i \times K_{дин} = 50.00 \times 1.3 = 65.00 \text{ кН}.$$

Розрахунок діаметра штампу:

$$D = 0.01 \times \sqrt{} 40 \times Q_{розр} / p \times p = 0.01 \times \sqrt{} 40 \times 65.00 / p * 0.60 = 0.3710 \text{ м}$$

5. Конструкція дорожнього одягу (див табл. 3).

Розрахунок конструкції дорожнього одягу за допустимим пружнім прогином (розрахунок виконаний за номограмою ГБН В.2.3-37641918-559):

1) розрахунок для шару «Щебенево-піщана суміш С7 (220)»:

$$E_н / E_в = E_{під} / E_2 = 130.00 / 220.00 = 0.59;$$
$$h_в / D = 21.0 / 37.10 = 0.57;$$
$$E_{2заг} / E_2 = 0.739;$$
$$E_{2заг} = 0.739 \times 220.00 = 162.47 \text{ МПа}.$$

2) розрахунок для шару «Щебенево-піщана суміш С5 (240)»:

Таблиця 3 **Конструктивні параметри дорожнього одягу**

№	Найменування матеріалу шару	Товщина шару, см		Модуль пружності, МПа			Середнє значення межі міцності на розтяг при згині R, МПа	Коефіцієнт m	Коефіцієнт Кпр	Вологість, Wp, частки од.	Коефіцієнт К3	Зчеплення, С, МПа		Кут внутріш-нього тертя, F, град		Щільність, р, кг/куб.м.
		Мінімальна, hmin	Максимальна,	Пружний прогин, E	Зсув, Езс	Згин, Ер						динаміка	статика	динаміка	статика	
1	Асфальтобетон щільний на бітумі БНД 70/100, Тип Б, Марка I	5.0	5.0	3200	1350	4500	9.80	5.50	4.00	-	-	-	-	-	-	2400
2	Асфальтобетон щільний на бітумі БНД 70/100, Тип А, Марка I	4.0	4.0	3200	1440	4500	9.80	5.50	4.00	-	-	-	-	-	-	2400
3	Щебенево-піщана суміш С5	18.0	18.0	240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2000
4	Щебенево-піщана суміш С7	21.0	21.0	220	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2000
-	Існуюча конструкція	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Пісок крупний	-	-	130	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2000

3) розрахунок для шару «А/б щільний БНД 70/100»:

$$E_н / E_в = E_{під} / E_4 = 187.20 / 3200.00 = 0.06;$$

$$h_в / D = 4.0 / 37.10 = 0.11;$$

$$E_{4заг} / E_4 = 0.070;$$

$$E_{4заг} = 0.070 \times 3200.00 = 224.70 \text{ МПа};$$

4) розрахунок для шару «А/б щільний БНД 70/100»:

$$Ен / Ев = Епід / E5 = 224.70 / 3200.00 = 0.07;$$

$$h_в / D = 5.0 / 37.10 = 0.13;$$

$$E_{5заг} / E_5 = 0.089;$$

$$E_{5заг} = 0.089 \times 3200.00 = 283.87 \text{ МПа};$$

$$K_{мц} = E_{заг} / E_{потр} = 283.87 / 150.00 = 1.8925;$$

необхідний коефіцієнт міцності $K^{тр}_{пр} = 1.29$;

отже, 1.8925 > 1.29 — умова виконана.

Розрахунок конструкції дорожнього одягу на опір монолітних шарів втомного руйнування від розтягу при згині.

1) Розрахунок на згин виконується для шару «А/б щільний БНД 70/100»:

Середньозважений модуль пружності шарів:

$$E_в = (E1 \times h1 + E2 \times h2) / h1 + h2 = 4500 \times 5.0 + 4500 \times 4.0 / 5.0 + 4.0 = 4500.00 \text{ МПа};$$

За відношеннями:

$$E_в / E_н = 4500.00 / 187.20 = 24.038 \rightarrow i,$$

$$h_в / D = 9.00 / 37.10 = 0.24.$$

За номограмою визначаємо: $\bar{s}_r$ = 3.185 МПа.

Тоді розрахункове напруження на розтяг:

$$s_r = \bar{s}_r \times p \times k_в = 3.185 \times 0.60 \times 0.85 = 1.624 \text{ МПа}.$$

Обчислюємо граничне напруження на розтяг:

$$R_{зг} = R_р \times k_m \times k_T \times k_{кп} = 8.761 \times 0.95 \times 0.85 \times 0.479 = 3.387 \text{ МПа},$$

де $R_р = R_{лаб} \times 1 - t \times V_m = 9.80 \times (1 - 1.06 \times 0.10) = 8.761$ МПа.

Коефіцієнт $К_{кп}$, який враховує вплив повторних навантажень у період, який не підлягає розрахунку

$$k_{кп} = k_{пр} \times \sum N_p^{(-1/m)} = 4.00 \times 117645^{-1/5.50} = 0.479$$

$$K_{мц} = R_{зг} / s_r = 3.387 / 1.624 = 2.0852.$$

Необхідний коефіцієнт міцності $K^{потр}_{мц}$ = 1.27,

2.0852 > 1.27 — отже, умова виконана.

$$\text{Запас міцності} = (K_{мц} - K^{потр}_{мц}) / K_{мц} \times 100\% =$$

$$= (2.0852 - 1.27) / 2.0852 \times 100\% = +39\ \%$$

Таблиця 4. **Характеристики міцності конструкції дорожнього одягу**

№ шару	Найменування матеріалу шару	Розрахункова товщина шару, см	Загальний модуль пружності по шарам, Езаг, МПа	Показник міцності: критерій	Показник міцності: розрахункове значення коеф. міцності Кмц	Показник міцності: величина, запас (+/-),%	Граничне активне напруження зсуву в шарі, Тгр, МПа	Розрахункове активне напруження зсуву, Т, МПа	Граничне напруження розтягу при згині, Rзг, МПа	Розрахункове напруження розтягу в шарі, Gr, МПа	Розрахункова вологість грунту, Wp, частки од.	Вартість, гривні/кв.м
1	Асфальтобетон щільний на бітумі БНД 60/90, Тип Б, Марка І	5.0	284	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Асфальтобетон щільний на бітумі БНД 60/90, Тип А, Марка І	4.0	225	Розтяг	2.09	+39 %	-	-	3.387	1.624	-	-
3	Щебенево-піщана суміш С5	18.0	187	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Щебенево-піщана суміш С7	21.0	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Пісок крупний	0.0	130	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сумарна товщина конструкції:		48.0	Підсумкова вартість конструкції:									-

→

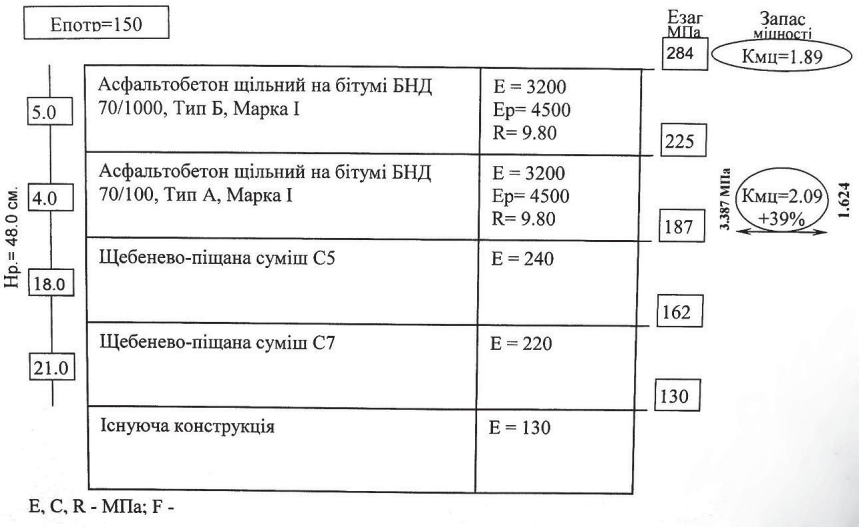

Рис. 1. Зведена схема розрахунків міцності шарів покриття дорожнього одягу за різних умов навантаження

Як можна побачити, розрахунок проведено з дотриманням основних вимог до проектування дорожнього одягу на посилення існуючої конструкції.

Виходячи з вищенаведеного, автор зазначає, що одним із основних чинників, який впливає на проектування, є врахування інтенсивності транспортного потоку у перспективному зрізі, у даному розрахунку — це 14 років, що відповідає терміну служби покриття. Тобто відбувається закладення такого запасу міцності нового дорожнього одягу, щоб дорога могла витримувати навантаження транспортного потоку який суттєво більший існуючого на вимог до проектування дорожнього одягу на посилення існуючої на момент капітального ремонту конструкції. Також потрібно враховувати гарантійні строки і терміни, які надаються після завершення тих чи інших робіт.

Також із розрахунків видно, що закладення міцності з урахуванням перспективної інтенсивності руху передбачає собою безпроблемну експлуатацію автомобільної дороги у період міжремонтного обслуговування при звичайних умовах.

Як показала практика, у великій кількості випадків роботи пов'язані з капітальними ремонтами доріг/вулиць відбуваються без дотримання вимог, що наведені у ДБН, ДСТУ, а саме:

- не проводиться розрахунок на посилення існуючого дорожнього одягу;
- не враховуються вимоги ДСТУ Б В.2.7-319:2016 при виборі асфальтобетонних сумішей;
- не враховуються вимоги ДБН В.2.3-4:2015 зі Змінами № 1,№ 2, що стосуються товщини конструктивних шарів дорожнього одягу.

Висновки. Беручи до уваги те, що експертні дослідження автомобільних доріг не регламентуються окремими нормами, експерти та органи дізнання притримуються загальних будівельних норм, правил і стандартів які стосуються автомобільних доріг, що в свою чергу можуть сприйматися і застосовуватися суб'єктивно. На думку автора, не доцільно використовувати пункт 21.9 ДБН В.2.3-4:2015 зі Змінами № 1 і 2 у перерізі капітального ремонту, так як згідно нормативної документації конструкції дорожнього одягу повинні бути розраховані з врахуванням перспективного запасу міцності, що підвищує шанс проходження міжремонтних строків тієї чи іншої дороги, які є набагато більшими ніж 6 міс. В свою чергу використання пункту 21.9 ДБН В.2.3-4:2015 зі Змінами № 1, № 2 дає змогу уникнути передбаченої законодавством України відповідальності підрядникам, котрі виконують неякісно дорожньобудівельні роботи пов'язані з влаштуванням асфальтобетонних покриттів та конструктивних шарів дорожнього одягу, що в свою чергу порушує не тільки вимоги ДБН та ДСТУ, а й договірні зобов'язання перед Замовником таких робіт. Використання даного пункту ставить під питання напрацювання нормативної бази, що стосується розрахунків фізико-механічних властивостей асфальтобетонних сумішей, що застосовуються у дорожніх одягах на перспективні роки, а також напрацювання, які регламентують конструктивні параметри дорожніх одягів та терміни їх гарантійної експлуатації. Тому, на думку автора, необхідно оптимізувати підхід до питання якісних показників застосованих матеріалів спираючись на норми розрахунків конструкцій дорожнього одягу, запас їх міцності та міжремонтний термін експлуатації застосованих асфальтобетонних сумішей у покритті дорожнього одягу, що підлягає капітальному ремонту.

Перелік посилань

1. ДСТУ Б В.2.7-319:2016 Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Методи випробувань. Київ, 2016.
2. ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги. Ч.І. Проектування. Ч.ІІ. Будівництво» затверджений наказом Мінрегіонбуду та житлово-комунального господарства України від 21.09.2015 № 234. Київ, 2015.

References

DSTU B V.2.7-319:2016 Asphalt concrete mixtures and road and airfield asphalt concrete. Test methods. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].

DBN V.2.3-4:2015 «Automotive roads. Ch.I. Designing. Ch. II. Construction» approved by the order of the Ministry of Regional Construction and Housing and Communal Services of Ukraine dated September 21, 2015 No. 234. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].

3. ДБН В.2.3-4:2015 Автомобільні дороги. Частина І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво. Зміна № 1. Наказ від 26.03.2019 № 84 «Про затвердження Зміни № 1 ДБН В.2.3-4:2015 Автомобільні дороги. Ч. І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво».
DBN V.2.3-4:2015 Motor roads. Part I. Design. Part II. Construction. Amendment No. 1. Order dated March 26, 2019 No. 84 On Approval of Amendment No. 1 DBN V.2.3-4:2015 Motorways. Part I. Design. Part II. Construction [in Ukrainian].
4. ДБН В.2.3-4:2015 Автомобільні дороги. Частина І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво. Зміна № 2. Наказ від 22.10.2021 № 258 «Про затвердження Зміни № 2 ДБН В.2.3-4:2015 Автомобільні дороги. Ч. І. Проектування. Частина ІІ. Будівництво».
DBN V.2.3-4:2015 Motor roads. Part I. Design. Part II. Construction. Amendment No. 2. Order dated October 22, 2021 No. 258 On Approval of Amendment No. 2 DBN V.2.3-4:2015 Motorways. Part I. Design. Part II. Construction [in Ukrainian].
5. ГБН В.2.3-37641918-559:2019 Автомобільні дороги. Дорожній одяг нежорсткий. Проектування. Наказ від 22.02.2019 № 120.
GBN V.2.3-37641918-559:2019 Motor roads. Road clothes are not stiff. Designing. Order dated February 22, 2019 No. 120 [in Ukrainian].

The problem of accounting protocols of quality indicators of asphalt concrete mixtures in road coverings of automobile roads

V. Dmytriiev

The article presents issues related to the time period of acceptance of laboratory test protocols of asphalt concrete mixtures in road surface coverings of highways for the compliance of their quality indicators with the norms of the National Road Safety Standards. The norms on which the inquiry bodies rely are analyzed. The question regarding the calculation of the construction of road clothing and the components used in the calculation of strength is fully disclosed. The issue discussed in the article requires a fundamentally different approach, as the DSTU norm regarding the time frame for accepting laboratory research protocols limits the bodies of inquiry and experts in preparing for certain investigations. Which, in turn, can affect the quality of the research or, in general, the impossibility of its implementation in the cross-section of issues related to the quality of the applied asphalt concrete mixtures. Therefore, in the opinion of the author, in today's realities there is an urgent need to adapt certain norms prescribed in DBN, DSTU specifically to issues related to the capital repair of coatings when conducting expert construction and technical studies. Since the expert does not accept the road/street covering into operation, but verifies the actually performed volumes of works and their quality. And for this, for the purpose of a complete and independent study, the expert should have the opportunity to check the quality indicators of the materials used, at least for the period of the warranty period for the work performed, which is provided by the Contractor upon their completion.

Keywords: asphalt concrete mixture; road wear; road.

⇒ Дмитрієв, В. Е. (2024). Врахування протоколів якісних показників асфальтобетонних сумішей у покриттях дорожнього одягу автомобільної дороги. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 514—524. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.47.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.48
УДК 343.98: 72.01

Олексій Вікторович Командиров

Кандидат технічних наук, заслужений будівельник України, завідувач відділу досліджень обсягів, якості та вартості будівельних робіт лабораторії інженерно-технічних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-3655-780X, e-mail: oleksii.komandyrov@kndise.gov.ua

Дослідження вартості послуг інженерного консультування у складі кошторисної вартості будівництва як предмета будівельно-технічної експертизи

У статті пропонується консолідований методичний підхід при дослідженні відповідності фактично виконаних робіт інженером-консультантом, узгодження дослідження фактичних витрат на інженера-консультанта з діючими нормативно-правовими актами, формування дослідження фактичних витрат на інженера-консультанта як предмета дослідження у будівельно-технічній експертизі.

Ключові слова: *судова експертиза; будівельно-технічна експертиза; кошторис; вартість будівництва; інженер-консультант.*

Постановка проблеми. Практика залучення інженерів-консультантів набуває все більшого поширення у процесі будівництва в Україні, особливо при відновленні проєктування інфраструктурних об'єктів України, пошкоджених та зруйнованих внаслідок військової агресії, реконструкції об'єктів галузей критичної інфраструктури тощо. Разом із тим, фінансування зазначених об'єктів проводиться переважно за бюджетні кошти та кошти, залучені від міжнародних партнерів та донорів. Зважаючи на загальний запит суспільства щодо боротьби з корупційними проявами та ризиками, органами слідства приділяється значна увага щодо контролю за використанням коштів при реалізації зазначених об'єктів [1].

За наявності такого виду видатків, як послуги інженера-консультанта при визначенні загальної кошторисної вартості будівництва, звітність за фактичне виконання таких робіт та підтвердження фактичного виконання таких робіт має нечіткий характер. Оскільки переважна більшість коштів, які використовуються для оплати послуг інженера-консультанта,

мають бюджетне або міжнародне походження, відсутність зрозумілого алгоритму визначення вартості фактично виконаних робіт з інженерного консультування, з одного боку, унеможливлює визначення шкоди, нанесеної державі, з боку органів слідства та, як наслідок, формування чіткого та обґрунтованого обвинувачення, з іншого боку, не надає можливості інженерам-консультантам щодо належного захисту вартості своїх послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Залучення інженера-консультанта є міжнародною практикою, що забезпечує підвищення рівня компетентності, якості та ефективності управління проектами, чітку координацію діяльності всіх учасників будівництва, взаємодію з органами влади, моніторинг графіків проектування і будівництва, витрат, обсягів, якості, строків виконання будівельних робіт, запобігання спорів та їх досудове врегулювання. Світова спільнота вже активно та успішно використовує інструмент інженерів-консультантів — в Європі та Сполучених Штатах Америки роль інженерів-консультантів у будівництві та інженерних проектах є визнаною та важливою для забезпечення успіху проекту. Інженери-консультанти надають експертні знання у плануванні, проектуванні та нагляді за будівельними проектами, гарантуючи, що ці проекти відповідають юридичним, технічним, безпечним та екологічним стандартам. Зокрема, про це йдеться на вебсайті Міжнародної федерації інженерів-консультантів та у роботах таких вітчизняних науковців як І. В. Вахович, О. М. Галінський, О. М. Непомнящий, Т. Ю. Цифра та ін.

Найвідомішою організацією в цьому напрямку є *FIDIC* [1] — Міжнародна федерація інженерів-консультантів. Заснована в Бельгії в 1913 році. Країни-засновниці: Бельгія, Франція і Швейцарія. *FIDIC* — найбільша міжнародна організація у сфері будівельного консультування, яка на початок 2018 року об'єднувала 98 національних та 67 афільованих і асоційованих асоціацій, представляючи понад мільйон практикуючих інженерів-консультантів будівельного профілю в 104 країнах світу. FIDIC проводить політику глобалізації, сталого розвитку та інтегративного розуміння бізнесу. Членство у *FIDIC* передбачає виконання Хартії FIDIC про норми професійної етики та поведінки інженерів-консультантів. Основна мета *FIDIC* — регулювання взаємовідносин учасників міжнародних інвестиційно-будівельних процесів на основі розробки та публікації типових форм контрактів. FIDIC, що означає Федерація Міжнародних Інженерних Консультантів, відома своєю діяльністю у створенні стандартних форм договорів для будівельної та інженерної галузей. *FIDIC* має членів більш ніж з 60 країн і випустила свій перший договір 1957 року, відомий як Червона Книга, призначений для сектора цивільного будівництва. З тих пір FIDIC опублікувала ряд договорів для різних секторів інженерії та будівництва, включаючи Жовту Книгу для механічних/електричних проектів і Срібну Книгу для проектів «під ключ». Кожен з цих договорів має унікальні особливості, але всі вони поділяють

1 Від фр. *Fédération Internationale Des Ingénieurs-Conseils*, англ. — *International Federation of Consulting Engineers*.

спільні характеристики, такі як двочастинна структура, що включає як загальні умови, так і умови конкретного застосування та мультиетапний процес вирішення спорів [2—6].

В Європі роль інженерів-консультантів підтримується організаціями на кшталт *Engineers Europe* [7], яка є федерацією професійних інженерів з різних країн Європи. Ця організація прагне об'єднати голос інженерної професії по всій Європі, сприяти взаємному визнанню інженерних кваліфікацій і посилити позицію, роль та відповідальність інженерів у суспільстві. *Engineers Europe* акцентує на важливості професійної мобільності та визнанні інженерних кваліфікацій по всій Європі, що є важливим для інженерів-консультантів, які працюють над міжнародними проектами.

У Сполучених Штатах Америки індустрія консультаційних послуг є значною частиною економіки, з управлінським консультуванням як ключовим компонентом. Регуляторний фреймворк у США передбачає ліцензування інженерів для забезпечення добробуту громадськості, безпеки та добробуту навколишнього середовища. Це підкреслює важливість інженерів-консультантів у наданні професійних послуг, які дотримуються високих стандартів якості та безпеки.

Таким чином, інженер-консультант відіграє ключову роль в оптимізації процесу будівництва, мінімізації ризиків, підвищенні якості реалізації проектів та забезпеченні відповідності всіх робіт встановленим вимогам і стандартам.

Проте, незважаючи на важливу роль в процесі будівництва, на сьогоднішній день сам інженер-консультант практично беззахисний з точки зору правової складової своєї діяльності.

Мета дослідження. Метою дослідження є формування консолідованого методичного підходу при дослідженні відповідності фактично виконаних робіт інженером-консультантом, узгодження дослідження фактичних витрат на інженера-консультанта з діючими нормативно-правовими актами, формування шляхів дослідження фактичних витрат на інженера-консультанта як предмета дослідження у будівельно-технічній експертизі.

Викладення основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва» від 17.10.2019 № 199-IX [8] впроваджено поняття «інженера-консультанта», яке закріплено у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» [9].

Присутність інженерів-консультантів при реалізації проектів критично важлива для навігації труднощів сучасних будівельних проектів, які часто вимагають багатогранного експертного знання у технічних, юридичних та екологічних аспектах.

В Україні залучення інженера-консультанта передбачено для забезпечення якісного управління проектами в галузі будівництва. Інженер-консультант виступає представником інвестора (замовника) і надає широкий спектр консультаційних послуг, спрямованих на ефективну реалізацію проекту. Основні функції інженера-консультанта включають консультації з питань залучення проектних та генеральних підрядних організацій, участь в підготовці договорів підряду, контроль за дотриманням їх положень, розробку організаційно-фінансових схем проекту, контроль за витрачанням коштів та багато іншого.

Залучення інженера-консультанта також дозволяє знизити корупційні ризики, підвищити ефективність регулювання та забезпечити економію коштів при реалізації інвестиційних проектів. Це стає можливим завдяки застосуванню принципів і підходів до здійснення закупівель, викладених у міжнародних посібниках, таких як *FIDIC*, та примірних форм контрактів. Практика показує, що залучення інженера-консультанта на ранніх етапах і протягом всього періоду реалізації проекту є важливим для успішної реалізації будівельних проектів .

Крім того, запровадження в Україні ролі незалежного інженера-консультанта як спеціалізованої інжинірингової організації або спеціаліста забезпечило організаційне і консультаційне супроводження проектування та будівництва об'єктів. Ця практика дозволяє замовнику отримати об'єктивне і незалежне керування будівництвом, а також повне супроводження проєкту на всіх його стадіях.

Таким чином, інженер-консультант відіграє ключову роль в оптимізації процесу будівництва, мінімізації ризиків, підвищенні якості реалізації проектів та забезпеченні відповідності всіх робіт встановленим вимогам і стандартам.

Попри зазначене сам інженер-консультант фактично не має змоги підтвердити обсяг фактично виконаних робіт (наданих послуг).

До сьогодні питання дослідження вартості послуг інженерного консультування у складі кошторисної вартості будівництва як предмета будівельно-технічної експертизи фактично не висвітлене ані в методичній літературі в галузі судової експертизи, ні в практичних звітах та напрацюваннях судових експертів.

З початку 2023 року діє Зміна № 2 до Настанови з визначення вартості будівництва, яка затверджена наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 01.12.2022 № 244 [10].

Новації пов'язані з порядком визначення окремих складових вартості об'єкта будівництва на етапі складання інвесторської кошторисної документації, зокрема оновлено примірну номенклатуру зведеного кошторисного розрахунку вартості об'єкта будівництва (ЗКР) та визначено форми:

- акту приймання наданих послуг зі здійснення технічного нагляду;

- акту приймання наданих інженерно-консультаційних послуг;
- акту приймання наданих послуг інженера-консультанта, включаючи технічний нагляд.

Ці форми актів застосовують у разі:

- оформлення факту надання послуг з технічного нагляду;
- інженерно-консультаційних послуг;
- надання послуг інженера-консультанта в межах обсягу договірної ціни інжинірингових послуг.

Обсяг коштів на надання послуг інженера-консультанта за договором про надання інженерно-консультаційних послуг слід визначати за додатком 42 до Настанови [10] залежно від етапу, на якому він залучений. Розмір визначений у відсотках від підсумку глав 1–9 ЗКР:

- 0,1 % — якщо інженера-консультанта залучено на етапі передпроєктних робіт;
- 0,6 % — якщо його залучено на етапі проектування, водночас вартість послуг з техніко-економічного обґрунтування, техніко-економічного розрахунку, ескізного проекту не перевищує 0,2%.
- 0,1 % — якщо на етапі проведення закупівель із залучення проєктних організацій;
- 0,2 % — якщо на етапі проведення закупівель із залучення підрядних організацій;
- 2,0 % — якщо інженера-консультанта залучено на етапі нового будівництва, реконструкції, реставрації та капітального ремонту.

Розмір коштів, що включається до глави 10 «Утримання служби замовника та інжинірингові послуги» ЗКР на етапі складання інвесторської кошторисної документації, не може перевищувати вартісних показників, визначених пунктом 4.32 Настанови [10], є лімітом відповідних коштів і підставою для визначення очікуваної вартості закупівель. Ці суми після визначення вартісних показників пропозиції учасника процедури закупівлі (договірної ціни) не коригують відносно вартості будівельних робіт, визначеної у договорі [11].

Проте на практиці зустрічаються випадки, коли змінюється фактична вартість будівельних робіт, як в більшу, так і в меншу сторону. Разом з тим, при перевірці обсягів коштів, які сплачені інженеру-консультанту, у разі зміни вартості виконаних робіт, виникає логічне питання — чи потрібно у такому випадку коригувати вартість послуг інженера-консультанта? Так, потрібно!

Разом з тим, є недоречним та необґрунтованим включення витрат на інженера-консультанта по верхній граничній межі, визначеній пунктом 4.32 Настанови [10], а розрахунки за надані послуги інженера-консультанта та технічного нагляду проведені в обсязі договірної ціни на

основі актів приймання наданих послуг за формами, наведеними в додатках 43, 44, 45 Настанови з визначення вартості будівництва, у пропорційному відношенні до вартості фактично виконаних будівельних робіт не відображають фактично виконаного обсягу робіт [11].

Однак, важливо наголосити, що граничний обсяг коштів на надання послуг інженера-консультанта за договором про надання інженерно-консультаційних послуг слід визначати за додатком 42 до Настанови [10] і він має бути обов'язково скоригований до фактичних витрат інженера-консультанта, беззаперечно підтверджених. Це надасть не тільки обґрунтований розрахунок подібних витрат, а й буде мати значну економію бюджетних коштів та коштів міжнародних донорів. На поточний момент відсутній логічно та методично обґрунтований алгоритм розрахунку фактичної вартості наданих інженером-консультантом послуг — фактично обмежена верхня межа витрат, без наявного розрахунку витрат.

Завдання визначення алгоритмів розрахунків фактичних витрат інженера-консультанта можна порівняти з процесом наукового дослідження — оскільки обидва напрямки мають невимірні інтелектуальні витрати, опрацювання технічної, кошторисної та іншої документації, прийняття на основі когнітивної діяльності рішень та висновків, формування рекомендацій, завдань, алгоритмів дій тощо, вочевидь має складну природу обліку фактичних витрат.

Сьогодні в Україні для розрахунку вартості дослідницьких робіт використовується ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 «Нормативи витрат труда для визначення вартості науково-дослідних робіт у будівництві» [12]. Як випливає з п.1.3 ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 [12], нормативи витрат труда рекомендуються використовувати для планування і обліку загальних витрат на виконання НДР та обґрунтування договірної ціни на НДР під час укладання господарських договорів між замовником і виконавцем.

Сама структура та підхід обрахування трудомісткості НДР $T_р$, люд.-дн., визначається за формулою 1.

$$T_р = \sum_{i=1}^{n} (t_i * k_i * O_i),$$

де n — кількість етапів НДР,

t_i — норматив витрат труда на одиницю виміру i-го етапу робіт (далі — *норматив*), люд.-дн.;

k_i — коефіцієнт, який враховує i-й фактор новизни та складності виконання НДР, який приймають згідно з таблицею 1 ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 [12];

O_i — обсяг одиниць виміру i-го етапу робіт, що виконують (етап, модель, завдання, аркуш тощо).

Нормативи витрат труда (t_i) наведені у таблицях 2-10 ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 [12]. За характером роботи згруповані на:

- розроблення технічного завдання;
- вибір та обґрунтування направленості досліджень;
- теоретичні дослідження (розроблення робочих гіпотез);
- експериментальні дослідження та обробку отриманих результатів;
- узагальнення і оцінювання результатів досліджень;
- виконання інженерних розрахунків;
- розроблення математичної моделі з використанням програмних комплексів на основі методу скінченних елементів;
- розроблення конструкторської документації;
- розроблення та складання документів.

Порівнявши зазначений характер робіт з основними функціями інженера-консультанта, ми бачимо, що за характером роботи наближено ідентичні.

Врахування таких показників, як складність та новизна визначається згідно з таблицею 1 ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 з урахуванням додатка А та додатка Б ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 відповідно [12].

Таким чином, проводячи аналогію розрахунку вартості послуг інженера-консультанта з виконанням науково-дослідних робіт, можна зазначити, що алгоритм розрахунку вартості послуг інженера-консультанта максимально дотичний до алгоритму, передбаченого ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 [12], з огляду на характер робіт. Проте всі використані нормативні показники такого розрахунку мають бути відповідним чином обґрунтовані та використані з максимальним наближенням до фактично виконаних робіт за всіма порівняльними характеристиками таких робіт — нормативами витрат труда, складністю, новизною тощо.

Висновки. Автором досліджено та запропоновано практичне використання консолідованого алгоритму, передбаченого для розрахунку вартості виконання науково-дослідних робіт, а також фактичної вартості послуг інженера-консультанта як предмета судової будівельно-технічної експертизи.

Перелік посилань

1. Залучення інженера-консультанта — обґрунтована потреба та вимога сьогодення / Міждержавна гільдія інженерів-консультантів: вебсайт. URL: https://iceg.com.ua/news/zaluchennia-inzhenera-konsultanta-obgruntovana-potreba-ta-vymoha-sohodennia.

References

The importance of hiring consulting engineers today is highlighted / Interstate Guild of Consulting Engineers: web. URL: https://iceg.com.ua/news/zaluchennia-inzhenera-konsultanta-obgruntovana-potreba-ta-vymoha-sohodennia [in Ukrainian].

2. FIDIC (Міжнародна федерація інженерів-консультантів) / Wikipedia: вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/FIDIC.

2. FIDIC (The International Federation of Consulting Engineers) *Wikipedia*: web. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/FIDIC. [in Ukrainian].

3. Галінський О. М., Вахович І. В., Цифра Т. Ю. Міжнародна практика формування договірних відносин в будівництві. *Будівельне виробництво.* 2012. № 54. С. 3—7.

3. Galinsky O. M., Vakhovych I. V., Tsyfra T. Y. Discuss international practices in contract relations in construction. *Civil engineering*. № 54, 2012. P.3-7. [in Ukrainian].

4. Непомнящий О. М. Від теорії — до практики: досвід Міждержавної гільдії інженерів-консультантів з підготовки персоналу за модулями FIDIC. *Вісник Держархбудінспекції України.* 2017. № 6. С. 19—21.

4. Nepomnyashchy O. M. From theory till practice: The Interstate Guild of Consulting Engineers' experience in FIDIC module training. *Bulletin of the State Architectural and Construction Inspection of Ukraine*. № 6, 2017. P. 19-21. [in Ukrainian].

5. Непомнящий А. М. 12 млрд долларов международных финансовых организаций освоить некому. *Фокус*. URL: focus.ua [Архівовано 19 березня 2018 у Wayback Machine.].

5. Nepomnyashchy O. M. Unutilized $12 billion from international financial organizations. *Focus*. URL: focus.ua [Archived 19 march 2018 y Wayback Machine.]. [in Ukrainian].

6. Цифра Т. Ю. Практичний досвід реалізації міжнародних будівельних контрактів в Україні. *Будівельне виробництво. 2017.* № 63. С. 78—84.

6. Tsyfra T. Y. Practical experience in implementing international construction contracts in Ukraine. *Construction productio.* № 63, 2017. P. 78-84. [in Ukrainian].

7. What is Engineers Europe? / *Engineers Europe*. URL: https://www.engineerseurope.com/what-engineers-europe.

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва : Закон України від 17.10.2019 № 199-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#n151.

Amendments to Ukrainian laws aim to improve administrative services in construction and establish a unified state electronic system in the construction sector : Law of Ukraine since 17.10.2019 № 199-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#n151 [in Ukrainian].

9. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text.

On the Regulation of Urban Development Activities: Law of Ukraine since 17.02.2011 № 3038-17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text [in Ukrainian].

10. Кошторисні норми України. Настанова з визначення вартості будівництва. Зміна № 2. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/document.html?id_doc=99394.

Ukrainian Cost Estimation Norms. Guidelines for Determining Construction Costs. Amendment No. 2. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/document.html?id_doc=99394 [in Ukrainian].

11. Як у 2023 році здійснювати оформлення послуг інженера-консультанта? / Держзакупівлі платформа: вебсайт. URL: https://dzplatforma.com.ua/news/62070-yak-u-2023-rotsi-zdiysnyuvati-oplatu-ta-oformlennya-poslug-inzhenera-konsultanta».

How to handle the registration of consulting engineer services in 2023? / Public Procurement Platform. URL: https://dzplatforma.com.ua/news/62070-yak-u-2023-rotsi-zdiysnyuvati-oplatu-ta-oformlennya-poslug-inzhenera-konsultanta» [in Ukrainian].

12. ДСТУ Б Д.1.2-1:2013 «Нормативи витрат труда для визначення вартості науково-дослідних робіт у будівництві». URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=54273.

State Standard of Ukraine Б Д.1.2-1:2013 «Labor cost norms for determining the cost of research and development works in construction». URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=54273 [in Ukrainian].

Assessing the cost of engineering consulting services within the construction cost estimate as a subject of construction expertise

O. Komandyrov

The article proposes a consolidated methodical approach to the study of the compliance of the actually performed works by the consulting engineer, the coordination of the study of the actual costs of the consulting engineer with the current legal acts, the formation of the study of the actual costs of the consulting engineer as a subject of research in construction and technical expertise. Under such circumstances, one of the essential components of the estimated cost of realization of objects is the cost of engaging consulting engineers. Requests for studies of the compliance of such costs within the scope of determining the total estimated cost of construction are isolated in nature, but with the increase in the volume of restoration of objects, they will have a significant component in the total volume of studies of the estimated cost of construction.

Keywords: forensic examination; construction and technical expertise; estimate; cost of construction; consulting engineer.

⇒ Командиров, О. В. (2024). Дослідження вартості послуг інженерного консультування у складі кошторисної вартості будівництва як предмета будівельно-технічної експертизи. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 525—533. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.48.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.49
УДК 343.98:624

Назар Олександрович Мисковець

Старший судовий експерт Волинського відділення
Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-9252-4798, e-mail: marcusavix@gmail.com

Тетяна Іванівна Гаврилюк

Судова експертка Рівненського відділення
Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0003-7464-5127, e-mail: tetianahavryliuk77@gmail.com

Використання терміну «фактичне землекористування» під час проведення досліджень

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності введення та використання терміна «фактичне землекористування» під час проведення судових експертиз та експертних досліджень. Досліджено об'єкт та процес землекористування. Визначено фактичне землекористування як геопросторовий об'єкт. Проведено порівняльний аналіз земельної ділянки з фактичним землекористуванням. Запропоновано термін «фактичне землекористування».

***Ключові слова**: земельна ділянка*; *фактичне землекористування*; *землекористування*; *геопросторовий об'єкт*; *фактична межа.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні формується нове економічне середовище, частина якого знаходиться на етапі становлення та розвитку. Така стадія передбачає, зокрема, створення і введення в нормативно-правову та нормативно-технічну базу відповідної термінології. Це стосується інституційних змін у галузі землеустрою та землекористування.

Під час проведення досліджень за спеціальністю 10.7 «Розподіл земель та визначення порядку їх користування» проводяться експертизи та виконуються різні експертні завдання, як ті, що включені до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та проведення судових експертиз та експертних досліджень, так й інші, оскільки перелік питань у рекомендаціях не є вичерпним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для якісного проведення судових експертиз важливо правильно визначити об'єкт дослідження, яким можуть бути об'єкти, процеси та явища. Одним із завдань, яке постає перед судовим експертом під час проведення судових експертиз та експертних досліджень, є визначення порядку землекористування земель, які знаходяться у власності/користуванні, та порівняння фактичної ділянки з земельною ділянкою, вказаною у правочинах та документації із землеустрою.

Визначення терміна «землекористування» є досить широким — він описує як об'єкти дійсності, так і процеси у землеустрої та землекористуванні. Відповідне його застосування створює прикладний аспект у галузі судової експертизи, оскільки допомагає класифікувати об'єкти та предмети дослідження.

У Науково-методичних рекомендаціях вказано перелік питань, серед яких, зокрема: «*Який фактичний порядок користування земельною ділянкою? Яка конфігурація, проміри та площа земельної ділянки, що перебуває у користуванні співвласника (співвласників)?*» [1].

З аналізу експертних завдань, які надходять для вирішення, часто пропонуються питання: «*Чи відповідає фактичне землекористування за адресою (вказати адресу) земельній ділянці з кадастровим номером (вказати кадастровий номер)? Якщо ні, то в чому полягають розбіжності (невідповідності)?»; «Яким є порядок фактичного землекористування (форма, площа, проміри) земель, які є у власності/користуванні?*».

Поширеними є експертні завдання щодо порівняння фактичного землекористування із земельною ділянкою, вказаною у правовстановлюючих документах та документації із землеустрою.

Наведені та схожі питання часто містять формулювання (вираз) «фактичне землекористування», який не описаний в нормативно-правових, нормативно- технічних актах та методичних рекомендаціях.

Загальні засади судової експертології, серед яких до фундаментальних належить визначення об'єкта, предмета та завдань судової експертизи, ґрунтовно досліджено у працях таких науковців як Г. Прохоров-Лукін, Е. Сімакова-Єфремян та ін.

Однак у нормативно-правовій та нормативно технічній базі документів відсутні необхідні визначення, а саме: «фактичне землекористування», що ускладнює процес проведення судових експертиз. Суть наведених експертних завдань полягає у дослідженні розбіжностей де-факто і де-юре меж, площ, конфігурацій, місцезнаходження земель та земельних ділянок, що є предметом певних експертних завдань при проведенні судових експертиз та експертних досліджень.

Цим і обумовлюється актуальність теми нашого дослідження.

Мета дослідження. Обґрунтування необхідності та доцільності введення терміна «фактичне землекористування» в нормативно-правові акти, нормативно-технічні документи та методичні матеріали.

Викладення основного матеріалу. Право власності на землю набувається відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Цивільного кодексу України, Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», Закону України «Про оренду землі» та інших документів. Це право включає такі складові: володіння, користування та розпорядження.

Право користування — це забезпечена законом можливість власника вилучати з речі її корисні властивості, відповідно до її призначення, одержувати плоди і доходи, з метою задоволення різноманітних потреб. Воно може бути платним і безоплатним, строковим і безстроковим, законним і незаконним (без достатніх правових підстав), а також розрізняється залежно від об'єкта користування [2].

Під час проведення дослідження, пов'язаного із земельною ділянкою та фактичним землекористуванням, експерту першочергово необхідно визначити об'єкти дослідження, а саме: земельну ділянку та фактичне землекористування. Суть наведених експертних завдань полягає у порівнянні характеристик таких об'єктів, використовуючи різні джерела інформації: технічну документацію із землеустрою, результати топографо-геодезичних вишукувань, результати обстеження об'єктів дослідження та інше. Отже, під час проведення експертизи/дослідження експерт, керуючись нормативно-правовими актами, методичними документами та спеціальними знаннями, може описати земельну ділянку з точки зору права власності та землекористування.

Досліджуючи публікації встановлено, що термін «землекористування» охоплює широке коло питань, зокрема:

Землекористування — це система господарського та іншого використання землі, сформована в країні під дією об'єктивних чинників або запроваджена державою. Його мета — отримання максимального прибутку від використання землі за умов дотримання вимог щодо її збереження й поліпшення [3]. Ключовим в цьому визначенні є те, що землекористування — це не просто набір певних елементів, а система, яка передбачає низку взаємодіючих чинників.

Землекористування — це процес використання людиною (суспільством) інтегрального потенціалу території, який включає всі ресурси на відповідній ділянці геопростору, є складовою частиною суспільно-територіального комплексу регіонального рівня і веде до ускладнення його структури, що знаходить свій прояв у процесі регулювання земельних відносин [4]. Важливим є те, що інтегральний потенціал території визначає обсяг її використання.

Ми погоджуємося з думкою, згідно з якою землекористування — це інтегрована система, що включає:

1) частину єдиного земельного фонду (земельна територія, земельна ділянка та права на них), надану державою або набуту у власність чи оренду окремим володільцем або користувачем для господарської чи іншої мети, межі якої визначені на місцевості;

2) земельний об'єкт права, об'єкт економічних, екологічних, містобудівних, сільськогосподарських та інших земельних відносин, на який землекористувачеві виданий документ, що посвідчує право на землю з установленими межами, площею, складом угідь, майнових об'єктів і за потреби з геодезичними координатами межових знаків, визначених в натурі;
3) використання людиною (суспільством) інтегрального потенціалу природної території, яка включає всі ресурси на відповідній ділянці геопростору, є складовою суспільно-територіального комплексу різних ієрархічних рівнів земельного устрою і веде до ускладнення його структури, що знаходить своє відображення у процесі регулювання суспільних, земельних, екологічних та інших відносин [5].

Подані визначення характеризують землекористування, з одного боку, як об'єкт, з іншого боку — як процес. Окремі визначення характеризують землекористування як систему. Таким чином, землекористування включає в себе об'єкт і процес щодо цього об'єкта. Об'єкт і процес об'єднані в систему.

Досліджуючи фактичне землекористування з точки зору об'єкта, його необхідно ототожнити з уже визначеним поняттям, тому висуваємо гіпотезу: «Фактичне землекористування можна дослідити як геопросторовий об'єкт».

Геопросторовий об'єкт — це об'єкт, що характеризується певним місцезнаходженням на Землі і визначеними у встановленій системі просторово-часовими координатами [6].

Проаналізуймо об'єкт як об'єкт дійсності (матеріального світу), який характеризується певним місцезнаходження на Землі і визначеними у встановленій системі просторово-часовими координатами.

Таким чином, геопросторовий об'єкт має визначений набір атрибутів, а саме об'єкт дійсності, форму та місцезнаходження.

Як випливає з наведеного, місцезнаходження геопросторового об'єкта описане просторово-часовими координатами. Враховуючи, що будь-які матеріальні об'єкти є скінченними, наявність поворотних точок, описаних просторово-часовими координатами, дозволяє стверджувати, що геопросторовий об'єкт має форму та розмір.

Проаналізуймо наявність атрибутів фактичного землекористування як геопросторового об'єкта.

Для фактичного землекористування, як і для геопросторового об'єкта, характерним є місцезнаходження. Воно відповідає виключно волі фактичного землекористувача. Місцезнаходження фактичного землекористування описується просторово-часовими координатами у встановленій системі координат.

Фактичне землекористування обмежене необхідною площею землі, що використовується. В натурі (на місцевості) межі фактичного

землекористування виражені ознаками використання — природними чи штучними.

До природних ознак можна віднести: певний вид та тип рослинності, їх чергування або відсутність, лісові насадження, струмки, потічки та характерно виражені форми рельєфу місцевості.

До штучних ознак можна віднести: паркани, лінійні та інші споруди, напівсфери, польові дороги, стежки, стіни будівель, споруд та інші об'єкти, які були створені або розміщені внаслідок діяльності фізичних і/або юридичних осіб, або провадження діяльності підприємств, установ, організацій та інше. Наявність меж дозволяє утворити замкнену фігуру та описати такі атрибути, як площа, периметр та форма (конфігурація).

Перелік наведених ознак не є вичерпним, оскільки існують різні способи використання землі та ознаки, які залишаються під час підготовки до використання, самого використання або наслідків використання землі.

На основі аналізу ознак фактичного землекористування як геопросторового об'єкта, можна зробити висновок, що фактичне землекористування як об'єкт описує певну частину Землі. Фактичне землекористування як процес вказує на те, яким чином і з якою метою використовувалася, використовується та буде використовуватися земля для задоволення тих чи інших потреб (містобудівних, сільськогосподарських, транспортних та інших) як основний просторовий базис в певний період часу.

Варто звернути увагу на те, що межа та конфігурація як земельної ділянки, так і фактичного землекористування може відрізнятися, оскільки на час дослідження відповідно до ст. 19 Земельного кодексу України існує дев'ять категорій земель [7].

Крім того, відповідно до Додатка 59 до Порядку ведення державного земельного кадастру, існує понад сто цільових призначень, не враховуючи основних, і безліч способів використання земельних ділянок відповідно до цільового призначення [8].

Отже, фактичне землекористування набуває ознак як об'єкта матеріального світу, так і процесу діяльності фактичних землекористувачів. Таким чином, визначимо термін «фактичне землекористування», порівнявши його із земельною ділянкою, а саме:

1) *формальна ознака*. В контексті фактичного землекористування, формальна ознака включає в себе офіційні та юридичні аспекти, які регулюють використання землі та земельних ділянок;
2) *просторова ознака*. Земельна ділянка, як і фактичне землекористування, є об'єктом матеріального світу. Земельна ділянка має визначене місцезнаходження, описане просторово-часовими координатами у документації із землеустрою, якою вона була сформована, або створена. Фактичне землекористування має місцезнаходження, яке

можливо описати за допомогою просторово-часових координат та планово-картографічних матеріалів;

3) *фізична ознака*. Земельну ділянку, як і фактичне землекористування, можна описати метрично (площа, периметр, довжини сторін, конфігурація). Фізичні ознаки фактичного землекористування включають в себе конкретні фізичні елементи та особливості на земельній ділянці, які свідчать про її фактичне використання;
4) *часова ознака*. Земельна ділянка починає своє існування з моменту її формування і до моменту припинення її існування у визначених законом випадках. Це означає, що її межі та конфігурація зазвичай незмінні протягом часу її існування.

Фактичне землекористування виникає у момент, коли воно стає необхідним фактичному землекористувачу. Також воно може виникати під дією сторонніх факторів (діяльність інших/суміжних землевласників та землекористувачів та інше). Форма фактичного землекористування може змінюватись впродовж його розвитку. Разом з конфігурацією змінюються й інші метричні характеристики. Крім того, фактичне землекористування — це постійний процес використання землі, який залежить від волі фактичного землекористувача та дії сторонніх факторів. Разом з тим, зміст фактичного землекористування означає, що використання землі в інший спосіб є можливим зі зміною землекористувача чи інших обставин. Фактичне землекористування може бути припинене в будь-який момент з волі фактичного землекористувача, внаслідок сторонніх факторів та відповідно до Закону.

Вважаємо, що фактичне землекористування є відображенням волі власника або користувача, щодо задоволення потреб в землі як матеріальному базисі у випадку, якщо воно відбулося без втручання інших осіб чи їх діяльності. Отже, фактичне землекористування здійснюється в межах та розмірах на розсуд фактичного землекористувача, якщо таке виникло без втручання інших осіб. Як наслідок, фактичне землекористування може відповідати або не відповідати встановленим межам земельної ділянки.

Поширеними є ситуації, в яких межі суміжних земельних ділянок в натурі (на місцевості) встановлені не відповідно до технічної документації із землеустрою, а відповідно до сталого землекористування. Під час зміни власника земельної ділянки новий власник, користуючись своїми правами, починає роботи щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки на місцевості. Як наслідок, фактичне землекористування не відповідає межам, які визначені документацією із землеустрою.

Частими є випадки фактичного землекористування без оформлених належним чином правовстановлюючих документів та документації із землеустрою, або фактичного землекористування земельною ділянкою, що належить іншій особі. В такому випадку експерту не слід

надавати правову оцінку діям інших осіб, оперувати поняттями «самовільно захоплена, самовільно зайнята, незаконно використовується» та інші. Надання такої оцінки належить виключно до компетенції суду та правоохоронних органів.

Фактичне землекористування (його метричні характеристики) відповідають потребам певного землевласника/землекористувача. Оскільки такі потреби є необхідними для забезпечення життєдіяльності фізичних осіб та діяльності юридичних або фізичних-осіб підприємців та інших. Метричні характеристики включають кількісні вимірювання, результати яких дозволяють об'єктивно визначити розміри використовуваних земель.

Отже, порівнявши земельну ділянку з фактичним землекористуванням, вбачаємо відмінності у просторовій, фізичній, часовій ознаках.

На основі описаного вважаємо, що фактичне землекористування — це спосіб використання певної частини земної поверхні, що обмежена фактичними межами та використовується для задоволення потреб фактичного землекористувача у землі, як у просторовому базисі в певний момент часу.

Фактична межа — це замкнута умовна лінія, яка проходить частиною земної поверхні та обмежує її за природними чи штучними ознаками, зумовленими фактичним землекористуванням.

На нашу думку, фактичне землекористування провадиться відповідно до волі фактичного землекористувача та на його розсуд або відповідно до сталого землекористування. Як наслідок, фактичне землекористування може відповідати або не відповідати межам земельної ділянки або іншій території, визначеної документацією із землеустрою. Один з прикладів розбіжностей між фактичним землекористуванням та земельною ділянкою наведено на рис. 1 та 2.

Рис. 1. Розбіжності між фактичним землекористуванням та земельною ділянкою.

Рис. 2. Схема розбіжностей між фактичним землекористуванням та земельною ділянкою.

Дана концепція, на нашу думку, є важливою, оскільки визначення предмета, об'єкта та методу дослідження є першочерговим під час проведення судових експертиз та експертних досліджень та прямо впливають на правильність, об'єктивність та швидкість їх виконання.

Висновки. Фактичне землекористування можна розглядати як геопросторовий об'єкт, оскільки воно має ознаки, притаманні геопросторовому об'єкту, зокрема, місцезнаходження та просторово-часові координати. Земельна ділянка та фактичне землекористування мають низку відмінностей за просторовою, фізичною, часовою та правовою ознаками.

Фактичне землекористування як спосіб використання частини земної поверхні, що обмежена фактичними межами та використовується для задоволення потреб фактичного землекористувача у землі, необхідно визначати як у просторовому базисі в певний момент часу. Фактичною межею слід вважати замкнуту умовну лінію, яка проходить частиною земної поверхні та обмежує її за природними чи штучними ознаками, зумовленими фактичним землекористуванням. Терміни «фактичне землекористування» та «фактична межа» доцільно використовувати в нормативно-технічній документації для забезпечення якісного проведення судових експертиз та експертних досліджень.

Введення вказаних термінів дозволить усунути описану у статті прогалину. Терміни є необхідними під час призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, пов'язаних із землею. Запропонована термінологія дозволить чітко визначати об'єкти, що підлягають дослідженню, та сприятиме наданню експертами незалежних об'єктивних та обґрунтованих висновків стосовно реального використання земельних ділянок у судовій експертизі.

Перелік посилань	**References**
1. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністрества юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.	Scientific methodical recommendations on preparing and conducting forensic examinations and expert studies : Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated October 8, 1998 No. 53/5 [in Ukrainian].
2. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : Лист № 24-150/0/4-13 від 28.01.2013 р. «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав».	The Higher Specialized Court of Ukraine for consideration of civil and criminal cases: Letter No. 24-150/0/4-13 dated January 28, 2013 «On the practice of applying legislation by courts during consideration of civil cases on the protection of property rights and other property rights» [in Ukrainian].
3. Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.	Economic encyclopedia (2000) : In three volumes. T. 1. / Ed.: .S. V. Mocherny (rep. ed.) and others. Kiyv : Publishing center «Akademiya». 864 p. [in Ukrainian].
4. Третяк А. М. Землекористування. Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. Т. 10. URL: https://esu.com.ua/article-15957.	Tretyak, A. M. (2010). Land use // Encyclopedia of Modern Ukraine: encyclopedia [electronic version] / editors: I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovsky, M. G. Zheleznyak, etc. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2010. Vol. 10. URL: https://esu.com.ua/article-15957. [in Ukrainian].
5. Другак В. М. Економіка сільськогосподарського землекористування: теорія, методологія та практика : дис. … докт. екон. наук. Київ, 2010. 461 с.	Drugak, V. M. (2010). Economics of agricultural land use: theory, methodology and practice : diss. … dr. Economy Sciences. Kiyv. 461 p. [in Ukrainian].
6. Про національну структуру геопросторових даних : Закон України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text.	Law of Ukraine «On the National Structure of Geospatial Data». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text [in Ukrainian].
7. Земельний кодекс України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text	Land Code of Ukraine. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text [in Ukrainian].
8. Порядок ведення Державного земельного кадастру : затв. постановою Кабміну України від 17.10.2012 №1051 (додаток 59). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF #Text.	Procedure for maintaining the State Land Cadastre approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17.10.2012 No. 1051 (appendix 59) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF #Text [in Ukrainian].

The use of the term «actual land use» during research

N. Myskovets, T. Havryliuk

The modern economic environment in Ukraine is at the stage of development, which involves the introduction of the necessary terminology. The article is devoted to the justification of the need to introduce and use the term «actual land use» during land technical examinations and expert studies with the specialty 10.7 Land distribution and determination of the order of land use, as well as land management expertise 10.20 Research on land management. The highlighted problem of applied aspects during forensic examinations and expert research is related to the terminological apparatus. The formulation of expert tasks using the concept of «Actual land use» was analyzed, both those contained in the Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Conduct of Forensic Examinations and Expert Research, and those common in expert practice. The analysis of regulatory and legislative acts of Ukraine on land management and land use was carried out. Various definitions of the terms «land use» available in various information sources have been studied. The geospatial object is described, its features and characteristics are determined, the hypothesis that the actual land use can be considered as a geospatial object is proven, as it has features inherent to a geospatial object. It was established that the concept of land use encompasses the categories of object and process. A comparative analysis was conducted between the land plot and the actual land use, taking into account their features and characteristics. The object and the process of land use were studied. Actual land use as a geospatial object is defined. A comparative analysis of the land plot with the actual land use was carried out according to a number of characteristics. It is proposed to use the terms «actual land use - a part of the earth's surface that is limited by actual boundaries and is used to meet the needs of land as a spatial basis» and «an actual boundary is a closed conventional line that passes through part of the earth's surface and limits it by natural or artificial signs caused by actual land use» during forensic examinations and expert studies. The main features of the boundaries of «actual land use» are proposed. A conditional distribution of such features is proposed.

Keywords: land plot; actual land use; land use; geospatial object; actual border.

⇒ Мисковець, Н. О., Гаврилюк, Т. І. (2024). Використання терміну «фактичне землекористування» під час проведення досліджень. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 534—543. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.49.

6 СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.50
УДК 343.98

Ірина Миколаївна Гордієнко

Провідна судова експертка Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-8703-5481, e-mail: gordienko270970@ukr.net

Олена Валеріївна Недайхліб

Головна судова експертка Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ORCID: 0009-0007-9982-7655, e-mail: nedaikhlib_olena@ukr.net

Геннадій Леонідович Рябцев

Доктор наук із державного управління, професор, професор кафедри суспільного врядування Києво-Могилянської школи врядування імені Андрія Мелешевича Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID: 0000-0002-3478-825X, e-mail: rgl2006@ukr.net

Особливості проведення судових економічних експертиз щодо розрахунку розміру частки майна засновника товариства

Розглянуто вимоги законодавства щодо порядку здійснення розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників, виходячи з ринкової вартості майна

товариства. Узагальнено об'єкти дослідження та констатовано коло наданих судовим експертам повноважень під час проведення судових економічних експертиз при дослідженні розрахунку розміру частини майна, що підлягає виплаті учаснику при виході зі складу засновників товариства.

Ключові слова: *товариство з обмеженою відповідальністю*; *товариство з додатковою відповідальністю*; *майно товариства*; *учасники товариства*; *баланс товариства*; *залишкова вартість*; *ринкова вартість*; *вартість частки учасника.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що вихід учасника зі складу засновників товариства є досить поширеною та розповсюдженою ситуацією. За наявності спору між учасником товариства та самою юридичною особою щодо визначення вартості майна останньої, учасник товариства має право вимагати проведення з ним розрахунків на підставі дійсної (ринкової) вартості майна товариства. Відповідно, дослідження розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику при вибутті зі складу засновників товариства, виходячи з ринкової вартості майна, є одним із сталих питань, яке виноситься ухвалою суду або міститься у зверненні зацікавленого заявника на вирішення судової економічної експертизи та потребує перегляду методичних підходів у зв'язку зі зміною вимог законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами розроблення та вдосконалення правового забезпечення судових економічних експертиз в Україні, зокрема питаннями процесуального статусу і підготовки експертів-економістів, методичного забезпечення їх діяльності, займалося багато вітчизняних учених та експертів-практиків, серед яких Л. М. Головченко, Л. В. Діканов, С. В. Євдокіменко, В. А. Єрмоленко, Т. О. Крівцова, Л. Г. Олійник, С. Р. Романів, Н. Є. Стельмах, О. В. Хомутенко та інші.

Проте, незважаючи на досить широкий спектр досліджень із даної проблематики, окремі питання й досі залишаються недостатньо опрацьованими. Зокрема, це стосується проблеми особливостей проведення судових економічних експертиз щодо порядку здійснення розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу замовників товариства. Крім того, у Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України за реєстраційним кодом 11.0.35 зареєстрована Методика вирішення судово-економічною експертизою питань обліку операцій з корпоративними правами, яка була створена Київським, Одеським, Львівським і Дніпропетровським НДІСЕ Міністерства юстиції України у 2006 році та пройшла державну реєстрацію 03.03.2010 [1]. З часу складання зазначеної Методики відбулись суттєві зміни законодавства, яке регулює операції

з корпоративними правами, у зв'язку з чим методичні підходи потребують осучаснення.

Мета дослідження. Враховуючи зазначене, мета дослідження — узагальнення вимог законодавства, з урахуванням змін, стосовно порядку здійснення розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників, виходячи з ринкової вартості майна товариства.

Викладення основного матеріалу. До лютого 2018 року вихід учасника з товариства з обмеженою відповідальністю та виплата йому частини майна товариства регламентувались ст. 54 Закону України «Про господарські товариства» [2], вимоги якого та відповідні методичні підходи висвітлені у складеній Методиці [1].

З лютого 2018 року правовий статус товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю, порядок їх діяльності, права та обов'язки їх учасників визначає Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [3].

Вихід учасника з товариства та порядок виплати колишньому учаснику вартості його частки у майні товариства передбачений нормами ст. 24 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [3], а саме:

- учасник вважається таким, що вийшов з товариства, з дня державної реєстрації його виходу;
- не пізніше 30 днів з дня, коли товариство дізналося чи мало дізнатися про вихід учасника, воно зобов'язане повідомити такому колишньому учаснику вартість його частки, надати обґрунтований розрахунок та копії документів, необхідних для розрахунку. Вартість частки учасника визначається станом на день, що передував дню подання учасником відповідної заяви у порядку, передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [4];
- товариство зобов'язане протягом одного року з дня, коли воно дізналося чи мало дізнатися про вихід учасника, виплатити такому колишньому учаснику вартість його частки. Статутом товариства, що діє на момент виходу учасника, може встановлюватися інший строк для здійснення такої виплати;
- вартість частки учасника визначається виходячи з ринкової вартості сукупності всіх часток учасників товариства пропорційно до розміру частки такого учасника;
- товариство виплачує учаснику, який вийшов з товариства, вартість його частки або передає майно лише пропорційно до розміру оплаченої частини частки такого учасника;
- статутом товариства можуть бути передбачені інші строк, порядок, розмір та спосіб проведення розрахунків з учасником, що

виходить з товариства, а також порядок вибору суб'єкта оціночної діяльності. Відповідні положення можуть бути внесені до статуту, змінені або виключені з нього одностайним рішенням загальних зборів учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства [3].

Отже, об'єктом дослідження судової економічної експертизи є складений товариством розрахунок вартості частки учасника, що виходить із товариства, відповідно до вимог ст. 24 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [3] та статуту товариства. При цьому, основою розрахунку є ринкова вартість майна товариства.

Згідно із ст. 139 Господарського кодексу України [5] майном визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів та товарів.

Тобто, майно товариства складається з основних фондів, обігових коштів, а також інших цінностей, вартість яких відображається в самостійному балансі товариства.

Відповідно до п. 3 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [6] терміни, що використовуються в національних положеннях (стандартах) бухгалтерського обліку, мають такі значення:

- баланс (звіт про фінансовий стан) — звіт про фінансовий стан підприємства, який відображає на певну дату його активи, зобов'язання і власний капітал;
- активи — ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, призведе до отримання економічних вигод у майбутньому;
- зобов'язання — заборгованість підприємства, яка виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, призведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди;
- власний капітал — різниця між активами і зобов'язаннями підприємства.

Згідно з п. 4 цього Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 [6] метою складання фінансової звітності, у тому числі балансу, є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан та результати діяльності підприємства.

При проведенні судових економічних експертиз при дослідженні документального підтвердження розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику при виході зі складу засновників товариства, одним із основних об'єктів дослідження є баланс, складений станом на день, що передував дню державної реєстрації його виходу.

Для більш точного розрахунку експерт може скласти клопотання про надання на дослідження балансу товариства, в якому відображені активи, зобов'язання та власний капітал підприємства у гривнях, а не в загальноприйнятих тисячах гривень.

Бухгалтерський баланс складається з двох частин: активу, де відображені господарські засоби товариства, та пасиву, де згруповані їх джерела.

Основним елементом бухгалтерського балансу є стаття. Статті бухгалтерського балансу — це показники, які відображають стан на відповідну дату окремих видів господарських засобів і джерела їх утворення. У зв'язку з тим, що статті активу відображають у грошовому виразі склад господарських засобів товариства, джерела яких відображені в тій же грошовій одиниці і в тій же сумі в пасиві балансу, підсумки активу і пасиву завжди повинні бути рівними між собою.

Згідно зі ст. 140 Господарського кодексу України [5] визначені наступні джерела формування майна суб'єктів господарювання:

- грошові та матеріальні внески засновників;
- доходи від реалізації продукції (робіт, послуг);
- доходи від цінних паперів;
- капітальні вкладення і дотації з бюджетів;
- надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів;
- кредити банків та інших кредиторів;
- безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян;
- інші джерела, не заборонені законом.

Отже, джерела формування майна можуть бути як власні (внески учасників, доходи від реалізації продукції, робіт, послуг), так і запозичені (кредити банків, кредиторська заборгованість, кошти займу).

Майно, сформоване за рахунок позики, з економічної точки зору, не являється власністю товариства, відповідно, воно не може бути розподілено між співвласниками товариства.

Фактичною власністю учасників товариства являється майно, сформоване за рахунок власних джерел, тобто вартість майна, що залишилась в розпорядженні товариства після вирахування всіх боргів та зобов'язань. З точки зору бухгалтерського обліку — в розмірі власного

капіталу товариства, розмір якого відображається у рядку «1495» підсумку розділу «І» пасиву «Балансу».

При цьому, на дослідження мають бути надані документи бухгалтерського обліку товариства, які документально підтверджують джерела формування власного капіталу.

Відповідно до вимог ст. 24 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» вартість частки учасника визначається виходячи з ринкової вартості сукупності всіх часток учасників товариства пропорційно до розміру частки такого учасника [3].

При складанні розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику при виході зі складу засновників, товариство керується п. 16 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» [7], яким визначено, що підприємство може переоцінювати об'єкт основних засобів, якщо залишкова вартість цього об'єкта суттєво відрізняється від його справедливої вартості на дату балансу.

Згідно з Наказом Міністерства промислової політики України «Щодо забезпечення обліку основних засобів та інших необоротних активів» [8] визначено, що ринкова вартість — це вірогідна ціна, за яку об'єкт може бути проданий на конкурентному ринку на дату оцінки. У більшості випадків справедливою вартістю основних засобів є ринкова вартість та вартість, яка може принести підприємству майбутню економічну вигоду.

Визначення ринкової вартості майна товариства не відноситься до завдань судової економічної експертизи.

На дослідження має бути надано відповідний документ, зазначений в ухвалі суду, на підставі якого балансова вартість майна має бути приведена до ринкової вартості, тобто переоцінена.

Такими документами можуть бути:

- звіт про оцінку майна, виконаний суб'єктом оціночної діяльності відповідно до ст. 7 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [9] (обов'язково для товариств з державною часткою або часткою комунального майна);
- висновок експерта за результатами проведення судової товарознавчої, оціночно-будівельної або оціночно-земельної експертизи, що виконаний судовим експертом згідно із Законом України «Про судову експертизу» [10].

У будь-якому випадку документ, на підставі якого балансова вартість майна переоцінюється до ринкової вартості, має бути зазначений в ухвалі суду або вказаний замовником експертного дослідження. За наявності в матеріалах справи декількох документів щодо ринкової вартості майна товариства та відсутності в ухвалі суду інформації про

документ щодо ринкової вартості майна товариства, на підставі якого має бути проведено дослідження, судовий експерт заявляє клопотання про уточнення запитання, поставленого на вирішення судової економічної експертизи.

На дослідження надається оборотний баланс та облікові бухгалтерські документи товариства, які містять дані про залишкову вартість основних засобів.

Ринкова вартість основних засобів, що визначена оцінювачем або судовим експертом, порівнюється із залишковою вартістю основних засобів, зазначеною в облікових бухгалтерських документах товариства. Різниця між ринковою та залишковою вартістю підлягає дооцінці.

Відповідно до п. 19 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» сума дооцінки залишкової вартості об'єкта основних засобів включається до складу додаткового капіталу [7].

Згідно з Національним положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 1 [6] додатковий капітал входить до складу власного капіталу підприємства. На суму переоцінки активів, збільшується сума власного капіталу.

Розмір власного капіталу товариства відображається в рядку «1495» підсумку розділу «I» пасиву «Балансу».

Саме цей показник є найбільш оскаржуваним та вирішальним при дослідженні розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику при виході зі складу засновників товариства.

Відповідно до вимог нормативних законодавчих актів, враховуючи положення статуту товариства, вартість частки учасника (ВЧУ) визначається виходячи з ринкової вартості сукупності всіх часток учасників товариства, відповідно, розміру власного капіталу товариства, пропорційно до розміру документально підтвердженої оплаченої частки такого учасника за наступною формулою:

$$ВЧУ = ВКТ \times Ч\ \% / 100\ \%,$$

де: ВКТ — власний капітал товариства з урахуванням ринкової вартості майна;

Ч % — документально підтверджена частка учасника в статутному капіталі товариства.

У відповідності до Науково-методичних рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [11], в межах спеціальності 11.2. «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій», на вирішення судової економічної експертизи ставиться питання:

«*Чи підтверджується документально сума внеску до статутного фонду (найменування організації або учасника) та розрахунок розміру*

частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників (зазначається дата виходу)?» [11].

Враховуючи вищевикладені вимоги законодавства, судовий експерт проводить дослідження за наступними етапами.

Спочатку за наданими документами проводиться дослідження документального підтвердження внесення частки учасником в статутний капітал товариства та її відсоток у структурі такого капіталу.

Визначається розмір власного капіталу товариства та його складових на підставі балансу, складеного станом на день, що передував дню державної реєстрації виходу учасника, враховуючи документи бухгалтерського обліку товариства.

Досліджуються дані наданого на дослідження документу щодо ринкової вартості майна товариства, на підставі яких балансова вартість майна приводиться до ринкової вартості, тобто переоцінюється, а сума дооцінки залишкової вартості об'єкта основних засобів включається до складу додаткового капіталу товариства.

На підставі отриманих даних досліджується отримана шляхом розрахунку вартість частки учасника, виходячи з ринкової вартості сукупності всіх часток учасників товариства, пропорційно до розміру документально підтвердженої оплаченої частки такого учасника.

За наслідками послідовного проведення всіх етапів дослідження робиться висновок щодо документального підтвердження розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників, виходячи з ринкової вартості майна товариства.

Висновки. Таким чином, у статті на основі дослідження вимог законодавства та узагальнення експертної практики, визначені особливості проведення судових економічних експертиз щодо документального підтвердження розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників, виходячи з ринкової вартості сукупності всіх часток учасників товариства, пропорційно до розміру частки такого учасника. По кожному з етапів дослідження наведені вимоги нормативних законодавчих актів, узагальнено об'єкти дослідження та констатовано коло наданих судовим експертам повноважень при проведенні судових економічних експертиз при дослідженні розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику при виході зі складу засновників, виходячи з ринкової вартості майна товариства.

Запропоновані методичні підходи у вирішенні питань щодо дослідження документального підтвердження розрахунку розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників, сприятимуть повному та об'єктивному експертному дослідженню та складанню обґрунтованого висновку на виконання ухвали суду чи запиту замовника.

Перелік посилань	**References**
1. Реєстр методик проведення судових експертиз / Міністерства юстиції України. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search (дата звернення: 10.10.2023).	Register of forensic examination methods / Ministry of Justice of Ukraine. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
2. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII (зі змін. та допов.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text (дата звернення: 10.10.2023).	On business partnerships : Law of Ukraine dated September 19, 1991 No. 1576-XI (as amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
3. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n386 (дата звернення: 10.10.2023).	On limited and additional liability companies : Law of Ukraine dated February 6, 2018 No. 2275-VIII (as amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n386 (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text (дата звернення: 10.10.2023).	On state registration of legal entities, natural persons-entrepreneurs and public organizations : Law of Ukraine dated 05.15.2003 No. 755-IV (as amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 10.10.2023).	Economic Code of Ukraine dated January 16, 2003 No. 436-IV (as amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
6. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затв. наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 № 73 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text (дата звернення: 10.10.2023).	National provision (standard) of accounting 1 «General requirements for financial reporting» : approved by order of the Ministry of Finance of Ukraine dated February 7, 2013 No. 73 (amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].
7. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» : затв. наказом Міністерства фінансів України від 27.04.2000 № 92 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text (дата звернення: 10.10.2023).	National regulation (standard) of accounting 7 «Fixed assets»: approved by order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 04/27/2000 No. 92 (amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].

8. Щодо забезпечення обліку основних засобів та інших необоротних активів : наказ Міністерства промислової політики України від 11.09.2003 № 381 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0381581-03#Text (дата звернення: 10.10.2023).

Regarding ensuring the accounting of fixed assets and other non-current assets: Order of the Ministry of Industrial Policy of Ukraine dated September 11, 2003 No. 381 (amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0381581-03#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].

9. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 № 2658-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text (дата звернення: 10.10.2023).

On valuation of property, property rights and professional valuation activities in Ukraine : Law of Ukraine dated 07.12.2001 No. 2658-III (amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].

10. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https:/ /zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 10.10.2023).

On Forensic Expertise : Law of Ukraine dated February 25, 1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 10.10.2023) (in Ukrainian).

11. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 10.10.2023).

Scientific and methodical recommendations on preparation and assignment of forensic examinations and expert studies : approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated October 8, 1998 No. 53/5 (amended and supplemented). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 10.10.2023) [in Ukrainian].

Features of the conduct of forensic economic examinations regarding the calculation of the share of property of the founder of the company of the company

I. Hordiienko, O. Nedaikhlib, G. Riabtsev

The article is devoted to the to the generalization of methodical approaches and the competence of forensic economists when conducting research based on the study of legislative requirements and the generalization of expert practice, defines the peculiarities of conducting forensic economic examinations regarding the documentary confirmation of the calculation of the amount of a part of the property that is subject to return to a person who has dropped out of the group of founders, based on the market value of the totality of all shares of the company's participants, in proportion to the size of the share such participant. The objects of the research are summarized and the range of powers granted to judicial experts when conducting forensic economic examinations during the

investigation of the calculation of the size of the part of the property to be paid to the participant upon leaving the company's founders is stated. For each of the stages of the research, the requirements of normative legislative acts are given, the objects of the research are summarized, and the range of powers granted to judicial experts when conducting forensic economic examinations during the investigation of the calculation of the size of a part of the property that is subject to return to the participant upon leaving the group of founders, based on the market value of the property, is stated. The proposed methodical approaches to solving issues related to the study of documentary confirmation of the calculation of the amount of a part of the property subject to return to a person who has dropped out of the founders will contribute to a complete and objective expert investigation and the drawing up of a well-founded conclusion on the fulfillment of a court order or customer's request.

Keywords: limited liability company; limited liability company; company property; company members; company balance sheet; residual value; market value; value of a participant's share.

⇒ Гордієнко, І. М., Недайхліб, О. В., Рябцев, Г. Л. (2024). Особливості проведення судових економічних експертиз щодо розрахунку розміру частки майна засновника товариства. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 544—554. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.50.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.51
УДК 343.98: 657.6

Сергій Володимирович Гордієнко
Старший судовий експерт відділу досліджень фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0002-7523-2258, e-mail: sergio749@ukr.net

Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфері

Стаття присвячена узагальненню окремих елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних з фінансовими операціями у банківській сфері, зокрема: фінансових інструментів які використовуються для вчинення та приховування цього злочину, типових наслідків його скоєння, предмета, мети й обстановки вчинення цього кримінального правопорушення, тощо. Визначено основні проблемні питання об'єктивного та повного документування фінансово-господарських операцій у банківській сфері, пов'язаних із шахрайством, розкраданням та привласненням коштів банків, вкладників і інших кредиторів, їх відмиванням та легалізацією. Наведена характеристика ключовим моментам використання фінансових інструментів у згаданих кримінальних правопорушеннях. Також висвітлено питання, які необхідно поставити експерту у постанові на проведення судової економічної експертизи. Показано послідовність висвітлення дослідницьких процедур у висновку експерта. Обґрунтовано особливості формулювання висновків за поставленими перед експертом питаннями.

***Ключові слова*:** *криміналістична характеристика*; *фінансовий інструмент*; *фінансові операції*; *злочин*; *спосіб вчинення*; *курсова різниця*; *витрати*; *збитки*; *надання кредитів*; *емісія облігацій*.

Постановка проблеми. Окремі аспекти методики розслідування злочинів у сфері банківської діяльності, що вчиняються з використанням фіктивного капіталу були сформульовані О. Пучковим та С. Гордієнком, які зазначали, що невід'ємною складовою частиною економіки держави є банківська система, функціональними завданнями якої є забезпечення стабільності національної валюти та регулювання грошової

маси, підтримка стійкості банківської діяльності та грошового ринку, забезпечення ефективного функціонування платіжної системи та цінової політики [19]. Для організації ефективного функціонування банківської системи загалом і роботи її окремих елементів необхідним є їх убезпечення від різних протиправних посягань, зокрема фінансових афер, зазвичай здійснюваних при різних банківських операціях. Правопорушення у сфері банківської діяльності та їхні наслідки мають значний вплив на стан економічного благополуччя людини, суспільства та держави. Так, ліквідація більш ніж дев'яносто банків України у період із 2014 по 2018 рр. підірвала фінансово-грошову систему України — населення втратило свої заощадження, підприємства й організації, у т. ч. державні, із втратою обігових коштів втратили можливість розвитку, збільшення товарообігу та залучення капітальних інвестицій, а завдані банкам збитки та девальвація національної грошової одиниці наблизили країну до дефолту. Однією з передумов оголошення банкрутства та, як наслідок, ліквідації банків стало пропорційне зменшення регулятивних капіталів таких банків. Останнє, зокрема, було зумовлене збільшенням збитків, зменшенням залучених коштів у балансах банків, тобто депозитних вкладів населення, залишків на поточних рахунках юридичних осіб та інших кредиторів.

Не можна не погодитись з думкою О. Пойзнера, що «*...злочини у сфері банківської діяльності можна визначити як корисливі посягання на фінансові ресурси банків або інших кредитно-фінансових установ, вклади фізичних осіб або кошти інших суб'єктів підприємницької діяльності, вчинені з використанням певних кредитно-банківських операцій уповноваженими на їх здійснення суб'єктами підприємницької діяльності або іншими особами. Дана сфера визначається межами кредитно-фінансових операцій, передбаченими банківським законодавством та рівнем послуг, які надаються кожною з конкретних банківських установ. Предметом посягання як правило, виступають вклади та рахунки фізичних та юридичних осіб, кредитні ресурси та фонди, майно, що знаходиться в заставі та майно власно самих банків. Суб'єктами таких злочинів можуть бути службові особи підприємств, організацій, банківських установ, а також цілком сторонні особи...*» [17, с. 287].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфер**і** перебувають у центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, В. Антипова, О. Бандурки, В. Дрьоміна, М. Мельника, О. Пойзнера, В. Поповича, О. Пучкова, С. Чернявського, В. Шакуна та інших. Незважаючи на значний обсяг наукових праць та їх безсумнівну дослідницьку цінність, питання документування фінансово — господарських операцій у банківській сфері, пов'язаних з шахрайством, відмиванням та легалізацією, розкраданням та привласненням коштів банків, вкладників та інших кредиторів, а також моделювання питань, які необхідно поставити експерту у постанові на проведення судової економічної експертизи до цього часу не розглядалась.

Мета дослідження. Метою дослідження є:

- вирішення проблемних питань вичерпного документування фінансово — господарських операцій у банківській сфері, пов'язаних з шахрайством, відмиванням та легалізацією, розкраданням та привласненням коштів банків, вкладників та інших кредиторів, а також моделювання питань, які необхідно поставити експерту у постанові на проведення судової економічної експертизи;
- алгоритм викладання матеріалу в експертному висновку;
- акцентування уваги на ключових моментах використання фінансових інструментів в банківських операціях пов'язаних із шахрайством, відмиванням та легалізацією, розкраданням та привласненням коштів банків, вкладників та інших кредиторів;
- формування висновків за поставленими перед експертом питаннями.

Викладення основного матеріалу. Основні статті Кримінального кодексу України (далі — *КК України*), за якими кваліфікуються правопорушення, вчинені у банківській сфері, це ст. 190 «Шахрайство», ст. 191 «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем», ст. 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем» [6].

Особливістю предмета шахрайства (ст. 190 КК України) [6] є те, що ним може бути як чуже майно, так і право на таке майно. Право на майно може бути закріплене у різних документах, наприклад, цінних паперах, довіреностях на право розпорядження майном, боргових зобов'язаннях, заповітах тощо.

Об'єктивна сторона шахрайства полягає у заволодінні майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. У результаті шахрайських дій потерпілий, власник, володілець, особа, у віданні або під охороною якої знаходиться майно, добровільно передає майно або право на майно винній особі. Безпосередня участь потерпілого у передачі майнових благ і добровільність його дій є обов'язковими ознаками шахрайства, які відрізняють його від викрадення майна та інших злочинів проти власності.

З об'єктивної сторони ст. 191 КК України [6] передбачає три різних форми вчинення злочину: привласнення, розтрата чужого майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Їх загальною ознакою є особливе відношення винного до майна, яким він заволодіває. Особа в цих випадках не є сторонньою для майна: воно їй ввірене, перебуває в її віданні, або особа внаслідок службового становища має певні повноваження щодо цього майна. Юридичною підставою для такого відношення винного до майна є цивільно-правові відносини, договірні відносини, спеціальне доручення, службові

повноваження. Іншими словами, суб'єкт злочину здійснює повноваження щодо майна на законній підставі: наділений правомочністю по розпорядженню, управлінню, доставці, зберіганню майна тощо.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України, характеризується діянням, яке полягає у використанні особою своїх повноважень всупереч інтересам юридичної особи приватного права; наслідками у вигляді істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб; причинним зв'язком між діянням та наслідками [6].

Суб'єкт злочину спеціальний — службова особа приватного права.

Предметом злочину за ст. 209 КК України є кошти та інше майно, одержане внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, а також права на кошти та майно [6].

Об'єкт злочину — є встановлений з метою протидії залученню в економіку «брудних» коштів порядок здійснення господарської діяльності, а також порядок вчинення цивільно-правових угод в частині особистого та іншого подібного використання майна, не пов'язаного з господарською діяльністю. Додатковим об'єктом виступають інтереси правосуддя, нормальне функціонування фінансової системи, засади добросовісної конкуренції.

Як показує практика, суб'єктом злочину є посадова особа банку, а об'єктом — грошові кошти банку, кошти на рахунках вкладників та інших кредиторів банку.

Для протиправного виведення грошових коштів з банку використовуються досить заплутані схеми, які на перший погляд не містять в собі ознак правопорушень та прикриваються звичайною для банків фінансово-господарською діяльністю.

Доволі часто виведення грошових коштів та приховування протиправних діянь супроводжується зміною фінансових інструментів та суб'єктів господарювання задіяних в схемах, а інколи й фінансових установ.

Особливості методики розслідування злочинів, що вчиняються у кредитно-банківській сфері досліджено Пучковим О. О. та Гордієнко С. В. у статті [19].

Розкриття таких схем значно ускладняється тим фактом, що за своєю сутністю, банки в своєму балансі можуть створювати активи та пасиви без залучення коштів третіх осіб, але з їх участю. За один операційний день в балансах банків нараховуються сотні тисяч операцій як самих банків, так і їхніх клієнтів.

Доволі часто шахрайські схеми відбуваються декілька років, отже, головним завданням слідства є встановлення першої події, тобто коли

саме та за допомогою якого фінансового інструменту відбувалось виведення коштів з банку, ланцюг подій (фінансових операцій), та останню операцію, якою здійснено списання фінансового активу з балансу банку.

Всі ці кроки відображаються в бухгалтерському обліку за допомогою розпорядчих та облікових документів. Розкриємо алгоритм дослідження проблеми документування фінансових операцій органами досудового розслідування з подальшим складанням висновку судовим експертом.

Основоположні принципи та теорія подвійного запису, дебет, кредит, баланс тощо були закладені засновником принципів сучасного бухгалтерського обліку, опублікованих у 1494 році, італійським математиком Лукою Пачолі у роботі «Трактат про рахунки та записи» [7].

Постулат першого закону термодинаміки, описаний Джеймсом Джоулем: «Енергія ізольованої системи зберігає постійну величину при всіх змінах, що відбуваються в цій системі або, що те ж саме: енергія не виникає з нічого і не може звернутися в ніщо» [1].

Так і в бухгалтерському обліку, правило подвійного запису виключає виникнення грошових коштів з нічого та не дозволяє їм звернутися в ніщо.

Як приклад, розглянемо бухгалтерські записи та розтлумачимо їхню сутність, а саме:

Дебет рахунку: 2063 «Кредити у поточну діяльність, що надані суб'єктам господарювання, які обліковуються за амортизованою собівартістю».

Кредит рахунку: 2600 «Кошти на вимогу суб'єктів господарювання». Цим записом відображено надання банківського кредиту суб'єкту господарювання.

Наступним:

Дебет рахунку: 2600 «Кошти на вимогу суб'єктів господарювання».

Кредит рахунку: 2610 «Строкові вклади (депозити) суб'єктів господарювання», відображено розміщення грошових коштів суб'єкта господарювання на депозитному рахунку.

Зазвичай, грошові кошти на депозитному рахунку виступають у якості застави за кредитним договором.

Отже, якщо ставити питання щодо впливу вищезазначених операцій на фінансовий стан банку, то спостерігається збільшення високоліквідного кредитного портфеля, який не потребує створення резервів під можливі кредитні збитки, та збільшення ресурсної бази (пасивів) банку.

Зазначені операції широко застосовувались банками у 2012—2016 роках з метою покращення показників ліквідності та платоспроможності на тлі збиткової діяльності та втрати капіталу. Вони не є складними у виявленні та документуванні, а майже однакові відсоткові ставки

за кредитним та депозитним договором не завдають банку додаткових витрат та збитків.

Однак, вказану схему можна вважати базовою для створення похідних та більш складних, спрямованих на виведення, легалізацію та привласнення грошових коштів банку, вкладників та інших кредиторів із завданням збитків які приводять до втрати банком капіталу.

Наступним, змоделюємо схему, яка включає операції банку з цінними паперами власної емісії, міжнародними гарантіями, кредитування тощо.

Базовим документом, для проведення слідчих дій, будемо вважати Звіт про інспектування банківської установи, складений органом, уповноваженим на проведення інспектування комерційних банків.

Як зазначено у Звіті, впродовж з 2011 по 2013 роки наглядовою радою Банк 1 прийнято ряд рішень про закрите (приватне) розміщення власних облігацій у загальній кількості 1000 шт. на суму 10 000 000 000 грн. Після цього, вказані облігації згідно договорів купівлі-продажу цінних паперів банком були продані підконтрольній службовим особам банку компанії *LTD 1*, яка є нерезидентом, з відсотковою ставкою 12 % річних.

Джерелом походження коштів, якими компанія *LTD 1* розрахувалася з Банк 1 за придбання вказаних облігацій, є грошові кошти отримані нею від інших 2-х підконтрольних службовим особам Банку 1 компаній, а саме — *LTD 2* та компанії *LTD 3*, які є нерезидентами.

В свою чергу, джерелом походження коштів у компанії *LTD 2* та компанії *LTD 3* є грошові кошти, отримані даними компаніями за кредитними угодами з 2-ма іноземними банківськими установами, а саме між компанією *LTD 2* та банком *Bank 2*, та компанією *LTD 3* та банком *Bank 3*.

Поряд з цим, для забезпечення зобов'язань позичальників — компанії *LTD 2* та компанії *LTD 3* за вказаними кредитними договорами, між Банк 1 та банками *Bank 2* та *Bank 3* укладено договори застави, згідно умов яких Банк 1 відкриває у вказаних банках кореспондентські рахунки, на яких розміщує грошові кошти в сумі, рівнозначній отриманому кредиту, і які виступають заставою за вказаними кредитними договорами.

У подальшому, компанією *LTD 1* пред'явлено повідомлення про викуп Банк 1 облігацій, в результаті чого інвестор — компанія *LTD 1* повинна була отримати кошти за облігації. Проте, Банк 1 у зв'язку з нестабільною економічною ситуацією в Україні (падіння курсу гривні по відношенню до долара США), запропонував компанії *LTD 1* укласти нові договори купівлі-продажу облігацій, відтермінувавши дату їх викупу банком та змінивши ціну, за якою Банк 1 зобов'язується викупити облігації.

Так, 10.02.2014 р. між Банк 1 та компанією *LTD 1* були укладені договори про продаж та зворотній викуп (РЕПО) зазначених вище облігацій, відповідно до умов яких відбулась зміна формули розрахунку ціни

викупу банком облігацій (з врахуванням діючого курсу гривні до долару США) та дати зворотного викупу.

Відповідно до Звіту про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., внаслідок порушення посадовими особами Банк 1 вимог статей 49, 52 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [2], Інструкції з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 27.12.2007 р. № 481 [11], при укладанні договорів відповідального зберігання та застави з *Bank 2* та *Bank 3* за кредитними договорами з компаніями нерезидентами *LTD 2, LTD 3*; відображенні в балансу Банку отриманих коштів від *LTD 1*; емісії цінних паперів власного боргу; укладенні договорів купівлі — продажу облігацій та, в подальшому, договорів РЕПО з *LTD 1*; нарахуванні та виплаті купонного доходу та додаткової винагороди на користь *LTD 1*.

За підсумком інспектування, наслідком реалізації вищевказаної схеми з компаніями *LTD 1, LTD 3, Bank 2* та *Bank 3,* Банку 1 завдано шкоди (збитків) у сумі 12 658 799 159,52 грн.

Наданий у розпорядження органу досудового розслідування звіт про інспектування надає загальний опис операцій, однак не містить опису первинних документів та регістрів бухгалтерського обліку щодо реєстрації фінансових операцій на рахунках бухгалтерського обліку, що вкрай ускладнює подальші слідчі дії та вимагає додаткових консультацій з боку спеціалістів з бухгалтерського обліку банків.

Коротко змоделюємо завдання, яке стає перед слідчою групою для встановлення об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину, та причинно-наслідкових зв'язків: дії яких посадових та службових осіб банку сприяли виведенню грошових коштів, якими саме фінансовими інструментами, в якій сумі та хто саме кінцевий бенефіціар? Чи завдано банку збитків, якщо так, то в якій сумі?

Насамперед необхідно окреслити нормативно-правові акти якими врегульовано проведення фінансово-господарських операцій банками України [2; 3; 4; 5; 6; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 15].

Додатково, необхідно дослідити внутрішні нормативні документи банку, до яких насамперед відносяться такі як: облікова політика, кредитна політика, політика ризиків та інші які стосуються фінансових інструментів, положення про внутрішні підрозділи банку які були задіяні для підготовки та провадження зазначених у Звіті про інспектування фінансових операцій, їх відображення в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності банку, посадові інструкції задіяних співробітників.

Експерту, який проводить дослідження, перш за все необхідно візуалізувати картину того що відбувається, та чітко уявити послідовність подій. Бажано відтворити алгоритм операцій з визначенням супроводжуючих документів, який був би обґрунтований нормативно-правовими

актами, тобто створити еталон операцій, з яким провести співставлення того, що надано на дослідження.

За результатами ознайомлення експерта з матеріалами кримінального провадження, відображення в обліку Банк 1, зазначені вище операції мають наступну послідовність:

- Отримання компаніями *LTD 2, LTD 3* кредитів у *Bank 2* та *Bank 3* відповідно.
- Створення залишку грошових коштів на коррахунках Банк 1 відкритих в *Bank 2* та *Bank 3* та передача їх в заставу.
- Переказ отриманих кредитних коштів *LTD 2, LTD 3* на рахунок *LTD 1* у Банк1.
- Конвертація коштів *LTD 1* у Банк 1 з іноземної валюти в національну.
- Використання *LTD 1* отриманих грошові кошти від компаній *LTD 2, LTD 3* для придбання цінних паперів, емітованих Банк 1.
- Зворотній викуп Банк 1 цінних паперів власної емісії за договорами укладеними з *LTD 1*.
- Отримання *LTD 1* дохід в сумі 2 271 431 980,09 грн та перерахування на користь компаній *LTD 2, LTD 3*. Джерело сплати Банк 1 купонного доходу на користь *LTD 1*. Чи є зазначена сума збитком для Банк 1?
- Нарахування та сплата Банком 1 компанії *LTD 1* додаткової винагороди в сумі 9 254 807 900,00 гривень. Чи є зазначена сума збитком завданим Банк 1?

Зрозумівши картину подій, які відбулися в Банк 1, експерт може скласти вичерпний перелік розпорядчих та облікових документів, на підставі яких можна провести дослідження та скласти висновок щодо питань, поставлених до розв'язання.

До таких документів відносяться: проспект емісії облігацій; договір РЕПО; договір про продаж та зворотній викуп; виписки по рахунках, які відображають рух коштів пов'язаних з продажом облігації та їх зворотнім викупом, як по рахунках контрагентів банку так і саме банку; виписки по кореспондентським рахункам; договори відповідального зберігання і застави; протокол засідання Наглядової Ради Банк1 та рішення про приватне розміщення облігацій; переклад договорів та облікових документів банків — нерезидентів отриманих в рамках міжнародної правової допомоги, тощо.

Під час складання питань, які ставляться для розв'язання експертом, для уникнення конфлікту, сутністю якого є наявність правового характеру питань, необхідно зосередитись на процесах які відбулися в бухгалтерському обліку та досліджені документального забезпечення записів цих процесів.

Як приклад, питання поставлене слідчим в редакції «*Чи наявні в діях службових осіб Банк 1 порушення у відображенні сум резервів під можливі кредитні збитки під час складання фінансової звітності банку за 2014 рік?*», передбачає дослідження процедурних питань та надання правової оцінки діям/бездіяльності службових осіб.

Дослідження таких питань не тільки не є компетенцією судового експерта-економіста, але й прямо заборонено Законом України «Про судову експертизу [5].

Але, якщо таке питання викласти в редакції «Чи підтверджується документально проведення бухгалтерського контролю щодо розрахунку та відображення у фінансовій звітності сум резервів під можливі кредитні збитки від операцій зазначених у Звіті про інспектування у відповідності з нормативно-правовими актами Національного банку України?», то сутність питання майже не змінюється, але експертом будуть досліджуватись документи, які носять виключно інформацію з бухгалтерського обліку зазначених у Звіті про інспектування операцій, обґрунтованість розрахунку суми сформованого резерву та його відображення в бухгалтерському обліку, вплив на показники фінансового стану банку.

Отже, найбільш повним переліком, з максимально глибоким вивченням обставин провадження, рекомендовано питання в наступній послідовності та сутності:

1. Чи підтверджується документально висновок, зроблений у Звіті про інспектування від 30.01.2018 р., про те, що:
   - Компанії *LTD 2* та *LTD 3*, у період з 2012 по 2013 рр., отримали в банках *Bank 2* та *Bank 3* кредитні кошти на загальну суму 2272,1 млн дол. США?
   - Отримані кошти Компанії *LTD 2* та *LTD 3* перерахували на поточний рахунок відкритий в доларах США для *LTD 1* в Банк 1?
   - Банк 1 здійснив конвертацію валютних коштів *LTD 1* за рахунок власної валютної позиції?
   - Чи свідчить зазначене, що для придбання цінних паперів були використані грошові кошти які були під обтяженням з боку *Bank 2* та *Bank 3* за кредитними договорами укладеними з *LTD 2* та *LTD 3* відповідно?
2. Чи підтверджується документально висновок, зроблений у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., щодо відсутності відображення в обліку Банк 1 договорів застави коррахунку у кількості 15 штук на загальну суму 2,2 млрд дол. США, укладених з *Bank 2* та *Bank 3* у період з 30.07.2012 по 29.12.2014 рр.?
3. Чи підтверджується документально висновок, зроблений у Звіті про інспектування від 30.01.2018 р., що *LTD 1* використало отримані грошові кошти від компаній *LTD 2* та *LTD 3* для придбання цінних

паперів, емітованих Банк 1, за договорами, укладеними з Банк 1, на загальну суму 7 950 000 000,00 гривень?

4. Чи підтверджується документально зворотній викуп Банк 1 цінних паперів власної емісії за договорами, укладеними з *LTD 1* на загальну суму 7 950 000 000,00 гривень?
5. Чи обліковувалась станом на 26.01.2015 р. заборгованість Банк 1 перед *LTD 1* за укладеними договорами на загальну суму 7 950 000 000,00 гривень?
6. Чи підтверджується документально висновок, зроблений у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., що отриманий *LTD 1* купонний дохід в сумі 2 271 431 980,09 грн перераховано на користь компаній *LTD 2* та *LTD 3*? Чи підтверджується документально, що зазначена сума є збитком, завданим Банк 1?
7. Чи обліковувалась станом на 16.03.2015 р. та у період до 18.03.2015 р. включно, заборгованість Банк 1 перед *LTD 1* по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотній викуп від 10.02.2014 р.?
8. Чи підтверджується документально висновок, зроблений у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., що нарахована та сплачена компанії *LTD 1* додаткова винагорода в сумі 9 254 807 900,00 гривень є збитком, завданим Банк 1?
9. Чи підтверджується документально зарахування на поточний рахунок, відкритий у Банк 1 № 2600XXXXXX *LTD 1* від Банк 1 грошових коштів на виконання розрахунків по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотній викуп від 10.02.2014 р. у період із 16.03.2015 до 18.03.2015 рр.?

Документування операцій щодо отримання кредитів компаніями-нерезидентами в банках-нерезидентах неможливо без здійснення органами досудового розслідування запитів на отримання міжнародної правової допомоги.

Підтвердженням вищевказаних операцій є кредитні договори із змінами, доповненнями та додатками, договори гарантій, поруки, застави тощо, які витікають з умов кредитного договору, та документи бухгалтерського обліку, які відображають предмети та умови вказаних договорів.

Перекази грошових коштів між нерезидентами та резидентами повинні супроводжуватись *SWIFT*-повідомлення формату MT 103 «Клієнтський переказ» або MT 910 «Підтвердження кредиту», які містять реквізити платника, отримувача та деталі переказу, а для документування відображення операцій на кореспондентському рахунку необхідні *SWIFT*-повідомлення формату MT 950 «Виписка» яким підтверджується здійснення відповідного платежу.

Відповідно до інформації, викладеної у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., про те, що: «... у вказаний період означеними банками-нерезидентами — *Bank 2* та *Bank 3* надано кредити на загальну суму

2272,1 млн дол. США юридичним особам-нерезидентам *LTD 2, LTD 3*, які пов'язані з акціонерами ПАТ КБ «Банк 1»:

Забезпечення за даними кредитними договорами надано Банк 1, що оформлені договорами відповідального зберігання та застави у проміжку 2012—2014 рр.

Отримані кредитні кошти компанії *LTD 2, LTD 3* перерахували на їх власні рахунки, що відкриті у Банк 1. Такий переказ здійснювався банками *Bank 2* та *Bank 3* через їх кореспондентські лоро-рахунки, що відкриті у них для Банк 1. Формування таким чином залишку коштів на рахунку Банк 1 у *Bank 2* та *Bank 3* дозволило відобразити відповідний залишок коштів Банк 1 на цих кореспондентських рахунках.

Отримані таким чином кошти відображаються в балансі Банк 1 на кореспондентських рахунках у *Bank 2* та *Bank 3* та на поточних/розрахункових рахунках *LTD 2* та *LTD 3*.

Частина залучених таким чином коштів, спрямовані компаніями *LTD 2* та *LTD 3,* пов'язаній з Банк 1 компанії *LTD 1*, яка за рахунок цих коштів придбала під час закритої (непублічної) емісії у ПАТ КБ «Банк 1» облігації серії *V, W, X, Y* номіновані у гривні загальною вартістю 7,95 млрд грн із доходністю 12—16 % річних...».

Таблиця 1.

Інформація, яку містять кредитні договори, укладені Bank 3 з LTD 3 та Bank 2 з LTD 2

№ договору	Дата укладання	Сума за договором, млн дол. США	Строк дії договору	% ставка	Цільове використання
Bank 3 з LTD 3					
б/н	29.09.2011	570,3	28.10.2011	1,7	Інвестиційна та торгівельна діяльність
б/н	18.05.2012	100,0	15.11.2012	1,8	Інвестування в облігації
б/н	24.05.2013	300,0	23.05.2013	2	Інвестиційна та торгівельна діяльність
Bank 2 з LTD 2					
б/н	30.07.2012	100,0	31.01.2013	3	Внесення на рахунок
Поправки № 2	09.08.2012	Збільшено основну суму позики до 320 000 000,00	31.01.2013	3	Внесення на рахунок

Таблиця 2.

Інформація, яку містять договори застави, укладені між Банк 1 та банком Bank 2 та Bank 3

№ договору	Дата укладання	Вид забезпечення	Сума за договором, млн дол. США	Строк дії договору
«Банк 1» з Bank 2				
б/н	29.09.2011	Рахунок «лоро»	570,3	До повного виконання зобов'язань
б/н	18.05.2012	Рахунок «лоро»	100,0	До повного виконання зобов'язань
б/н	24.05.2013	Рахунок «лоро»	50,0	До повного виконання зобов'язань
б/н	24.05.2013	Рахунок «лоро»	250,0	До повного виконання зобов'язань
«Банк» з Bank 3				
б/н	30.07.2012	Грошові кошти	100,0	До повного виконання зобов'язань
б/н	31.10.2012	Грошові кошти	100,0	До повного виконання зобов'язань

Таким чином, зараховані на кореспондентський рахунок Банк 1 грошові кошти на загальну суму 1170300000,00 доларів США підпадають під обтяження та виступають у якості гарантії повернення кредитних коштів отриманих *LTD 2* у *Bank 2* та *LTD 3* у *Bank 3*. Тобто, будь які списання грошових коштів, в межах суми зобов'язань, з коррахунку «Банк 1» відкритому в обліку *Bank 2* та *Bank 3* неможливі.

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» [2], «*...банківський кредит — будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми...*».

Положенням про організацію операційної діяльності в банках України встановлено, що «...операції, які здійснюють банки, мають бути належним чином задокументовані. Підставою для відображення операцій за балансовими та/або позабалансовими рахунками бухгалтерського обліку є первинні документи.

Первинні документи мають бути складені під час здійснення операції, а якщо це неможливо — безпосередньо після її закінчення в паперовій та/або в електронній формі.

Залежно від виду операції та типу контрагентів первинні документи банку (паперові та електронні) класифікують за такими ознаками:

а) за місцем складання: зовнішні (одержані від клієнтів, державних виконавців та інших банків); внутрішні (оформлені в банку);

б) за змістом: касові; меморіальні (для здійснення безготівкових розрахунків із банками, клієнтами, списання коштів з рахунків та внутрішньобанківських операцій).

Меморіальні документи застосовуються банками для здійснення і відображення в обліку операцій банку і його клієнтів за безготівковими розрахунками відповідно до нормативно-правових актів Національного банку. До меморіальних документів (паперових або електронних), що використовуються для безготівкових розрахунків, належать такі розрахункові документи: меморіальні ордери; платіжні доручення; платіжні вимоги-доручення; платіжні вимоги; розрахункові чеки; інші документи (інші платіжні інструменти, що визначаються нормативно-правовими актами Національного банку).

У первинних документах, на підставі яких здійснюються записи в бухгалтерському обліку, мають зазначатися номери кореспондуючих рахунків за дебетом і кредитом, сума операції в грошовому виразі, дата виконання, підпис відповідального виконавця, підпис контролера (якщо операція підлягає додатковому контролю), підпис уповноваженої особи (якщо підставою для здійснення операції було відповідне розпорядження).

Банки обов'язково мають складати на паперових та/або електронних носіях такі регістри: особові рахунки та виписки з них; аналітичні рахунки з обліку внутрішньобанківських операцій; книги реєстрації відкритих рахунків; оборотно-сальдовий баланс; інші регістри відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку.

Особові рахунки є регістрами аналітичного обліку, що вміщують записи про операції, здійснені протягом операційного дня.

Виписки з особових рахунків клієнтів є підтвердженням виконаних за день операцій і призначаються для видачі або відсилання клієнту.

Експерту надається на дослідження переклад виписки з рахунку *LUXX XXXXX* в доларах США за період з 01 січня 2011 до 29 листопада 2018 року. Рахунок відкритий для *LTD 3*.

Відповідно до виписки (табл. 3) станом на 29.09.2011 р. залишок грошових коштів на рахунку складав 0,00 доларів США.

Таблиця 3.

Фінансові операції, які відбулись на рахунку LTD 3

Дата валютування	№ транзакції	Сума, дол. США
29.09.2011	LD1127207407	570 300 000,00
29.09.2011	FT1127200042	208 300 000,00
29.09.2011	FT1127200043	362 000 000,00

Експерту надається на дослідження переклад виписки з рахунку *LUXXX XXXX* в доларах США за період з 01 січня 2011 до 29 листопада 2018 року (табл. 4). Рахунок відкритий для *LTD 3*.

Таблиця 4.

Фінансові операції, які відбулись на рахунку LTD 3

Дата валютування	№ транзакції	Сума, дол. США (за кредитом)
18.05.2012	LD1213917412	50 000 000,00
21.05.2012	LD1214227412	50 000 000,00
31.05.2012	LD1215237412	50 000 000,00
18.05.2012	FT1213900019	50 000 000,00
21.05.2012	FT1214200006	50 000 000,00
31.05.2012	FT1215200039	50 000 000,00

Описані вище фінансові операції щодо зарахування грошових коштів на рахунок *LTD 3*, мали своє подовження з відображенням в обліку Банк 1 на коррахунку № 1500XXXXXX відкритому у *Bank 3*.

Під час дослідження виписки руху коштів по кореспондентському рахунку № 1500XXXXX, відкритому Банк 1 у *Bank 3*, за період з 01.01.2011 р. по 04.07.2018 р., експертом підтверджується зараховування на рахунок міжфілійних розрахунків № 3901 відкритий для іноземної філії Банк 1, у сумі 360 000 000,00 доларів США для подальшого зарахування для *LTD 3* на рахунок XXXXX відкритий у іноземної філії Банк 1.

В подальшому *LTD 3* здійснило переказ отриманих грошових коштів на власний рахунок відкритий у «Банк 1», використання яких описано у дослідженні формування грошових коштів, використаних для придбання цінних паперів, емітентом яких є «Банк 1».

Таким чином, наданими на дослідження документами, експертом підтверджується зарахування грошових коштів кредитного походження в сумі 150 000 000,00 доларів США на кореспондентський рахунок XXXXXXX, відкритий Банк 1 у *Bank 3* для подальшого зарахування на поточний рахунок *LTD 3* у Банк 1.

Експертом досліджено переклад виписки по рахунку XXXXXX для **LTD 2** у *Bank 2* за період з 31.07.2012 р. по 31.01.2013 р.

Відображені у виписці фінансові операції щодо зарахування грошових коштів на рахунок LTD 2 склали загальну суму 620 000 000,00 доларів США, та мали своє подовження з відображенням в обліку Банк 1 на коррахунку № 1500XXXXX, відкритому у *Bank 2*.

Експертом досліджено виписку руху коштів по рахунку для міжфілійних розрахунків № 3901XXXX, відкритому Банк 1 для обліку операцій іноземної філії за період з 01.01.2012 р. по 01.04.2015 р.:

- відповідно до зазначеної виписки, 31.07.2012 р. грошові кошти з кореспондентського рахунку № 1500XXXX, відкритому у *Bank 2,* зараховуються на рахунок міжфілійних розрахунків № 3901XXXX, відкритий для іноземної філії Банк 1, у сумі 100 000 000,00 доларів США для подальшого зарахування на рахунок *LTD 2* на рахунок 2600XXXXX, відкритий в іноземній філії Банк 1;
- відповідно до зазначеної виписки, 05.11.2012 грошові кошти з кореспондентського рахунку № 1500XXXX, відкритому у *Bank 2,* зараховуються на рахунок міжфілійних розрахунків № 3901XXXX, відкритий для іноземної філії Банк 1, у сумі 100 000 000,00 доларів США для подальшого зарахування на рахунок *LTD 2* на рахунок 2600XXXX, відкритий у іноземній філії Банк 1.

В подальшому *LTD 2* здійснило переказ отриманих грошових коштів на власний рахунок відкритий у Банк 1, використання яких описано у дослідженні формування грошових коштів, використаних для придбання цінних паперів, емітентом яких є Банк 1.

Таким чином, наданими на дослідження документами, підтверджується зарахування грошових коштів, кредитного походження, в сумі 200 000 000,00 доларів США на кореспондентський рахунок № XXXXX, відкритий Банк 1 у *Bank 2* для подальшого зарахування на поточний рахунок *LTD 2* у Банк 1 з одночасним блокуванням на строковому депозиті.

Отже, тільки ретельне документування перетоку кредитних грошових коштів з рахунків *LTD 2* та *LTD 3* у *Bank 2* та *Bank 3* на власні рахунки у Банк 1 з подальшим переказом на рахунок *LTD 1* у Банк 1, дає змогу надати підтверджуючи відповіді на решту поставлених питань.

Як зазначено у Звіті про інспектування, «...під час інспектування встановлено, що протягом 2012—2013 рр. Банк 1 вступив у договірні відносини з банками-нерезидентами *Bank 2* та *Bank 2* в якості заставодавця за кредитними договорами вказаних банківських установ на користь пов'язаних з Банк 1 юридичних осіб-нерезидентів.

Забезпечення за даними кредитними договорами надано Банк 1, що оформлені договорами відповідального зберігання та застави, які укладені у проміжку 2012—2014 рр.

Так, між Банк 1 та *Bank 2* укладено 10 договорів застави в якості забезпечення виконання кредитних договорів компанії *LTD 2,* укладених з *Bank 2*. Загальна сума отриманих кредитних коштів компанією *LTD 2* та загальна сума переданих коштів Банк 1 в якості забезпечення становить 1182,1 млн дол. США.

Крім того, між Банк 1 та *Bank 3* укладено 5 договорів застави в якості забезпечення виконання кредитних договорів компанії *LTD 3,* укладених з *Bank 3*.

Загальна сума отриманих коштів компанією *LTD 3* та загальна сума переданих коштів «Банк 1» в якості забезпечення становить 1090 млн дол. США.

Укладені договори застави в бухгалтерському обліку не відображалися, а кошти у *Bank 2* та *Bank 3* відображалися на невідповідних рахунках.

Так, договори застави не обліковувались в балансі Банку 1 на відповідних рахунках наданої застави (рах. 9510), що протирічить пункту 5.3 Глави 5 Розділу II Інструкції № 481 у частині не здійснення обліку активів, наданих в заставу, за балансовою вартістю за окремими аналітичними рахунками відповідних бухгалтерських рахунків залежно від виду активу (основні засоби, нематеріальні активи, цінні папери тощо).

Відповідно до п. 15, 2.1 Розділу I Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями Банк 1 мав здійснити облік зобов'язання за договором відповідального зберігання та застави і сформувати резерв для покриття кредитного ризику з метою недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність *LTD 2* та *LTD 3*.

Отже, Банк 1 не міг розпоряджатися цими коштами для здійснення комерційної, господарської діяльності, а також для забезпечення розрахунків клієнтів до моменту виконання договірних зобов'язань компаніями *LTD 2* та *LTD 3* перед банками — нерезидентами *Bank 2* та *Bank 3*. З огляду на наявність високоліквідного забезпечення, яке покривало у повній мірі заборгованість за кредитами, дані операції банків — нерезидентів були для них без ризиковими і в той же час приносили їм прибуток орієнтовно 0,8 % річних (1,8 % плата *LTD 2* та *LTD 3* за отриманими кредитами, а також 1,0 % плата *Bank 2* та *Bank 3* за залишок за коррахунками Банк 1).

Використовуючи особливості обліку банківських операцій за методом подвійного запису дані кошти обліковувались одночасно на двох рахунках: як кошти Банк 1 на коррахунках в *Bank 2* та *Bank 3* (в активах), та як кошти на вимогу *LTD 2* та *LTD 3* (в зобов'язаннях).

Із зазначеного слідує, що відображені в балансі залучені кошти від *LTD 2* та *LTD 3* фактично такими не є, оскільки не призвели до реального збільшення ліквідних коштів, а саме коррахунку.

Для документування фінансових операцій, пов'язаних з накопиченням грошових коштів на кореспондентському рахунку банку, відкритому в іншому банку, та подальшої передачі для експертного дослідження, необхідно долучити до матеріалів кримінального провадження виписки по рахунках балансового та позабалансового обліку, які визначено нормативно-правовими актами Національного банку України.

Відповідно до Інструкції з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під

кредитні ризики в банках України, бухгалтерський облік наданої банком застави відбувається наступним чином [11]:

«Банк здійснює облік наданої застави як забезпечення отриманого кредиту за позабалансовими рахунками такою бухгалтерською проводкою:

Дебет Контррахунок; *Кредит* Рахунок для обліку наданої застави.

Банк обліковує активи, надані в заставу, за балансовою вартістю за окремими аналітичними рахунками відповідних балансових рахунків залежно від виду активу (основні засоби, нематеріальні активи, цінні папери тощо).»

Відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України, для відображення наданої застави як забезпечення отриманого кредиту використовується позабалансовий рахунок 9510 «Надана застава».

Для обліку сум грошового покриття за відповідними операціями використовується балансовий рахунок № 1502. «Кошти банків у розрахунках» призначений для обліку коштів у розрахунках, грошового покриття, розміщеного в інших банках, які вимагає банк-контрагент за різними операціями (акредитивами тощо).

За дебетом рахунку проводяться суми грошового покриття за відповідними операціями, у тому числі за акредитивами тощо.

За кредитом рахунку проводяться суми виконаних акредитивів тощо; суми, що перераховані на рахунок простроченої заборгованості та суми списаної безнадійної заборгованості.

Експерту надана на дослідження виписка руху коштів по кореспондентському рахунку № 1500XXXXXXX за період з 01.01.2012 по 01.04.2015 рр., відкритий Банк 1 в *Bank 2*:

За період, зазначений у виписці, бухгалтерських записів, а саме:

Дебет рахунку № 1502* *Кредит рахунку* № 1500XXXXX, які свідчили би про зарахування грошових коштів на рахунок № 1502* не відображено.

Експерту надана на дослідження виписка руху коштів по кореспондентському рахунку № 1500XXXXXXX за період з 01.01.2011 по 04.07.2018 рр., відкритий Банк 1 у *Bank 2*:

За період, зазначений у виписці, бухгалтерських записів, а саме:

Дебет рахунку № 1502XXXXXXXX Кредит рахунку № 1500XXXXXX, які свідчили би про зарахування грошових коштів на рахунок № 1502* не відображено.

Експерту надана на дослідження виписка руху коштів по кореспондентському рахунку № 1500XXXXX за період з 01.01.2012 по 01.04.2015 рр., відкритому Банк 1 в *Bank 3*.

За період, зазначений у виписці, бухгалтерських записів, а саме:

Дебет рахунку № 1502XXXXXXXX *Кредит рахунку* № 1500XXXXXX, які свідчили би про зарахування грошових коштів на рахунок № 1502* не відображено.

Отже, операції з формування грошового покриття за договорами зазначеними у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р. в бухгалтерському обліку банку на балансових рахунках № 1502* не реєструвалися.

Виписка по рахунку № 9510, відкритого для обліку застави наданої ПАТ КБ «Банк 1» на користь *Bank 2* та *Bank 3*, в наданих на дослідження матеріалах кримінального провадження не міститься, при цьому відповідно до бухгалтерської довідки Банк 1 «...в системі операційної діяльності банку відсутні рахунки 9510 «Надані застави» відкриті для обліку договорів відповідального зберігання та застави, укладених між АТ КБ «Банк 1» з *Bank 2* та *Bank 3*...».

Отже, експертом робиться висновок, що в межах наданих на дослідження документів, позабалансовий облік зобов'язань Банку 1 за договорами відповідального зберігання укладеними з **Bank 2** та *Bank 3* документально не підтверджується.

За відсутністю у Банку 1 розпорядчих та облікових документів щодо відображення зобов'язань перед *Bank 2* та *Bank 3* за *LTD 2* і *LTD 3*, зобов'язання Банку 1 підтверджуються документами, наданими органу досудового розслідування в межах міжнародної правової допомоги.

На поставлене питання щодо підтвердження відображення в обліку Банку 1 договорів застави коррахунку у кількості 15 штук на загальну суму 2,2 млрд дол. США, укладених з *Bank 2* та *Bank 3* в період з 30.07.2012 по 29.12.2014 рр., експертом надається відповідь, що в межах наданих на дослідження документів, висновок, зроблений у Звіті про інспектування щодо відсутності відображення в обліку Банку 1 договорів застави коррахунку у кількості 15 штук на загальну суму 2,2 млрд дол. США, укладених з *Bank 2* та *Bank 3* в період з 30.07.2012 по 29.12.2014 рр. підтверджується документально.

Не відображення у бухгалтерському обліку та фінансовій звітності Банку 1 договорів застави коррахунку викривлює показники фінансової звітності та приховує зобов'язання банку за відповідними договорами, що дає можливість уникнення формування резервів під можливі кредитні збитки, джерелом яких є банківські витрати, які в свою чергу негативно впливають на показник капіталу банку, тобто з економічної точки зору, та з дотриманням процедур обліку встановлених Постановою Правління Національного банку України від 18 червня 2003 року № 255 (втратила чинність) «Про затвердження Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України» (від 27.02.2018 № 17 «Про затвердження Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України» — чинна) [12], є збитками відображеними в бухгалтерському обліку.

З першого погляду, конвертація іноземної валюти, яка надійшла на рахунок *LTD 1* у Банк 1 в національну, є звичайною та повсякденною банківською операцією.

Конвертація може проводитись або на міжбанківському валютному ринку, або зазначена валюта може бути викуплена банком у клієнта на рахунок власної валютної позиції.

У нашому випадку, конвертація на міжбанківському ринку неможлива через обмеження, які виходять з умов договору кредитування від *Bank 2* та *Bank 3, LTD 2, LTD* 3, відповідно до яких грошові кошти блокуються як застава на коррахунках Банк 1, відкритих у *Bank 2* та *Bank 3*, та не можуть бути перераховані в межах міжбанківської операції з обміну валюти.

Тобто, додатковий ресурс банком залучений не був.

Для здійснення конвертації іноземної валюти банком, в бухгалтерському обліку, здійснюються записи двох операцій:

Перша:

Дебет рахунку 2600, відкритому для суб'єкта господарювання в іноземній валюті. *Кредит рахунку* 3800, відкритому для обліку власної валютно позиції банку. Облік за рахунком ведеться за видами валют. Зазначеним записом відображається переказ суб'єктом господарювання іноземної валюти на користь банку.

Друга:

Дебет рахунку 3801, відкритому для обліку еквіваленту власної валютної позиції банку. Облік за рахунком ведеться за еквівалентом виду валют. *Кредит рахунку* 2600, відкритому для суб'єкта господарювання в іноземній валюті. Зазначеним записом відображається переказ банком на користь суб'єкта гривневого еквіваленту іноземної валюти за результатом конвертації.

Для проведення дослідження, експертом використовуються виписки по рахунках, відкритих для *LTD 1* в національній та іноземній валютах в Банк 1.

Загальна сума іноземної валюти, спрямованої *LTD 1* на конвертацію в національну валюту склала 436 084 446,6 доларів США.

За результатом конвертації доларів США в національну валюту, на поточний рахунок № 2600XXXX *LTD 1*, відкритий в гривні в Банк 1, з рахунку № 3801 призначеного для обліку еквіваленту валютної позиції банку, зараховано 3 500 125 736,71 гривень.

За рахунок отриманого гривневого еквіваленту за результатом конвертації, здійснено перерахування грошових коштів у сумі 7 950 000 000,00 гривень на рахунок № 3641XXXX «Кредиторська заборгованість за облігаціями» відкритий у Банк 1.

Подальшим дослідженням виписки руху коштів по рахунку № 3641XXXXX, грошові кошти в сумі 7 950 000 000,0 гривень, перераховуються на рахунок № 3315XXX з призначенням платежу «Перерахування коштів за цінні папери згідно договору».

За планом рахунків бухгалтерського обліку банків України, балансовий рахунок № 3315 призначений для обліку інших довгострокових цінні папери власного боргу, емітованих банком.

В балансі Банк 1, зазначений рахунок відкривався окремо для обліку розрахунків за кожним договором.

За підсумком, висновок, зроблений у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., що *LTD 1* використало отримані грошові кошти для придбання цінних паперів, емітованих Банк 1, за договорами укладеними з Банк 1, підтверджується документально у загальній сумі 7 950 000 000,0 гривень.

Дослідженням виписки руху коштів по розподільчому рахунку № 2603XXXX, відкритому для *LTD 1* у Банк 1 за період з 01.01.2012 по 31.12.2015 рр., підтверджується, що Банк 1 здійснив зворотній викуп облігацій власної емісії, та зарахував грошові кошти в сумі 7 950 000 000,00 гривень на розподільчий рахунок LTD 1 № 2603XXXXX, при цьому здійснився бухгалтерський запис:

Дебет рахунку 3315 *Кредит рахунку* 2603.

У відповідні дати, з розподільчого рахунку № 2603 *LTD 1*, грошові кошти від зворотного викупу були перераховані на поточний рахунок № 2600XXXX *LTD 1,* відкритий у Банк 1.

Отже, станом за 26.01.2015 року заборгованість Банк 1 за залученими грошовими коштами від *LTD 1*, які обліковувались на рахунках № 3315* відсутня.

Як зазначено у висновку, зробленому у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р. «*За час дії договорів купівлі — продажу облігацій Банк 1 перерахував на рахунок підконтрольної компанії LTD 1 купонний дохід на суму близько 2 271 431 980,09 грн*».

Бухгалтерський облік операцій з цінними паперами власного боргу регулюється Інструкцією з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами в банках України, затвердженою постановою Правління Національного банку України від 20 серпня 2003 р [16].

Відповідно до вимог зазначеної інструкції, «у разі нарахування та сплати процентів за цінними паперами власного боргу здійснюються такі бухгалтерські проводки:

- нарахування витрат:

Дебет рахунків: 7050, 7051, 7052, 7053, 7054 *Кредит рахунків***:** 3308, 3318, 3328, 3338, 3348.

- виплата процентів за борговими цінними паперами:

Дебет рахунків: 3308, 3318, 3328, 3338, 3348 *Кредит рахунків***:** 1200, 2600, 1001 Кореспондентський рахунок, поточний рахунок, каса».

Надані на дослідження матеріали містять виписки руху коштів по наступних рахунках: № 3318XXXX.

За Планом рахунків банків України, рахунок № 3318 призначений для обліку нарахованих доходів за борговими цінними паперами в портфелі банку на продаж.

Відповідно до виписки руху коштів по рахунку № 3318, відкритому у Банк 1 для обліку нарахованих доходів *LTD* серій заявлених в емісії, за період з 01.04.2012 по 30.10.2020 рр., сума нарахованих витрат за розміщеними облігаціями склала *1 002 799 910,17 гривень*. Нарахування супроводжувалось наступними бухгалтерськими записами:

Дебет рахунку № 7051XXXXX *Кредит рахунку* № 3318XXXXX

Загальна сума нарахованих доходів на користь LTD 1 склала 2 271 431 980,09 гривень.

Надані на дослідження матеріали кримінального провадження містять виписку руху коштів по рахунку № 2603XXXXX, відкритому у Банк 1 для *LTD 1*.

Відповідно до зазначеної виписки, за період з 14.05.2012 по 26.01.2015 рр., з рахунків № 3318XXXXXX на рахунок № 2603XXXXX зараховано 2 271 431 980,09 гривень.

Відповідно до виписки руху коштів по рахунку № 2600XXXX *LTD 1* за період з 01.01.2012 по 31.12.2015 рр., вхідний залишок на рахунку складав 0,00 гривень. Зарахування на рахунок за зазначений період відбувались виключно з розподільчого рахунку № 2603XXXX та рахунку № 3801XXXX, призначеного для обліку еквіваленту власної валютної позиції, будь-які інші зарахування на поточний рахунок № 2600XXXX LTD 1 за період із 01.01.2012 по 31.12.2015 рр. не встановлені.

Відповідно до виписки руху коштів по розподільчому рахунку № 2603XXXX відкритому для *LTD 1* у Банк 1 за період з 01.01.2012 по 31.12.2015 рр., зараховані суми нарахованих доходів за договорами купівлі продажу цінних паперів за період з 14.05.2012 по 26.01.2015 рр. склали:

- нараховано 2 414 621 898,62 гривень, що супроводжувалось бухгалтерським записом:

Дебет рахунку № 3318* *Кредит рахунку* № 2603XXXX

- перераховано на поточний рахунок № 26003XXXXX відкритий для LTD у Банк 1 в сумі 2 414 621 898,62 гривень, що супроводжувалось бухгалтерським записом:

Дебет рахунку № 2603XXXXX *Кредит рахунку* № 2600XXXXX.

З поточного рахунку № 2600XXXXX у зазначений період здійснено переказ 2 288 980 806,30 гривень на рахунок № 2900XXXX з призначенням платежу «Переказ коштів отриманих у вигляді доходів за ЦП на купівлю *USD* згідно заявки …», та 4 641 555 471,68 гривень з призначенням платежу «Переказ коштів на купівлю *USD* для повернення невикористаних інвестицій згідно заявки», для наступної конвертації в іноземну валюту шляхом перерахування зазначених грошових коштів на рахунок обліку еквіваленту власної валютної позиції № 3801XXXXX.

При цьому, на поточний рахунок відкритий в доларах США для *LTD 1* у Банк 1, внаслідок конвертації національної валюти в іноземну зараховано 1 205 440 618,36 дол. США, які складаються із сум які надійшли від зворотного викупу банком цінних паперів та отриманого доходу внаслідок володіння цінними паперами емітованими Банк 1.

Придбання валютних коштів на виплату доходу від інвестицій відбулось в сумі 425 193 882,51 доларів США.

Придбання валютних коштів для повернення інвестицій відбулось в сумі 780 246 735,85 доларів США

З придбаних 1 205 440 618,36 дол. США, *LTD 1* перераховує 1 078 225 429,36 доларів США на власний рахунок в доларах США відкритий у іноземній філії Банк 1 (за призначенням платежу, зазначеному у виписці руху коштів по рахунку, грошові кошти для зарахування на власний рахунок *LTD 1* № XXXXX відкритий у іноземній філії Банк 1).

Відповідно до виписки по рахунку № 2600XXX, відкритому для *LTD 1* у іноземній філії Банк 1, за період з 28.05.2012 по 14.01.2015 рр., з рахунку *LTD 1* на рахунок № 2600XXXX, відкритий для *LTD 3* відкритому у іноземній філії Банк 1, перераховано 1 064 555 711,00 доларів США:

За зазначений період *1 064 555 711,00 доларів США* перераховано на рахунок № 2600XXXXX, відкритий для *LTD 3* у іноземній філії Банк 1, включно з сумою нарахованих доходів, гривневий еквівалент яких склав *2 271 431 980,09 гривень*.

Отже, висновок, зроблений у Звіті про інспектування Банк 1 від 30.01.2018 р., що отриманий *LTD 1* купонний дохід в сумі 2 271 431 980,09 грн перераховано на користь компаній *LTD 3* підтверджується документально.

Перекази на рахунок *LTD 2* не встановлені, а отже не підтверджуються.

Витрати, накопичені на рахунку № 7051 XXXXX в кореспонденції з рахунками № 3318 XXXXX, відповідно до документів бухгалтерського обліку за період з 03.01.2013 по 26.01.2015 рр. складають 2 278 046 669,01 гривень.

Відповідно виписки руху коштів по рахунку № 7051 XXXXX за період з 01.01.2012 по 31.12.2015 рр., за рахунок капіталу Банк 1 списано 2 278 046 669,01 гривень витрат, понесених на виплату відсотків за довгостроковими цінними паперами власного боргу, що супроводжувалось бухгалтерським записом:

Дебет рахунку 5041 Кредит рахунку 7051.

Під час формування фінансового результату діяльності банку за звітний рік, відповідно до Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України, доходи і витрати зараховуються на рахунки 5040 «Прибуток звітного року» або 5041 «Збиток звітного року» групи 504 «Результати звітного року» розділу 50 «Статутний капітал та інші фонди банку» класу 5 «Капітал банку» Плану рахунків.

Зазначена сума з економічної точки зору є збитком банку та відображена в бухгалтерському обліку як зменшення капіталу банку.

Отже, з огляду на вищевикладене, документально підтверджується, що джерелом грошових коштів у *LTD 1* для здійснення оплати на користь Банк 1 за договорами купівлі продажу облігацій, були кредитні кошти отримані *LTD 2* та *LTD 3* у *Bank 2* та *Bank 3* відповідно. З урахуванням того, що саме ці кошти були накопичені на кореспондентських рахунках Банк 1 у *Bank 2* та *Bank 3* та заблоковані у якості застави, Банк 1 був вимушений проводити конвертацію іноземної валюти в національну за рахунок власної валютної позиції. Тобто, продаж Банком 1 облігацій власної емісії за договорами укладеними з *LTD 1* не мала економічного сенсу. Строкові пасиви, як грошові кошти що надійшли з-за меж банку для подальшого використання в активних операціях, залучені не були.

Вищеописана операція була реалізована для спотворення уяви залучення банком строкових ресурсів (пасивів) та переслідувала єдину мету, а саме нарахування та виплата відсотків на користь *LTD 1* за облігаціями власної емісії з наступним виведенням зазначених коштів на рахунки нерезидентів відкриті в іноземних банках.

В подальших дослідженнях нами буде зосереджено увагу на методику проведення експертного дослідження з питань підтвердження фінансових операцій по залученню грошових коштів з наступним нарахуванням процентних витрат.

Висновки. Отже, автором доведено, що повнота та якість експертного висновку залежить від повноти наданих на дослідження облікових документів. Співставлення однорідних бухгалтерських записів в різних носіях інформації дає можливість встановити обґрунтованість використання рахунків бухгалтерського обліку, істину у питаннях походження грошових коштів та їх використання, а також шляхи виведення та легалізації, та встановлення кінцевого бенефіціара.

Вичерпне документування обставин справи дає можливість встановити та підтвердити не тільки окремо взяті фінансово-господарські операції банків, але й дослідити загальну подію, задумку суб'єктів правопорушення, інструменти приховування злочину, та вплив комплексу операцій на фінансову звітність банківської установи.

Перелік посилань

1. Джеймс Джоуль. Перший закон термодинаміки. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B8.

References

James Joule. The First Law of Thermodynamics. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B8 [in Ukrainian].

2. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III (зі змін.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
On Banks and Banking: Law of Ukraine dated 07.12.2000 № 2121-III with amendments. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text [in Ukrainian].

3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text.
On Accounting and Financial Reporting in Ukraine: Law of Ukraine dated 16.07.1999 № 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text [in Ukrainian].

4. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.
On Payment Services: Law of Ukraine dated 30.06.2021 № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text [in Ukrainian].

5. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
On Forensic Expertise: Law of Ukraine dated 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text [in Ukrainian].

6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
Criminal Code of Ukraine dated 05.04 2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian].

7. Лука Пачолі. Трактат про рахунки та записи. 2021. 180 с. URL: https://alerta.kiev.ua.
Pacholi, L. (2021). Treatise on accounts and records. 180 p. URL: https://alerta.kiev.ua [in Ukrainian].

8. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 23 «Витрати за позиками». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_042#Text.
International Financial Reporting Standard 23 «Borrowing Costs». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_042#Text [in Ukrainian].

9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0705-98#Text.
On approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research : Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text [in Ukrainian].

10 Про затвердження Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України : постанова Правління Національного банку України від 04.07.2018 № 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0075500-18.
On Approval of the Regulation on Organization of Accounting in Banks of Ukraine : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 04.07.2018 № 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0075500-18 [in Ukrainian].

11. Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України : Постанова Правління Національного банку України 27.12.2007 № 481, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 22 січня 2008 року за № 48/14739.

On Approval of the Instruction on Accounting for Credit and Deposit Transactions and Formation and Use of Provisions for Credit Risks in Ukrainian Banks : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 27.12.2007 p. № 481, registered in the Ministry of Justice of Ukraine, January, 22, 2008 № 48/14739 [in Ukrainian].

12. Про затвердження Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України : Постанова Правління Національного банку України від 27.02.2018 № 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017500-18#Text

On Approval of the Rules for Accounting for Income and Expenses of Banks of Ukraine : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 27.02.2018 № 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017500-18#Text [in Ukrainian].

13. Про затвердження Інструкції про безготівкові розрахунки в національній валюті користувачів платіжних послуг : Постанова Правління Національного банку України від 29.07.2022 № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0377-04#Text.

On Approval of the Instruction on Cashless Payments in the National Currency by Users of Payment Services : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 29.07.2022 № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0377-04#Text [in Ukrainian].

14. Про затвердження Положення про порядок виконання банками документів на переказ, примусове списання і арешт коштів в іноземних валютах та банківських металів : Постанова Правління Національного банку України від 28.07.2008 р. № 216, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 1 жовтня 2008 р. за № 910/15601. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0910-08#Text.

On Approval of the Regulation on the Procedure for Execution by Banks of Documents for Transfer, Forced Write-Off and Seizure of Funds in Foreign Currencies and Precious Metals : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 28.07.2008 № 216, registered in the Ministry of Justice of Ukraine on October, 1, 2008 № 910/15601. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0910-08#Text [in Ukrainian].

15. Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку операцій з похідними фінансовими інструментами в банках України : Постанова Правління Національного банку України від 26.12.2018 № 153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-18#Text

On Approval of the Instruction on Accounting for Transactions with Derivative Financial Instruments in Ukrainian Banks : Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 26.12.2018 № 153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-18#Text [in Ukrainian].

16. Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами в банках України : Постанова Правління Національного банку України від 20.08.2003 № 355, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 вересня 2003 за № 801/8122. URL: https://ips.ligazakon.net/document/REG8122?an=4691.

On Approval of the Instruction on Accounting for Securities Transactions in Banks of Ukraine: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 20.08.2003 № 355, registered in the Ministry of Justice of Ukraine, September, 12, 2003 № 801/8122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-18#Text [in Ukrainian].

17. Пойзнер О. Б. Загальна характеристика злочинів, які вчиняються з використанням банківських послуг та технологій. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle.

Poizner, O. B. General characteristics of crimes committed with the use of banking services and technologies. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle [in Ukrainian].

18. Пучков О., Гордієнко С. Окремі аспекти методики розслідування злочинів у сфері банківської діяльності, що вчиняються з використанням фіктивного капіталу. Проблеми та судження. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2020/32.pdf.

Puchkov, O., Hordiienko, S. Certain aspects of the methodology for investigating crimes in the field of banking committed with the use of fictitious capital. Issues and opinions. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2020/32.pdf [in Ukrainian].

19. Пучков О. О., Гордієнко С. В. Особливості методики розслідування злочинів, що вчиняються у кредитно-банківській сфері. *Прикарпатський юридичний вісник.* Вип. 2 (31). 2020. С. 163—172.

Puchkov, O. O., Hordiienko, S. V. (2020). Peculiarities of the methodology for investigating crimes committed in the credit and banking sector. *Subcarpathian Law Herald.* Iss. 2 (31). Pp. 163—172 [in Ukrainian].

Methodology for conducting expert research on the confirmation of crimes in the financial and credit sector

S. Gordienko

The article is devoted to generalization of approaches to the forensic characterization of financial transactions in the banking sector, in particular: financial instruments used to commit and conceal this crime, typical consequences of its commission, the subject of the crime, the purpose and setting of the crime, etc. The main aspects of solving the problematic issues of comprehensive documentation of financial and economic transactions in the banking sector related to fraud, money laundering and legalization, theft and misappropriation of funds of banks, depositors and other creditors, as well as modeling the questions that need to be asked to the expert in the order for forensic economic examination are identified. The algorithm for presenting the material in an expert opinion is revealed. The study describes the key aspects of the use of financial instruments in banking operations

related to fraud, money laundering and legalization, embezzlement and misappropriation of funds of banks, depositors and other creditors. The author provides a substantiation of the conclusions on the issues raised by the expert. Thus, the author proves that the completeness and quality of an expert opinion depends on the completeness of the accounting documents provided for the study. Comparison of homogeneous accounting records in different media makes it possible to establish the validity of the use of accounting records, the truth about the origin of funds and their use, as well as the ways of withdrawal and legalization, and the identification of the ultimate beneficiary. Exhaustive documentation of the circumstances of the case makes it possible to establish and confirm not only individual financial and business transactions of banks, but also to investigate the general event, the intent of the offenders, the tools for concealing the crime, and the impact of the complex of transactions on the financial statements of the banking institution.

Keywords: forensic characterization; financial instrument; financial transactions; crime; method of commission; exchange rate difference; expenses; losses; granting loans; bond issue.

⇒ Гордієнко, С. В. (2024). Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфері. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 555—581. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.51.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.52
УДК 343.98: 657.6

Ігор Миколайович Гриненко

Кандидат економічних наук, завідувач відділу досліджень фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-0013-2244, e-mail: hrynenkoihor@gmail.com

Сергій Володимирович Гордієнко

Старший судовий експерт відділу досліджень фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-7523-2258, e-mail: sergio749@ukr.net

Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження фінансових операцій по залученню грошових коштів з наступним нарахуванням витрат

Стаття присвячена узагальненню підходів до криміналістичної характеристики фінансових операцій у банківській сфері, зокрема: встановленню джерела походження грошових коштів, які набувають статусу запозичених з метою збільшення ресурсної бази банку, та обґрунтованості нарахування банком процентних витрат. Визначено основні бухгалтерські записи, якими супроводжувались як операції створення пасиву, так і нарахування процентів за користування цими пасивами. Надано опис та характеристику бухгалтерським проводкам, які підтверджують збитки завдані банку внаслідок відображення операцій щодо визнання запозичених коштів та нарахування процентних витрат за користування ними. Досліджено шляхи легалізації та привласнення сум, що стали збитком для фінансової установи та доходом суб'єкта господарювання, їх подальшого використання з метою докапіталізації фінансової установи.

***Ключові слова*:** *криміналістична характеристика*; *фінансовий інструмент*; *бухгалтерські записи*; *злочин*; *спосіб вчинення*; *операція РЕПО*; *витрати*; *збитки*; *зворотній викуп*; *емісія облігацій*; *джерело походження грошових коштів.*

Постановка проблеми. У попередній нашій статті (див. Гордієнко С. В. «Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфері»), досліджено відображення в бухгалтерському обліку залучення грошових коштів фінансовою установою та джерела їх походження, закритті в балансі Банку 1 заборгованості за облігаціями власної емісії, обґрунтуванні економічних збитків та їх відображення в бухгалтерському обліку.

Однак, подальшим дослідженням фінансової звітності Банка 1 було встановлено нарахування процентних витрат на користь *LTD 1* за договором зворотного викупу облігацій власної емісії Банка 1.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. (див. Гордієнко С. В. «Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфері»).

Мета дослідження. Метою публікації є продовження висвітлення проблемних питань щодо змісту та структури загальних методологічних підходів розглянутих у попередній статті.

Викладення основного матеріалу. Як згадувалось у попередній статті, станом на 16.03.2015 р. заборгованості за залученими коштами від облігацій власної емісії на рахунку 3315 не обліковувалось.

Для дослідження обґрунтованості витрат, нарахованих банком за договором зворотного викупу (РЕПО) експертом досліджуються виписки руху коштів по рахунках: 2600; 2603; 2611; 2618.

Відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України, зазначені рахунки мають наступне призначення:

2600 Кошти на вимогу суб'єктів господарювання.

2603 Розподільчі рахунки суб'єктів господарювання, призначені для обліку коштів, що підлягають розподілу або додатковому попередньому контролю, у тому числі сум коштів в іноземній валюті, що підлягають обов'язковому продажу.

2611 Кошти, що отримані від суб'єктів господарювання за операціями РЕПО, призначені для обліку коштів, що отримані від суб'єктів господарювання за операціями РЕПО. Рахунок є пасивним, активний залишок (залишок за дебетом) є неприпустимим.

2618 Нараховані витрати за строковими коштами суб'єктів господарювання, призначені для обліку нарахованих витрат за строковими коштами суб'єктів господарювання.

Рахунки відносяться до Клас 2 «Операції з клієнтами».

Рух коштів за зазначеними рахунками та їх кореспонденція наведено в Таблиці № 1.

Таблиця 1.

Рух коштів за рахунками та їх кореспонденція

Дата проведення	Порядковий №	Час проведення	2611			2603		
			Дт	Кт	Залишок	Дт	Кт	Залишок
16.03.2015	1	11:28	3 814 569,49		-3 814 569,49		3 814 569,49	3 814 569,49
	2	11:32				3 814 569,49		0,00
	3	11:32		3 500 000,00	-314 569,49			
	4	11:38	3 500 000,00		-3 814 569,49		3 500 000,00	3 500 000,00
	5	11:41				3 500 000,00		0,00
	6	11:24						
	7	14:24		3 814 569,49	0,00			0,00
17.03.2015	1	09:32				169 082,72		-169 082,72
	2	09:50	1 394 537,89		-1 394 537,89		1 394 537,89	1 225 455,18
	3	09:53				1 394 537,89		-169 082,72
	4	10:13 - 13:29						
	5	14:24		1 348 191,03	-46 346,86			
	6	16:23						
	7	19:13		1 220 000,00	1 173 653,14			
	8	19:14	1 220 000,00		-46 346,86		1 220 000,00	1 050 917,28
	9	19:26				1 220 000,00		-169 082,72
	10	21:27						
	11	21:28		169 082,72	122 735,85			

Дата проведення	Порядковий №	Час проведення	2611			2603		
			Дт	Кт	Залишок	Дт	Кт	Залишок
17.03.2015	12	21:28	169 082,72		-46 346,86		169 082,72	0,00
	13	21:49		46 346,86	0,00			
18.03.2015	1	10:12						
	2	14:23		991 570,26	991 570,26			
	3	16:43						
	4	16:43						
	5	16:43		2 376 314,18	3 367 884,45			
	6	16:43	2 376 314,18		991 570,26		2 376 314,18	2 376 314,18
	7	16:47				2 376 314,18		0,00
	8	16:49		2 010 000,00	3 001 570,26			
	9	16:49	2 010 000,00		991 570,26		2 010 000,00	2 010 000,00
	10	16:54				2 010 000,00		0,00
	11	16:59		220 000,00	1 211 570,26			
	12	16:59	1 220 000,00		-8 429,74		1 220 000,00	1 220 000,00
	13	17:00	1 500 303,58		-1 508 733,31		1 500 303,58	2 720 303,58
	14	17:24-17:25				2 720 303,58		0,00
	15	18:13						
	16	18:15		1 508 733,31	0,00			
Підсумково			**17 204807,86**	**17 204807,86**		**17 204807,86**	**17 204807,86**	

Таблиця 1 (завершення)

2600			7021		2618			2909	
Дт	**Кт**	**Залишок**	**Дт**	**Кт**	**Дт**	**Кт**	**Залишок**	**Дт**	**Кт**
	3 814 569,49	3 814 569,49							
3 500 000,00		314 569,49							
	3 500 000,00	3 814 569,49							
			3 814 569,49			3814569,49			
		3 814 569,49			3814569,49		0,00		
	169 082,72	3 983 652,20							
	1 394 537,89	5 378 190,10							
			1 073 046,56			1073046,56	1073046,56		
					1348191,03		-275144,47		
3 865 342,05		1 512 848,05							3865342,05
1 220 000,00		292 848,05							
	1 220 000,00	1 512 848,05							
			58 296,73			58296,73	-216847,74		
					169082,72		-385930,45		

2600			7021		2618			2909	
Дт	**Кт**	**Залишок**	**Дт**	**Кт**	**Дт**	**Кт**	**Залишок**	**Дт**	**Кт**
		1 512 848,05	432 277,32		46346,86	432277,32	0,00		
			991 570,26			991570,26	991570,26		
					991570,26		0,00		
1 009 575,91		503 272,14							1009575,91
			2 376 314,18			2376314,18	2376314,18		
					2376314,18		0,00		
	2 376 314,18	2 879 586,32							
2 010 000,00		869 586,32							
	2 010 000,00	2 879 586,32							
1 220 000,00		1 659 586,32							
		0,00							
	2 720 303,58	4 379 889,90							
1 713 880,79		2 666 009,12							1713880,79
1 508 733,31		1 157 275,80							
16047532,06	**17204807,86**	**1157275,80**	**8746074,55**		**8746074,55**	**8746074,55**			**6 588798,74**

За ствердженням банку, вказані бухгалтерські записи відображали розрахунки за укладеним з LTD 1 договором РЕПО (зворотного викупу облігацій власної емісії).

Однак, як зазначалось вище, зворотній викуп облігацій власної емісії було проведено Банком 1 у період листопад 2014 — січень 2015 року, та станом на 16.03.2015 р. зазначена заборгованість не обліковувалась.

Зазначені у Таблиці №1 бухгалтерські записи мали наступну послідовність:

Дебет 2611 *Кредит* 2603 плата по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотний викуп від 10.02.2014 р.

Дебет 2603 *Кредит* 2600 плата по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотний викуп від 10.02.2014 р.

Дебет 2600 *Кредит* 2611; 2909 фінансування відповідно Договору про продаж та зворотний викуп від 10.02.2014 р. в кореспонденції з 2611, та придбання валюти в кореспонденції з 2909.

Дебет 7021 *Кредит* 2618 нарахування по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотний викуп від 10.02.2014 р.

Дебет 2618 *Кредит* 2611, Капіталізація нарахованої плати по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотний викуп від 10.02.2014 р., зведені за датами та часом здійснення.

За підсумком, з урахуванням відсутності в обліку банку залучених грошових коштів за договором купівлі продажу цінних паперів з *LTD 1* та відсутністю руху коштів щодо викупу облігацій власної емісії, про що свідчать нульові залишки та відсутність реєстрації операцій на субрахунках, відкритих для *LTD 1* на балансовому рахунку №3315* за період з 26.01.2015 по 18.03.2015, реєстрація операції зворотного викупу цінних паперів за період з 16.03.2015 по 18.03.2015 включно, на рахунках бухгалтерського обліку не реєструвалась.

Відповідно до виписок по рахунках, на яких відбувався рух коштів описаний вище, змін в активах банку, капіталі та зобов'язаннях не відбувалось.

Рух коштів по рахунку № 2611XXXXX за період з 16.03. по 18.03. 2015 року не відображав надходження грошових коштів на користь *LTD 1* внаслідок реалізації операцій РЕПО та був забезпечений грошовим потоком утвореним *за рахунок від'ємного залишку*, який відобразив банк на цьому рахунку всупереч умовам використання цього рахунку.

Від'ємне сальдо на рахунку впродовж операційного дня та його обнуління у звітному балансі не дає можливості знайти джерело коштів при дослідження фінансової звітності і вимагає застосовувати арифметичний розрахунок залишку, а також встановлювати в кореспонденції з яким рахунком був утворений такий залишок.

Нараховані, за рахунок витрат банку в сумі 8 746 074,55 тисяч гривень, за період з 16.03. по 18.03. 2015 року, доходи на користь *LTD 1* за

залишки грошових коштів на рахунках, були здійснені при відсутності грошових коштів, які б *LTD 1* передало банку у користування в зазначеному періоді.

Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 23 «Витрати за позиками», тлумачить поняття витрат, як: «Витрати за позиками — витрати на сплату процентів та інші витрати, понесені суб'єктом господарювання у зв'язку із запозиченням коштів».

Як зазначено у дослідженні, станом на 16.03.2015 р. та у період до 18.03.2015 включно, Банк 1 на рахунках № 3315* *LTD 1* по операціях РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотній викуп від 10.02.2014, залучення (запозичення) грошових коштів не відображав.

Зарахування на поточний рахунок відкритий у Банк 1 № 2600XXXXX *LTD 1* від Банк 1 грошових коштів на виконання розрахунків по операції РЕПО згідно з Договором про продаж та зворотній викуп від 10.02.2014 у період з 16.03. по 18.03. 2015 документально не підтверджується.

За вказаний період, по рахунку відбулась реєстрація наступних фінансових операцій:

Сума, тис. грн	Дата ОДБ	Платник	Назва	Отримувач	Назва	Призначення платежу
8 746 074,55	04.01.2016	5041XXX	БАНК 1 Збиток звітного року	7021XXXX	витрати	Перекриття витрат

Під час формування фінансового результату діяльності банку за звітний рік, відповідно до Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України [1], доходи і витрати зараховуються на рахунки 5040 «Прибуток звітного року» або 5041 «Збиток звітного року» групи 504 «Результати звітного року» розділу 50 «Статутний капітал та інші фонди банку» класу 5 «Капітал банку» Плану рахунків.

Рахунки класу 5 «Капітал банку» Плану рахунків можуть кореспондувати з дебіторами, кредиторами та рахунками готівкових коштів у разі сплати дивідендів, викупу акцій (часток, паїв) в акціонерів (учасників) банку, збільшення капіталу банку шляхом переоцінки активів, з рахунками класів 6 «Доходи» та 7 «Витрати» Плану рахунків під час формування фінансового результату діяльності банку за звітний рік.

Доходи та витрати банку відображаються відповідно за рахунками класу 6 «Доходи» та класу 7 «Витрати» Плану рахунків незалежно від порядку їх оподаткування.

Банки в обліковій політиці самостійно визначають порядок формування аналітичних рахунків внутрішнього плану рахунків за балансовими рахунками класу 6 «Доходи» та класу 7 «Витрати» Плану рахунків.

Доходи і витрати банку відображаються в бухгалтерському обліку за рахунками класів 6 та 7 Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України.

Залишки за рахунками доходів і витрат відображаються наростаючим підсумком з початку року та в кінці звітного фінансового року закриваються за умови перевищення доходів над витратами — на рахунок 5040 «Прибуток звітного року, що очікує затвердження», а за умови перевищення витрат над доходами — на рахунок 5041 «Збиток звітного року, що очікує затвердження».

Облік капіталу банку, відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України, здійснюється на рахунках 5-го класу, «Клас 5. Капітал банку», до якого відносяться: 5000 П Статутний капітал банку, 5030 П — Нерозподілені прибутки минулих років, 5031 А — Непокриті збитки минулих років, 5040 П — Прибуток звітного року, 5041 А — Збиток звітного року [2].

Рахунок 5041 «Збиток звітного року» є активним. Отже, запис за *дебетом рахунку* визначає збільшення в обліку збитку звітного року, та як результат — зменшення капіталу банку.

Зазначена сума відображена в бухгалтерському обліку як зменшення капіталу банку.

Таким чином, висновок, зроблений у Звіті про інспектування від 30.01.2018, що нарахована та сплачена компанії *LTD 1* додаткова винагорода в сумі 8 746 074,55 тисяч гривень є збитком завданим Банк 1 в бухгалтерському обліку, документально підтверджується.

В подальшому *LTD 1* отриманий інвестиційний дохід у національній валюті конвертує в іноземну, що супроводжується наступними бухгалтерськими записами:

Дебет рахунку 2600XXXXX відкритий для *LTD 1* у Банку 1 в національній валюті, *Кредит рахунку* 3801XXXX відкритий у Банку 1 для обліку еквіваленту власної валютної позиції.

Сума переказу: 8 000 000 000,00 гривень.

Еквівалент в іноземній валюті, а саме в доларах США, Банк 1 переказує на рахунок *LTD 1* у Банк 1.

Сума переказу склала 344 967 357,5 доларів США.

Наступним *LTD 1* здійснює переказ, отриманих внаслідок конвертації, валютних коштів на власний рахунок відкритий в *Bank 2*.

При цьому, був використаний кореспондентський рахунок Банк 1 відкритий у *Bank 2*. Переказ підтверджений *SWIFT*-повідомленням формату MT950 «Виписка», у якому відображені операції, які здійснені на коррахунку Банк 1, відкритий у *Bank 2*, а саме в обліку *Bank 2*.

Залишок грошових коштів на рахунку *LTD 1* у Банк 1 в національній валюті, а саме 746 074 550,00 гривень, були перераховані на користь ТОВ 4 за цінні папери емітентом яких є ТОВ 5.

У свою чергу, ТОВ 4 здійснило переказ отриманих грошових коштів на користь фізичної особи — бенефіціара Банк 1 за цінні папери, емітентом яких є ТОВ 6. Розрахунок здійснено за номінальною вартістю, зазначеною в проспекті емісії, в сумі 746 074 550,00 гривень.

Співставленням даних депозитарного обліку цінних паперів у власності фізичної особи — бенефіціара Банк 1 з даними виписки руху коштів по банківському рахунку, встановлено, що придбання цінних паперів фізичної особи — бенефіціара Банк 1, було здійснено з дисконтом 95 % від номіналу.

Таким чином, прибуток фізичної особи — бенефіціара Банк 1, від операції з цінними паперами, склав 708 770 822,50 гривень, джерелом яких є витрати Банк 1 за наслідком нарахування додаткових процентних виплат на користь *LTD 1*.

З отриманих 708 770 822,50 гривень, фізична особа — бенефіціар Банк 1 здійснює переказ 700 000 000,00 гривень на збільшення статутного фонду Банк 1.

З вищевикладеного витікає висновок, що збільшення статутного фонду Банк 1 було здійснено за рахунок коштів, джерелом яких є збитки банку.

Дослідження бухгалтерського обліку щодо формування статутного капіталу за рахунок непрозорих операцій, докладно описано у статті О. О. Пучкова та С. В. Гордієнка «Окремі аспекти методики розслідування злочинів у сфері банківської діяльності, що вчиняються з використанням фіктивного капіталу» [3].

Висновки. Отже, автором доведено, що співставлення однорідних документів бухгалтерського обліку, дослідження всього ланцюгу фінансових операцій, складених за принципом подвійного запису на облікових рахунках з урахуванням вхідних залишків на початок операційного дня банку та за результатом відображення кожної операції ланцюга, дає можливість встановити обґрунтованість використання рахунків обліку, походження грошових коштів та їх використання, а також інструменти виведення та легалізації грошових коштів, встановлення кінцевого бенефіціара наслідків від фінансових операцій.

Перелік посилань

1. Постанова Правління Національного банку України 18.06.2003 р. № 255, «Про затвердження Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України», зареєстрована в Міністерстві юстиції України 11 липня 2003 року за № 583/7904. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0583-03#Text.

References

Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 18.06.2003 No. 255, «On Approval of the Rules for Accounting of Income and Expenses of Banks of Ukraine», registered in the Ministry of Justice of Ukraine on July 11, 2003 under No. 583/7904. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0583-03#Text. [in Ukrainian].

2. Про Постанову Правління Національного банку України від 17 червня 2004 року «Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України та Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України» : Постанова Правління Національного банку України 17 червня 2004 року № 280. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/z0918-04.

On the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated June 17, 2004 «On approval of the Plan of Accounting Accounts of Banks of Ukraine and Instructions on the Application of the Plan of Accounting Accounts of Banks of Ukraine»: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine of June 17, 2004 No. 280. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-04 [in Ukrainian].

3. Пучков О., Гордієнко С. Окремі аспекти методики розслідування злочинів у сфері банківської діяльності, що вчиняються з використанням фіктивного капіталу. Проблеми та судження. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2020/32.pdf.

Puchkov O., Gordienko S. Certain aspects of the methodology of investigation of crimes in the sphere of banking activity committed with the use of fictitious capital. Problems and judgments.URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2020/32.pdf [in Ukrainian].

Methodology for conducting an expert study on the confirmation of financial transactions for raising funds with subsequent accrual of expenses

I. Hrynenko, S. Gordienko

The article is devoted to generalization of approaches to the forensic characterization of financial transactions in the banking sector, in particular: establishing the source of funds that acquire the status of borrowed funds in order to increase the bank's resource base, and the validity of interest expense accrual by the bank. The author identifies the main accounting entries which accompanied both the operations of creating a liability and accrual of interest for the use of these liabilities. The author describes and characterizes the accounting entries that confirm the losses incurred by the bank as a result of reflecting transactions on recognition of borrowed funds and accrual of interest expenses for their use. The author investigates the ways of legalization and misappropriation of the amounts which became a loss for a financial institution and income of a business entity, and their further use for the purpose of additional capitalization of a financial institution. Thus, the author proves that a comparison of homogeneous accounting documents, a study of the entire chain of financial transactions drawn up on the principle of double entry in the accounts, taking into account the opening balances at the beginning of the bank's business day and the result of reflecting each transaction in the chain, makes it possible to establish the validity of the use of accounting accounts, the origin of funds and their use, as well as the tools for withdrawing and legalizing funds, and to establish the ultimate beneficiary of the consequences of the financial transactions.

Keywords: forensic characterization; financial instrument; accounting records; crime; method of commission; repurchase transaction; expenses; losses; repurchase; bond issue; source of funds.

⇒ Гриненко, І. М., Гордієнко, С. В. (2024). Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження фінансових операцій по залученню грошових коштів з наступним нарахуванням витрат. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 582—592. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.52.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.53
УДК 351. + 343.98

Ігор Миколайович Гриненко
Кандидат економічних наук, завідувач відділу дослідження фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0002-0013-2244, e-mail: hrynenkoihor@gmail.com

Катерина Петрівна Проскура
Докторка економічних наук, професорка, головна наукова співробітниця відділу дослідження фінансово-кредитних операцій та економічної діяльності підприємств лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0002-6574-2457, e-mail: katarinam@ukr.net

Правила оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній в Україні

Масштабування бізнесу, особливо в умовах наявних обмежень та небезпечності його ведення в Україні під час воєнного стану, досить часто супроводжується необхідністю залучення іноземних партнерів, інвесторів або заснування дочірніх або афільованих компаній за кордоном. Стаття присвячена аналізу законодавчих норм щодо умов оподаткування контрольованих іноземних компаній в Україні та звітування контролюючих осіб (фізичних або юридичних) про доходи належних їм контрольованих іноземних компаній, обов'язковість якого вперше виникла у 2024 році відносно 2022 і 2023 років.

***Ключові слова**: контрольовані іноземні компанії; контролюючі особи; фактичний контроль; скоригований оподатковуваний прибуток контрольованої іноземної компанії; податок на прибуток контрольованої іноземної компанії; звітність про контрольовану іноземну компанію.*

Постановка проблеми. Масштабування бізнесу, особливо в умовах наявних обмежень та небезпечності його ведення в Україні під час воєнного стану, досить часто супроводжується необхідністю залучення іноземних партнерів, інвесторів або заснування дочірніх або афільованих компаній за кордоном. Це, у свою чергу, покладає на суб'єктів декларування прибутку від юридично чи фактично контрольованих ними

іноземних компаній за встановленими правилами оподаткування такого виду підприємницької діяльності відповідно до чинного законодавства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обов'язок декларування контролюючими особами доходу належним їх контрольованих іноземних компаній та обов'язок сплати податку з оподаткованого в Україні прибутку контрольованих іноземних компаній встановлено на підставі Закону України від 16.01.2020 № 466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» (далі — *Закон № 466*). Зазначеним Законом, зокрема доповнено Податковий кодекс України (далі — *ПКУ*) статтею 39^2 «Контрольовані іноземні компанії».

Мета дослідження. Метою публікації є аналіз законодавчих норм щодо умов оподаткування контрольованих іноземних компаній в Україні та звітування контролюючих осіб (фізичних або юридичних) про доходи належних їм контрольованих іноземних компаній, обов'язковість якого вперше запроваджена у 2024 році.

Викладення основного матеріалу. Визначимо поняття *«контрольована іноземна компанія»* та *«контролююча особа»*. Відповідно до визначення пп. $39^2.1.1$ п. $39^2.1$ ст. 39^2, *контрольована іноземна компанія* (КІК) — будь-яка юридична особа, яка контролюється резидентом (фізичною або юридичною особою). До контрольованої іноземної компанії може прирівнюватися іноземне утворення без статусу юридичної особи (зокрема, але не виключно, партнерства, трасти, фонди, інші установи та організації, створені на підставі правочину або закону іноземної держави). Отже, ПКУ відносить до КІК й трасти, партнерства, фонди або ж взагалі іноземні утворення без статусу юридичної особи. Відтак, *контролююча особа* — це фізична або юридична особа — резидент України. При цьому резидентність для фізичної особи може бути визначена не тільки наявністю паспорту громадянина України, а ще й центром життєвих інтересів.

Ідентифікація КІК. Для того щоб розуміти, чи підпадає іноземна компанія під поняття КІК, необхідно перевірити наступні критерії:

1. Володіння певною часткою в корпоративних правах іноземної компанії:

а) загальне правило — наявність частки в іноземній юридичній особі (статутному чи акціонерному капіталі) у розмірі більше ніж 50 %;

б) можливі ситуації, коли спільне володіння розподілено між декількома фізичними особами та/або юридичними особами — резидентами України і у сукупності становить 50 % і більше — тоді достатньо щоб кожна з таких осіб володіла часткою більше ніж 10 %.

Важливо, що під КІК підпадають також компанії опосередкованого володіння. В ПКУ передбачено варіанти різних корпоративних структур з частками володіння КІК через один або кілька ланцюгів.

Визначення частки володіння контрольованою іноземною компанією. Для цілей визначення володіння фізичною або юридичною особою відповідною часткою в іноземній юридичній особі усі права, що належать такій фізичній або юридичній особі, вважаються сумою часток, які:

- належать такій фізичній або юридичній особі безпосередньо або опосередковано через інших осіб;
- належать будь-яким пов'язаним особам такої фізичної або юридичної особи безпосередньо або опосередковано через інших осіб.

Розмір частки опосередкованого володіння розраховується:

- у разі володіння через один ланцюг осіб, які володіють частками одна в іншій, — шляхом множення часток;
- у разі володіння через кілька ланцюгів осіб, які володіють частками одна в іншій, — шляхом підсумовування часток у кожному такому ланцюгу.

У разі якщо особа здійснює фактичний контроль над наступною юридичною особою у ланцюгу, вважається, що така особа володіє часткою в наступній юридичній особі у розмірі 100 %.

Особа вважається такою, що володіє часткою в іншій юридичній особі, у разі: володіння на підставі права власності, або якщо право власності на відповідну частку юридично належить іншим особам, які діють в інтересах такої особи (фактичний контроль).

2. Фактичний контроль над іноземною юридичною особою — індивідуальний або разом з іншими особами.

Перелік обставин, які можуть свідчити про наявність фактичного контролю (не є вичерпним):

- надання особою вказівок органам управління юридичної особи;
- якщо особа зазначена як бенефіціар при відкритті банківського рахунку;
- довіреність (терміном більше 1 року) на ім'я особи для вчинення правочинів.

Отже, фактичний контроль визначається як суттєвий і вирішальний вплив на діяльність КІК. При цьому, обов'язок доведення наявності фактичного контролю у фізичної / юридичної особи — резидента України над іноземною компанією покладено на контролюючий орган.

Таким чином, наявність юридичного чи фактичного контролю над іноземною компанією тягне за собою необхідність застосування правил оподаткування КІК відповідно до законодавства України.

Платником податку щодо прибутку контрольованої іноземної компанії є контролююча особа (юридична / фізична особа, що здійснює юридичний чи фактичний контроль над КІК). Якщо одна фізична або юридична особа володіє часткою або контролює частку в розмірі 25 % і більше у контрольованій іноземній компанії спільно з іншими фізичними та/або юридичними особами, та при цьому жодна з осіб самостійно не визначить себе контролюючою особою щодо такої частки у повному

розмірі, вважається, що всі зазначені особи є контролюючими особами для контрольованої іноземної компанії у рівних частках (незалежно від того, чи досягає розмір частки кожного з них 25 %).

Визначення об'єкта оподаткування прибутку КІК. Об'єктом оподаткування контролюючої особи є частина скоригованого прибутку контрольованої іноземної компанії, пропорційна частці, якою володіє або яку контролює така фізична (юридична) особа. Якщо у володінні фізичної або юридичної особи декілька КІК — об'єкт оподаткування визначається відносно кожної такої компанії.

При цьому, скоригований прибуток — це прибуток іноземної компанії відповідно до фінансової звітності, що коригується на податкові різниці, передбачені ПКУ.

Так, наприклад, прибуток КІК необхідно відкоригувати відповідно до принципу «витягнутої руки» в операціях між КІК та пов'язаними особами-нерезидентами, що зареєстровані в офшорах. Крім того, при розрахунку скоригованого прибутку необхідно врахувати ряд обмежень щодо включення витрат від операцій з цінними паперами чи борговими інструментами. Перелік різниць, що застосовуються при визначенні скоригованого прибутку КІК викладено у пп.39^2.3.2 п.39^2.3 ст. пп.39^2 ПКУ.

При цьому розрахунок скоригованого прибутку здійснюється контролюючою особою на основі фінансової звітності КІК.

Однак, відповідно до наданих повноважень, Державна податкова служба України при здійсненні адміністрування може поставити під сумнів (обґрунтований або ні) виконаний платником податків розрахунок об'єкту оподаткування КІК, надіслати запит на документи (первинні документи, документація з трансфертного ціноутворення при наявності у КІК контрольованих операцій), ініціювати аудиторську перевірку з метою підтвердження достовірності фінансової звітності КІК, та відкоригувати «занижені» доходи чи «зняти» завищені витрати.

До того ж збитки однієї не впливають на обов'язок сплатити податки з прибутку іншої. Якщо є 2 компанії — у першої нерозподілений прибуток, наприклад, 3 мільйони євро, а у другої — збиток 3 мільйони євро, то податок необхідно буде заплатити не з нуля, а з 3 млн євро.

Визначена частина прибутку контрольованої іноземної компанії:

- включається до складу загального річного оподатковуваного доходу контролюючої фізичної особи в порядку, визначеному п.170.13 ПКУ, або;
- за результатами звітного податкового року збільшує об'єкт оподаткування податком на прибуток підприємств контролюючої юридичної особи в порядку, визначеному у розділі III «Податок на прибуток підприємств» ПКУ.

Скоригований податок на прибуток КІК підлягає оподаткуванню в Україні за такими ставками:

1. Для фізичної особи — додаткове податкове навантаження у вигляді податку на доходи з фізичних осіб (ПДФО) за ставкою 18 % та військового збору за ставкою 1,5 %. Ставка ПДФО у 18 % застосовується якщо

КІК за результатами фінансового звітного періоду приймає рішення не розподіляти прибутки, тобто не виплачувати дивіденди фізичній особі. Ставка ПДФО у розмірі 9 % застосовується у разі отримання фізичною особою розподілених прибутків у вигляді дивідендів від КІК.

При розрахунку належної до сплати в бюджет суми ПДФО важливо не забути про пп.170.13.2.4 ст.170 ПКУ, який дозволяє зменшити суму ПДФО на суму податку на прибуток чи аналогічного, фактично сплаченого КІК за місцем реєстрації (а наявності відповідних підтверджуючих документів).

Окрема ставка податку ПДФО — 5 % застосовується у тому випадку, коли сума прибутку КІК отримана у вигляді дивідендів від юридичних осіб України.

2. Для юридичної особи застосовується ставка податку на прибуток — 18 %.

Не підлягає оподаткуванню в Україні прибуток КІК, а лише тягне за собою необхідність повідомляти податкову про КІК та подавати звітність, якщо:

а) загальний *сукупний дохід* усіх КІК однієї контролюючої особи за даними фінансової звітності не перевищує еквівалент *2 мільйони євро* на кінець звітного періоду;
б) між Україною та іноземною юрисдикцією реєстрації КІК є чинний договір про уникнення подвійного оподаткування або договір про обмін інформацією та виконується *будь-яка* з таких умов:
   - КІК в країні реєстрації сплачує податок на прибуток за ефективною ставкою, яка дорівнює або є меншою на 5 % за ставку податку на прибуток в Україні. Важливий термін — ефективна ставка податку на прибуток, яка може відрізнятися від базової номінальної ставки оподаткування;
   - частка пасивних доходів (дивіденди, проценти, роялті чи інші) КІК становить не більше 50 % загальної суми доходів КІК із всіх джерел;
   - можливо отримувати і більше ніж 50 % пасивних доходів, але тоді потрібен повний *substance* в країні реєстрації (офіс, активи, кваліфікований персонал);
в) КІК є публічною та її акції перебувають в обігу на визнаній КМУ фондовій біржі;
г) КІК є благодійною організацією і не розподіляє прибутки.

Ефективна ставка податку на прибуток підприємств розраховується шляхом ділення суми витрат зі сплати податку на прибуток підприємств на суму прибутку до оподаткування за даними фінансової звітності за відповідний календарний рік та множення на 100 %:

Ефективна ставка податку = Сума витрат із сплати податку на прибуток / Суму прибутку до оподаткування за даними фінансової звітності за відповідний календарний рік х 100 %

Порядок звітування контролюючих осіб щодо КІКів. ПКУ передбачені наступні види звітування по КІК:

1) Повідомлення контролюючого органу про:
- набуття або відчуження частки (безпосереднє або опосередковане) в іноземній юридичній особі (утворенні без статусу юридичної особи);
- про початок або припинення здійснення фактичного контролю над іноземною юридичною особою.

2. Звіт про контрольовані іноземні компанії разом із копіями фінансової звітності КІК додаються до основної звітності за результатами річного декларування:
- для фізичної особи — до декларації про майновий стан і доходи;
- для юридичної особи — до податкової декларації з податку на прибуток підприємств.

Якщо звітний рік у юрисдикції, резидентом якої є контрольована іноземна компанія, не відповідає календарному року, скоригований прибуток визначається за періоди, що закінчуються у відповідному календарному році.

Якщо не передбачено обов'язок складання фінансової звітності за такою КІК, контролююча особа має забезпечити складання фінансової звітності КІК відповідно до міжнародних стандартів фінансової звітності

Юридичні особи, які обрали спрощену систему оподаткування, є платниками податку на прибуток при отриманні скоригованого прибутку КІК.

Адміністрування оподаткування КІК контролюючим органом. Підставами для податкової перевірки контролюючої особи є:

а) отримання контролюючим органом податкової інформації, що свідчить про неподання платником податків або подання з порушенням вимог статті 39^2 ПКУ Звіту про контрольовані іноземні компанії;

б) ненадання контролюючому органу відповіді згідно з підпунктом 39-2.6.2 цього пункту.

Під час проведення перевірки контролююча особа зобов'язана забезпечити надання контролюючому органу за його запитом копій первинних документів щодо окремих або всіх операцій КІК. Документи подаються протягом 1 місяця з дати отримання платником податку відповідного запиту в засвідчених копіях.

У разі необхідності отримання додаткових документів, що підтверджують здійснення фінансово-господарських операцій КІК під час проведення перевірки, вони надаються платником податків протягом 30 календарних днів з дати отримання додаткового запиту контролюючого органу.

У разі наявності у контролюючого органу сумнівів щодо достовірності поданої фінансової звітності контрольованої іноземної компанії контролюючий орган має право вимагати надання письмового висновку аудиторської компанії, що підтверджує фінансову звітність контрольованої іноземної компанії, не раніше ніж через 15 місяців після завершення звітного періоду, щодо якого розраховується скоригований прибуток контрольованої іноземної компанії.

Такий письмовий висновок має надаватися аудиторською компанією, що має право на проведення аудиту фінансової звітності у відповідній іноземній юрисдикції, та не може містити негативний висновок або відмову від надання висновку.

Контролюючий орган не має права проводити більше однієї перевірки контролюючої особи протягом двох календарних років. Строк проведення перевірки контролюючої особи обчислюється з дня прийняття рішення про її проведення до дня складення довідки (акта) про проведення такої перевірки. Тривалість перевірки контролюючої особи не повинна перевищувати 6 місяців.

У разі необхідності отримання інформації від компетентних органів іноземних держав проведення експертизи та/або перекладу українською мовою документів, необхідних для дослідження відповідності умов діяльності КІК та/або її контролюючої особи правилам ПКУ про контрольовані іноземні компанії, строк проведення перевірки за рішенням керівника (заступника керівника) ДПС, може бути продовжений на строк, що не перевищує 6 місяців.

У разі незгоди контролюючої особи з висновками перевірки або фактами та даними, викладеними в акті про результати перевірки, вони мають право подати свої заперечення протягом 30 календарних днів з дня отримання акта. Такі заперечення розглядаються протягом 30 робочих днів, що настають за днем їх отримання, а платнику податків надсилається відповідь у порядку, визначеному ст. 58 ПКУ, для надсилання (вручення) податкових повідомлень-рішень (ППР).

Прийняття ППР за результатами перевірки контролюючої особи здійснюється у порядку, передбаченому ст. 86 ПКУ, але не раніше закінчення терміну для надання платником заперечень, визначеного підпунктом 39^2.6.4.9 ст. 39^2 ПКУ. Оскарження податкових повідомлень-рішень, прийнятих за результатами перевірки контролюючої особи, здійснюється відповідно до статті 56 цього Кодексу.

Висновки. У запропоновані роботі автори вирішили наступні наукові завдання:

1. Визначено поняття *«контрольована іноземна компанія»* та *«контролююча особа»*;

2. З'ясовано процедуру ідентифікації КІК за наступними критеріями:
   - *за розміром певної частки* резидентів України в іноземній юридичній особі в корпоративних правах іноземної компанії (статутному чи акціонерному капіталі);
   - *за фактичним контролем* з боку фізичної чи юридичної особи над іноземною юридичною особою — індивідуальним або разом з іншими особами;

3. Визначено *об'єкт оподаткування прибутку КІК* (частина скоригованого прибутку, якою володіє або яку контролює така фізична чи юридична особа);

4. Розглянуто порядок звітування контролюючих осіб щодо КІК;

5. Показано діючий порядок *адміністрування оподаткування КІК* контролюючим органом.

Перелік посилань	References
1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.	Tax Code of Ukraine dated December 2, 2010 No. 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text [in Ukrainian].
2. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві : Закон України від 16.01.2020 № 466-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#Text.	On Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the improvement of tax administration, elimination of technical and logical inconsistencies in tax legislation : Law of Ukraine dated January 16, 2020 No. 466-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#Text [in Ukrainian].
3. Про затвердження форми та Порядку надсилання до контролюючого органу Повідомлення про набуття (початок здійснення фактичного контролю) або відчуження частки (припинення фактичного контролю) резидентом в іноземній юридичній особі або майнових прав на частку в активах, доходах чи прибутку утворення без статусу юридичної особи : наказ Міністерства фінансів України від 22.09.2021 № 512. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/76806.html.	On the approval of the form and the Procedure for sending to the supervisory body a Notice of the acquisition (start of actual control) or alienation of a share (termination of actual control) by a resident in a foreign legal entity or property rights to a share in the assets, income or profit of an entity without the status of a legal entity : order of the Ministry of Finance of Ukraine dated September 22, 2021 No. 512. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/76806.html [in Ukrainian].
4. Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємств : наказ Міністерства фінансів України від 20.10.2015 № 897. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/66630.html.	On the approval of the form of the Tax Declaration on corporate income tax: order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 20.10.2015 No. 897. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/66630.html [in Ukrainian].
5. Про затвердження форми податкової декларації про майновий стан і доходи та Інструкції щодо заповнення податкової декларації про майновий стан і доходи : наказ Міністерства фінансів України від 02.10.2015 р. № 859 (зі змін. та допов.). URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/65107.html.	On the approval of the form of the tax declaration on property and income and the Instructions for filling out the tax declaration on property and income: Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 02.10.2015 No. 859 (with changes and additions). URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/65107.html [in Ukrainian].

Profit taxation rules of controlled foreign companies in Ukraine

I. Hrynenko, K. Proskura

Business scaling, especially in the conditions of existing restrictions and the danger of conducting it in Ukraine during martial law, is quite often accompanied by the need to attract foreign partners, investors or establish subsidiaries or affiliated companies abroad. The article is devoted to the analysis of legislative norms regarding the conditions of taxation of controlled foreign companies in Ukraine and reporting by controlling persons (individuals or legal entities) on the income of controlled foreign companies belonging to them, the obligation of which first arose in 2024 relative to 2022 and 2023.

Keywords: controlled foreign companies; controlling persons; actual control; adjusted taxable income of a controlled foreign company; tax on the income of a controlled foreign company; reporting on a controlled foreign company.

⇒ Гриненко, І. М., Проскура, К. П. (2024). Правила оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній в Україні. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 593—601. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.53.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.54
УДК 343.98+657.4:336.764.2

Ольга Степанівна Лукова

Докторка філософії з економіки, заслужена економістка України,
завідувачка лабораторії економічних досліджень
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-6105-6265, e-mail: lukova.olga@gmail.com

Дослідження облікової інформації про фінансові інструменти під час проведення економічної експертизи

Стаття присвячена дослідженню облікової інформації про фінансові інструменти для застосування при проведенні економічної експертизи. Виходячи з експертної практики, узагальнено джерела отримання інформації, що використовується в цілях експертизи обліку операцій підприємств з фінансовими інструментами. Визначено методичні підходи та типові відхилення, які ідентифіковані в результаті експертного дослідження обліку фінансових інструментів підприємств. Виявлено особливості застосування в експертній практиці зазначених методів.

***Ключові слова**: економічна експертиза*; *облікова інформація*; *фінансові зобов'язання*; *фінансові інструменти.*

Постановка проблеми. Фінансові інструменти як засіб реалізації фінансової політики в умовах динамічних змін економічного середовища сьогодні все частіше використовуються підприємствами з метою вирішення проблеми нестачі обігових коштів. Проте, зростаюча складність поточних фінансових інструментів створює труднощі для підприємств щодо розкриття інформації про такі об'єкти в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності, тоді як інвестори та інші стейкхолдери зіштовхуються з проблемами належного аналізу та інтерпретації наданої облікової інформації. Крім того, облікові дані щодо операцій з фінансовими інструментами є важливим джерелом інформації при проведенні експертиз задля розкриття злочинів економічного спрямування, частка яких із кожним роком неухильно зростає, що визначає актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з обліковою інформацією про фінансові інструменти та можливості її використання при проведенні економічних досліджень, розглядались у наукових працях Ю. С. Бездушної, А. В. Гевчук, В. М. Жука, В. А. Замлинського, О. Е. Кузьмінської, О. С. Новак, Т. С. Осадчої, О. М. Петрука, Є. Ю. Попко та ін.

Мета дослідження. Узагальнення методичних рекомендацій щодо дослідження облікової інформації про фінансові інструменти для застосування при проведенні економічної експертизи.

Викладення основного матеріалу. Практика бухгалтерського обліку хоча і збагачується новими методичними підходами, однак це повністю не вирішує проблему необхідності її уніфікації. Результати порівняльного аналізу облікових стандартів [4, 5, 6] свідчать, що МСФЗ 9 «Фінансові інструменти» [7], який замінив МСБО 39 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка», лише частково спростив облікову практику, забезпечив адекватну реакцію на фінансову кризу та створив умови для більш якісного подання інформації про відповідні об'єкти у звітності компаній. Водночас питання розмежування фінансових інструментів із визначенням методики їх обліку залишилося важливим для теорії і практики [3].

Достовірність облікової інформації про фінансові інструменти насамперед залежить від застосованої бухгалтером методики оцінки. Наприклад, ф'ючерси та форварди, незалежно від того, що мають різну економічну і юридичну сутність, ліквідність та передбачають понесення різного складу витрат, в бухгалтерському обліку характеризуються подібним порядком оцінки та відображення на облікових рахунках [2].

В аспекті прийняття рішень щодо інвестування та управління фінансовою політикою важливою є оцінка корисності облікової інформації про фінансові інструменти. На це вказує контекст багатьох зарубіжних досліджень [17, 19, 21].

Розкриття в обліку і звітності даних про фінансові інструменти певної мірою ускладнює проведення економічної експертизи бухгалтерських операцій з фінансовими інструментами. Тому на практиці перед експертом, діяльність якого врегульована нормативно-правовими актами у сфері судово-експертної діяльності [9, 10], виникає необхідність застосування такого методичного інструментарію, який би враховував особливості та норми облікової політики підприємств щодо операцій з фінансовими інструментами. В теоретичній площині ця необхідність спонукає до означення компонентного складу методики дослідження облікової інформації про фінансові інструменти при економічній експертизі.

Слід зазначити, що, фінансовий інструмент — поняття дуже широке і включає значну частину компонентів балансу підприємства, крім

матеріальних та нематеріальних активів (як наявних, так і очікуваних) і нефінансових зобов'язань. Тому фінансові інструменти — одна із найскладніших ділянок бухгалтерського обліку. В системі національних стандартів ключовим є П(С)БО 13 [8] та всі інші стандарти, які визначають засади обліку тих чи інших видів фінансових інструментів. Таким чином, виходячи з того що профільні стандарти не охоплюють всього розмаїття фінансових інструментів, як і всіх випадків, можливих у договорах, предметом яких стають фінансові інструменти, то можна стверджувати, що фінансові інструменти є багатогранним об'єктом обліку. Ця багатогранність обумовлює не лише труднощі з відображенням у бухгалтерському обліку і звітності, але сприяє приховуванню економічних злочинів, суттєва частка яких пов'язана з операціями з фінансовими інструментами [15, 16, 20].

Слід зазначити, що в еру фінансової глобалізації в усьому світі зростає кількість економічних злочинів, що завдають шкоди людям, підприємствам, і навіть країнам. І річ не лише у фінансових збитках, поряд з цим суб'єкти господарювання здобувають негативну репутацію на ринку, втрачають довіру партнерів і клієнтів. Правопорушення, що пов'язані з фінансовими інструментами, є досить особливими, а тому для їх розкриття може призначатися економічна експертиза — дослідження, що передбачає аналіз даних про фінансово-господарські операції, відображені у бухгалтерському обліку.

Причиною виникнення правопорушення у сфері використання фінансових інструментів можуть бути не лише корисливі мотиви, а й недостатнє професійне знання правил їх обліку. Адже, облік фінансових інструментів охоплює облік будь-яких фінансових активів, фінансових зобов'язань і/або інструментів власного капіталу. Таким чином, ускладнення організації та методики бухгалтерського обліку операцій підприємств з фінансовими інструментами, що в сукупності з недостатнім рівнем кваліфікації бухгалтерів та/або суб'єктів, які використовують результати їх роботи (від суб'єктів фіскального контролю до власників, менеджменту та кредиторів), призводить до зростання навмисних і ненавмисних невідповідностей в облікових записах, даних фінансової, управлінської та податкової звітності, а також — на етапах формування, обґрунтування та реалізації рішень її користувачів.

Користувачі даних, що продукує система бухгалтерського обліку, при прийнятті управлінських рішень хочуть бути впевнені в їх достовірності. Аналогічно слідчий, який працює над розкриттям економічного злочину, повинен мати впевненість щодо достовірності даних про операції, які є об'єктом дослідження, тому ним ініціюється проведення експертизи. Кожен із видів фінансових інструментів (фінансові активи, фінансові зобов'язання, інструменти власного капіталу, похідні фінансові інструменти) має свої критерії визнання, оцінки та особливості обліку.

Як відмічає Н. Бугай, вагомою ознакою кожного виду експертизи є методологія експертного дослідження. Зокрема, економічна експертиза містить у собі сукупність певних методів і прийомів для проведення дослідження експертом фінансово-господарських операцій, бухгалтерських документів і звітності за завданням слідчих органів і суду. Методологічні принципи економічної експертизи повинні базуватися на основних принципах бухгалтерського обліку, аналізу та всіх форм і видів контролю [1, с. 66].

М.-Дж. Краначер (M.-J. Kranacher) виділяє три інструменти, якими повинен володіти експерт, незалежно від характеру перевірки. По-перше, судовий експерт повинен мати відповідну кваліфікацію щодо перевірки фінансових звітів, облікових регістрів та інших підтверджуючих документів, а також знати юридичні наслідки виявлених доказів та порядок обробки і зберігання документів на підприємстві. По-друге, судовий експерт повинен вміти проводити інтерв'ю, яке є процесом отримання відповідної інформації про справу від тих, хто знає про це. Інтерв'ю, як елемент методології експертизи, націлене на збір необхідних доказів, а тому має суттєвий вплив на формування експертом висновків за фактом перевірки і вимагає від нього психологічних навиків роботи з людьми. Третій інструмент, який необхідно використовувати під час експертиз щодо шахрайства з фінансовими інструментами, — це спостереження. Судовий експерт часто потрапляє у таке становище, коли він повинен спостерігати за поведінкою, шукати прояви фінансового збагачення та, в деяких випадках, спостерігати за конкретними правопорушеннями [18]. М.-Дж. Краначер стверджує, що описану вище методологію можна застосувати практично до будь-якого типу експертизи [18].

Такий підхід до ідентифікації складових методології експертного дослідження вказує на те, що методологія не є лише об'єктивним набором методів і прийомів, а має в собі і суб'єктивну складову — власні знання, вміння і навики судового експерта, від якої залежить результативність перевірки.

Як зазначає В. Г. Суржик, бухгалтерські документи підлягають дослідженню з точки зору виявлення протиправної діяльності та отримання інформації про відхилення в діяльності підприємства. Після відображення викривлених даних первинних документів в облікових регістрах та звітності можна говорити про наявність ознак правопорушень у всій системі бухгалтерського обліку. Отже, облікова система є джерелом інформації про вчинення суб'єктами господарювання правопорушень економічного характеру [11, с. 167].

Для ідентифікації джерел отримання інформації обліку операцій підприємств з фінансовими інструментами в системі бухгалтерського обліку підприємства, пропонуємо наступну класифікацію (табл. 1).

Таблиця 1.

Джерела отримання інформації, що використовується в цілях експертизи обліку операцій підприємств з фінансовими інструментами

Локація ідентифікованих відхилень	**Облікові джерела**				**Акти перевірки контролюючих органів, магнітні диски, флешки**
	Первинні документи	**Реєстри аналітичного обліку**	**Реєстри синтетичного обліку**	**Форми фінансової звітності**	
Визнання	Протокол загальних зборів учасників, виписка з реєстру власників ЦП, виписка банку	Бухгалтерська довідка, виписка банку	Бухгалтерська довідка, виписка банку	Звітність	Наявність
Оцінювання та вимірювання	Відтворення інформаційної та побутово-організаційної моделей досліджуваних об'єктів, які створюють реальну можливість оптимізації експертизи	Кількісне вимірювання об'єкта бухгалтерського обліку	Кількісне вимірювання об'єкта бухгалтерсь-кого обліку	Кількісне вимірювання	-

Локація ідентифікованих відхилень	Облікові джерела				Акти перевірки контролюючих органів, магнітні диски, флешки
	Первинні документи	Реєстри аналітичного обліку	Реєстри синтетичного обліку	Форми фінансової звітності	
Повнота відображення	–	Для підприємств агробізнесу при журнально-ордерній формі ведення обліку — Журнал-ордер № 6 с.-г. за кредитом рахунків 36, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 79; Відомість № 6.6. с.-г. аналітичного обліку за рахунком 36; Головна книга	–	Звітність (Баланс (Звіт про фінансовий стан) (ф. № 1); Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) (ф. № 2), Звіт про рух грошових коштів (ф. № 3) або Баланс (ф. № 1-м), Звіт про фінансові результати (ф. № 2-м) та ін.	-
Відображення у відповідному періоді	Місяць, квартал, півріччя, рік	Місяць, квартал, півріччя, рік	Місяць, квартал, півріччя, рік	Місяць, квартал, півріччя, рік	–
Відображення на відповідних рахунках	30 «Готівка» та 31 «Рахунки в банках»	50 «Довгострокові позики», 53 «Довгострокові зобов'язання з оренди», 63 «Розрахунки з постачальниками та підрядниками» чи 68 «Розрахунки за іншими операціями»	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» (П(С)БО 13)	–	-

Локація ідентифікованих відхилень	Облікові джерела				Акти перевірки контролюючих органів, магнітні диски, флешки
	Первинні документи	Реєстри аналітичного обліку	Реєстри синтетичного обліку	Форми фінансової звітності	
Класифікація	Облікова політика підприємства	Інформація, яка не наведена безпосередньо у фінансових звітах, але є обов'язковою за відповідними положеннями (стандартами)	Інформація, яка не наведена безпосередньо у фінансових звітах, але є обов'язковою за відповідними положеннями (стандартами)	Відповідність фінансових звітів вимогам П(С)БО, М(С)БО	-
Розкриття	З первинного документа, із зведеної інформації	З первинного документа, із зведеної інформації	З первинного документа, із зведеної інформації	З первинного документа, із зведеної інформації	З первинного документа, із зведеної інформації
Подання	Спосіб опису активу, зобов'язання власного капіталу, доходів, витрат у відповідності із застосовуваною підприємством концептуальною основою	Спосіб опису активу, зобов'язання власного капіталу, доходів, витрат у відповідності із застосовуваною підприємством концептуальною основою	Спосіб опису активу, зобов'язання власного капіталу, доходів, витрат у відповідності із застосовува-ною підприємством концептуаль-ною основою	Баланс, Звіт про фінансові результати	–

Локація ідентифікованих відхилень	Облікові джерела				Акти перевірки контролюючих органів, магнітні диски, флешки
	Первинні документи	Реєстри аналітичного обліку	Реєстри синтетичного обліку	Форми фінансової звітності	
Економічна доцільність	Методи економічного аналізу, контролю, документальне дослідження	Методи економічного аналізу, контролю, документальне дослідження	Методи економічного аналізу, контролю, документальне дослідження	Методи економічного аналізу, контролю, документальне дослідження	Методи економічного аналізу, контролю, документальне дослідження
Легітимність	Виявляє зловживання, приховані неправильними арифметичними діями	Правильність підсумкових показників, нарахованих як за горизонтальними, так і за вертикальними графами	Правильність підсумкових показників, нарахованих як за горизонтальними, так і за вертикальними графами	Порівняння фактичних даних зі встановленими нормативами, кошторисами, тарифами, розцінками, які містяться в документі; перевірка виконаних операцій на відповідність чинному законодавству і нормативно-правовим актам	–
Дотримання процедури	Результати обов'язково повинні мати доказову силу для юридичного підтвердження	Результати обов'язково повинні мати доказову силу для юридичного підтвердження	Результати обов'язково повинні мати доказову силу для юридичного підтвердження	Результати обов'язково повинні мати доказову силу для юридичного підтвердження	–

Як видно з таблиці 1, де визначено документи, за інформацією з яких експерт встановлює факт наявності відхилень у визнанні, оцінюванні та вимірюванні, повноті відображення, відображенні на відповідних рахунках, класифікації та в кожній з інших локацій. Наприклад, для звичайної акції, якою володіє підприємство, відхилення щодо визнання може бути встановлене за випискою з реєстру, відхилення щодо оцінки — за випискою з фондової біржі, відхилення щодо доцільності — за результатом розрахунку експерта, відхилення в дотриманні процедури придбання — на основі відповідних угод із продавцем акції тощо.

Підбір методів і прийомів експерта у своїй дослідницькій роботі суттєво визначає ефективність і якість результативності експертизи [1, с. 66; 14]. У ході дослідження даних бухгалтерських документів судовий експерт повинен встановити ті відхилення, які є важливими для слідства та визначаються рамками основних завдань економічної експертизи. Для цього він повинен володіти спеціальними знаннями з бухгалтерського обліку, податкового законодавства, економічного аналізу та контролю (наприклад, аудиторських процедур) [12, 13].

Виявлена експертом невідповідність із правилами ведення обліку та присутність у ньому відхилень не завжди означає, що має місце протиправна дія. Хоча найчастіше при проведенні економічної експертизи виявляються ті факти, які вказують на те, що наявність відхилень є результатом навмисних дій. Але при цьому оцінка діяльності певних людей перебуває поза межами компетенції експерта-бухгалтера і є прерогативою тільки слідства і суду [1, с. 67].

Типові відхилення щодо обліку операцій підприємств з фінансовими інструментами, які може виявити експерт, подано в табл. 2.

Таблиця 2.

Типові відхилення, ідентифіковані в результаті експертної роботи з обліку фінансових інструментів підприємств

Локація ідентифікованих відхилень	**Види ідентифікованих відхилень**	
	Істотні	**Неістотні**
Визнання	Відсутність обов'язкового реквізиту в документі	Відсутність додаткового реквізиту
Оцінювання та вимірювання	Завищення чи заниження оцінки	
Повнота відображення	Відсутність належного економічного обґрунтування	
Відображення у відповідному періоді	Наявність в документі необумовлених записів	
Відображення на відповідних рахунках	Невідповідність нормативним документам	

Локація ідентифікованих відхилень	**Види ідентифікованих відхилень**	
	Істотні	**Неістотні**
Класифікація	Порушення хронології документації	
Розкриття	Невідповідність нормативним актам, установчим документам підприємства	
Подання	Порушення хронології документації	
Економічна доцільність	Відсутність належного економічного обґрунтування	
Легітимність	Невідповідність нормативним документам, установчим документам підприємства	
Дотримання процедури	Порушено послідовність дій при емісії акцій їх продажу, яка визначена в законодавстві	
Інші питання	Не вистачає первинних документів і не задоволено клопотання щодо їх надання	

Отже, кожне відхилення може стосуватися будь-якої локації, при цьому воно може бути оцінено однозначно: як істотне або неістотне.

Охарактеризуємо більш детально кожну локацію, по якій може бути виявлене відхилення.

Визнання означає, що фінансовий інструмент має бути визнаний для цілей бухгалтерського обліку в той момент, коли набув всіх необхідних для цього ознак. Якщо ж відсутня хоча б одна ознака з переліку, визначеного відповідним стандартом, фінансовий інструмент не може бути визнаний для цілей бухгалтерського обліку.

Оцінювання та вимірювання означає, що всі господарські операції оцінюються в грошовому вимірнику, а для визначення вартості кожного об'єкта застосовуються моделі та методи регламентовані бухгалтерськими стандартами для таких операцій. Повнота відображення — в обліку та звітності мають бути відображені всі операції з фінансовими інструментами, які відбулися протягом звітного періоду.

Відображення у відповідному періоді передбачає, що операція та її результат має бути зареєстрована в обліку в тому періоді, коли вона фактично відбулася (наприклад, дохід за отриманими відсотками на облігацію має визнаватися у тому періоді, за який він був отриманий, а не в тому, коли надійшли кошти від емітента облігації).

Відображення на відповідних рахунках означає, що операція з фінансовим інструментом була відображена кореспонденцією рахунків, передбачених для цього Робочим планом рахунків, що застосовується на підприємстві. Тобто мають бути правильно вказані рахунки, по дебету і кредиту яких реєструється господарська операція.

Класифікація передбачає правильне застосування підходу до групування операцій, та їх результатів для відображення у звітності (активи та зобов'язання мають бути визначені як поточні або довгострокові, доходи і витрати класифікуються відповідно до виду діяльності (операційна, фінансова, інвестиційна)).

Розкриття передбачає, що інформація, відображена у звітності має бути належним чином конкретизована (наприклад, у примітках конкретизується інформація щодо акцій інших емітентів, якими володіє підприємство, і які відображені в його балансі одним рядком). Подання означає, що дотримується спосіб опису активу, зобов'язання власного капіталу, доходів, витрат у відповідності із застосовуваною підприємством концептуальною основою. Економічна доцільність означає, що операція (в даному випадку — з фінансовими інструментами) сприятиме досягненню підприємством його економічних цілей.

Легітимність полягає в тому, що як сама операція, так і її відображення в бухгалтерському обліку та звітності не суперечить нормативним документам (чинному законодавству, установчим документам підприємства, документам, прийнятим адміністрацією підприємства тощо). Дотримання процедури передбачає, що будь-яка фінансово-господарська операція має відбуватися відповідно до встановленого регламенту. Наприклад, послідовність дій при емісії акцій та їх продажу, яка прописана в чинному законодавстві. Інші питання — не перераховані вище параметри, за якими експерт може проводити експертизу операцій сільськогосподарських підприємств із фінансовими інструментами.

Виявлені експертом відхилення повинні бути детально задокументовані та є підставою для формування висновку щодо поставлених перед ним питань, які входять до його компетенції.

Хоча бухгалтерський облік покликаний забезпечувати довіру і розуміння соціально-економічного простору та керованість, проте у ряді випадків він перетворюється на потужне знаряддя приховування порушень та злочинних дій. Тому верифікація даних бухгалтерського обліку щодо операцій з фінансовими інструментами всіма доступними засобами, в тому числі шляхом проведення економічної експертизи, забезпечує виконання його головних функцій та розкриття економічних злочинів.

Висновки. Таким чином, результативність (ефективність) експертизи залежить від повноти реалізованої експертом методики дослідження. Обґрунтованість висновків повинна забезпечуватися використанням всіх компонентів методики дослідження облікової інформації в їх логічній послідовності та обумовленості: завдання економічної експертизи є основою для ідентифікації джерел даних та контрольних локацій; вибір експертних процедур та їх реалізація залежить від визначених експертом контрольних локацій; під час документування виявлені типові відхилення класифікуються на істотні та неістотні, залежно від економічних та юридичних наслідків їх впливу. Такий підхід особливо

важливий при дослідженні операцій з фінансовими інструментами, облік яких є досить трудомісткий і регламентується одразу декількома стандартами. Реалізація означених методологічних компонентів (джерела отримання інформації, процедури експертизи, контрольні локації, типові відхилення) дозволяє експерту сформувати обґрунтовані висновки щодо економічної доцільності та правомірності операцій з фінансовими інструментами на підприємствах.

Перелік посилань

1. Бугай Н. Судово-бухгалтерська експертиза як складова економічного контролю: сьогодення та майбутнє. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2014. Вип. 2. С. 62—70. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/32610481.pdf (дата звернення: 07.01.2024).
2. Ксендзук В. В., Трало І. М. Оцінка фінансових інструментів за справедливою вартістю в бухгалтерському обліку. *Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки.* 2019. № 2. С. 468—476.
3. Лоханова Н. О. Проблемні питання обліку фінансових інструментів відповідно до вимог П(С)БО і МСФЗ. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2014. Вип. 6 (5). С. 163—167.
4. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 32 «Фінансові інструменти» : подання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_029 (дата звернення: 07.01.2024).
5. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 37 “Забезпечення, умовні зобов’язання та умовні активи”. URL: https://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/929_051 (дата звернення: 07.01.2024).
6. Міжнародний стандарт фінансової звітності 7 «Фінансові інструменти: розкриття інформації» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_007 (дата звернення: 07.01.2024).

References

Bugay, N. (2014). Forensic accounting expertise as a component of economic control: the present and the future. *Socio-economic problems and the state*. Iss. 2. Pp. 62—70. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/32610481.pdf (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

Ksendzuk, V. V., Tralo, I. M. (2019). Evaluation of financial instruments at fair value in accounting. *Visnyk KhNAU. Series: Economic Sciences*. № 2. Pp. 468—476 [in Ukrainian].

Lokhanova, N. O. (2014). Problematic issues of accounting of financial instruments in accordance with the requirements of Accounting Standards and IFRS. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Ser.: Economic Sciences*. Iss. 6 (5). Pp. 163—167 [in Ukrainian].

International Accounting Standard 32 Financial Instruments : Submission. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_029 (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

International Accounting Standard 37 «Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets». URL: https://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/929_051 (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

International Financial Reporting Standard 7 «Financial Instruments: Information Disclosure» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_007 (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

7. Міжнародний стандарт фінансової звітності 9 «Фінансові інструменти». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_016 (дата звернення: 07.01.2024).

International Financial Reporting Standard 9 «Financial Instruments». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_016 (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» : затв. наказом Мінфіну України від 30.11.2001 № 559 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01#Text (дата звернення: 07.01.2024).

Accounting Regulation (Standard) 13 «Financial Instruments», approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 30.11.2001 No. 559 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01#Text (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 07.01.2024).

On approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research : Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

10. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 07.01.2024).

On forensic expertise : Law of Ukraine dated 25.02.1994 No 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

11. Суржик В. Г. Сучасні підходи щодо визначення економічної квінтесенції судово-бухгалтерської експертизи в Україні. *Науковий вісник Полісся*. 2019. № 1 (17). С. 166—172.

Surzhyk, V. H. (2019). Modern approaches to the definition of the economic quintessence of forensic accounting expertise in Ukraine. *Scientific Bulletin of Polissia*. № 1 (17). Pp. 166—172 [in Ukrainian].

12. Шерстюк О. Л., Волошина О. В. Процедури аудиту дотримання законодавства при операціях з акціями власної емісії. *Економічний аналіз*. 2021. Вип. 4. С. 100—111.

Sherstyuk, O. L., Voloshyna, O. V. (2021). Procedures for auditing compliance with legislation in transactions with shares of own issue. *Economic analysis*. Iss. 4. Pp. 100—111 [in Ukrainian].

13. Шерстюк О. Л., Жук Н. Л. Параметризація завдань аудиту фінансових резервів. *Економіка та суспільство*. 2021. № 34. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/982/940. (дата звернення: 07.01.2024).

Sherstyuk, O. L., Zhuk, N. L. (2021). Parametrization of tasks of audit of financial reserves. *Economy and Society*. № 34. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/982/940. (access date: 07.01.2024) [in Ukrainian].

14. Abernathy, J. L., Beyer, B., Masli, A., Stefaniak, C. (2014). The association between characteristics of audit committee accounting experts, audit committee chairs, and financial reporting timeliness. *Advances in Accounting*. Vol. 30. Iss. 2. Pp. 283—297. DOI: 10.1016/j.adiac.2014.09.001.
15. Audit methodology for auditing financial instruments in the period 2014—2020. European Commission, 19.08.2019. URL: https://www.fi-compass.eu/publication/other-resources/audit-methodology-auditing-financial-instruments-period-2014-2020 (дата звернення: 07.01.2024).
16. Economic crime in a digital age. Association of Chartered Certified Accountants, January 2020. URL: https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_gl/topics/assurance/assurance-pdfs/ey-economic-crime-digital-age_03.pdf (дата звернення: 07.01.2024).
17. Gornjak, M. (2019). Forward-looking approach in the accounting of financial instruments: case study of Slovenian Pension Company. *International Journal of Innovation and Learning*. № 26 (1). Pp. 27—43.
18. Kranacher, M.-J. (2019). Forensic Accounting and Fraud Examination, 2nd Edition. *New York*. Wiley. URL: https://www.pbookshop.com/media/filetype/b/i/1346318907.pdf (дата звернення: 07.01.2024).
19. Lopes, P. T., Rodrigues, L. L. (2007). Accounting for financial instruments: An analysis of the determinants of disclosure in the Portuguese stock exchange. *The International Journal of Accounting*. № 42 (1). Pp. 25—56.
20. Staff Guidance. Auditing the Fair Value of Financial Instruments. *PCAOB*. August 22, 2019. URL: https://pcaobus.org/Standards/Documents/Staff-Guidance-Auditing-Fair-Value-Financial-Instruments.pdf (дата звернення: 07.01.2024).
21. Tuğay, O., & Arisoy, K. (2019). Finansal araçlarin TMS/TFRS ve bobi FRS çerçevesinde muhasebeleştirme esaslarinin karşilaştirilmasi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.* № 6(2). Pp. 563—577 [in Turkish].

Study of accounting information on financial instruments in the course of economic expertise

O. Lukova

The article is devoted to the study of accounting information on financial instruments for use in conducting economic expertise. Based on the expert practice, the sources of information used for the purposes of examination of accounting of enterprises' transactions with financial instruments are generalized. The methodological approaches and typical deviations that identify and typical deviations identified as a result of expert work on accounting for financial instruments of enterprises are identified. The peculiarities of application of these methods in the practice of expert activity are identified, which will allow the expert to form reasonable conclusions regarding the economic feasibility and legality of transactions with financial instruments at enterprises. Financial instruments as a means of implementing financial policy in a dynamically changing economic environment are increasingly used by enterprises today to address the problem of working capital shortages. However, the growing complexity

of current financial instruments creates difficulties for companies to disclose information about such items in their accounting and financial statements, while investors and other stakeholders face problems with proper analysis and interpretation of the accounting information provided. In addition, accounting data on transactions with financial instruments is an important source of information when conducting examinations to solve economic crimes, the share of which is steadily increasing every year, which determines the relevance of the chosen topic. The purpose of the study. To generalize the methodological recommendations for the study of accounting information on financial instruments for use in conducting economic expertise. Thus, the effectiveness (efficiency) of the examination depends on the completeness of the research methodology implemented by the expert. The validity of the conclusions should be ensured by using all components of the methodology for researching accounting information in their logical sequence and conditionality: the task of economic expertise is the basis for identifying data sources and control locations; the choice of expert procedures and their implementation depends on the control locations determined by the expert; when documenting, the identified typical deviations are classified as material and immaterial depending on the economic and legal consequences of their impact. This approach is especially important when studying transactions with financial instruments, the accounting for which is quite laborious and regulated by several standards at once. The implementation of the above methodological components (sources of information, examination procedures, control locations, typical deviations) allows the expert to form reasonable conclusions about the economic feasibility and legality of transactions with financial instruments in enterprises.

Keywords: economic expertise; accounting information; financial liabilities; financial instruments.

⇒ Лукова, О. С. (2024). Дослідження облікової інформації про фінансові інструменти під час проведення економічної експертизи. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 602—616. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.54.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.55
УДК 343.98

Оксана Олександрівна Маркіна

Докторка філософії з фінансів, банківської справи та страхування, судова експертка вищого кваліфікаційного класу, завідувачка відділу досліджень бухгалтерського та податкового обліку та звітності лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-4602-1512, e-mail: markina.oksana33@gmail.com

Марина Ігорівна Рудая

Кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця, провідна наукова співробітниця Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-4986-4112, e-mail: ruday@ukr.net

Практика проведення судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємств у зв'язку із збройною агресією російської федерації

Стаття присвячена узагальненню підходів до проведення судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємствам у зв'язку із збройною агресією російської федерації. Наведено методичні підходи, які застосовують експерти-економісти відповідно до діючої нормативної бази при визначенні матеріальних збитків підприємств, організацій, установ. Обґрунтовано алгоритм підтвердження за допомогою економічної експертизи питань розміру збитків (упущеної вигоди) підприємствам через неможливість провадження господарської діяльності внаслідок збройної агресії та фактичного вторгнення військ російської федерації.

Ключові слова: *судова економічна експертиза*; *збитки*; *витрати*; *доходи*; *втрата активів*; *упущена вигода.*

Постановка проблеми. Збройний конфлікт, ініційований російською федерацією проти України, спричинив значні матеріальні збитки, включаючи руйнування інфраструктури та ушкодження майна підприємств різних форм власності. Особливо суттєвими стали втрати для сектора малого, середнього та великого бізнесу, який характеризується

підвищеним ризиком та нестабільністю доходів через вплив зовнішніх факторів. Розвиток бізнесу, виконуючи ключові соціально-економічні функції, відіграє вирішальну роль у глобальних економіках і є критично важливим для повоєнної відбудови економіки України.

Актуальність дослідження полягає в тому, що ключовим викликом як для науковців, так і для практиків експертів є точне визначення обсягу матеріальних збитків та збору достатніх доказів для відшкодування. А отже, необхідно застосувати методику оцінювання матеріальних збитків підприємств, організацій, установ, яка передбачає стандартизацію підходів до дослідження експертами-економістами реальних збитків, завданих підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності в результаті втрат, руйнувань або пошкоджень їх майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, ракетно-бомбових ударів під час збройної агресії російської федерації. Також необхідно врахувати оцінку упущеної вигоди від перешкод у здійсненні господарської діяльності та оцінити потреби у відновленні майна цих суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методичні підходи, що зараз можуть застосовуватися під час проведення в Україні судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємствам, організаціям, установам у зв'язку із збройною агресією російської федерації, визначені у законах України [12, 13], підзаконних нормативних і методичних джерелах [2, 3, 4, 9, 10, 14] та висвітлювалися у окремих оглядах [11] і публікаціях [7]. При цьому наукових праць, в яких розкривається і узагальнюється реалізація таких методичних підходів при проведенні в сучасних умовах відповідних досліджень, явно недостатньо.

Мета дослідження. Узагальнення методичних підходів та практики визначення проведення судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємств у зв'язку із збройною агресією російської федерації у дослідженнях експертів-економістів.

Викладення основного матеріалу. Відшкодування збитків є одним з ключових аспектів відновлення порушених прав підприємства як учасника господарських відносин. Так, у господарському праві учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено. *Відшкодування збитків передбачено Цивільним та Господарським кодексами України* [12, 13]*, законами, іншими нормативними актами.*

З позиції бухгалтерського обліку, відповідно до п. 1 положення (стандарту) бухгалтерського обліку (далі — *П(С)БО*) 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [6], «збиток» — перевищення суми витрат над сумою доходу, для отримання якого були здійснені ці витрати. Водночас відповідно до п. 5 П(С)БО 15 «Дохід» [8], «доходи» — це збільшення

економічних вигід у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які приводять до зростання власного капіталу за звітний період; а «прибуток» — сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати. Це узгоджується зі ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [1], у якій зазначено, що «господарська операція» — це дія або подія, яка викликає зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі підприємства, а «економічна вигода» — це потенційна можливість отримання підприємством грошових коштів від використання активів. Здійснення господарських операцій та їхня економічна вигода для підприємства є лише потенційною можливістю, оскільки за умови збитковості цих операцій, тобто відсутності вигоди, це впливає на зміни у структурі активів та зобов'язань і компенсується іншими господарськими операціями за наявності їхньої економічної вигоди. Відображенням результативності (збитковості або прибутковості) фінансово-господарської діяльності підприємства є фінансова (бухгалтерська) звітність.

З огляду на наведене, при проведенні досліджень з питань, що потребують встановлення розміру завданої шкоди, збитків, завданням судово-економічної експертизи є визначення тільки економічних складових цих понять у грошовому виразі. При цьому за своєю сутністю збитки — це втрата активів чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб.

Таким чином, стосовно визначення і документального підтвердження розміру збитків вважаємо, що сума збитків для суб'єктів господарювання має визначається як балансова вартість активу на момент його втрати або як втрачена вигода, розрахована як недоотриманий дохід від володіння та користування активами. За необхідності сума збитків може бути визначена шляхом оцінювання вартості втрачених активом незалежним оцінювачем. Слід зазначити, що залучення незалежного оцінювача має відбуватися з урахуванням його досвіду щодо оцінки аналогічних об'єктів, роботи на відповідному ринку.

Слід зазначити, що до компетенції судових експертів не належить встановлення протиправності поведінки суб'єктів дослідження, внаслідок дій яких були завдані збитки. Протиправність поведінки є обов'язковою ознакою будь-якого порушення, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність. Протиправність поведінки у договірних правовідносинах означає будь-яке невиконання або неналежне виконання договору, що тягне за собою заподіяння шкоди, якщо інше не передбачено законом. Питання протиправності є юридичним, і може бути вирішене лише слідчим або судом.

Відповідно до частини 2 статті 224 Господарського кодексу України (далі — *ГК України*), під *«збитками»* розуміються: витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не

одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною [12].

У відповідь на виклики, які стоять перед нашою державою по відновленню та відбудові, 20 березня 2022 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (далі — *Порядок № 326*) [9], яка включає процедуру оцінки розміру збитків та шкоди за 15 напрямами. Порядком № 326 встановлено процедуру визначення шкоди та збитків за наступними напрямами:

- *економічні втрати підприємств* (крім підприємств оборонно-промислового комплексу), у тому числі господарських товариств — напрям включає втрати підприємств усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна, втрати фінансових активів, а також упущену вигоду від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності (пп. 18 п. 2 Порядку № 326);
- *втрати установ та організацій* (крім установ та організацій оборонно-промислового комплексу) — напрям, що включає втрати установ та організацій усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна (крім втрат громадських будівель та споруд комунальної власності) (пп. 19 п. 2 Порядку № 326) [9].

Одним із напрямів є врахування економічних втрат підприємств, охоплюючи знищене та пошкоджене майно, а також упущену вигоду, викликану неможливістю або перешкодами у веденні господарської діяльності. Згідно із підпунктами 18 і 19 пункту 2 Порядку № 326 [9], визначення шкоди та збитків підприємств за даними напрямами здійснюється відповідно до Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна від 18.10.2022 № 3904/1223 (далі — *Методика № 3904/1223*) [3].

Таким чином, основним нормативним документом, який регламентує проведення оцінки недоотриманого прибутку, є Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, яка затверджена наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України. Методика № 3904/1223 передбачає механізми оцінки (визначення розміру) збитків, завданих підприємствам, установам, організаціям та іншим суб'єктам господарювання всіх форм власності внаслідок збройної агресії, оцінки (визначення

розміру) упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності зазначеними суб'єктами господарювання, а також оцінки потреб у відновленні майна суб'єктів господарювання станом на дату оцінки, яка є датою не раніше ніж 23 лютого 2022 року. Обчислені результати можуть бути представлені у вигляді офіційного документа, як то Звіт про незалежну оцінку або Висновок судового експерта. Звіт, що містить деталі оцінки збитків, готується як у цифровому, так і у паперовому форматах, залежно від вимог та потреб. Висновок судової експертизи, у свою чергу, традиційно оформлюється у паперовому вигляді.

Для прикладу розглянемо основні підходи у вирішенні питань підтвердження розміру збитків (упущеної вигоди) підприємства через неможливість провадження господарської діяльності внаслідок збройної агресії та фактичного вторгнення військ російської федерації.

На вирішення судової економічної експертизи виноситься питання:

1. *Який розмір збитків (втраченої вигоди), завданих в період із 24.02.2022 по xxxxx 2022 року підприємству XXXX, яке розташоване за адресою: XXXXXX?*

Проведення дослідження здійснюється за таким алгоритмом:

- Підбір та вивчення нормативно-правової бази з досліджуваного питання.
- Дослідження фінансової звітності підприємства (балансу (звіту про фінансовий стан), звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід), звіту про рух грошових коштів, звіту про власний капітал і приміток до фінансової звітності) за період 2020 рік — перше півріччя 2022 року.
- Дослідження наказів, протоколів про діяльність підприємства за досліджуваний період.
- Розрахунок, згідно Методики №3904/1223, розміру збитків (упущеної вигоди) підприємству.

Відповідно до наведеного вище алгоритму:

Як зазначалось вище, згідно із Цивільним кодексом України (далі — *ЦК України*) поняття «збитків» визначено як реальний збиток та упущена вигода. При цьому, відповідно до частини 2 статті 22 ЦК України, доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, відноситься до упущеної вигоди [13]. Окрім зазначених вище збитків, ст. 225 ГК України [12] до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка вчинила господарське правопорушення, зараховуються: вартість втраченого, пошкодженого чи знищеного майна; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково виплачених матеріалів), здійснені стороною, що зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на

який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною і матеріальна компенсація моральної шкоди. Незалежну оцінку розміру упущеної вигоди виконують стосовно майна, власнику (балансоутримувачу) якого заподіяні реальні збитки щодо вказаного майна, які й були причиною упущеної вигоди.

Згідно із підпунктами 18 і 19 пункту 2 Порядку № 326 [9], визначення шкоди та збитків підприємств за даними напрямами здійснюється відповідно до Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна — Методика № 3904/1223 [3].

Визначення розміру упущеної вигоди стосовно майна, що призначалося для здійснення комерційної діяльності з метою отримання прибутку або доходу в іншій формі: сільсько-, рибо- та лісогосподарська нерухомість, інвестиційна нерухомість, нерухомість з комерційним потенціалом, єдиних майнових комплексів (ЄМК) підприємств, установ та організацій усіх форм власності, корпоративні частки, об'єкти у матеріальній та нематеріальній формах, вартість яких визначається вартістю ЄМК, що створений на їх основі (об'єкти, асоційовані з бізнесом), тощо здійснюється відповідно до розділу IV «Методичні засади оцінки (визначення розміру) упущеної вигоди (неотриманого прибутку)» Методики № 3904/1223 [3].

Згідно Методики № 3904/1223, під упущеною вигодою розуміють розмір накопиченого протягом визначеного періоду часу прибутку, що його міг отримати власник (балансоутримувач, користувач) пошкодженого, втраченого та (або) знищеного майна за умови, що майно не було пошкоджене, знищене або втрачене внаслідок збройної агресії [3].

Відповідно, грошовий потік, що відображає упущену вигоду, визначають як такий, що номінований в умовних грошових одиницях. Для цілей Методики за умовну грошову одиницю приймають долар США (п. 3 розділу IV Методики № 3904/1223) [3]. Згідно з пунктом 4 розділу IV Методики №3904/1223 визначено, що якщо підприємство, утворене на основі ЄМК, демонструвало збиткову діяльність за підсумками 2020 і 2021 років, оцінку упущеної вигоди щодо нього не проводять. Оскільки грошові надходження від майбутнього відшкодування упущеної вигоди, як правило, оподатковуються як звичайний дохід, для цілей цієї Методики грошовим потоком, що використовують для визначення розміру упущеної вигоди, є прибуток до оподаткування, крім випадків, передбачених абзацом другим цього підпункту. Неотриманий прибуток за визначений період часу обчислюють як такий, що мав би бути отриманий підприємством, діяльність якого заснована на майні, визначеному

в пункті 1 цього розділу, за умови відсутності наслідків збройної агресії (п. 5.3 розділу IV Методики № 3904/1223) [3].

Відповідно до п. 5.4 розділу IV Методики №3904/1223, вхідними даними для розрахунку такого неотриманого прибутку є значення статей доходів та витрат підприємства, діяльність якого заснована на майні, визначеному в пункті 1 цього розділу, із звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід) за 2020 та 2021 роки [3]. Згідно з пунктом 5.5 розділу IV Методики № 3904/1223 визначено, що у разі якщо майно, на якому заснована діяльність підприємства, втрачено, знищено повністю або до такого рівня, що операційна діяльність підприємства неможлива без повної заміни та відновлення пошкодженого та знищеного майна, неотриманий прибуток, що в подальшому необхідно компаундувати, для базового періоду часу один рік обчислюють як середнє арифметичне [3].

Згідно з п. 5.6 розділу IV Методики №3904/1223, у загальному випадку значення прибутків до оподаткування Е2020, Е2021 обчислюють за даними звіту про фінансові результати (форма № 2) за відповідний рік за такою формулою [3].

Правові засади регулювання, організації, ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності в Україні визначає Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV (із змінами і доповненнями) (далі — *Закон № 996-XIV*) [1]. Цей Закон поширюється на всіх юридичних осіб, створених відповідно до законодавства України, незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності, а також на представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності (далі — *підприємства*), які зобов'язані вести бухгалтерський облік та подавати фінансову звітність згідно із законодавством. Метою ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан та результати діяльності підприємства. Бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку, який ведеться підприємством. Фінансова, податкова, статистична та інші види звітності, що використовують грошовий вимірник, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку (п. 2 ст. 3 Закону № 996-XIV) [1].

Відповідно до п. 1 ст. 11 Закону № 996-XIV [1], підприємства зобов'язані складати фінансову звітність на підставі даних бухгалтерського обліку. Фінансова звітність підписується керівником (власником) підприємства або уповноваженою особою у визначеному законодавством порядку та бухгалтером або особою, яка забезпечує ведення бухгалтерського обліку підприємства. Нормами ст. 13 Закону № 996-XIV встановлено [1], що звітним періодом для складання фінансової звітності є календарний рік. Проміжна звітність складається щоквартально наростаючим підсумком з початку звітного року в складі балансу та звіту про фінансові результати.

Мету, склад і принципи складання фінансової звітності та вимоги до визнання і розкриття її елементів визначає Національне Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України 07.02.2013 № 73 (далі — *НП(С)БО 1*) [6]. Фінансова звітність — бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період. Згідно п. 1 Розділу ІІ НП(С)БО 1, фінансова звітність складається з: балансу (звіту про фінансовий стан), звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід), звіту про рух грошових коштів, звіту про власний капітал і приміток до фінансової звітності. Баланс підприємства складається на кінець останнього дня звітного періоду. Проміжна (місячна, квартальна) звітність, яка охоплює певний період, складається наростаючим підсумком з початку звітного року. У балансі відображаються активи, зобов'язання та власний капітал підприємства. У звіті про фінансові результати розкривається інформація про доходи, витрати, прибутки і збитки, інший сукупний дохід та сукупний дохід підприємства за звітний період (п. 8 Розділу ІІ НП(С)БО 1).

З цього приводу наведемо приклад судово-експертної практики. На дослідження надано фінансову звітність *підприємства XXXX* за період 2020 рік — перше півріччя 2022 року, зокрема:

- Баланс (Звіт про фінансовий стан) на 30 червня 2021 року;
- Баланс (Звіт про фінансовий стан) на 30 червня 2022 року;
- Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) за 2020 рік;
- Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) за І півріччя 2021 року;
- Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) за 2021 рік;
- Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід) за І півріччя 2022 року.

За формою та змістом зазначена фінансова звітність *підприємства XXXX* відповідає вимогам НП(С)БО 1, містить підписи від імені керівника та головного бухгалтера, відтиск печаток «Електронний підпис» та «Документ прийнято».

Згідно розділу ІІІ «Зміст статей звіту про фінансові результати» Методичних рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності, затверджених Наказом Міністерства фінансів України від 28.03.2013 року № 433 (далі — *Методичні рекомендації № 433*) [5]:

- у статті «Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)» відображається дохід (виручка) від реалізації продукції, товарів, робіт, послуг (у т.ч. платежі від оренди об'єктів інвестиційної нерухомості) за вирахуванням наданих знижок, вартості

повернутих раніше проданих товарів, доходів, що за договорами належать комітентам (принципалам тощо), та податків і зборів (п. 3.3);

- у статті «Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)» відображається виробнича собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг) та/або собівартість реалізованих товарів. Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) визначається згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 9 «Запаси», Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи» (п. 3.5);
- у статті «Інші операційні доходи» відображаються суми інших доходів від операційної діяльності підприємства, крім чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг): дохід від операційної оренди активів; дохід від операційних курсових різниць; відшкодування раніше списаних активів; дохід від роялті, відсотків, отриманих на залишки коштів на поточних рахунках в банках; дохід від реалізації оборотних активів (крім фінансових інвестицій), необоротних активів, утримуваних для продажу, та групи вибуття; дохід від списання кредиторської заборгованості; одержані штрафи, пені, неустойки тощо (п. 3.10);
- у статті «Адміністративні витрати» відображаються загальногосподарські витрати, пов'язані з управлінням та обслуговуванням підприємства (п. 3.11);
- у статті «Витрати на збут» відображаються витрати підприємства, пов'язані з реалізацією продукції (товарів),— витрати на утримання підрозділів, що займаються збутом продукції (товарів), рекламу, доставку продукції споживачам тощо (п. 3.12);
- у статті «Інші операційні витрати» відображаються собівартість реалізованих виробничих запасів, необоротних активів, утримуваних для продажу, та групи вибуття; відрахування на створення резерву сумнівних боргів і суми списаної безнадійної дебіторської заборгованості відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість»; втрати від знецінення запасів; втрати від операційних курсових різниць; визнані економічні (фінансові) санкції; відрахування для забезпечення наступних операційних витрат, а також усі інші витрати, що виникають в процесі операційної діяльності підприємства (крім витрат, що включаються до собівартості продукції (товарів, робіт, послуг) (п. 3.13);
- у статті «Інші доходи» відображається дохід від реалізації фінансових інвестицій; дохід від неопераційних курсових різниць; дохід підприємств (крім тих, основною діяльністю яких є торгівля цінними паперами) від зміни балансової вартості фінансових

інструментів, які оцінюються за справедливою вартістю, та інші доходи, які виникають у процесі господарської діяльності, але не пов'язані з операційною діяльністю підприємства (п. 3.17);

- у статті «Інші витрати» відображаються собівартість реалізації фінансових інвестицій; втрати від неопераційних курсових різниць; втрати від уцінки фінансових інвестицій та необоротних активів; витрати підприємств (крім тих, основною діяльністю яких є торгівля цінними паперами) від зміни балансової вартості фінансових інструментів, які оцінюються за справедливою вартістю; інші витрати, які виникають у процесі господарської діяльності (крім фінансових витрат), але не пов'язані з операційною діяльністю підприємства (п. 3.20).

Згідно наданої на дослідження фінансової звітності *підприємства XXXX*, фінансовий результат від операційної діяльності за 2020 рік склав XXXX тис. грн, при цьому фінансові та інші витрати склали XXXXX тис. грн та фінансовий результат до оподаткування склав (xxxxx тис. грн), тобто діяльність *підприємства XXXX* протягом 2020 була збитковою. Діяльність *підприємства XXXX* в 2021 році за результатами звітного періоду є прибутковою, а саме за 2021 рік фінансовий результат від операційної діяльності склав xxxx тис. грн, чистий дохід від реалізації продукції xxxxx тис. грн, фінансовий результат до оподаткування склав xxxxxx тис грн.

У 1 півріччі ж 2022 року спостерігається різке падіння показників доходів та збитковість діяльності *підприємства XXXX* за цей період. Так, чистий дохід від реалізації продукції за цей період склав xxxxx тис. грн порівняно з xxxx тис грн за аналогічний період 2021 року.

Таким чином, з наданої на дослідження фінансової звітності *підприємства XXXX* вбачається падіння доходів та збитковість діяльності за період І півріччя 2022 року, тоді як за аналогічний період попереднього року та за 2021 рік діяльність *підприємства XXXX* не була збитковою.

Отже, оскільки діяльність *підприємства XXXX* у 2020 була збитковою, для розрахунку значення неотриманого прибутку для базового періоду часу один рік значення прибутку підприємства за 2020 рік приймається на рівні нуля.

Значення прибутку до оподаткування Е2021 обчислено за даними звіту про фінансові результати (форма № 2) за 2021 рік за формулою визначеною Методикою №3904/1223 [3]:

$$E_{2020}(E_{2021}) = p.(2000) - p.(2050) + p.(2120) - p.(2130) -$$

$$- p.(2150) - p.(2180) + p.(2240) - p.(2270),$$

= xxxxx тис. грн.

Таким чином, неотриманий прибуток *підприємства XXXX* для базового періоду часу один рік становить:

$$EL_{year} = \frac{0 + \frac{xxxxxxx}{27.29}}{2} = xxxxxxx \text{ дол. США}$$

Щомісячне значення неотриманого прибутку *підприємства XXXX* розраховується на базі розміру неотриманого прибутку для базового періоду часу один рік шляхом її нормування на кількість місяців у році за такою формулою:

$$EL = \frac{EL\ year}{12} = \text{xxxxxxx}/12 = \text{xxxxxxx дол. США}$$

Згідно п. 5.10 розділу IV Методики №3904/1223 [3], для цілей цієї Методики ставку компаундування YComp визначають як норму прибутку, що відображає вартість грошей у часі та премію за ризик країни та відповідає обраній для проведення оцінки упущеної вигоди моделі грошового потоку.

За норму прибутку, значення якої становить 8,61%, обирають дохідність українських єврооблігацій з терміном погашення у 2032 році (строк 10 років до погашення), усереднену за період з листопада 2021 року по січень 2022 року включно. Дохідність українських єврооблігацій усереднена за три місяці (листопад 2021 року - січень 2022 року) за даними сайту Інвестиційної компанії Eavex Capital [15], що безпосередньо передують початку військових дій та є репрезентативними з точки зору такої дохідності.

Ставка компаундування в перерахунку на місяць розраховується за такою формулою:

$$Y_{MComp} = \sqrt[12]{1 + Y_{Comp}} - 1\,.$$

Таким чином,

$$\text{Y}_{\text{MComp}} = \sqrt[12]{1 + 0,\text{xxxx}} - 1 = 0,\text{xxxxxx}$$

Компаундування для визначення загального розміру упущеної вигоди здійснено за формулою, визначеною пунктом 5.11 розділу IV Методики № 3904/1223, а саме:

$$\text{LP} = \text{EL x}\ \frac{(1+Y_{MComp})^{N}-1}{Y_{MComp}},$$

де: *LP* — розмір упущеної вигоди;

N — кількість календарних місяців, що складають строк компаундування [3];

Y_{MComp} — ставка компаундування в перерахунку на місяць.

На дослідження надано Наказ *підприємства XXXX* від 24 лютого 2022 року, згідно якого *«Керуючись Законом України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.201 5р., у зв'язку з введенням*

в Україні воєнного стану відповідно до Указу Президента України № 64/22 від 24.02.2022 р., з огляду на фактичне вторгнення військ рф, в цілях забезпечення життя і здоров'я працівників підприємства XXXX… вирішено зупинити повністю господарську діяльність підприємства XXXX, включаючи виробничі, логістичні, економічні та інші процеси, а також трудові обов'язки працівників перед роботодавцем». Крім того, на дослідження надано Наказ *підприємства XXXX*, згідно якого на час дії воєнного стану в Україні призупинено дію трудових договорів, укладених роботодавцем із працівниками. Також надано наказ про відновлення господарської діяльності *підприємства XXXX з хх.хх.2022*.

Отже, з вищенаведених наказів вбачається, що господарську діяльність *підприємства XXXX* було зупинено повністю, включаючи виробничі, логістичні, економічні та інші процеси, а також трудові обов'язки працівників перед роботодавцем, у період з 24.02.2022 по хх.хх.2022 року через неможливість її провадження внаслідок збройної агресії та фактичного вторгнення військ російської федерації. Таким чином, тривалість строку компаундування, у межах якого враховується упущена вигода від активу (майна) становить х повних місяці та х днів 2022 року. Враховуючи, що середня кількість днів у місяці складає 30 днів, то х днів становить 0,хх календарного місяця. Таким чином, кількість календарних місяців, що складають строк компаундування визначається як х,хх.

Розмір упущеної вигоди *підприємства XXXX* за період з 24.02.2022 по хх.хх.2022 року становить:

$$\text{LP} = \text{xxxxxx дол. США x } \frac{(1+0{,}\text{xxxx})^{\text{x,xx}}-1}{0{,}0\text{xxx}} = \text{xxxxxx дол. США,}$$

де: xxxxxxxx дол. США (*EL*) — щомісячне значення неотриманого прибутку *підприємства XXXX*;

0,xxxxx (Y_{MComp}) — ставка компаундування в перерахунку на місяць;

х,хх (*N*) — кількість календарних місяців, що складають строк компаундування.

Отже, розмір збитків (упущеної вигоди) *підприємства XXXX*, яке розташоване за адресою: xxxxx, через неможливість провадження господарської діяльності внаслідок збройної агресії та фактичного вторгнення військ російської федерації за період з 24.02.2022 по xxxxx 2022 року в еквіваленті умовної грошової одиниці складає xxxxxx,xx дол. США.

Відповідно до п. 5.12 розділу IV Методики № 3904/1223 [3], після визначення розміру упущеної вигоди в еквіваленті умовної грошової одиниці її значення переводять в гривневий еквівалент за курсом Національного банку України на дату оцінки: xxxxxxx,xx дол. США за курсом Національного банку України на дату оцінки (хх.хх.2023) складає ххх ххх,хх * хх,ххх (курс на дату оцінки) = xxxxxxxx,xx грн.

Таким чином, розмір збитків (упущеної вигоди) *підприємства XXXX*, яке розташоване за адресою: xxxxx, через неможливість провадження господарської діяльності внаслідок збройної агресії та фактичного

вторгнення військ російської федерації у за період з 24.02.2022 по ххххх 2022 року складає хххххххх,хххх грн.

Висновки. Отже, в статті узагальнено методичні підходи у вирішенні питань, пов'язаних з завданням збитків (упущеної вигоди) підприємству через неможливість провадження господарської діяльності внаслідок збройної агресії. На сьогодні затверджена деталізована методика з питань визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією російської федерації, а використання спеціальних знань експертів дають можливість у систематизованому вигляді проводити дослідження на основі узагальнення практики призначення і провадження економічних експертиз та надавати практичні рекомендації для вирішення питань, що стосуються визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям у зв'язку із збройною агресією російської федерації.

Перелік посилань

1. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text (дата звернення: 14.01.2024).
2. Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом Міністерства фінансів України від 14.02.2006 № 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06#Text (дата звернення: 14.01.2024).
3. Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності : затв. наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України №3904/1223 від 18.10.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text (дата звернення: 14.01.2024).

References

1. On Accounting and Financial Reporting in Ukraine: Law of Ukraine dated 16.07.1999 No. 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].
2. Methodology of analysis of financial and economic activities of enterprises of the public sector of economy, approved by the order of the Ministry of Finance of Ukraine No. 170 of 14.02.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].
3. Methodology for determining damage and the amount of losses caused to enterprises, institutions and organizations of all forms of ownership as a result of the destruction and damage to their property in connection with the armed aggression of the Russian Federation, as well as lost profits from the impossibility or obstacles in the conduct of economic activity, approved by the order of the Ministry of Economy of Ukraine and the State Property Fund of Ukraine dated 18.10.2022 No. 3904/1223. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

4. Методика з питань підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків) підприємств (організацій, установ) (реєстраційний код — 11.0.57). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/page/11 (дата звернення: 14.01.2024).

Methodology for confirming the amount of material damage (losses) of enterprises (organizations, institutions) (registration code — 11.0.57). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/page/11 (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

5. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності : затв. наказом Міністерства фінансів України від 28.03.2013 №433. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0433201-13#Text (дата звернення: 14.01.2024).

Methodical recommendations for filling in financial reporting forms, approved by the order of the Ministry of Finance of Ukraine of 28.03.2013 No. 433. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0433201-13#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

6. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 № 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text (дата звернення: 14.01.2024).

National Accounting Regulation (Standard) 1 «General Requirements for Financial Reporting», approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine of 07.02.2013 No. 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

7. Подколзін І. В. Деякі аспекти збитків за цивільним та господарським законодавством України. *Удосконалення правового статусу учасників відносин у сфері господарювання :* зб. наук. праць за мат-лами Всеукр.¨наук.-практ. конф., 20 листопада 2008 р. Київ : НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2009. С. 98—111.

Podkolzin, I. V. (2009). Some aspects of losses under civil and economic legislation of Ukraine. Improvement of the legal status of participants in relations in the sphere of economic activity: Coll. scientific papers based on the materials of the All-Ukrainian Science-Practice. Conf., November 20, 2008. Kyiv : Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. Pp. 98—111 [in Ukrainian].

8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід» : затв. наказом Міністерства фінансів України 29.11.99 № 290 (із змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text (дата звернення: 14.01.2024).

Accounting Regulation (Standard) 15 «Income», approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine 29.11.1999 No. 290 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

9. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 14.01.2024).

The procedure for determining damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 20.03.2022 No. 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

10. Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України : наказ від 19.10.2006 № 346/1025/685/53. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06#Text (дата звернення: 14.01.2024).
On approval of the Procedure for interaction of the bodies of the State Control and Revision Service, the Prosecutor's Office, Internal Affairs, the Security Service of Ukraine: order of 19.10.2006 No. 346/1025/685/53. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

11. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків : оглядовий лист Вищого господарського суду України від 14.01.2014 № 01-06/20/2014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0020600-14 (дата звернення: 14.01.2024).
On some issues of the practice of application of legislation by economic courts in cases in which claims for compensation of losses are filed: newsletter of the Supreme Economic Court of Ukraine dated 14.01.2014 No. 01-06/20/2014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0020600-14 (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 14.01.2024).
Commercial Code of Ukraine from 16.01.2003 No 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 14.01.2024).
Civil Code of Ukraine from 16.01.2003 No 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

14. Про затвердження Положення про визначення критеріїв для списання знецінених фінансових активів банків України за рахунок оціночних резервів під очікувані кредитні збитки : постанова Нацбанку України від 13.04.2020 № 49. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/ v0361500-04#Text (дата звернення: 14.01.2024).
On Approval of the Regulation on Determining the Criteria for Writing Off Impaired Financial Assets of Ukrainian Banks at the Expense of Estimated Reserves for Expected Credit Losses: Resolution of the National Bank of Ukraine dated April 13, 2020 No. 49. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/ v0361500-04#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

15. Вебсайт інвестиційної компанії *Eavex Capital*. URL: https://www.eavex.com.ua/ukr/research/ (дата звернення: 14.01.2024).
Website of Eavex Capital Investment Company. URL: https://www.eavex.com.ua/ukr/research/ (access date: 14.01.2024). [in Ukrainian].

The practice of conducting forensic economic studies related to confirming the amount of losses (lost profits) of enterprises in connection with the armed aggression of the russian federation

O. Markina, M. Rudaya

The article is devoted to generalization of approaches to forensic economic research related to confirmation of the amount of losses (lost

profits) incurred by enterprises in connection with the armed aggression of the Russian Federation in the studies of expert economists. The article presents methodological approaches used by expert economists in accordance with the current regulatory framework for determining material losses of enterprises, organizations and institutions during the armed aggression of the Russian Federation, which can be applied in modern realities in Ukraine. The author substantiates the algorithm of confirmation by means of economic expertise of the amount of losses (lost profits) incurred by enterprises due to the inability to conduct economic activities as a result of armed aggression and the actual invasion of the Russian Federation troops. The armed conflict initiated by the Russian Federation against Ukraine has caused significant material losses, including the destruction of infrastructure and damage to property of enterprises of various forms of ownership. The losses were particularly significant for the small, medium and large business sector, which is characterized by increased risk and income instability due to the impact of external factors. Business development, performing key socio-economic functions, plays a crucial role in global economies and is critical for the post-war economic recovery of Ukraine. The relevance of the study lies in the fact that the key challenge for both scientists and expert practitioners is to accurately determine the amount of material damage and collect sufficient evidence for adequate compensation. Therefore, it is necessary to apply a methodology for assessing material losses of enterprises, organizations, and institutions. This involves standardizing approaches to the study by expert economists of the real damage caused to enterprises, institutions, organizations of all forms of ownership as a result of losses, destruction or damage to their property as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage, missile and bomb attacks during the armed aggression of the Russian Federation. It is also necessary to take into account the assessment of lost profits from obstacles to business activities and assess the need to restore the property of these business entities. The article summarizes the methodological approaches the main approaches to resolving issues related to the infliction of losses (lost profits) to an enterprise due to the inability to conduct economic activity as a result of armed aggression. To date, a detailed methodology has been approved for determining the damage and amount of losses incurred by enterprises, institutions and organizations of all forms of ownership as a result of destruction and damage to their property in connection with the armed aggression of the Russian Federation, and the use of expert knowledge makes it possible to conduct research in a systematic form on the basis of generalization of the practice of appointing and conducting economic examinations and to provide practical recommendations for solving issues related to determining the damage and the amount of losses caused to enterprises, institutions and organizations in connection with the armed aggression of the Russian Federation.

Keywords: forensic economic expertise; losses; expenses; income; loss of assets; lost profits.

⇒ Маркіна, О. О., Рудая, М. І. (2024). Практика проведення судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємств у зв'язку із збройною агресією російської федерації. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 617—632. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.01.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.56
УДК 343.148:343.353

Оксана Анатоліївна Семенюк

Аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення
та судової експертології навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9606-5965, e-mail: ksushasemenuik@gmail.com

Судова економічна експертиза у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем

У статті досліджено поняття та види судової економічної експертизи. Окреслено особливості цієї експертизи у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Визначено завдання і запропоновано перелік вирішуваних питань видами економічної експертизи у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем: бухгалтерського та податкового обліку; фінансово-господарської діяльності; фінансово-кредитних операцій.

Ключові слова: *судова економічна експертиза*; *документальна перевірка*; *службові розкрадання*; *бухгалтерський облік*; *судовий експерт-економіст.*

Постановка проблеми. Серед злочинів проти власності помітно виокремлюється заволодіння чужим майном, учинені службовою особою шляхом зловживання своїм службовим становищем. Підвищена суспільна небезпека привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 Кримінального кодексу України, далі — *КК України*) полягає в тому, що вони пов'язані з іншими тяжкими та особливо тяжкими злочинами у сфері господарської та службової діяльності, суб'єктами яких є переважно посадовці, котрі завдають збитків у великих та особливо великих розмірах як державі, так і підприємствам, установам, організаціям різних форм власності.

Особливу небезпеку становлять кримінальні правопорушення, передбачені ст. 191 КК України, що вчинені в умовах воєнного стану в нашій державі, передусім службовцями підрозділів матеріально-технічного забезпечення Збройних сил. Як засвідчують дані офіційної статистики, зберігається тенденція до зростання кількості таких злочинів. Зокрема, відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора щодо діянь, передбачених ст. 191 КК України: у 2020 році — обліковано

11160 кримінальних правопорушень (із них повідомлено про підозру — 5676, що складає 50,8 %), закрито — 1402 (24,7 %), скеровано до суду — 4679 (з урахуванням минулих років); у 2021 році — обліковано 10531 кримінальних правопорушень (з них повідомлено про підозру — 5946 (56,5 %)), закрито — 1264 (21,3 %), скеровано до суду — 5101; у 2022 році — обліковано 6284 кримінальних правопорушень (з них повідомлено про підозру — 3017 (48,0 %)), закрито — 541 (17,9 %), скеровано до суду — 1888. За перші 9 місяців 2023 року — обліковано 6967 кримінальних правопорушень за ст. 191 КК України (з них повідомлено про підозру — 3468 (49,8 %)), закрито — 313 (9,0 %), скеровано до суду — 2414 [1].

Наведений аналіз статистики засвідчує актуальність удосконалення розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, оскільки лише у близько 50 відсотків випадків злочинних фактів, що реєструються, встановленим особам повідомляється про підозру, а п'ята частина цих кримінальних проваджень закриваються (за виключенням 2023 року, де цей показник становить 9,0 %).

У 2023 році нами проведено опитування слідчих Національної поліції, які спеціалізуються на розслідуванні злочинів у сфері господарської та службової діяльності, за спеціально розробленою анкетою щодо розслідувань кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 КК України. Всього охоплено 216 осіб із Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Одеської, Тернопільської, Харківської областей та м. Києва. Охоплені анкетуванням працівники органів досудового розслідування мали стаж слідчої роботи: до 3 років — 27 осіб (12,9 % від загальної кількості респондентів), від 3 до 5 років — 40 осіб (18,1 %), від 5 до 10 років — 65 осіб (30,2 %), понад 10 років — 84 особи (38,8 %). Отже, більшість опитаних слідчих — досвідчені фахівці із тривалим стажем слідчої діяльності.

Відповідно до примітки до ст. 45 КК України, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем є корупційним кримінальним правопорушенням [2].

На сучасному етапі протидії корупційній злочинності великого значення набуває процес побудови доказування у кримінальних провадженнях, заснований на використанні стороною обвинувачення висновків судових експертів чи судово-експертного дослідження. При вивченні емпіричних даних щодо використання доказів при розслідуванні привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, нами з'ясовано, що у кримінальних провадженнях опитані слідчі найбільше використовують висновки економічних експертиз (153 відповіді респондентів, що складає 69,8 %).

Цілком справедливо зазначає Ю. В. Шендрик, що у процесі доказування у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України, виникає

необхідність у проведенні низки експертиз, спрямованих на встановлення розміру матеріальної шкоди, що є обов'язковим для цієї категорії кримінальних правопорушень: судової економічної експертизи, судової будівельно-технічної експертизи та ін. [3, с. 424]. Крім цього, судова економічна експертиза є найбільш ефективною процесуальною формою використання спеціальних знань при розслідуванні корупційних правопорушень [4, с. 14, 18], до яких відноситься й привласнення, розтрата майна або заволодіння ним службовою особою шляхом зловживання своїм службовим становищем.

Водночас, опитані слідчі зазначили чинники, які стають на заваді проведенню судових економічних експертиз у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України: ненадання документів та/або їх копій, посилаючись на відсутність, передачу на зберігання адвокату, інше — 63,8 %; надання копій офіційних документів, а не оригіналів — 32,7 %; надання чернеток, а не офіційно оформлених документів з відповідними підписами та печатками — 10,3 %; надання документів у вигляді рапортів, протоколів, постанов, аудіозаписів, а не офіційних фінансових документів — 8,6 %.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання проведення економічних експертиз у кримінальних провадженнях досліджували вітчизняні науковці та експерти-практики: Т. О. Аханкіна, А. М. Бандурка, О. Д. Бугаєнко, О. А. Горлачук, М. О. Данилюк, В. А. Дерій, С. В. Євдокіменко, В. А. Єрмоленко, М. Б. Жолобецька, О. О. Кандирал, Н. І. Клименко, О. С. Лукова, І. Л. Окуневич, Т. В. Паєнтко, І. В. Педь, І. В. Перевозова, І. А. Петрова, М. О. Полєнніков, М. І. Рудая, П. І. Сажин, І. В. Сивова, О. О. Татарнікова, В. В. Федчишина, О. В. Хомутенко та ін.

Водночас, проблеми призначення і проведення судової економічної експертизи під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем залишаються малодослідженими у наукових джерелах.

Мета дослідження. *Метою статті* є дослідження особливостей економічних експертиз у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України, розкриття їх поняття та видів, завдань і питань, які ними вирішуються, а також висвітлення окремих положень призначення цих експертиз під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Викладення основного матеріалу. Категорія «економічна експертиза» є більш ширшою і охоплює по своїй суті всі види досліджень економічної діяльності. Тому зміст економічної експертизи полягає, по-перше, у дослідженні, перевірці, аналізі та оцінці стану діяльності суб'єктів господарювання, по-друге, у виявленні чинників, що сприяють скоєнню економічних зловживань і приховуванню їх наслідків [5, с. 5]. Взагалі, судова економічна експертиза не входить до традиційних предметних галузей криміналістики і є відносно новим видом судової експертизи, який впроваджений в експертну практику в Україні у 2001 р. як наслідок

розширення кола питань, що ставились перед бухгалтерами-експертами та виходили за межі їх професійних знань [6, с. 102].

Сама сутність судової економічної експертизи визначається через її поняття. На сьогодні існує багато визначень поняття судової економічної експертизи.

Судово-економічна експертиза — це процесуальна форма дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та податкових регістрів та фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають у ході розслідування економічних злочинів та судового розгляду господарських суперечок [7, с. 54]. Судова економічна експертиза є дослідженням економічної діяльності суб'єктів господарювання на основі застосування спеціальних економічних знань з метою надання висновку експерта з питань, поставлених ініціаторами судового процесу [8, с. 303].

В основі економічної експертизи — реалізація системи знань у галузі бухгалтерського обліку, фінансів, аудиту, ревізії, економічного аналізу тощо. Перелічені особливості, пов'язані із застосуванням спеціальних знань, виокремлюють таку експертизу у самостійний вид судових експертиз.

У кримінальних провадженнях, зареєстрованих за ст. 191 КК України, судова економічна експертиза проводиться з метою виконання таких завдань:

- дослідження відповідності вимогам чинного законодавства та правильності ведення бухгалтерського обліку і звітності на підприємстві, в установі, організації;
- встановлення осіб, обов'язком яких є забезпечення дотримання вимог законодавства у сфері бухгалтерського обліку і контролю;
- встановлення слабких сторін системи бухгалтерського обліку і контролю, які стали підґрунтям учинення правопорушень;
- визначення повноти і правильності прийомів та методів дослідження бухгалтерських даних, що використовувались у межах конкретної перевірки з метою виконання її завдань;
- встановлення нестач або надлишків товарно-матеріальних цінностей та грошових коштів, розміру, місця і періоду їхнього утворення, документального підґрунтя господарських операцій щодо їх отримання, зберігання і витрачання [9].

Предметом судово-економічної експертизи є фінансово-господарські операції, які відображають стан та результати діяльності суб'єктів економічних відносин. Водночас об'єктами цієї експертизи є документи бухгалтерського, податкового обліку, фінансової звітності, що містять інформацію про таку діяльність. Головним джерелом даних про

порушення є акти ревізій і позапланових перевірок. Саме ці документи слідчі, як правило, скеровують експертам-економістам.

Посада судового експерта-економіста за своєю природою є винятковою, оскільки має певні особливості. Експерт-економіст повинен бути високоосвіченим спеціалістом у галузі бухгалтерського та податкового обліку, економічного контролю та аналізу, фінансового і господарського права. Він повинен поєднувати фундаментальну наукову підготовку та глибокі практичні навички, безперервно поповнювати свої професійні знання, володіти високими громадянськими якостями [7, с. 96].

Використовуючи інформацію первинних документів, облікових регістрів, фінансової і податкової звітності та акти документальних ревізій і перевірок, експерт-економіст повинен уміти вирішувати широке коло питань, які відносяться до різних сфер економічних знань.

Тому експерт-економіст повинен володіти всіма загальнотеоретичними дисциплінами в обсязі, що потребується для точної оцінки правильності фінансування, кредитування, організації бухгалтерського та податкового обліку, постановки внутрішнього контролю, складання фінансової та податкової звітності на підприємствах різних форм власності.

Окрім цього, експерт-економіст повинен знати: *дисципліни загальноекономічного циклу*: мікро- та макроекономіку, статистику, фінанси, грошовий обсяг і кредит, основи управління, маркетинг; інші *спеціальні економічні дисципліни*: бухгалтерський та податковий облік, економічний аналіз, теорію економічного контролю, міжнародні стандарти та національні нормативи аудиту, контроль та ревізію, оподаткування; різні *галузі права*: господарське, валютне та антимонопольне законодавство; можливості економічної та інших судових експертиз, процесуальний порядок призначення та проведення судових експертиз; *загальну методологію та організаційно-правові засади* проведення ревізій, аудиторських перевірок; *технологічні основи конкретної галузі господарства*, її економіку методи прогнозування та кредитування підприємств відповідно до їх спеціалізації, особливості обліку і звітності різних галузей суспільної діяльності для того, щоб мати можливість надати точні та повні відповіді на економічні питання, що відносяться до різних галузей господарства; *сучасні інформаційні технології* та їх можливості по накопиченню, передачі та обробці економічної інформації з метою використання в експертній діяльності [7, с. 96—97].

Експерти-економісти, крім наявності комплексних різнопрофільних спеціальних економічних знань, як зазначає О. Горлачук, повинні бути обізнаними з основними програмними продуктами ведення бухгалтерського обліку на підприємствах усіх форм власності та господарювання, а також мати знання з різних галузей права (господарського, земельного, трудового тощо), що є важливим моментом результативної співпраці фахівців економічного профілю та судово-слідчих органів у розслідуванні останніми економічних злочинів [10, с. 148—149].

Для проведення дослідження експерт використовує відповідну методику проведення економічної експертизи. Станом на 23 жовтня 2023 року у Реєстрі методик проведення судових експертиз міститься 104 методики проведення економічних експертиз: від Методики проведення судово-економічних досліджень при розслідуванні і попереджені злочинів та інших правопорушень в нових умовах господарювання (розроблена Львівським науково-дослідним інститутом судових експертиз (далі — *НДІСЕ*), зареєстрована 03.03.2010 року) до Методики з питань підтвердження матеріальної шкоди (збитків) банків, розробленої Київським НДІСЕ і зареєстрованою 28.04.2023 року [11].

Серед методик проведення економічних експертиз, які найчастіше використовуються у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, є наступні: «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз» (2010); «Методика проведення експертних досліджень використання бюджетних коштів, що виділяються на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи в межах державних цільових програм» (2010); «Методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків» (2010); «Методика дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій при проведені судово-економічних експертиз» (2010); «Методика дослідження нестач, лишків товарно-матеріальних цінностей» (2010); «Методика дослідження нестач та лишків з використанням «неофіційної» бухгалтерської документації» (2014); «Методика проведення судово-економічних експертиз із визначення збитків при проведенні закупівель товарів, робіт та послуг за бюджетні кошти» (2014); «Методика експертного дослідження з питань проведення додаткових видатків місцевих бюджетів» (2018); «Методика проведення економічних експертиз з питань документального підтвердження нестачі та лишків основних засобів та запасів» (2021); «Методика проведення судових економічних експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств» (2022).

Сторона кримінального провадження самостійно обирає установу (або конкретного судового експерта), куди надсилає матеріали для проведення судової економічної експертизи. Водночас, при призначенні економічних експертиз у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України слідчі переважно звертаються до державних спеціалізованих судово-експертних установ (інститутів судових експертиз Міністерства юстиції, експертно-криміналістичних центрів МВС та інших державних судово-експертних установ) — 197 респондентів (89,6 %).

Для розуміння який саме вид економічної експертизи слід призначити відповідно до конкретних обставин вчиненого правопорушення,— привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, слід зупинитися на класифікації. Тому коротко охарактеризуємо класифікацію економічних експертиз, із

урахуванням того, що це питання детально досліджено у наукових джерелах [5; 12; 13].

Отже, за *видами діяльності* економічні експертизи можуть проводитися у сфері промислової діяльності, сільського господарства, тощо; *за замовником експертизи:* державні і приватні; *за суб'єктами проведення:* юридичні особи, фізичні особи; *за суб'єктами ініціювання:* представники державних органів; приватні особи [5, с. 7].

Згідно з п. 1.2.3. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, що затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції від 17.02.2023 № 661/5), є три види економічних експертиз: бухгалтерського та податкового обліку; фінансово-господарської діяльності; фінансово-кредитних операцій [14].

Проте науковці дещо з іншими назвами виокремлюють види економічної експертизи. Зокрема, В. П. Попко виокремлює види або напрями економічної експертизи: судово-бухгалтерська експертиза; судова фінансово-кредитна експертиза; судова фінансово-економічна експертиза [5, с. 7].

Проаналізуємо особливості видів економічної експертизи у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна, заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Експертиза бухгалтерського та податкового обліку (інші назви: бухгалтерського обліку, оподаткування і звітності; судово-бухгалтерська експертиза). Потреба у проведенні судово-бухгалтерської експертизи виникає при розслідуванні чи судовому розгляді цивільних справ, злочинів щодо привласнення майна, службових злочинів, якщо потрібно здійснити аналіз інформації стосовно фінансово-господарських операцій, відображених у системі бухгалтерського обліку. Здійснення такої експертизи дозволяє розрахувати суму збитків, заподіяних внаслідок злочину, а також оцінити, чи правильно оформлені бухгалтерські документи, чи відповідає відображення господарських операцій правилам і принципам ведення бухгалтерського обліку, чи обґрунтовано здійснювалося списання товарно-матеріальних цінностей. Тому висновок експерта-бухгалтера вважається одним із основних доказів у кримінальному провадженні при розслідуванні корупційних чи економічних злочинів, сліди здійснення яких можна знайти в бухгалтерських документах підприємств [4, с. 18]. До речі, найчастіше виявляються (є типовими) під час проведення обшуку та/або огляду у кримінальному провадженні за ст. 191 КК України документальні сліди — 199 опитаних слідчих (92,2 %), «цифрові» сліди (електронні докази) — 76 (35,3 %), сліди-предмети — 28 (12,9 %) та деякі ін.

За допомогою судово-бухгалтерської експертизи можливо усунути суперечності між матеріалами документальних перевірок та матеріалами кримінального провадження, підтвердити результати проведених

документальних ревізій та інших спеціальних перевірок, встановити факти порушення фінансового законодавства (правил здійснення певних банківських операцій), вивчити стан ведення бухгалтерського обліку та звітності на об'єкті, що перевіряється, визначити осіб, відповідальних за правильність проведення фінансових операцій, і які допустили виявлені порушення. Перед експертом можуть бути поставлені й інші завдання, виконання яких пов'язано з перевіркою додержання порядку ведення бухгалтерського обліку та звітності, складання податкових декларацій, записів в облікових реєстрах бухгалтерського обліку тощо [15, с. 215].

З огляду на те, що на вирішення цієї експертизи може бути поставлено багато питань, складно перерахувати весь обсяг відомостей, який необхідний експертові для проведення такого дослідження. Таким чином, слідчий має попередньо звернутися за консультацією до експерта-бухгалтера, щоб потім не витрачати процесуальний час на задоволення його клопотань, заявлених відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України, про надання додаткових матеріалів [16, с. 54].

Відповідно, пропонуємо орієнтовний перелік вирішуваних експертизою бухгалтерського та податкового обліку питань [14] щодо розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КПК України:

- Чи підтверджується документально встановлена за актом (висновком) інвентаризації (ревізії) нестача (надлишки) грошових коштів у касі на суму на підприємстві на певну дату?
- Чи підтверджується документально нестача товарно-матеріальних цінностей, встановлена за актом (висновком) інвентаризації (ревізії) на підприємстві, в кількісних та вартісних показниках на певну дату?
- Чи підтверджується документально нестача основних засобів на підприємстві в кількісних та вартісних показниках?
- Чи обґрунтовано відшкодовано за певний період витрати на відрядження? Якщо так, то у якій сумі?
- Чи підтверджуються документально висновки перевірки у частині, що стосується завищення обсягу і вартості виконаних робіт, з урахуванням висновків інших видів експертиз? та ін.

Наприклад, під час розслідування привласнення та розтрати майна шляхом зловживання службовим становищем посадовими особами Буданівської обласної клінічної психоневрологічної лікарні з'ясовано певні фактичні дані. Так, відповідно до довідки Управління Західного офісу Держаудитслужби в Тернопільській області від 14.05.2019, встановлено нарахування та виплати заробітної плати та ЄСВ окремим працівникам психоневрологічної лікарні за фактично не відпрацьований час на загальну суму 14 597,32 грн. Слідчий, щоб визначити чи підтверджується документально розмір матеріальної шкоди завданої Буданівською

обласною комунальною психоневрологічною лікарнею внаслідок виплати окремим працівникам заробітної плати за фактично невідпрацьований час, призначив судову економічну експертизу, яка встановила, що документально підтверджуються розмір матеріальної шкоди завданої комунальній установі «Буданівська обласна психоневрологічна лікарня» внаслідок виплати окремим працівникам заробітної плати за фактично невідпрацьований час на загальну суму 14 597,28 грн [17].

Експертиза фінансово-господарської діяльності. Орієнтовний перелік вирішуваних цією експертизою питань [14] під час розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 КК України, такий:

- Чи підтверджується документально сума внеску до статутного фонду (найменування організації або учасника) та розрахунок розміру частини майна, що підлягає поверненню особі, яка вибула зі складу засновників (зазначається дата виходу)?
- Чи підтверджується документально розмір необґрунтованого заниження (несплати) орендної плати (найменування організації) у сумі (зазначається сума) за період (зазначається період), визначений в акті перевірки контролюючого органу або у позовних вимогах? Якщо так, то у якій сумі?
- Чи підтверджується документально постачання (товарів, робіт, послуг) за умовами договору закупівлі, укладеного між підприємствами з урахуванням додаткових угод та ст. 41 Закону України «Про публічні закупівлі» у кількості (зазначається кількість) на суму (зазначається сума)?
- Чи підтверджуються документально висновки, зазначені в акті перевірки контролюючого органу (номер, дата) щодо завищення обсягів державної закупівлі (назва товарів, робіт, послуг) на суму (зазначається сума) порівняно з умовами договору (номер, дата), укладеного за результатами конкурсних торгів?
- Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки контролюючого органу (номер, дата) щодо необґрунтованого перерахування бюджетних коштів на суму (зазначається сума) з урахуванням висновків інших видів експертиз?

Наприклад, у кримінальному провадженні за ч. 3 ст. 191 КК України за фактом закупівлі і встановлення металопластикових вікон у школі за завищеними цінами, призначено судово-економічну експертизу до Вінницького відділення Київського НДІСЕ. На момент призначення дослідження у матеріалах справи був акт позапланової ревізії. На вирішення експерту-економісту були поставлені питання: 1) Чи підтверджується документально акт позапланової ревізії окремих питань фінансово-господарської діяльності Росошанської сільської ради по реконструкції загальноосвітньої школи I-III ступенів за період з 31.08.2015 по 01.03.2016 від 29.03.2016 № 03-13/5 в частині перевищення оплати авансу 30 % від суми договірної ціни? 2) Чи підтверджується документально акт позапланової

ревізії окремих питань фінансово-господарської діяльності Росошанської сільської ради по реконструкції загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів за період з 31.08.2015 по 01.03.2016 від 29.03.2016 № 03-13/5 у частині правильності нарахування та виплаті заробітної плати, з урахуванням показів Ш., П., С., Пл.? 3) Чи підтверджується документально акт позапланової ревізії окремих питань фінансово-господарської діяльності Росошанської сільської ради по реконструкції загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів за період з 31.08.2015 по 01.03.2016 від 29.03.2016 № 03-13/5 в частині правильності визначення розміру адміністративних витрат та правильності визначення розміру кошторисного прибутку? 4) Чи підтверджується документально акт позапланової ревізії окремих питань фінансово-господарської діяльності Росошанської сільської ради по реконструкції загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів в частині завищення обсягів виконаних робіт на загальну суму 34 781,01 грн, що допущено головою Росошанської сільської ради С.? У цьому кримінальному провадженні слідчий також допитала як свідків працівницю Державної фінансової інспекції, яка проводила ревізію Росошанської сільської ради щодо реконструкції загальноосвітньої школи, а також бухгалтера фірми, у якої були придбані металопластикові вікна [18].

Експертиза фінансово-кредитних операцій. На відміну від інших видів економічних експертиз, ця експертиза досліджує показник фінансової діяльності, ознаки та способи перекручення даних про фінансові показники, що впливають на фінансові результати та їх використання [15, с. 216].

Разом з документом про призначення експертизи (залучення експерта) експерту слід надати документи бухгалтерського обліку, які містять вихідні дані для вирішення поставлених питань. Такими документами можуть бути прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій, табелі, наряди, акти приймання виконаних робіт, трудові договори, розрахункові платіжні відомості, виписки банку, платіжні доручення і вимоги, договори про матеріальну відповідальність, накопичувальні (оборотні) відомості, регістри бухгалтерського обліку (журнали-ордери, меморіальні ордери, картки субконто та інші за балансовими рахунками), головні книги, баланси та інші первинні і зведені документи бухгалтерського обліку і звітності.

Зокрема, опитані нами слідчі Національної поліції на питання «Які документи вилучаються на початковому етапі розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем?» зазначили: а) посадові інструкції (функціональні обов'язки) керівника, головного бухгалтера, матеріально-відповідальних осіб, інших працівників; (74,1 % відповідей); б) документи бухгалтерського обліку і звітності (документи первинного обліку (рахунки, накладні та ін.), бухгалтерські рахунки, тощо) (66,4 %); в) документи, які визначають економічну структуру і організаційно-правовий статус

підприємства, стан фінансового контролю (свідоцтво про реєстрацію підприємства; статут підприємства; установча угода; реєстр акціонерів та ін.) (36,2 %); г) документи оперативного обліку та звітності (чорнові записи головного бухгалтера, «чорна бухгалтерія» і т.п.) (29,3 %); д) документи, що посвідчують провадження певного виду діяльності (ліцензії; патенти) (21,5 %); е) «цифрові» документи з автоматизованого робочого місця (АРМ) бухгалтера, економіста, плановика, аналітика (18,1 %).

Відповідно, якщо ведення бухгалтерського обліку здійснювалось в електронному вигляді, експерту надаються регістри бухгалтерського обліку в роздрукованому вигляді, обов'язково завірені в установленому порядку. Додатково вони можуть бути надані на вимогу експерта на електронних носіях інформації, у доступній для сприйняття формі, та систематизованими в хронологічному порядку (за відповідними періодами).

Якщо експертиза призначається з метою перевірки висновків документальної ревізії, у документі про призначення судової економічної експертизи зазначається, які саме висновки і з яких причин викликають сумнів (суперечать іншим матеріалам справи, непереконливо обґрунтовані контролюючим органом, фінансовими інспекторами тощо).

У разі потреби для визначення, які саме документи слід надати експерту на дослідження у кожному конкретному випадку, доцільно отримати консультацію експерта-економіста.

Висновок судової економічної експертизи є одним із джерел доказів у кримінальному провадженні за ст. 191 КК України.

Під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання своїм службовим становищем часто виникає необхідність призначити комплексні судові експертизи. Як зазначає Е. Б. Сімакова-Єфремян, визначення сутності комплексних досліджень у судовій експертизі за предметом інтеграції знань треба розцінювати як позитивний чинник підвищення ефективності пізнання експертом матеріальних об'єктів, процесів і явищ, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування, суду, виконавчого провадження тощо [19, с. 123].

Більшість опитаних нами слідчих відповіли про переваги призначення комплексних судових експертиз під час розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України (164 респонденти, що складає 75,8 % опитаних). Водночас, на питання про види комплексних судових експертиз опитані респонденти зазначили: почеркознавча й технічна експертизи документів — 63,8 %; будівельно-технічна і оціночно-земельна — 43,1 %; почеркознавча й економічна — 32,7 %; почеркознавча й будівельно-технічна — 27,6 %; почеркознавча й товарознавча — 9,5 %; інші — 5,2 %.

Наприклад, у кримінальному провадженні, розпочатому за фактом вчинення посадовими особами Шаргородської центральної районної

лікарні, шляхом зловживання службовим становищем, завищення оплати за послуги перевезення, які у серпні 2017 року вчинили розтрату бюджетних коштів в сумі понад 180 000 грн, призначена комплексна економіко-товарознавча експертиза. Постанова про її проведення була направлена до Вінницького відділення Київського НДІСЕ. Питання на вирішення експерта: 1) чи документально підтверджується надання послуг згідно з договором № 223 від 07.08.2017, укладеному між Шаргородською центральною районною лікарнею (замовник), Благодійним фондом «Українська правда» (постачальник) та ФОП «Євдокимов К. Є.» (перевізник) на суму 196 000 грн? 2) якою була ринкова вартість послуг із перевезення вантажу благодійної допомоги автомобільним транспортом (марка «Iveco 400E38TX»), вагою 10 т від складу з м. Одеси до м. Шаргород Вінницької обл. у період з 07.08.2017 по 15.08.2017? 3) яку суму складає різниця між вартістю наданих послуг згідно з договором № 223 від 07.08.2017 та їх ринковою вартістю з урахуванням висновку товарознавчої експертизи?

Після отримання постанови про призначення експертизи, судовий експерт звернувся до слідчого з клопотанням про надання матеріалів кримінального провадження та використання в процесі дослідження ксерокопій документів.

По завершенню проведення комплексної економіко-товарознавчої експертизи, експерт надав висновок, у якому зазначив: «За результатами дослідження документів документально підтверджується надання послуг згідно з договором № 223 від 07.08.2017 р., укладеному між Шаргородською центральною районною лікарнею (замовник), Благодійним фондом «Українська правда» (постачальник) та ФОП «Євдокимов К. Є.» (перевізник) на суму 196 000 грн. Згідно висновку експерта за результатами проведення судової товарознавчої експертизи № 4711/18-21 від 13.11.2018 ринкова вартість послуг із перевезення вантажу (благодійної допомоги) вагою 10 т автомобільним транспортом марки «Iveco» моделі 400E38TX (тип ТЗ кузова — бортовий-тентований), з м. Одеси до м. Шаргород Вінницької області, при умові надання однієї послуги, без урахування вартості послуг навантаження та вивантаження вантажу, у період з 07.08.2017 по 15.08.2017, могла складати: 5491,88 грн. Таким чином, різниця між вартістю наданих послуг згідно з договором № 223 від 07.08.2017 та їх ринковою вартістю, з урахуванням висновку товарознавчої експертизи, може складати 190 508,12 грн» [20].

Як видно, у даному випадку була проведена судова економічна експертиза, під час якої вивчалися документи кримінального провадження, у тому числі висновок товарознавчої експертизи. Експерт-економіст під час свого дослідження використовував дані, отримані у висновку експерта-товарознавця.

Висновки. Основними джерелами інформації, що надаються експерту-економісту при розслідуванні привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання своїм службовим становищем,

є матеріали проведених перевірок. Зокрема, досліджуючи дані інвентаризації, експерт повинен з'ясувати: наскільки повно вона проведена; чи була присутня при перевірці матеріально-відповідальна особа, чи був у складі інвентаризаційної комісії фахівець, який добре знає особливості збереження, обліку і використання даного виду матеріал чи виявлені надлишки та нестачі цінностей, і як вони відображені в бухгалтерському та податковому обліку; чи правильно розрахований збиток від нестач матеріальних цінностей тощо.

Судова економічна експертиза є найбільш затребуваною та ефективною формою використання спеціальних знань під час розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України. Фактично, вона є обов'язковою судовою експертизою у цих видах кримінальних проваджень. Від правильності поставлених судовому експерту запитань багато в чому залежить процес доказування та результат вирішення справи судом. Запитання, які ставляться експерту, мають бути чітко сформульованими, виключати неоднозначне їх розуміння й тлумачення та відповідати тим об'єктам і матеріалам, які направляються на експертизу.

Під час вилучення об'єктів, відібрання порівняльних зразків, перед призначенням судової економічної експертизи у кримінальних провадженнях за ст. 191 КК України, слідчому слід проконсультуватися з цих питань з відповідним спеціалістом (бухгалтером, економістом, програмістом, фахівцем *IT*-сфери, тощо).

Перелік посилань

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за період 2020 рік — вересень 2023 року: статистика Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 23.10.2023).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 23.10.2023).

References

1. Statistics of the Prosecutor General's Office about registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation for the period 2020 - September 2023. Retrieved from https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (access date: 23.10.2023) (in Ukrainian).
2. Criminal Code of Ukraine dated 05.04.2001 No. 2341-III. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (access date: 23.10.2023) (in Ukrainian).

3. Шендрик Ю. Окремі аспекти застосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти :* мат-ли VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 17.03.2023). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 423—425.

Shendrik, Yu. (2023). Certain aspects of the application of temporary access to things and documents in criminal proceedings on the facts of misappropriation, waste of property or taking possession of it by abuse of official position. *International and national security: theoretical and applied aspects* : mater. VII International scientific-practical conference (Dnipro, March 17, 2023). Dnipro. Pp. 423—425 [in Ukrainian].

4. Парфентій Л. А. Судова економічна експертиза при розслідуванні корупційних злочинів. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 13—23. DOI: 10.32631/pb.2022.4.01.

Parphentius, L. A. (2022). Forensic economic expertise in the investigation of corruption crimes. *Law and security*. Iss. 3 (86). Pp. 13—23. DOI: 10.32631/pb.2022.4.01 (in Ukrainian).

5. Попко В. П. Інформаційна база проведення економічної експертизи фінансово-кредитних операцій підприємств. Тернопіль, 2017. 34 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/21346/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BA%D0%BE.pdf (дата звернення: 23.10.2023).

Popko, V. P. (2017). Information base for economic expertise of financial and credit operations of enterprises. Ternopil, 34 p. Retrieved from http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/21346/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BA%D0%BE.pdf (access date: 23.10.2023) (in Ukrainian).

6. Перевозова І. В. Економічна експертиза як специфічна галузь знань. *Економіка: реалії часу*. 2013. № 3 (8). С. 97—105.

Perevozova, I. V. (2013) Economic expertise as a specific field of knowledge. *Economy: realities of time*. Iss. 3 (8). Pp. 97—105 (in Ukrainian).

7. Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза : навч.-практ. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 221 с.

Dikan, L. V., Ponikarov, V. D., Kozhushko, O. V. (2017). Forensic and economic expertise : academic and practical. manual. Kharkiv, 221 p. (in Ukrainian).

8. Горлачук О. А. Теоретико-методологічні засади судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2021. Вип. 23. С. 300—310. DOI: 10.32353/khrife.1.2021.23.

Gorlachuk, O. A. (2021). Theoretical and methodological principles of forensic economic expertise. *Theory and practice of forensic expertise and criminalistics.* Iss. 23. Pp. 300—310. DOI: 10.32353/khrife.1.2021.23 (in Ukrainian).

9. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Москаленко О. М., 2019. 464 с.

Havronyuk, M. I. (2019). Corruption schemes: their criminal-legal qualification and pre-trial investigation. Kyiv, 464 p. (in Ukrainian).

10. Горлачук О. До питання про спеціальні знання судового експерта-економіста. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2021. Вип. 2(24). С. 136—151. DOI: 10.32353/khrife.2.2021.09.

Gorlachuk, O. (2021) To the question of the special knowledge of a forensic expert-economist. *Theory and practice of forensic expertise and criminalistics.* Iss. 2 (24). Pp. 136—151. DOI: 10.32353/khrife.2.2021.09 [in Ukrainian].

11. Реєстр методик проведення судових експертиз / офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search/6 (дата звернення: 23.10.2023).

Register of forensic expertise methods: official website of the Ministry of Justice of Ukraine. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search (access date: 23.10.2023) [in Ukrainian].

12. Полєнніков М. О., Бугаєнко О. Д. Проблемні питання економічної експертизи в кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* 2021. Вип. 66. С. 903—917. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.84.

Polyennikov, M. O., Bugayenko, O. D. (2021). Problematic issues of economic expertise in criminal proceedings. *Criminalistics and Forensics.* Iss. 66. Pp. 903—917. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.84 [in Ukrainian].

13. Горлачук О. Проблемні аспекти класифікації судових економічних експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2022. Вип. 4 (29). С. 170—187. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.10.

Gorlachuk, O. (2022). Problematic aspects of the classification of forensic economic expertise. *Theory and practice of forensic expertise and criminalistics.* Iss. 4 (29). Pp. 170—187. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.10 [in Ukrainian].

14. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 23.10.2023).

On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic expertise and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic expertise and expert studies, approved by the Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (access date: 23.10.2023) (in Ukrainian).

15. Бруссо К. М. Розслідування корупційних кримінальних правопорушень, які вчиняються в сфері житлового будівництва : дис. … д-ра філософії 081 «Право». Маріуполь, 2021. 268 с.

Brusso, K. M. (2021). Dissertation (Doctor of Philosophy). Investigation of corruption criminal offenses committed in the field of housing construction. Mariupol, 268 p. (in Ukrainian).

16. Запотоцький А. П., Вознюк А. А., Кучменко С. В. Розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 78 с.
Zapotocki, A. P., Voznyuk, A. A., Kuchmenko, S. V. (2017). Investigation of misappropriation, waste of property or taking possession of it by abuse of official position in the field of construction: guidelines. Kyiv, 78 p. [in Ukrainian].

17. Справа № 607/17150/19 Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83158653 (дата звернення: 23.10.2023).
Case No. 607/17150/19 Ternopil city district court of Ternopil region. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/83158653 (access date: 23.10.2023) [in Ukrainian]

18. Справа № 127/3785/16-к Вінницького міського суду Вінницької обл. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/56244156 (дата звернення: 23.10.2023).
Case No. 127/3785/16-k Vinnytsia City Court of Vinnytsia Region. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/56244156 (access date: 23.10.2023) [in Ukrainian].

19. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.
Simakova-Efremyan, E. B. (2016). Comprehensive forensic research: theory and practice : monograph. Kharkiv : Law, 456 p. [in Ukrainian].

20. Справа № 152/833/19 Шаргородського районного суду Вінницької обл. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/2 (дата звернення: 23.10.2023).
Case No. 152/833/19 Shargorod district court of Vinnytsia region. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Page/2 (access date: 23.10.2023) [in Ukrainian].

Forensic economic expertise in criminal proceedings about the appropriation, waste of property or possession of it through abuse of the official position

O. Semenyuk

The article examines the concept and types of forensic economic expertise. It has been proven that the essence of forensic economic expertise is the study of the economic activity of business entities based on the application of special economic knowledge in order to provide an expert opinion on the issues raised by the initiators of the legal process. A conclusion was drawn on the expediency of dividing economic expertise into expertise: accounting and tax accounting; financial and economic activity; financial and credit transactions. The requirements for the position of a judicial expert-economist are considered, the list of his professional competencies is outlined, taking into account the types of knowledge that he should acquire during training and practical activities. The personalities of the forensic economic expertise in criminal proceedings on appropriation, embezzlement of property or taking possession of it by abuse of official position are outlined. The task is defined and a list of issues to be resolved

by specific types of economic expertise in criminal proceedings on appropriation, embezzlement of property or taking possession of it by abuse of official position is proposed: accounting and tax accounting; financial and economic activity; financial and credit transactions. The types of documents provided to an expert economist together with the resolution on the appointment of a specific type of forensic economic expertise in criminal proceedings on appropriation, waste of property or possession of it by abuse of official position are defined. It is emphasized the need for the investigator to consult with specialists (accountant, economist, programmer, IT specialist) during the seizure of objects, the selection of comparative samples, before the appointment of a forensic economic expertise in criminal proceedings on the appropriation, waste of property or its acquisition by abuse of official power situation. Possibilities of forensic economic expertise are highlighted on the examples of investigative practice in the investigation of appropriation, waste of property or taking possession of it by abuse of official position. The theoretical provisions of the article are accompanied by the results of the author's survey of 216 investigators of the National Police, who specialize in investigating crimes in the field of economic and official activities, according to a specially developed questionnaire in 2023.

Keywords: forensic economic expertise; document verification; embezzlement; accounting; forensic economist.

⇒ Семенюк, О. А. (2024). Судова економічна експертиза у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 633—649. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.56.

7 СУДОВА ТРАНСПОРТНО-ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.57
УДК 343.9

Ірина Петрівна Сівчук

Кандидатка економічних наук, старша судова експертка сектору товарознавчих та гемологічних досліджень відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних, екологічних досліджень та оціночної діяльності Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ORCID: 0000-0002-9087-2181, e-mail: sivchukira@gmail.com

Галина Василівна Маслій

Завідувачка відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних, екологічних досліджень та оціночної діяльності Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ORCID: 0009-0005-6048-0602, e-mail: maslij.halyna@ gmail.com

Теоретичні та методологічні акспекти судової товарознавчої експертизи в умовах сьогодення: основні засади, актуальність

В статті викладені думки провідних фахівців та спеціалістів, які займаються науковою діяльністю щодо аналізу проблем призначення судових товарознавчих експертиз. Досліджено специфіку експертної діяльності та набір якостей, якими повинен володіти судовий експерт здійснюючи експертні дослідження. Наведені завдання, які можуть

вирішуватись, коли призначається судова товарознавча експертиза та запитання на які може дати відповідь судовий експерт (подано орієнтовний перелік).

Ключові слова: *судова товарознавча експертиза*; *спеціальні знання*; *об'єкти товарознавчої експертизи*; *ринкова вартість*; *методи товарознавчої експертизи.*

Постановка проблеми. Актуальність статті полягає в тому, що судові товарознавчі експертизи залишаються значимими серед інших видів експертиз, адже кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за ознаками злочинів пов'язаних із крадіжками, шахрайствами, грабежами з кожним роком зростає. Статистичні дані (конкретної організації) свідчать про збільшення призначення товарознавчих експертиз в середньому на 10 %, що стимулює виведення товарознавчих досліджень на новий рівень: це і підготовка та перепідготовка працівників (підвищення їх професійного рівня), це і міжнародна співпраця та набуття практичного зарубіжного досвіду, це і вдосконалення самої ж нормативно-правової бази тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічна основа та теоретичні аспекти щодо проблем проведення судових експертиз, зокрема і судової товарознавчої експертизи висвітлені в наукових працях та роботах провідних фахівців та науковців. Особлива увага приділяється таким авторам, як: Я. О. Кулик, О. А. Косторна, О. М. Зуєва, С. О. Бузина, Р. В. Кравченко, Д. Ю. Середа, І. М. Попович, М. Є. Бондар, А. М. Тимчишин та ін. [2, 4, 5, 9, 10, 12, 13].

Так, Я. О. Кулик вважає, що при призначенні судової експертизи можуть виникати проблеми формулювання запитань, які ставляться на розгляд судовому експерту, оскільки особи, які беруть участь у справі, та суд не володіють спеціальними знаннями в області науки, техніки, мистецтва, ремесла, тому коло питань, які ставляться, можуть бути проблематичними [5]. На думку О. А. Косторної та О. М. Зуєвої експертні дослідження у сфері товарознавства є відносно новими видами експертиз. Автори наводять приклади у яких випадках призначається судова товарознавча експертиза, аналізують основні етапи дослідження та пропонують орієнтовний перелік вирішуваних питань при проведенні товарознавчої експертизи [9]. Також, О. А. Косторна та О. М. Зуєва роблять акцент на тому, що за своєю природою експертні товарознавчі дослідження є системою спеціальних методів та дій, спрямованих на вивчення стану та властивостей споживчих та промислових товарів. Проте, для забезпечення високої якості експертних досліджень спеціалістам доводиться долати ряд труднощів. Специфічність труднощів полягає в «шаблонності» експертиз з використанням одних і тих самих запитань [12]. С. О. Бузина та Р. В. Кравченко, досліджуючи проблеми

теоретичних та методологічних аспектів судової товарознавчої експертизи, зосереджують увагу на недостатньому регулюванні методів судової товарознавчої експертизи на законодавчому рівню, що може призвести до різного трактування отриманих результатів та низькому рівні вивчення даної проблематики [4]. Д. Ю. Середа аналізує різні підходи до визначення понять предмета експертизи та звертає свою увагу на особливостях збору даних, які необхідні для призначення та проведення експертних досліджень в галузі товарознавства [10]. У своїй праці М. Є. Бондар досліджує проблемні моменти, які пов'язані з використанням експертних методик при проведенні конкретної експертизи та виділяє об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу при написанні експертизи [13]. А. М. Тимчишин вважає, що висновок експерта має бути логічним завершенням проведення дослідження, при написанні якого судовий експерт повинен переслідувати мету, яка полягає у викладі результатів таким чином, щоб вони були зрозумілі особам, які не володіють спеціальними знаннями [2].

Погоджуючись з думками зазначених вище авторів, вважаємо, що судова товарознавча експертиза справді має свої специфічні особливості проведення та потребує доопрацювання, як нормативно-правової бази, так і вдосконалення професійного рівня самих судових експертів, які займаються даним видом діяльності, проте це не зменшує вагомості судової експертизи, як такої. Кожен судовий експерт, проводячи конкретне дослідження, повинен прагнути не лише раціональної модифікації свого розвитку, але й постійного вдосконалення та розвитку професійних здібностей.

Мета дослідження. Дослідження теоретичних та методологічних аспектів судової товарознавчої експертизи в умовах сьогодення, визначення основних засад призначення та актуальності заданої тематики.

Викладення основного матеріалу. Міжнародний поділ праці, активізація інтернаціоналізації та світова глобалізація є важливою складовою розвитку будь-якої сучасної держави. В Україні трансформаційні перетворення та інтеграційні процеси зумовлюють необхідність державного регулювання всіх сегментів діяльності, в тому числі і правової системи.

Судова експертна діяльність в умовах розбудови демократичної держави посідає вагоме місце в правовій системі України, проте потребує комплексного підходу щодо розвитку та вдосконалення нормативно-правової бази.

Судова експертна діяльність — це регламентована законодавством діяльність осіб, які володіють спеціальними знаннями та уповноважені сторонами провадження на виконання дій, змістом яких є дослідження певних об'єктів, процесів або явищ з метою надання науково-обґрунтованих висновків для їх використання при досудовому розслідуванні та судовому розгляді [1].

Процес проведення будь-якого експертного дослідження, в тому числі і товарознавчого, результатом якого є складання висновків, являє собою алгоритм дій судового експерта з метою надання обґрунтованих відповідей на поставлені запитання. При цьому особлива увага експертом приділяється на послідовність та детальність опису, фіксації всього процесу експертного дослідження [2].

Характерною рисою та специфікою експертної діяльності є наявність у осіб досвіду, професійних навиків та спеціальних знань. Тобто експерти повинні володіти теоретичними знаннями та практичними вміннями, пройти відповідну підготовку та навчання, результатом якої є присвоєння кваліфікації судового експерта з правом проведення судової експертизи за певним видом експертної спеціальності та перебувають на посадах, що передбачають їх залучення до організації та проведення судових експертиз. У державних експертних установах професійна компетентність судового експерта перевіряється експертно-кваліфікаційними комісіями (далі — *ЕКК*). ЕКК відповідно до покладених на неї обов'язків розглядає питання про:

1) присвоєння кваліфікації судового експерта згідно з Переліком видів судової експертизи та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта в Експертній службі МВС;
2) присвоєння або позбавлення кваліфікаційного класу згідно з Переліком кваліфікаційних класів судового експерта, які присвоюються судовим експертам Експертної служби МВС;
3) підвищення кваліфікації (професійного рівня) судових експертів та продовження строку дії свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта [3].

Якість професійного рівня судових експертів підтверджується шляхом підвищення кваліфікації, що пов'язано з високою динамікою розвитку різних галузей знань, зокрема товарознавчих, вплив на які має постійне оновлення асортименту товарів, складність їх номенклатури, велика різноманітність виробів за призначенням, поява нових сировинних матеріалів та засобів їх обробки. З огляду на зазначене вище, можна стверджувати, що в сучасних умовах розвитку науки, техніки, ремесла є необхідність перегляду, внесення змін до нормативно-правових актів, стандартів оцінювання майна, науково-методичного забезпечення.

На вирішення судової експертизи ставляться запитання відповідно до виду експертних спеціальностей, визначених переліком видів судової експертизи та експертних спеціальностей, за якими присвоюються кваліфікація судового експерта в Експертній службі МВС (додаток 2 Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС, затвердженого наказом МВС від 21.09.2020 № 675. З огляду на зазначене вище,

можна зробити висновок, що перелік експертних спеціальностей за період з 2020 року по 2023 рік розширений та поновлений [3].

Наприклад, в почеркознавчій експертизі залишилась лише одна експертна спеціальність 1.1. «Дослідження почерку і підписів»; експертиза зброї доповнилась новою експертною спеціальністю 3.6. «Дослідження артилерійської та ракетної зброї»; експертиза відео-, звукозапису — 7.5. «Дослідження голосу і усного мовлення мовознавчими методами». Також оновився і сам перелік видів судових експертиз такими експертизами, як: теплотехнічна, експертиза цивільного захисту, історико-археологічна, лінгвістична.

Повертаючись до запитань, які ставляться на вирішення судової товарознавчої експертизи, авторами нижче наводиться орієнтовний перелік:

- Яке найменування та призначення товарів?
- Яка групова належність (класифікаційна категорія (вид, різновид, ґатунок, артикул, марка, модель, розмір, комплектність тощо)) товарів?
- Яка ринкова вартість об'єктів дослідження станом на певну дату?
- Які характеристики об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності?
- Чи має даний виріб дефекти? Якщо так, то які саме?
- Чи відповідає якість об'єкта дослідження встановленим вимогам (згідно ТУ, ТС, ДСТУ тощо)?
- Який розмір матеріального збитку, спричинений власнику внаслідок пошкодження належного йому майна станом на певну дату?

Я. О. Кулик виділяє кілька основних проблем постановки запитань при призначенні судової експертизи:

- запитання має відноситись до об'єкта і предмета експертизи;
- запитання експерту повинно бути поставлене саме з однозначним і зрозумілим смисловим змістом;
- запитання експерту повинно припускати конкретну відповідь на нього [4].

Поряд із запитаннями, які ставляться на вирішення судової товарознавчої експертизи, простежується паралель із завданнями, які вирішує експерт при проведенні такого виду експертизи. Авторами наводиться орієнтовний перелік завдань, до них можна віднести:

- встановлення належності товарів до класифікаційних категорій, прийнятих у виробничо-торговельній сфері (вид, різновид, ґатунок, артикул, марка, модель, розмір, комплектність тощо);

- визначення способу виробництва (промисловий чи кустарний (саморобний)) товарів;
- встановлення змін показників якості товарів;
- визначення ринкової вартості товарів на певну дату (зокрема, вартості відсутнього майна);
- встановлення розміру матеріального збитку, що спричинений власнику внаслідок пошкодження належного йому майна;
- дослідження якості товару встановленим вимогам;
- визначення характеристик об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності.

С. О. Бузина та Р. В. Кравченко пропонують такий список завдань при безпосередньому дослідженні об'єктів судової товарознавчої експертизи:

- встановлення товарної належності досліджуваного об'єкта;
- встановлення рівня якості, в тому числі ступеня його зміни, придатності об'єкта для подальшого використання;
- встановлення відповідності/невідповідності фактичних властивостей об'єкта нормативним даним, маркувальним позначенням та даним, зазначеним у супровідних документах;
- встановлення впливу умов (упаковки, маркувальних позначень про спосіб збереження вантажу і догляду за виробом) на зміну властивостей об'єкта [5].

Судова експертиза є одним з унікальних способів отримання доказової інформації, а її висновки є важливим джерелом доказів, що сприяють встановленню істини у справі. Висновок експерта значно розширює пізнавальні можливості суду, дає змогу використовувати під час досудового та судового розгляду справ весь арсенал сучасних можливостей науки та технічного розвитку [6].

Згідно з чинним законодавством, зокрема ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [7].

Тому висновок експерта повинен відповідати певним критеріям написання, алгоритму проведення дослідження та базуватись відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження [8].

Судову товарознавчу експертизу проводить особа, яка має спеціальні знання та кваліфікацію судового експерта з правом проведення

судової товарознавчої експертизи, здійснює відповідне дослідження та складає висновок експерта або висновок експертного дослідження.

Товарознавча експертиза щодо визначення вартості товарів народного споживання, сировини, машин та обладнання здійснюються з метою ідентифікації об'єкта дослідження, встановлення його вартості (ринкової, залишкової); дослідження зміни якості товару в процесі використання, внаслідок пошкодження чи впливу інших факторів; встановлення факту відповідності/невідповідності очікуваним критеріям якості (за Державними стандартами України (ДСТУ), технічними умовами (ТУ) та/або критеріями якості, визначеними у документі-підставі виникнення цивільно-правових відносин, які стали предметом спору тощо) [9].

Оскільки об'єкт експертизи є специфічним для кожного виду судової експертизи, відповідно потребує застосування конкретних методів дослідження та методик [10].

Для проведення оцінки майна застосовуються такі основні методичні підходи як, витратний (майновий для оцінки об'єктів у формі цілісного майнового комплексу та у формі фінансових інтересів), дохідний та порівняльний.

Витратний підхід передбачає визначення поточної вартості витрат на відтворення або заміщення об'єкта оцінки з подальшим коригуванням їх на суму зносу (знецінення). Дохідний підхід базується на врахуванні принципів найбільш ефективного використання та очікування, відповідно до яких вартість об'єкта оцінки визначається як поточна вартість очікуваних доходів від найбільш ефективного використання об'єкта оцінки, включаючи дохід від його можливого перепродажу. Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки [11].

Судова товарознавча експертиза проводиться за умови наявності об'єктів дослідження, так і за умови їх відсутності (на підставі вихідних даних, що містяться у матеріалах кримінального провадження, матеріалах справи (господарської, цивільної тощо)).

Об'єктами судової товарознавчої експертизи є різні предмети матеріального світу (вироби, їх частини тощо), порівняльні зразки (як нові, так і вживані), тара, заводське упакування, маркувальні позначення (нанесені на виріб, інформація на ярликах, бирках тощо), а також документи долучені до кримінальних, цивільних, арбітражних справ, що містять інформацію про товарні характеристики; фактичний стан; процеси, пов'язані з товаром (виробами), транспортуванням, зберіганням, експлуатацією, а також про обставини (про подію, що сталася), що вплинули на стан предмета [4].

Авторами наводиться наступний перелік об'єктів товарознавчої експертизи, до них можна віднести споживчі товари (призначенні для

задоволення індивідуальних потреб споживачів): продовольчі/непродовольчі, медичні товари, живі тварини та товари промислового (виробничого) призначення: сировина, напівфабрикати, обладнання, паливно-енергетичні товари тощо.

Наприклад, до продовольчих товарів відносяться такі групи товарів, як: зерноборошняні та хлібобулочні товари; кондитерські вироби; смакові товари; овочі, плоди, гриби та їх продукти переробки; молоко і молочні продукти; харчові жири; м'ясо і м'ясопродукти; риба і рибні товари; яйця та яєчні продукти тощо. До непродовольчих — текстильні, швейні та трикотажні вироби, килими, парфумерні, косметичні, силікатні, керамічні, металогосподарські, культурно-побутові, взуттєві, хутряні, галантерейні товари, годинники, дзеркала, товари із пластичних мас, побутові електротовари, будівельні матеріали, меблеві товари тощо.

З метою виконання поставлених завдань судовим експертом застосовуються різні методи дослідження (загальні, загальнонаукові, спеціальні), методики проведення судової експертизи, нормативно-правові акти та нормативні документи (міжнародні, національні та галузеві стандарти, технічні умови, правила, норми, положення, інструкції, рекомендації, тощо), а також чинні стандарти та державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови, науково-технічна, довідкова література, мережа Інтернет тощо. Вказаний перелік методів не є вичерпним [14].

До загальних методів належать категорії та закони діалектичної логіки, формально-логічні методи пізнання (аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, гіпотеза), аналогія. Загальнонауковими методами є спостереження, вимірювання, опис, експеримент, порівнювання, моделювання, реконструкція. До спеціальних належать візуальні, морфологічні, мікроскопічні, фотографічні, фізичні, хімічні, біологічні, математичні [14].

При проведенні судової товарознавчої експертизи використовуються наступні методи дослідження, такі як: загальні методи (аналіз, індукція та дедукція), аналогія; загальнонаукові (спостереження, вимірювання (інструментальний метод), опис, порівнювання); спеціальні методі (візуальні (органолептичний метод), фотографічні, математичні).

Нижче наводиться дефініція деяких визначень:

- органолептичний метод — це метод дослідження, який ґрунтується на отриманні інформації щодо споживчих властивостей виробів та визначення їх товарних показників за встановленими критеріями, використовуючи при цьому органи чуття (зовнішній вигляд, форма, колір, запах тощо);
- інструментальний (вимірювальний) метод — це метод, який ґрунтується на використанні засобів вимірювання для отримання числових значень споживчих властивостей та показників якості товару.

Вибір експертної методики полягає в аналізі можливостей її застосування до конкретного об'єкта з врахуванням усіх вихідних даних, що містяться у матеріалах кримінального провадження, матеріалах справи (господарської, цивільної тощо).

Висновки. Сучасний стан експертної діяльності в умовах розбудови демократичної держави потребує вдосконалення нормативно-правової бази. Аналіз наукової літератури з трактуванням різних думок показав, що питаннями проведення судової товарознавчої експертизи цікавляться багато науковців та фахівців з даної експертної спеціальності. В статті обґрунтована специфіка проведення судової товарознавчої експертизи та проаналізовано сукупність факторів, які впливають на якість написання експертних висновків. Також авторами наведений орієнтовний перелік запитань, які ставляться до судового експерта-товарознавця та завдань, які можуть вирішуватись при проведені такого виду дослідження.

Перелік посилань

1. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2363/1/монографія_2_Пиріг_макет.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
2. Тимчишин А. М. Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/1/40.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
3. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС від 21.09.2020 № 675. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text (дата звернення: 20.11.2023).
4. Кулик Я. О. Проблеми призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. URL: https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.16.68.html (дата звернення: 20.11.2023).

References

1. Pyrig, I. V. Theoretical and applied problems of expert provision of pretrial investigation : Monograph. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2363/1/монографія_2_Пиріг_макет.pdf (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].
2. Tymchyshyn, A. M. Forensic examination as a procedural form of using special knowledge in criminal proceedings. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/1/40.pdf (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].
3. On the approval of the Regulations on the Expert Qualification Commission of the Ministry of Internal Affairs and the procedure for the attestation of judicial experts of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs dated 21.09.2020 No. 675. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].
4. Kulyk, Ya. O. Problems of appointment of forensic examination in criminal proceedings URL: https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.16.68.html (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

5. Бузина С. О., Кравченко Р. В. Теоретичні та метологічні аспекти судової товарознавчої експертизи. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/587/570 (дата звернення: 20.11.2023).

Buzyna, S. O., Kravchenko, R. V. Theoretical and methodological aspects of forensic commodity examination. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/587/570 (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

6. Попович І. М. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в господарському судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. №20. С. 190—206.

Popovych, I. M. (2019). Problematic issues of appointing and conducting a forensic examination in economic proceedings. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Iss. 20. Pp. 190—206 [in Ukrainian].

7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 20.11.2023).

Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

8. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 20.11.2023).

On forensic examination: Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

9. Косторна О. А., Зуєва О. М. Проблеми планування та здійснення судових експертних товарознавчих досліджень. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3186/3152 (дата звернення: 20.11.2023).

Kostorna, O. A., Zueva, O. M. Problems of planning and implementation of forensic expert commodity studies. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3186/3152 (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

10. Середа Д. Ю. Поняття товарознавчої експертизи, її цілі та завдання. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2569/2552 (дата звернення: 20.11.2023).

Sereda, D. Yu. The concept of commodity examination, its goals and tasks. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2569/2552 (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

11. Про затвердження Національного стандарту №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 № 1440 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п#Text (дата звернення: 20.11.2023).

On the approval of the National Standard No. 1 «General Principles of Valuation of Property and Property Rights» : Resolution Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10.09.2003 No. 1440 (with changes and additions). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п#Text (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

12. Косторна О. А., Зуєва О. М. Застосування спеціальних знань та методів при здійсненні судової товарознавчої експертизи. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/587/570 (дата звернення: 20.11.2023).

Kostorna, O. A., Zueva, O. M. Application of special knowledge and methods in the implementation of forensic commodity examination. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/587/570 (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

13. Боднар М. Є. Проблемні питання застосування експертних методик при проведенні конкретних досліджень. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=krise_2013_58(1)__15 (дата звернення: 20.11.2023).

Bodnar, M. E. Problematic issues of the application of expert methods when conducting specific research. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=krise_2013_58(1)__15 (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

14. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 17.07.2017 № 591. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text (дата звернення: 20.11.2023).

On the approval of the Instructions on the organization of expert proceedings in the subdivisions of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine : Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 17.07.2017 No. 591. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text (access date: 20.11.2023) [in Ukrainian].

Theoretical and methodologigal aspects of forensic commodity examination in today's conditions: basic principles, revevance

I. Sivchuk, G. Masliy

The article is devoted to the analysis of theoretical and methodological approaches to conducting a forensic commodity examination in today's conditions. The relevance of the article lies in the fact that forensic commodity examinations remain significant among other types of examinations, because the number of registered criminal proceedings based on crimes related to theft, fraud, and robbery is increasing every year. Statistical data (of a specific organization) indicate an average 10% increase in the assignment of commodity studies, which stimulates the development of commodity studies to a new level: this is the training and retraining of employees (increasing their professional level), this is international cooperation and the acquisition of practical experience. this is also the improvement of the regulatory and legal framework itself, etc. The article analyzes the scientific literature with the interpretation of different opinions of scientists and specialists regarding the issue of conducting a forensic commodity examination. It has been established that the forensic examination is one of

the unique ways of obtaining evidentiary information, and its conclusions are an important source of evidence contributing to the establishment of the truth in the case. Based on this, the expert's opinion significantly expands the cognitive capabilities of the court, makes it possible to use the entire arsenal of modern possibilities of science and technical development during pre-trial and judicial review of cases. However, the current state of expert activity requires improvement of the regulatory and legal framework. It is substantiated that the process of conducting any expert research, including commodity research, the result of which is drawing up conclusions, is an algorithm of actions of a forensic expert with the aim of providing substantiated answers to the questions posed. A characteristic feature and specificity of expert activity is the availability of experience, professional skills and special knowledge. Also given is an approximate list of questions that relate to a forensic expert-commodity expert and tasks that can be solved when conducting this type of research.

Keywords: forensic commodity examination; special knowledge; objects of commodity examination; market value; methods of commodity examination.

⇒ Сівчук, І. П., Маслій, Г. В. (2024). Теоретичні та методологічні акспекти судової товарознавчої експертизи в умовах сьогодення: основні засади, актуальність. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 650—661. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.57.

8 СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.58
УДК. 343.98

Олена Валеріївна Голікова

Заступниця завідувача відділу товарознавчих та спеціальних видів досліджень лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0002-2487-3637, e-mail: ov_golikova@ukr.net

Олександр Валерійович Закс

Старший судовий експерт відділу фоноскопічних, комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0005-3820-1435, e-mail: sayrman@ukr.net

Станіслав Георгійович Дем'янчук

Доктор філософії в технічній галузі, провідний науковий співробітник відділу фоноскопічних, комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID: 0009-0009-9941-2016, e-mail: stas_chuk@i.ua

Дослідження вебсайтів під час вирішення питань щодо порушення авторського права

Стаття присвячена опису підходів, які застосовуються при дослідженні вебсайтів з метою встановлення порушень авторського права,

в тому числі дослідженню ознак, що вказуються на схожість/тотожність вебсайтів, розміщених за різними доменними адресами. У статті наведено загальну класифікацію вебсайтів, виходячи з їх ознак. Запропоновано загальний алгоритм дослідження вебсайтів під час встановлення ознак, який базується на експертній практиці.

Ключові слова: *авторське право*; *вебсайт*; *вебсторінка*; *судова експертиза.*

Постановка проблеми. У теперішній час активного використання мережі Інтернет все більше і більше власників бізнесу розташовують свої пропозиції у цій мережі. Це не дивно, адже охоплення аудиторії за допомогою можливостей всесвітньої павутини набагато ширше, ніж офлайн. Кожен хто бажає просувати свої товари чи послуги, починаючи від великих компаній і закінчуючи крихітними фірмами та ФОПами, має свій вебсайт.

Залежно від задач, які необхідно вирішити, вебсайти дуже сильно різняться. Більш того, задля просування власного бренду вебсайт і повинен бути таким, який якісно вирізняється серед інших подібних йому. Таким, що буде одразу асоціюватись із певним виробником або постачальником товарів чи послуг. При цьому вебсайт як складний об'єкт інтелектуальної власності потребує правової охорони. Спрощене ставлення до нормативного визначення даного об'єкта викликає у правозастосовній практиці та сфері експертного забезпечення захисту прав інтелектуальної власності певні проблеми, на які слід звернути увагу та вжити заходів для їх розв'язання.

На сьогодні, зважаючи на швидкий розвиток інтернет-технологій, запитів щодо дослідження вебсайтів або їх елементів як об'єктів авторського права стає все більше, що зумовлює необхідність узагальнення та створення окремого алгоритму їх дослідження під час проведення судової експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з аналізом нормативного визначення поняття вебсайту та послідовності дій судового експерта є недостатньо дослідженими у контексті судово-експертного забезпечення правового захисту вебсайту як об'єкта права інтелектуальної власності й потребують більшої уваги фахівців.

Мета дослідження. Метою публікації є визначення раціонального алгоритму судово-експертного дослідження вебсайту як об'єкта права інтелектуальної власності.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо детальніше, що являє собою вебсайт у розумінні вітчизняного законодавства.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1], вебсайт — сукупність даних, електронної (цифрової)

інформації, зокрема об'єктів авторського права та/або суміжних прав тощо, пов'язаних між собою і структурованих у межах адреси вебсайту та/або облікового запису власника такого вебсайту, доступ до яких здійснюється через адресу в мережі Інтернет, що може складатися з доменного імені, записів про каталоги або виклики та/або числової адреси за Інтернет-протоколом.

На думку авторів даної статті, це досить спрощене визначення для вебсайту, адже відповідно до нього вебсайт розглядається як певна сукупність інформації, тобто вебсайт та його наповнення урівнюються.

У той самий час, відповідно до усталеної практики, вебсайт та його наповнення розглядаються як об'єкти інтелектуальної власності окремо один від одного. Тобто, дослідженню може підлягати безпосередньо як сам вебсайт як «комп'ютерна програма», так і його наповнення. В свою чергу «наповнення» можна умовно розподілити на елементи дизайну вебсайту (оригінальні фони, зображення, що формують дизайн, логотипи та фавікони) та контент (будь-які елементи з ознаками об'єктів авторського права, що наповнюють вебсайт: статті, фото, що ілюструють статті тощо).

Таким чином, можна визначити наступні ознаки вебсайту:

- за змістом вебсайт є сукупністю даних, електронної (цифрової) інформації та об'єктів авторського права і (або) суміжних прав;
- всі інформаційні матеріали пов'язані між собою і структуровані у межах адреси вебсайту і (або) облікового запису власника цього вебсайту;
- доступ до вебсайту здійснюється через адресу мережі Інтернет (доменне ім'я, запис про каталоги або виклики і/або числової адреси за Інтернет-протоколом).

Вебсайт — це складний об'єкт інтелектуального права, оскільки:

- містить в собі програмні засоби (відповідні комп'ютерні програми, завдяки яким вебсайт функціонує);
- має інформаційне наповнення (тексти, зображення тощо);
- має унікальне ім'я (доменне ім'я);
- інформація, що міститься на вебсайті, може зберігатися на віддаленому сервері (цей процес характеризується як хостинг);
- доступ до вебсайту можливий з будь-якого комп'ютера, підключеного до мережі Інтернет, завдяки використанню відповідного програмного забезпечення (публічний доступ будь-якої особи).

Усі існуючі вебсайти можливо умовно розділити на наступні типи: статичні вебсайти; веб-спільноти; інтернет-магазини; портали; блоги.

Однак, це досить узагальнена класифікація, доцільніше було б класифікувати вебсайти за низкою ознак, наприклад, за технологією подачі, за власником, за наповненням (контентом), за призначенням. Відповідна класифікація наведена на (рис 1).

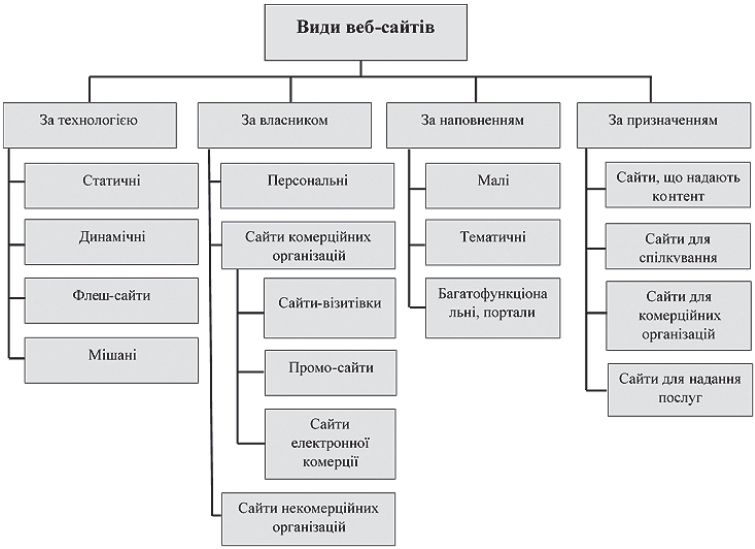

Рис 1. Класифікація вебсайтів за ознаками

Таким чином, сайти можна класифікувати за доступністю сервісів, фізичним розташуванням і призначенням.

За доступністю сервісів їх поділяють на:

- відкриті — усі сервіси повністю доступні для будь-яких відвідувачів і користувачів;
- напіввідкриті — для доступу потрібно зареєструватися (зазвичай безкоштовно);
- закриті — повністю закриті службові вебсайти організацій (наприклад, корпоративні вебсайти), особисті вебсайти приватних осіб. Такі вебсайти доступні для вузького кола людей. Доступ нових людей можливий через запрошення.

Окремо також розглядають програмно-апаратні комплекси або бази даних, доступ до яких здійснюється за допомогою браузера.

Якщо вебсайт доступний користувачам з мережі Інтернет, він вважається зовнішнім, натомість вебсайт, доступ до якого можуть здійснювати лише користувачі локальної мережі, є внутрішнім.

За призначенням вебсайти поділяють на:

- бізнес-сайти — вебсайти, що містять інформацію про компанії та їхні послуги, здійснюють функцію електронної торгівлі;
- інформаційні сайти — призначені для інформування відвідувачів, поширення новин, тематичні сайти, енциклопедії, словники тощо;

- сайти соціальних мереж — інтерактивні багатокористувацькі вебсайти, які наповнюються самими учасниками мережі. Вебсайт являє собою автоматизоване соціальне середовище, що дозволяє спілкуватися групі користувачів, об'єднаних спільним інтересом;
- вебпортали — універсальні вебсайти, через які можна вийти на інші ресурси мережі Інтернет;
- сайти сервісів — вебсайти служб, які існують у мережі Інтернет, зокрема, вебсайти пошукових служб (*Google, Bing*), поштові вебсайти, веб-форуми, он-лайнові сховища даних (*Skydrive*), вебсайти служб онлайнового документообігу (*Google Docs*), зберігання та обробки фотографій (*Picnik, ImageShack, Panoramio, Photobucket*), зберігання та поширення відео (*YouTube*) [2].

Незважаючи на те, що більшість вебсайтів є на перший погляд унікальними, в них часто можна знайти спільні за функціональністю частини.

Варто зазначити, що без відповідного програмного забезпечення неможливе функціонування вебсайту з технічної точки зору. Зокрема, йдеться про комп'ютерні програми, які працюють «всередині» вебсайту (так званий бек-енд). Окрім того, веб-програмування використовується і для візуальної частини вебсайту (так званого фронт-енду).

Для створення вебсайту часто використовують комбінацію кількох мов програмування, щоб створити функціональні та привабливі вебсайти. Такими мовами є, наприклад:

- *HTML* (визначає структуру та вміст вебсторінок);
- *CSS* (відповідає за зовнішній вигляд і стилізацію сторінок);
- *JavaScript* (додає динамічну та інтерактивну функціональність).

У деяких випадках вебсайти не «пишуться» «з нуля», а створюються за допомогою спеціальних систем керування контентом — *CMS* (англ. *Content Management System*). Це програмна оболонка, яка дозволяє легко вводити і редагувати дані — текст, малюнки тощо, додавати і видаляти вебсторінки, тобто керувати вебсайтом у режимі онлайн, без знання *HTML*, мов програмування та інших спеціальних навичок. Зараз популярними є безкоштовні *CMS: Wordpress, Joomla, Drupal*. Вебсайти, створені за допомогою *CMS* є досить шаблонними і візуально впізнаними.

Зазвичай на вебсайтах розміщується певна інформація, яка може бути інтелектуальною власністю певної особи, а саме: об'єкти авторського права (тексти, малюнки, музичні твори тощо), об'єкти суміжних прав (фонограми, відеограми тощо), об'єкти патентного права (наприклад, зображення промислового зразка), засоби індивідуалізації (комерційне найменування, зображення знаку для товарів і послуг) тощо.

Таким чином, вебсайти варто розглядати як певний «складений» твір, що складається з комп'ютерної програми та інформації у електронному вигляді (контент). Саме з такої точки зору необхідно досліджувати вебсайт — окремо наповнення (контент), окремо результат веб-програмування.

Задачі, які зазвичай ставляться перед експертом при дослідженні вебсайтів, зводяться до двох основних:

- встановлення використання даних (у тому числі програмних кодів, бібліотек тощо) одного вебсайту при створенні іншого;
- встановлення використання об'єктів інтелектуальної власності на вебсайті.

При дослідженні вебсайту як об'єкта авторського права можна визначити такі основні етапи:

1. Фіксація вмісту вебсайту. Цей процес являє собою фіксування інформації, що міститься на вебсайті та збереження її на матеріальному носії. У випадку, коли на вебсайті містяться окремі елементи, що можуть бути об'єктами авторського права, такі елементи фіксуються окремо, вивантажуються на матеріальний носій та долучаються до фіксації. Окрім того, можливо здійснити конвертацію вебсайту у формат *html* або *figma*-макет, що дозволить проаналізувати структуру вебсайту.
2. Ідентифікаційне та порівняльне дослідження за наступними ознаками:

2.1. Програмна складова:

- набори та версії бібліотек;
- *Hosting* та *CDN*-провайдери;
- мапа вебсайту (запити до ресурсів);
- бекенд/*API*-сервіси (використовуються *API*-запити під час основних дій на вебсайті, наприклад, при реєстрації, використанні форми відновлення або форми оплати);
- перевірка перехресних *URL* (наприклад, посилання на соціальні мережі, месенджери, посилання на завантаження додатків тощо).

2.2. Зовнішнє оформлення (аналіз дизайну вебсайту):

- загальне розташування елементів на головній сторінці;
- кольорова гама оформлення головної сторінки та інших сторінок вебсайту (поєднання кольорів; навігаційні елементи (кнопки) тощо);
- розташування логотипу та навігаційної панелі;
- загальна візуальна схожість логотипів;
- вікно реєстрації;

- вебсторінки та розташування елементів на вебсторінках;
- фавікон;
- форма входу (введення логіну та пароля);
- форма відновлення пароля.

2.3. Наповнення вебсайту (у разі необхідності):

- текстові описи та текстове наповнення (замітки, статті, опис товару);
- зображальне наповнення (малюнки, фотографії, фонові зображення);
- знаки для товарів та послуг, що використовуються на вебсайті тощо.

Розглянемо процес аналізу вебсайтів детальніше.

Для оптимального дослідження вебсайтів необхідно здійснити їх вивантаження з використанням програмних засобів автоматизації. Одними із таких засобів є вільні консольні програми *Wget* та *CURL*, які містяться майже в усіх дистрибутивах *GNU/Linux*. *Wget* та *CURL* дозволяють взаємодіяти з безліччю різних веб-серверів з використанням відповідних протоколів.

Після завантаження файлів вебсайтів експерт отримує каталог, що містить в собі структуровані каталоги та файли, які в подальшому можливо імпортувати до вільних програмних продуктів *KDiff3* або *WinMerge*. Вказані вище програмні продукти дозволяють провести автоматизоване порівняння структури вебсайтів, а також отримати інформацію про ідентичність файлів.

У випадку коли необхідно перевірити співпадіння у структурі *URL*-адрес без завантаження самих файлів вебсайтів можливо, знову ж таки, скористатись програмними засобами *Wget* та *CURL* із використанням відповідних параметрів та допоміжних вільних консольних програм, таких як *grep* та *sed*.

Отримана інформація про *URL*-адреси вебсайтів зберігається експертом у відповідний файл з назвою вебсайту з метою проведення подальшого порівняння структури *URL*-адрес після кореня «/» вебсайту з використанням програмних продуктів *KDiff3* або *WinMerge*.

Для порівняння запитів, які відправляють вебсайти, необхідно відкрити у новій вкладці веб-браузера *Firefox* кожну *URL*-адресу, запустити інструмент для веб-розробників та перейти у вкладку мережа. Після чого необхідно оновити вебсторінку вебсайту.

У результаті у вкладці «мережа» відображаються всі запити вебсайту на стороні фронт-енду. Далі отримані запити зберігаються у файл з розширенням har, який містить в собі дані у форматі json, після чого з використанням відповідних консольних команд експерт отримує з нього потрібну інформацію.

Отже, враховуючи, що вебсайт являє собою складний об'єкт авторського права, що складається з окремих елементів, його дослідження потрібно здійснювати поелементно, а саме дослідженню підлягає: оригінальна структура, графічне оформлення, розташування елементів.

Це стосується встановлення фактів використання одних вебсайтів при створенні інших, хоча в експертній практиці найчастіше питання щодо використання вебсайту повністю і не ставиться, розглядаються саме факти використання окремих зображень, текстів, рідше оригінальної структури вебсайту.

Висновки. Таким чином, вебсайт — це сукупність даних, електронної (цифрової) інформації, зокрема об'єктів авторського права та/або суміжних прав тощо, пов'язаних між собою і структурованих у межах адреси вебсайту та/або облікового запису власника такого вебсайту, доступ до яких здійснюється через адресу в мережі Інтернет, що може складатися з доменного імені, записів про каталоги або виклики та/або числової адреси за Інтернет-протоколом. Вебсайти — це «складений» твір, що містить у собі як результати веб-програмування, так і певний контент, який може бути об'єктом прав інтелектуальної власності.

Запропонований авторами статті підходи щодо поелементного дослідження вебсайту як об'єкта інтелектуальної власності в сучасних умовах являють собою найбільш раціональний алгоритм, який рекомендується використовувати під час проведення судових експертиз.

Перелік посилань

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 №2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 14.01.2024).
2. Поняття, структура та різновиди вебсайтів. Автоматизоване розроблення вебсайтів. URL: http://www.ndu.edu.ua/liceum/web.pdf (дата звернення: 14.01.2024).

References

On Copyright and Related Rights : Law of Ukraine dated 01.12.2022 No. 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].
Concept, structure and types of websites. Automated website development. URL: http://www.ndu.edu.ua/liceum/web.pdf (access date: 14.01.2024) [in Ukrainian].

Peculiarities of website research in resolving copyright infringement issues

O. Holikova, O. Zaks, S. Demianchuk

This article is devoted to a description of approaches to prevent the investigation of websites in order to establish a violation of copyright, including the facts of the creation of such a copyright object as a website, as well as the investigation mark that I indicate look at the similarity/identity of websites, located behind different domain addresses. According

to the authors, a website is a set of data, electronic (digital) information, in particular objects of copyright and/or related rights, etc., interconnected and structured within the website address and/or account of the owner of such a website, which is accessed through an Internet address, which may consist of a domain name, directory or call records and/or a numerical Internet Protocol address. The article provides a comprehensive classification of websites based on their characteristics, for example: delivery technology, content, content, and so on. A formal algorithm for tracking websites has been developed and a sign has been installed that indicates the similarity/identity of websites located at different domain addresses, which is based on expert practice. The approaches proposed by the authors of the article on element-by-element study of the website as an object of intellectual property in modern conditions represent the most rational algorithm, which is recommended to be used during forensic examinations.

Keywords: copyright; website; web-page; forensic examination.

⇒ Голікова, О. В., Закс, О. В., Дем'янчук, С. Г. (2024). Дослідження вебсайтів під час вирішення питань щодо порушення авторського права. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 662—670. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.58.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.59
УДК 343.98

Наталія Борисівна Климова

Головна судова експертка відділу товарознавчих досліджень та спеціальних видів досліджень лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0003-2739-4436, e-mail: natklymov@ukr.net

Особливості дослідження ознак використання об'єктів авторського права, що охороняються свідоцтвами бюро авторського права США

Проведено огляд особливостей дослідження ознак об'єктів авторського права, які захищені свідоцтвами США та мають широку правову охорону, розглянуто концепцію «мінімального елемента творчості» (minimal amount of creation), що набула поширення в юридичній літературі і судовій практиці США.

Ключові слова: *об'єкти права інтелектуальної власності*; *концепція «мінімального елемента творчості»*; *образ*; *персонаж*; *методика.*

Постановка проблеми. В сучасній судово-експертній практиці проведення порівняльних досліджень ознак об'єктів авторського права, що охороняються свідоцтвами Бюро авторського права США, виникають проблемні питання через неоднакове ставлення експертів до значення окремих термінів, оскільки часто протиставлений об'єкт не є точною копією та не містить точного відтворення всіх ознак об'єкта авторського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з охороною авторського права, розглядали у своїх наукових працях В. С. Дроб'язко, Р. В. Дроб'язко, О.Д. Святоцький та інші автори, але особливості проведення судових експертиз щодо об'єктів авторського права, захищених свідоцтвами Бюро авторського права США, в Україні залишаються недостатньо дослідженими.

Мета дослідження. Метою публікації є розкриття особливостей дослідження ознак об'єктів авторського права, які захищені свідоцтвами Бюро авторського права США, з урахуванням значення таких термінів як *персонаж* та *образ*, а також положень концепції «мінімального

елемента творчості» (*minimal amount of creation*), що набула поширення в юридичній літературі та судовій практиці США.

Викладення основного матеріалу. Авторське право, норми якого регулюють відносини, що виникають у зв'язку зі створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва, має свої особливості, які дають підстави виділити його об'єкти у окрему групу об'єктів права інтелектуальної власності.

Критерієм надання правової охорони авторським правом на такі об'єкти є творча праця людини. Залежно від законодавства країни, що регулює діяльність і повноваження відомства (установи), яке (яка) проводить дослідження та надає охоронні документи (сертифікати, свідоцтва), критерій творчої праці також потребує тлумачення.

Твором є результат творчої діяльності автора, продукт людського розуму [1, с. 224].

За українським законодавством (ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права»):

«*56) твір — оригінальне інтелектуальне творіння автора (співавторів) у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, виражене в об'єктивній формі;*

<...>

58) твір образотворчого мистецтва — скульптура, картина, малюнок, гравюра, літографія, твір художнього дизайну (у тому числі сценічного дизайну, накреслення (дизайну) шрифтів) тощо» [2].

Згідно п. 2 ст. 433 Цивільного кодексу України: «*Твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них та незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження*» [3].

Водночас, відповідно до п. 3 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права»: авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення, а для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація авторського права чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей [2].

Тобто, моментом виникнення авторського права й одночасно юридичним фактом, відповідно до якого воно виникає, є надання твору певної об'єктивної форми.

Відповідно до п. 1 ст. 6 та п. 1, 3 ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» об'єктами авторського права є «твори у галузі науки, літератури і мистецтва, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і не завершені, в друкованому вигляді мовою оригіналу на паперовому або електронному носії, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо), *правова охорона яких поширюється тільки на форму*

їх вираження і не поширюється на будь-які технології створення та вираження твору, на ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі» [2].

При цьому слід зазначити, що авторське право охороняє лише результати творчої діяльності автора, які є оригінальними, унікальними.

Оригінальний, -а, -е. 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній, автентичний. // Створений самостійно, без наслідування відомих зразків. // Який не є перекладом з іншої мови. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю.//Не схожий на інших; самобутній [4].

Оригінальний твір визначається як «*продукт самостійної творчої думки і праці»* [4].

Оригінальність твору не залежить від його новизни або художньої цінності. Існування аналогічного твору, раніше невідомого автору, не позначається на оригінальності незалежного творіння. Дві особи можуть незалежно одна від одної отримати однаковий результат і володіти авторськими правами на свої твори, якщо вони не були запозичені у автора роботи, яка одержала охорону раніше. «*Авторсько-правова охорона — це право, надаване твору або таке, що випливає із самої його суті. Вона не поширюється на новизну ідей, а базується на праві письменника, художника або композитора перешкоджати незаконному використанню його твору іншою особою*» [1, с. 227].

«Оригінальність» в авторському праві є, деякою мірою, вмінням чи зусиллям у кожному конкретному випадку, які необхідні для самостійного створення автором твору.

Таким чином, для встановлення оригінальності твору необхідно визначити, чи має твір ознаки творчого характеру, при цьому він не повинен бути копією результату чужої творчості.

Ця ж позиція відображена та посилена у законодавстві про авторське право — статтях розділу 17 «Авторське право» (*Copyright*) Кодексу США.

Судова практика США свідчить про те, що для надання авторсько-правової охорони не вимагається, щоб твір мав інтелектуальні або художні досягнення. Достатньо, щоб автор вклав в свою роботу мінімальний елемент творчості та утримувався від несумлінного копіювання творів інших авторів.

Концепція «мінімального елемента творчості» (*minimal amount of creation*) отримала поширення в юридичній літературі та судовій практиці США [5].

Для забезпечення захисту від копіювання твір не обов'язково повинен характеризуватися особливою новизною або бути незвичним. Він лише має бути «незалежно створеним» його автором та передбачати

певну міру творчості. Захист, який випливає з такого авторського права, є досить обмеженим та захищає лише конкретне вираження автором певної ідеї, форми вираження цієї ідеї.

Серед об'єктів авторського права окремо виділяються твори образотворчого мистецтва.

Образотворче мистецтво — різновид пластичного мистецтва, що поєднує живопис, графіку, скульптуру. Естетичне сприйняття таких творів відбувається за рахунок візуально сприйнятних образів.

Скульптура — є особливим видом образотворчого мистецтва. Скульптурні твори мають форму реальних або абстрактних прототипів тривимірної, об'ємної (статуї, статуетки, бюсти) чи рельєфної (барельєфної) форми зображення, здебільше, людини і тварин [6].

Відповідно до Глосарію Компендіуму практики Бюро захисту авторських прав США: «*До творів живопису, графіки та скульптури належать двовимірні та тривимірні твори образотворчого, графічного та прикладного мистецтва, фотографії, гравюри та художні репродукції, карти, глобуси, схеми, діаграми, макети та технічні креслення, у тому числі архітектурні плани. Такі твори включають твори художнього ремесла в тій частині, що стосується їхньої форми, але не їх механічних чи утилітарних аспектів; дизайн корисного виробу, як визначено у цьому розділі, вважається образотворчим, графічним або скульптурним твором лише у випадках та в тій мірі, в якій такий дизайн включає в себе образотворчі, графічні або скульптурні елементи, які можна ідентифікувати окремо від утилітарних аспектів виробу та які здатні існувати незалежно від нього*» [7].

У главі 900 Компендіуму практики Бюро захисту авторських прав США зазначається: «*Ігри, іграшки, ляльки, м'які тварини та маріонетки часто підлягають захисту відповідно до закону США про авторське право як твори скульптури. Заявники можуть використовувати терміни «іграшка», «лялька», «м'яка тварина», «маріонетка» або будь-який інший термін, який обґрунтовано описує твір, створений автором. Крім того, заявники можуть описати тип авторства, який автор втілив у твір, наприклад, «скульптура» або «м'яка скульптура*» [8].

Отже, іграшки, згідно із положеннями законодавства США, не вважаються для цілей реєстрації «корисними виробами» (промисловими зразками), а охороняються як твори скульптури, оскільки в більшості випадків вони просто зображують власний зовнішній вигляд або предмет, який представляє твір.

Слід звернути увагу, що свідоцтва (сертифікати) США про реєстрацію авторського права на твори образотворчого мистецтва, зокрема, скульптуру у вигляді тривимірних об'ємно-просторових фігурок — скульптур без розфарбування, надають цим об'єктам досить широкий обсяг правової охорони. В такому випадку охороняються не лише

приклади розфарбування, але й скульптура в цілому як цілісний завершений пластичний образ.

Такі ознаки як тематичний одяг, розпис рис обличчя з урахуванням макіяжу, довжина та колір волосся, є варіативними; захисту підлягає як розмальована фігурка (скульптура), так і не розмальована скульптура, а також фігурка в цілому через поняття образу.

Образ, — у, *ч.* 1. Зовнішній вигляд кого-, чого-небудь. // Вигляд кого-, чого-небудь, відтворений у свідомості, пам'яті або створений уявою. // Подоба, копія кого-, чого-небудь. 2. *Специфічна для літератури і мистецтва конкретно-чуттєва форма відображення дійсності.* // Тип, узагальнений характер, створений письменником, митцем. *Входити в образ.* 3. *спец.* Зображення якого-небудь явища через інше, конкретніше або яскравіше, за допомогою мовного звороту, переносного вживання слова і т. ін.; троп. 4. *перев. мн.* Те, що вимальовується, постає в чиїй-небудь уяві. 5. Зображення зовнішнього вигляду кого-, чого-небудь (про портрет, фотографію, скульптуру і т. ін.). 6. *філос.* Відображення у свідомості явищ об'єктивної дійсності. 7. *заст.*, *жарт.* Обличчя [4].

На даний час існує Методика дослідження ознак використання та відтворення персонажів анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва (реєстраційний код 13.1.1.04, зареєстрована 14.02.2020) [9].

Методика розрахована на дослідження ознак персонажів, зовнішній вигляд яких детально прописаний і зображений та містить орієнтовний перелік ознак для визначення характерних, впізнаваних ознак конкретно визначеного персонажа.

Персонаж — дійова особа, що створює чуттєвий образ з усією сукупністю індивідуально-предметних ознак (знаходження у просторі та часі, форма, величина, колір, спосіб дії і т.п.), які окреслюють його у нашій свідомості [10].

Пунктом 2 ст. 7 Закону «Про авторське право і суміжні права» поняття персонажу тлумачиться як «частина твору, яка може використовуватися самостійно, зокрема оригінальна назва твору, оригінальний персонаж твору, у разі її використання окремо від твору, у складі якого вона створена, розглядається як твір та охороняється відповідно до цього Закону» [2].

Методика, яка б враховувала більш широку охорону об'єкта авторського права через загальний, не деталізований образ скульптури в цілому, на сьогодні відсутня.

При цьому часткове застосування положень існуючої методики є можливим, що дозволяє виділити в певній послідовності ознаки, що характеризують досліджувані об'єкти, а саме: співвідношення, пропорції розміру тулубу і голови, кінцівок; пластичність пророоблення складових форми фігурки — як ліній рук, плечей, талії, так і форми скульптури в цілому.

Тобто, під час порівняльного дослідження доцільно провести аналіз за складовими (фізіологічною будовою тіла та рис обличчя) скульптури, наступним етапом дослідження — узагальнити, синтезувати отримані результати порівняння та зробити висновок в цілому.

Випадки, коли відбувається «тотожне» відтворення (копіювання) об'єкту авторського права, зокрема скульптури, стають не настільки поширеними.

Натомість випадки «нетотожного» відтворення є більш частими, завуальованими і тому більш складнішими для їх виявлення.

Пояснюється це наступними міркуванням: якби захист авторських прав зводився б лише до заборони виготовлення тільки тотожних копій, плагіатори легко б уникали відповідальності за свої дії шляхом внесення в чужі твори найменших, незначних змін [11].

Висновки. Отже, при порівняльному дослідженні ознак об'єктів авторського права (творів образотворчого мистецтва, скульптури, малюнку тощо), які охороняються свідоцтвами, виданими Бюро авторського права США, потрібно враховувати значення таких термінів як *персонаж* та *образ*, оскільки у більшості випадків протиставлений об'єкт не є точною копією та не містить точного відтворення всіх ознак об'єкта авторського права.

Також є необхідність у створенні методичних рекомендацій, методики як узагальнення напрацьованої сучасної практики з дослідження ознак використання об'єктів авторського права (творів образотворчого мистецтва, скульптури, малюнку), які мають більш широку правову охорону з урахуванням концепції «мінімального елемента творчості».

Перелік посилань

1. Інтелектуальна власність: словник-довідник / за заг. ред. О. Д. Святоцького. У 2-х т. Т. 1. Авторське право і суміжні права / за ред. О. Д. Святоцького, В. С. Дроб'язка. Уклад.: В. С. Дроб'язко, Р. В. Дроб'язко. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 365 с.
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855 (дата звернення: 15.01.2024).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.01.2024).

References

Intellectual Property: Dictionary-Reference Book (2000) / Overall. Ed. A. D. Sviatotsky. In 2 vols. Vol. 1. Copyright and related rights. Ed. A. D. Sviatotsky, V. S. Drobyazko. Compiled by V. S. Drobyazko, R. V. Drobyazko. Kyiv : In Jure Publishing House. 365 p. (in Ukraine).

On Copyright and Related Rights: Law of Ukraine dated 01.12.2022 No. 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

Civil Code of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

4. Словник. URL: http://slovnyk.net/?swrd=%EE%F0%E8%E3%B3%ED%E0%EB%FC%ED%E8%E9 (дата звернення: 15.01.2024). Dictionary. URL: http://slovnyk.net/?swrd=%EE%F0%E8%E3%B3%ED%E0%EB%FC%ED%E8%E9 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

5. Поняття ознаки результату творчої діяльності як об'єкта правової охорони. URL: https://konstantinus.com/notes/ponyattya-oznaki-rezultatu-tvorchoyi-di/ (дата звернення: 15.01.2024). The concept of the sign of the result of creative activity as an object of legal protection. URL: https://konstantinus.com/notes/ponyattya-oznaki-rezultatu-tvorchoyi-di/ (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

6. Штефан О. Деякі аспекти охорони прав на твори образотворчого та ужиткового мистецтва. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2007. № 2. С. 27—31. Shtefan, O. (2007). Some aspects of protection of rights to works of fine and applied art. *Theory and Practice of Intellectual Property*. No. 2. Pp. 27—31 [in Ukrainian].

7. Compendium of US Copyright Office Practices. Glossary. URL: https//copyright.gov/comp3/docs/glossary.pdf. (access date: 15.01.2024).

8. Compendium of US Copyright Office Practices. Chhapter 900: VISUAL ART WORKS. URL: https//www.copyright.gov/comp3/chap900/ch900-visual-art.pdf. (access date: 15.01.2024).

9. Методика дослідження ознак використання та відтворення персонажів анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва (реєстр. код 13.1.1.04 від 14.02.2020). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/ (дата звернення: 15.01.2024). Methods of research of signs of use and reproduction of characters of animated works and works of fine art (registration code 13.1.1.04, registered 14.02.2020). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/ (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

10. Словник в електронному вигляді. URL: http://www.ukrlit.vn.ua/ (дата звернення: 15.01.2024). Dictionary in electronic form. URL: http://www.ukrlit.vn.ua/ (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

11. Bently, L. Sherman, B. (2001). Intellectual Property Law.

Features of the study of the signs of the use of copyright objects protected by certificates of the US copyright office
N. Klimova

An overview of the peculiarities of the study of the features of copyright objects, which are protected by US certificates and which have broad legal protection, was carried out, the concept of the «minimal amount of creation» was considered, which was widely spread in the legal literature and judicial practice of the USA. The article substantiates that in the comparative study of the features of copyright objects (works of fine art, sculpture, drawing,

etc.), which are protected by certificates issued by the US Copyright Office, it is necessary to take into account the meaning of such terms as character and image, since in most cases the contrasted object is not an exact copy and does not contain an exact reproduction of all the features of the copyright object. The author points out the need to create methodical recommendations, methodology, as a generalization of the established modern practice of studying the signs of the use of copyright objects (works of fine art, sculpture, drawing), which have broader legal protection, taking into account the concept of «minimum element of creativity».

Keywords: objects of intellectual property rights; the concept of «minimum amount of creation»; image; character; technique.

⇒ Климова, Н. Б. (2024). Особливості дослідження ознак використання об'єктів авторського права, що охороняються свідоцтвами бюро авторського права США. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 671—678. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.59.

9 СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.60
УДК 343.95+159.98

Едуард Станіславович Литвиненко

Кандидат психологічних наук, головний судовий експерт лабораторії психологічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0001-1375-8369, e-mail: ukropos@i.ua

Анна Петрівна Стромило

Кандидатка педагогічних наук, судова експертка Черкаського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0003-2477-9370, e-mail: annastromilo22@ukr.net

Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб у судових психолого-лінгвістичних експертизах у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки

У статті автори розглядають проблематику визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб, проти яких відкрито кримінальне провадження у звинуваченні в злочинах проти основ національної безпеки та щодо пропаганди війни в умовах російської агресії проти держави Україна.

Ключові слова: *судова психолого-лінгвістична експертиза*; *інформаційна безпека*; *маніпуляція*; *маніпулятивні технології*; *інформаційна діяльність*; *пропаганда*; *глорифікація агресора.*

Постановка проблеми. В умовах невиправданої агресії рф проти України військово-політичним керівництвом та збройними силами держави-агресора використовуються різні за сферою застосування, видами застосування та формою реалізації технології інформаційно-психологічного впливу противника на особовий склад Збройних сил та інших військових формувань України та населення держави з метою досягнення своїх військово-політичних цілей.

Як складові інформаційно-психологічних операцій противника використовуються маніпулятивні технології впливу на свідомість цивільних громадян та військовослужбовців Сил Оборони України з метою формування необхідного типу поведінки, ідей (ідеологем), вигідних ворогу.

Виявлення ознак застосування маніпулятивних технологій є одним із завдань судової психологічної та комплексної судової психолого-лінгвістичної експертизи у провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки та щодо пропаганди війни в умовах російсько-української війни. Реалізація висновків судових експертиз з цієї проблематики у кримінальних провадженнях проти представників держави-агресора дозволить притягнути до кримінальної відповідальності представників рф, проросійських політиків та осіб, що здійснювали колаборацію діяльність, досягти переваги над ворогом в інформаційній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На зламі XX—XXI століття питання інформаційної війни, ведення інформаційно-психологічних операцій, маніпулювання суспільною свідомістю набуло більшої актуальності у зв'язку зі зміною підходів до ведення повномасштабних та локальних війн, збройних конфліктів, економічного протиборства та протиборства політичних систем, вдосконалення політичних та психологічних технологій передвиборчої боротьби та зміною суспільного ладу у країнах. Яскравим прикладом інформаційного протиборства стали суспільно-політичні зміни на пострадянському просторі, розпад Югославії, Чехословаччини, об'єднання Німеччини, війна проти тероризму (2001—2021), війна в Іраку (2003—2011), війна в Афганістані (2001—2021), російсько-грузинська війна (2008), інтервенція росії в Сирію (із 2015 р.), анексія Криму (2014), війна на Сході України (2014—2022), російське повномасштабне вторгнення в Україну (із 2022 р.).

Фахівці з інформаційно-психологічних операцій (інформаційної боротьби, інформаційного протиборства) та політичної пропаганди США (*E. R. Pratkanis, E. Aronson, Ph. Houston, M. Floyd, S. Carnicero, D. Tennant*), України (В. Варюхін, Я. Жарков, М. Онищук, Г. Почепцов) у своїх працях ґрунтовно дослідили роль і місце інформаційної зброї у сучасних війнах та воєнних конфліктах, значення інформаційної переваги у стримуванні чи нейтралізації традиційних воєнних загроз та досягненні перемоги.

Яскравим прикладом інформаційної війни стала війна між росією та Україною, в якій використовується політична та соціологічна

пропаганда, комплекс заходів, постійно здійснюваних урядовими та неурядовими організаціями росії та України в інформаційному просторі України, росії, інших країн та міжнародних організацій, спрямованих на отримання стратегічно-політичних переваг шляхом деморалізації або введення в оману противника та протидії заходам іншої сторони у глобальному протистоянні росії і України, а також протистоянні росії та «Західного світу».

При цьому об'єктами інформаційного протистояння є не тільки комп'ютерні системи та системи зв'язку, а й засоби масової інформації та психіка людини.

Мета дослідження. Узагальнення теоретичних, методичних та практичних аспектів, що стосуються проведення експертиз, пов'язаних з визначенням наявності ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб.

Викладення основного матеріалу. Зовнішньополітична програма військово-політичного керівництва рф (так звана «Доктрина валерія герасимова» (начальника генерального штабу зс рф), положення якої застосовувалися під час російської агресії у Криму, на Сході України у 2014—2022 рр. та з початком повномасштабної агресії, серед іншого передбачали формування в Україні політичної опозиції («п'ятої колони») з прокремлівською ідеологією; інформаційно-пропагандистські дії опозиційних сил; завоювання симпатій місцевого населення, діяльність проросійських лідерів суспільної думки; завчасно проплачених учасників масових протестних рухів; руху супротиву (ополченців); використання засобів маніпулювання суспільною думкою; тотальне дезінформування або представлення інформації в вигідному для себе ракурсі; створення та організацію колабораційного руху, використання інших інформаційних методів дестабілізації противника [1].

Основною зброєю гібридної війни є інформація, використання якої підпорядковано єдиній меті — маніпулювання свідомістю протилежної сторони за допомогою відповідних маніпулятивних технологій.

Використання маніпулятивних технологій планується і здійснюється за наступними напрямами:

- просування в свідомість цільової аудиторії (населення та представників збройних формувань України) публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій;
- розпалювання в Україні національної та релігійної ворожнечі;
- реалізація публічних закликів до агресивної війни проти України або до розв'язування воєнного конфлікту, а також розповсюдження таких матеріалів;

- інформаційна діяльність (зокрема у співпраці з державою-агресоркою та її окупаційною адміністрацією), публічні заклики з метою підтримки рішень (дій) держави-агресорки, збройних формувань, окупаційної адміністрації держави-агресорки, співпраці з ними;
- виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України, глорифікація (славлення) її учасників, або виготовлення, поширення відповідних матеріалів;
- надання військово-політичному керівництву рф або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України шляхом проведення інформаційно-пропагандистських акцій на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України [4, 5].

В чому ж полягає відмінність між маніпуляцією та використанням маніпулятивних технологій?

За визначенням, маніпуляція — психологічний прийом, спосіб виконання або здійснення чого-небудь, що впливає на поведінку індивіда (ключової особи) чи групи осіб у соціальній групі (суспільстві).

Маніпулятивні технології — це комплекс психологічних, психолого-лінгвістичних методів та інструментів цілеспрямованого впливу певного типу на масову свідомість і підсвідомість для досягнення бажаного результату, вид спеціальних технологій, який враховує особливості і специфіку психологічних процесів, якостей, явищ, відносин, можливостей їх технологізації [6].

Тобто, на відміну від маніпуляції як психологічного прийому, маніпулятивні технології:

- є системою, яка має декілька об'єктів та зв'язки між ними;
- відрізняються різноманітністю цілей, форм та методів застосування;
- спрямовуються цілеспрямовано або окремо на різні (за соціальним статусом, віком, уподобаннями) соціальні групи та верстви населення;
- мають тривалий за часом спектр дії або застосування;
- мають циклічний характер застосування.

Використання маніпулятивних технологій в інформаційно-пропагандистських та дезінформаційних проектах, операціях і заходах спрямоване на всі верстви населення і всі регіони України, а також населення росії і країн Заходу — відповідно, з різними цільовими установками і головною метою:

- щодо України — ліквідація державності України;

- щодо рф — отримання підтримки населення для виправдання дій військово-політичного керівництва рф;
- для країн Заходу — дискредитація дій керівництва України та її Збройних сил [3, 8, 9].

Кваліфіковане, фахове використання маніпулятивних технологій дозволяє противнику відкрито або імпліцитно (приховано) здійснювати пропаганду, спрямовану на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь військово-політичного керівництва рф та їх структур, звертання до певної групи людей у формі відкритих або імпліцитних закликів, в яких у стислій формі висловлено провідну ідею, політичну вимогу, завдання або гасло розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе на користь протилежної сторони.

Маніпулятивні технології у загальній системі спеціальної пропаганди послідовно виконують наступні основні завдання («теорія шести Д»):

1. Дезінформація.
2. Дезорієнтація.
3. Дискредитація керівництва.
4. Делегітимізація керівництва.
5. Деморалізація суспільства.
6. Дезінтеграція країни [2].

Маніпулятивні технології використовуються у двох основних моделях контролю інформаційних потоків.

Перша, заснована на виключенні небажаних даних з інформаційного поля тієї чи іншої спільності людей. Таку модель можна назвати «дефіцитарною».

Друга модель, що виникла нещодавно, передбачає замість дефіциту інформації її надмірну різноманітність і доступність, які можуть породити у обивателя оманливе враження, ніби він може контролювати те, що йому намагаються піднести. Таку модель можна назвати «моделлю пересичення», під якою мається на увазі надмірність позицій і точок зору засобів масової інформації.

Вплив маніпулятивних технологій спрямований на різні сфери особистості іншої людини (групи людей):

1) на когнітивну сферу — з метою змінити знання, уявлення іншої людини;
2) на емоційну сферу — з метою зміни емоційного стану людини;
3) на мотиваційну сферу — на зміну мотивів і, як наслідок, поведінки людини.

У сучасних умовах російської агресії проти України, відповідними фахівцями структур психологічної боротьби збройних сил рф, агентами впливу, представниками «п'ятої колони», колаборантами використовуються наступні основні види інформаційно-психологічного впливу:

- переконання — з метою перетворення інформації, що повідомляється, на систему установок і принципів індивіда. В умовах дій на упередження, оперативного доведення українськими медіа воєнно-політичної інформації, коли представники українських медіа та прес-офіцери Сил оборони спираються на неспростовні факти та фільмують їх, у багатьох випадках переконання є недостатньо ефективним засобом дій противника;
- навіювання — метод, в сучасних умовах застосовується досить часто і є одним із небезпечних інструментів маніпуляції поведінкою людини, оскільки діє на її свідомість і підсвідомість та пов'язаний з істотним зниженням її критичності до інформації, що надходить, відсутністю прагнення перевірити її достовірність. Метод є ефективним за умов довіри до джерела інформації;
- розповсюдження чуток, брехні та спеціально підібраної інформації, значущої для визначеного кола осіб;
- наслідування та зараження. Зазначені методи використовуються у процесі спілкування і взаємодії, як правило, у великій авдиторії або за великого скупчення людей з основною метою — вплив на особистість не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу, через передачу емоційного стану від однієї особи (групи осіб) до іншої на несвідомому рівні з метою наслідування формуючих мотивів, переконань та бажаної поведінки. Найефективніший у використанні в медіа, телешоу, інформаційних та пропагандистських програмах, які залучають до студії велику кількість фахівців (адресантів ідей, ідеологем) та значну аудиторію [7].

На сьогодні, експерти зіштовхуються з наступними основними і найбільш дієвими формами застосування маніпулятивних технологій [8, 12]:

- абсолютний фейк — «розіп'ятий хлопчик», «грузинські снайпери на Майдані»;
- маніпулятивний заголовок — (емоційне повідомлення про жахливий факт, суперперемогу), коли у тексті жодної сенсації немає. Ознаки: слова великими літерами, фрази: «*Ви не повірите*», «*СЕНСАЦІЯ*», «*Читати всім!*», «*Шокуюча правда*»;
- анонімність (деперсоналізація), як прийом зняття відповідальності: «*народ Криму, населення Криму.... вирішило стати частиною росії*»;
- використання та поширення недостовірної, неправдивої і завідомо упередженої інформації (брехня, створення неправдивих подій, свідоме введення в оману): «*укри продовжують...*

практику загороджувальних загонів», «*вони… полізуть і до Криму, як і на Донбас з війною, для того, щоб вбивати*»;

- висміювання ідеї: «*…я не знаю жодної країни, окрім сьогоднішньої України, де бандерівців ставлять розряд національних героїв*», «*незалєжні свідоміти стрибали на майдані за європейське печиво*»;
- використання у якості експертів осіб, які симпатизують проросійській політичній силі, є прихильниками «російської» ідеї;
- відбілювання, виправдовування негативних дій (фактів, що дискредитують): «*якщо росія… захищає свій суверенітет — вона повинна і буде це робити. Якщо вона цього робити не буде, то після перетворення України в «антиросію» наступний крок буде спрямований на те, щоб порушити цілісність самої росії*»;
- втирання в довіру — технологія, при якій маніпулятор підлаштовується під цінності цільової аудиторії «*Але ми ж розуміємо, що це робиться не заради українського народу…*»;
- демонізація, а саме — присвоєння негативних рис окремій соціальній групі людей: «*нацисти «Азову» сьогодні — скопище озброєних злочинців, фашистів и головорізів*»;
- деструктивна критика: «*Української незалежної держави сьогодні апріорі не існує*»;
- дисонанс, формування хибної дилеми з формальною презентацією тільки двох виборів, найкращим з яких є тільки вибір, що пропонується «або — або»;
- єднання з аудиторією — технологія, при якій апеляція йде до спільності людей, до якої маніпулятор себе відносить: «*Давно не секрет, план жорстоко спрямований антисхідно, проти нас, проти половини України…*»;
- ідентифікація з цільовою аудиторією: «*я, як і ви, бажаю миру на Україні*»;
- залякування: «*українські «визволителі» заявляють про концтабори, про репресії, про позбавлення усіх громадянських прав*»;
- замовчування (блокування правдивої) та просування іншої інформації: «*Українська сторона постійно заявляє про те, що «звільнена частина Донбасу» майже повністю «за Україну». Але, зрозуміло, що це чергова брехня*»;
- заперечення: «*російських військових на Донбасі немає*»;
- зміщення: «*А чому ніхто не обурювався, коли НАТО бомбардувало Югославію!?*»;
- конструювання образа ворога: «*український народ славен безмежним бажанням вбивати*»;

- маніпуляція як приховане спонукання: «*Львів'яни їдуть в москву, тому що вони бажають заробити собі на хліб. И вони прекрасно знають, що їх там не кинуть, в москві. А поляки кинути можуть!*»;
- маніпуляція цифрами без посилання на першоджерело: «*сьогодні вже 86% українців бажають миру, з них три чверті — на любих умовах*»;
- моралізаторство: «*Де ви були вісім років, коли бомбили Донбас?*»;
- навіювання (свідоме, не аргументоване послідовне переконання з метою зміни стану, ставлення, намірів): «*Як можна було не дорожити такою великою перлиною, продати за якусь мову, амбіції?...Моя б воля — дав би все можливе, що завгодно кримчанам, хоч на фарсі розмовляйте...!*»;
- навішування ярликів: визначення українців як «свідомітів», «нєзалєжних», а військовослужбовців Збройних сил України як «націків», «націоналістів», «бандерівців», «бойовиків» тощо;
- негативізація як «очорнення» того, що необхідно маніпулятору та примітивізація теми, коли складна, багатогранна проблема зводиться до обговорення лише однією з її сторін: «*Ці бандери-УНА-УНСОвці просто це демони, ось хоча вбивали вони у лісах. Коли по лісах ходили, вбивали вони не москалів, вони вбивали таких же українських хлопців*»;
- підміна понять, коли найефективніше в маніпуляції свідомістю діють слова, які не мають певного конкретного змісту і які можна трактувати по-різному: «*Мною прийнято рішення про проведення спеціальної воєнної операції» [замість поняття «війна»], «денацифікація и демілітаризація Украйни*»;
- переконання (метою є зміна судження, ставлення, наміру): «*Всі знають, що запевнення про те, що ці брехуни і вбивці хочуть принести на Донбас мир, обернуться цією самою формою солдата СС, тільки вже не в музеї, а на вулицях селищ та міст*»;
- посилання на авторитет (зокрема, анонімний): «*Глава політради партії «Опозиційна платформа — За життя» Віктор Медведчук, звільнив з полону більш ніж 900 громадян України*»;
- розповсюдження брехні та чуток: «*...вони продовжують цю практику, и практику загороджувальних загонів, и практику розстрілу цивільних осіб...*»;
- створення факту ігнорування проблеми: «*Терпіти все це було вже просто неможливо, необхідно було негайно припинити цей кошмар*»;
- створення спільних символів самоідентифікації та цінностей цільової групи, вживання ідентифікаційних формул: «*всі народи,*

слов'янські народи, сидять на одному — на Русі. На Русі! Нема ніякої «Україно-Русі»! Це брехня собача...»;

- формування прихильності: «*Дорогі мої дончани, співвітчизники! Дякую вам за мужність, за терпіння*».

Для реалізації маніпулятивних технологій російськими, проросійськими або колабораційними суб'єктами інформаційно-психологічного впливу на сьогодні використовуються можливості телебачення (особливо авторські програми на кшталт «Вечер с владимиром соловьевым», «В центре событий», «60 минут», «Место встречи» із залученням так званих «незалежних експертів» та «політичних оглядачів»), сторінки інтернет-видань (журналів, газет), особисті сторінки у соціальних мережах (*Facebook*, «В контакте») та *Youtube*-каналі, сервіси обміну інформацією та голосовим зв'язком (*WhatsApp, Viber, Telegram*), які характеризуються можливістю швидкого доступу та обміном інформації з використанням фото та малюнків, як додаткових, невербальних форм маніпулятивних технологій [5, 11].

Для просування російських ідеологем, пропаганди війни, виправдовування російської агресивної політики в цілому та конкретно — агресії проти України створено низку пропагандистських документальних та художніх фільмів на кшталт «Август. Восьмого» (2008), «Военный корреспондент» (2014), «Война 08.08.08. Искусство предательства» (2008), «Донбасс. Окраина» (2019), «Крым. Путь на Родину» (2015), «Ополченочка» (2019), «русский характер» (2014), «Свидетель» (2023), «Солнцепек» (2021) уривки або цитати з яких також використовуються маніпуляторами суспільної думки в інтересах рф в соціальних мережах та ЗМІ [10, 11, 12].

Висновки. Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб, проти яких відкрито кримінальне провадження у звинуваченні в злочинах проти основ національної безпеки та пропаганди війни в умовах російської агресії проти держави Україна, є важливим та нелегким завданням експертів–психологів та лінгвістів.

Його вирішення дозволить надати вагомі аргументи та факти українському правосуддю для покарання осіб, які ведуть підривну діяльність проти народу України шляхом здійснення інформаційної експансії з використанням технологій інформаційно-психологічного впливу, забезпечить протидію ворогу у здійсненні діяльності на шкоду інформаційній безпеці держави.

Шляхами вдосконалення діяльності експертів із зазначеної проблематики є обмін досвідом шляхом участі у роботі відповідних секцій, семінарів, узагальнення досвіду експертних установ, підготовка та видання методичних матеріалів за визначеною проблематикою.

Перелік посилань	**References**
1. Murphy, M. N. (2016). Understanding Russia's Concept for Total War in Europe. The Heritage Foundation.	
2. Андрущенко Т. В., Зеленін В. В. Психологія політичної пропаганди. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 89 с.	Andrushchenko, T. V., Zelenin, V. V. (2021).Psychology of political propaganda. Kiyv : NPU named after M. P. Dragomanov. 89 p. [in Ukrainian].
3. Варюхін В. О., Замаруєва І. В., Рось А. О. Глосарій з предметних галузей «Інформаційна війна», «Інформаційна безпека» та «Інформаційна боротьба». *Труди НАОУ*. 2000. № 20. С. 111—121.	Varyukhin, V. O., Zamaruyeva, I. V., Ros, A. O. (2000). Glossary of subject areas «Information war», «Information security» and «Information struggle». *Proceedings NAOU*/ № 20. Pp. 111—121 [in Ukrainian].
4. Г'юстон Ф., Флойд М., Карнісеро С., Теннант Д. Анатомія брехні: колишні офіцери ЦРУ навчать вас виявляти обман. Харків : Vivat, 2019. 208 с.	Huston, F., Floyd, M., Carnicero, S., Tennant, D. (2019). Anatomy of a lie: Ex-CIA officers teach you how to detect deception. Kharkiv : Vivat. 208 p. [in Ukrainian].
5. Іваницька Б. Основні методи пропаганди в російському інтернет-ЗМІ pravda.ru. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Журналістські науки*. 2018. № 896. С. 54—58.	Ivanytska, B. (2018). The main methods of propaganda in the Russian internet media pravda.ru. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University.* Series: Journalistic sciences. No. 896. Pp. 54—58 [in Ukrainian].
6. Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція свідомістю : навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ : Оріони, 2006. 528 с.	Kara-Murza, S. G. (2006). Manipulation of consciousness : Tutorial. The second ed. Kiyv : Orioni. 528 p. [in Ukrainian].
7. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій : навч. посіб. / Дзюба М., Жарков Я., Ольховой І., Онищук М., за заг. ред. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. 471 с.	Essay on the theory and practice of information-psychological operations: Study guide / Dzyuba M., Zharkov Y., Olkhovoi I., Onyshchuk M., general edition by V. Balabin. Kiyv : MITI NTUU «KPI». 471 p. [in Ukrainian].
8. Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.	Pomerantsev, P. (2020). This is not propaganda. A journey to war against reality. Kiyv : Yakaboo Publishing. 288 p. [in Ukrainian].
9. Почепцов Г. Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії. Харків : Vivat, 2022. 384 с.	Pocheptsov, H. (2022). Toxic information space. How to maintain clarity of thinking and freedom of action. Kharkiv : Vivat. 384 p. [in Ukrainian].
10. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). Київ : МП Леся, 2018. 435 с.	Russian aggression against Ukraine: truth and fiction, causes and consequences (2018) / P. P. Gai-Nizhnyk (project manager, editor and scientific editor). Kyiv : MP Lesya. 435 p. [in Ukrainian].

11. Семен Н. Ф. Російські інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти України : дис. ... канд. наук із соц. комун. Дніпро, 2018. 260 с.

Semen, N. F. (2018). Russian Internet resources as a factor in the information war against Ukraine : thesis. Ph.D. of social sciences commun. Dnipro. 260 p. [in Ukrainian].

12. Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2020. Вип. 30. С. 226—232.

Yuskiv, H. (2020). Narratives of Russian propaganda in Ukraine. *Bulletin of Lviv University. Philosopher-political scientist series. studio*. Iss. 30. Pp. 226—232 [in Ukrainian].

Identification of signs of the use of manipulative technologies in the speech activity of the persons under examination in forensic psychological and linguistic examinations in criminal proceedings for crimes against the foundations of national security

E. Lytvynenko, A. Stromylo

In the article, the authors consider the problem of determining the signs of the use of manipulative technologies in the speech activity of sub-experts, against whom criminal proceedings have been opened on charges of crimes against the foundations of national security and war propaganda in the context of Russian aggression against the state of Ukraine. It is concluded that determining the signs of the use of manipulative technologies in the speech activities of persons against whom criminal proceedings have been opened on charges of crimes against the foundations of national security and propaganda of war in the context of Russian aggression against the state of Ukraine is an important and difficult task for experts — psychologists and linguists. Its solution will make it possible to provide weighty arguments and facts to Ukrainian justice to punish persons who conduct subversive activities against the people of Ukraine through information expansion using technologies of information and psychological influence, and will ensure counteraction to the enemy in carrying out activities to the detriment of the information security of the state. Ways to improve the activities of experts on this issue are the exchange of experience through participation in the work of relevant sections, seminars, generalization of the experience of expert institutions, preparation and publication of methodological materials on certain issues.

Keywords: forensic psychological and linguistic examination; information security; manipulation; manipulative technologies; information activity; propaganda; glorification of the aggressor.

⇒ Литвиненко, Е. С., Стромило, А. П. (2024). Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб у судових психолого-лінгвістичних експертизах у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 679—689. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.60.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.61
УДК 331.2: 343.98

Тетяна Ростиславівна Літвінова

Старша судова експертка Кропивницького відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0007-7319-1011, e-mail: litvinova1409@ukr.net

Окремі аспекти експертного психологічного дослідження відеозаписів повторних слідчих дій, проведених за участю неповнолітніх потерпілих або свідків за умов зміни своїх первинних показань

Стаття присвячена розгляду основних оціночних критеріїв та психологічних ознак визначення недостовірності інформації в умовах зміни попередніх показань неповнолітнім потерпілим або свідком при проведенні відеофіксації слідчої дії за його участю.

Ключові слова: *відеозапис слідчих дій*; *неповнолітній*; *додатковий допит*; *недостовірні свідчення*; *зміна попередніх показань.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що головним чинником проведення відеозаписів слідчих дій за участю неповнолітнього свідка або потерпілого є збереження їх фізичного та психічного здоров'я, тому звертається увага на доцільність не проводити допит у судах неповнолітніх жертв злочинів або свідків, а відтворювати тільки записи їх показань у досудовому провадженні, із метою виключення вторинної віктимізації жертв, повторного емоційного хвилювання щодо обставин здійснення стосовно них злочину або як свідка, який опиняється у незвичних умовах, а саме при наданні своїх показань у залі суду. Додається, що допит, який відбувається під час судового засідання, як правило є повторним, після того, як допитувані вже раніше надавали свої показання по справі, тому зміст попередньої інформації може змінюватись, що ускладнює заключний процес розслідування справи поряд з проведенням додаткових слідчих дій для остаточного з'ясування всіх обставин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення дитинства як особливої стадії у становленні людської особистості та її впливу на процес соціалізації та формування ідентичності молодої людини стали

фундаментом, на якому побудована система правосуддя у справах неповнолітніх. Психофізіологічні особливості неповнолітніх учасників кримінального судочинства зумовили необхідність забезпечення їх додатковими процесуальними гарантіями. Для досягнення цілей кримінально-процесуальної діяльності була розроблена особлива тактика розслідування та проведення слідчих дій у таких справах. У загальних та спеціалізованих міжнародних правових актах міститься положення про те, що діти мають право на особливий захист та допомогу [1]. Головною метою цих міжнародних актів є спонукати держави-учасниці сформувати такі національні системи законодавства, які були б максимально орієнтовані на турботу про психічне та фізичне здоров'я, благополуччя дітей, у тому числі залучених до сфери у кримінальних справах [2].

Психологічним особливостям та проблемним аспектам допиту неповнолітніх приділялась значна увага. У своїх працях дане питання досліджували такі науковці, як В. В. Бедь [3], В. Ю. Шепітько [4], Л. П. Коваленко [5], Т. В. Шмиголь [6] та багато інших.

Мета дослідження. Узагальнення практичних аспектів, що стосуються проведення судово-психологічних експертиз під час аналізу відеозаписів слідчих дій за участю неповнолітніх потерпілих або свідків з метою максимального результату та якості встановлення дійсної інформації.

Викладення основного матеріалу. Відеофіксація слідчих дій дозволяє експерту-психологу відтворити хід та зміст слідчої дії, зафіксувати невербальні реакції допитуваного неповнолітнього при відповідях на поставлені до нього запитання, які мають значення для розслідування, його міміку, ритм та переконливість мови, реакції, положення кінцівок у просторі, чим досягається максимальний результат та якість встановлення дійсної інформації.

Окремо слід визначити, що саме висновок судового експерта-психолога за відеозаписом проведення слідчої дії за участю неповнолітнього є аргументацією, що у випадку встановлення подальшої зміни показань потерпілого або часткової (повної) відмови від наданих попередніх свідчень — можна дійти категоричних висновків, що надання окремих свідчень здійснюється під впливом інших учасників процесу або сторонніх осіб, з метою уникнення відповідальності за участь у скоєнні правопорушення.

Однак у разі виникнення таких додаткових обставин здійснення дослідження набуває ще більшої аргументації при формуванні доказової бази та розкриття повного змісту досліджуваного злочину, де висновок формується за встановленням причин, що призвели до змін показань, з урахуванням змін в емоційному стані неповнолітнього та його опису, а також встановлення наявних причин його виникнення.

У таких випадках комплексний аналіз показань здійснюється шляхом проведення порівняльного аналізу інформативно-смислового

змісту отриманої інформації під час відеофіксації, а саме проводиться аудіо візуальна діагностика психічного стану особистості та визначення особливостей мовної продукції об'єкта дослідження. Важливим доповненням до візуальної діагностики психічного стану є дослідження особливостей мовної продукції об'єкта експертного дослідження. Доведено, що від особистісних особливостей людини та під впливом змін психічного стану динамічно змінюються сонорічні, просодичні та семантичні характеристики мовлення. Така сполучена аудіовізуальна діагностика дозволяє на відстані і без втручання в діяльність точно визначити психічний стан людини на момент спостереження і навіть деякі стійкі особливості психіки та особистості в цілому [7].

За практичним обґрунтуванням сформовані основні психологічні ознаки, за якими свідчення, надані неповнолітніми в ході відеозапису повторних слідчих дій, вважаються зміненими та такими, що не відповідають дійсності:

- якщо додаткові показання характеризуються своєю стрункістю та несуперечністю розповіді про особисту значущу ситуацію. У такому випадку звертається увага в першу чергу на відповідність наданої інформації щодо переживання наявних емоцій. Потерпілі від злочину, як правило, перебувають у важкому психічному стані, тому при повторному уявному зануренні в ситуації відтворення психотравмуючих подій відчувають з такою самою емоційною силою, що неможливо приховати при наданні змінених показань та стверджень іншого характеру;
- відмінність у початкових та наступних показаннях допитуваного неповнолітнього, збільшення кількості (що пригадалися) деталей;
- багаторазові зміни допитуваним своїх показань, навіть якщо їм наводяться переконливі пояснення причин цього;
- наявності протиріч між відомостями, що надходять від допитуваного неповнолітнього, та інформацією яка наявна в матеріалах кримінального провадження;
- відгородження себе від місця подій – «я не бачив, я нічого не чув», може стверджувати, що при наданні первинних показань «йому так здалося» або «я помилився», вказувати на позицію «стороннього спостерігача»;
- повідомлення допитуваного неповнолітнього є стереотипними, «застиглими» та повторюються в одних і тих самих виразах та словах, події викладаються в одній і тій же послідовності: у такому випадку чітко демонструє навченість показанням, повтори здійснює з метою переконати в наданих ним повідомленнях, щоб не було сумнівів у його словах;
- допитуваний неповнолітній через вікові поведінкові особливості, через певні характерологічні особливості (тип темпераменту)

та несформованість у висловлюванні своєї сталої позиції в тій чи іншій ситуації, перебування під впливом значущих для нього дорослих, їх запевнень в тому, що у разі виконання всіх умов підліток в якості заохочення отримує матеріальні блага, – неспроможний відповісти на додаткові та уточнюючі питання, поставлені уповноваженою особою в ході проведення допиту. І, як результат, збивається у своїх показаннях, оскільки не був готовий до такого ходу подій, довго обмірковує відповіді на питання, що стосуються значущих деталей у досліджуваній ситуації, емоційних реакцій, тоді як про інше ініціативно розповідає швидко та без зупинок;

- демонструє незнання фактів, з якими, за його первинними свідченнями, він був знайомий: обстановка на місці події, окремі учасники дії у досліджуваній ситуації;
- у повідомленнях зустрічаються невластиві для його віку слова та терміни, які зазвичай не використовує в побуті.

Відзначається, що вищезазначені психологічні ознаки розглядаються тільки в комплексі із невербальними проявами, які демонструє учасник слідчої дії, що фіксується відеозаписом та в об'єднанні з чим набуває ефективності у визначенні стійких закономірностей при наданні остаточного висновку про достовірність показань, наданих у ході проведення відеофіксації слідчої дії.

Для оцінки ефективності визначених ознак доречним буде навести приклади рішень судово-психологічної експертизи за відеоматеріалами слідчих дій у справі здійснення правопорушення проти неповнолітнього, а саме за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК України [8] (результати проведення дослідження відеозапису фіксації допиту за участю неповнолітнього потерпілого при наданні ним первинних свідчень та повторний допит за його участю в залі суду):

«*Із постанови слідчого стало відомо, що громадянин (П.І.Б., далі – підозрюваний) вчиняв розпусні дії відносно неповнолітнього гр. (П.І.Б, далі – потерпілий), а саме торкався статевих органів.*

В якості неповнолітнього потерпілого із застосуванням відеофіксації в присутності матері та психолога був допитаний потерпілий, який показав, що співмешканець матері вчиняв розпусні дії відносно нього, також вказав, що саме ці дії підозрюваний вчиняв з (зазначається дата) кожного дня, під час допиту було встановлено про вчинений злочин відносно нього.

Неповнолітній потерпілий у присутності законного представника та психолога добровільно надавав показання, перебуваючи окремо від підозрюваного».

Під час аналізу відеозапису допиту встановлені психологічні характеристики процесу комунікації потерпілого: «*Упродовж всього часу*

проведення допиту психоемоційний стан неповнолітнього допитуваного визначається як пригнічений та такий, в якому зазвичай перебувають жертви насилля: при відтворенні у пам'яті подій, а саме дій насильницького характеру по відношенню до себе зі сторони чоловіка, який підозрюється у справі, неповнолітній переживає з такою ж емоційною силою, яку вже переживав, що підтверджує його зовнішня невербальна поведінка, яка спостерігалась під час аналізу відеозапису допиту. Переживання ситуації супроводжувалось напруженням м'язів обличчя, тремтінням рук та нервовим перебиранням пальцями рук предмету, зниження тембру голосу через стрес, замикання в собі, розпач та стримування емоцій – короткі паузи у мові при наданні свідчень та потреба в стимулюючих питаннях, що відзначається в спілкуванні із присутніми та безпосередньо з психологом, та які толерантно, не наносячи травмування психіці неповнолітнього, допомогли поставленими питаннями до нього розкрити зміст та спрямованість протиправних дій підозрюваної особи відносного допитуваного потерпілого.

Під час аналізу відеозапису експертом виявлено змістовні фрагменти вербальної та невербальної характеристики комунікативної діяльності потерпілого, які вказують на щирість його показань (окремий опис).

Надані свідчення, за психологічною оцінкою, з ознаками достовірності: обсягу мовної продукції достатньо для розкриття змісту юридично значущої ситуації та її опису, показання реалістичні та наглядні. Головні елементи висловлювань неповнолітнього потерпілого відповідають та не суперечать рухам та емоціям, які він переживає. Схильності до фантазування та заповнення прогалин пам'яті образами уяви за потерпілим протягом всього допиту за його участю не спостерігаються».

Таким чином, комплексний аналіз відеозапису допиту дозволив експерту-психологу дійти наступних висновків, що дозволило віднести їх до комплексу доказів у розслідуванні злочину:

«*За матеріалами відеозапису допиту за участю неповнолітнього потерпілого задана певна кількість відкритих питань, що не мають активного випереджувального характеру, виключають несамостійність відповідей та стимулюють до змістовного розширення його повідомлень у відповідності з психологічною специфікою спілкування. Альтернативні питання за своїм змістом є уточнюючими, логічно та послідовно сформульовані та не мали впливового характеру на процес реконструкції подій, а навпаки допомогли наблизитись до уточнюючого процесу реконструкцій подій. Комунікативна технологія допиту є психологічно узгодженою: стимулює активність комунікативної діяльності та не має ознак тиску на малолітнього. Дій примусового характеру до дачі свідчень: погроз, залякувань, образ, змістовних текстових підказок для відповідей, навідних запитань, дій, що упереджують дії опитуваної особи, — з боку особи, що здійснювала допит, та присутніх осіб у ході проведення не фіксується.*

Інформація, яка виявлена під час перегляду наданого відеозапису допиту неповнолітнього потерпілого, вказує на психологічну достовірність його показань. При цьому він демонструє афективні переживання, які відчував в момент здійснення відносно нього дій сексуального характеру зі сторони особи, яку ідентифікує як вітчима та дії якого стали психотравмувальними для дитячої психіки, що відображалося у зберіганні напруги, страху, почуття приниження, патологічним фіксуванням на спогадах про психотравмуючу ситуацію через заглиблення у себе, замкненість, ізоляцію, фобії та почуття незахищеності та ураження гідності».

При повторному допиті неповнолітнього потерпілого в залі суду здійснювався безперервний відеозапис, який був наданий на дослідження та стосовно якого проведено комплексне дослідження, результати якого привели експерта-психолога до наступних висновків:

«Із постанови слідчого про призначення судової психологічної експертизи за відеоматеріалами слідчих дій стало відомо, що в якості потерпілого із застосуванням відеофіксації у присутності матері та психолога під час досудового розслідування в судовому засіданні був допитаний неповнолітній, який змінив первинні показання та вказав, що відносно нього вітчим протиправних дій не вчиняв.

У ході складання базової лінії поведінки неповнолітнього (фонового стану) приділялася увага його загальному стану. Базова модель поведінки допитуваного встановлювалася у відеосегментах, пов'язаних з обговоренням питань, які не становлять для нього труднощів. Наприклад, де і з ким проживає, в якому класі навчається.

Звернення уваги на відхилення від базового типу поведінки потерпілого, а також зміну його мовного стилю викладення інформації, у тому числі поява в мові більшої кількості пауз, що оцінювались тільки в контексті «цілісної моделі поведінки», здійснювалось саме на моментах, коли «нейтральна зона» розмови перейшла до основної тему опитування неповнолітнього. Під час з'ясовування значущих питань за потерпілим спостерігалась зміна в його поведінці, він відчував почуття тривоги, розгубленості, пригніченості і перебував у стані психологічної напруги (стресу).

Психологічні характеристики процесу комунікації неповнолітнього потерпілого під час проведення допиту – під час спілкування, були виявлені такі особливості поведінки та емоційного стану неповнолітнього: пасивний стиль спілкування, не схильний до співпраці, емоційний фон напружений, інтелектуальні процеси і когнітивні функції не порушені — добре розуміє про що йдеться, які питання до нього ставлять, увага не розсіяна, зосереджена. Проте пояснення надає за навідними питаннями та такими, в яких є варіанти відповіді (несамостійність викладення інформації, про яку запитують). Крім того, виявлені ознаки, обмовки, порушення логічної структури викладеної інформації, яка вказує на те, що потерпілий надає показання з чужих слів. Вимушений

стиль спілкування, короткі відповіді з великими паузами перед їх наданням або взагалі замовчує питання, свідчать про те, що потерпілий відповідає не щиро на наступні питання, які ставились йому уповноваженими особами або взагалі не хоче надавати відповідь (надається повний зміст питань та відповідей малолітнього для розуміння аргументації висновків, до яких дійшов експерт-психолог):

«Які з ним у тебе відносини, дружні чи не долюблюєш?». Відповідь неповнолітнього через затяжну паузу, далі викрикує (розсерджений): «Дружні!». Ознаки несамостійної відповіді через варіанти, які містяться у запитанні до нього. «Чи ображає тебе?». Відповідь неповнолітнього через затяжну паузу з підвищеним тембром голосу: «Ні!» Ознаки травматизації та повернення переживань, які довелось відчувати. «Чи було таке, щоб він тебе обнімав?». Неповнолітній не надає відповіді — як ймовірна ознака протесту проти ймовірного впливу на надання ним певних, попередньо заготовлених, погоджених, як треба свідчити, відповідей та переживання ним травмуючої ситуації з поверненням до ситуації, яку довелось пережити. «Можливо руки свої кудись сунув? Було таке?». Неповнолітній після тривалої паузи, голосно говорить: «Ні!». «Якось хватав, руки свої сунув під одяг? Було таке?». Неповнолітній після тривалої паузи, з підвищеним тембром голосу відповідає: «Ні!». «Він тобі не сунув руки в штани?». Неповнолітній не надає відповіді.

Фіксування ознак заздалегідь заготовленої відповіді, коли уповноважена особа присутня на допиті, намагається з'ясувати, в якій місцевості перебував потерпілий у момент, коли підозрювана особа здійснювала дії насильницького характеру відносно нього за первинними показами неповнолітнього: «Чи там є кущі як іти по дорозі?». Відповідь малолітнього через паузу: «Не помню». Коли допитувана особа уникає відповідати, свідчити правдиво, у такому випадку демонструє провали у пам'яті, тобто не хоче коментувати подію. Після слів «Я не помню», допитуваний швидко без мовних пауз та з переключенням уваги присутніх на іншу тему розмови починає відповідати без зупинок та з ознаками заздалегідь заготовленої відповіді: «Мене підговорила кума, сказала, що купить телефон». Проте допускається обмовок, коли вимушено говорить (паузи у мові, короткі відповіді), що з хрещеною, кумою не спілкуються давно. На що реагує уповноважена особа, присутня на допиті, і задає зустрічне питання: «З хрещеною не спілкуєтесь, то як же вона тебе підговорила?». Неповнолітній не відповідає.

Експертному дослідженню підлягала поведінка матері допитуваного неповнолітнього, яка виявила бажання прокоментувати подію, та з обвинувачуваною позиції до куми, хрещеної – почала надавати пояснення подіям, про які повинен був повідомити її допитуваний син самостійно, але з його поведінки стає зрозумілим, що він не бажає цього робити (не відповідає на частину головних питань, або надає короткі відповіді, за якими неможливо по отриманих інформаційних блокам встановити хронологію та обставини події). І, як результат, мати

намагалась виправити ситуацію щодо стверджень про примушення хрещеною надати неправдиві свідчення за винагороду задля ймовірного вигороджування підозрюваної особи, що він ніяких дій стосовно її сина не робив. За аналізом вербальної поведінки матері, експерт приходить до вірогідних висновків, що мати малолітнього, має відповідні особисті мотиви, нехтуючи при цьому незадовільним психоемоційним станом своєї дитини, яка потерпає від насильства від особи, яку вона намагається виправдати різними способами, у тому числі спонукає свою дитину як змінити показання, відмовитись від попередніх».

У своїх висновках експертом-психологом використовувався наведений вище перелік основних психологічних ознак, за якими свідчення, надані неповнолітнім в ході відеозапису повторних слідчих дій, вважаються зміненими та такими, що не відповідають дійсності, що дозволило одночасно оцінити кількісно-змістовну та якісну частини відеозапису допиту і здійснити його оцінку: «Інформація, яка виявлена під час перегляду наданого відеозапису допиту потерпілого, вказує на психологічну недостовірність його показань та ознаки заготовленої відповіді (наказування, навченості), що проявилися у принциповій розбіжності між попередніми та показаннями, які неповнолітній надавав у судовому засіданні; внутрішня суперечливість показань та суттєва їх зміна з моменту останнього допиту, поява нових деталей, так би мовити «прикрашання показань», наприклад, про «дружні стосунки» між потерпілим та підозрюваною особою; надто узагальнений характер інформації, що повідомляється, відсутність конкретних деталей, неповнолітній приховує власні переживання та не проговорює оціночні характеристики; навченість, схематизм, застигла форма свідчень; вірогідний вплив на надання показань потерпілим зі сторони присутньої особи (матері)».

Окремо від наведених ознак, до повного визначення достовірності (недостовірності) наданої інформації в ході проведення повторної слідчої дії, необхідно враховувати вікові особливості психіки дітей різних вікових періодів, до складу яких входять: схильність до фантазування та довіра до авторитету; наслідування дорослих, неспроможність через свій вік правильно сприймати вчинки людей [9], тому є випадки, коли діти схвалюють незаконні та аморальні дії дорослих. Часто діти сприймають багато явищ неповно і неточно. Разом з тим вони іноді запам'ятовують такі деталі, на які дорослі не звертають уваги. При допиті не можна забувати і про так звану ремінісценцію відкладеному у часі відтворення сприйнятого. У зв'язку з цим при повторному допиті діти можуть згадати та відтворити інформацію, про яку не йшлося на первинному допиті.

Висновки. Таким чином, на основі практичного досвіду з використанням ознак, які визначаються, а також з метою оптимальної та змістовної систематизації критеріїв психологічної експертної оцінки достовірності (недостовірності) інформації, в частині психологічного дослідження відеозаписів повторних слідчих дій, проведених за участю

неповнолітніх свідків або потерпілих за умов зміни своїх первинних показань, з дотриманням всіх визначених законодавством вимог — висновок судового експерта-психолога необхідно розглядати як доказову складову у доведенні винуватості суб'єкта злочину.

Перелік посилань

1. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://www.unicef.org/ukraine/documents/convention-full (дата звернення: 10.02.2024).
2. Права дитини в кримінальному процесі. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files (дата звернення: 11.02.2024).
3. Бедь В. В. Юридична психологія. 2004.
4. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 3-е вид., перероб. і допов. Харьків : Право, 2019.
5. Коваленко Л. П. Тактико-психологічні аспекти допиту в суді неповнолітнього свідка у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4.
6. Шмиголь Т. В. Особливості тактики проведення допиту при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 8.
7. Морозов О. М. Патопсихологічний аналіз особистості в правоохоронній практиці : монографія. Київ : Алерта, 2023.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 14.02.2024).
9. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012.

References

1. UN Convention on the Rights of the Child. URL: https://www.unicef.org/ukraine/documents/convention-full (access date: 10.02.2024) [in Ukrainian].
2. Children's rights in criminal proceedings. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files (access date: 11.02.2024) [in Ukrainian].
3. Bade, V. V. (2004). Legal psychology [in Ukrainian].
4. Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O. (2019). Legal psychology : textbook. 3rd ed., revision. and added Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
5. Kovalenko, L. P. (2017). Tactical and psychological aspects of the interrogation of a minor witness in criminal proceedings. *Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. No. 4 [in Ukrainian].
6. Shmygol, T. V. (2007). Peculiarities of interrogation tactics in the investigation of crimes committed by minors. *Enterprise, economy and law*. No. 8 [in Ukrainian].
7. Morozov, O. M. (2023). Pathopsychological analysis of personality in law enforcement practice : monograph. Kyiv : Alerta [in Ukrainian].
8. Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (access date: 02.14.2024) [in Ukrainian].
9. Dutkevich, T. V. (2012). Child psychology. Education manual. Kiyv : Center of Educational Literature [in Ukrainian].

Certain aspects of expert psychological examination of video recordings of repeated investigative actions carried out with the participation of a juvenile victim or witness under the conditions of changing their initial testimony

T. Litvinova

The article is devoted to the consideration of the main evaluation criteria and psychological signs of determining the unreliability of information in the conditions of changing the previous testimony of a minor victim or witness in the case of a video recording of an investigative action with his participation. An example of a comparative analysis of the informational and semantic content of the testimony of the interrogated minor victim during the initial interview and during repeated explanations at the court hearing, where the minor victim changed his testimony, is given. On the basis of practical experience, the optimal criteria for psychological expert evaluation of the reliability (unreliability) of information, in the part of psychological research of video recordings of repeated investigative actions conducted with the participation of minors under the conditions of changing their initial exposures, have been determined.

Keywords: video recording of investigative actions; minor; additional interrogation; unreliable testimony; change of previous testimony.

⇒ Літвінова, Т. Р. (2024). Окремі аспекти експертного психологічного дослідження відеозаписів повторних слідчих дій, проведених за участю неповнолітніх потерпілих або свідків за умов зміни своїх первинних показань. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 690—699. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.61.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.62
УДК 343.9: 159.9

Анастасія Петрівна Мороз
Судова експертка Вінницького відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0003-4575-7130, e-mail: n290497@gmail.com

Доцільність аналізу впливу моделі батьківської сім'ї на осіб, потерпілих від домашнього насильства

Автором статті проаналізовано поняття домашнього насильства, наслідки домашнього насильства та практика проведення психологічних експертиз у кримінальних провадженнях щодо систематичного вчинення домашнього насильства. Підкреслено важливість вивчення повного життєвого анамнезу постраждалої особи для об'єктивної оцінки її моральних страждань. Акцентовано увагу на дослідженні умов зростання потерпілої особи у батьківській сім'ї. Зокрема, на моделі шлюбних стосунків між батьками, які були доступні для сприйняття потерпілою особою, та впливу сприйнятого на формування патернів поведінки у її власній сім'ї.

Ключові слова: *психологічна експертиза*; *потерпіла особа*; *сім'я*; *шлюбні стосунки*; *дисфункціональна сім'я*; *домашнє насильство*; *моральні страждання.*

Постановка проблеми. Призначення судових психологічних експертиз у кримінальних провадженнях щодо систематичного вчинення домашнього насильства у подружній парі набуло значного поширення та актуальності за останні роки. Так, у подібних справах перед експертом-психологом стоїть завдання встановити наявність або відсутність моральних страждань у потерпілої особи внаслідок дій правопорушника. Аналіз практики проведення подібних досліджень вказує на те, що у переважній більшості випадків потерпілими у відповідних кримінальних провадженнях є жінки молодого віку. При тому, вчинення домашнього насильства з боку чоловіків, як правило, відбувається у періоди зловживання алкоголем останніми.

Загальновідомо, що реагування різних осіб на однотипні ситуації буде неоднаковим. Так, ставлення потерпілих до актуальної життєвої ситуації вчинення домашнього насильства та, відповідно, вектор її

впливу на людину визначається комплексом факторів. До них можна віднести вік потерпілої особи, стать, її індивідуально-психологічні особливості, обсяг відповідних знань, попередній досвід, значимість події, прогноз подальшого перебігу ситуації, механізми адаптації, особливості компенсаторної поведінки та інше. Поряд із наведеним, для повноцінного розкриття питання переживання потерпілою особою ситуації домашнього насильства, варто звернути увагу на процес формування її особистості в інституті сім'ї та набуття нею знань щодо особливостей шлюбних партнерських стосунків, розподілу сімейних ролей між подружжям, їх патернів поведінки за різних обставин, у тому числі — конфліктних, стресових. Вказане прослідковується із відомостей щодо батьківської сім'ї особи, яка зазнала вчинення домашнього насильства. Так, аналізуючи напрацьований досвід, вбачається, що потерпілі особи часто виховувалися у дисфункіональних сім'ях, закріплена модель яких, так чи інакше, у подальшому впливає на побудову і підтримання їх власних подружніх стосунків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття домашнього насильства та відповідальності за вказане правопорушення є в законодавстві України. Домашнє насильство визначається як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий (а) має передбачене законом право, тощо), що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [3, 4, 8]. Зі змісту статті 126[1] Кримінального кодексу України вбачається, що домашнє насильство має ознаки умисності, систематичності та призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [4]. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить вказівку на імовірність спричинення шкоди фізичному або психічному здоров'ю потерпілої особи внаслідок вчинення домашнього насильства [3].

Насильство між близькими людьми існує стільки, скільки й інститут сім'ї. Феномен домашнього насильства є широким, складним, багатоаспектним та досліджуваним у юридичній, психологічній, соціальній та педагогічній літературі. Уперше проблема насильства в сім'ї набула широкого розголосу у сімдесятих роках минулого сторіччя у США завдяки публікації статті Г. Кемпа «Синдром дитини, яку б'ють». На той час було висвітлено проблему жорстокого ставлення до дітей. Вказане стало

рушійною силою для дослідження в даній області. Вивченням проблем домашнього насильства займалися такі дослідники як Р. Беркс, Р. Джіллес, Д. Зорза, Б. Леві, Л. Лерман, М. Стейнман, Л. Шерман. Таким чином, притаманна раніше тенденція до відсутності втручання у родинні справи була змінена на посилення уваги з боку правоохоронних органів до дій кривдників та їх покарання [1].

На теренах колишнього радянського союзу та пострадянського простору домашнє насильство було поширеним, але тривалий час вважалося забороненою, закритою темою. Із плином часу про вказане почали говорити більш відкрито та в останні десятиліття явище домашнього насильства активно досліджується, висвітлюється, впроваджуються заходи для його попередження і запобігання. Проблематика вивчення різних аспектів домашнього насильства є предметом праць досить великої кількості науковців. Серед них можна виокремити роботи І. Бандурки, О. Беспаль, А. Блага, Б. Головкіна, О. Джуджа, І. Зуєва, О. Кочемировської, Л. Крижної, Н. Ліщук, Т. Малиновської, Н. Стасюк, Г. Собко та інших.

Варто звернути увагу на те, що сім'я, де присутнє домашнє насильство, апріорі є дисфункціональною. Сучасне покоління молоді, яке здебільшого і стає об'єктом уваги правоохоронних органів, формувалося у сім'ях радянського або ж раннього пострадянського простору. Звідси випливає те, що особи, які наразі мають досвід вчинення домашнього насильства з боку партнера, часто виховувалися у подібних дисфункціональних сім'ях та з дитинства спостерігали за моделлю поведінки батьків, де одна особа виступала у ролі кривдника, а інша — страждала. При цьому, на той час для батьків характерним було замовчувати про вказане, не висвітлювати проблеми, терпіти та справляти враження про власну щасливу сім'ю серед оточення.

Проблематикою дослідження сім'ї, у тому числі дисфункціональної, а також особливостями впливу моделі батьківської сім'ї на формування особистості дитини та її ставлення до поведінки у власних шлюбно-сімейних стосунках займалися такі науковці як: Т. Андреєва, Е. Берн, О. Бондарчук, А. Варга, П. Горностай, Е. Ейдеміллер, Т. Захарчук, О. Ігнатова, Д. Карпова, В. Кравець, І. Крупник, Т. Медіна, С. Мінухін, В. Мухіна, Н. Потапчук, Є. Потапчук, А. Рацімор, С. Рубінштейн, В. Сатир, О. Столярчук, Л. Строкач, Р. Федоренко, Е. Фромм, К. Юнг, В. Юстицкіс, М. Ярушак та інші.

Мета дослідження. У статті висвітлено особливості впливу середовища дисфункціональної сім'ї, зокрема, стосунків між подружжям (батьками) на формування патернів поведінки потерпілої особи у її власній сім'ї. Вказане виступає одним із важливих факторів, які у комплексі дозволяють зробити висновок щодо ступеню психотравмуючого впливу ситуації на особистість.

Викладення основного матеріалу. Сім'я являє собою малу соціальну групу зі складною системою стосунків. Вона заснована на шлюбі

та родинних зв'язках, що передбачає об'єднання не лише подружжя, а й їх дітей, а також інших родичів чи юридично прирівняних до них людей. Варто зауважити, що домашнє насильство може виникати не лише у шлюбних взаєминах, тобто між чоловіком та дружиною. У законодавстві та науковій літературі окреслено коло осіб, які можуть відноситися до сім'ї та які, водночас, можуть бути потенційними жертвами домашнього насильства. До них належать: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки, вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя [2, 6, 8, 10]. Членів сім'ї, у тому числі й тих, які мають досвід домашнього насильства, можна поділити залежно від типу взаємовідносин із кривдником. Так, доречно виділити тих, хто перебуває у сімейних відносинах; у родинних відносинах; у шлюбних відносинах; у близьких відносинах [10].

Найбільш поширеними є ситуації вчинення домашнього насильства між партнерами, тобто подружжям, колишнім подружжям або жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, або в будь-якому іншому шлюбі [9]. Загальновідомо, що сім'ї, у яких мають місце ситуації вчинення домашнього насильства, характеризуються як дисфункціональні, тобто такі, у яких сімейні функції виконуються неефективно, недостатньо або ж не виконуються взагалі. Загальним для дисфункціональних сімей є те, що вони ригідно дотримуються певного стереотипу взаємодії, який зберігає стабільність системи, ускладнює можливість зміни, істотно обмежуючи її адаптацію [12]. Це система, яка виступає джерелом неадаптивної, нездорової поведінки одного або декількох її членів [11].

Задля проведення повного й об'єктивного дослідження необхідно проаналізувати життєвий психологічний анамнез підекспертної (як правило — потерпілої) особи. Вказане прослідковується як із характеристик, свідчень та пояснень, так і під час експертного обстеження. Первинні відомості, які підлягають аналізу та заслуговують на увагу, — особливості функціонування батьківської сім'ї потерпілої особи. У даному випадку необхідно проаналізувати характер взаємин між батьками,

звернути увагу на розподіл подружніх ролей, особливості виховної позиції, частоту та характер конфліктних ситуацій, шляхи їх вирішення, особливості та чинники підтримання шлюбних стосунків, а також на коментарі батьків щодо їх взаємного ставлення та конфліктів зокрема.

Актуальність і доцільність вищевикладеного випливає із того, що саме модель стосунків між батьками стає первинною, яку бачить та засвоює дитина. Сім'я являється першочерговою ланкою, яка навчає дитину певним способам поведінки, що допомагають їй порозумітися з іншими людьми. Психологічний клімат батьківської сім'ї, стиль виховання дитини, стосунки між батьками, їх ролі, структура родини, традиції, психологічні характеристики кожного члена сім'ї, організація щоденного життя стає зразком для дитини та відіграє визначальну роль у формуванні її уявлень про майбутні подружні стосунки. Беззаперечно, вказане не лише впливає на формування особистісних якостей дитини, але й відбивається у подальшому на побудові моделі власної сім'ї особи, впливає на взаємини подружжя, на сприйняття проблемних та кризових ситуацій, а також на шляхи їх подолання [5]. При цьому, подружні стосунки партнерів багато в чому подібні подружнім стосункам їхніх батьків, оскільки діти переймають від батьків манеру та стиль поведінки, певний спосіб життя, вагомі якості шлюбних стосунків [7].

Аналізуючи практичний досвід, можна стверджувати на користь того, що особи, у переважній більшості — жінки, які є постраждалими від домашнього насильства, зростали та виховувалися у подібних до власної дисфункціональних сім'ях. Розглядаючи батьківські сім'ї потерпілих, вбачаються такі особливості як: брак близькості, турботи, взаєморозуміння у стосунках між партнерами; явні та приховані конфлікти, у тому числі з застосуванням фізичної сили; зради; залежності одного із подружжя, або й двох (найчастіше — зловживання алкоголем); заперечення існування проблем, прирівнювання їх до прийнятної норми, притаманної більшості; нехтування власними потребами і бажаннями на користь партнера (у даному вигляді вказане може виступати і способом зменшення ймовірності повторного конфлікту чи образи); відсутність відкритого вираження почуттів та гумору; хронічна неприязнь партнерів один до одного; табу на обговорення проблем та винесення їх за межі сім'ї (заборона на обговорення вказаного зі сторонніми особами, у тому числі із фахівцями); звичка будувати нереальні плани та очікувати покращення життєвої ситуації фантастичним шляхом [11].

Із урахуванням наведеного спостерігаються три вектори у сприйнятті та ставленні потерпілої особи до ситуації домашнього насильства.

У першому випадку дитина, яка зростала у дисфункціональній сім'ї, дотримується відомих з дитинства та звичних їй патернів поведінки, які переносить у доросле життя і використовує в умовах сім'ї. Так, для прикладу, у дитинстві дівчинка часто спостерігала як батько повертався додому у стані алкогольного сп'яніння та бив матір; зі слів останньої знала, що батько зраджував. Матір плакала, проте виправдовувала вказане,

висловлюючись за типом відомих стереотипних фраз: «Усі чоловіки зраджують, мій не виняток», «Не так сильно він ударив», «Це все — наслідок вживання алкоголю, насправді він хороший» тощо. Звідси у дитини формується рольова позиція жертви у стосунках та сприйняття домашнього насильства як невід'ємної частини сімейного життя, чогось буденного та нормального, притаманного більшості сімей.

Вказане потребує ретельного аналізу, оскільки у потерпілої особи від домашнього насильства, яка виховувалася у подібних умовах, часто прослідковуються відверта переконаність у тому, що в неї відсутні будь-які проблеми у сім'ї. Людина не приймає допомоги, оскільки не відчуває у ній потреби, вважає своє життя не гіршим ніж у інших, а в деяких випадках і кращим, мотивуюче вказане тим, що має чоловіка (у даному випадку характерним є задоволення від самого факту наявності шлюбного партнера та не надається значення його ставленню), дітей, житло тощо. Часто у жінок зустрічається сприйняття кривдника як хворого — залежного, одержимого, із психічними порушеннями тощо. За таких обставин потерпілі особи виправдовують дії чоловіка, будучи переконаними в тому, що він не спроможний самостійно вилікуватися та правильно будувати власне життя. Вчинення домашнього насильства сприймається як наслідок захворювання та не знаходить іншого негативно забарвленого емоційного відгуку в осіб, які є постраждалими у кримінальних провадженнях.

За таких умов здебільшого простежуються незначні моральні страждання особи лише при безпосередньому впливі стресора. У даному конкретному випадку таким виступають конфлікти між подружжям, які можуть мати ознаки одного або декількох видів домашнього насильства.

У випадках, коли самостійно врегулювати конфлікт не вдається, вказана категорія потерпілих звертається до правоохоронних органів з метою заспокоїти, вгамувати партнера. При цьому, психологічна мотивація діяльності не спрямовується на захист себе, припинення дії травмуючого чинника, пошук шляхів зміни життєвих обставин тощо. Означене за своєю суттю не перешкоджає активному соціальному функціонуванню потерпілої особи, не викликає значущих змін в індивідуально-психологічних особливостях людини та таким чином не визначається як психотравмуюча обставина.

Поряд із наведеним, вищевикладене не спростовує можливості виникнення психотравми у потерпілої особи за визначених обставин.

Зустрічається й протилежна ситуація, коли дитина, яка виховувалася у негармонійно функціонуючому інституті сім'ї, повністю усвідомлювала дисфункціональність, негативно ставилася до ситуацій домашнього насильства між батьками, не поділяла позицію того із батьків, який страждав, проте спрямовував дії на збереження сімейних стосунків. Із великою долею ймовірності така особистість буде опиратися на зафіксований у дитинстві негативний досвід з метою недопущення подібного

у власних шлюбних стосунках. Наведене не виключає можливість вчинення домашнього насильства, у тому числі — систематичного, у сім'ях описаних осіб. Водночас, подібна категорія потерпілих, як правило, бачить і розуміє проблемні аспекти у взаєминах, хоче позбавитися від гнітючих стосунків, спрямовує зусилля на подолання несприятливих обставин, шукає шляхи та способи налагодження власного життя.

Найбільш поширеними та складними є випадки, коли дитина, яка виховувалася в негармонійному сімейному середовищі, усвідомлювала проблемність шлюбних стосунків батьків, проте у її власній сім'ї взаємини з партнером виявляються подібні батьківським. Дана категорія потребує поглибленого аналізу з метою визначення факторів збереження союзу. Так, можна виокремити найбільш поширені особливості, які зустрічаються на практиці. Насамперед варто звернути увагу на індивідуальні особливості потерпілої особи, які формуються упродовж життя та сприяють тривалому підтриманню негармонійних стосунків із власної ініціативи. Найбільш поширеними особливостями серед жінок, які страждають від домашнього насильства, є: нездатність до вибудовування особистих кордонів, конформність, залежність, нерішучість, тривожність, полохливість, довірливість, терпимість, ригідність аж до проявів жертовності, невпевненість у собі, занижена самооцінка, емоційність, вразливість, песимістичність, низький рівень самоусвідомлення. Може проявлятися несформованість моральних цінностей, відсутність ціннісних орієнтацій на духовний розвиток, низька повага до себе та інших, відсутність почуття власної гідності, нездатність виносити досвід із попередніх життєвих ситуацій та прогнозувати майбутнє.

Серед даної категорії поширеним є явище впливу образу батька протилежної статі та його/її ставлення до дитини. Так, якщо, наприклад, батько був емоційно холодним, відстороненим, звертав увагу на доньку у позитивному ракурсі (хвалив, посміхався, жартував) лише за обставин, коли вона поводилася відповідно до його очікувань, із великою долею імовірності така особистість у дорослому житті буде намагатися здобути, «заслужити» увагу і визнання з боку партнера поведінкою, яка б його задовольняла та не викликала агресії. Так, потерпіла особа може усвідомлювати, що життєві обставини є негативними, але водночас прагнути завоювати увагу партнера та його доброзичливе ставлення.

Іноді зустрічається і сприйняття ситуації з боку потерпілої особи як «власний хрест» — покарання за гріхи батьків або свої негативні вчинки у минулому, яке потрібно пройти для їх спокутування. У такому випадку з боку жінки наявне розуміння дисфункціональності шлюбних стосунків, не вбачається виправдання діям чоловіка, але простежується терпимість і готовність до продовження перебування у несприятливій ситуації. Подібне найчастіше зустрічається серед жінок, які відвідують релігійні спільноти.

Трапляються ситуації, коли потерпіла особа страждає від вчинення домашнього насильства. Найчастіше — стає замкнутою, похмурою,

пригніченою, дратівливою, тривожною, боязливою, апатичною, часто плаче, обмежує коло соціальних контактів, втрачає цікавість до улюбленої діяльності, при цьому продовжує стосунки із кривдником, будучи переконаною у тому, що потрібно зберігати взаємини заради дітей, або вважаючи, наприклад, що самостійно вона не впорається із вихованням дітей та заробітком коштів.

Висновки. Таким чином, явище домашнього насильства є складним і багатоаспектним. Експертна робота психолога із даними категоріями справ і потерпілими особами повинна бути повною, всебічною і включати дослідження особливостей набуття потерпілою особою досвіду побудови і підтримання подружніх стосунків на прикладі її батьківської сім'ї.

Перелік посилань

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Т. О. Перцева та ін.; за заг. ред. проф. Т. О. Перцевої та проф. В. В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
2. Беспаль О. Л. Щодо визначення кола потерпілих осіб від домашнього насильства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (112). С. 234—238. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-234-238.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1—212-24) від 07.12.1984 № 8073-X (ред. від 14.10.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 07.03.2024).
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (ред. від 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 07.03.2024).
5. Крупник І. Р. Батьківська модель родини в аспекті її впливу на формування уявлень про майбутнє сімейне життя. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2013. № 3. С. 212.

References

1. Actual problems of family violence (2021) : monograph / T. O. Pertseva and others; in general ed. Prof. T.O. Pertseva and Prof. V.V. Ogorenko. Dnipro. 188 p. [in Ukrainian].
2. Bespal, O. L. (2021). Regarding the definition of the circle of victims of domestic violence. Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. No. 3 (112). Pp. 234—238. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-234-238 [in Ukrainian].
3. Code of Ukraine on Administrative Offenses (Articles 1—212-24) dated 07.12.1984 No. 8073-X (revision dated 14.10.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (access date: 07.03.2024) [in Ukrainian].
4. Criminal Code of Ukraine dated 04/05/2001 No. 2341-III (revision dated 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (access date: 07.03.2024) [in Ukrainian].
5. Krupnyk, I. R. (2013). The parental model of the family in terms of its influence on the formation of ideas about future family life. *Education of the region. Politology. Psychology. Communications*. No. 3. Pp. 212 [in Ukrainian].

6. Малиновська Т. М. Домашнє насильство: щодо змістовного наповнення терміну. Наше право. *Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика*. 2020. № 3. С. 85—91. DOI: 10.32782/LAW.2020.3.14.
Malinovska, T. M. (2020). Domestic violence: regarding meaningful filling of the term. Our law. *Criminal law, criminal process and criminology.* No. 3. Pp. 85—91. DOI: 10.32782/LAW.2020.3.14 [in Ukrainian].

7. Потапчук Н. Д., Карпова Д. Є. Вплив батьківської сім'ї на формування дитини як майбутнього сім'янина. *Габітус* : науковий журнал з соціології та психології. 2023. № 45. С. 254—258.
Potapchuk, N. D., Karpova, D. E. (2023). The influence of the parental family on the formation of a child as a future family member. *Habitus*: scientific journal of sociology and psychology. No. 45. Pp. 254—258 [in Ukrainian].

8. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII (ред. від 31.12.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 07.03.2024).
On preventing and countering domestic violence : Law of Ukraine dated 07.12.2017 No. 2229-VIII (revision dated 31.12.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (access date: 07.03.2024) [in Ukrainian].

9. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III (ред. від 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 07.03.2024).
Family Code of Ukraine dated January 10, 2002 No. 2947-III (edition dated January 1, 2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (access date: 07.03.2024) [in Ukrainian].

10. Стасюк Н. А. Кримінологічна характеристика домашнього насильства : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2022. 173 с.
Stasiuk, N. A. (2022). Criminological characteristics of domestic violence: dissertation. ... doctor of philosophy. Kyiv. 173 p. [in Ukrainian].

11. Чалова Н. О. Дисфункціональні сім'ї: поняття та особливості їх створення. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г .С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. 2013. Т. X. Вип. 25. С. 525—539.
Chalova, N. O. (2013). Dysfunctional families: concepts and features of their creation. *Actual problems of psychology: Collection. of science works of the Institute of Psychology named after H. S. Kostyuka Psychology of learning. Genetic psychology. Medical psychology*. T. X. Vol. 25. Pp. 525—539 [in Ukrainian].

12. Якимова Т. В. Психологія сім'ї. 2018. 345 с. URL: https://stud.com.ua/153654/psihologiya/psihologiya_semi (дата звернення: 07.03.2024).
Yakymova, T. V. (2018). Family Psychology. 345 p. URL: https://stud.com.ua/153654/psihologiya/psihologiya_semi (access date: 07.03.2024) [in Ukrainian].

Feasibility of analysis of the influence of the parent family model on persons victims of domestic violence

A. Moroz

The article is devoted to the problem of domestic violence and establishing the moral suffering of the victim persons in the relevant criminal

proceedings. The author describes the presentation of domestic violence in the legislation of Ukraine, provides a detailed list of persons who fall under the category of victim persons in the relevant cases. The practical experience of performing forensic psychological examinations in criminal proceedings regarding domestic violence is analyzed. Attention is drawn to the fact that families in which domestic violence is manifested are dysfunctional. However, it is often the case that one of the partners suffering from domestic violence (or both partners) was brought up in families where domestic violence was typical and acceptable. The author highlights the importance of a detailed study of the life psychological anamnesis of victim persons, in particular, the environment of their growth and upbringing. It is emphasized that the intra-family climate and the model of relations between the child's parents will definitely shape her perception of marital relations and influence their construction in adult life. The author provides a description of three variants of the influence of the model of disharmonious parental marital relations on the formation of behavior patterns of persons who are victims of domestic violence. The above makes it possible to understand the importance of researching the specified issue for an objective assessment of the moral suffering of the victim person.

Keywords: psychological expertise; family; marital relationship; dysfunctional family; domestic violence; moral suffering.

⇒ Мороз, А. П. (2024). Доцільність аналізу впливу моделі батьківської сім'ї на осіб, потерпілих від домашнього насильства. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 700—709. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.62.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.63
УДК 343.9: 159.9

Тетяна Анатоліївна Тамакова

Заступниця завідувача лабораторії психологічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-8495-2484, e-mail: tamakovatatiana@gmail.com

Євгенія Геннадіївна Невах

Судова експертка лабораторії психологічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0001-9807-9348, e-mail: janegal093@gmail.com

Правові та психологічні аспекти визначення об'єкта експертного дослідження у справах щодо орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів

Стаття присвячена аналізу новітніх публікацій правового аспекту щодо подання на визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групового позову та містить пропозиції стосовно експертного психологічного дослідження групи людей. Наведені приклади судових рішень у цивільних справах з відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої громаді за обставин утворення громадської організації для захисту прав її членів.

Ключові слова: *колективний позов*; *компенсація моральної шкоди*; *об'єкт дослідження*; *судова психологічна експертиза*; *правовий аспект групових позовів.*

Постановка проблеми. Особливо актуальною і наразі не розв'язаною є проблема встановлення наявності/відсутності та компенсації моральної шкоди, заподіяної великим громадам внаслідок екологічного лиха, техногенних катастроф, воєнних дій тощо. Зі збільшенням випадків екологічних та техногенних катастроф на території України, через тривалу військову агресію рф, порушенням прав споживачів, права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, де постраждалими є велика кількість людей, актуальною є потреба у розробці методологічного обґрунтування щодо відшкодувань, що дає змогу

досліджувати психологічний стан спільноти (громади) постраждалих людей, які об'єднані досвідом пережитої психотравмувальної події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституту групового позову та спроби його запровадження присвячено низку статей, зокрема наголошується на важливості його запровадження в українській судовій практиці (Т. В. Степаненко, 2021). Також, у новітніх публікаціях розглядається можливість подання до суду групових позовів українців, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України. Однак, аналізуючи механізми здійснення правосуддя, провідні юристи зазначають, що виконання судових рішень, наприклад, у разі визнання участі військовополоненого у справах щодо порушення законів та звичаїв війни є фактично неможливим, про що зазначав у своїй роботі в 2023 році В. Гудій [1].

Судові експерти та науковці психологічної сфери діяльності пропонують різні шляхи щодо дослідження особистостей у групових позовах. Наголошується на пошуку спільних ознак у групі власне деструктивного чинника, який зумовив об'єднання певних осіб у групу, при урахуванні індивідуального підходу до дослідження завданих страждань.

Визначенням об'єднуючого переживання, однотипного для кожного члена групи, і створенням портрету умовно-статистичного позивача характеризується протилежний підхід до вирахування орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах колективних позовів (Ю. Б. Ірхін, О. Л. Вакуленко, А. С. Проскурня, Т. М. Єгорова, В. В. Єгоров).

Мета дослідження. Аналіз особливостей реалізації групового позову у судовій практиці і визначення об'єкта дослідження у справах щодо встановлення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів.

Викладення основного матеріалу. Як зазначає у своїй роботі Л. Кондрат'єв, розрахунок моральної шкоди при груповому позові формалізує сферу громадського контролю за публічним сектором, використовує судові інструменти та створює додаткові гарантії захисту прав та свобод громадян [2].

З огляду на те, що колективний позов передбачає значну кількість позивачів, проведення експертного дослідження щодо кожної особи стає неможливим та потребує впровадження нових методів і методик, за допомогою яких можливо ефективно та своєчасно провести відповідне експертне дослідження [9].

Пленум Верховного Суду України у Постанові від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» визначив:

- під немайновою шкодою, заподіяною *фізичній особі* відповідно до чинного законодавства слід розуміти приниження честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральні переживання у зв'язку з ушкодженням здоров'я, порушення права власності

(в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, порушення нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушення стосунків з оточуючими людьми, настання інших негативних наслідків;

- під немайновою шкодою, заподіяною *юридичній особі*, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [7].

Таким чином, об'єкт експертного психологічного дослідження, тобто позивач як група осіб не належить до жодної категорії означеного розподілу. Аналізуючи новітні публікації провідних юристів України, складається враження, що застосування на практиці подання колективного позову не є доречним, ефективним, оскільки визначення позивача (потерпілого) як сукупності певних осіб, відсутність чіткої процедури та наявні невідповідності щодо процесуального законодавства підкреслюють суперечність кожного наступного кроку попередньому.

Виходячи з цього, важливо окреслити головні питання щодо реалізації групового позову в межах судової практики та експертного психологічного дослідження. Так, формування узагальненого психологічного портрету особистості умовно-статистичного члена групи позивачів є доречним і забезпечує доступ до правосуддя з дотриманням принципу «процесуальної економії». Також такий спосіб психологічного дослідження забезпечить принцип експертної економії: достатній рівень експертного узагальнення при дослідженні ситуації за справою дозволить надати об'єктивну оцінку і забезпечити оптимізацію щодо виконання ухвал (постанов) суду.

Сучасна судова практика виділяє *основні проблемні питання щодо функціонування інституту групових позовів:*

- визначення критеріїв визнання позову як групового (сертифікація);
- визначення складу групи та з'ясування згоди потенційних учасників провадження на участь у ньому з огляду на можливі допустимі механізми погодження або відмови учасника групи (opt–in/opt-out);
- визначення юрисдикції та процесуальної компетенції судів із розгляду і вирішення справ за груповими позовами;
- розробка процесуального механізму подання групового позову (через єдиного позивача — представника групи або особою, яка діє в «чужих» інтересах (громадські об'єднання, органи державної влади, прокурор тощо);

- перекваліфікація справи за індивідуальним позовом у груповий позов за ініціативою суду та/або сторін у справі;
- інформування учасників (потенційних учасників) групи про відкриття провадження у справі за груповим позовом, час та місце судового розгляду, прийняте судове рішення;
- закриття провадження без ухвалення рішення суду, відмова від позову, можливість укладення мирової угоди в процесі розгляду групового позову;
- право особи, яка не була членом групи у провадженні за груповим позовом, але рішення у справі стосується її прав, звертатися до суду в індивідуальному, але процесуально спрощеному, порядку, доводячи лише те, що рішення стосується її прав;
- оскарження рішення як кожним із членів групи, так і особами, які не є членами групи, проте рішення стосується їх прав, та виконання рішення [10].

Рішення Верховного Суду, в яких вирішувалися питання групового позову з відшкодування моральної шкоди та їх особливості:

У Постанові Вищої палати Верховного Суду України від 15 червня 2021 року у справі № 904/6125/20 вказано, що громадська природоохоронна організація, яка звернулась із позовом до суб'єктів господарювання про відшкодування збитків та моральної шкоди, реалізувала передбачені її статутними завданнями представницькі функції щодо захисту екологічних прав фізичних осіб — членів такої організації (48 фізичних осіб) [4].

У Постанові судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 19 березня 2020 року у справі № 754/8602/18 суд погодився з висновком апеляційного суду про те, що ГО «Фонд подолання наслідків Васильківської трагедії» не зобов'язана надавати документи, які підтверджують її повноваження представляти інтереси конкретних фізичних осіб — членів організації (2225 фізичних осіб) з відшкодування моральної шкоди [5].

Але найбільш цікавою з погляду конструкції групового позову є Постанова судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 25 травня 2022 року у справі № 487/6970/20. У цій справі громадська організація, яка діяла в інтересах 1279 своїх асоційованих членів, звернулася з позовом до глиноземного заводу про стягнення понад 9,2 млрд грн компенсації моральної шкоди, завданої її членам. Суд визнав, що громадська природоохоронна організація має право на представництво в суді екологічних інтересів окремих її членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства [6].

Розгляд справ в межах індивідуального позову без подання позову громадською організацією в інтересах її членів — навантажує судову систему, робить неможливим швидке вирішення питання. Також існує

мала вірогідність того, що кожен із асоційованих членів міг би організувати необхідні дослідження, позови, брати активну участь у судових процесах. Вбачаються такі варіанти щодо групового захисту своїх прав: приєднуватись до ініціатора-позивача або набуття членства в громадській організації — за умови наявності аналогічних підстав [3]. Саме однотипність вимог та аналогічність підстав дозволяють застосовувати методику психологічного експертного дослідження у справах щодо визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів.

Наразі відомо про спробу розгляду законопроекту, яким пропонувалось системно запровадити процесуально-правові механізми розгляду групових позовів в рамках цивільного судочинства України: у Верховній Раді України було зареєстровано проект № 10292 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо групових позовів про захист прав споживачів, права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище». Але у 2019 році проект було відкликано [8].

Оскільки груповий позов виключає індивідуалізацію підходу (для цього існує індивідуальний позов), а за основу береться однотипність та аналогічність підстав, спільне об'єднуюче переживання, об'єктом психологічного експертного дослідження у справах щодо визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів має виступати умовно-статистичний член групи позивачів та сукупність джерел інформації (матеріали справи, що відображають особливості перебігу психотравмувальної ситуації), що перебувають у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Виклик сьогодення. Кримінальний кодекс України не містить вичерпного переліку злочинів, що вчиняються проти цивільного населення (великих груп людей) під час воєнного стану. Злочинні діяння у такому випадку можна узагальнити, як:

- здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення чи цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад стане причиною великої кількості смертей, поранень серед цивільних осіб;
- умисне вчинення дій, спрямованих на голодування цивільного населення, як способу ведення війни шляхом позбавлення цивільного населення необхідних для виживання предметів, зокрема умисне створення перешкод для надання допомоги;
- знищення населених пунктів, що не викликане військовою необхідністю;
- здійснення збройних нападів на організовані гуманітарні коридори.

Водночас частини 9, 10 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій

території України» передбачають спеціальне правило, згідно з яким відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації, державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на рф як на державу, що здійснює окупацію.

20 березня 2022 року Кабінет Міністрів України постановою № 326 затвердив Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії рф, за змістом якого визначення шкоди та збитків здійснюється окремо за такими напрямами: людські, економічні та військові втрати. Також Кабінет Міністрів України доручив профільним міністерствам і центральним органами виконавчої влади розробити методики для визначення шкоди та збитків, зокрема Мінсоцполітики відповідальне за розроблення методики визначення шкоди та обсягу соціальних виплат за напрямом людських втрат [10].

Таким чином, вбачається, що механізми відшкодування шкоди, завданої великим громадам внаслідок збройної агресії рф перебувають на стадії розробки та впровадження, що у свою чергу впливає на побудову експертами-психологами алгоритмів дослідження та визначення моральної шкоди у колективних позовах. За таких безпрецедентних умов не потребує додаткового обґрунтування актуальність розробки та впровадження методики визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах колективних (групових) позовів.

Висновки. Пошук шляхів вирішення проблеми об'єкта дослідження у справах щодо визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах колективних позовів триває на сьогодні у судовій та експертній практиці. Формування профілю умовно-статистичного члена групи позивачів вбачається найкращим рішенням у межах принципів розумності, процесуальної та експертної економії.

Перелік посилань

1. Гудій В. Компенсація за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю українців під час збройних конфліктів: як суди можуть захистити права постраждалих? *Юридична газета online*. 2023. № 13-16. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/kompensaciya-za-shkodu-zapodiyanu-zhittyu-ta-zdorovyu-ukrayinciv-pid-chas-zbroynih-konfliktiv-yak-su.html (дата звернення: 03.04.2024).

References

Gudiy, V. (2023). Compensation for damage caused to the life and health of Ukrainians during armed conflicts: how can courts protect the rights of victims? *Legal newspaper online*. No. 13-16. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/kompensaciya-za-shkodu-zapodiyanu-zhittyu-ta-zdorovyu-ukrayinciv-pid-chas-zbroynih-konfliktiv-yak-su.html (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

2. Кондрат'єва Л. Груповий позов як процесуальний засіб захисту прав споживачів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 34—38. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.07.
Kondratyeva, L. (2020). Class action as a procedural means of consumer rights protection. *Entrepreneurship, economy and law.* No. 6. Pp. 34—38. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.07 [in Ukrainian].

3. Підлісний Є. Бізнес: Група зиску. *Журнал сучасного правника «Український юрист»*. 2021. № 11—12. URL: https://jurist.ua/?article/2341 (дата звернення: 03.04.2024).
Podlisny, E. (2021). Business: Profit group. *Journal of a modern lawyer «Ukrainian lawyer»*. No. 11—12. URL: https://jurist.ua/?article/2341 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

4. Постанова судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 15 червня 2021 року у справі № 904/6125/20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98235823 (дата звернення: 03.04.2024).
Resolution of the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of Ukraine dated June 15, 2021 in case No. 904/6125/20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98235823 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

5. Постанова судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 19 березня 2020 року у справі № 754/8602/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/88401327 (дата звернення: 03.04.2024).
Resolution of the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of Ukraine dated March 19, 2020 in case No. 754/8602/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/88401327 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

6. Постанова судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 25 травня 2022 року у справі № 487/6970/20 URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/104539336 (дата звернення: 03.04.2024).
Resolution of the Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of Ukraine dated May 25, 2022 in case No. 487/6970/20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/104539336 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92#Text (дата звернення: 03.04.2024).
On judicial practice in cases of compensation for moral (non-property) damage: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of March 31, 1995. No. 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92#Text (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

8. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо групових позовів про захист прав споживачів, права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище» від 15.05.2019 № 10292. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65935 (дата звернення: 03.04.2024).
Draft Law "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Class Actions for the Protection of Consumer Rights, the Right to an Environment Safe for Life and Health" No. 10292 dated 15.05.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65935 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

9. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 25.11.2021 у справі № 640/16646/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101394815 (дата звернення: 03.04.2024).

Decision of the District Administrative Court of the city of Kyiv dated November 25, 2021 in case No. 640/16646/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101394815 (access date: 03.04.2024) [in Ukrainian].

10. Степаненко Т. В. Групові позови в Україні: правове регулювання, судова практика та законодавчі перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 174—177. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-10/43.

Stepanenko, T. V. (2021). Class actions in Ukraine: legal regulation, judicial practice and legislative perspectives. *Legal scientific electronic journal*. No. 10. Pp. 174—177. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-10/43 [in Ukrainian].

Concerning the problem of the object of the research in the cases concerning the determination of the approximate amount of compensation for moral damage within group (collective) lawsuits: legal and psychological aspect

T. Tamakova, I. Nevakh

The article is devoted to the analysis of the latest publications of the legal aspect regarding the application for determining the approximate amount of compensation for moral damages within the scope of a class action and contains proposals regarding an expert psychological study of a group of people. Examples of court decisions in civil cases on compensation for damages and moral damage caused to the community in the circumstances of the formation of a public organization to protect the rights of its members are given.

Keywords: collective action; compensation for moral damage; object of research; forensic psychological examination; legal aspect of group actions.

⇒ Тамакова, Т. А., Невах, Є. Г. (2024). Правові та психологічні аспекти визначення об'єкта експертного дослідження у справах щодо орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 710—717. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.63.

10 СУДОВА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.64
УДК 343.98

Наталія Павлівна Ковтюх

Завідувачка відділу мистецтвознавчих досліджень лабораторії інженерно-транспортних, товарознавчих та спеціальних видів досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0005-2399-3409, e-mail: n.kovtiukh@gmail.com

Стилістичні, іконографічні та технологічні невідповідності на імітаціях ікон кінця XIX — початку XX століть

У статті розглядаються сучасні проблеми, пов'язані із судово-експертними дослідженнями на предмет встановлення наявності стилістичних, іконографічних та технологічних невідповідностей на імітаціях ікон кінця XIX — початку XX століть.

Ключові слова: мистецтвознавча *експертиза*; *стилістичні невідповідності*; *іконографічні невідповідності*; *технологічні невідповідності*; *імітація ікон*.

Постановка проблеми. Сьогодні під час повномасштабного військового вторгнення російської федерації на територію нашої країни та окупації частини території України незаконний обіг культурних цінностей набув різних форм та є серйозною загрозою для культурної спадщини України. Незаконний обіг проявляється в різних формах: від

розграбування археологічних пам'яток, крадіжок з музеїв, незаконного вивозу культурних цінностей за кордон до наповнення культурного середовища підробками. За останні роки в Україні з'явилися підробки, виконані на високому професіональному рівні, які дуже часто є експонатами приватних музеїв чи колекцій. Об'єктами судової мистецтвознавчої експертизи в рамках кримінальних проваджень найчастіше стають: предмети археології, нумізматики та боністики, предмети сакрального мистецтва (зокрема ікони), твори живопису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, що пов'язані з проведенням судових мистецтвознавчих експертиз та досліджень вивчали В. В. Архіпов та Е. В. Чернявська на прикладі ідентифікації антикварних ікон [1]. І. В. Гора у своїй роботі наголошує на синергії техніко-технологічних дослідженнях та мистецтвознавчих дослідженнях при ідентифікації предметів мистецтва та встановлення їх автентичності [2]. У 2019 році Міністерством юстиції України була зареєстрована та внесена до Реєстру методик проведення судових експертиз «Методика мистецтвознавчої експертизи (загальна частина)» (реєстраційний код 15.1.13). Дана методика за редакцією К. В. Новікової, І. І. Міщенко та І. В. Солоднікова є першою спробою експертної спільноти узагальнити досвід із дослідження різних за типом об'єктів мистецтвознавчої експертизи та надати чіткий алгоритм при проведенні мистецтвознавчої експертизи [3]. Для досліджень об'єктів живопису була розроблена «Методика дослідження об'єктів живопису», під керівництвом А. О. Долуди, зареєстрована у 2021 році Міністерством юстиції України [4]. У цій методиці автори спробували систематизувати підходи до вирішення експертних завдань судового мистецтвознавства, зокрема, проблем автентичності *(«автентичний» (латиною authenticus) означає справжній)* художніх творів. Д. С. Гречко з іншими авторами Науково-дослідної роботи «Розробка методики дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів)» (шифр роботи ІХ.1.3-2021/1) розглядає проблеми атрибуції, автентичності, належності до культурних цінностей, що мають історичне, художнє, етнографічне та наукове значення, предметів археології [5].

Окремо можна виділити закордонних дослідників та авторів, які вивчали проблему фальшування предметів мистецтва. Так, у своїй монографії З. Парч, розглядаючи проблеми фальшування творів живопису, особливу увагу звертає на роботу реставраторів та криміналістів [6]. Журналіст та історик П. Ф. Вотсон у своєму розслідуванні досліджував міжнародні оборудки з викраденням старожитностей, їх фальшування та подальшим продажем на відомих аукціонах [7].

Мета дослідження. Мета статті полягає у формуванні практичних рекомендацій для експертів-мистецтвознавців, працівників митниць та інших осіб, причетних до експертизи об'єктів антикваріату, колекціонування та мистецтва при ідентифікації культурних цінностей, об'єктів антикваріату та встановлення автентичності об'єктів, що становлять культурну цінність.

На прикладі основних об'єктів судової мистецтвознавчої експертизи (предмети археології, предмети сакрального мистецтва (зокрема ікони), твори живопису), що найчастіше зустрічаються в сучасній практиці, визначити фактори, які вказують на автентичність або підробку об'єкту, що становить культурну цінність.

Викладення основного матеріалу. Об'єкти антикваріату, колекціонування та мистецтва завжди були цінними матеріальними активами, а фальсифікація об'єктів мистецтва та колекціонування є прибутковим бізнесом для багатьох шахраїв.

Так, одним з перших зафіксованих випадків фальшування було пред'явлення позовних вимог А. Дюрера до М. Раймонді у 1505 році. Під час перебування у Венеції 1505 року художник подав на М. Раймонді в суд за те, що той копіював його роботи і ставив «авторський» підпис Дюрера [8].

Стосовно визначення автентичності твору найчастішими є питання про авторство твору, відповідність авторській техніці та приналежності до певної іконописної школи. Найчастішими питаннями в експертній діяльності є такі:

1. Чи є наданий на дослідження предмет оригіналом (авторською роботою), копією, виконаною від імені іншого автора, або копією, виконаною від імені автора?
2. Хто є автором наданого на дослідження твору мистецтва?
3. Чи є наданий на дослідження твір автентичним?

Нижче наведено приклади неканонічних артефактів і імітацій.

Першим дослідженим твором мистецтва є ікона «Отечество» (рис. 1, 2).

Рис. 1. Ікона «Отечество»

Рис. 2. Зворот ікони

Обстеженням ікони встановлено, що її розмір становить 51 х 41 х 3 см, живопис виконаний олійними фарбами по левкасу із паволокою на основі з трьох березових дошок, з'єднаних вертикально і скіплених двома

наскрізними дубовими шпугами. За манерою виконання ікона датована кінцем XIX — початком XX ст. Стан збереження ікони оцінений як задовільний: вся поверхня живописного шару вкрита сітчастим кракелюром, спостерігаються численні дрібні втрати фарбового шару, які зосереджені в основному у верхній частині ікони. Зафіксовано перекриття місць втрат новим покривним лаком. Вдовж периметру ікони спостерігаються численні відколи невеликого розміру і висипання фарбового шару — від 0,2 см до 1 см. До пошкоджень відносяться і чотири відколи від ударів довжиною від 0,5 до 2 см на зворотньому боці ікони на основі вздовж правого краю. Також відмічено наявність щільних поверхневих забруднень різного походження.

Аналіз стилістики сюжету засвідчив незвичну композицію св. Трійці, де Бог-Отець представлений в хітоні рожево-бузкового кольору і зеленому гіматії, із піднятими вгору руками, Ісус-отрок зображений на колінах Бога-Отця, він одягнений в білий гіматій, а над головою Ісуса зображено Святого Духа у вигляді білого голуба, в нижній частині ікони зображено шестикрилого серафима.

Як вже було зазначено вище, датування ікони проведено за стилістикою зображення, що включає колористику, побудову композиції, зображення одягу. За цими показниками ікону було визначено хронологічно (кінець XIX — початок XX ст.) і територіально (регіональна іконописна школа півдня тодішньої Російської імперії).

Оцінка ікони довела, що вона має не так мистецьку, як антикварну цінність, а вартість ікони знижена через кустарне поновлення у вигляді покривного лаку поверх втрат фарбового шару. Висновок: ікона не належить до культурних цінностей, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення.

За такою самою схемою досліджувалась ікона «Св. великомученик Іоанн Воїн» (рис. 3, 4).

Рис. 3. Ікона «Св. великомученик Іоанн Воїн»

Рис. 4. Зворот ікони

Ікона була датована початком XX століття, написана на липовій дошці з однією врізною наскрізною березовою шпугою в техніці олійного живопису. Її розміри: 41,7 х 31,4 х 1,8 см. Поверхня живопису вкрита щільним шаром пилу і забрудненнями у вигляді плям, у тому числі й плісняві. В шарі покривного лаку зафіксовано ознаки імітованого старіння, зокрема, зморщування і зсідання (рис. 5).

Рис. 5. Фрагмент ікони з імітованим осіданням лаку

Зафіксовано по периметру лицьової поверхні ікони несистемно набиті сучасні цвяхи із двома дрібними шматочками фольги з мідного сплаву, які імітують залишки оправи (рис. 6).

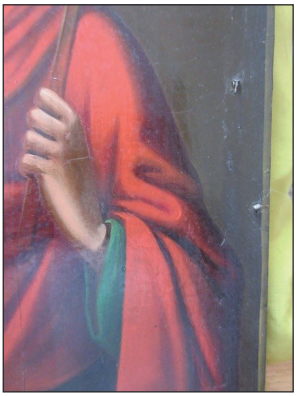

Рис. 6. Імітація залишків оправи

На зворотньому боці ікони зафіксовано щільне забруднення шаром пилу і плямами різного походження.

Як і у випадку ікони «Отечество», доведено не канонічність побудови зображення ікони «Св. великомученик Іоанн Воїн», оскільки згідно іконографічного канону Св. Іоанн Воїн зображується з непокритою головою і трьома атрибутами — хрестом, списом та щитом. У даному випадку канонічність порушена, а імітовані ознаки старіння ікони доводять її неавтентичність.

Загальний висновок: досліджена ікона є імітацією ікони початку XX століття, не належить до культурних цінностей, не є автентичною і не належить до культурних цінностей.

Наступним об'єктом на предмет автентичності була ікона «Воскресіння із святами та страстями» (рис. 7, 8).

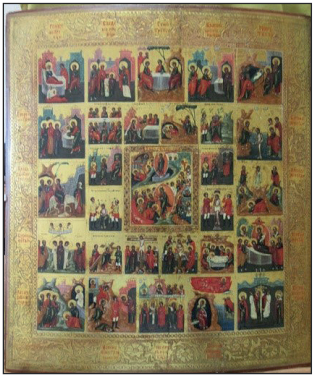

Рис. 7. Ікона «Воскресіння»

Рис. 8. Зворот ікони

Розмір ікони 40,3 х 35,2 х 3 см, вона написана на основі з деревини липи, з двома зустрічними врізними шпугами з берези, в техніці паволока, левкас, сусальна позолота, темпера, цировка, гравіювання по левкасу. Стан ікони оцінений як задовільний. Зафіксовано зафарбування торців ікони і додаткове закріплення основи по торцях скобами з сучасних металевих цвяхів.

Під час огляду було зафіксовано на боках основи, торцях і на лицьовій площині ікони численні штучно зроблені отвори, імітуючі проїдені ходи від ураження деревогризами (рис. 9). Ретельне дослідження цих отворів довело відсутність деревного пороху вглибині, а «уражені» ділянки мають непошкоджену структуру деревини. Про штучну імітацію ураження поверхні свідчить імітоване реставраційне мастикування ходів деревогризів (рис. 9).

Рис 9. Імітація пошкодження деревогризом

Згідно опису зображення, всередині ікони — композиція, яка представляє Воскресіння і Зішестя в пекло, а навколо по периметру розміщено 12 клейм зі сценами Страстей Господніх, а навколо Страстей по периметру — 16 клейм із дванадцятьма головними християнськими святами та чотирма сюжетами «розширеного празничного чину». Зафіксовано непрофесійну імітацію іконописного стилю майстерень центрального регіону Російської імперії (володимирські іконописні центри):

- груба імітація написання «пробілами»;
- нехарактерні для цієї школи статури — невисокі та кремезні, а не витончені;
- нехарактерний спосіб зображення гірок грубими узагальненими мазками;
- паперова наклейка на звороті ікони також є невдалою спробою засвідчити стародавнє походження ікони. Рукописний текст на наклейці, що читається частково, містить відомості про виконання замовлення на ікону відомим майстром із Мстьори Гурьяновим (рис. 10): «...*Гурьянов. Тарасова/Полницу со Страстями почер золо Получена*...», де «Полница» — професійний термін іконописців Палеху для сюжету «Воскресіння-Зішестя у ад», однак якість зображення є набагато нижчою робіт палехської школи. Проте, низька живописна якість ікон не відповідає витонченому стилю ікон мстьорської школи.

Рис. 11. Наклейка на звороті ікони

Таким чином, доведено, що ця ікона не є автентичною, є сучасною підробкою і не має мистецької цінності.

Висновки. На основі накопиченого досвіду встановлення автентичності і датування творів мистецтва визначено порядок обстеження, а також елементи (фактори), які свідчать про підробку творів.

Наведені у статті приклади встановлення імітації ікон кінця XIX — початку XX століть за стилістичними, іконографічними та технологічними невідповідностями вказують на подальші перспективи використання результатів судової мистецтвознавчої експертизи суб'єктами, діяльність яких пов'язана з об'єктами, що становлять культурну цінність.

Перелік посилань

1. Архіпов В., Чернявська Е. Методика ідентифікації антикварних ікон під час проведення судово-товарознавчих експертиз на митницях України. *Перша електронна газета*. 2008. № 2 (52). С. 13—20.
2. Гора І. В. Проблеми судово-мистецької експертизи в судочинстві України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8, 4 (29). С. 42—49.
3. Методика мистецтвознавчої експертизи (загальна частина) : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 18.01.2019, реєстр. код 15.1.13. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (дата звернення: 15.01.2024).
4. Методика дослідження об'єктів живопису : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 28.01.2021, реєстр. код 15.1.14. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (дата звернення: 15.01.2024).
5. Звіт про Науково-дослідну роботу «Розробка методики дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів)» (шрифт роботи IX.1.3-2021/1). Харків : ННЦ «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021.
6. Partsch, S. (2010). Tatort Kunst. Über Fälschungen, Betrüger und Betrogene. München : Verlag C.H. BECK oHG.
7. Watson, P. (1992). From Manet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market. London: Hutchinson.
8. Shoemaker, I. H., Broun E. (1981). The Engravings of Marcantonio Raimondi. Lawrence, KS.

References

1. Arkhipov, V., Chernyavska, E. (2008). Methods of identification of antiquarian icons during forensic commodity examinations at the customs of Ukraine. *The first electronic newspaper*. № 2 (52). Pp. 13—20 [in Ukrainian].
2. Hora, I. V. (2015). Problems of forensic art expertise in the judiciary of Ukraine. *Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Vol. 8, 4 (29). Pp. 42—49 [in Ukrainian].
3. Methods of Art Expertise (general part): registered in the Ministry of Justice of Ukraine on 18.01.2019, registration code 15.1.13. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
4. The methodology for the study of painting objects was registered in the Ministry of Justice of Ukraine on 28.01.2021, registration code 15.1.14. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
5. Report on the Research Work «Development of Methods for the Study of Movable Archaeological Objects (Artifacts)» (2021) (font of the work IX.1.3-2021/1). Kharkiv : NSC «Institute of Forensic Expertise. Zasl. prof. M. S. Bokarius» [in Ukrainian].
6. Partsch, S. (2010). Tatort Kunst. Über Fälschungen, Betrüger und Betrogene. München : Verlag C.H. BECK oHG.
7. Watson, P. (1992). From Manet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market. London: Hutchinson.
8. Shoemaker, I. H., Broun E. (1981). The Engravings of Marcantonio Raimondi. Lawrence, KS.

Stylistic, iconographic and technological inconsistencies on imitations of icons late nineteenth and early twentieth centuries

N. Kovtyukh

The article discusses modern problems related to forensic research in order to establish the presence of stylistic, iconographic and technological inconsistencies on imitations of icons of the late nineteenth and early twentieth centuries. Regarding the determination of the authenticity of a work, the most frequent questions are about the authorship of the work, compliance with the author's technique and belonging to a certain icon-painting school. The most common questions in expert activity are the following: 1) Is the subject submitted for research an original (author's work), a copy made on behalf of another author, or a copy made on behalf of the author? 2) Who is the author of the work of art provided for research? 3) Is the work submitted for research authentic? The article provides examples of non-canonical artifacts and imitations. On the basis of the accumulated experience in establishing the authenticity and dating of works of art, the order of examination, as well as the elements (factors) that testify to the forgery of works are determined. The examples given in the article of establishing the imitation of icons of the late nineteenth and early twentieth centuries by stylistic, iconographic and technological inconsistencies indicate further prospects for the use of the results of forensic art examination by subjects whose activities are related to objects of cultural value.

Keywords: art expertise; stylistic inconsistencies; iconographic inconsistencies; technological inconsistencies; imitation of icons.

⇒ Ковтюх, Н. П. (2024). Стилістичні, іконографічні та технологічні невідповідності на імітаціях ікон кінця XIX — початку XX століть. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 718—726. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.64.

11 ВІЙСЬКОВА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.65
УДК 355.02

Микола Миколайович Дєнєжкін

Доктор військових наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідного управління оборонного менеджменту та планування розвитку Збройних сил України Центрального науково-дослідного інституту Збройних сил України

ORCID: 0000-0003-0918-0880, e-mail: denejkin07@ukr.net

Наталія Андріївна Гаврилюк

Молодша наукова співробітниця відділу міжнародного співробітництва та підготовки експертів лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-3360-697X, e-mail: anataly1963@ukr.net

Погляд на формування моделі перспективних Збройних сил України

Стаття присвячена науковому погляду на формування моделі перспективних Збройних сил України, розроблення якої викликано глибокими змінами в операційному середовищі завдяки появі високотехнологічної, високоточної, далекобійної зброї, комунікаційно-аналітичних

систем, використання штучного інтелекту, безпілотних платформ. Запропоновано погляд авторів на формування такої моделі з урахуванням зовнішніх та внутрішніх чинників, які викликали застосування військ (сил) у формі мультідоменних операцій.

***Ключові слова**: здатність виконати поставлені завдання (Здатність); мультідоменне операційне середовище, мультидоменні операції; вимоги до Здатності; дефіцит Здатності; базові компоненти Здатності; основні питання підготовки операцій, ресурсного та інформаційного забезпечення.*

Постановка проблеми. Досвід широкомасштабної агресії проти України показує, що на сьогодні російська федерація (рф) в організаційному плані використовує дивізійну організаційну модель складу та її функціональні елементи – штурмові загони. Збройні сили України (далі — *ЗСУ*) використовують мобільні штурмові групи на базі бригадної моделі, що в організаційному і кількісному плані надає противнику перевагу на полі бою над ЗСУ. Це свідчить про те, що обґрунтування параметрів складу та організаційної структури військових формувань та ЗСУ в цілому до цього часу здійснюється без урахування всіх факторів та моделей, що використовуються для цього. Масове використання високотехнологічної, високоточної, далекобійної, безпілотної зброї, у тому числі, поява нових сфер протистояння (у кібер- та інформаційному просторі) змінює операційне середовище у бік проведення спільних (об'єднаних), мультідоменних операцій. Нові риси операційного середовища вимагають переглянути підходи до обґрунтування характеристик перспективних збройних сил (далі – *ЗС*) через відповідні моделі — це і визначає актуальність, наукову та практичну значущість статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним завданням теорії організаційного будівництва ЗС було обґрунтування оптимального складу мирного і воєнного часу, яке базувалось на реалізації принципу відповідності складу ЗС завданням, що покладаються на них у мирний і воєнний час, економічним можливостям держави [1].

Результати аналізу майбутнього середовища безпеки свідчать про те, що у найближчій перспективі прогнозується застосування військової сили для нейтралізації загроз, що будуть виникати у формі регіональних та локальних воєн, а також збройних конфліктів з обмеженими цілями [2]. Характер збройних конфліктів зазнав суттєвих змін, які викликають нові тенденції збройної боротьби.

Аналіз публікацій іноземної літератури, досвіду застосування сил оборони України у ході повномасштабного вторгнення зс рф в Україну [3—8] показує, що на сучасному етапі було виділено декілька взаємозалежних тенденцій розвитку збройної боротьби:

- завоювання ініціативи і переваги в інформаційній сфері (мережецентричному управлінні військами і зброєю) в умовах швидкої зміни оперативної обстановки на полі бою (в операції);

- зміна часових співвідношень збройної боротьби у бік перевищення часу на підготовку до дій порівняно з їх виконанням (як результат розвитку засобів ураження і методів боротьби, що за своєю ефективністю значно скорочують час на виконання завдань);
- підвищення впливу успіхів у тактиці на перебіг ведення воєнних дій оперативного і стратегічного рівнів.

У світі в арміях держав спостерігається трансформація організаційних структур (військових тощо) шляхом оснащення їх інформаційно-комунікаційними засобами, безпілотними зразками зброї, високоточними далекобійними засобами ураження, зброєю і засобами ураження з використанням штучного інтелекту, що надає військовим формуванням рис мультирозумних, цілеспрямованих. Головним результатом такої трансформації очікуються радикальні зміни операційного середовища, що додає принципу «відповідності складу збройних сил завданням, що покладаються на них у мирний і воєнний час, економічним можливостям держави» нового наповнення. Воно стосується перегляду прийнятих на сьогодні «класичних» підходів до обґрунтування складу та організаційної структури військових формувань для дій у новому операційному середовищі [2]. Такі зміни операційного середовища викликають необхідність здійснити пошук нових підходів до обґрунтування складу та організаційних структур військових формувань для дій у нових умовах.

Мета дослідження. Метою статті є формування погляду на розроблення моделі перспективних Збройних Сил України для дій у нових умовах операційного середовища.

Викладення основного матеріалу. На практиці фахівці оборонного планування використовують сформований механізм обґрунтування заходів розвитку ЗС, який є сукупністю процесів і процедур, що формують сукупність доказів, фактів, аргументів для переконання в наявності необхідної мотивації визначених заходів. Цей механізм містить підтвердження їх значного (дієвого) внеску у виконання поставленого завдання для досягнення мети (проміжної цілі) розвитку Збройних Сил, виконання завдання або досягнення цілі, за допомогою визначених принципів, методів та інструментів [1].

В основі обґрунтування напрямів, завдань та заходів розвитку військових формувань покладається концепція усунення або мінімізації різниці між вимогами до здатності формування виконати поставлене завдання та наявною здатністю на визначений період часу шляхом витрати відповідних ресурсів (матеріальних, людських, інтелектуальних фінансових та ін.). Витратою цих ресурсів змінюють властивості військових формувань, які визначають (характеризують) їх здатність виконати встановлене нормативом або стандартом завдання у визначених умовах [8].

Розвиток ЗС здійснюється шляхом змін у якісному та кількісному стані особового складу, озброєння та військової техніки (ОВТ), запасів

матеріально-технічного забезпечення (МТЗ), елементів військової інфраструктури бойових формувань, формувань забезпечення, елементах системи управління, формувань постачання ресурсів. Ці зміни призводять до появи нових спроможностей щодо виконання поставлених завдань (рис. 1) [8].

В основі обґрунтування основних характеристик збройних сил покладається модель, яка має надати відповідь на питання про те, як досягнути мети, для реалізації якої вони створюються (розвиваються). В основі такої моделі, на наш погляд, повинно бути покладено врахування всіх нових зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на обґрунтування характеристик майбутніх ЗС та інших складових сил оборони України.

Як показують результати досліджень [1, 9] для визначення даних щодо розвитку військових формувань використовується механізм усунення або мінімізації дефіциту (надлишку) Здатності у визначених умовах.

БС – бойовий склад;
СУ – система управління;
ФПР – формування постачання ресурсів.

Рис. 1. Спрощене схематичне зображення визначення дефіциту або надлишку в процесі оцінювання Здатності під час підготовки даних для планування розвитку військових формувань [1, 9]

Існує багато визначень терміну «модель». У загальноприйнятому розумінні моде́ль (фр. *modèle*, від лат. *modulus* – міра, аналог, зразок) водночас це:

- система, дослідження яка служить засобом для отримання інформації про іншу систему;
- схема, відображення або опис якого-небудь явища або процесу у природі й суспільстві;
- прообраз об'єкта або системи об'єктів – «замісник» оригіналу.

Саме модель дає відповідь на питання про те, як досягнути мети — формування основних характеристик майбутніх ЗС – перспективного складу та організаційної структури.

З точки зору місця предмету (модель ЗС) в об'єкті дослідження (будівництво, розвиток ЗС), модель – це уявлення деякого реального процесу, приладу або концепції (обґрунтування характеристик перспективних ЗС та складових сил оборони України).

Така модель є абстрактним уявленням реальності у будь-якій формі (наприклад, у математичній, фізичній, символічній, графічній або дискретній), що призначено для вивчення (уявлення) відповідних аспектів цієї реальності, що дозволяє отримати відповіді на питання, що вивчаються.

За своїм характером така модель відноситься до евристичних або язикових моделей, в основі якої лежить набір понять, визначених вербальним шляхом. Словесний опис такої моделі призначений, як правило, для осіб з метою попереднього обміну уявленнями про ЗС. Вона також показує зв'язки між окремими підсистемами або елементами (компонентами) складної системи. Моделями такого роду можуть бути функціональні схеми, організаційні схеми тощо, які відображають функціональну та організаційну структуру предмету досліджень.

Виходячи з вищезазначеного, місце моделі ЗС полягає у визначенні характеристик складу та організаційної структури з урахуванням стану зовнішніх та внутрішніх чинників (див. рис. 2).

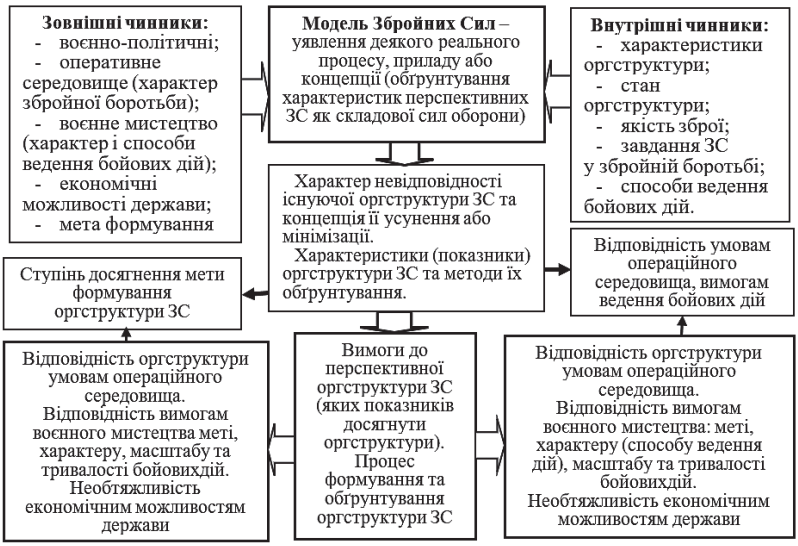

Рис. 2. Детермінованість моделі ЗС із внутрішніми і зовнішніми чинниками, як відображення характеристик їх складу та організаційної структури

Модель, як правило, надає уявлення про поведінку (функціонування) військового формування у тих чи інших умовах. Історично склались такі моделі, що характеризують відповідне застосування ЗС, військових формувань, а саме:

- модель генерального бойовища;
- модель глибокої операції;
- модель маневрених дій (маневрів) в операції;
- модель повітряно-наземної операції;
- модель видової операції (операції в одній сфері бою);
- модель спільної (об'єднаної) операції;
- модель загальновійськової операції;
- модель мультидоменної операції;
- поліцейська модель мобілізації;
- модель всеохоплюючої мобілізації;
- модель всеохоплюючої оборони;
- модель комплектування за призовом;
- модель комплектування за контрактом і т. ін.

Найбільш важливими характеристиками ЗС є їх склад та організаційна структура. Перспективний склад та організаційна структура ЗС визначаються під час проведення оборонного огляду на довгостроковому перспективу та коригується в ході середньострокового планування. Перспективний склад є основою для формування організаційної структури військ (сил) — тим пояснюється актуальність та важливість визначення перспективного складу військ (сил).

Аналіз джерел [6, 7] свідчить про те, що до складу збройних сил відносяться всі їх складові частини, що входять до них відповідно до установчих нормативних документів, які регламентують їх структуру.

У складі ЗС розрізняють види ЗС, роди військ (сил), об'єднання, з'єднання, частини, підрозділи, спеціальні війська, центральні органи воєнного керівництва. За принципом безпосередньої участі у воєнних діях склад ЗС можна розділити на:

- війська (сили) — на ті, що безпосередньо ведуть воєнні (бойові) дії та здійснюють забезпечення (оперативне (бойове), технічне та тилове) воєнних (бойових) дій (бойовий склад);
- ті, що забезпечують ведення воєнних дій шляхом підготовки кадрів, резервів, постачання матеріальних засобів до тилових баз (безпосередньо не беруть участі у воєнних діях — небойовий склад).

Бойовий склад ЗС за ознакою безпосередньої участі у воєнних діях може бути розділений на дві частини:

- бойові військові формування, які безпосередньо призначені для ведення бойових дій на полі бою;
- формування постачання (спеціальні війська для здійснення оперативного, технічного, тилового забезпечення), які здійснюють забезпечення, постачання та обслуговування бойових військ.

Перспективний склад ЗС має дві сторони:

- необхідний склад для задоволення вимог щодо здатності виконати поставлені завдання і визначення обсягу необхідних ресурсів для кількісно-якісних змін елементів складу;
- склад, який базується на тих елементах, які можуть бути забезпечені ресурсами.

В ході дослідження під «організаційною структурою військ (сил)» будемо розуміти таку структуру військових сил (ВС), військових формувань, що забезпечує найбільш вигідний склад, найбільш доцільне сполучення і співвідношення родів військ і видів зброї, високу бойову готовність і здатність успішно вести бойові дії. А також є частиною будівництва ЗС і полягає у їх поділенні на підрозділи, військові частини, з'єднання і об'єднання видів ЗС, а також на формування родів військ (сил), спеціальних військ і служб.

Під організаційною структурою військового формування розуміють фіксовану сукупність ієрархічно розташованих органів військового управління, військових формувань видів і родів військ ЗС, військ, що не входять у види ЗС, їх компонентів для більш ефективного виконання покладених на них завдань у мирний і воєнний час, їхнього будівництва і розвитку, оперативної (бойової) і мобілізаційної підготовки до виконання поставлених завдань, всебічного забезпечення.

Що стосується внутрішніх факторів, що впливають на вибір моделі ЗС, модель повинна мати індикатор, який вказує на те, що наявний склад та організаційна структура не відповідає політиці держави у сфері оборони, призначені ресурси не відповідають запланованим, не можуть ефективно діяти всередині операційного середовища та отримувати перемогу над противником.

Це свідчить про те, що основні зовнішні фактори, до яких відносяться зміна воєнної політики (з позаблоковості до вступу в НАТО), ресурсне забезпечення ЗС (надання військової допомоги партнерами) та вимоги операційного середовища, безпосередньо визначають те, що наявний склад та організаційна структура потребує змін (сигналізують про необхідність змін).

Прагнення вступу України до НАТО викликало небажання рф враховувати волю населення незалежної держави, призвело спочатку до захоплення частини території, а потім — до широкомасштабного вторгнення. Виконуючи вимоги до країн щодо вступу в НАТО, ЗСУ розпочали перехід на принципи та правила членів НАТО у сфері управління

обороною держави. Було здійснено чимало заходів у напряму засвоєння основ підготовки та ведення операцій, будівництва та розвитку ЗС, організації оборони держави. Досвід відбиття агресії Україною показав правильність обраного шляху забезпечення безпеки — вступу до НАТО та ЄС.

Такий вибір передбачає перехід на управління сферою оборони відповідно до вимог НАТО — це вимагає переходити з моделі оборони, що базується на позаблоковості та самостійного забезпечення безпеки у сфері оборони до моделі забезпечення безпеки у складі Альянсу та ЄС.

Наслідком партнерської військової допомоги ЗСУ стало отримання високотехнологічної зброї, до якої відносяться далекобійні високоточні ракети і боєприпаси до артилерійських систем, артилерійські системи, танки, на черзі — сучасні бойові літаки. ЗСУ отримали доступ до результатів космічної розвідки, аналітичних систем партнерів, організації спільного виробництва боєприпасів, безпілотних платформ, оборонних ресурсів, фінансової допомоги.

За роки війни Україна налагодила масове виробництво дронів, боєприпасів, засобів зв'язку, розвідки, РЕБ, стрілецької зброї, відновлення танків, артилерійських систем, індивідуальних засобів захисту військовослужбовців.

Якісні високотехнологічні засоби боротьби деяким чином компенсувало кількісну перевагу противника над ЗС України. У той же час все це різко змінило характеристику операційного середовища у бік взаємозалежних тенденцій розвитку збройної боротьби:

- завоювання ініціативи і переваги в інформаційній сфері (мережецентричному управлінні військами і зброєю) в умовах швидкої зміни оперативної обстановки на полі бою (в операції);
- зміна часових співвідношень збройної боротьби у бік перевищення часу на підготовку до дій порівняно з їх виконанням (як результат розвитку засобів ураження і методів боротьби, що за своєю ефективністю значно скорочують час на виконання завдань);
- підвищення впливу успіхів у тактиці на перебіг ведення воєнних дій оперативного і стратегічного рівнів [2].

У світі в різних сферах діяльності спостерігається трансформація організаційних структур (військових тощо) шляхом оснащення їх інформаційно-комунікаційними засобами, що надає організації рис мультирозумної, цілеспрямованої. У таких організаціях кожний елемент системи має свій розум, ухвалює своє рішення, діє самостійно і автономно, але в інтересах досягнення однієї або декількох цілей, що взаємопов'язані. Головним результатом такої трансформації очікується (а у деяких випадках і реалізується) отримання асиметричної переваги над системами з класичною деревовидною структурою.

Складається ситуація, коли, з одного боку, об'єднання окремих частин в одне ціле (деревовидна синергія) дає системі нові якості, з іншого боку, оснащення систем інформаційно-комунікаційними засобами надає можливість ефективно діяти окремим частинам цілого самостійно (цілеспрямована ентропія) [2].

Слід підкреслити, що зміни, які відбуваються зараз, набирають тенденцій до подальших змін: появи засобів ураження, забезпечення та управління на основі штучного інтелекту, безпілотних платформ вогневого ураження, розвідки, РЕБ, нелетальних засобів виведення зі строю особового складу противника, зброї на основі лазерів, здатність порушувати програмне забезпечення систем управління противника. Поява нових високотехнологічних засобів призводить до появи мультидоменних операцій.

На відміну від усталених «класичних» спільних (об'єднаних) операцій, за визначенням США, мультидоменна — це керівництво військовими діями (заходами) у всіх доменах (сферах боротьби) і середовищах, синхронізація їх з невійськовими діями (заходами), щоб надати можливість Альянсу швидко отримувати важливі результати об'єднаними зусиллями (див. рис. 3).

На рис. 3 показано, що мультидоменна операція має наступні особливості: проводиться не тільки військовими засобами, але й спільно зі всіма інструментами влади та зовнішніми партнерами (акціонерами); здійснюється у 5 доменах – сферах боротьби (протиборства); військові заходи у 5 доменах поєднуються та синхронізуються з діями акціонерів (партнерів); мають ефекти (результати) у 3 вимірах.

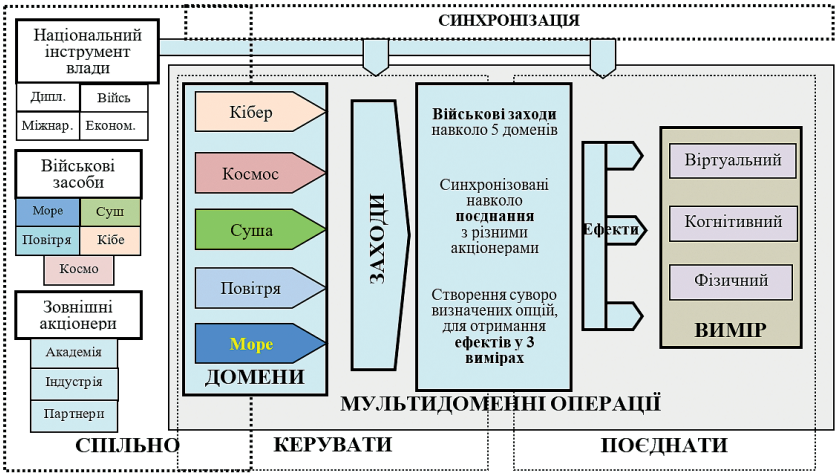

Рис. 3. Схематичне зображення змісту мультидоменних операцій у мультидоменному операційному середовищі [2]

Такі обставини визначають вимоги перед моделлю майбутніх ЗС, які полягають у тому, щоб мати можливість:

- визначати вплив невійськових засобів державної влади та зовнішніх партнерів на визначення мети, змісту операції та вимір отриманого результату;
- виміряти вплив та загальні результати поєднання заходів у різних доменах (результат синергетичного ефекту);
- виміряти вплив та загальні результати поєднання заходів у різних доменах з невійськовими діями зовнішніх партнерів;
- визначати результат у трьох вимірах;
- визначати всі характеристики майбутніх Збройних сил для можливості обґрунтувати їх склад, організаційну структуру та інші показники.

Зважаючи на зміни, що відбулись в операційному середовищі, та тенденції до майбутніх змін вже сьогодні доцільно визначити ступінь їх впливу на вибір моделі майбутніх ЗС (див. рис. 4).

Рис. 4. Схематичне зображення місця та ролі моделі перспективних ЗС у мультидоменному операційному середовищі [2]

На рис. 4 показано, що модель перспективних ЗС базується на досвіді ведення війн і конфліктів та реальних змінах в ході повномасштабної агресії РФ проти України, а також на тенденціях змін операційного середовища під впливом розвитку засобів боротьби. Ці зміни зумовили

використання у збройній боротьбі нових доменів, які внесли особливості до змісту збройної боротьби, змісту її організації, управління зброєю, військами (силами) під час виконання завдань, порядку всебічного (особливо матеріального) забезпечення, захисту військ (сил).

Модель ЗС може містити, на наш погляд, низку інших моделей: комплектування особовим складом, кадрами; оснащення військ (сил) озброєнням, військовою технікою, ракетами, боєприпасами; оснащення і експлуатація безпілотними засобами; побудови інформаційної системи, системи зв'язку: підготовки ЗС і т. ін. Слід мати на увазі, що базовою моделлю є модель формування складу та організаційної структури військ (сил). Інші моделі є підпорядковані і формуються в інтересах складу та організації для задоволення їх потреб у функціонуванні та застосуванні за призначенням.

Якість моделі також залежить від прогнозування розвитку зброї, особливо високотехнологічної, для компенсації кількісної переваги міцного противника у ході майбутніх бойових дій. Це також залежить від розвитку науки і передових технологій, які, як і все інше, потребують витрат відповідних ресурсів.

Зміни у характері бойових дій, змінах операційного середовища викликають необхідність обґрунтування складу Збройних Сил та військових формувань. У цьому питанні доцільно дотримуватись такого правила, що нова зброя викликає якісні зміни — вони мають назву *інтенсивні*, кількісні зміни — *екстенсивні*.

Обґрунтування розвитку ЗС **—** це підкріплення доказами, аргументами положень стратегії і тактики їх будівництва та їх розвитку.

У цьому випадку зміст процесу формування організаційної структури включає:

- формулювання мети і завдань;
- визначення складу та місця підрозділів;
- визначення ресурсного (усіх видів) забезпечення;
- розробку регламентуючих процедур, документів тощо, які здійснюються у системі управління.

Увесь процес організується за трьома основними стадіями [1]:

1) формування загальної структурної схеми Збройних Сил – стадія «композиція»;
2) розроблення складу основних компонентів (підрозділів, формувань на рівні видів і родів військ) та зв'язків між ними – стадія «структуризація»;
3) розроблення кількісних характеристик та процедур управлінської діяльності – стадія «регламентація».

На стадії «композиція» формування загальної структурної схеми Збройних Сил визначаються головні характеристики організації, до принципових характеристик якої можна віднести:

- мету і проблеми, які необхідно вирішувати;
- загальний перелік функціональних та програмно-цільових підсистем, які забезпечують досягнення мети;
- кількість рівнів у системі управління;
- ступінь централізації та децентралізації повноважень та відповідальності на різних рівнях;
- вимоги до механізмів забезпечення.

Вихідним моментом стадії «композиція» було формування дерева цілей та завдань, де досягнення мети застосування ЗС України визначалось через виконання відповідних завдань.

На стадії «структуризація» передбачалось:

- розроблення організаційних рішень не тільки взагалі, а й для самостійних базових підрозділів (з'єднань, частин, підрозділів);
- розподіл конкретних завдань між ними і побудову внутрішньо організаційних зв'язків.

На практиці значних структурних перебудов не здійснювалось, до загальної схеми структури ЗС нових елементів не вносилось, перерозподілу функцій, повноважень і відповідальності за виконання завдань не здійснювалось.

На всіх етапах розвитку ЗС України структурна перебудова стримувалась вимогами Закону України «Про чисельність Збройних Сил України», який встановлював граничні показники чисельності всіх ЗС та вищих органів військового управління.

Стадія «регламентація» включала:

- визначення складу внутрішніх елементів базових підрозділів;
- розподіл завдань між базовими підрозділами;
- визначення чисельності підрозділів;
- розробку регламентуючих документів.

Результатом реалізації завдань цієї стадії має бути визначення штатів конкретних формувань. На практиці військові формування забезпечення (оперативного, тилового, технічного) були «стандартними», чисельність і склад яких залежав від організації бойових формувань. У наступному цей метод побудови організаційної структури військового формування шляхом набору стандартних блоків набув значення основного. Він не вимагав докорінного перегляду керівних документів, що регламентують бойове застосування таких формувань, та перерозподілу завдань [1, 10].

Як показують результати досліджень [1, 9, 10], для визначення даних щодо розвитку військових формувань використовується механізм усунення або мінімізації дефіциту (надлишку) Здатності у визначених умовах (рис. 5).

Рис. 5. Спрощене схематичне зображення визначення дефіциту або надлишку у процесі оцінювання Здатності під час підготовки даних для планування розвитку військових формувань [1, 2, 9, 10]

Це свідчить про те, що визначення дефіциту або надлишку є ключовим у процесі оцінювання Здатності в ході підготовки даних для планування розвитку військових формувань.

Управління дефіцитом спроможностей потребує формування такого методичного апарату, який був би здатний врахувати зміни в операційному середовищі, а також особливості планування та управління військами (силами та зброєю) в ході мультидоменних операцій. В основі таких особливостей повинно бути покладено механізм врахування та розрахунки синергетичного ефекту дій військ (сил) у різних доменах (сферах) дій. Це стосується процедури отримання додаткового результату від системного ефекту, особливо стосовно того, наскільки якісна складова (високотехнологічного) складу військ (сил) може компенсувати звичайний склад.

Для обґрунтування характеристик майбутніх Збройних сил доцільно використовувати метод, який базується на вимірі здатності військових формувань виконати поставлені завдання за визначених умов обстановки (спроможностей).

За таким методом до концептуальних положень обґрунтування заходів розвитку ЗСУ для забезпечення заданого рівня їх боєздатності включають чотири базових положення, а саме: формування перспективного складу ЗСУ для забезпечення необхідних спроможностей та заданого рівня їх боєздатності; визначення та обґрунтування заходів розвитку ЗСУ для забезпечення заданого рівня їх боєздатності; узгодження

необхідних та виділених ресурсів для проведення заходів розвитку ЗС для забезпечення заданого рівня їх боєздатності; управління виконанням заходів розвитку ЗС.

В основу розвитку Збройних Сил покладено невідповідності організаційної структури військ (сил) вимогам воєнних дій. Ця невідповідність має матеріальну основу (невідповідність організаційно-штатних структур з'єднань та частин вимогам ведення бойових дій, невідповідність тактико-технічних характеристик зразків озброєння, недостатня мобільність або захищеність військ (сил)) або є результатом дії людського фактора (недостатня навченість, низька морально-психологічна підготовка, недостатня мотивація тощо).

Формування заходів підпорядковано, з одного боку, необхідністю забезпечити формування необхідних спроможностей шляхом постачання у війська (сили) необхідної кількості елементів складу з визначеними тактико-технічними характеристиками, з другого боку, набуттям здатності виконувати поставлені завдання — визначеним станом боєздатності визначеними військовими формуваннями.

За таких умов для формування переліку заходів розвитку ЗС і досягнення мети їх розвитку необхідно:

- обґрунтувати кількісно показники, які характеризують вимоги до спроможностей;
- оцінити існуючі спроможності на ступінь їх відповідності визначеним вимогам;
- здійснити аналіз причин невідповідності існуючих спроможностей вимогам до них і сформувати перелік критичних носіїв спроможностей, які є причинами відхилення;
- сформувати перелік необхідних кількісно-якісних змін елементів складу ЗС (носіїв спроможностей) для досягнення їх відповідності до вимог;
- виділити з цих елементів (носіїв) ті, які нарощують або формують нові спроможності;
- розподілити ці елементи (носії) за заходами, що забезпечують визначений стан боєздатності військових формувань: оснащеність матеріальними засобами, укомплектованість особовим складом і кадрами, навченість виконувати завдання у визначених умовах обстановки.

Визначені заходи за функціональною ознакою доцільно розділити на чотири групи:

- формування передумов розвитку ЗС (W_1);
- постачання ресурсів (W_2);
- проведення організаційних заходів (W_3);
- підготовка ЗС (W_4).

Визначені таким чином елементи складу військ (сил) (носії спроможностей) є бажаним переліком, що визначає повний обсяг ресурсів, необхідних для досягнення спроможностей існуючого складу військ (сил) вимог до них, що визначені у сценаріях.

Визначені елементи складу ЗС, які є причинами відхилення показників характеристик спроможностей, використовують для визначення ресурсів, необхідних для проведення змін в елементах, вказаних на рис. 6.

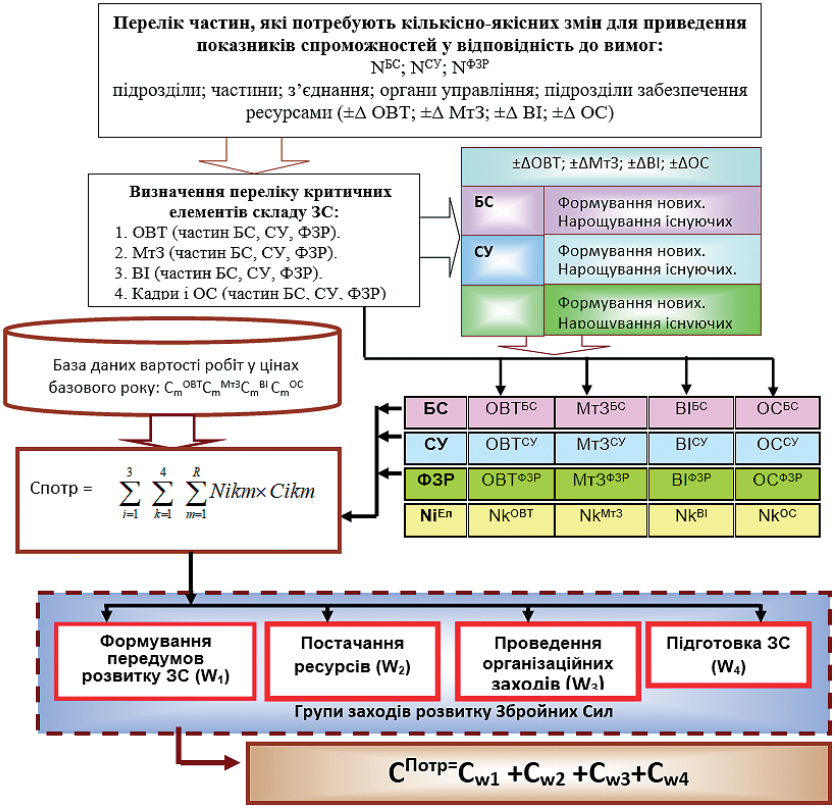

Рис. 6. Схематичне зображення визначення обсягів ресурсів для здійсненні змін елементів складу ЗС, вартості цих робіт та ресурсів [11]

На рис. 6 показано, що кількість необхідних змін перетворюється у повну вартість ресурсів (людських, матеріальних, фінансових тощо) шляхом визначення обсягів ресурсів, які помножуються на їх вартість. Таким чином формується потреба в ресурсах на необхідні зміни та потреба у фінансах на проведення заходів розвитку ЗС [11].

Висновки. Запропонований погляд на розроблення моделі перспективних ЗСУ для дій у нових умовах операційного середовища полягає у тому, щоб змінити модель ЗСУ, яка базується на веденні спільних (об'єднаних) операцій на модель, що базується на підготовці та веденні багатодоменних операцій. Такий перехід обумовлений змінами в операційному середовищі, яке все більше заповнюється високотехнологічною, високоточною, далекобійною зброєю, яка використовує у великому обсязі інформаційну складову (розвідку, позиціонування, визначення координат за допомогою сателітів), безпілотними платформами (ударними, зв'язку, розвідки, РЕБ, мінування та розмінування, пошуку та евакуації поранених з полю бою і т. ін.), штучним інтелектом в аналітичних системах, управлінні військами (силами) та зброєю.

Перспективами такого погляду вважається визначення деяких процедур процесу планування розвитку ЗСУ на основі оцінювання спроможності виконати поставлені завдання у визначених умовах. Це більшою мірою стосується математичного апарату виміру синергетичного ефекту в мультидоменних операціях.

Перелік посилань

1. Основи воєнно-теоретичних досліджень: нові реалії та технології : монографія у 4 т. / Дєнєжкін М. М. Розділ 1. Загальні положення теорії і практики обґрунтування розвитку збройних сил. Дєнєжкін М. М. Розділ 2. Обґрунтування заходів щодо розвитку збройних сил на основі їх здатності виконати поставлені завдання. Т. 2. Дослідження проблем будівництва Збройних Сил / за заг. ред. професора Романченка І. С. Київ : ЦНДІ ЗС України, 2022. 332 с.
2. Дєнєжкін М. М. Деякі особливості організації бойових дій в сучасних умовах : зб. наук. праць ЦНДІ ЗС України, 2023. Вип. № 4 (107). С. 45—55.
3. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037.

References

1. Basics of military-theoretical research: new realities and technologies (2022) : Monograph in 4 vols. / Denezhkin M. M. Section 1. General provisions of the theory and practice of the justification of the development of the armed forces. Denezhkin M. M. Section 2. Justification of measures for the development of the armed forces based on their ability to perform the assigned tasks. Vol. 2. Study of the problems of the construction of the Armed Forces / by General. ed. by Professor I. S. Romanchenko. Kyiv : Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine. 332 p. [in Ukrainian].
2. Denezhkin, M. M. (2023). Some features of the organization of military operations in modern conditions: Collection. Science Proceedings of the Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine. Iss. 4 (107). Pp. 45—55 [in Ukrainian].
3. National security strategy of Ukraine: the Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 No. 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 [in Ukrainian].

4. Стратегія воєнної безпеки України : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661.

Military security strategy of Ukraine: the Decree of the President of Ukraine dated 03.25.2021 No. 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 [in Ukrainian].

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20.09.2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 17.09.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text.

About the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 20.09.2021 «On Strategic Defense Bulletin of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine dated 17.09.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text [in Ukrainian].

6. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 4. (Зоб — Я). Київ : АКОНІТ, 2001. с. 941.

New explanatory dictionary of the Ukrainian language (2001) : in 4 vols. T. 4. Kyiv : AKONIT. Pp. 941 [in Ukrainian].

7. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 №1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text.

About the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine dated 06.12.1991 No. 1934- XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text [in Ukrainian].

8. Дєнєжкін М. М. Методологічні основи обґрунтування заходів розвитку ЗС України для забезпечення заданого рівня їх боєздатності : дис. … д-р військ. наук. Київ, 2018. С. 438.

Denezhkin, M. M. (2018). Methodological basis for the justification of measures for the development of the Armed Forces of Ukraine to ensure a given level of their combat capability : Dissertation … Doctor of Military Sciences. Kyiv. Pp. 438 [in Ukrainian].

9. Дєнєжкін М. М., Дідіченко В. П., Середюк С. А. Основні положення оцінювання спроможностей військових формувань під час планування їх розвитку : інф.-аналіт. матер. Київ : ЦНДІ ЗС України, 2020. С. 123.

Dieniezhkin, M. M., Didichenko, V. P., Seredyuk, S. A. (2020). The basic principles of assessing the capabilities of military formations during planning their development: information-analytic materials. Kyiv: Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine. Pp. 123 [in Ukrainian].

10. Рувін О., Дєнєжкін М., Колонюк В., Гаврилюк Н. Проблемні питання методичного забезпечення оборонного планування розвитку збройних сил України на основі принципів та правил країн-членів НАТО. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Вип. 68. С. 698—714.

Ruvin, O., Denezhkin, M.,Kolonyuk, V., Gavrylyuk, N. (2023). Problematic issues of methodical support for defense planning of the development of the armed forces of Ukraine based on the principles and rules of NATO member countries. *Criminalistics and Forensics*. Iss. 68. Pp. 698—714 [in Ukrainian].

11. Обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення системи оборонного планування в Збройних Силах України на основі оцінювання його ефективності : звіт про НДР шифр «Інтеграція — ОП» (остаточ.) / ЦНДІ ЗС України; кер. Дєнєжкін М. М. Київ, 2017. с. 140.

Justification of the recommendations regarding the improvement of the defense planning system in the Armed Forces of Ukraine based on the assess based on its effectiveness: report on the SRW code «Integration - OP» (final) (2017) / CRS of the Armed Forces of Ukraine; driver Denezhkin M. M. Kyiv. Pp. 140 [in Ukrainian].

A view on the formation of the model of the prospective armed forces of Ukraine

M. Dieniezhkin, N. Gavrilyuk

The article is devoted to a look at the formation of a model of the promising Armed Forces of Ukraine, the development of which was caused by deep changes intheoperational environment thanks to the appearance of high-tech, high-precision, long-range weapons, communication and analytical systems, the use of artificial intelligence, and unmanned platforms. The authors' view on the formation of such a model is offered, taking in to account external and internal factors that caused the use of troops (forces) in the form of multi-domain operations. The choice of the model of the Armed Forces is based on a functional model for the purpose of further research. Such a model is called a structural model - it shows the connections between individual subsystems or elements (components) of a complex system. Models of this kind can be functional diagrams, organizational charts, etc., which reflect the functional and organizational structure of the system. In the theory of large systems, the emergence of an organization is the actualization (formation) of essential connections between elements, the purposeful distribution of connections and elements in time and space. In the process of forming links, the corresponding system structure is formed, but the properties of the elements are transformed into functions (behavior). In this case, the term organization is used to define a certain property of an object as an activity to create the most rational structure of an object or organization as one of the management functions.

Keywords: ability to perform assigned tasks (Ability); multi-domain operating environment; multi-domain operations; requirements for Ability; deficiency of Ability; basic components of Abilities; the main issues of operations preparation; resource and information support.

⇒ Дєнєжкін, М. М., Гаврилюк, Н. А. (2024). Погляд на формування моделі перспективних Збройних сил України. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 727—744. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.65.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.66
УДК 343.98

Володимир Миколайович Мунчак

Завідувач відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0007-3866-731X, e-mail: vladmynchak@ukr.net

Олександр Олександрович Висікан

Головний судовий експерт відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0009-0008-0339-7628, e-mail: oleksandr.vysykan@kndise.gov.ua

Володимир Павлович Бабенко

Кандидат воєнних наук, доцент, головний судовий експерт відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0001-9835-5595, e-mail: babenko1012@ukr.net

Подальше дослідження стратегічних крилатих ракет Х-101

Дана стаття є продовженням комплексного розгляду аспектів досліджень ракетної зброї — стратегічних крилатих ракет повітряного базування Х-101, актуальність яких обумовлена систематичним застосуванням зазначених ракет рф. Окупанти віддають перевагу застосуванню стратегічних КР повітряного базування типу Х-101 для ураження об'єктів інфраструктури (критичної, військової, цивільної, соціальної) та об'єктів, які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права.

***Ключові слова**: ракета*; *крилата ракета*; *стратегічна ракета*; *авіаційний ракетний комплекс*; *маркувальні позначення та написи*.

Постановка проблеми. Збройні сили рф з 24.02.2022 року по теперішній час продовжують здійснювати агресію проти України з масованим бойовим застосуванням крилатих ракет (далі — *КР*) повітряного

базування різних типів, основу яких складають КР Х-101, достовірно знаючи і усвідомлюючи руйнівну силу та подальше настання тяжких наслідків, які полягають у заподіяні істотної шкоди цивільним об'єктам та інфраструктурі (знищення, руйнування або пошкодження), зокрема цивільним особам (загибель, поранення, каліцтва людей, у тому числі дітей).

У зв'язку з цим експерти відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень, продовжують збір, аналіз, обґрунтування та узагальнення інформації щодо застосування, конструкції та складу основних агрегатів і систем стратегічної КР повітряного базування типу Х-101 авіаційного ракетного комплексу збройних сил російської федерації. За цими матеріалами було опубліковано ряд наукових та методичних праць [1—8].

Матеріали даних публікацій стали науковим підґрунтям для фахівців з експертних досліджень ракетної зброї та вже надійшли до експертних установ, але повна та об'єктивна інформація по даному типу КР відсутня.

Таким чином, робота щодо подальшого дослідження та опису КР типу Х-101 продовжується з акцентом у даному випадку на конструктивні особливості: технології зниження радіолокаційної помітності та особливості марковальних позначень і написів на корпусі, що на сьогодні недостатньо висвітлено у науково-технічній літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До початку бойових дій в окремих районах Луганської та Донецької областей, експертним дослідженням ракетної та артилерійської зброї не приділялося належної уваги щодо необхідності їх існування як самостійної галузі. Лише у 2019 році в матеріалах 1-ї міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 05.11.2019) співробітниками Київського науково-дослідного інституту судових експертиз О. О. Висіканом та В. Г. Капустяком була опублікована стаття «Актуальні питання судової експертології, криміналістики і кримінального процесу», де авторами вперше були сформульовані предмет, основні завдання та типові питання експертизи артилерійської та ракетної зброї, визначені об'єкти дослідження, наведені основні терміни і визначення в галузі ракетної, реактивної та ствольної вогнепальної зброї [2].

У матеріалах статті А. Б. Кульчицького та О. О. Висікана «Експертне дослідження наслідків застосування ракетної та артилерійської зброї» висвітлені актуальні питання судової експертизи та криміналістики у цій сфері [3].

У науковій праці Д. В. Рамшова, О. М. Суркова, Є. О. Бондаренко удосконалені методичні підходи та надані методичні рекомендації щодо ідентифікації крилатих ракет повітряного базування [7].

Мета дослідження. Узагальнення теоретичних, методичних та практичних аспектів, що стосуються досліджень ракетної зброї — стратегічних крилатих ракет повітряного базування типу Х-101, актуальність яких обумовлено систематичним їх застосуванням збройними силами рф.

Викладення основного матеріалу. В КР Х-101 використані технології зниження радіолокаційної помітності (конструкція, радіопоглинаюче покриття металевої обшивки у хвостовій частині ракети), завдяки чому ракета має малу ефективну поверхню розсіювання — 0,01 м^2 (заявлене значення). Скритності польоту КР Х-101 сприяє й мала висота польоту з огинанням рельєфу місцевості.

Основними літаками-носіями КР Х-101 є стратегічні бомбардувальники Ту-95МСМ і модернізований Ту-160.

Ту-95МСМ можуть нести до 8 КР Х-101 на зовнішній підвісці під крилом — на 4 пілонах кріпляться балочні двопозиційні пускові пристрої.

Модернізований стратегічний бомбардувальник Ту-160 може нести по 12 КР Х-101 в двох відсіках озброєння — два шестипозиційних поворотних пускових пристрої.

Серійний номер КР Х-101 є 13-значним і наноситься щонайменше з кожної сторони у двох місцях на корпусі, а також на вертикальному оперенні керма і на нижні площині крила, тобто загалом продубльований не менше 8 разів (рис. 1 а, б, в).

а)

б)

в)

Рис. 1. Серійний номер КР Х-101

Таблиця 1.

Дешифрування серійного номера на уламку обшивки КР Х-101

Маркування ракети Х-101 «**315 648 3 6 16 008**»					
315	**648**	**3**	**6**	**16**	**008**
завод-виробник	код виробу	квартал року виробництва	рік виробництва	серія	номер виробу в серії
	(Х101)		2016		

Останні п'ять цифр «16008», що позначають серію і номер виробу в серії, дублюються і в середині корпусу ракети, зокрема трафаретним шрифтом на зворотній стороні технологічних лючків, а також нанесені вручну на інших поверхнях ракети. Код виробу після 2021 року змінився на індекс «263».

Марковальні позначення та написи на корпусі КР Х-101:

- зверху паливно-агрегатного відсіку на двох роз'ємах (гніздах) кріплення ракети до авіаційного катапультного пристрою (АКП) (один на задньому шпангоуті ніші бойової частини, другий – на силовому шпангоуті за центральною частиною відсіку): «УЗЕЛ ПОДЪЕМА» (рис. 2);
- зверху паливно-агрегатного відсіку над бойовою частиною поруч з повітрязабірником напис чорною фарбою: «КЛАПАН ВОЗДУШНЫЙ» (рис. 2);

Рис. 2. Марковальні позначення та написи на корпусі КР Х-101

- зверху паливно-агрегатного відсіку над бойовою частиною поруч з повітрязабірником на кришці люку доступу до електророзривного роз'єму напис чорною фарбою «ЭКМ-П7-2 А5Е-Х1 А5Е-Х2» (рис. 3);

Рис. 3. Марковальні позначення та написи на кришці люку доступу до електророзривного роз'єму паливно-агрегатного відсіку КР Х-101

- на силовому шпангоуті напис чорною фарбою: «УЗЕЛ ДВИГАТЕЛЯ»;
- на технологічних люках у хвостовій частині ракети по правому борту напис чорною фарбою: «БВПР-4С КРД 2×25 НКМ-5-Б»; «К005»; «серійний номер ракети» (по правому борту);
- по лівому борту хвостового відсіку напис чорною фарбою: «РБ1 (А2Е–Х7) РБ2 (А2Е–Х6) РБ3 РБТ» (рис. 4);

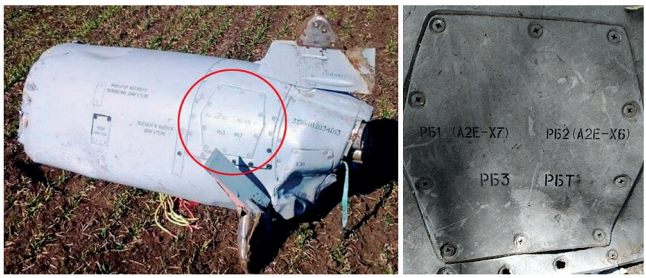

Рис. 4. Марковальні позначення та написи на корпусі КР Х-101

- на обшивці хвостового відсіку по правому борту напис чорною фарбою: «ГАЗОГЕНЕРАТОР 577-3-1 ЗАЗЕМЛЕНИЕ» (рис. 5);

Рис. 5. Марковальні позначення на обшивці хвостового відсіку КР Х-101

- на кришці закріпленої 7 болтами: «ХЭК Е-Х5 Е-Х6» (рис. 6);

Рис. 6. Марковальні позначення на обшивці хвостового відсіку КР Х-101

- на АДР висоти написи чорною фарбою на частині, що не складається: «СИГНАЛИЗАТОР РАСКЛАДКИ ФИКСАТОР», на частині, що складається: «ЗАМКИ»;
- у хвостовій частині написи чорною фарбою: «УПОР ДВИГАТЕЛЯ», «ПОДЪЕМ И ВЫПУСК ДВИГАТЕЛЯ», «ФИКСАТОР ВЕРХНЕГО ПОЛОЖЕНИЯ ДВИГАТЕЛЯ», «РАСФИКСАТОР ДВИГАТЕЛЯ», «ПРОКАЧКА МАГИСТРАЛИ» (рис. 7 а, б, в);

в)

Рис. 7. Марковальні позначення на обшивці хвостового відсіку КР Х-101

- на АДР напрямку (кіль) написи чорною фарбою: на лівій стороні, що не складається: «ГАЗОГЕНЕРАТОР 518-2С» (рис. 8), на частині, що складається вертикальний напис: «серійний номер ракети»; на правій стороні, що не складається: «ЗАМОК СЛОЖЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ КИЛЯ», на стороні, що складається: «серійний номер ракети» (вертикальний), «ЗАМКИ»;

Рис. 8. Марковальні позначення на обшивці аеродинамічних рулів КР Х-101

- на обшивці паливно-агрегатного відсіку написи чорною фарбою: «БЛОК БПК», вертикальний напис «ГАЗОГЕНЕРАТОР 577-2», поруч горизонтальний напис «ФИКСАТОР РАЗЛОЖЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРЫЛА» (рис. 9);

Рис. 9. Марковальні позначення на обшивці паливно-агрегатного відсіку КР Х-101

- по правому борту за торцевим шпангоутом ніші бойової частини «ЗАЗЕМЛЕНИЕ»; при наявності блоку пасивних завад (дипольних): «КПКД»;
- на обшивці паливно-агрегатного відсіку знизу перед антеною допплерівського радару: «МЕСТО УСТАНОВКИ ЛОЖЕМЕНТА» (рис. 10);

Рис. 10. Марковальні позначення на обшивці паливно-агрегатного відсіку КР Х-101

- по лівому борту на двох кришках технологічних люків (кріпяться 8 болтами) написи чорною фарбою: на одній – «КР БЭСО», на другій – «РБ4»;
- на люку антени СНС: «АНТЕННА»;

- напис червоною фарбою в центральній частині корпусу, де знаходиться головка системи оптико-електронної корекції: «ВНИМАНИЕ», «ИЗДЕЛИЕ СНАРЯЖЕНО ПИРОСРЕДСТВАМИ»;
- виробничі номери на внутрішніх деталях, що починаються з цифр «84», індексу «504Э»;
- зверху на паливно-агрегатному відсіку «УЗЕЛ ТРАНСПОРТИРОВОЧНЫЙ»; «ПРОКАЧКА МАГИСТРАЛИ»; «ТЕНДЕР ГБРКр», «- по часовой стрелке», «ослабление — против часовой стрелки»;
- на бойовій частині: «9-Е-2648» і «05-13016» (рис. 11).

Рис. 11. Марковальні позначення на бойовій частині КР Х-101

Висновки. Таким чином, у статті на основі узагальнення експертної практики досліджень відділу вибухотехнічних досліджень та досліджень ракетної, артилерійської зброї лабораторії військових досліджень КНДІСЕ визначені особливості будови стратегічної крилатої ракети повітряного базування типу Х-101 авіаційного ракетного комплексу збройних сил рф.

Зазначені дані рекомендується використовувати під час проведення експертиз ракетної зброї для проведення ідентифікації і точного опису об'єктів дослідження та підготовки обґрунтованого експертного висновку, який є одним із джерел доказів під час розслідування злочинів.

Перелік посилань

1. Мунчак В. М., Висікан О. О., Степанюк О. В., Мазниченко Ю. О. Щодо дослідження стратегічних крилатих ракет Х-101. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. № 68. С. 715—730.

References

Munchak, V. M., Vysikan, O. O., Stepaniuk, O. V., Maznychenko, Yu. O. (2023). Regarding the study of strategic cruise missiles Kh-101. *Criminalistics and Forensics*. No. 68. Pp. 715—730 [in Ukrainian].

2. Висікан О., Капустяк В. Актуальні питання судової експертології, криміналістики і кримінального процесу. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального права :* зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : Ліра-К, 2019. С. 89—95.

Vysikan, O., Kapustyak, V. (2019). Current issues of forensic expertise, criminology and criminal process. *Actual issues of forensic expertise, criminology and criminal law:* coll. materials of the International science and practice conf. Kyiv : Lira-K. Pp. 89—95 [in Ukrainian].

3. Кульчицький А., Висікан О. Експертне дослідження наслідків застосування ракетної та артилерійської зброї. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 19.05.2023). Харків, 2023. С. 175—177.

Kulchytskyi, A., Vysikan, O. (2023). Expert study of the consequences of the use of rocket and artillery weapons. *Actual issues of forensic examination and criminology*: coll. mate. international science and practice conference (Kharkiv, May 19. 2023). Kharkiv. Pp. 175—177 [in Ukrainian].

4. Орлова В. Відразу ховайтеся в укриттях: названо головну загрозу ракет-убивць РФ Х-101/55-555 / УНІАН. 02.05.2023. URL: https://www.unian.net/weapons/h-101-55-555-nazvana-glavnaya-ugroza-raket-ubiyc-rf-srazu-pryachtes-v-ubezhishchah-12241659.html (дата звернення: 04.05.2023).

Orlova, V. (2023). Immediately hide in shelters: the main threat of the Russian X-101/55-555 killer missiles is named / UNIAN. URL: https://www.unian.net/weapons/h-101-55-555-nazvana-glavnaya-ugroza-raket-ubiyc-rf-srazu-pryachtes-v-ubezhishchah-12241659.html (access date: 05/04/2023) [in Ukrainian].

5. Альбом методичних матеріалів з ідентифікації засобів ураження повітряного базування. ЦНДІ О та ВТ ЗС України МО України. Київ, 2022. 74 с.

An album of methodical materials on the identification of means of defeating air bases (2022). TsNDI O and VT of the Armed Forces of Ukraine of the Ministry of Defense of Ukraine. Kyiv. 74 p. [in Ukrainian].

6. Крилата ракета класу «повітря-поверхня» Х-101. Технічна довідка. Результати дослідження крилатої ракети Х-101. Х-101.22.8893.103 ДТ. ДП «Конструкторське бюро «Південне» ім. М. К. Янгеля», 2022. 72 с.

Kh-101 air-to-surface cruise missile. Technical help. Research results of the Kh-101 cruise missile. X-101.22.8893.103 DT. SE «Design Bureau «Pivdne» named after M. K. Yangel», 2022. 72 p. [in Ukrainian].

7. Методичні рекомендації щодо ідентифікації крилатих ракет / уклад. Рамшов Д. В., Сурков О. М., Бондаренко Є. О. Київ, 2022. 49 с.

Methodological recommendations for the identification of cruise missiles (2022) / comp. Ramshov D. V., Surkov O. M., Bondarenko E. O.. Kyiv. 49 p. [in Ukrainian].

8. Ракета Х-55. Техническое описание изделия 9-А2357.120.0000.000 ТО. Москва : Воениздат, 1983.

Kh-55 rocket. Technical description of the product 9-A2357.120.0000.000 TO. Moscow : Voenizdat, 1983 [in Russian].

Concerning the research of strategic cruise missiles Kh-101

V. Munchak, O. Vysikan, V. Babenko

Expertise of missile weapons is a set of expert-research activities aimed at studying missile and jet weapons, as well as their components (mechanisms, nodes, etc.) and their interaction in order to obtain reliable information about the objects provided for research. The article examines some aspects of research into missile weapons — strategic cruise missiles air-based Kh-101, the relevance of which is due to the systematic use of these missiles of the Russian Federation. The occupiers prefer the use of strategic air-based missile defense systems of the X-101 type to damage infrastructure objects (critical, military, civil, social) and objects that are under the protection of international humanitarian law. The examination of missile weapons is a qualification examination, during the performance of which it is possible to establish not only the object's belonging to a missile weapon, but also to determine what type or type of missile weapon the object belongs to, as well as how this weapon was manufactured. On the basis of the generalization of the expert research practice of the Department of Explosive Research and Research of Rocket and Artillery Weapons of the KNDISE Military Research Laboratory, the features of the structure of the strategic air-launched cruise missile of the Kh-101 type of the aviation missile complex of the Russian Armed Forces have been determined. The specified data is recommended to be used during missile weapon examinations for accurate identification and description of research objects and a substantiated expert opinion, which is one of the sources of evidence during the investigation of crimes.

Keywords: missile; cruise missile; strategic missile; aviation missile complex; markings and inscriptions.

⇒ Мунчак, В. М., Висікан, О. О., Бабенко, В. П. (2024). Подальше дослідження стратегічних крилатих ракет Х-101. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 745—754. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.66.

12 СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.67
УДК 343.98+61:02-12/1057-3

Валерій Володимирович Войченко

Кандидат медичних наук, доцент, голова Асоціації судових медиків України, начальник Комунального закладу «Дніпропетровське обласне бюро судово-медичної експертизи» Дніпропетровської обласної ради
ORCID: 0000-0002-3951-4434, e-mail: dneprosme@ukr.net

Валерій Вікторович В'юн

Завідувач відділення судово-медичної криміналістики Комунального закладу «Дніпропетровське обласне бюро судово-медичної експертизи» Дніпропетровської обласної ради
ORCID: 0009-0001-9453-5617, e-mail: dneprosme@ukr.net

Віталій Вікторович Левченко

Лікар, судово-медичний експерт-криміналіст Комунального закладу «Дніпропетровське обласне бюро судово-медичної експертизи» Дніпропетровської обласної ради
ORCID: 0009-0003-6871-3656, e-mail: forensicbess@gmail.com

Гуманітарна місія судово-медичної служби по ідентифікації загиблих

У статті описана робота Гуманітарного тренінгового центру судово-медичної ідентифікації, яка була відновлена у м. Дніпро, після вимушеної перерви, що була пов'язана з пандемією COVID-19 і вторгненням військ російської федерації в Україну. Центр був створений для розв'язання гуманітарних завдань зокрема під час збройних конфліктів та катастроф. Основна мета роботи центру — підготовка представників різних організацій до професійної роботи з ідентифікації тіл та решток жертв, які загинули під час збройних конфліктів, терористичних актів, техногенних і природних катастроф.

Ключові слова: *судово-медична експертиза*; *ідентифікація*; *гуманітарний тренінговий центр*; *рештки загиблих*; *масові жертви.*

Постановка проблеми. У 2023 році після вимушеної перерви, обумовленої пандемією *COVID-19* і вторгненням військ російської федерації в Україну, відновив роботу започаткований у 2019 році за ініціативи Міжнародного Комітету Червоного Хреста й підтримки Асоціації судових медиків України Гуманітарний тренінговий центр судово-медичної ідентифікації, діяльність якого спрямована на вирішення гуманітарних завдань, що є особливо актуальним під час збройних конфліктів і катастроф.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із судово-медичною ідентифікацією осіб, розглядали у своїх наукових працях Г. М. Зеленчук, Н. М. Козань, В. О. Чадюк, В. Д. Мішалов та інші автори, але діяльність Гуманітарного тренінгового центру судово-медичної ідентифікації залишається недостатньо висвітленою у наукових публікаціях.

Мета дослідження. Враховуючи зазначене, мета дослідження — визначення основних завдань, напрямів, досягнень і перспектив діяльності Гуманітарного тренінгового центру судово-медичної ідентифікації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Гуманітарна судово-медична діяльність — це застосування знань та навичок судової медицини та інших судових наук для вирішення гуманітарних задач, особливо під час збройних конфліктів та катастроф.

25 лютого 2019 року на базі КЗ «Дніпропетровське обласне бюро судово-медичної експертизи» ДОР» (м. Дніпро, пл. Соборна, 14), а саме: Новокодацького відділення, що розташоване за адресою: м. Дніпро, вул. Ближня, 31 (міська лікарня № 4), вперше на теренах України розпочав роботу Гуманітарний тренінговий центр судово-медичної ідентифікації (далі — *ГТЦСМІ, Центр*), який започаткований за ініціативи Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі — *МКЧХ*) і підтримки Асоціації судових медиків України [4, 5].

Місією Центру є теоретична та практична підготовка представників різних організацій та общин до належної, максимально бережливої, злагодженої, професійної роботи з тілами та останками тіл жертв, загиблих під час збройних конфліктів, терористичних актів, техногенних та природних катастроф. В основі діяльності Тренінгового центру покладені принципи Міжнародного гуманітарного права, протоколи Європейської Конвенції з прав людини та інших міжнародних організацій [1].

Завдання Центру — це теоретична та практична підготовка слухачів (курсантів) відповідно до єдиних Міжнародних стандартів з питань:

- правил пошуку загиблих, організації та методології огляду місця події (знайдення тіл та останків), алгоритму проведення ексгумацій в разі масових поховань;

- транспортування, збереження тіл та останків;
- процедури впізнання загиблих із застосуванням мультидисциплінарного принципу ідентифікації;
- визначення першочергових заходів, направлених на сприяння проведення судово-медичних досліджень з метою неупередженого кримінального розслідування по встановленню причини, часу і обставин смерті;
- проведення інформаційних зустрічей (круглих столів) членів Груп ідентифікації з сім'ями загиблих;
- повернення тіл та їх решток сім'ям загиблих, для гідного вшанування та поховання, відповідно до звичаїв і вірувань.

За час роботи Гуманітарного тренінгового центру було проведено:

- 11 тренінгових курсів з судово-медичної антропології та археології;
- 1 курс із системи управління якістю у судово-медичній лабораторії.

На даний час у Центрі пройшли фахову підготовку:

- 155 судово-медичних експертів з різних областей України;
- 46 представників Державної служби надзвичайних ситуацій, 16 представників Збройних Сил України, 9 слідчих та 5 волонтерів.

Усі вони в разі надзвичайних подій зможуть без зволікань і відповідно до Міжнародних стандартів розпочати заходи з усунення наслідків надзвичайних ситуацій у разі масової загибелі людей.

Після довготривалої перерви, пов'язаної з пандемією *COVID-19* та віроломним повномасштабним вторгненням військ російської федерації в Україну, ГТЦСМІ відновив свою гуманітарну діяльність.

21 червня 2023 року введено в експлуатацію модульну будівлю Тренінгового центру, в якій розмістилася антропологічна лабораторія з усім необхідним обладнанням, а також просторий конференц-зал.

21—28 червня 2023 року на базі Гуманітарного тренінгового центру судово-медичної ідентифікації за сприяння місії Міжнародного Червоного Хреста в Україні та КЗ «Дніпропетровське обласне бюро судово-медичної експертизи» ДОР» була проведена чергова навчальна сесія на тему: **«**Застосування судової генетики у судово-медичній ідентифікації загиблих під час збройного конфлікту». У тренінгу брали участь судові експерти-генетики з різних куточків України, представники бюро судово-медичної експертизи, інституту судових експертиз та експертно-криміналістичного центру з Києва, Дніпра, Одеси та Львова, які наразі працюють над вирішенням питань щодо ідентифікації жертв збройного конфлікту в Україні.

Свої теоретичні та практичні навички слухачам навчальної сесії передавав запрошений спікер доктор Вільям Гудвін, який у галузі судової

генетики працює з 1994 року. Читає лекції з судової генетики на кафедрі судової експертизи та прикладних наук Університету Центрального Ланкаширу, Великобританія. Доктор Вільям Гудвін є членом Консультативної ради з судово-медичної експертизи МКЧХ і працював у різних контекстах в Іраку, Ірані, Лівані, Непалі, Шрі-Ланці, Кенії, Індонезії, Філіппінах, на Балканах, в Україні, Єгипті, Сальвадорі, Бразилії та Аргентині. Він також є технічним оцінювачем Служби акредитації Сполученого Королівства та більше 10 років брав участь в оцінюванні лабораторій у Великобританії та на Близькому Сході за стандартом *ISO 17025*.

2—4 жовтня 2023 року відбулася тренінгова сесія з питань Судової археології (поглибленого рівня), у якій брали участь співробітники слідчих органів, судово-медичні експерти, представники Центрального управління ЦВС Генерального Штабу ЗСУ, з областей України, що безпосередньо межують із лінією фронту (Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська та Херсонська).

Запрошеним спікером був Луїс Фондебрідер — аргентинський судовий антрополог, співзасновник і колишній президент Аргентинської Групи Судових Антропологів (*EAAF*), заснованої в Аргентині в 1984 році. Представники EAAF працювали у майже 50 країнах Америки, Африки, Європи та Азії. Завдяки своїй інноваційній діяльності, ця організація допомагає судово-експертним наукам стати важливим компонентом розслідувань випадків порушень прав людини та судових процесів, сприяючи пошуку істини та попередженню порушень у майбутньому. Доктор Фондебрідер працював стороннім судовим експертом та/або радником для декількох міжнародних організацій, місцевих органів влади та неурядових структур в Аргентині, Уругваї, Чилі, Бразилії, Болівії, Перу, Парагваї, Колумбії, Венесуелі, Гватемалі, Сальвадорі, Гаїті, Хорватії, Боснії, Косово, Румунії, Україні, Іраку, Лівані, Філіппінах, Індонезії, Кіпрі, Грузії, Південній Африці, Зімбабве, Центральноафриканській Республіці, Ефіопії, Марокко, Лівії, В'єтнамі, Таїланді, Соломонових островах, Шрі-Ланці, Судані, Кенії та Намібії. Доктор Фондебрідер є членом міжнародної команди судових експертів, яка розробляє Керівництво з генетики та прав людини під егідою уряду Аргентини та МКЧХ, робочої групи судових експертів ООН з перегляду Навчального посібника Організації Об'єднаних Націй про ефективне запобігання та розслідування незаконних, свавільних страт (Міннесотський протокол), членом Консультативної ради Центру з прав людини Американської академії судово-експертних наук (*AAFS*). Л. Фондебрідер є членом Міжнародної консультативної ради МКЧХ, він також був Керівником судово-медичної служби МКЧХ.

Одночасно із тренінгами, у Центрі не припиняється практична робота з судово-медичної ідентифікації, із застосуванням мультидисциплінарного підходу, що містить:

1. Візуальну ідентифікацію за рисами обличчя, особливостям будови вушних мушель, кистей рук.
2. Вивчення особливих прикмет, таких як: татуювання, рубці, виразки, вроджені плями, деформація частин обличчя, протези та інше.

3. Дактилоскопічне дослідження, що можливе навіть при значних гнильних змінах при застосуванні розчину Ратневського.
4. Виявлення анатомічних особливостей трупів, як-то сліди операційних втручань або ознаки хронічних захворювань, особливо кісткової системи.
5. Дослідження за предметами одягу, документами, прикрасами, різними особистими речами, що є цінним інформаційним матеріалом для встановлення особи.
6. Ідентифікація особи за кістковими рештками, що включає в себе дослідження зубощелепного апарата, яке є одним з найбільш ефективних і надійних методів ідентифікації особи; рентгенологічне дослідження, при якому рентгенограму досліджуваної частини трупу порівнюють з прижиттєвою рентгенограмою цього ж відділу скелету людини, портретно-остеологічна ідентифікація (фотосуміщення, комбінований графічний метод дослідження, алгоритми графічні ідентифікаційні) [2, 3].
7. Гістологічне дослідження, за допомогою якого можливо виявити силікоз, атеросклероз, кардіосклероз, новоутворення або інші захворювання, на які прижиттєво страждав померлий.
8. Серологічні дослідження.
9. Ідентифікація за допомогою аналізу ДНК, що справедливо вважається «золотим стандартом» судової експертизи.

Проте, не можна казати, що при застосуванні цієї методики неможливі помилки. Експерти-генетики, особи, які проводять забір біологічного матеріалу, а це — слідчі, медики, судово-медичні експерти — теж є людьми, тому людський фактор не можна виключати ніколи. Проте, ці помилки є скоріше індикаторами проблеми, і аж ніяк не дискредитацією методу. Також специфічна особливість ідентифікації особи у випадку масової загибелі людей; вона полягає у тому, що необхідне число зіставлень ознак розшукуваних і загиблих може перевищувати десяток тисяч комбінацій, що значно ускладнює роботу, без попередньої систематизації об'єктів судово-медичної експертизи. І саме тому при встановленні особи не можна недооцінювати роль встановлення біологічного профілю особи, тобто визначення саме тих загальних ознак, які є не тільки джерелом додаткової інформації, а й дозволяють саме систематизувати, розмежувати об'єкти, що підлягають ідентифікації. Також постає питання про збереження конфіденційності інформації про ДНК людини і проблема фінансового, ресурсного та кадрового забезпечення [6].

У Центрі судово-медичної ідентифікації ми використовуємо увесь арсенал вищеперерахованих методів комплексно, задля якомога ширшого та повнішого дослідження трупу, що значно підвищує шанси на ідентифікацію, навіть у випадку значного руйнування та гнильних змін тіла.

Висновки. Коли люди гинуть під час військового конфлікту, інших ситуацій насильства, природних та техногенних катастроф або міграції, з їх тілами належить поводитися шанобливо та гідно. Рештки людських

тіл мають бути знайдені, зібрані та ідентифіковані, щоб запобігти зникненню осіб безвісти.

Тренінговий центр судово-медичної ідентифікації продовжує свою гуманітарну місію та запрошує до співпраці. Потенційними слухачами (курсантами) Центру є представники різних професій та галузей: медики, парамедики, судово-медичні експерти, працівники правоохоронних і судово-слідчих органів, військовослужбовці, працівники МНС, волонтери та інші.

Кожен має право на достойне життя. І кожен має право на достойну смерть. Війна не закінчиться доти, доки не буде похований останній її солдат. І наше завдання полягає у тому, щоб цей солдат був похований героєм під своїм іменем.

Перелік посилань

1. Кавєріна Т. П. Особливості кримінально-правової кваліфікації фактів виявлення невпізнаних трупів на деокупованих територіях. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи :* мат-ли кругл. столу (Львів, 23.09.2022). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ; 2022. С. 40—42.
2. Голубович Л. Л., Голубович П. Л., Голубович А. Л, Войченко В. В., Ольховський В. О. Судово-медична ідентифікація спаленої особи за кістковими залишками. Харків: ФОП Бровін О. В., 2020. 229 с.
3. Зеленчук Г. М., Козань Н. М., Чадюк В. О. Алгоритм комплексного антропоскопічного, антропометричного та дерматогліфічного дослідження при судово-медичній ідентифікації невідомої особи. *Судово-медична експертиза.* 2021. № 1. С. 36—49. DOI: 10.24061/2707-8728.1.2021.5
4. Мішалов В. Д. Тренінг з судово-медичної ідентифікації зниклих безвісти осіб. Досвід міжнародного комітету Червоного Хреста і Комітету з питань зниклих безвісти осіб при Організації Об'єднаних Націй. *Судово-медична експертиза.* 2019. № 1. С. 86—87.

References

Kaverina, T. P. (2022). Peculiarities of Criminal Law Qualification of Facts of Detection of Unidentified Corpses in the De-Occupied Territories. *Criminal Justice in Ukraine: Realities and Prospects :* Materials of the Round Table (Lviv, 23 September 2022). Lviv : Lviv State University of Internal Affairs. Pp. 40—42. [in Ukrainian].

Holubovych, L. L., Holubovych, P. L., Holubovych, A. L., Voichenko, V. V., and Olkhovskyi, V. O. (2020). Forensic medical identification of a burned person by bone remains. Kharkiv : FOP Brovin O. V. 229 p. [in Ukrainian].

Zelenchuk, H. M., Kozan, N. M., and Chadyuk, V.O. (2021). Algorithm of Complex Anthroposcopic, Anthropometric, and Dermatoglyphic Research in Forensic Medical Identification of an Unknown Person. *Forensic medical examination.* № 1. Pp. 36—49. DOI: 10.24061/2707-8728.1.2021.5 [in Ukrainian].

Mishalov, V. D. (2019). Training on Forensic Medical Identification of Missing Persons. Experience of the International Committee of the Red Cross and the Committee on Missing Persons at the United Nations. *Forensic medical examination.* № 1. Pp. 86—87 [in Ukrainian].

5. Мішалов В. Д. В Україні відкрито «Гуманітарний тренінговий центр судово-медичної ідентифікації». *Судово-медична експертиза.* 2019. № 1. С. 85.
Mishalov, V. D. (2019). The «Humanitarian Training Center for Forensic Medical Identification» was opened in Ukraine. *Forensic medical examination.* № 1. Pp. 85. [in Ukrainian].

6. Войченко В. В., Мішалов В. Д., Мамедов Ш. М.о., В'юн В. В., Івашина О. Х. Комплексний підхід при проведенні судово-медичної ідентифікації загиблих під час збройних конфліктів та катастроф. *Судово-медична експертиза.* 2017. № 1. С. 20—25.
Voichenko, V. V., Mishalov, V. D., Mamedov, Sh. M.o., Vyun, V. V., Ivashyna, O. Kh. (2017). An integrated approach to forensic identification of those killed during armed conflicts and disasters. *Forensic medical examination.* № 1. Pp. 20—25 [in Ukrainian].

Humanitarian mission of the forensic medical service for the identification of the dead

V. Voichenko, V. Vyun, V. Levchenko

The article describes the work of the Humanitarian Training Center for Forensic Medical Identification, which was restored in the city of Dnipro, after a forced break due to the COVID-19 pandemic and the invasion of the troops of the Russian Federation into Ukraine. The center was created to solve humanitarian tasks, in particular during armed conflicts and disasters. The main purpose of the center's work is to prepare representatives of various organizations for professional work, in particular, the identification of bodies and remains of victims who died during armed conflicts, terrorist acts, man-made and natural disasters. Simultaneously with the trainings, the Center does not stop practical work on forensic identification, using a multidisciplinary approach that includes: visual identification, study of special signs, dactyloscopy, study of clothes, documents, jewelry, features of bone remains, DNA analysis. When people die during military conflict, other situations of violence, natural and man-made disasters or migration, their bodies should be treated with respect and dignity. Human remains must be found, collected and identified to prevent missing persons. The Forensic Medical Identification Training Center continues its humanitarian mission and invites cooperation. Potential listeners (cadets) of the Center are representatives of various professions and industries: doctors, paramedics, forensic medical experts, law enforcement and investigative bodies, military personnel, employees of the Ministry of Emergency Situations, volunteers and others.

Keywords: forensic medical examination; identification; humanitarian training center; remains of the dead; mass casualties.

⇒ Войченко, В. В., В'юн, В. В., Левченко, В. В. (2024). Гуманітарна місія судово-медичної служби по ідентифікації загиблих. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 755—761. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.67.

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.68
УДК 343.98

Олександр Іванович Жеребко

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу економічних, товарознавчих та інших видів досліджень Запорізького відділення Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-9740-4145, e-mail: alexandrzherebko@gmail.com

Судово-біологічна експертиза: предмет, об'єкти, завдання

У статті розкриті особливості судово-біологічної експертизи як синтезуючого утворення, що дістає вияв при взаємодії наук, які є фундаментальною основою біології, з іншими галузями знань природничого та правового профілю: з одного боку — біохімії, біометрії, генетики, біогеографії тощо, а з іншого — кримінального та цивільного права і процесу, криміналістики, судової експертизи. Об'єкти судово-біологічної експертизи специфічні, їм притаманні відносна сталість, виключне розмаїття елементів зовнішньої та внутрішньої будови.

Ключові слова: *судово-біологічна експертиза*; *рослинне походження*; *тваринне походження*; *кримінальне провадження*; *цивільні справи*; *об'єкти експертизи.*

Постановка проблеми. Нині світ сповнений жорстокості, з якою людина зустрічається щодня. Люди вчиняють протиправні дії, завдаючи шкоди здоров'ю та життю інших людей. Встановлювати істину в кримінальних та цивільних справах доводиться криміналістам. Серед слідів, що виявляють на місці скоєння злочину, більш частіше можна виявити сліди біологічного об'єкта. Характерними особливостями будь-якого біологічного (рослинного, тваринного) об'єкта є його складність, багатофункціональність, змінність у просторі та часі. Тому, попри те що завдання, які вирішуються судово-біологічною експертизою (класифікаційні, ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні (ситуалогічні), багато в чому збігаються з традиційними, дослідження об'єктів рослинного і тваринного походження мають свою специфіку.

Дослідження об'єктів рослинного та тваринного походження в сучасній криміналістиці є одним з найважливіших і актуальніших завдань, оскільки різноманіття рослинного та тваринного світу, що оточує людину в її повсякденній діяльності, визначає частоту, з якою зустрічаються біологічні об'єкти як речові докази.

Окремі організми рослинного і тваринного походження, чи їх співтовариства (комплекси), частини цих організмів (органи чи комплекси органів, тканини, групи клітин чи окремі клітини), а також відомості про них, що знаходяться в матеріалах кримінального провадження чи цивільної справи, є об'єктами судово-біологічної експертизи.

Судово-біологічна експертиза — вид судової експертизи, предметом дослідження якої є об'єкти рослинного і тваринного походження, які потрапили до сфери розслідування різних категорій кримінальних проваджень та цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з судово-біологічної експертизою і порядком її проведення, загалом досліджувалися різними вченими й науковцями, зокрема Р. І. Благутою, П. Д. Біленчуком, О. Г. Волошиним, О. І. Гарасимів, Р. С. Дмитруком, О. В. Захаровою, О. Л. Кобилянським, М. Ю. Ковальською, Л. Т. Котляренко, А. В. Кофановим, В. В. Охотою, Я. В. Фурманом, В. В. Юсуповим та іншими.

Однак проблеми визначення об'єктів рослинного та тваринного походження, порядку проведення судово-біологічної експертизи ще й дотепер не знайшли свого висвітлення як окреме наукове завдання.

Мета дослідження. Розкрити поняття «судово-біологічна експертиза», визначити об'єкти рослинного та тваринного походження. З'ясувати перелік питань, які виносяться на судово-ботанічну, судово-зоологічну експертизу, судово-біологічну експертизу крові, виділень, органів і тканин та судову експертизу ольфакторних слідів.

Викладення основного матеріалу. Судово-біологічна експертиза — це один із видів судової експертизи, предметом дослідження якої є об'єкти рослинного і тваринного походження, що потрапили до сфери розслідування різних категорій кримінальних проваджень та цивільних справ.

Предметом судово-біологічної експертизи є фактичні дані (обставини) кримінальної, цивільної або господарської справи, що встановлюються на основі різних наук біологічного профілю.

Мета експертизи — це одержання доказової інформації про обставини злочину, який розслідується, за допомогою сучасних досягнень біології та криміналістики [1].

Біологічна експертиза в криміналістиці перетинається з судово-хімічною та судово-медичною експертизами (у тих випадках, коли досліджуються зразки, що належать людині).

Особливості судово-біологічної експертизи як синтезуючого утворення дістають вияв при взаємодії наук, які є фундаментальною основою біології, з іншими галузями знань природничого та правового профілю: з одного боку — біохімії, біометрії, генетики, біогеографії тощо, а з іншого — кримінального та цивільного права і процесу, криміналістики, судової експертизи.

Які об'єкти належать до об'єктів рослинного і тваринного походження визначають відповідно до Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 року № 591-XIV [2] та Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 року № 2894-III [3].

Рослинний світ — це сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території. Тлумачний словник з екології містить наступне визначення рослинного світу: це сукупність усіх рослинних організмів на певній території або на земній кулі в цілому, що становлять флору й рослинність [4].

Відповідно до пп. 6 п. 1 ст. 3 Закону України «Про рослинний світ» об'єктами рослинного світу є дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. Таким чином, об'єктами судово-ботанічної експертизи виступають частки деревних, чагарникових і трав'янистих рослин (корені, кореневища, листя, стебла, квітки, насіння, плоди, кора, деревина, волокна), водорості, тирса, стружка, частки дерев'яних предметів, сіно, солома, мох, тютюн і тютюнові вироби, рослини, що містять наркотичні речовини, та інші об'єкти рослинного походження. Найбільш складним дослідженням вважається вивчення таких мікробіологічних об'єктів як бактерії, мікроби, віруси та грибки. Крім того, що для цього потрібне спеціалізоване обладнання, часто для проведення таких досліджень потрібні підвищені заходи безпеки.

Тваринний світ — це компонент навколишнього природного середовища, який представляє собою сукупність всіх диких тварин, які постійно перебувають у стані природної волі та мешкають на території України або тимчасово її населяють, в тому числі дикі тварини, які утримуються у напіввільних умовах чи в неволі на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони [5, с. 66].

Об'єкти тваринного походження визначені в ст. 3 Закону України «Про тваринний світ». Це, зокрема:

- дикі тварини — хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;
- частини диких тварин (роги, шкіра тощо);
- продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин,

нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні.

В науковій літературі до об'єктів тваринного походження відносять:

- похідні епідермісу шкіри тварин (волосся), птахів (пір'я і пух), риб (луска);
- тканини тварин, птахів і риб (шкіра, кістки, хрящі тощо);
- комахи та їх фрагменти;
- продукти життєдіяльності тварин, птахів і риб — часто є елементами речової обстановки події злочину, виявляються в комплексі з іншими матеріальними слідами правопорушень.

Волосся тварин, наприклад, при розслідуванні злочинів проти особи зустрічаються разом із текстильними волокнами одягу; при дорожньо-транспортній пригоді поряд із волоссям виявляються частки лакофарбових покрить, скла, сліди пально-мастильних матеріалів тощо.

Таким чином, об'єктами судово-зоологічної експертизи виступають фрагменти органів, тканин ссавців, птахів, риб, продукти їх життєдіяльності, а також комахи.

Об'єкти судово-біологічної експертизи специфічні, їм притаманні відносна сталість, виключне розмаїття елементів зовнішньої та внутрішньої будови, серед яких є комплекс ознак, що постійні, стабільні, характерні для певних таксономічних градацій і можуть бути виявлені на частинках дуже малих розмірів. Крім того, цим об'єктам характерна відтворюваність ознак, здатність зберігати свою будову й після відділення від цілого організму. Зазначені особливості дозволяють вирішувати класифікаційні завдання.

Основними завданнями біологічної експертизи є:

- установлення належності об'єктів тваринного та рослинного походження (далі — *біологічне походження*) до конкретного біологічного таксона (родини, роду, виду тощо), а також виявлення мікроб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах обстановки місця події (предметах-носіях);
- установлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів;
- установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого;
- визначення біологічних характеристик стану об'єкта, у тому числі зернових та зернобобових культур (стадії розвитку організму, причин та часу змін його стану, механізму пошкодження тощо);
- установлення належності об'єктів рослинного походження до наркотичних засобів.

Перед експертом, який проводить судово-ботанічну експертизу, ставляться наступні питання:

- Яка природа даного об'єкта? Якщо він біологічного походження, то яка його таксономічна належність?
- Чи є на предметі-носії (зазначається, якому саме) мікрооб'єкти (частки) біологічного походження? Якщо є, то яка їх таксономічна належність?
- Чи мають дана маса (наприклад, зерно в мішку, вилучене в особи) та зразки, вилучені в конкретному місці (наприклад, зразки зерна з певного сховища), спільну родову (групову) належність?
- Чи відповідають зразки зернових (зернобобових) культур, що надані на дослідження, вимогам ДСТУ за показниками: масова частка білка; масова частка сирої клейковини; якість клейковини; число падіння; вологість; сміттєва та зернова домішки; сажкове зерно; маса 1000 насінин (зерен) (натура)?
- Чи відповідають зразки зернових (зернобобових) культур, що надані на дослідження, за їх характеристиками умовам контракту на постачання?
- Чи є дані об'єкти частинами одного цілого (наприклад, гілля та стовбур, дві частини листка рослини тощо)?
- Чи могли за певний строк статися ті або інші зміни в розвитку рослинного об'єкта (чи могла рослина за певний час вирости до наявних розмірів тощо)?
- Який вік рослини, її частин?
- Чи належить дана рослина (подрібнені частки рослини) до таких, що містять наркотичні речовини? Якщо так, яка її таксономічна належність?
- Чи складали раніше дані зразки наркотичних засобів одну масу?
- Чи мають дані зразки наркотичних засобів спільну родову (групову) належність (за способом виготовлення, місцем вирощування тощо)?
- До якого сорту (гібриду) належить надане на дослідження насіння?

Перед експертом, який проводить судово-зоологічну експертизу, ставляться наступні питання:

- Чи є виявлені та вилучені об'єкти волоссям тварин;
- Чи є на передбачуваних предметах-носіях волосся тварин;
- Яка родова приналежність волосся;
- Який спосіб (механізм) відділення волосся, що перевіряється, від носія — їх джерела;
- Чи немає на волоссі деструктивних змін; якщо вони є, то в результаті яких дій утворилися; яке джерело походження цього волосся;

- Чи не мають волосся, що ідентифікується, загальну родову приналежність;
- Чи не знаходилися предмети-носії, на поверхні яких виявлене волосся, що має загальну родову і групову приналежність, в контактній взаємодії між собою або з конкретним виробом із хутра, або з волосяним покривом певної тварини?

Залежно від специфіки об'єктів експертизи та від того, які цілі стоять перед дослідженням, біологічна експертиза поділяється на 4 види:

1. Класифікаційна експертиза. Мета цього виду дослідження — визначити, до якої групи живих організмів належить досліджуваний об'єкт. При цьому можуть досліджуватися не тільки живі організми, але навіть їх частини або частки, а також продукти життєдіяльності, виділення і кров. Для біологічної експертизи вирішення класифікаційних завдань зводиться до встановлення природи об'єкта й таксона, при яких, як правило, виявляються властивості біологічних об'єктів, що виражаються в зовнішньо морфологічних, анатомічних (гістологічних і цитологічних) ознаках, причому з-поміж власних ознак об'єктів, визначення належності до конкретної природно-біологічної групи або до групи більш вузької специфікації.

Класифікаційним завданням належить головна роль у судово-біологічній експертизі.

При дослідженні об'єктів тваринного, рослинного або мікробіологічного походження експерт визначає характерні особливості організму і його видову, класову та родову належність.

Вирішення класифікаційних задач охоплює такі питання:

1) якою є природа речовини (матеріалу), виявленого на предметі-носії;
2) якщо надана на дослідження речовина належить до об'єктів біологічного походження, то яка її таксономічна належність;
3) до якого виду (роду, родини) належать рослинні частки (листя, кора дерев, відщепи деревини), виявлені на предметі-носії;
4) чи є виявлене на предметі-носії волокно рослинним або іншим волокном;
5) якщо надане на дослідження волокно є рослинним, то рослині якого виду (роду, родини) воно належить.

2. Діагностична експертиза. Судово-біологічна діагностика — це своєрідний процес пізнання, що має за мету встановлення стану об'єкта живої природи як результат конкретного злочину або іншої події.

Термін «діагностика» грецького походження, означає «здатний розпізнати». У широкому сенсі цього слова процес розпізнавання використовується в усіх галузях науки й техніки, є одним з елементів пізнання матерії, тобто дозволяє визначати природу явищ, речовин, матеріалів і конкретних предметів.

Діагностичні завдання включають достатньо великий перелік окремих завдань, з яких для об'єктів можна виділити такі, що найчастіше зустрічаються в експертній практиці. Класифікація діагностичних завдань судово-біологічної експертизи зумовлена специфікою об'єктів дослідження та особливостями їх взаємодії з подією, що розслідується.

На основі аналізу експертної практики Т. Є. Балинян та Л. М. Дереча виділяють такі окремі діагностичні завдання [6, с. 362—363]:

- встановлення стану об'єкта (його фрагментація, ступінь розвитку, наявність деструктивних змін тощо);
- визначення причинно-наслідкових взаємозв'язків між об'єктами, що перевіряються (характер відділення, умови життєдіяльності, утримання тощо);
- встановлення характеру зовнішнього впливу;
- визначення часових і просторових характеристик.

До найбільш типових завдань діагностичного характеру належить встановлення виду впливу (хімічний, механічний, біологічний) на біологічний об'єкт, характеру й способу відділення його частини від цілого, утримання на поверхні іншого об'єкта-носія, встановлення наявності та причин пошкодження біологічного об'єкта.

Діагностичні завдання зазвичай ставляться перед експертами на початковому етапі розслідування, коли в розпорядженні слідчого є тільки об'єкти, вилучені при виконанні слідчих дій. Інформація про їх природу, властивості й ознаки, а також механізм утворення елемента речової обстановини може бути корисною при розкритті злочину та встановленні осіб, що його вчинили.

Для вирішення діагностичних завдань важливою є вибіркова змінюваність властивостей, що зумовлює їх відображення та можливість діагностувати за ними окремі події. Саме ці інформаційні комплекси властивостей, які проявляються і зберігаються у відображеннях, утворюють безпосередній об'єкт діагностичних біологічних досліджень. Їх вивчення спрямоване на встановлення:

- стану об'єкта; причинно-наслідкових зв'язків між об'єктом і подією злочину;
- механізму впливу одного об'єкта на інший, їх взаємодії;
- просторового розміщення об'єкта;
- цільового призначення об'єкта;
- локалізації на предметі-носії.

Експерту належить встановити фактичний стан тварин і рослинних об'єктів, які потрапили під увагу експертизи.

Стан матеріалу визначається:

- ступенем розвитку;

- ознаками дегенерації;
- наявності змін і деформацій;
- ознаками розкладання тощо.

Встановлюється і те, під впливом чого на об'єкті виникли зміни, а також умови його життєдіяльності. В область цього дослідження потрапляє і встановлення причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваним об'єктом і фактами події.

В основному для вирішення діагностичних завдань ставлять такі питання:

1) типовою для яких умов зростання є дана рослина;
2) якими є природні райони зростання даної рослини;
3) у якому році (в якому сезоні) зрубано дерево;
4) про яку пору року свідчить комплекс виявлених рослинних часток.

3. Ситуаційна експертиза. Цей вид дослідження необхідний для того, щоб поєднати результати розслідуваної справи у часі та зв'язати між собою окремі факти. Наприклад, за ступенем розкладання тканин експерт може визначити як довго об'єкт знаходився в певних умовах і які ці умови.

Терміни «ситуаційне дослідження», «ситуаційна експертиза» були запропоновані Г. Грановським. На його думку, предметом ситуаційної (ситуалогічної) експертизи є подія злочину в цілому: його місце, час, структура, стадії його процесу, а також встановлення осіб, які брали участь у ньому. Погляд Г. Грановського на ситуаційну експертизу був підданий критиці, сутність якої зводилася до наступного. Ситуаційна експертиза не має права на існування з процесуально-правової точки зору, оскільки зміст даної експертизи вичерпує весь процес доказу. Тому при провадженні цієї експертизи відбувається підміна слідчого, судді судовим експертом, що за законом недопустимо [7, с. 203].

Стосовно судово-біологічної експертизи при розв'язанні ситуаційних (ситуалогічних) завдань проводяться дослідження, пов'язані з відтворенням обстановки й обставин події злочину. У багатьох випадках розв'язання ситуаційного завдання судово-біологічної експертизи пов'язано зі встановленням факту контактної взаємодії, що, як правило, має комплексний характер (проводяться трасологічна, матеріалознавча, ґрунтознавча експертизи).

До найбільш типових завдань діагностичного характеру належить:

- установлення виду впливу (хімічний, механічний, біологічний) на біологічний об'єкт;
- характеру та способу відділення його частини від цілого;
- утримання на поверхні іншого об'єкта-носія;
- встановлення наявності й причин пошкодження біологічного об'єкта.

Ситуаційними (ситуалогічними) завданнями судової експертизи є встановлення механізму події та її параметрів у конкретній ситуації. До ситуаційних завдань належать:

- з'ясування механізму контактної взаємодії біологічних слідів за слідами, що є на них;
- встановлення елементів механізму події;
- реконструкція динаміки та загальної картини події за біологічними складовими.

Ситуаційна експертиза має велике значення при розслідуванні кримінальних злочинів. Вона допомагає відтворити хронологію подій.

4. Ідентифікаційна експертиза. Цей вид дослідження слугує для того, щоб точно встановлювати походження тварин і рослинних об'єктів. Наприклад, якщо експерт досліджує фрагмент чого-небудь, він визначає частиною чого цей фрагмент є. Тут же встановлюється або спростовується належність кількох об'єктів одного цілого.

Ідентифікаційними завданнями судової експертизи є встановлення загальної родової, групової належності, єдиного джерела походження, єдиної маси, єдиного цілого, однієї особини, а діагностичними є завдання розпізнавання стану та властивостей об'єкта, подій, явищ і процесів.

Ідентифікаційний характер носить генотипоскопічна експертиза. Вона визначає приналежність різноманітних біологічних зразків (крові, волосся, слини тощо) конкретно взятій людині.

Першим етапом вирішення ідентифікаційних завдань є встановлення загальної таксономічної належності на підставі вивчення класифікаційних (таксономічних) ознак порівнюваних об'єктів.

При дослідженнях класифікаційного характеру в процесі вирішення ідентифікаційних завдань обов'язково має місце порівняльне дослідження об'єктів один з одним (їх кількість не менше двох — об'єкт, що ідентифікує, та той, що ідентифікується) і встановлюється: чи мають об'єкти загальну таксономічну належність, чи належать до однієї групи; таксон і група, як правило, при цьому не задані. Це є основним критерієм для диференціації таких досліджень.

Наступним етапом ідентифікації є встановлення загальної групової належності об'єктів — віднесення порівнюваних об'єктів до однієї групи на підставі ідентифікаційних ознак, що є складовим елементом завдань установлення єдиного джерела походження, належності до єдиної маси, єдиному цілому, а також завдань індивідуалізації та ідентифікації особини (об'єкта). З урахуванням специфіки досліджуваних об'єктів (обмежений набір ідентифікаційних ознак) визначення загальної групової належності може стати кінцевим етапом ідентифікаційних досліджень, коли встановлення індивідуально-конкретної тотожності є неможливим.

Судово-біологічна ідентифікація не зводиться до констатації однаковості або відмінності таксонів, і лише тоді відповідає меті вирішення експертних завдань, коли враховує ознаки існування, стану, функціонування, які є різноманітними та своєрідними у порівнюваних під час проведення експертизи біологічних об'єктів.

Ідентифікаційні завдання розв'язуються, як правило, коли особа підозрювана у вчиненні правопорушення, відома або визначені об'єкти, що перевіряються.

Питання ідентифікаційного характеру ставляться, в основному, для підтвердження висунутої органами досудового розслідування чи судом версії. Вони зазвичай типові:

1) чи мають загальну родову (групову) належність рослинні частки з одягу підозрюваного та потерпілого (знаряддя травми та пошкодження);
2) чи мають рослинні об'єкти з двох порівнюваних об'єктів загальне джерело походження?

Біологічні об'єкти, що несуть інформацію про подію, можуть перебувати в життєдіяльному стані та підкорятись певним біологічним закономірностям (циклам розвитку, ритмам тощо), які викликають у них незворотні зміни. В результаті відбувається повне зникнення інформації (зміна ознак) чи знищення самих об'єктів (при гнитті, бродінні, ураженні цвіллю чи бактеріями). Тому необхідно доставляти біологічні об'єкти в експертну установу в найкоротший термін.

При вилученні біологічних об'єктів варто уникати:

- надмірної вологи (просушувати їх при кімнатній температурі аж до зникнення води з поверхні об'єкта);
- герметизації (тобто неприпустиме пакування живих біологічних об'єктів без доступу повітря);
- впливу підвищених температур (білки, що входять до складу біологічних об'єктів, денатурують при температурі близько 60 градусів).

Якщо доставити біологічний об'єкт в експертну установу в найкоротший термін неможливо, його потрібно законсервувати, тобто зафіксувати в тому стані, в якому він був виявлений: охолодити або заморозити, висушити, розмістити в консервувальну рідину.

На ділянці місця події необхідно відбирати представників усіх рослин та тварин (або частки їх покривів), особливо тих, що могли контактувати з певними предметами.

Роздільне пакування необхідне як для представників ботанічного, так і (особливо!) зоологічного світу (личинки, кладки яєць, комахи, молюски).

Висновки. Судово-біологічна експертиза — це всебічне вивчення будь-яких об'єктів біологічного походження:

- судово-ботанічна експертиза встановлює природу рослинних об'єктів, їх родову, групову (таксономічну) приналежність, джерело походження;
- судово-зоологічна експертиза досліджує волосся домашніх, хутрових та інших тварин, пір'я птахів, луску риб тощо; встановлює їх приналежність до певних груп і джерелу; ототожнює конкретні об'єкти тваринного походження;
- судово-біологічна експертиза крові, виділень, органів і тканин діагностує ці об'єкти, встановлює їх приналежність людині чи тварині, здійснює індивідуальну ідентифікацію особини;
- судова експертиза ольфакторних слідів проводить ідентифікацію людини за її запаховими слідами.

Проведення судово-біологічної експертизи має велике значення для розслідування кримінального провадження, вона може стати основою для притягнення тієї чи іншої особи до кримінальної відповідальності, для правильної кваліфікації злочинного діяння, для зміни наданого обвинувачення та може викрити помилки в показаннях підозрюваного чи потерпілого.

Перелік посилань

1. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д-Й. 744 с. URL: https://cyclop.com.ua/content/view/1067/58/1/4/#10917 (дата звернення: 15.01.2024).
2. Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text (дата звернення: 12.01.2024).
3. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 № 2894-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text (дата звернення: 12.01.2024).
4. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія : тлумачний словник. URL: http://eduknigi.com/ekol_view.php?id=344 (дата звернення: 15.01.2024).

References

1. Legal encyclopedia (1998) : [in 6 vols.] / ed. col.: Yu. S. Shemshuchenko (rep. ed.) [etc.]. Kiev : Ukrainian encyclopedia named after M. P. Bazhana. T. 2: D-Y. 744 p. URL: https://cyclop.com.ua/content/view/1067/58/1/4/#10917 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].
2. About the plant world : Law of Ukraine dated April 9, 1999 No. 591-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text (access date: 12.01.2024) [in Ukrainian].
3. About the animal world : Law of Ukraine dated December 13, 2001 No. 2894-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text (access date: 12.01.2024) [in Ukrainian].
4. Musienko, M. M., Serebryakov, V. V., Brion, O. V. Ecology: explanatory dictionary. URL: http://eduknigi.com/ekol_view.php?id=344 (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

5. Волченко М. В. Поняття, види та особливості тваринного світу. *Київський часопис права*. 2022. № 4. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6faebd0b-16e8-42da-8d35-7faa1f78e9cf/content (дата звернення: 15.01.2024).

Volchenko, M. V. (2022). Concepts, types and peculiarities of the animal world. *Kyiv Journal of Law*. No. 4. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreas/6faebd0b-16e8-42da-8d35-7faa1f78e9cf/content (access date: 15.01.2024) [in Ukrainian].

6. Балинян Т. Є., Дереча Л. М. Розв'язання діагностичних і ситуаційних (ситуалогічних) завдань судово-біологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 357—365.

Balynyan, T. E., Derecha, L. M. (2009). Solving diagnostic and situational (situological) tasks of forensic biological examination. *Theory and practice of forensic examination and criminology*. Iss. 9. Pp. 357—365 [in Ukrainian].

7. Романов М., Кріштоп А. Ситуалогічна експертиза як засіб встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 1. С. 202—209.

Romanov, M., Kristop, A. (1999). Situational examination as a means of establishing the mechanism of a traffic accident. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No. 1. Pp. 202—209 [in Ukrainian].

Forensic biological examination: subject, objects, tasks

O. Zherebko

The article deals with the features of forensic biological examination as a synthesizing entity, which are manifested in the interaction of sciences. This is the fundamental basis of biology, with other branches of knowledge of a natural and legal profile: on the one hand, biochemistry, biometrics, genetics, biogeography, etc., and on the other hand, criminal and civil law and procedure, forensic science, and forensic examination. The objects of forensic biological examination are specific, they are characterized by relative constancy, an exceptional variety of elements of external and internal structure, among which there is a complex of signs that are permanent, stable, characteristic of certain taxonomic gradations and can be detected on particles of very small sizes. In addition, these objects are characterized by the reproducibility of signs, the ability to preserve their structure even after separation from the whole organism. The specified features allow solving classification tasks. Conducting a forensic biological examination is of great importance for the investigation of criminal proceedings, it can become the basis for bringing a person to criminal responsibility, for the correct qualification of a criminal act, for changing the charge and can reveal errors in the testimony of a suspect or victim.

Keywords: forensic biological examination; plant origin; animal origin; criminal proceedings; civil cases; objects of examination.

⇒ Жеребко, О. І. (2024). Судово-біологічна експертиза: предмет, об'єкти, завдання. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 69. С. 762—773. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.6.

13 РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33994/kndise.2024.69.69

Андрій Миколайович Черняк
Доктор юридичних наук, професор,
ректор Національної академії Служби безпеки України

Діана Борисівна Сергєєва
Докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Актуальне видання з питань охорони суспільних інтересів під час залучення та інвестування коштів інституційними інвесторами

Рецензія на наукову роботу:
Важинський В. М. Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2024. 218 с.

Складні умови, в яких опинилась Україна не по своїй волі, а через повномасштабне вторгнення та злочинні дії ворога вимагає від публічної адміністрації пошуку нових шляхів підтримки економічної сфери держави. Наразі економіка нашої держави повністю залежить від зовнішньої допомоги, а Державний борг вже давно перевищив річний бюджет країни і досяг рекордного рівня. Міграція людей працездатного віку за кордон, складне середовище ведення бізнесу в умовах перебоїв з електропостачанням, повітряних тривог та масованих обстрілів, комендантської години не сприяє залученню інвестицій і відкриття

нового бізнесу, сьогодні це стало серйозною загрозою економічній безпеці країни.

Заощадження громадян, які продовжують жити і працювати в нашій державі, мають стати тим фундаментом, який допоможе Україні пройти складні воєнні роки і забезпечити реалізацію великих інвестиційних проектів з відбудови та економічного розвитку країни. Проте наразі населення, маючи негативний досвід інвестування в різні облігації та втрату заощаджених коштів на рахунках за часів СРСР та вкрай низький рівень фінансової грамотності, не поспішає інвестувати кошти в національні проекти через низьку довіру до інструментів інвестування та сумніви у спроможності держави забезпечити правопорядок, охорону прав та законних інтересів населення як вкладників.

Це ставить перед нашою державою нові завдання при формуванні та реалізації державної політики керуватись цінностями та інтересами суспільства при врегулюванні всіх сфер суспільного життя і мати на меті насамперед забезпечення благополуччя суспільства в цілому та кожної людини, зокрема. Тому сьогодні дуже важливими є дослідження, ідеї та ініціативи, спрямовані одночасно і на підтримку економічної сфери держави і на охорону прав інвесторів та охорону і захист суспільних інтересів в інвестиційній діяльності. Вітчизняна доктрина не передбачала комплексних, системних досліджень, які б розкривали поняття та зміст інституту адміністративно-правової охорони суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів Заповнити цю прогалину спроможне монографічне дослідження к.ю.н., доцента В. М. Важинського «Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика».

Як вбачається зі змісту монографії, її автор постав за мету теоретичну розробку наукової концепції адміністративно-правової охорони суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів з позицій ціннісно орієнтованого підходу і розгляд інвестиційної діяльності з позицій пошуку компромісу між інтересами бізнесу, інституційних інвесторів та держави й насамперед акцентування уваги на публічному інтересі. Попри складність і комплексність окреслених завдань відповідно до поставленої мети, автору успішно вдалося їх вирішити.

Аналіз рецензованої роботи свідчить, що автор зміг відійти від усталених підходів до державного регулювання, державного управління та адміністрування інвестиційною діяльністю як видом господарської чи фінансової діяльності, а зосередив свою увагу на врахуванні і охороні суспільного інтересу в непростій сфері інвестування. Цьому сприяло дослідження трьох груп підходів до розуміння сутності поняття «заощадження»: кількісні (заощадження є залишком доходу після відшкодування витрат на споживання); мотиваційні (заощадження як відкладене споживання) та інвестиційні (заощадження як неспожитий дохід, виробниче використання якого в майбутньому дає більший результат, ніж поточне споживання), та обрання методологічною основою саме

третього підходу. Аналіз численних наукових праць представників економічної та юридичної науки та дослідження поглядів на інвестиції та інвестиційну діяльність з точки зору цивільного, господарського, фінансового, адміністративного та інших галузей права, стали основою авторських висновків і забезпечили високий науковий рівень проведеного дослідження і його комплексний характер.

Автор достатньо глибоко такої проаналізував практику Європейського Союзу щодо питань фінансової інклюзії та охорони прав і законних інтересів інвесторів, що є дуже важливим та актуальним в контексті наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Структурно рецензована монографія складається із двох розділів, які містять вісім підрозділів та логічно і послідовно формують уявлення про інвестиційну діяльність інституційних інвесторів як об'єкт адміністративно-правової охорони, теоретичні та правові засади охорони суспільних інтересів у діяльності інституційних інвесторів. Окрема увага приділяється механізму адміністративно-правової охорони суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів, його елементам. Проводиться детальне дослідження співвідношення механізму охорони та механізму всього публічного управління ринками інституційного інвестування, автором обґрунтовано доводиться, що механізм охорони є частиною системи публічного управління і характеризує її ефективність.

Слід наголосити на важливість підходу щодо розуміння відповідального ведення бізнесу інституційними інвесторами як основного методу запобігання порушенням суспільних інтересів громадян-інвесторів, адже соціальні відповідальність бізнесу є вкрай важливою для забезпечення правопорядку у певній сфері без участі держави і без використання форм та методів управлінського впливу на галузь.

Також дуже важливе практичне значення має деталізація автором адміністративно-правових форм та методів запобігання порушенням суспільних інтересів у сфері діяльності інституційних інвесторів та протидії порушенням суспільних інтересів у сфері діяльності інституційних інвесторів, оскільки вона дає комплексне бачення можливостей і спроможності держави охороняти і, у разі необхідності, захищати суспільний інтерес індивідуальних інвесторів, що сприятиме посиленню їх довіри до держави.

Матеріал у роботі викладено доступно, зрозуміло та цікаво, що сприяє його сприйняттю та доступу для нього широкої аудиторії. Вбачається, що монографія становитиме інтерес для науковців і практиків, які досліджують проблеми управління ринками інституційних інвесторів.

Даючи загальну високу оцінку цій фундаментальній науковій праці, вимушені висловити й окремі критичні зауваження. Так, дискусійним видається положення щодо запобігання порушенням суспільного

інтересу через укладення адміністративно-правових договорів, адже тут, на нашу думку, слід говорити про попередження порушень суспільного інтересу, співвідношенням понять запобігання і попередження, на нашу думку, автором приділено недостаню увагу. У монографії є багато й інших дискусійних питань, які красномовно підтверджують актуальність обраної В. М. Важинським теми та невичерпність її для наступних дослідників, для яких рецензована праця буде не лише потужним теоретичним фундаментом, а й матиме методологічне значення.

Загалом, слід наголосити, що монографія В. М. Важинського «Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика» є ґрунтовною самостійною науковою роботою і серйозним внеском у дослідження проблем регулювання ринків діяльності інституційних інвесторів та інвестиційної діяльності в цілому з погляду адміністративного права. Сформульовані та викладені в ній положення, узагальнення й висновки мають як загальнотеоретичне, так і прикладне значення для подальшого розвитку науки адміністративного права.

У підсумку варто зазначити, що рецензована робота повністю відповідає вимогам, які ставляться до наукових видань, є актуальною та своєчасною, відзначається фундаментальним характером, високою якістю підготовки, що свідчить про професіоналізм автора.

Пропонується монографія:

Важинський В. М. Адміністративно-правова охорона суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2024. 218 с.

У монографії розглядаються проблемні питання адміністративно-правової охорони суспільних інтересів в діяльності інституційних інвесторів. Виходячи з результатів аналізу наукових джерел, присвячених теорії адміністративного права, господарського права, фінансового права, податкового права, норм національного та зарубіжного законодавства у сфері регулювання інвестицій та інвестиційної діяльності, законодавства Європейського Союзу, вітчизняної практики судових і правоохоронних органів у монографії розкривається поняття механізму адміністративно-правової охорони суспільного інтересу в діяльності інституційних інвесторів, його співвідношення з поняттям захисту суспільного інтересу. Окрему увагу зосереджено на питаннях механізму, форм та методів охорони суспільного інтересу в діяльності інституційних інвесторів, а також адміністративно-правових форм та методів запобігання та протидії порушенням суспільного інтересу. Обґрунтовуються теоретичні положення і практичні рекомендації, спрямовані на врегулювання проблемних питань у розвитку діяльності інституційних інвесторів в Україні.

Монографія адресована науковцям і практикам, а також тим, хто досліджує проблеми адміністративно-правової охорони суспільних інтересів, зокрема в діяльності інституційних інвесторів, а також теорії адміністративного права.

⇒ Черняк, А. М., Сергєєва Д. Б. (2024). Актуальне видання з питань охорони суспільних інтересів під час залучення та інвестування коштів інституційними інвесторами. *Криміналістика і судова експертиза.* Вип. 69. С. 774—778. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.69.

Зміст

Вступ 3

Розділ 1. Загальні питання криміналістики та судової експертизи

Годзь В. С., Рябенко І. Ю. Строки у судовій експертизі: проблемні питання та шляхи їх вирішення 5

Гора І. В., Колесник В. А. Актуальні питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави 20

Івасишин Т. М., Марчук К. А. Протидія наративам російської агресії: актуальність лінгвістичних експертиз 35

Калюга К. В. Гарантування основоположних прав і свобод, законних інтересів та потреб людини при здійсненні детективної діяльності 45

Кісіль Н. В. Визначення змісту та основних складових професійних компетентностей судових експертів 54

Козій В. В. Конфіскація криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні 72

Нестор Н. В. Штучний інтелект у судовій експертизі: загроза чи перспектива? 85

Полянський А. О., Падалка А. М., Баулін О. В., Терещенко Т. М. Тимчасовий доступ до речей і документів як інститут кримінально-процесуального права 89

Рувін О. Г., Бараненко Д. В. Діяльність експерта як особи, що сприяє адміністративному судочинству: місце та роль у процесі розгляду публічно-правового спору 102

Саковський А. А., Рубаненко Н. Ю. Історико-правовий аналіз розвитку інституту міжнародного кримінального судочинства 110

Томин С. Г., Лишак О. А. Превентивна роль заходів примусового характеру у кримінальному судочинстві 126

Ульянов О. І., Ульянова Г. О. Доктринальні підходи до визначення поняття інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності 138

Усенко О. В. Призначення експертиз у справах за наслідками збройної агресії російської федерації проти України 147

Шевченко Л. А. Імплементація міжнародних етичних стандартів юридичної діяльності у правову систему України 153

Розділ 2. Питання слідчої тактики та методики розслідування злочинів

Антонюк П. Є., Волошин О. Г., Сорока І. В., Чорний М. В. Огляд місця події як засіб збирання доказів: процесуальні та криміналістичні аспекти 163

Баулін О. В. Особливості проведення огляду місця події у надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного стану 176

Бортун М. І., Бортун Г. М. Способи притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів 185

Коваленко А. В. Експертне дослідження доказів у кримінальному провадженні 194

Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Микитенко О. Б. Тактичні операції у вирішенні завдань кримінального провадження 208

Нарожна О. В. Доказування об'єктивної сторони при розслідуванні знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини 218

Неділько Я. В. Поняття цифрової криміналістики та її місце в системі криміналістики 228

Томин С. В., Лишак О. А. Експрес-аналіз слідів та об'єктів на місці події інспектором-криміналістом: правове регулювання та практика здійснення 237

Нестор Н. В., Погорецький М. М. Проблеми захисту прав гравця в нелегальні азартні ігри під час кримінального провадження за статтею 203-2 Кримінального кодексу України 246

Розділ 3. Криміналістичні види судових експертиз

Murzo Ye., O., Galchenko V. S. Electronic document as an object of forensic examination during the investigation of marauding 258

Ананьїн О. В., Кирик М. М. Визначення поняття «підроблені документи». Особливості проведення судово-технічної експертизи паспортних документів, виготовлених у форматі *ID 3* 270

Вовк В. Є. Проведення автотехнічних досліджень з використанням системи комп'ютерної алгебри *Mathcad* 280

Соколов О. С., Третяк В. М., Третяк М. В. Електрошокова зброя: правові та науково-технічні аспекти регулювання обігу в Україні ... 285

Загнітко А. П. Семантико-текстуальна експертиза сучасних пропагандистських текстів: новітні підходи 298

Коваленко В. В. Особливості підготовки матеріалів та призначення судової портретної експертизи у кримінальному провадженні 306

Косміна Н. М. Питання ідентифікації аналогів і похідних наркотичних засобів і психотропних речовин та їх кількісного визначення 319

Копитько В. Ю., Атаманчук В. М. Особливості призначення та проведення товарознавчої експертизи під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги 329

Кульчицький А. Б., Висікан О. О., Степанюк О. В., Бабенко В. П., Колендзян П. Ф. Безпілотні літальні апарати: поняття і класифікація під час проведення судових експертиз 337

Мазниченко Ю. О., Колонюк В. П. Методи порівняння відбитків в автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних системах 347

Ніколайчук Т. В., Соломаха Ю. В. Щодо питання про використання можливостей штучного інтелекту в судовій експертизі 356

Посільський О. О., Артамонова Г. В., Малєй О. С., Клименко А. В. Використання методу раманівської спектроскопії для дослідження барвників та встановлення абсолютної давності реквізитів документів. 365

Садченко О. О. Зовнішність людини як об'єкт криміналістичної габітології 375

Сорокіна В. О. Особливості визначення ринкової вартості пально-мастильних матеріалів при проведенні судових товарознавчих експертиз 389

Чистякова Г. С. Включення діамантів як діагностична ознака природності каменя в судово-гемологічних експертизах діамантів. 399

Шатковський А. Ю., Грицишин П. М., Джус О. В. Дослідження факторів безпечної експлуатації транспортних засобів із тентовими конструкціями 406

Розділ 4. Судова інженерно-технічна експертиза

Борис О. П. Методологічне та методичне забезпечення експертизи безпеки життєдіяльності 417

Борщевський П. Г., Матвеїв В. В. Загальні методологічні підходи до проведення експертизи авіаційних подій та інцидентів 426

Голубєва Н. В. Встановлення забруднення атмосферного повітря промисловим об'єктом у кримінальних провадженнях. 439

Геселев О. В. Проблемні питання законодавчого забезпечення легалізації трофейної зброї та бойових припасів в умовах правового режиму воєнного стану 448

Коновалов О. Д. Спеціальні знання та компетенція судового експерта–гірничотехніка 463

Опанасенко О. М. Особливості дослідження приладів обліку енергоресурсів 476

Стельмашов І. В. Щодо проблемних питань у проведенні досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів та устаткування. . . . 506

Розділ 5. Судова будівельно-техічна та земельно-технічна експертизи

Дмитрієв В. Е. Врахування протоколів якісних показників асфальтобетонних сумішей у покриттях дорожнього одягу автомобільної дороги 514

Командиров О. В. Дослідження вартості послуг інженерного консультування у складі кошторисної вартості будівництва як предмета будівельно-технічної експертизи 525

Мисковець Н. О. Гаврилюк Т. І. Використання терміну «фактичне землекористування» під час проведення досліджень . . . 534

Розділ 6. Судова економічна експертиза

Гордієнко І. М. Недайхліб О. В., Рябцев Г. Л. Особливості проведення судових економічних експертиз щодо розрахунку розміру частки майна засновника товариства 544

Гордієнко С. В. Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження злочинів у фінансово-кредитній сфері . . . 555

Гриненко І. М., Гордієнко С. В. Методика проведення експертного дослідження з питань підтвердження фінансових операцій по залученню грошових коштів з наступним нарахуванням витрат . . . 582

Гриненко І. М., Проскура К. П. Правила оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній в Україні 593

Лукова О. С. Дослідження облікової інформації про фінансові інструменти під час проведення економічної експертизи. 602

Маркіна О. О., Рудая М. І. Практика проведення судових економічних досліджень, пов'язаних із підтвердженням розміру збитків (упущеної вигоди) підприємств у зв'язку із збройною агресією російської федерації 617

Семенюк О. А. Судова економічна експертиза у кримінальних провадженнях про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем 633

Розділ 7. Судова транспортно-товарознавча експертиза

Сівчук І. П., Маслій Г. В. Теоретичні та методологічні аспекти судової товарознавчої експертизи в умовах сьогодення: основні засади, актуальність 650

Розділ 8. Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності

Голікова О. В., Закс О. В., Дем'янчук С. Г. Дослідження вебсайтів під час вирішення питань щодо порушення авторського права . . . 662

Климова Н. Б. Особливості дослідження ознак використання об'єктів авторського права, що охороняються свідоцтвами бюро авторського права США 671

Розділ 9. Судова психологічна експертиза

Литвиненко Е. С., Стромило А. П. Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності підекспертних осіб у судових психолого-лінгвістичних експертизах у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки. 679

Літвінова Т. Р. Окремі аспекти експертного психологічного дослідження відеозаписів повторних слідчих дій, проведених за участю неповнолітніх потерпілих або свідків за умов зміни своїх первинних показань. 690

Мороз А. П. Доцільність аналізу впливу моделі батьківської сім'ї на осіб, потерпілих від домашнього насильства. 700

Тамакова Т. А., Невах Є. Г. Правові та психологічні аспекти визначення об'єкта експертного дослідження у справах щодо орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів 710

Розділ 10. Судова мистецтвознавча експертиза

Ковтюх Н. П. Стилістичні, іконографічні та технологічні невідповідності на імітаціях ікон кінця XIX — початку XX століть. . . . 718

Розділ 11. Військова експертиза

Дєнєжкін М. М., Гаврилюк Н. А. Погляд на формування моделі перспективних Збройних сил України. 727

Мунчак В. М., Висікан О. О., Бабенко В. П. Подальше дослідження стратегічних крилатих ракет Х-101 745

Розділ 12. Судово-медична експертиза

Войченко В. В., В'юн В. В., Левченко В. В. Гуманітарна місія судово-медичної служби по ідентифікації загиблих 755

Жеребко О. І. Судово-біологічна експертиза: предмет, об'єкти, завдання 762

Розділ 13. Рецензії

Черняк А. М., Сергєєва Д. Б. Актуальне видання з питань охорони суспільних інтересів під час залучення та інвестування коштів інституційними інвесторами 774

Міжвідомчий
науково-методичний збірник

КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Випуск 69

Автор макету і верстальник Ігор Лущик
Дизайнер обкладинки Олександр Положинцев

Підписано до друку 15.05.2024. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Montserrat. Ум. друк. арк. 45,57
Наклад 100 прим. Зам. № 301641

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
вул. Сім'ї Бродських, 6, м. Київ, 03057, Україна
Тел.: +38 (044) 200-29-11, +38 (044) 200-29-29

Виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net